НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Гиржівські історичні читання

ВИПУСК 10

Черкаси 2015

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)
Г – 95

Г–95 **Гуржіївські історичні читання**: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – **Черкаси**: Вид. Чабаненко Ю. А., **2015**. – Вип. 10. – 234 с. (До 100-річчя з дня народження Івана Олександровича Гуржія)
ISBN 978-966-920-016-7

Гуржіївські історичні читання – збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржію. Містить статті про життєвий і творчий шлях відомого українського вченого, а також праці, що не були опубліковані за його життя. Видання продовжує традицію публікації наукових матеріалів учених, викладачів і працівників провідних навчально-наукових установ з найбільш актуальних питань історичного розвитку України, Росії та країн Європи. Збірник дає можливість ознайомитися із новими здобутками у царині історіографії, джерелознавства, методології історії, етносоціального, демографічного, культурного та духовного розвитку на різних історичних етапах як на українських землях, так і поза їхніми межами. Нинішній випуск Збірника присвячений 100-річчю від Дня народження видатного історика, академіка Івана Олександровича Гуржія.

Видання буде корисним не лише для вчених-істориків, але й для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами української та всесвітньої історії.

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)

Редакційна колегія:

Головний редактор: д.і.н., проф., академік НАН України *В. А. Смолій*,

Заступники головного редактора: д.і.н., проф. *О. І. Гуржій*, д.і.н., проф. *А. Г. Морозов*

Відповідальний секретар: к.і.н., доц. *К. В. Івангородський*

Члени редакційної колегії: д.і.н., проф. *М. І. Бушин*, д.і.н., проф. *В. В. Гоцуляк*, д.і.н., проф. *Н. І. Земзюліна*, д.і.н., проф. *Г. Т. Капустян*, д.і.н., проф. *С. В. Корновенко*, д.і.н., проф. *С. В. Кульчицький*, д.і.н., проф. *В. В. Масненко*, к.і.н., доц. *В. М. Мельниченко*, д.і.н., проф. *В. М. Орлик*, д.і.н., проф. *О. Г. Перехрест*, д.і.н., проф., член-кор. НАНУ *О. П. Реєнт*, д.і.н., проф. *І. А. Фареній*, д.і.н., проф. *А. Ю. Чабан*

Рецензенти: д.і.н., проф. *В. В. Кондрашин*, (Пензенський держаний педагогічний університет, Російська Федерація); д.і.н., проф. *П. С. Коріненко* (Тернопольський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка); д.і.н., проф. *П. М. Тригуб* (Чорноморський державний університет ім. П. Могили)

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. — 2011. — № 2)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 16453-4925Р від 02.02.2010 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (протокол № 6 від 12 лютого 2015 р.)

© Інститут історії України НАН України, 2015
© Черкаський національний університет, 2015
© Автори статей, 2015

ЗМІСТ

Життя та наукова спадщина Івана Олександровича Гуржія

Черевко О.В. Осягнення долі людини – розуміння історії держави (до 100-річчя від дня народження українського історика І. О. Гуржія) 6
Ревнт О.П. Іван Олександрович Гуржій: між наукою і епохою 8
Марченко О.В. Студії спеціальних історичних дисциплін у науковій спадщині Івана Олександровича Гуржія як сегмент творчого доробка історика 12
Шевченко В.В. Питання розвитку транспорту в Україні в науковій спадщині І. О. Гуржія 14

Історіографія

Михайлюк Ю.М. Погляди Миколи Петрова на соціальні процеси у Великому князівстві Литовському через призму еволюції литовсько-руської знаті 17
Верстюк В.В. Українсько-турецькі відносини середини XVII ст. в оцінці Миколи Костомарова . . . 20
Ступко К.В. Переселення молдаван на Південь України у XVIII – першій половині XIX ст.: історіографія проблеми 22
Скороход О.В. Сучасна українська історіографія відносин українців і сербів у XVIII – на початку XXI ст. 24
Романцова Н.І. Михайло Грушевський і конфлікт 1911–1913 рр. у працях сучасників 28
Попенко Я.В. «Румунський» напрям української дипломатії в 1917–1920 рр.: новітній етап історіографічних досліджень 30
Масненко В.В. Українська держава 1918 р. у візії В'ячеслава Липинського 34
Шаповал Л.І. Висвітлення сучасними українськими істориками історії підприємництва періоду НЕПу 38
Орлов В.М. Історія розвитку орієнталізму в Україні: новітні наукові дослідження 42
Івангородський К.В. Неоєвразійство як речник імперії в очах етноісторіографії 44

Джерелознавство, теорія та методологія історії

Швець В.В. Михайло Домонтович – голова Військово-історичної комісії з опису Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. 50
Синявська Л.І. Важка промисловість Сходу України за умов Першої світової війни у публікаціях сучасників 51
Жванко Л.М. Документи 1919 р. щодо формування системи соціального захисту біженців Першої світової війни в радянській Україні 53
Гедз В.А. Створення команди «Старт» в окупованому Києві (історіографічно-джерелознавчий аспект) . 55
Третяк В.Л. Війська 1-го Українського фронту в боях за Україну (на матеріалах військової преси) . 57
Маркова С.В. Парагромадянське селянське суспільство на початку XX ст. в Україні: аграрно-політичний дискурс 60
Бездітько Б.М. Нормативні основи регулювання відносин із відокремлення церкви від держави . . 62
Драч О.О. Жіноча історія і «антропологічний поворот» у гуманітаристиці: міркування щодо завдань і методів 65

Історія науки та освіти

Милько В.І. Реорганізація малих народних училищ України у повітові (кінець XVIII – початок XIX ст.) 69
Борисенко Н.М. Формування організаційно-правових засад народної освіти в Російській імперії (1860–70-і рр.) 73

Сердюк Ж.М. Соціальна незахищеність вчителів в Україні другої половини XIX – початку XX ст. . 75
Яковенко Г.Г. Становище та педагогічна підготовка домашніх учительок в Одеському єпархіальному жіночому училищі 78
Силка О.З. Науково-статистичні матеріали земських агрономів В. Л'Етьєнна, П. Гавсевича, Т. Зенченка 80
Юрченко О.С. Просвітницький рух на Поділлі (1906–1914 рр.) 81
Константінов Т.А. Петро Курінний: життя та діяльність за радянських реалій 83
Калитвянська В.Л. Віктор Данилов: життєвий шлях історика-аграрника 85
Лаврут О.О. Мовний аспект функціонування закладів освіти УРСР у 1960 – першій половині 80-х рр. 87
Кивнко-Романюк Є.С. Використання новітніх досягнень інформаційно-комунікативних технологій в управлінні державою: е-Польща (2004–2006 рр.) 90

Антропологічний вимір історії

Бургаз Ю.В. Життя російського студентства в другій половині XIX – на початку XX ст. 93
Гончарова Н.О. Доброчинні ініціативи дворян у Бессарабській губернії 96
Гайдай О.М. Геральдичні символи дворянського герба Харитоненків 98
Шаматова А.Р. Зміни у житті жінки модерної доби (на прикладі Олександри Коллонтай) 102
Медвідь І.А. Бунт покоління і ставлення Івана Франка до християнства та греко-католицького духовенства 104
Рожкова Л.І. Сумщина та військовополонені Першої світової війни 106
Бабенко Л.Л. Формування агентурної мережі у середовищі православного духовенства органами ВУЧК–ГПУ УСРР 109
Спека І.С. Участь громадськості у запобіганні дитячій безпритульності та бездоглядності (середина 1940-х рр.) 112
Гавриш І.В. Особливості подвижницького служіння греко-католицьких священиків Станиславівської єпархії в 1946–1989 рр. 113
Швець О.С. Релігійне життя в УРСР напередодні Перебудови 116
Міщанин В.Д. Козацька родина Кашів і гончарство 119

Історичні аспекти етносоціальних і демографічних процесів

Агафонова Н.В. Етнікон «половці» у контексті реанімованої парадигми «половці – автохтони»: спроба полідисциплінарного аналізу 121
Рева Б.В. Матримоніальна та любовна ворожба у дівочих та парубочих забавах свята Андрія на Опіллі (за матеріалами Галицького та Рогатинського районів) 129
Темченко А.І. Семантична пара «неділя–понеділок» в лікувально-магічних практиках українців . . 131
Альков В.А. Пропаганда медичних знань та допомоги серед населення Харківської губернії у другій половині XVIII – на початку XX ст. 134
Романченко В.В. Особливості релігійної складової свідомості міського населення Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. 137
Крупенко О.В. Особливості демографічних процесів у Полтавській і Чернігівській губерніях (друга половина XIX – початок XX ст.) 140
Герінбург О.В. Участь земських статистиків Херсонської губернії в урядових переписах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. 143
Зубченко С.П. Національно-патріотичні заходи радянської влади щодо активізації оборонних і наступальних дій (середина 1941 – середина 1944 рр.) 145
Ямпольська Л.М. «Прикордоння» як площина етноконфесійних конфліктів на мусульманському Сході (друга половина XX – початок XXI ст.) 149
Марцинюк М.П. Португальська імміграційна політика кінця XX – початку XXI ст.: український ресурс 152

Україна в умовах трансформацій модерної доби

Шаравара Т.О. Ампір: від Франції до Полтави 155
Волос О.В. Садово-паркові комплекси міста Миколаєва XIX – початку XX ст. 157
Мазур О.О. Розвиток цукробурякового виробництва в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) 160
Глизь Ю.І. Київська міська дума: взаємозалежність між соціальним складом гласних та ефективністю їх діяльності (1871–1914 рр.) 162

Ковальова Н.А. Передумови «аграрної революції»: дворянське питання у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. 164
Жиленкова І.М. Агрокультурна політика Російської імперії на початку XX ст.: структура бюджетних витрат (на прикладі України) 167
Єрмілов В.С. Хірургічна допомога як складова херсонської земської медицини 170
Герасимов Т.Ю. Санітарні проблеми міст Волинської губернії в 1914–1917 рр. 172
Матвієнко Т.О. Політична боротьба на виборах до повітових земств в Україні восени 1917 р. . . . 174

Новітня історія України

Авхутська С.О. Участь Реєстрового Вільного козацтва у війні проти більшовицької Росії (грудень 1917 – січень 1918 рр.) 177
Труш С.М. Боротьба Надзвичайної комісії з економічною злочинністю в 1919–1922 рр. (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії) 179
Корновенко С.В. Селянський фактор переходу до нової економічної політики (1921 р.) 181
Оніпко Т.В. Участь вітчизняних кооператорів у проведенні політики українізації: досвід 1920-х рр. . . 184
Литвиненко О.Є. Агрономічна робота в УСРР 1920-х рр.: проблеми матеріально-технічного забезпечення 186
Компанієць О.В. Народний опір аграрній політиці радянської влади на зламі 1920–30-х рр. (на прикладі Черкащини) 189
Голиш Г.М., Лисиця Л.Г. Функціонування дитячих будинків для інвалідів в УРСР (1943–1950 рр.) 192
Тітіка О.О. Джерела фінансування та матеріально-технічного забезпечення місцевої промисловості України в 1943–1950 рр. 194
Булах Т.Д. Спроби оптимізації сільського господарства УРСР у період «відлиги» 196
Кулікова Т.О. Стан матеріально-технічного забезпечення сільського господарства України після створення об'єднання «Укрсільгосптехніка» (1961–1965 рр.) 198
Заплетнюк М.А. Українське громадянське суспільство 1990-х рр. у контексті зовнішньополітичних впливів 200
Романуха О.М. Становлення Збройних Сил України (1991–2015 рр.) 203

Всесвітня Історія

Ціватий В.Г. Зовнішня політика Франції в XVI–XVIII ст.: політико-дипломатичні ідеологеми . . . 206
Котиченко А.А. Ідеологія «сарматизму» в повсякденні шляхти Речі Посполитої 208
Жуков О.В. Початок будівництва Великої Сибірської залізниці та міжнародна ситуація на Далекому Сході (1891–1894 рр.) 210
Верховцева І.Г. Селянське самоврядування versus селянська бюрократія: до питання модернізації аграрного ладу в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) 213
Запорожець А.В. Олександр Кривошеїн і політика землевпорядкування Російської імперії на початку XX ст. 217
Демченко О.П. Стамбульське питання в англо-французьких переговорах (грудень 1919 р.) 219
Бовчко В.Ф. Проект системи влади Другої Речі Посполитої конституційної комісії 1920 р. 221
Неприцький О.А. Імідж Польщі в Європі та світі наприкінці першої декади XXI ст. 224
Самойленко Н.С. Утворення європейської системи транскордонного співробітництва: досвід та перспективи розвитку (друга половина 1950-х – 2000-і рр.) 226
Цимбалова Х.Ф. «Новий лейборизм» і тенденції розвитку культурної дипломатії та зовнішньої політики у Великій Британії (1997–2010 рр.) 229

Наші автори 232

Життя та наукова спадщина Івана Олександровича Гуржія

О. В. Черевко

ОСЯГНЕННЯ ДОЛІ ЛЮДИНИ – РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ
(до 100-річчя від дня народження українського історика І. О. Гуржія)

Сучасні процеси трансформації політичних, економічних і соціальних пріоритетів в Україні супроводжуються вагомою активізацією національної самосвідомості та духовного відродження. В цих умовах особливої актуальності набуває вивчення й осмислення історичного досвіду, усвідомлення особи у сучасному українському соціумі. В інтелектуальному житті суспільства помітно зростає інтерес громадян до життєвого шляху, звершень, індивідуальних людських рис як відомих діячів минулого, так і рядових учасників подій, до власних коренів і родинної історії, що лежить в основі розуміння нерозривності історії та сучасності України.

Моя земля, земля моїх батьків... Почуттям любові та відданості, шани та гордості наповнюється серце, згадуючи про рідний край. Та це й природно, адже кожна людина, куди б не закинуло її життя, згадує батьківську хату, мамину казку, школу і першу вчительку, стежку, яку вивела у доросле життя. Ця генетична пам'ять формує знання про свою малу батьківщину, що є основою історичної пам'яті і національної свідомості.

Для мешканців сучасної Черкащини знання про рідний край і любов до нього наповнюються особливим змістом, адже ми живемо на землі велетнів національного духу – Богдана Хмельницького і Тараса Шевченка, з нашим краєм пов'язані зародження козацтва і гайдамацького руху, тут народилися, жили і творили чимало славетних земляків, до плеяди яких належить Іван Олександрович Гуржій (1915–1971) – видатний український історик, член-кореспондент Академії наук УРСР, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії АН УРСР – 100-річчя від дня народження якого виповнюється 15 вересня 2015 року.

Любов до рідної землі, до малої батьківщини – одне із найсвятіших почуттів, які кожен з нас проносить крізь усе своє життя. Витоки патріотизму починаються там, де людина вперше усвідомила себе особистістю, де відчула красу і безмежжя рідної природи. Такою землею для Івана Олександровича Гуржія була Черкащина, зокрема село Худяки Черкаського району, де він народився і зростав, куди постійно приїздив у вільний час, незважаючи на суттєву зайнятість науковою роботою. Саме там, у босоногому дитинстві закладалася цікавість до минувшини майбутнього дослідника історії України, формувалася невичерпна допитливість пошуковця, який прагнув дізнатися, що відбувалося на землі, де він народився і живе, якими були його предки, з яким труднощами вони зустрічалися, як їх переборювали, тобто, осмислити всю різнобарвну палітру соціально-економічного життя пересічних українців.

Персоналії видатних діячів науки завжди привертають до себе увагу як непересічні особистості свого часу, життєдіяльність яких нерозривно пов'язана з суспільно-політичними процесами у державі. Осмислення долі цілих поколінь у контексті історичної епохи, окрім власне біографічних студій та з'ясування вне-

ску в історію, науку, культуру конкретної особи, потребують ґрунтовного аналізу складного внутрішнього світу наших співвітчизників. У цьому контексті біографія І. О. Гуржія — яскраве віддзеркалення долі покоління, на дитинство і юність якого припали буремні національно-визвольні змагання 1917—1920 рр., закріплення радянського режиму й українізація, перші п'ятирічки і примусова колективізація, Голодомор 1932—1933 рр. і розбудова колгоспного ладу, а також Друга світова війна. За таких умов, у нагоді стали виняткова цілісність вдачі Івана Олександровича, його цілеспрямованість і наполегливість, які уможливили селянському юнакові з бідняцької родини, за порівняно короткий час, здобуття ґрунтовної освіти, а також дозволили стати педагогом і висококваліфікованим істориком-дослідником.

Важливо поглянути на діяльність, дослідити покоління вітчизняних істориків, серед яких був і наш земляк І. О. Гуржій, котрі працювали у 1950—70-х рр. в УРСР, у системі українсько-радянської Академії наук. Прийшовши до науки з лав діючої армії по завершенні Другої світової війни, І. О. Гуржій репрезентував нову генерацію істориків, представників культури нашого народу, які були організаторами і безпосередніми учасниками творення вітчизняної інтелектуальної історії в повоєнні десятиліття, що, завдяки невтомній праці, виборювали заслужений авторитет у науковому середовищі не лише в Україні, а й за її межами.

Історія України — велика і повчальна, складна і суперечлива. Вона сягає в сиву давнину. На питання хто ми, звідки, як ішов процес становлення української нації, шукав відповідь, занурившись у неквапливі сторінки документів та літописів у робочому кабінеті, визначний дослідник політичної та соціально-економічної історії України Іван Олександрович Гуржій.

Безумовно, життя людини швидкоплинне, і як зазначалося в одному з віршів, від людини «залишаються книги, фотографії, стоптані черевики, піджаки, на роботі — автобіографія, а в письмовому столі — чернетки...». Тому важливим моментом у дослідженні персоналії нашого славетного земляка, вченого-історика І. О. Гуржія є науково-дослідна і науково-просвітницька робота. Зі створенням у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького історичного факультету (1994), зусиллями адміністрації закладу, викладачів і студентів, за підтримки та активної участі Науково-дослідного інституту селянства й Товариства істориків-аграрників, у тісній співпраці з науковцями Інституту історії України НАН України і Національною спілкою краєзнавців України, започатковано заходи із вивчення та вшанування пам'яті видатного історика І. О. Гуржія. У ННІ історії і філософії створено навчальну аудиторію-музей імені Івана Олександровича Гуржія (ауд. 518). Уподовж багатьох років тематика дослідних робіт студентів спеціальності «історія» тісно пов'язана з персоналією і творчою спадщиною І. О. Гуржія.

2004 р. у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького започатковано проведення «Гуржіївських історичних читань», які з регіонального рівня поступово трансформувалися у всеукраїнську, а з 2009 р. і міжнародну наукову конференцію, на якій у середовищі професійних істориків дослідники-початківці мають можливість здійснювати апробацію власних наукових ідей.

Вже протягом багатьох років у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького функціонує знане в Україні і поза її межами видання «Гуржіївські історичні читання» — збірник наукових праць, присвячений члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржію, що постановою Президії ВАК України від 22.12.2010 р. внесено до переліку фахових видань з історичних наук. Видання містить статті про життєвий і творчий шлях відомого українського вченого, а також праці, що не були опубліковані за життя Івана Олександровича. Збірник дає можливість ознайомитися із новими здобутками у царині історіографії, джерелознавства, методології історії, етносоціального, демографічного, культурного та духовного розвитку на різних історичних етапах як на українських землях, так і поза їхніми межами.

Розвиваючи тезу М. Блока, що історія — наука про людей у часі, маємо констатувати, що так само і знання про видатних постатей Черкаського краю, а особливо про вчених-істориків, надзвичайно збагачує культуру сучасної студентської молоді, виховує нездоланну відданість Батьківщині, вчить шанувати український народ і людей, які його уособлюють.

О. П. Реєнт

ІВАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ ГУРЖІЙ: МІЖ НАУКОЮ І ЕПОХОЮ

У статті всебічно та комплексно висвітлено наукову діяльність доктора історичних наук, професора І. О. Гуржія (1915—1971). На основі вивчення творчої спадщини вченого, матеріалів біографії, проаналізовано всі аспекти його наукової роботи, реконструйовано життєвий шлях.

Ключові слова: *І. О. Гуржій, наукові праці, біографія, історіографія.*

Ім'я Івана Олександровича Гуржія, доктора історичного наук, професора, члена-кореспондента Академії наук Української РСР, відоме не лише кожному історику, який займається безпосередньо проблемами соціально-економічної історії України кінця XVIII — XIX ст., а й будь-якому професійному науковцю, котрий працює в цих хронологічних рамках, незалежно від тематики його досліджень (політична, економічна, національна, культурна тощо).

Дійсно, навіть через 100 років від дня народження і майже через 45 — з дня смерті (ця дата припадає на наступний 2016 р.) до наукової спадщини І. О. Гуржія продовжують звертатися вчені-суспільствознавці України, держав ближнього зарубіжжя, українознавчих дослідницьких центрів Західної Європи та Північної Америки. І якщо взяти до уваги той факт, що в основі цього закономірного міжнародного визнання І. О. Гуржія як відомого історика та джерелознавця лежить всього трохи більше, ніж 20-річна наукова діяльність (рахуючи від захисту кандидатської дисертації 1948 р. і до смерті 1971 р.), слід говорити про його непересічний дослідницький талант, високий рівень працездатності та неабияку добротність наукової продукції. Навіть сьогодні, в цілковито інших історичних умовах, з можливостями використання комп'ютерної техніки й інформаційних технологій, далеко не кожен може похвалитися аналогічними досягненнями на ниві історичної науки. І мова йде, перш за все, про якість доробку, а не про кількісні показники, які, між тим, є також досить значними, адже вчений опублікував понад 350 наукових і науково-популярних праць (з них 7 монографій, 7 посібників для вишів і шкіл, 13 брошур, сотні статей у наукових журналах і енциклопедичних виданнях, інша творча продукція); підготував 30 кандидатів і 8 докторів наук [1, 179; 2].

Починаючи свій самостійний життєвий шлях у складну епоху 1930—40-х рр., в академічну науку І. О. Гуржій прийшов маючи вже за плечима не лише досвід вчителювання у середній школі (1932—1936 рр.), а й воєнний досвід. Іван Олександрович належав до того покоління істориків, яким судилося брати участь у Другій світовій війні (боях на Південно-Західному та Білоруському фронтах). Органічно влившись у колектив Інституту історії АН УРСР, який з другої половини 1940-х рр. зростав кількісно й якісно, він швидко зарекомендував себе талановитим дослідником і здібним організатором. І. О. Гуржій був першим аспірантом відділу історії України періоду феодалізму після значної перерви, у зв'язку з війною, й одним із небагатьох, хто у той час працював над такою, порівняно «не заполітизованою», темою дисертації, як «Повстання турбаївців» (науковий керівник: канд. іст. наук К. Г. Гуслистий). Для прикладу, з понад 70 дисертацій, захищених в Інституті історії АН УРСР за період 1945—1950 рр., лише 6 були присвячені проблемам історії України до XIX ст. [3, 235—241]. Домінуючими ж були теми, пов'язані з революційно-більшовицькою та радянською тематикою кінця XIX — першої половини XX ст. Між тим, перша відома праця І. О. Гуржія, опублікована ще 1939 р. в одеській обласній газеті — «Чорноморська комуна» (тобто, під час навчання на третьому курсі історичного факультету Одеського університету), була присвячена саме Турбаївському повстанню 1789—1783 рр.

Слід розуміти, що І. О. Гуржій поповнив (спочатку у статусі першого повоєнного аспіранта) відділ, який в період бойових дій на території України (1941—1944) то призупиняв роботу, то поневірявся по Радянському Союзу, а до цього перебував в атмосфері «постійного ідеологічного тиску, доносів, звинувачень у неблагонадійності і націоналізмі, зраді основним постулатам марксизму-ленінізму, в навмисному зриві термінів виконання планових завдань» і т. д. [4, 39]. Така ситуація, безумовно, не могла не впливати на кожного співробітника тогочасного Інституту історії й Івану Олександровичу все ж таки судилося розпочати свої наукові пошуки з «тематики, присвяченій класовій боротьбі» [5, 538].

Після захисту кандидатської дисертації у 1948 р., Іван Олександрович працював старшим науковим співробітником (до 1955 р.), захистив докторську дисертацію у 1953 р. («Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.»), отримав звання професора 1955 р. та тоді ж очолив відділ історії феодалізму. На той же час (1953—1955 рр.) вчений за сумісництвом завідував відділом методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР. Продемонструвавши на рівні одного структурного підрозділу Інституту історії АН УРСР

вміння ефективно керувати колективом, Іван Олександрович 1958 р. був призначений заступником директора установи. Характерно, що цю посаду він займав до самої смерті у 1971 р., незважаючи на зміну керівництва інституту: у 1947—1964 рр. його очолював О. К. Касименко, у 1964—1967 рр. К. К. Дубина, 1968—1973 рр. академік А. Д. Скаба [4, 20,43—47]. Наприкінці 1958 р., за значний внесок у розробку та вивчення складних проблем історії України, І. О. Гуржія було обрано членом-кореспондентом АН УРСР. Цікаво, що ще у 1956 р., під час обговорення на засіданні Вченої ради Інституту історії питання щодо висунення кандидатур для участі у виборах членів-кореспондентів АН УРСР, імені Івана Олександровича не було серед пропозицій партійного бюро установи. Очевидно, що це відіграло вирішальну роль при голосуванні, однак с. н. с. відділу історії радянського суспільства Іван Тихонович Кулик та н. с. відділу історії країн народної демократії Павло Михайлович Калениченко вносили й кандидатуру І. О. Гуржія [6, 207—208,211—214].

Окремо необхідно згадати, що в 1961—1963 рр. І. О. Гуржій займав посаду заступника голови Секції суспільних наук АН УРСР, потім академіка-секретаря Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР; входив до складу Президії АН УРСР (до 1968 р.); очолював відділ історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР (у 1968—1971 рр.); головував у Науковій раді з історії історичної науки при Секції суспільних наук АН УРСР; входив до складу експертної комісії ВАК СРСР (у 1960—1964 рр. та у 1970 р.), працював у складі Національного комітету істориків СРСР тощо [7, 6—7].

Різносторонніми та постійно прогресуючими були й наукові інтереси та здобутки Івана Олександровича. У цьому контексті варто зазначити про декілька хронологічно-тематичних концентрів, які у сукупності й сформували творчу спадщину вченого. Перший з них представлений працями, присвяченими проблематиці радикальної соціальної турбулентності — селянських повстань, різноманітних революційних виступів і рухів. Ця група включає дисертаційну та статейно-монографічну продукцію про вже згадуване Турбаївське повстання 1789—1783 рр.; різні форми антикріпосницької боротьби, зокрема втечі селянства у першій половині XIX ст.; повстання Чернігівського полку 1826 р.; Київську козаччину 1856 р.; січнево-лютневі страйки 1905 р., грудневе збройне повстання 1905 р. і загалом революційні події 1905—1907 рр.

Крім названих, особливо відомими стали (і залишаються актуальними нині) численні дослідження І. О. Гуржія на економічну тематику, зокрема статейні студії, присвячені характеру поміщицького господарства на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. та феодально-кріпосницькій системі першої половини XIX ст.; процесу формування категорії робітників та їх становищу наприкінці XVIII — на початку XIX ст.; розвитку внутрішньої ярмаркової та зовнішньої торгівлі в Україні того ж періоду; місцю і ролі українського сільськогосподарського та промислового виробництва у пореформеній Російській імперії (60—90-ті рр. XIX ст.) та ін. У цій категорії і, загалом, серед усіх праць історика, особливою якістю висвітлення досліджуваних проблем та об'ємом залученого джерельного матеріалу, вирізняються такі монографічні праці, як «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (К., 1954), «Боротьба робітників і селян України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.)» (К., 1958), «Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)» (К., 1958), «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.)» (К., 1962), «Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х рр. XIX ст.» (К., 1968) [2]. Цілком погоджуємося з оцінками сучасних істориків про те, що, «за масштабністю піднятих проблем, глибиною і багатоаспектністю їх висвітлення, українського вченого можна поставити в рівень з найвідомішими у світовій історіографії дослідниками соціально-економічних процесів» [7, 10—11].

Окрему категорію становлять персоналізовані праці, в тому числі науково-популярного й енциклопедичного характеру, присвячені історичним особистостям (О. Суворову, Устиму Кармалюку, Семену Гаркуші, російським імператорам тощо) та таким відомим представникам українського народу, як Іван Франко і Тарас Шевченко.

Насамкінець слід підкреслити, що об'єктивна оцінка внеску І. О. Гуржія в історичну науку неможлива й без констатації впливу ідеологічного чинника та марксистсько-ленінської методології на його творчість і вибір тем для дослідження. Цей фактор, наявність якого є безсумнівним щодо більшості радянських дослідників, зумовив написання окремих статей, головним чином, публіцистичного характеру, присвячених релігійним питанням, Переяславській раді 1654 р. і загалом українсько-російським відносинам у різні періоди, а також діяльності окремих більшовицьких діячів та ідеологів комунізму. Втім, необхідно зазначити, що особиста позиція Івана Олександровича Гуржія щодо деяких питань, а також ряд теоретичних узагальнень з його наукової спадщини багато в чому демонструють відхід від усталених радянських догм та історіографічних стереотипів.

Для прикладу, у науковій продукції, присвяченій розвитку української торгівлі, І. О. Гуржій цілеспрямовано і послідовно доводив самодостатній характер української економічної та фінансово-економічної бази, відстоював думку про наявність потужного українського торговельного капіталу та прошарку купців місцевого походження, зміцнення «прогресивного капіталістичного укладу» в першій половині XIX ст. тощо.

До нашого часу збереглося не так вже й багато академічних документів, на основі яких ми можемо сформувати об'єктивне та максимально точне уявлення про думки вченого, висловлені ним на засіданнях відділу, Вченій раді Інституту історії, загальних зборах Відділення економіки, історії, філософії та права або засіданні Президії АН УРСР. Багато в чому показовим у цьому відношенні є слова І. О. Гуржія, сказані 19 жовтня 1955 р. на Вченій раді Інституту історії АН УРСР щодо майбутніх наукових пріоритетів установи, під час обговорення передової статті «За глибоке наукове вивчення історії українського народу» журналу «Вопросы истории» (1955 р., № 7). Серед іншого, вчений констатував, що превалюють дослідження «про роль селянських мас в період визвольної війни українського народу у 1648—1654 рр.», однак «питання соціальної політики Богдана Хмельницького, продуктивних сил... не знайшли свого відображення у працях інституту». Подібно до цього, «*дуже значне місце* (курсив наш — О. Р.), — за словами І. О. Гуржія, — займають питання про боротьбу українського народу за возз'єднання України з Росією у другій половині XVII ст.», втім «цілий комплекс соціально-економічних питань, перш за все, про зростання міст, їх ролі в економіці України, про соціальну природу мануфактур на Україні та ряд інших питань... не знайшли свого висвітлення в історичні літературі» [6, 192]. На основі лише цього висловлювання та з урахуваннях специфіки історичного часу, можна впевнено говорити про пріоритетність в особистих наукових інтересах вченого, на користь значно менш заідеологізованих проблем економічного характеру. Подібний підхід І. О. Гуржія визначив тематику не лише його індивідуальних праць, а й перебував у центрі роботи очолюваного ним відділу історії феодалізму. Так, суто економічне спрямування мали чотири із п'яти тем, які цей структурний підрозділ запланував на той час для подальшої п'ятирічної розробки. Серед них такі напрями, як «Соціально-економічний розвиток України в XVI ст.», «Розвиток промислів та торгівлі на Лівобережній Україні у XVII ст.», «Соціально-економічний розвиток України у другій половині XVII ст.» та «Розвиток товарного виробництва і торгівлі у першій половині XVIII ст.». При цьому для повноцінного виконання плану завідувач відділу обґрунтовував необхідність «організації постійної інформації про літературу, яка виходить за кордоном, не лише в народно-демократичних країнах, але і в країнах капіталізму» [6, 193—194]. Іншими словами, в 1955 р. І. О. Гуржій пропонував академічній установі дещо відійти від однобічного вивчення політико-ідеологічних тем історії України до суто економічних і використовувати при цьому, в тому числі, й історіографію Західної Європи та Америки.

Якщо така відверта позиція вченого не привернула увагу партійного керівництва, то аргументація відмови опонувати по кандидатській дисертації старшого викладача Харківської державної консерваторії І. І. Редькіної на тему: «Розвиток народної освіти і політосвітньої роботи в УРСР у роки першої п'ятирічки (1928—1932 рр.)» стала об'єктом уваги 3-го відділу 4-го управління КДБ при Раді міністрів УРСР. Зокрема в таємному меморандумі «Про нове у тактиці ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів з числа інтелігенції та молоді» (датованому 1957 р.) І. О. Гуржій був зарахований до тих істориків, хто стверджував, що український націоналізм періоду сталінських репресій вигаданий як привід для розправи з небажаними працівниками. «Скільки тисяч кращих представників української інтелігенції безвинно загинуло?.. — запитував вчений у мотивації відмови від опонування. — Досить цих інсинуацій про український націоналізм, люди були невдоволені тими або іншими неподобствами нашого життя, а їм "пришивали" націоналізм і спроваджували до Сибіру». Втім, попри таку критику, І. О. Гуржій все таки виступив як опонент по дисертації І. І. Редькіної й, можливо, лише в умовах доби «хрущовської відлиги» йому вдалося уникнути «покарання» за таке вільнодумство і навіть за висловлювання про те, що «українські центральні органи не можуть без дозволу Москви вирішити жодного суттєвого питання» [3, 247; 8, 4—5 20].

Серед інших, відомих дослідникам життєвого та наукового шляху І. О. Гуржія, прикладів демонстрації ним власної громадсько-політичної та наукової позиції або реакції на певні партійні ініціативи, варто назвати наступні:

— критика ідеї перейменування міста Ізмаїл на місто Тучков (1957 р.);
— підтримка на засіданні секції історії Республіканської наради працівників суспільних наук АН УРСР думок директора Інституту історії О. К. Касименка стосовно низького рівня дослідження «питання про українську народність, про українську націю» (1958 р.);
— акцентування уваги на необхідності використання історіографічної спадщини Д. Багалія, О. Лазаревського, О. Барвінського: «Якщо ми забуваємо своїх попередників, то, напевно, і нас скоро забудуть» — справедливо зауважував вчений (1958 р.);

— заклик активніше залучати до написання робіт невідомих архівних джерел: «Майже в кожній праці посилаються на архівний матеріал з відповідним скороченням, — констатував історик актуальну до певної міри і для нашого часу істину, — а в дійсності ці архіви давно використані і тому треба посилатись на роботи, а не на архів, тому що автор по суті нічого нового не дає, це в ліпшому випадку, а в гіршому — він щось може і наплутати» (1958 р.) [9, 35—36,93,95—96].

За період своєї наукової кар'єри І. О. Гуржію доводилося інколи зазнавати ідеологічної критики з боку центральних партійних органів УРСР. Мова йде, зокрема, про два відомі випадки щодо: 1) «послаблення [І. О. Гуржієм] вимогливості» (за визначенням Комітету партійно-державного контролю ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР) до кандидатської дисертації В. П. Титаренка «В. І. Ленін про Україну: Історико-бібліографічний посібник», якого було звинувачено, серед іншого, й у «викривленні змісту ленінських робіт» (1963 р.); 2) «повільного здійснення вимог партії про докорінний поворот до проблем сучасності», за організації та планування науково-дослідної роботи Інституту історії АН УРСР і доручення стосовно проведення «досліджень останнього десятиріччя... переважно молодим науковим працівникам» (цитата із постанови Президії ЦК КПУ «Про роботу Інституту історії Академії наук УРСР» від 28 липня 1964 р., після якої навіть було змінено керівництво установи) [9, 155—156, 178—179].

Показово, що Іван Олександрович Гуржій, працюючи в досить непростий для української історичної науки час, був «ровесником» ряду новаторських для свого періоду науково-організаційних започаткувань як власне інститутського, так і загалом республіканського масштабу. Так, з першого випуску у 1957 р. «Українського історичного журналу» — флагманського друкованого органу з історії в Україні, він незмінно входив до складу редколегії цього наукового періодичного видання. Характерно, що ще на згадуваному нами засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР 19 жовтня 1955 р. І. О. Гуржій зауважував: «В даний час слід прийняти заходи для поліпшення науково-дослідної роботи. Потрібно створити відповідні умови для авторів, у тому числі забезпечити друкування їх продукції... на засіданні відділу одностайно було висловлено думку про створення в Україні "Історичного журналу"» [6, 194].

Крім того, з часу створення у 1966 р. Товариства охорони пам'яток історії та культури І. О. Гуржій був членом його президії. Власне ще з юнацьких років він постійно брав участь у роботі громадських організацій та товариств, наприклад, головував в «Єдиному науковому студентському товаристві» Одеського університету, а пізніше — став активним членом товариства «Знання» тощо.

На сьогодні, крім виокремлення численних професійних здобутків Івана Олександровича Гуржія, слід згадати й про те, що він також може цілком вважатися засновником династії істориків, представниками якої є його син — доктор історичних наук, професор Олександр Іванович та внучка — кандидат історичних наук Іванна Олександрівна. Загалом, за життя Іван Олександрович Гуржій став відомим вченим-істориком як завдяки вагомому науковому доробку, що продовжує і сьогодні зберігати свою актуальність, так і здобувши шану та глибоку повагу серед колег.

Інститут історії України НАН України за життя та вже після смерті вченого періодично і системно вшановує пам'ять І. О. Гуржія. Зокрема у 1965 р. відбулося ювілейне представницьке засідання Вченої ради установи, у зв'язку з 50-річчям вченого та 20-річчям його наукової та громадської діяльності [10, 406]. Тоді ж, за постановою редакційної колегії Львівської державної наукової бібліотеки Міністерства культури Української РСР, було надруковано біобібліографічний покажчик праць І. О. Гуржія, підготовлений С. П. Костюком і В. В. Грабовецьким [11]. У 1974 р., тобто через три роки після смерті вченого, у Києві вийшла друком нова, більш повна біобібліографічна брошура, де, крім систематизованого переліку робіт Івана Олександровича, висвітлена також його науково-дослідна, науково-організаційна та громадська діяльність, ширше описано етапи життєвого і творчого шляху історика [2]. В подальшому, як мінімум кожні 10 років (до 60-ти, 70-ти, 80-ти, 90-та і 100-річчя з дня народження), на різних рівнях відбувається вшанування пам'яті І. О. Гуржія:

1) публікуються відповідні статті в «Українському історичному журналі» (в 1975 р. та 1996 р.);

2) проводяться урочисті засідання Вченої ради Інституту історії України НАН України (у 1995 р.);

3) видаються на його пошану окремі випуски збірників наукових праць («Історія та історіографія України» у 1985 р., «Середньовічна Україна» у 1997 р., «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» у 1998 р.);

4) з 2006 р. регулярно проводиться конференція «Гуржіївські історичні читання» та публікуються її матеріали, де чималу частину формують праці, присвячені постаті вченого, аналізу його робіт, а також спогади і документи про нього;

5) встановлена меморіальна дошка на школі та названа його іменем вулиця у рідному селі Худяки;

6) кілька разів громадськість Черкас ставила питання про перейменування однієї з вулиць міста, на честь І. О. Гуржія.

1. *Автобіографія І. О. Гуржія, написана в останній рік життя з власноручними виправленнями та уточненнями // Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег. Спогади, документи, статі про вченого. – Черкаси, 2008.*
2. *Іван Олександрович Гуржій: Бібліографія вчених Української РСР / Вступна стаття А. Санцевича; Бібліографія складена Т. М. Шелюх. – К., 1974.*
3. *Спеціалізована вчена рада / Упор. О. Юркова, І. Азарх // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006.*
4. *Матях В.М. Відділ історії України середніх віків і раннього нового часу // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006.*
5. *Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991: у 2 кн. – Кн. 1: 1936–1947. – К., 2011.*
6. *У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: у 2 ч. – Ч. 2: 1944–1956 рр. / Упор.: Р. Пиріг (кер. колект.) та ін.; Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 1996.*
7. *Смолій В.А. Вчений у контексті епохи // Гуржіївські історичні читання: Мат. конф., присвяченої 90-річчю від дня народження Івана Олександровича Гуржія. – Черкаси; К., 2006.*
8. *Рубльов О.С. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Док. і мат. / Упор. О. Рубльов; Відп. ред. В. Смолій. – К., 2007.*
9. *Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Док. і мат. / Упор. О. Рубльов; Відп. ред. В. Смолій. – К., 2007.*
10. *Смолій В.А. Іван Олександрович Гуржій // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006.*
11. *Іван Олександрович Гуржій. Біобібліографічний покажчик / Укл. С. Костюк і В. Грабовецький. – Л., 1965.*

Reyent O.P. Ivan Oleksandrovych Gurzhiy: between Science and Epoch. In the article comprehensivly is described the doctor of historical sciences, professor I.O. Gurzhiy activity (the 1915th –1971 th). On the basis of scientist's creative heritage, materials of his biography has been analyzed all the aspects of I. Gurzhiy scientific activity and career.
Key words: I. Gurzhiy, research papers, the biography, historiography.

О. В. Марченко

СТУДІЇ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ОЛЕКСАНДРОВИЧА ГУРЖІЯ ЯК СЕГМЕНТ ТВОРЧОГО ДОРОБКА ІСТОРИКА

У статті досліджується розвиток спеціальних історичних дисциплін в Інституті історії України НАН України на прикладі наукового доробку І. О. Гуржія. Аналізуються основні дослідження вченого, які визначають основні аспекти спеціальних історичних дисциплін і ставлення автора до місця цих дисциплін у системі історичної науки. Розкривається роль історика в процесі становлення та поступу спеціальних історичних дисциплін у 1960 – на початку 70-х рр.
***Ключові слова**: спеціальні історичні дисципліни, І. О. Гуржій, Інститут історії України НАН України, історичне дослідження, історіографія.*

Розвиток історичної науки як складової частини соціогуманітаристики неможливо уявити без конкретного людського фактору осіб-виконавців, на плечах яких лежить непроста місія об'єктивного переосмислення та інтерпретації минувшини, її екстраполяції в дійсність, з урахуванням і поєднанням ціннісних орієнтирів та викликів сучасності. Проблематика ж розуміння й усвідомлення цілісного процесу еволюції тієї чи іншої галузі знань не може бути повною, без урахування досвіду та здобутків дослідниками сучасності творчого багажу їх попередників.

Особливо важливим і актуальним є звернення до постатей діячів української історичної науки другої половини XX ст., оскільки цей період був показовим часом для вітчизняної історичної науки. Саме у цей складний і неоднозначний період після Другої світової війни відбулося становлення нового покоління фахівців, які прийшли до науки відразу ж із фронтових лав. Серед них був і відомий для широкої наукової громадськості, видатний дослідник соціально-економічної історії українських теренів, член-кореспондент Академії наук УРСР, доктор історичних наук, професор Іван Олександрович Гуржій. Його науковий доробок на порозі пробудження національної історичної науки привертає все більшу увагу сучасників, оскільки Івана Олександровича можна по праву вважати одним із будівничих національної парадигми української історичної науки. Переусвідомлення творчого шляху історика конче необхідне в умовах суверенної національної розбудови української науки, хоча самодостатня постать І. Гуржія вже давно посідає чільне місце в анналах національної історіографії.

На сьогодні біографія та творча спадщина І. Гуржія залишаються практично не дослідженими. Найбільш повною біографічною роботою залишається праця О. Гуржія (сина дослідника) «Порини» [1]. Втім, сам автор класифікував її як науково-популярне видання, незважаючи на залучення значної кількості матеріалів сімейного архіву. Дещо більше даних містить збірка «Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег: спогади, документи, статті про вченого», що вийшла за матеріалами конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження вченого [2]. Однак недослідженими залишаються як окремі аспекти діяльності Івана Олександровича, так і постать науковця загалом – як видатного діяча української історичної науки.

Перш ніж перейти безпосередньо до розгляду науково-організаторських звершень історика, потрібно декілька рядків присвятити його життєвому шляху. Народився майбутній дослідник 15 вересня 1915 р. у с. Худяки на Черкащині [3, 123]. Іван рано залишився без батька, який помер 1921 р. Зі всіма негараздами, що випали на долю України та українського народу під час «насадження» радянської влади, майбутній вчений з 8 років почав навчання у місцевій чотирикласній школі, після закінчення якої у 1932 р., він вступив на коротко-

термінові педагогічні курси у м. Черкаси. Поряд з цим, Іван Олександрович працював учителем Леськівської неповної середньої школи (Черкаський р-н). У 1934 р., після підготовчих курсів, він вступив на мовно-літературний факультет Черкаського педагогічного інституту, а після переведення факультету до Полтавського педінституту майбутній вчений змушений був покинути рідну Черкащину, заради здобуття знань. Проте, матеріальні негаразди змусили його перервати навчання і влаштуватися на педагогічну роботу у Врадіївській середній школі (Одеська обл.). Переїзд на Одещину став поворотним пунктом для формування І. О. Гуржія як науковця, адже з вересня 1936 р. він вступив на історичний факультет Одеського державного університету, який закінчив з відзнакою влітку 1941 р. [2, 145].

Після закінчення університету на долю Івана Олександровича випали інші випробування – 4 важкі воєнні роки, служба у частинах Південно-Західного та Першого Білоруського фронтів, важка контузія. Після тривалого лікування І. О. Гуржій був демобілізований та направлений у розпорядження Наркомату освіти УРСР. З травня до листопаду 1945 р. він працював старшим викладачем Чернігівського вчительського інституту, а вже восени 1945 р. Іван Олександрович вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР [4, 57]. Завдяки наполегливій праці та непохитному бажанню самовдосконалення, він на все життя пов'язав себе із науковою стезею дослідника.

Іван Олександрович є автором понад 300 наукових і науково-популярних праць, посібників для вищої та середньої школи. Разом з цим, історик виявив себе з найкращого боку як організатор наукової роботи, будучи одним з ініціаторів і редактором серійних щорічників – «Історіографічні дослідження в Українській РСР» та «Український історико-географічний збірник», видання яких, відразу ж по його смерті, було припинено, через «загрозу» радянській ідеологічній машині. Дослідницькі інтереси І. О. Гуржія були пов'язані переважно з українською історією, історіографією та джерелознавством XVIII–XIX ст. Проте, широта дослідницького діапазону історика охоплювала набагато ширше коло проблем і питань української історії, серед яких чи не останнє місце посідала проблематика комплексу спеціальних історичних дисциплін.

Виходячи з реальних можливостей всебічного вивчення та оцінки наукового доробку дослідника, потрібно звернути увагу й на роль Івана Олександровича у процесі становлення та розвитку студій спеціальних історичних дисциплін в Інституті історії АН УРСР, як складової частини формування фундаменту національної історичної науки за радянської доби.

Вдаючись до розгляду багатогранної особистості нашого героя, потрібно відмітити, що науковий інтерес історика проблемами комплексу спеціальних історичних дисциплін формувався на ниві соціально-економічної історії, адже чимало аспектів як соціальної, так і економічної історії України пов'язані з дослідницькою сферою спеціальних історичних дисциплін, серед яких показовим є приклад історичної географії [5].

Аналіз творчого доробку вченого засвідчує той факт, що Іван Олександрович є автором монографічних праць переважно з історії України другої половини XVIII – XX ст. Проте, не слід забувати, що будучи різностороннім дослідником, І. О. Гуржій доклав чимало зусиль на ниві розвитку студій спеціальних історичних дисциплін, оскільки не міг залишитися осторонь цього процесу, особливо в 60–70-х рр. XX ст., коли нечуваного розмаху набули історико-географічні та картографічні дослідження.

До творчого доробку дослідника відносяться його розвідки в галузі топоніміки. В 1963 р. він очолив наукову раду тематичного розділу «Історія назв» у журналі «Наука і життя», який з 1965 р. був перейменований на «Наука і суспільство». Під керівництвом Івана Олександровича готувалися до публікації в журналі статті про походження географічних назв, їхнє значення та зміни впродовж віків. Звісно, такі статті мали стислий характер, оскільки несли лаконічну інформацію. Протягом 1963 р. були вміщені 29 довідок, 1965 р. – 38, 1966 р. – 46 [6, 12]. Розширювався й діапазон охоплення назв. Так, якщо в 1963 р. переважали назви міст і наводилися лиш окремі терміни загальновідомого значення: Україна, Дніпро, Поділля, то вже 1965 р. на авансцену вийшли річки та моря, не зупиняючись на публікації матеріалів про міста. В 1966 р. характеризувалися ріки басейну Дніпра, Азовського моря, а також публікувалися довідки про Карпатські та Кримські гори, історичні області України – Волинь, Галичину, Закарпаття, Крим, Північну Буковину, Поділля, Слобожанщину [6]. Отож, керований І. О. Гуржієм, відділ надав змістовний словник найважливіших топонімів, що стосуються українських земель.

Історик продовжував наполегливу роботу над висвітленням соціально-економічної історії України. Вийшли ґрунтовні статті про роль України в сільськогосподарському виробництві Росії, розвиток транспорту в Україні та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках, промисловість України у системі всеросійського ринку в 60–90-х рр. XIX ст. Ці питання та проблеми означеної тематики знайшли відображення у монографії, в якій дослідник, на основі значного архівного матеріалу, показав розвиток промисловості, сільського господарства, транспорту, торгівлі в Україні у тісних (а інших би й бути не могло) економічних зв'язках, можна сказати й залежністю, з усією імперією [7].

Іван Олександрович як один із найавторитетніших працівників Інституту історії АН УРСР обіймав посаду відповідального редактора бібліографічного покажчика – «Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917–1968)» [8], а також, разом з академіком А. Скабою та професором В. Дядиченком, входив до редакційної колегії, призначеної керувати публікацією історичних документів серії «Джерела з історії України». Результат діяльності колегії не змусив довго чекати і вже в 1971 р. першим у ній вийшов «Літопис Самовидця» [6, 14].

Серед заслуг дослідника, слід відзначити й ініціативу Івана Олександровича на ниві розвитку історико-географічних і картографічних знань в Інституті історії АН УРСР. Історика було призначено відповідальним редактором «Українського історико-географічного збірника». У заглавній статті першого номеру збірника, разом з О. Молодчиковим, він наголосив на цілісному впливі географічного середовища на темпи розвитку людства та історичного процесу [9, 3]. Аналізуючи історіографічний процес розвитку історичної географії, автори порівнювали й екстраполювали здобутки попередників різних історичних періодів на виклики сучасності. Проте, як це було притаманно розвитку радянської науки у різних республіках СРСР, акцентувалася увага на наступності зародження та розвитку історико-географічної думки на українських теренах від Москви [9, 7]. Таке «тло епохи» було притаманне всій радянській соціогуманітаристиці, будучи стержнем ідеологічної пропаганди комуністичної номенклатури. Незважаючи на пута радянської системи, завдяки таким національно-свідомим дослідникам,

як Іван Олександрович, сучасне суверенне покоління має значний історіографічний багаж, що допомагає переосмисленню розвитку української науки в минулому.

Розкриваючи стан та перспективи історико-географічних досліджень на сучасному етапі, І. О. Гуржій, разом зі своїм колегою, прийшли до ряду висновків щодо основних завдань, які постають перед збірником:

– сприяти розгортанню досліджень з історичної географії в УРСР;
– висвітлювати проблеми та питання історичної географії та картографії;
– приділяти увагу розробці джерелознавчої бази історичної географії;
– служити майданчиком для проведення творчих дискусій та обговорення проблем історичної географії УРСР [9, 32].

Упродовж сучасного періоду суверенного розвитку української історичної науки у ній відбувається зміна методологічних підходів, переосмислення гуманітаріями дидактичної функції для суспільства та формування наукової стратегії розвитку за сучасних складних умов для нашої країни. Щоправда таке переосмислення чи переусвідомлення не лише відображається у критичному аналізі історіографічної спадщини радянських часів, а й певними «перегинами» (знов таки, радянська термінологія) у процесі якісної інтерпретації здобутків попередніх поколінь учених. Потрібно, не зважаючи на всі мінуси та негативні сторони радянського періоду, активно досліджувати науковий доробок попередників, особливо таких, як Іван Олександрович, котрі своєю активною працею та національною позицією культивували українську науку та підносили її до нових вершин, незважаючи на обмеження й утиски.

1. *Гуржій О.І. Порини. – Черкаси, 2008.*
2. *Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег: спогади, документи, статті про вченого. – Черкаси, 2008.*
3. *Санцевич А.В., Федоренко В.Г. 60-річчя з дня народження І. О. Гуржія // Укр. іст. журн (далі – УІЖ). – 1975. – № 8.*
4. *Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довід. / Серія «Українські історики». – Вип. 1. – К., 1998.*
5. *Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // УІЖ. – 1959. – № 5; Гуржій І.О. Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60–90-і роки XIX ст.) // УІЖ. – 1963. – № 5.*
6. *Санцевич А.В. І. О. Гуржій. Життя і творчість // Історія та історіографія України – К., 1985.*
7. *Гуржій І.О. Україна в сільськогосподарському виробництві пореформеної Росії (60–90-і рр. XIX ст.) // УІЖ. – 1964. – № 6; Гуржій І.О. Розвиток транспорту на Україні та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках (60–90-і рр. XIX ст.) // УІЖ. – 1965. – № 10; Гуржій І.О. Розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку (60–90-і рр. XIX ст.). // УІЖ. – 1966. – № 10.*
8. *Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917–1968): Бібліогр. покажч. – К., 1970.*
9. *Гуржій І.О., Молодчиков О.В. Стан і завдання історико-географічних досліджень на Україні // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1.*

Marchenko O.V. Studies of special historical sciences in scientific heritage by Ivan Gurzhiy as segment of historian creative achievements. In the article is researched the development of special historical sciences in the Ukraine History Institute of the Ukrainian National Academy of Sciences on the example of I. Gurzhiy scientific achievements. Are analyzed the main scientist's works in which was determined theoretic aspects of special historical sciences and the author's attitude to the place of these sciences in the system of history. Is explored the historian role in the process of formation and development of special historical sciences in the 60–70-s of the XX century.

Key words: special historical sciences, Ivan Gurzhiy, the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, historical research, historiography.

В. В. Шевченко

ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ТРАНСПОРТУ В УКРАЇНІ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ І. О. ГУРЖІЯ

У статті проаналізовано внесок І. О. Гуржія в дослідження історії транспорту в Україні впродовж XVIII–XIX ст. Визначено контекст та охарактеризовано основні аспекти теми, над якими працював учений.

Ключові слова: *транспорт, залізниця, Україна, ринок, Іван Олександрович Гуржій.*

У сучасній вітчизняній історичній науці все більше уваги привертається до економічної проблематики. Попри значні зрушення в її вивченні, що відбулися останнім часом, досі існує потреба в ширшому й глибшому відтворенні картини господарського життя українського суспільства на різних етапах його розвитку. У зв'язку з цим, виникає інтерес до напрацювань у цій царині попередніх поколінь істориків, зокрема радянського періоду. У когорті дослідників того часу чільне місце займає доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН УРСР Іван Олександрович Гуржій. Будучи людиною широких наукових зацікавлень, він чимало зусиль доклав для вивчення питань соціально-економічного розвитку українських земель, за умовах розкладання феодально-кріпосницьких та формування ринкових відносин.

Життєвий шлях і творчий доробок І. О. Гуржія викликали інтерес як у його сучасників, так і нинішніх фахівців. Опубліковано низку відповідних студій [1], а з 2006 р., на базі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, періодично проводиться наукова конференція «Гуржіївські історичні читання». Однак заявлену тему в попередніх публікаціях і виступах практично оминали. Тому метою цієї розвідки є з'ясування внеску І. О. Гуржія у дослідження історії транспорту в Україні.

Учений розглядав транспорт як один із чинників процесу формування української нації. Він вважав його «винятково важливим засобом у створенні спільності економічного життя того чи іншого народу, а також у розширенні його економічних і культурних зв'язків з іншими народами» [2, 79]. Проте, слід зазначити, що для І. О. Гуржія історія транспорту не була об'єктом спеціального вивчення. Підтверджуючи необхідність глибокого і всебічного дослідження цієї проблематики, він ставив перед собою лише завдання «дати загальну характеристику розвитку головних галузей транспорту України.., визначити їхню питому вагу в межах Європейської Росії та показати зростаючу роль у розширенні й поглибленні всеросійського ринку» [2, 80]. У цьому контексті основну увагу було зосереджено на таких аспектах проблеми, як стан доріг та транспортних засобів, побудова залізниць, удосконалення перевезень водними шляхами. Найбільш детально їх висвітлено у монографіях ученого – «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (1954) [3], «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця

XVIII ст. до 1861 року)» (1962) [4], «Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст.» (1968) [2] та науковій статті [5].

У своїх працях історик неодноразово вказував на відсталість засобів транспортування й майже повну відсутність належних шляхів сполучення в Російській імперії кінця XVIII – початку XIX ст. Саме це, на його думку, стояло на заваді розвитку внутрішньої торгівлі, поширення й поглиблення товарно-грошових відносин, а також було однією з причин повільного формування національного ринку. І хоча в Україні здавна сформувалася густа мережа шляхів, які з'єднували торгово-промислові центри, всі вони «були ґрунтовими і перебували у дуже поганому стані. Їх рідко ремонтували, а тому при першій непогоді вони ставали непридатними для транспортування важких вантажів» [Детальніше див.: 4, 80–81]. Це значно збільшувало витрати на перевезення, що, своєю чергою, призводило до підвищення цін на товари. В результаті, виникали ситуації, коли одночасно співіснували губернії, де бракувало певної продукції, й губернії зі значними її надлишками [Див.: 3, 172; 4, 82].

Будівництво нових шляхів сполучення та модернізація транспорту розпочалися в Російській імперії лише з другої чверті XIX ст. На динаміку цих процесів впливали різноманітні чинники. Одним із основних факторів, який стимулював розвиток транспортної системи, зокрема в Україні, була заінтересованість великих землевласників і купців, які здійснювали оптову торгівлю сільськогосподарськими продуктами. Це, на основі опублікованих джерел і архівних матеріалів, переконливо довів І. О. Гуржій. Він писав, що «зростання торгового землеробства в поміщицьких господарствах змушувало їх володільців зацікавитись питанням про поліпшення засобів транспортування і шляхів сполучення» [3, 154]. При цьому окремі поміщики брали безпосередню участь у вдосконаленні сухопутних і водних шляхів. Інші об'єднувались у відповідні комерційні організації, такі як, наприклад, «Российская юго-западная компания» чи «Общество Южной железной дороги». Ініціаторами створення останнього були найбільші поміщики України. Також питання про поліпшення шляхів сполучення і побудову залізниць неодноразово обговорювали у губернських дворянських і земських зібраннях [Докладніше див.: 2, 81; 3, 153–154].

Безпосередньо транспорту присвячено дві наукові розвідки І. О. Гуржія – стаття в «Українському історичному журналі» та її доопрацьований варіант як розділ монографії «Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст.». Основну увагу в них приділено залізничному та водному видам транспорту як таким, що відіграли найпомітнішу роль у розвитку товарного виробництва та внутрішнього ринку. Характеризуючи будівництво залізничної мережі, автор зазначав, що основний її кістяк у Російській імперії й Україні, зокрема, було сформовано в другій половині 1860 – першій половині 70-х рр. До кінця століття вона становила вже систему, що «зв'язала в єдине ціле різні за своїм господарським напрямом райони, поглибила всеросійський ринок, розширила його територіально, дала можливість швидко і у великій кількості перевозити товари з місць виробництва у місця споживання» [2, 83]. І якщо спочатку визначення ліній прокладання залізничних шляхів здійснювалося в інтересах великих сільгоспвиробників, то згодом почали враховувати і потреби промисловості. Все це розширювало попит на сільськогосподарську та промислову продукцію, що вироблялася в Україні, сприяло зміцненню економічних зв'язків між окремими районами та поглиблювало їх господарську спеціалізацію. Водночас збільшення протяжності залізничних шляхів і рухомого складу забезпечили швидке зростання перевезень вантажів та пасажирів. При цьому дослідник відзначав, що темпи такого зростання на залізницях України були вищими, ніж у Російській імперії загалом, і пояснював це більшою інтенсивністю їх будівництва [2, 84].

Аналізуючи статистику товарного руху, І.О. Гуржій зробив висновок про спеціалізацію залізничних перевезень. Основними вантажами українських магістралей були зернові культури, сіль, цукор, кам'яне вугілля, метал і будівельна деревина. Причому до початку XX ст. обсяги транспортування цих товарів тільки зростали. Окремі залізниці виділялися чітким переважанням одного-двох видів вантажу. Наприклад, Катерининська залізниця перевозила велику кількість вугілля, а Південно-Західна – зерна. В 1897 р. частка цих товарів серед перевезених вантажів становила, відповідно, 42 та 22%. Окрім того, південно-західні залізниці вивозили в різні райони Російської імперії чимало цукру. Серед найголовніших станцій його відправлення були Київ, Харків, Черкаси, Бобринська, Шпола та хутір Михайлівський [Докладніше див.: 2, 84–86]. Щодо вивезення з України металу та виробів з нього, зокрема сільськогосподарських машин і знарядь, учений зауважував на його неухильному збільшенні, починаючи з 1890-х рр. До Москви та Петербургу з Південного регіону постійно привозилось багато чавуну, а обсяг перевезень сільгосптехніки за десять років подвоївся (з 600 тис. пуд. у 1891 р. – до 1309 тис. пуд. у 1900 р.) [2, 85,87].

Загалом, Іван Олександрович відзначав позитивну роль залізничного транспорту у всеросійських економічних зв'язках, оскільки той «втягував у товарні відносини віддалені від торгових центрів райони.., робив сильний вплив на розвиток місцевих ринків, сприяв зростанню їх товарообігу, збільшенню асортименту їх товарів» [5, 19–20]. Водночас, цитуючи уривок зі звіту київського губернатора за 1870 р., дослідник вказував і на негативні наслідки прокладання залізничних шляхів. Зокрема йшлося про значне здороження по сусідству з ними предметів першої необхідності, спричинене зосередженням там значної кількості споживачів і полегшенням доставки цих товарів в інші міста [2, 88].

Важливе значення для зміцнення економічних зв'язків між регіонами Російської імперії та зовнішньої торгівлі мав, на погляд історика, й водний транспорт. Досліджуючи його в контексті формування всеросійського внутрішнього ринку, І. О. Гуржій, насамперед, підкреслював значення транспорту трьох річкових басейнів України – Дніпровського, Південнобузького й Дністерського, – який поглиблював, розширював і зв'язував в єдину систему, прилеглі до річок, місцеві ринки. Особливу роль у цьому процесі він відводив Дніпру, який у 1860–90-х рр. залишався основною водною артерією українських, а також ряду російських і білоруських губерній. Його частка у сплавних і судноплавних шляхах річкових басейнів України становила понад 90%. Разом із притоками, Дніпро сполучав між собою значні території з різною господарською спеціалізацією, тим самим сприяючи переміщенню товарів, які там виробляли. При цьому постійно зростав як рухомий склад дніпровського транспорту, так і його вантажна потужність. За підрахунками І. О. Гуржія, в період з 1859 до 1884 рр. кількість пароплавів, що курсували вище порогів, зросла з 17 до 74 [2, 90].

І якщо в 1859–1862 рр. середньорічне навантаження товарами транспорту басейну Дніпра становило 20,4 млн пуд., то 1893 р. було вже 168 млн пуд., а 1900 р. – 238 млн [Див.: 2, 91]. Асортимент вантажів мало відрізнявся від того, що перевозили залізницями. Найбільше транспортували зернові культури, цукор, сіль, кам'яне вугілля та деревину.

Чільне місце в економічному розвитку Російської імперії й її українських губерній дослідник відводив морському торговому транспорту, зазначаючи, що в останньому чимала питома вага належала саме чорноморсько-азовським портам. «Морський транспорт, – писав він, – був одним з найважливіших засобів розширення зовнішньої торгівлі з багатьма країнами Європи й Азії. Важливу роль у цьому відігравали такі морські порти України як Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Бердянськ» [2, 93]. Разом із тим, І. О. Гуржій звертав увагу на здійснення Росією зовнішньої торгівлі, переважно, через іноземні судна. Цей факт він пояснював відсталістю суднобудівної промисловості в імперії, й як наслідок – низькою тоннажністю російських суден.

Розглядаючи зв'язок залізничного та водного транспорту з важкою промисловістю, І. О. Гуржій наголошував на їх взаємовпливах: «Сприяючи розвитку металургійної промисловості, шляхом перевезення сировини та готових виробів, залізничний транспорт був одночасно великим споживачем металу, – відзначав дослідник. – Південь України перетворився на головний район Росії по виробництву рейок.., з 1897 р. розгорнулось виробництво паровозів» [5, 19]. Збільшення кількості річкових і морських суден, переведення їх на парову тягу також породжувало потреби в металі й кам'яному вугіллі, сприяючи розвитку кам'яновугільної та металургійної промисловості [2, 92].

Завершуючи огляд становища залізничного й водного транспорту України в пореформений період, Іван Олександрович зробив висновок про посилення його питомої ваги в межах усієї Європейської Росії. Транспорт був не тільки «важливим чинником, що забезпечував завершення промислового перевороту в промисловості», а й «одним із найважливіших засобів у створенні на території України місцевого національного ринку, який вливався у всеросійський ринок» [5, 23]. Розвиток транспорту в імперії, загалом, на погляд науковця, «сприяв зростанню промисловості, сільського господарства та торгівлі, розширенню й поглибленню внутрішнього ринку, значно впливав на збільшення експорту й імпорту, а також посилював процес втягнення дрібних виробників... у товарне виробництво» [2, 80–81]. Важливу роль у цих процесах відіграли саме залізниці, оскільки вони вплинули на розміщення продуктивних сил, змінили географію виробництва й торгівлі, прискорили зростання міст [2, 81].

Отже, розглянувши науковий доробок І. О. Гуржія, можна стверджувати, що історією шляхів сполучення та транспорту в Україні він не займався спеціально, а вивчав побіжно, лише в обсягах, необхідних для встановлення їхнього значення в економічному житті тогочасного суспільства, розпаді феодально-кріпосницької системи, розширенні й поглибленні внутрішнього та зовнішнього ринків. Серед основних рушіїв розвитку транспортної системи в Російській імперії дослідник виділяв зацікавленість великих підприємців, а особливо дворян-поміщиків, котрі після реформи 1861 р. модернізовували свої господарства, пристосовуючись до ринкових відносин.

У цілому, історику вдалося створити загальну картину становища транспорту на українських теренах наприкінці XVIII – у XIX ст., виявити окремі фактори, що сприяли його удосконаленню та позитивно оцінити роль в розширенні й поглибленні як національного, так і загальноімперського ринків.

1. *Костюк С.П., Грабовецький В.В. Іван Олександрович Гуржій. Бібліографічний покажчик. – Л., 1965; Санцевич А.В., Федоренко В.Г. 60-річчя з дня народження І. О. Гуржія // Укр. іст. журн. (далі – УІЖ). – 1975. – № 8; Санцевич А.В. І. О. Гуржій. Життя і творчість // Історія та історіографія України / Гол. ред. Ю. Кондуфор. – К., 1985; Гуржій О.І. Гуржій Іван Олександрович // Енциклопедія історії України. – Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. – К., 2004; Лесніченко В.А. Проблеми розвитку дрібних селянських промислів в Україні в першій половині XIX ст. у науковій спадщині І. О. Гуржія // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Історичні науки. – 2008. – Т. 83. – Вип. 70; та ін.*
2. *Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К., 1968.*
3. *Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954.*
4. *Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К., 1962.*
5. *Гуржій І.О. Розвиток транспорту на Україні та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках (60–90-і рр. XIX ст.) // УІЖ. – 1965. – № 10.*

Shewchenko W.W. History of transport in Ukraine in I. O. Gurzhiy's scientific legacy. In the article the I. O. Gurzhii's contribution into the investigation of the Ukraine transport history in the XVIII–XIX centuries is analyzed. Was determined the context and described the main aspects of the topics which scientist has studied.

Key words: transport, railway, Ukraine, market, I.O. Gurzhiy.

Історіографія

Ю. М. Михайлюк

ПОГЛЯДИ МИКОЛИ ПЕТРОВА НА СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЕВОЛЮЦІЇ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ЗНАТІ

У статті проаналізовано бачення М. Петровим соціальної диференціації литовсько-руської шляхти та становлення її правового статусу.

Ключові слова: *М. Петров, соціальні процеси, Велике князівство Литовське, князі, бояри, земяни.*

Українська історіографія має чимало, які на певний період часу потрапляли в забуття. До їх числа належить і постать Миколи Івановича Петрова (1840–1921). Він відомий, передусім, як багатогранна особистість за своїми науковими вподобаннями та професійною діяльністю. Мало не 60 років життя учений присвятив науково-педагогічній та творчій діяльності. Його перу належать фундаментальні дослідження з українського літературознавства. Багато часу і зусиль приділяв етнографічним дослідженням, а також пошукам і вивченню пам'яток історії та культури України. Важливим напрямом його діяльності була науково-організаційна робота. Він – один із фундаторів Церковно-археологічного товариства, Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, Київського товариства охорони пам'яток. Наукові пошуки поєднував із викладацькою діяльністю в Київській духовній академії, спочатку на посаді доцента (з 1870 р.), потім – професора (з 1876 р.). Згодом став академіком УАН (з 1918 р.). Досягнення в науковій царині здобули визнання наукової спільноти й послугували його обранню почесним членом ряду наукових установ і товариств – Петроградської й Московської духовних академій, Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Товариства дослідників мистецтв тощо [1, 11–14; 2].

Варто наголосити, що М. Петрову належить авторство ряду ґрунтовних наукових історичних праць. Зокрема в полі його наукових інтересів була й історія Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Насамперед ідеться про такі праці, як «Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья», «Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края», «Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края» та «Подолия. Историческое описание» [3–6]. Цей доробок становить комплекс історичних нарисів, створених за ініціативою П. Батюшкова, який опублікував їх упродовж 1887–1891 рр. Дивно, але про належність цих праць М. Петрову читач може довідатися лише з передмов до вказаних видань. Хронологічно ці праці охоплюють відповідний опис подій від часів Русі до XIX ст. включно. Чималий масив матеріалу відведено й добі «Литовсько-Руської держави». Їх характерною рисою є акцент на політичні, військові та релігійні аспекти історії Литви, Білорусі, Холмщини, Поділля й Волині. Соціальні процеси, зокрема в литовську добу, хай не так ґрунтовно, але також перебували в полі зору М. Петрова. Відтак, це дає можливість проаналізувати й з'ясувати їх розуміння й трактування дослідником.

Історіографічна спадщина М. Петрова цікавила лише окремих дослідників, зокрема М. Бухальську, яка зосередила увагу на системному аналізі регіональних та києвознавчих студій ученого [1; 7]. Узагальнені судження щодо цього намагався зробити й В. Микитась [8–9]. Частина дослідників побіжно зверталася до наукових здобутків М. Петрова, у контексті дослідження історії Києва [10–12]. Проте, найчастіше дослідників цікавила літературознавча, науково-організаційна, бібліотечно-археографічна сфери діяльності вченого [13–16]. З огляду на це, очевидно, що допоки в історіографії трактування дослідником історичного процесу на теренах ВКЛ загалом і соціальних його аспектів зокрема, обділений належною увагою. Метою пропонованої статті є аналіз трактування М. Петровим головних тенденцій розвитку привілейованого стану на тлі соціальних процесів у ВКЛ.

Аналізуючи соціальні процеси, населення ВКЛ він досить чітко диференціював на три соціальні групи: службовий стан, міщанство та селянство. Під першим розумілася литовсько-руська знать – князі, земяни та бояри. Розширення особового складу цих категорій пояснювалося двома способами: залученням до військової служби давніх родів удільних руських князів, які здобули статус «князів службових» та за рахунок появи нових родів литовсько-руських князів і бояр, які отримували землі на умовах військової служби. Оминаючи конкретизацію кількості, М. Петров стверджував про суттєве збільшення «вищого службового стану», який на теренах Волині він розділяв на службових князів двох категорій (удільних старої генерації та литовсько-руських) і вельмож. Під вельможами, вірогідно, розглядав бояр, які походили з давніх руських родів і мали високий соціальний статус. Водночас у переліку знакових фігур литовської доби, приміром Волині, називав представників нових родів князів та вельмож, як то Острозьких, Заславських, Корецьких, Вишневецьких, Чорторийських, Збаразьких, Сангушків, Четвертинських, Друцьких, Каширських, Пронських, Воронецьких, Горських, Ружинських, Масальських, Сапєг, Соломерецьких, Пузинів, Огінських, Ходкевичів, Пацiв, Хребтовичів, Воловичів, Корсаків [5, 60].

Інших представників службового стану – «земян» – М. Петров розглядав як нове, литовське за походженням, соціальне явище. Він позиціонував їх одночасно як нову категорію землевласників і водночас як військово-службову верству [6, 64]. За логікою його суджень, їх варто позиціонувати як «нижчий службовий стан», хоч сам учений їх так прямо не іменує. Появу такої соціальної групи він цілком закономірно обумовлював військовим устроєм держави та пов'язаним із ним способом володіння землею, яка надавалася князем певній приватній особі за державну (військову)

службу на засадах тимчасового умовного володіння. Така земельна власність поділялася на окремі ділянки (розміром в десять литовських волок) – «служби», з яких за державної потреби землевласник був зобов'язаний виставити до війська по одному озброєному воякові. Володіючи землею на таких умовах, її власники іменувалися «земянами». За особливі успіхи на державній службі вони могли здобувати право на передачу землі у спадок на тих же умовах, що й самі володіли. Таким чином, «служби» трансформувалися у «вислуги» або «отчини». Автор наголошував на суттєвому збільшенні таких вислуг у XV–XVI ст. Також вказував, що литовський князь зобов'язувався надавати земельну власність тільки вихідцям з того регіону, в межах якого перебувала відповідна земельна ділянка [6, 64]. Відтак, однією з визначальних ознак земянського стану М. Петров вважав безпосередній зв'язок його представників за походженням і місцем проживання з одним регіоном [6, 65]. Утім, він не зауважив, що така обіцянка не завжди дотримувалася, бо земельні володіння в тому чи іншому краї (рівно як і управлінські посади) періодично надавалися й вихідцям з інших країв.

Походження боярства дослідник виводив від «осілих на місці нащадків колишніх князівських дружинників» і цілком виправдано стверджував, що воно збереглося аж до XVI ст. Граничною межею можливих повноважень представників цієї соціальної групи вважав виконання адміністративних функцій у межах волосних територіальних громад: бояри центрального міста волості здійснювали управління її структурними складовими – «пригородами». Одночасно трактував їх як дрібних землевласників з обов'язком несення польової і гарнізонної військової служби при замках, до яких вони були приписані, а також виконанням певних повинностей на користь держави й місцевого намісника [6, 53, 65].

Дещо специфічно М. Петров означував ієрархічний характер соціального поля бояр і земян. В одному випадку зазначав, що боярство «переплелося із литовськими земянами» [6, 53], в іншому – ставив бояр нижче земян, оскільки вони мали «служити і послушні бути земянину, а у випадку непокори – мали залишити свою землю і з'їхати геть, зберігаючи за собою лише рухоме майно». Також автор зауважив і щодо чисельного співвідношення цих соціальних груп, щоправда виключно на прикладі Поділля. Він схильний вважати, що чисельність представників боярського стану на теренах західного Поділля, з огляду на давність тут поселень, була більшою, порівняно зі східною його частиною (Брацлавщиною). Натомість на Брацлавщині було чисельнішим представництво земянського стану, оскільки литовські правителі тут найактивніше роздавали землеволодіння новому військово-службовому станові [6, 65].

Загалом же таке позиціонування соціального статусу бояр є занадто спрощеним і показує їх становище переважно станом на XVI ст. Натомість поза увагою вченого опинилася та категорія нащадків давнього руського боярства, яка зуміла зберегти і примножити свої маєтності, здобути державні посади й поважне місце в суспільстві та відома в числі соціальної групи «панів». Примітно, що персоналії великих князів литовських на сторінках праць М. Петрова видаються такою собі окремою кастою, дистанційованою від основного кола представників княжої верстви своїм статусом. Водночас, намагаючись пояснити мотиви та специфіку їх управлінської практики, він вдавався до лаконічного окреслення особистісних характеристик цих нащадків роду Гедиміна. Зокрема високо оцінював Ольгерда, вказуючи, що той «переважав усіх братів розумом, державною далекоглядністю і надзвичайно діяльним характером», але при цьому був обережний і потайний [11, 69]. Як певну противагу Ольгердові автор позиціонував Кейстута, вказуючи на його відкритість, великодушність і надзвичайну відвагу [4, 69,84].

Досить своєрідно він характеризував Вітовта, відзначаючи, що той «розумів велич західного смаку і не міг позбутися принад західної цивілізації з рицарством, тому велика сила розуму і волі, якими володів цей чудовий правитель, виявилися згодом малоплідними». Критично ставився до неодноразових змін князем віросповідання, через що, мовляв, не міг мати міцної підтримки серед православного населення [4, 98]. Так само неоднозначно вчений характеризував особистість Казимира Ягайловича. Зокрема вказував, що, вступивши на престол неповнолітнім юнаком, він усе подальше життя був «якимось недорослем і відрізнявся безбарвністю характеру». Водночас відмічав велике захоплення молодого князя пізнавати свою батьківщину та палкий інтерес до вивчення руської і литовської мов. Утім, коли став польським королем, його пріоритети суттєво змінилися [4, 124, 126].

Стосовно наступників Казимира, його синів – Александра та Сигізмунда I – дослідник практично не давав їх особистісних характеристик. Натомість зосередився докладніше на постаті Сигізмунда II Августа. Зокрема його материнське виховання оцінив як виключно погане. М. Петров конкретизував це судження тим, що наслідник престолу «виріс на руках жінок й італійських учителів, котрі зробили з нього чоловіка любізного, приємного в спілкуванні, але водночас зніженого, зі слабкою волею, схильного до придвірної розкоші і задоволень, якому чужі мужні звички, неприйнятна строгість військового стану. Через слабкість свого характеру, він схилявся в той бік, куди його ввели обставини» [4, 159–160]. Також автор зазначав, що, переїхавши до Вільно (1544 р.) як великий князь литовський, він невдовзі втратив інтерес до державних справ і «віддався забавам у колі веселої шляхти, яка стікалася до нього з різних боків, щоб здобути милості у свого майбутнього правителя. Бенкети, музика, танці і маскаради, запозичені в італійців, не припинялися в палаці великого князя, не зважаючи на спіткавше державу лихо неврожаю і супутнього з ним голоду» [4, 162]. До речі, подібні за стилем і змістом характеристики персоналій правителів ВКЛ були притаманні багатьом дослідникам XIX – початку XX ст.

Еволюцію правового становища шляхти М. Петров показав окремими штрихами й суттєво не заглиблювався в аналіз цього процесу. Він указував, що кардинальні зміни в житті населення ВКЛ, зокрема князів і бояр, були започатковані Кревською унією 1385 р. та подальшими заходами її реалізації й планувалися, передусім, у Литві. Преференції у сфері права власності та державних повинностей передбачалися тільки охрещеним у католицьку віру литовським боярам для зближення їх з польською шляхтою. Стосовно руських земель ВКЛ дослідник зауважив про єдину вимогу Ягайла до удільних князів – коритися йому і короні польській, передавши певні уділи в «більш надійні й вірні йому руки» [5, 74].

Подальші суттєві зміни в правовому статусі литовсько-руської знаті він пов'язував із запровадженням процесу зрівняння її в правах і вольностях із польською шляхтою, що започаткувала Городельська унія 1413 р. Така практика, на його думку, мала на меті «сприяти поширенню і утвердженню католицизму в Литві». Тому розповсюджувалася на тих осіб, які прийняли католицьке віросповідання та отримали польські

дворянські герби. Водночас маєтки такої шляхти визнавалися королем Ягайлом спадковими володіннями, дозволялися на власний розсуд шлюби їхніх дочок і сестер, але тільки з католиками. Вчений вважав, що такі унійні умови слугували способом ополячення литовсько-руської аристократії, а «литвини латиняни поставлені в положення панів, а руські православні – в положення рабів» [5, 79; 6, 70–71]. Під рабами в цьому контексті він розумів передусім руську знать.

Також слід зазначити, що земські привілеї, за наслідками, укладених 1386 і 1413 рр., уній, М. Петров трактував лише на користь католицької знаті чи тих, хто планував прийняти католицьку віру. Водночас земський привілей Казимира Ягайловича 1457 р., який неодноразово підтверджувався в подальшому великими князями литовськими і багато статей якого ввійшли в литовські статути, позиціонував як такий, що поклав початок розвитку в ВКЛ шляхетських вольностей. Також наголошував на досить важливій його ознаці: на відміну від попередніх, цей привілей не надавав пріоритетів для католиків і поляків [5, 74]. Попри це, автор стверджував, що, характерне для доби Казимира Ягайловича посилення польських впливів, мало згубні наслідки, крім іншого, й у соціальній сфері. До таких він зараховував ослаблення статусу і сили удільних князів і їх нащадків (отримували вотчини не за спадщиною, а з рук і милості великого князя за службу правителю, чим зрівнювалися з боярами, разом з якими складали державну раду). Так само з негативного боку він оцінював, як не дивно, поширення «поняття шляхетської рівності», а також підвищення в статусі шляхти, «яке в окремих місцях доходило до зрівняння в правах із вищим станом або, принаймні, прагнуло до цього» [4, 128].

Хоча в цьому питанні він виявив непослідовність своїх оцінок. Адже, в іншому випадку, характеризуючи добу Сигізмунда I, він уже позитивно відгукувався про підвищення статусу литовсько-руської знаті, через поступове зрівняння у правах із польською шляхтою. Цим місцева шляхта завдячувала зусиллям того ж таки Сигізмунда I та литовсько-руського сейму. При цьому дослідник цілком усвідомлював, що це здійснювалося у контексті «перенесення польських начал і навіть самого польського шляхетства на литовський ґрунт», але ставився до цього досить спокійно [4, 156]. Загалом, майже всі великокнязівські привілеї про зрівняння за польським зразком в правах литовсько-руської знаті з польською шляхтою він пов'язував лише з метою привернути її до Польщі.

Варто зауважити й про трактування М. Петровим ставлення литовсько-руської шляхти до поширення католицизму та польських впливів на терени ВКЛ. Цю проблему автор подавав своєрідними вкрапленнями в контексті аналізу процесу на різних історичних етапах. Приміром, він указував, що невдоволення західно-руського люду породили католицькі устремління Вітовта. Відтак, ті вирішили якщо не усунути Вітовта з престолу, то хоча б приготувати йому наступника, котрий буде відданий руській народності і православ'ю. З цією метою, в 1418 р. руські князі – Дашко Острозький і Олександр Нос визволили з ув'язнення в Кам'янецькому замку, прихильного до православ'я, Свидригайла Ольгердовича [4, 114].

Литовсько-руських бояр і князів дослідник позиціонував як палких поборників самостійності ВКЛ. Відтак, відзначав їхнє невдоволення, зокрема задекларованим литовським князем Сигізмундом Кейстутовичем зобов'язанням поставити Литву в залежність від Польщі [4, 118]. Далі М. Петров наголошував, що продовження від середини XV ст. ополячення також викликало протидію як колишніх удільних і службових князів, яким невигідно утворення й підвищення статусу шляхти, так і більшості простого руського населення, пригнічуваного розвитком шляхти і обмеженнями віри. Це виявилося в активізації духовного життя та прагненні створити окреме Литовсько-Руське, чи навіть Руське князівство, або ж приєднатися до Московської держави [4, 122].

Участь литовсько-руської знаті у розгляді питання про унію 1569 р. вчений розглядав як вимушений крок, передусім, з огляду на складне становище ВКЛ через агресію Московії та відсутність міцної державної влади в особі окремого правителя, що заважало об'єднанню зусиль для жорсткої протидії польському натискові. Також давалася взнаки відсутність консолідації самої знаті. Тому вельможі та шляхта ВКЛ «з'їжджалися вельми неохоче і повільно на цей сейм» і ще до переговорів про унію поставили вимоги утвердження королем поправок до Литовського Статуту та забезпечення цілісності і самостійності ВКЛ. Непоступливість у тривалих дискусіях поляків, переконаний дослідник, спричинила полишення чималою частиною литовсько-руських представників сейму з метою його зриву, але задум не вдався, оскільки методом тиску і погроз щодо решти представників ВКЛ вдалося досягти згоди останніх на унію [4, 174].

Автор стверджував, що після підписання унії литовсько-руська шляхта не відразу втратила усвідомлення своєї державної самостійності й окремішності. Після смерті Сигізмунда II Августа (1572 р.) «литовські вельможі готові були посадити на литовський престол окремого правителя», піднімали питання повернення українських територій, припинити називати Литву частиною Польського королівства. Окремо наголошував на тривалій активній державницькій позиції, насамперед представників таких вельможних родів, як Радзивіли і Ходкевичі [4, 175]. Примітно, що в контексті розгляду питання протистояння литовсько-руської шляхти ополяченню та покатоличенню, М. Петров неодноразово і послідовно зазначав про побутування в її колах ідеї об'єднання з Московією. Її існування він виводив фактично ще з XV ст., про що зазначалося вище. Такі ж ідеї були й у XVI ст. до Люблінської унії, але вони руйнувалися, мовляв, через відомості про жорстокість Івана IV та втечі від нього до Литви руських вельмож, зокрема А. Курбського [4, 172]. Автор по суті озвучував ідею «віковічного прагнення» руського люду за межами Московії до об'єднання з Московською державою.

Не оминув увагою М. Петров і стосунки всередині шляхти, відзначивши їх складність на конфесійній основі. Запорукою цього, з одного боку, було католицьке віросповідання аристократії, що викликало недовіру з боку православного литовсько-руського люду, особливо в руських землях князівства. З іншого боку, посилення правового статусу «місцевого дворянства та вищих станів» привело до вищої міри неприйняття їх литовсько-католицькою аристократією, особливо за фактами призначення перших на високі посади у Литві (наводив приклад ситуації з К. Острозьким, призначення якого 1522 р. троцьким воєводою викликало невдоволення). Водночас вказував і на інший аспект, що викликав напруженість – зверхнє ставлення литовської аристократії до шляхти ВКЛ. За словами історика, «литовські вельможі, які стояли на чолі управління державою, відштовхували від себе своїми гордими замашками і пихою литовсько-руське дворянство» [4, 157,174].

Отже, розглядаючи соціальну палітру суспільства ВКЛ, М. Петров сприймав шляхту, передусім, як со-

ціальну, політичну та національну еліту народу. Тому цілком закономірно приділяв увагу литовсько-руській знаті значно більше, ніж іншим верствам. Він намагався показати диференціацію стану, його політичні амбіції, хоч у своїх судженнях, характеристиках і оцінках історик не часто виходив за межі поверхового узагальненого тлумачення природи та розвитку привілейованого стану, його місця і ролі в державі. Зокрема, відсутнє цілісне й ґрунтовне відображення процесу становлення шляхти як окремого соціального стану. Це було зумовлено, на наш погляд, іншими дослідницькими пріоритетами і вподобаннями історика, про що свідчить спрямованість його праць, де суттєва перевага надавалася політичній і церковно-релігійній проблематиці.

1. *Бухальська М.А. Наукова діяльність та історико-культурна спадщина Миколи Петрова (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... к. і. н. – К., 2006.*
2. *Петров Микола Іванович (1840–1921) // Prostir. Museum. – 2008. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http: //prostir.museum/ua/post/27628.*
3. *Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья / Изд. П. Батюшковым. – СПб., 1887.*
4. *Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края / Изд. П. Батюшковым. – СПб., 1890.*
5. *Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд. П. Батюшковым. – СПб., 1888.*
6. *Подолия. Историческое описание / Изд. П. Батюшковым. – СПб., 1891.*
7. *Бухальська М.А. Наукова діяльність та історико-культурна спадщина Миколи Петрова (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.*
8. *Микитась В.Л. Літературознавець, історик, археолог (М. Петров) // Друг читача. – К., 1990. – № 16.*
9. *Микитась В.Л. Літописець Києва (М. Петров) // Вечірній Київ. – К., 1990. – 13 квіт.*
10. *Каргер М.К. Древний Киев. – М.; Л., 1958. – Т. 2.*
11. *Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ. – К., 1963.*
12. *Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998.*
13. *Редин Е.К. К археологической деятельности Н.И.Петрова // Летопись Южной России. – 1905. – № 1.*
14. *Дурдуківський В. Микола Іванович Петров // Записки історично-філологічної секції Українського наукового товариства в Києві. – 1918. – Кн. XVII.*
15. *Сохань С.В. Бібліотечно-археографічна діяльність М.І. Петрова (1840–1921): Автореф. дис. ... к. і. н. – К., 2003.*
16. *Петров Микола. Скрижалі пам'яті / Упор.: В. Ульяновський, І. Карсим. – К., 2003.*

Mykhayliuk Y.M. Mykola Petrow vision of social processes in the Great Duchy Lithuanian through the prism of Lithuanian-Russian gentlefolks evolution. In the article is analysed the Ì. Petrow vision of the Lithuanian-Russian gentry social differentiation and forming of it's legal status.

Key words: Ì. Petrow, social processes, Great duchy Lithuanian, princes, boyars, zemiany.

В. В. Верстюк

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ СЕРЕДИНИ XVII ст. В ОЦІНЦІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

На основі аналізу праць М. Костомарова, висвітлено українсько-турецькі відносини середини XVII ст., зокрема функціонування дипломатичних посольств та місій, динаміка контактів між Україною та Османською імперією за гетьманування Б. Хмельницького.

Ключові слова: *Б. Хмельницький, козацька Україна, Туреччина, посольство, дипломатія, протекція.*

Українська історична наука впродовж XVIII – першої половини XIX ст. не надавала належного значення свідченням польських і турецьких хроністів XVII ст. щодо українсько-турецьких відносин часів гетьманату Б. Хмельницького, вбачаючи в них або свідому обмову (з польського боку), або східне перебільшення (у випадку з турецьким хроністом Наїмою). Деякі неправдоподібні деталі цих повідомлень (як, наприклад, обіцянка гетьмана та козаків прийняти іслам) змушували сумніватися в їх істинності [1, 87]. У 70-х рр. XIX ст. ситуація дещо змінилася. У цей час М. Костомарову вдалося виявити в складі Коронної метрики (Державного Архіву Речі Посполитої) та Архіву Міністерства закордонних справ у Москві оригінали текстів листування Б. Хмельницького із султаном та його сановниками. Серед них була грамота Мегмеда IV, у якій зазначалось, що султан відповідає згодою на прохання гетьмана прийняти його і Військо Запорозьке під свою протекцію [2, 63]. З огляду на слабку дослідженість проблеми в історіографії, мета цієї статті – аналіз українсько-турецьких відносин середини XVII ст. в працях М. Костомарова.

Б. Хмельницькому та його однодумцям довелося докласти чимало зусиль, щоб заручитися підтримкою Туреччини. На 1648 р. Османська імперія, яка вела воєнні дії з Венецією та Іраном, уникала загострення відносин з Річчю Посполитою, король якої Владислав IV із середини 40-х рр. спрямовував зусилля на створення антитурецької коаліції. Втім, уряд Порти був зацікавлений у послабленні Польщі, тому підтримав визвольні змагання українців і зобов'язав васала імперії – кримського хана – надавати їм воєнну допомогу, хоча при цьому рішуче протидіяв утвердженню козацької України як незалежної держави, настійно домагаючись від гетьмана прийняття протекції султана [3, 273].

Влітку 1648 р. гетьман направив до Стамбула посольство, яке очолив «охрещений татарин Ф. Джеджалій» [4, 300]. Результати переговорів були вдалими: турки зобов'язувалися допомагати Б. Хмельницькому у війні з Річчю Посполитою («направити хана з ордою»); своєю чергою гетьман обіцяв приєднати до Османської імперії значну частину Польського королівства. При цьому турки особливо хотіли заволодіти Кам'янцем-Подільським, який на той час був першокласною фортецею. М. Костомаров стверджував, що «керівник козаків не боявся пестити турків обіцянками, що козаки будуть васалами Османської імперії» [4, 300]. На думку історика, в 1648–1649 рр. питання відокремлення від Речі Посполитої ще не стояло. Б. Хмельницький «вважав за можливе, що Русь (Україна) зможе користуватися незалежністю та правами вільної нації, не пориваючи своїх зв'язків із королівством; щиро вірив, що Ян Казимир в якості нового польського короля задовольнить прагнення козацької України, тому сприяв його утвердженню на троні» [4, 289].

Упродовж 1649 р. український володар двічі направляв послів до Стамбула, засвідчуючи вірність «отоманському цезареві», готовність виступити проти ворогів Порти й гарантувати безпеку на Чорному морі, прохаючи взамін надіслати на допомогу проти Польщі війська Молдавії, Валахії й Трансільванії [5, 361]. Щодо останньої, то контакти з нею були налагоджені ще 1648 р. Б. Хмельницький в одному з листів до трансільванського князя Дьєрдя І Ракочі писав, що хоче бачити його «опікуном і королем Польщі». У відповідь, як стверджував М. Костомаров, той обіцяв «у всіх польських землях свободу православної віри, а самому Хмельницькому – удільну державу на Україні з Києвом» [4, 301–302].

Переговори між козацькою Україною та Туреччиною активізувалися в 1650 р. Ініціатором виступив Б. Хмельницький. Причини звернення до Стамбулу були очевидними: розвиток відносин між Гетьманщиною та Річчю Посполитою після укладення Зборівського миру

1649 р. давав гетьману усе нові докази, що досить скоро українцям доведеться відстоювати, завойовану за цією угодою автономію, зброєю. Тим часом Московія ухилялася від надання військової допомоги, а кримський хан показав свою підступність при укладенні миру [4, 421]. Важливі переговори відбулися наприкінці липня 1650 р. у Чигирині з турецьким послом Османагою, де гетьман заявив про бажання вірно служити Високій Порті. Натомість посольство А. Ждановича, що вирушило до Стамбула, одержало завдання просити султана допомогти в боротьбі з Річчю Посполитою, замінити молдавського господаря, а також висловити згоду на прийняття турецької протекції [4, 421–422].

Наприкінці грудня 1650 р. султан Мегмед IV прийняв ухвалу взяти Б. Хмельницького «під крила й протекцію неосяжної Порти», яка мала набрати чинності після відповідної присяги з боку гетьмана [6, 422]. У лютому 1651 р., як стверджував дослідник, турецький уряд відправив до Чигирина чергове посольство Осман-аги з атрибутами влади для гетьмана. Умови протекції були сприятливими для козацької України: вона звільнялася від сплати данини, а її зобов'язання перед Османською імперією зводилися лише до надіслання за потреби в її розпорядження війська й запобігання козацьким морським виправам. Слід зазначити, що в Стамбулі мав постійно перебувати український резидент [4, 421–422].

Прийнявши навесні 1651 р. турецьке посольство, гетьман однак відмовився від оформлення протекції, але контактів з Османською імперією не припинив [7, 139]. Для такого кроку в Б. Хмельницького були серйозні причини. По-перше, він не був самодержавним монархом і за прийняття важливих політичних рішень мав спиратися на підтримку не тільки козацької старшини, але й досить широких верств козацтва [4, 314]. По-друге, у середовищі, що сформувалося і функціонувало за умов безупинної війни з «бусурманами» як на суші, так і на морі (заслугами в цій війні козаки обґрунтовували своє право на особливе привілейоване становище у суспільстві), ідея переходу під опіку Туреччини й, отже, включення до складу «іншого», чужого світу не могла не зустріти протидії з боку козацтва [8, 287–288]. Це не означало, що така протидія була принципово непереборною і що серед козаків взагалі не було прихильників османської орієнтації. З цього приводу історик влучно зауважив, що «протурецькі настрої в Україні були завжди справою нечисельної партії» [9, 73].

Крім того, гетьман мав враховувати, що спроба переходу під османський протекторат могла наштовхнутися на опір з боку не тільки місцевого православного духовенства, але й Вселенської церкви. М. Костомаров стверджував, що повертаючись із Стамбула, посольство А. Ждановича привезло Б. Хмельницькому послання константинопольського патріарха Парфенія II, де висловлювалося побажання встановити контакти з гетьманом. Патріарх закликав Б. Хмельницького та козацьку старшину утримуватися від зближення з Туреччиною [6, 423].

У лютому 1651 р. поновилися воєнні дії між козацькою Україною та Польщею. Війська у гетьмана було замало для ведення широкомасштабних дій, оскільки він залишив на кордоні з Литвою 20 тис. козаків на чолі з М. Небабою для прикриття північних кордонів держави [10, 149]. Тому Б. Хмельницький, в основному, покладався на допомогу союзника – кримського хана Іслам-Гірея, який, як стверджував М. Костомаров, «без особливого бажання йшов на допомогу» [4, 471]. Під час битви під Берестечком (28–30 червня 1651 р.) кримський хан залишив поле бою. По-перше, він не хотів поривати з Польщею, оскільки це загрожувало його планам створення антиросійської коаліції, мету якої хан вбачав у приєднанні до Криму Казанського та Астраханського ханств. По-друге, зближення козацької України з Портою, яке намітилося ще з 1648–1649 рр., ускладнило б звичне пограбування українських земель [10, 149]. Цієї катастрофи, як стверджують В. Смолій та В. Степанков, вдалося б уникнути, якби гетьман і старшина прийняли турецьку протекцію [3, 291].

На особливу увагу в контексті українсько-турецьких відносин заслуговує молдавський вектор зовнішньої політики Гетьманщини. У 1650 р. Б. Хмельницький був змушений на вимогу калги-султана Крим-Гірея, взяти участь у молдавському поході. В ході цієї кампанії гетьман зумів укласти з В. Лупулом (господарем Молдавії) угоду, що передбачала військово-політичну підтримку України d її боротьбі з Польщею та згоду господаря на шлюб доньки Розанди зі старшим сином Б. Хмельницького – Тимошем [10, 147]. Це дало б змогу породичатися з впливовою родиною Радзивіллів (старша дочка В. Лупула була одружена з Я. Радзивіллом, великим гетьманом литовським) і тим самим убезпечити північні кордони Гетьманщини від нападів з боку Литви [4, 424].

Одруження Тимоша відбулося в серпні 1652 р. В. Лупул вирішив скористатися з цього і з допомогою козаків захопити Валахію. Молдавський господар навіть уклав таємну угоду з Австрією, спрямовану проти Трансільванії. За таких обставин М. Басараб (господар Валахії) та Дьєрдь II Ракочі (князь Трансільванії) вороже поставилися до шлюбу Тимоша з Розандою, вбачаючи в ньому загрозу своїм інтересам. Окрім цього, султан і хан насторожено сприйняли перспективу зростання ролі України в цьому регіоні [7, 141]. У ході тривалого протистояння між Трансільванією, Валахією та Річчю Посполитою, з одного боку, і Гетьманщиною та Молдавією – з іншого, В. Лупула було позбавлено влади. Полки під проводом Тимоша були заблоковані в другій половині серпня 1653 р. у Сочаві трансільвансько-валасько-молдавськими підрозділами, до яких згодом приєдналися польські. Воєнні дії закінчилися смертю Т. Хмельницького й почесною капітуляцією українців. Не мали успіху й дипломатичні зусилля українського уряду в Стамбулі, спрямовані на повернення до влади В. Лупула, а Порта застерегла гетьмана від втручання у молдавські справи [10, 154].

Незважаючи на невдоволення османської еліти втручанням Б. Хмельницького у справи Молдавії, український уряд і в подальшому користувався підтримкою Порти. Погіршення геополітичного становища козацької України в 1653 р. спонукало гетьмана та частину старшини відверто заявити про готовність прийняти турецьку протекцію. Для вирішення цього питання у червні 1653 р. було скликано старшинську раду. Під час її проведення «піднявся страшний галас, а турецького посла навіть відмовилися слухати» [4, 607–608]. На думку М. Костомарова, українсько-турецькі відносини не припинялися і в подальшому, хоча козацька Україна, в силу зовнішньополітичних обставин, пішла на зближення з Московією [6, 421]. Фактично історик на інтуїтивному рівні сформулював ази концепції полівасалітетної залежності Української держави [11, 57]. Тепер, на переконання дослідника, «історичне значення особи Богдана повинно уявлятися в іншому світлі, а саме: його наступники – Брюховецькі, Дорошенки, Орлики та інші, з другорядним значенням, котрі ставили собі за мету ідею самобутності України під верховною владою Порти, не діяли врозріз

із політикою Б. Хмельницького, а напроти, думали тільки йти по вказаному ним шляху» [6, 431].

Підсумовуючи характеристику українсько-турецьких відносин за часів правління Б. Хмельницького в оцінці М. Костомарова, варто зупинитися на наступних моментах: по-перше, він першим в історичній науці ґрунтовно висвітлив відносини середини XVII ст. між Портою та Гетьманщиною не в статичній ретроспективі, а в динаміці, логічно виводячи наступні події з попередніх; по-друге, висловив припущення, що Порта потрібна була козацькій Україні, перш за все, для того, щоб нейтралізувати загрозу з боку Кримського ханства; по-третє, стверджував, що на заваді прийняттю турецької протекції стали міжконфесійні суперечності та ментальні установки; по-четверте, довів, що турецький вектор зовнішньої політики мав завжди прихильників серед козацької старшини.

1. *Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. – 2001. – № 3.*
2. *Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Редкол.: В. Смолій та ін. – К., 2005.*
3. *Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 2009.*
4. *Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования: в 17 т. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – М., 1994.*
5. *Історія українського козацтва: Нариси в 2 т. / Редкол.: В. Смолій та ін. – К., 2009. – Т. 1.*
6. *Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий – Данник Оттоманской Порты // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: в 17 т. – Т. 8: Казаки. – М., 1995.*
7. *Смолій В., Степанков В. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин // Нариси з історії дипломатії України / За ред. В. Смолія. – К., 2001.*
8. *Костомаров Н.И. Иван Свирговский, украинский козацкий гетман XVI века // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования: в 17 т. – Т. 8: Казаки. – М., 1995.*
9. *Костомаров Н.И. Ответ г. Падалице // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. – К., 1928.*
10. *Костомаров М.І. Галерея портретів: Біографічні нариси / Упор. В. Замлинський. – К., 1993.*
11. *Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2005.*

Verstiuk V.V. Ukrainian-turkish relations in the middle of the XVII century by Mykola Kostomarov. In the article are highlighted the Ukrainian-Turkish relations in the middle of XVII century on the M. Kostomarov's works basis. The dynamics of relationship between Cossak Ukraine and the Ottoman Empire under B. Khmelnytsky's Hetmanat is analysed.

Key words: B. Khmelnytsky, Cossak Ukraine, Turkey, ambassy, diplomacy, protection.

К. В. Ступко

ПЕРЕСЕЛЕННЯ МОЛДАВАН НА ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ У XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті аналізуються наукові здобутки російської імперської, радянської та сучасної історіографії України, Росії, Молдови та Румунії з питання переселення молдаван на територію Півдня України у XVIII – першій половині XIX ст.

***Ключові слова**: історіографія, молдавани, українсько-молдавські відносини, переселення.*

Питання переселення молдаван на Південь України у XVIII – першій половині XIX ст. стало предметом наукових розробок, починаючи вже з середини XIX ст. Окремі дослідники цікавились цією проблемою, проте інтерес до неї протягом років залишався доволі низьким. Внаслідок цього, науковий доробок теми є порівняно невеликим. За сучасних історичних умов, в яких знаходиться Українська держава, теми, пов'язані з історією національних меншин, є доволі актуальними. На нашу думку, щоб уникнути проблем у майбутньому, необхідно якомога повніше вивчити минуле тієї чи іншої національної меншини. Молдавська діаспора була і залишається однією з найбільших в Україні, тому ми вважаємо, що дослідження її історії на сьогоднішній день є актуальним завданням сучасної української історичної науки. Метою цієї статті є характеристика наукового доробку з історії переселення молдаван на територію України у XVIII – першій половині XIX ст.

Хронологічно першим дослідженням цієї проблематики можна назвати доробок академіка А. Гюльденштедта, опублікований в «Записках Одесского общества истории и древностей» [1]. Фактично його праця являє класичний географічний щоденник-опис. Молдавани-волохи згадуються в ній як поселенці-колоністи, які зіграли значну роль в розвитку господарства регіону.

Одним із ключових дослідників питання заселення Новоросії в російській імперській історіографії був А. Скальковський [2]. Він провів значну роботу щодо оцінки та введення в науковий обіг значної кількості джерельного матеріалу про розселення молдаван на Півдні України, а його роботу «О молдавских поселениях в Новороссии» можна назвати першою серйозною розробкою цього питання. Так, А. Скальковський навів дані про територіальне розселення молдаван, стан господарства, засновані ними поселення та їхній кількісний склад. Дослідник використав матеріали архіву Коша Нової Січі, фактично ввівши їх у науковий обіг. Проте, попри проведену роботу, деякі дослідники пізнішої епохи піддали сумніву достовірність його свідчень. Головним аргументом критиків є протиріччя та невідповідності у наведених ним даних, що можна пояснити недосконалістю методики обробки матеріалів.

Не менш важливою є робота О. Клауса – «Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России» [3]. Вчений дав короткий огляд колонізаційного процесу, який тривав з початку XVIII ст. Молдавани у цій праці фігурують як частина загалу «задунайських» поселенців [3, 296]. Робота містить значний обсяг фактичного та статистичного матеріалу, зокрема кількість молдаван в колоніях Бессарабії за 1821 та 1826 рр., описи господарських систем та способів ведення виробництва, акцентуючи увагу на ролі колоністів у розвитку регіону.

Значний внесок в дослідження молдавських переселенців вніс Д. Багалій [4]. Його праця «Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) та перші початки її культурного розвитку» містить цінні свідчення про шляхи та хід переселення, розвиток господарського життя та становища молдаван як підданих Російської імперії. Книга базується на значній кількості документальних джерел, частину з яких вперше введено в науковий обіг. Зокрема важливими тут є дати заснування молдавських поселень, на основі яких можна реконструювати шлях міграції переселенців. Проте, повною роботу Д. Багалія назвати не можна, адже характеристики суспільно-політичного становища молдаван зустрічаються лише епізодично. На нашу думку, це можна пояснити або певними цензурними купюрами (першодрук був виданий в Харкові 1920 р.), або браком документальних свідчень.

В 1920–30-х рр. інтерес до питання молдаван зріс, що пояснюється геополітичними змінами, які відбу-

лися на цьому етапі. По-перше, утворення автономного молдавського державного утворення у складі УСРР. По-друге, радянський уряд в ту епоху проводив політику коренізації – тимчасовий період сприяння національним рухам та національному відродженню. Потретє, зацікавлення темою і поява її нових історичних розробок стали своєрідною відповіддю на аналогічні дослідження, які проводилися румунськими вченими та молдавськими істориками-емігрантами. Остання причина є для нас особливо знаковою, оскільки румунські і радянські дослідники захищали протилежні погляди. Було створено Україно-молдавську комісію при АН УСРР (1928 р.), яка займалася суто цією проблематикою. Результатами її роботи користувався відомий український історик С. Шамрай [5]. Його праця цінна не в останню чергу тим, що значна маса документального матеріалу, почерпнута ним із Дніпропетровського крайового архіву, який було втрачено під час Другої світової війни. Таким чином, його роботу можна вважати певною мірою і першоджерелом, оскільки в ній частково наведені втрачені матеріали. В. Тучинський [6] звернув увагу на певні погрішності у цій праці, які пояснює недостатнім приділенням уваги С. Шамраєм працям попередників. Також наприкінці 1920-х рр. почав роботу В. Шишмарьов [7] – автор фундаментальної праці щодо молдавських переселенців на території Півдня України, яку ми розглянемо нижче.

Післявоєнний період ознаменувався подальшими розробками питання. Серед істориків, які ним займалися, варто виділити О. Дружиніну [8], М. Сергієвського [9], В. Кабузана [10; 11], В. Зеленчука [12]. Так, О. Дружиніна – автор ряду монографій з історії господарства Півдня України, де значну увагу приділено молдавському етносу. Зокрема в праці «Южная Украина в период кризиса феодализма (1825–1860 гг.)» вчена детально зупиняється на впливі молдавського населення на господарський розвиток регіону. Вона відзначила ключову роль молдаван у розвитку таких галузей сільського господарства, як виноградарство та вівчарство. Крім того, зробила спробу оцінити внесок молдаван у промисловий розвиток регіону.

М. Сергієвський провів значне дослідження молдавської колонізації лівого берега Дністра, зупинившись на питанні початкової дати цього процесу. Вчений вказує на кінець XVII ст., проте пізніше відкриті дані (його праця вийшла 1959 р.) вказують, що окремі випадки заселення мали місце і в більш ранню епоху. Однак із твердженням про XVIII ст. як період найбільш масового переселення молдаван погоджуються і пізніші історики. Цікавою є його дискусія із румунським істориком І. Ністором, який стоїть на позиціях першості молдаван (читай – румун) над іншими народами на території дністровського лівобережжя. М. Сергієвський, проаналізувавши аргументи опонента, переконливо довів їх недосконалість.

Відомий радянський фахівець з історичної демографії В. Кабузан теж зробив значний внесок у дослідження етнічного складу Півдня України. У монографіях – «Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Поднестровья» та «Народы России в первой половине XIX века. Численность и этнический состав» він приділив значну увагу молдавському етносу регіону. В першій із вказаних книг дослідник навів цінні свідчення про молдавське заселення територій лівобережного Подністров'я, акцентуючи увагу на військових поселеннях. Інша ж робота містить ряд статистичних даних про кількість, відносну і абсолютну питому вагу молдаван в населенні Російської імперії. З приводу точності наведених свідчень вищезгадана О. Дружиніна критикує В. Кабузана, вважаючи, наведені ним, дані не зовсім достовірними.

Молдавський історик В. Зеленчук теж має вагомий внесок у дослідження історії українських молдаван. В його праці «Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в.» наведений ряд даних (статистичних та історіографічних), які стосуються населення українського Подністров'я. Цінним матеріалом є узагальнююча таблиця, що стосується питомої ваги молдаван в адміністративних одиницях Півдня України XIX ст. Студія В. Зеленчука спирається на значний масив документальних свідчень та розробки попередників.

Особливе місце в історіографії проблеми молдаван Півдня України належить В. Шишмарьову, а його фундаментальна праця – «Романские поселения на юге России» [7], над якою він працював у 1928–1957 рр., є однією із небагатьох розробок, які намагаються максимально широко охопити проблему. Наскільки ми можемо побачити, значну частину поставлених завдань учений досяг. Його робота охоплює найрізноманітніші аспекти проблеми, починаючи від історичних умов, в яких відбувалось переселення молдаван на територію України і закінчуючи відносинами переселенців із корінним місцевим населенням та найближчими сусідами. Історичний матеріал, з яким працював дослідник, надзвичайно різноманітний, включає і втрачені на сьогодні документи, тому з деякими обмовками роботу можна використовувати в якості першоджерела. В. Шишмарьов дослідив основні шляхи, якими проходив процес переселення. Не були залишені поза його увагою і адміністративні утворення переселенців як військового (поселені кінні та піші полки), так і напіввійськового типу (Нова Сербія та Слов'яносербія). Зроблений також певний огляд і цивільної колонізації. Дослідник навів ряд фактів щодо зловживань місцевих чиновників у відношенні переселенців, що проливають світло на їхнє соціально-політичне становище. Загалом же, соціально-економічний та етнокультурний розвиток українських молдаван у вказаній праці розглянуті недостатньо. На нашу думку, це можна пояснити з одного боку недостатньою джерельною базою, з іншого – цензурними міркуваннями.

Говорячи про публікації радянських істориків, варто згадати збірку «Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов», під редакцією Ю. Кондуфора [13]. Будучи результатом співпраці українських та молдавських істориків, вона містить статті та нариси, присвячені молдаванам України від найдавніших часів до сучасності. Розглянутий спектр проблем теж досить широкий, починаючи від перших згадок про молдаван на території України і закінчуючи культурним взаємовпливом. Особливо важливим є аналіз впливу молдавського елементу на господарське життя українців, зокрема зроблено висновок про ключову роль, яку він зіграв у виноградарстві Півдня України. Однак, на нашу думку, праця має ряд недоліків. Головним із них є приділення занадто великої уваги соціальній боротьбі, яка до того ж трактується згідно позицій радянського марксизму, внаслідок чого не може вважатися об'єктивною.

В українській емігрантській історичній науці питання заселення Півдня України цікавило Н. Полонську-Василенко [14]. В 60-х рр. у Мюнхені була видана її праця «Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина», доступ до якої українські історики отримали лише зі здобуттям Україною незалежності. Дослідниця провела всебічний аналіз розвитку Українського Степу в останні роки існування Запорізької Січі та після її ліквідації. Поза її увагою не залишилось питання мол-

давських переселенців на цих територіях, хоча розглядається воно лише в загальному контексті переселенської політики Російської імперії.

Серед сучасних дослідників ця проблематика цікавить В. Орлика [15]. Дотичні до проблеми дослідження провели також С. Дідик [16] та Т. Кандаурова [17]. Головним дослідженням з питання переселення молдавського народу на територію Півдня України є монографія В. Тучинського [6]. Так, В. Орлик розглянув питання молдавських поселенців на території України у XVIII ст., щоправда, акцентуючи увагу лише на питанні поселень, фактично не торкаючись інших аспектів. С. Дідик, займаючись проблематикою колонізації Півдня України, серйозну увагу приділив таким утворенням, як Нова Сербія та Новослобідський козачий полк, в складі яких перебувала основна маса молдавських переселенців на території України у XVIII ст. Дослідник наводить промовисті статистичні дані, з яких випливає, що волохів (молдаван) на території Нової Сербії на грудень 1754 р. було 75,33 % [16, 37]. Такий значний відсоток дослідник пояснює наступним – офіційно проживати українцям на території Нової Сербії було заборонено, через що вони нерідко записувалися як представники інших національностей, зокрема як молдавани, яких, за словами автора, було чимало. У подібному ключі проведене і дослідження Т. Кандаурової, хоча до сфери її наукових інтересів входить питання військових поселень у контексті європейського загалу, через що конкретно молдавани на території України згадуються лише побіжно.

У сучасній історіографії найбільш помітним доробком із вказаної проблематики виділяється В. Тучинський, монографія якого – «Молдавани Півдня України з найдавніших часів до початку XX ст.» є комплексним дослідженням з практично усіх аспектів життя молдавських переселенців, починаючи від шляхів переселення і закінчуючи культурним життям. Джерельний матеріал, з яким працював дослідник, містить значну кількість статистичних та етнографічних матеріалів, на основі яких були зроблені важливі висновки. Науковець підтвердив думки попередників про ключову роль молдаван у певних галузях сільського господарства Півдня України, зокрема вівчарства та виноградарства, але щодо останнього зауважене переважно внутрішнє споживання його продуктів.

Стосовно власне робіт молдавських і румунських істориків, то варто згадати праці В. Статі [18] та А. Мораря [19]. У монографії В. Статі розглянуті історичні умови існування молдаван на території України від середньовіччя до утворення Молдавської АРСР в 1924 р. Ця книга важлива поглядом автора, в якому простежується наступність румунських істориків XIX ст., зокрема згаданого вище І. Ністора про першість східноромансього елементу в освоєнні лівобережжя Дністра. Автором подане дослідження безпосередньо процесу переселення без приділення належної уваги іншим аспектам життя переселенців. А. Морар певним чином доповнив думки свого молдавського колеги, однак у своїй праці більше уваги приділив відносинам українських молдаван із Бессарабією до включення її в склад Російської імперії 1812 р., а також Румунською державою, утвореною 1859 р. Ці праці не можна назвати в повній мірі історично об'єктивними, внаслідок сумнівної теорії І. Ністора.

Таким чином, проблема молдавської національної меншини Півдня України XVIII – першої половини XIX ст. неодноразово ставала предметом історичних досліджень. Значну частину розвідок здійснили російські та радянські вчені (до останніх ми відносимо і молдавських істориків), хоча в сучасній російській історіографії немає значного інтересу до цього питання. Історіографія незалежної України принесла певну новизну, але на сьогодні існує лише одна комплексна праця з історії молдаван України. В цілому, слабо розробленим є початковий період існування молдавської діаспори на Півдні України, тобто XVIII ст.

1. *Дневник путешествия в Южную Россию академика Санкт-Петербургской академии наук А. Гюльденштедта в 1773–1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1864. – Т. XI.*
2. *Скальковский А.А. О молдавских поселениях в Новороссии. – О., 1855.*
3. *Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Вып. 1.*
4. *Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Х., 1920.*
5. *Шамрай С. Молдавська колонізація до степової України в XVIII ст. // ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 12370.*
6. *Тучинський В.А. Молдавани Півдня України з найдавніших часів до початку XX ст. – Вінниця, 2008.*
7. *Шишмарёв В.Ф. Романские поселения на юге России. – Л., 1975.*
8. *Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма (1825–1860 гг.). – М., 1981.*
9. *Сергиевский М. Молдавско-славянские этюды. – М., 1959.*
10. *Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М., 1976.*
11. *Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав. – М., 1992.*
12. *Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX веке. – Кишинев, 1979.*
13. *Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов / Под ред. Ю. Кондуфора. – К., 1980.*
14. *Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: у 2 т. – Мюнхен, 1965–1967.*
15. *Орлик В. До питання історії волошсько-молдавських поселень в Україні. – К., 1996.*
16. *Дідик С.С. Дві моделі колонізації Півдня України (з історії Нової Сербії та Новослобідського козацького полку, 1751–1764 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XX. – Запоріжжя, 2006.*
17. *Кандаурова Т. Военные поселения в Европе и России XVIII–XIX вв. // Новая и новейшая история. – 2010. – № 5.*
18. *Stati V. Moldoventi la vasavit de Nistru. – Chisinau, 1995.*
19. *Moraru A. Istoria romanilor. Basarabia si Transnistria (1812–1993). – Chisinau, 1995.*

Stupko K.V. Resettlement by Moldovan to Southern Ukraine in the XVIIIth – the first half of XIXth c.: historiography of the problem. In the article are analyzed scientific achievments of Russian imperial, Soviet and modern historiography of Ukraine, Russia, Moldova and Romania in the question of Moldovan people resettlement to Southern Ukraine in the XVIIIth – first half of XIXth c. and are identified the perspective directions for further research of the problem.
Key words: historypgraphy, Moldavan, Ukrainian-Moldavan relations.

О. В. Скороход

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ВІДНОСИН УКРАЇНЦІВ І СЕРБІВ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XXI ст.

Стаття описує погляд сучасної української науки на історію українсько-сербських зв'язків. Автор показує здобутки та тематичні тенденції, пропонує напрями подальшого дослідження проблеми.
***Ключові слова**: міжнародні відносини, українці, серби, історіографія, славістика*

На сучасному етапі розвитку українського суспільства питання, пов'язані з історією міжнаціональ-

них контактів набули особливого звучання. Міжнародні зв'язки є засобом національної самоідентифікації, тому актуальність їх вивчення значно підвищується сьогодні, в умовах глибокої соціальної трансформації, що відбувається в Україні. Історія українсько-сербських зв'язків XVIII – початку XXI ст. досліджувалась багатьма вітчизняними науковцями, що видається закономірним, адже українці та серби пов'язані близькістю мови, культури, певною мірою, схожістю історичної долі. Водночас, не маючи спільних кордонів, ці народи ніколи не воювали між собою, не виступали відносно один іншого агресором чи жертвою, як це бувало в історії міжслов'янських взаємин. На нашу думку, історіографія проблеми ще очікує на своє всебічне вивчення. Метою цієї статті є аналіз сучасних тенденцій вітчизняної історичної науки щодо вивчення контактів українців та сербів XVIII – початку XXI ст.

Вихідне значення в історіографічному плані для нас має стаття С. Віднянського – «Рецепції новітньої історії країн Центрально-Східної Європи у наукових працях українських учених-всесвітників відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України» [1]. В ній розкриваються основні тенденції розвитку славістичних студій за 65 років існування вказаного відділу, відзначена непересічна роль Ф. Шевченка та І. Мельникової у розвитку вивчення історії міжнародних зв'язків України, зокрема і витоків традицій славістичних студій відділу, передусім досліджень місця й ролі України в історії міжслов'янських зв'язків [1, 46].

При цьому С. Віднянський вибудовує наступну періодизацію діяльності відділу. Перший етап – від кінця 1940 – до середини 60-х рр. –пов'язаний із непростим переходом від сталінізму до «відлиги». У цей час були започатковані й закладені досить міцні підвалини історичних досліджень з історії міжнародних відносин, історичних зв'язків і співробітництва України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Другий період – від середини 1960 – до кінця 80-х рр. – часи так званого «радянського застою», коли ще домінувало оптимістичне бачення комуністичного майбутнього. Вперше в радянській історіографії предметом дослідження стала діяльність масових громадських організацій – спілок і товариств дружби й культурного співробітництва з СРСР – у Болгарії, Польщі, Чехословаччині, Югославії та ін. країнах, їх соціальні функції, основні напрями й форми діяльності та місце в суспільно-політичному житті європейських соціалістичних країн. Серед робіт з історії українсько-сербських відносин С. Віднянський згадує праці В. Даниленка – «Економічне й науково-технічне співробітництво СФРЮ з СРСР та іншими країнами-членами РЕВ (1964–1980 рр.)», О. Павлюченка – «Россия и Сербия 1988–1903 гг. (дипломатические отношения, общественные связи)» (К., 1987), В. Даниленка і П. Соханя – «Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма. 1945–1970» (К., 1988). Науковий заділ цього періоду і професійний кадровий потенціал відділу свідчив про формування в ньому потужного країнознавчого напряму, який був реалізований вже в незалежній Українській державі [1, 53–54]. Третій період – сучасний, від здобуття Україною незалежності. Зі звільненням вітчизняної науки від ідеологічних догм, було започатковано нові тенденції й у вивченні історії контактів нашої держави країнами Центрально-Східної Європи – домінуючим стає «ревізіонізм», спрямований зокрема на розвіювання історичних міфів; розпочато вивчення питань становлення зовнішньої політики незалежної Української держави і формування її пріоритетів на міжнародній арені тощо. Відповідні тенденції позначились і на дослідженнях з історії українсько-сербської співпраці – вчений називає роботи О. Павлюченка – «Україна в російсько-югославських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.)» (1993 р.) і А. Шилової – «Роль світового співтовариства в урегулюванні югославської кризи та участь у цьому процесі України (90-ті рр. XX ст.)» (1998 р.).

Публікація С. Віднянського є практично єдиним, віднайденим нами, сучасним історіографічним нарисом, де піднімаються питання вивчення історії українсько-сербської співпраці. Лише у праці М. Варварцева [2] про роль флорентійського журналу «La Rivista Europea» 70-х рр. XIX ст. та його дописувача М. Драгоманова в ознайомленні західноєвропейської громадськості з дослідженнями історії українського народу згадується про те, що М. Драгоманов порушив питання про включення українських історичних матеріалів до європейських компаративістських досліджень для вивчення зв'язків України з іншими народами – словаками, сербами, росіянами, німцями, італійцями та ін.

Важливе джерелознавче значення має кандидатська дисертація С. Чернік – «Газетна періодика України як джерело дослідження політичної історії Сербії 1878–1918 рр.» [3], а також ряд її публікацій [4; 5]. Оскільки кореспонденти газет України досить активно висвітлювали політичні події в Сербії, а українці щиро переймалися долею цього народу, вченою прослідковано як у періодиці відображалась позиція української громадськості щодо долі сербського народу, відмічено певні коливання суспільної думки щодо сербських подій 1878–1918 рр. С. Чернік вказує на завуальовані прагнення імперського уряду нав'язати українцям симпатії до сербських політичних діячів, підтримуваних Росією.

Традиційно більша увага приділяється власне історичним розшукам з проблеми. У середовищі істориків-дослідників питань взаємовідносин українців та сербів досить активно розробляється тема міжнаціонального спілкування представників наукових кіл двох народів. Так, у статті І. Журавльової та І. Кононенко – «Из истории формирования коллекции "Сербская книга" в фондах Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета им. В. Каразина» [6] характеризується невелика частина книг зі згаданої колекції. Певна їх кількість була подарована університетській бібліотеці викладачами-сербами та вітчизняними професорами Харківського університету, науковцями, письменниками, громадськими діячами. За інформацією авторів, робота над формуванням колекції «Сербська книга» триває.

Своєю чергою, О. Іваненко займається проблемами міжнародних контактів українських університетів. У її статті – «Внесок Університету Св. Володимира у розвиток міжслов'янських культурних зв'язків (друга половина XIX – початок XX ст.)» [7], на основі матеріалів періодики, документів Держархіву м. Києва, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України м. Києва висвітлено значення наукової, педагогічної, громадської діяльності вчених Університету Св. Володимира для розвитку культурної співпраці між слов'янськими народами у другій половині XIX – на початку XX ст. Досліджено зв'язки Київського університету з болгарськими, чеськими, словацькими, сербськими, хорватськими науковими установами, вченими та громадськими діячами. Із проведеного ученою дослідження, маємо змогу виділити місце в історії українсько-сербських зв'язків діяльності

екстраординарного професора кафедри історії та літератури слов'янських наріч В. Яроцького, доцента кафедри хірургії О. Яценка [7, 36], доцента кафедри слов'янської філології Т. Флоринського [7, 38], приват-доцента слов'янської філології А. Степовича, ординарного професора кафедри російської історії В. Антоновича [7, 41]. В іншій роботі – «Зв'язки вчених Новоросійського університету із зарубіжними науковими центрами (друга половина XIX – початок XX ст.)» [8] дослідниця ввела до наукового обігу значний корпус джерел, переважно матеріалів Держархіву Одеської обл. Також нею залучені опубліковані документи, зокрема спогади та епістолярна спадщина як вітчизняних, так і закордонних діячів. Згідно проведеного О. Іваненко дослідження, найбільший внесок у розвиток українсько-сербських наукових зв'язків зробили професори університету Б. Богішич, О. Кочубинський та М. Попруженко.

В результаті багаторічної праці, вона видала книгу – «Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)» [9]. У монографії О. Іваненко вперше здійснена спроба узагальнюючого дослідження міжнародних зв'язків Харківського, Київського й Новоросійського університетів у царині гуманітарних і природничих наук у другій половині XIX – на початку XX ст. Особливу увагу приділено науковим відрядженням вітчизняних учених до провідних наукових центрів Європи. В контексті загальноєвропейського культурного розвитку висвітлені питання міжслов'янської наукової співпраці, зокрема й українсько-сербської. Так, у роботі є відомості не лише про наукові контакти українців та сербів у формі закордонних відряджень чи досліджень з історії й культури, але й у формі книгообміну між двома народами, допомоги постраждалим під час сербсько-турецької війни, організації святкування загальнослов'янських ювілейних дат. О. Іваненко не лише зібрала цінні історичні відомості, а, що не менш важливо, репрезентувала у книзі деякі джерела, в тому числі й з історії наукових контактів сербів та українців.

Певний прорив у дослідженні аспектів діяльності Київського Слов'янського Благодійного комітету у 1858–1894 рр. та його ролі у політиці Росії на Балканах здійснила І. Малацай [10]. До неї роботу подібних організацій розглядали переважно радянські історики, зокрема С. Нікітін [11], у працях якого досконало вивчено функціонування Петербурзького та Московського Слов'янських Благодійних комітетів. І. Малацай описала створення комітету, основні напрями його діяльності. Згадуються в її статті й благодіяння організації на користь сербського народу.

Характерна ознака сучасного стану розвитку вітчизняної історіографії полягає у зростанні уваги до людського виміру історичного процесу. У фокусі дослідницьких стратегій опинилася людська індивідуальність, що зумовило поширення історичної антропології, персональної історії та інших напрямів історіописання. Значний інтерес у світлі цього концепту становить постать вихідця із сербського народу Г. Милорадовича (1839–1905), якому присвятила свою кандидатську дисертацію О. Коваленко [12]. У роботі відтворено основні етапи його життєвого шляху, еволюцію світогляду та наукових уподобань. Висвітлено участь Г. Милорадовича у діяльності органів місцевого і станового самоврядування як земського гласного і предводителя дворянства Чернігівської губ., охарактеризовано його доброчинну діяльність, визначено роль у створенні Чернігівської губернської вченої архівної комісії, розгортанні краєзнавчого руху, збереженні та популяризації історико-культурної спадщини регіону. З'ясовано дослідницькі пріоритети Г. Милорадовича, проаналізовано його внесок у вивчення історії та генеалогії вітчизняного дворянства, міст і сіл Північного Лівобережжя, доробок у галузі археографії.

Вважаємо необхідним вказати на науково-популярне біографічне дослідження А. Карнауха щодо постаті М. Милорадовича (1771–1825) [13]. Особливо цінними є зауваження щодо визначення його національності, адже, як вважає А. Карнаух, граф народився в Україні, за національністю був українцем й лише за прапрадідом був сербом, хоча за культурою він був скоріше росіянином: «И все же, его демократизм, его особый юмор и храбрость – это типичные черты казаков Украины. Поэтому Милорадович особо ценен нам как носитель истинно украинских, истинно казацких нравственных ценностей» [13, 11]. Вагомий внесок автора полягає у зібранні в одній книзі матеріалів щодо зв'язку Михайла Андрійовича Милорадовича з Україною. Так, розділи – «Семья Милорадовича», «Прадед Милорадовича во времена гетмана Полуботка», «Днепропетровщина – связи с Милорадовичами и войной 1812 года» особливо яскраво розкривають названий аспект проблеми.

Стосовно історії зв'язків українців та сербів у XX ст. на увагу заслуговують напрацювання Г. Саган, яка займається проблематикою югославсько-українського співробітництва. Результатом її багаторічних пошуків, стали ряд статей [14–16], монографія – «Югослов'яни у XX столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною» [17] та докторська дисертація – «Суспільно-культурні зв'язки Югославії та України (1918–1991 рр.)» [18], захищена в березні 2015 р. Г. Саган дає масштабну просторово-часову картину розвитку громадських і культурних зв'язків югослов'ян з Україною у XX ст., глибоко аналізуючи при цьому суспільно-політичні та економічні чинники. Вченій вдалося показати механізм формування контактів між народами у громадських зв'язках та культурі. Гідністю дослідження є те, що значна увага приділена проблемним питанням щодо диференціації та виокремлення етнічного фактора у співпраці югослов'ян та України. Свою роботу вона базувала на значній кількості документів українських і зарубіжних архівів, вітчизняної та іноземної періодики, видань української діаспори, праць українських та іноземних учених.

Відновлення державного суверенітету і незалежності України, її міжнародне визнання, курс на демократизацію суспільного життя сприяли створенню нової історіографічної ситуації в пострадянській країні, поступовому очищенню істориків від ідеологічних догм минулого, осягненню цивілізаційного розуміння історичного процесу. Ці нові тенденції включають в себе імплементацію до кола активно досліджуваних питань, вивчення яких було табуйованою справою радянської історичної науки. Особливо це стосується питань історії XX ст. Дослідники І. Патриляк та О. Пагіря простежують спроби керівництва ОУН(б) та УПА налагодити зв'язок із антикомуністичними рухами Опору на Балканах у 1943–1950 рр. [19]. Ними з'ясовано, що із сербським антикомуністичним підпіллям встановлення контактів відбувалося у вигляді спроб налагодити співробітництво в роки Другої світової війни та спільних дій в еміграції. Також І. Патриляк та О. Пагіря доводять, що керівництво українського націоналістичного руху вбачало месіанською роль України серед інших народів у майбутній антикомуністичній революції [19, 127].

У 2010-х рр. продовжуються розшуки з історичного минулого української міжвоєнної еміграції в

Югославії. На цій стезі плідно працює В. Власенко, виокремивши власне українську складову із загальної маси емігрантів з пореволюційної Росії і, таким чином, конкретизувавши дослідження фахівця із цього питання В. Козлітіна [20]. Нам відомі статті В. Власенка – «Українська громада у Белграді у міжвоєнний період (за матеріалами паризького «Тризуба»)» [21] та «Шевченківські свята міжвоєнної української еміграції в Югославії (за матеріалами паризького тижневика «Тризуб»)» [22]. Роботи науковця відзначаються високим критичним ставленням до джерела – тижневика «Тризуб», що виходив у 1925–1940 рр. і був рупором Державного Центру Української Народної Республіки. Він дійшов висновку, що, незважаючи на ідеологічну спрямованість тижневика, опубліковані на його сторінках матеріали є репрезентативними. Дослідник вбачає подальшу перспективу дослідження часопису «Тризуб» для наступних розвідок з історії громадських організацій української еміграції в Югославії.

На сучасному етапі відбувається також осмислення та врахування історичного досвіду українсько-сербських міждержавних відносин, які стали можливими зі здобуттям Україною незалежності 1991 р. У цій царині слід віддати належне напрацюванням А. Шилової, яка 1998 р. захистила кандидатську дисертацію – «Роль світового співтовариства в урегулюванні югославської кризи та участь у цьому процесі України (90-і рр. XX ст.)» [23]. У 2010 р. вийшла її стаття [24], де досліджено економічні й політичні інтереси України в Балканському регіоні, пов'язані з необхідністю розвитку економічного співробітництва, підтримання дружніх і добросусідських відносин з країнами колишньої СФРЮ. За оцінками дослідниці, Україна в 1990-х рр. мала істотний потенціал щодо розвитку відносин із державами Балкан, зокрема в економці та сфері захисту прав етнічних українців, вказавши і на перспективні галузі для торгівлі обох сторін.

Важливим аспектом вивчення проблеми історії українсько-сербських міждержавних відносин є посилена увага до неї не лише істориків, а й фахівців політичних наук. Активно в цьому напрямі працює зокрема О. Ткачик, який вивчає основні напрями й еволюцію української зовнішньої політики щодо Сербії (у складі Союзної Республіки Югославія (СРЮ), Сербії і Чорногорії (СіЧ), власне Республіки Сербія) у світлі діяльності глав держав у 1992–2006 рр. [26; 27] й упродовж 1999–2008 рр. [25]. Дослідником проаналізовані внутрішні та зовнішні фактори, що впливали на політичний курс України щодо Сербії, розкрито основні етапи становлення відносин між двома державами. О. Ткачик відзначає, що українська сторона була досить послідовною у своїх діях щодо підтримки Сербії. Позитивно автором оцінені кроки економічного співробітництва обох народів та перспективи їх подальшого розвитку.

Вагомим чинником, який спрямовує історіографію проблеми, залишаються наукові форуми. Щороку в Україні проводяться міжнародні, всеукраїнські та регіональні науково-практичні та історико-краєзнавчі конференції, круглі столи, семінари, на яких порушуються різні питання контактів українців та сербів XVIII – початку XXI ст. Так, згадані вище дослідниці Г. Саган та С. Чернік представили результати своїх пошуків на таких конференціях: «Сім'я Раєвських в історико-культурному просторі слов'янського світу» (Кіровоград, 2011 р.) [28], «Київ у соціокультурному просторі XIX–XXI ст.: національний та європейський контекст» (Київ, 2011 р.) [29], «Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни)» (Київ–Черкаси, 2014) [30] та ін. Інтерпретація історії українсько-сербських зв'язків у науковому доробку дореволюційних вчених (періоду 1860–80-х рр.) прозвучала на всеукраїнській конференції «VIII Богданівські читання» (Черкаси, 2014) [31].

У рамках однієї статті, звісно, неможливо детально розглянути всі сучасні праці й періодику з проблематики історії українсько-сербських зв'язків. Проте, ті напрацювання, які вдалося охарактеризувати, свідчать про помітні успіхи дослідників у вивченні проблеми, значний приріст наукових історичних знань. Позитивно оцінюючи здобутки сучасної вітчизняної історіографії, слід зазначити, що деякі аспекти теми ще залишаються недостатньо опрацьованими. На сьогодні ми ще не маємо спеціальної наукової праці, в котрій глибоко були б досліджені питання торгово-економічної співпраці сербів та українців XVIII – початку XXI ст., історії книгообміну, найменш вивченими періодами проблеми є початок та середина XIX ст., перша половина XX ст. Існуючі наукові розвідки не вирішують завдання комплексного проблемного дослідження теми історіографії історії відносин між двома народами.

Поза увагою дослідників залишаються питання, з'ясовані радянською історичною наукою, але, які потребують уточнення, перегляду загальної оцінки аналізованих подій (наприклад, теми участі сербів у революції та подіях громадянської війни XX ст. в Україні, спільна боротьба проти німецьких загарбників в роки Другої світової війни тощо). Лише за умови використання всього історіографічно засвоєного фактографічного матеріалу, залучення широкого кола репрезентативних історичних джерел, насамперед архівних, ці завдання будуть виконані. Сприятиме їх реалізації й створення потужного бібліографічного покажчика до теми. Наявний дослідницький потенціал засвідчує, що вирішення цих та інших питань цілком можливе, необхідно лише зважати як на набутий досвід, так і на нові реалії сучасності. Основним критерієм подальшого розвитку досліджень історії українсько-сербських зв'язків XVIII – початку XXI ст. має бути вихід історичної науки на якісно нові рубежі, пошук нових ракурсів, а також способів реконструкції адекватної історичної картини минулого.

1. *Віднянський С. Рецепції новітньої історії країн Центрально-Східної Європи у наукових працях українських учених-всесвітників відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України // Україна–Європа–Світ: Міжн. зб. наук. пр. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 10.*
2. *Варварцев М. Українська історія та історики на сторінках журналу «La Rivista Europea» (1870-ті роки) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 20.*
3. *Чернік С.Д. Газетна періодика України як джерело дослідження політичної історії Сербії 1878–1918 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2012.*
4. *Чернік С. Політична криза в Сербії 90-х рр. XIX ст. у висвітленні газетної періодики України // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 35.*
5. *Чернік С. Переворот 29 травня 1903 року в Сербії у висвітленні газети «Киевлянин» // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 41.*
6. *Журавлева И., Кононенко И. Из истории формирования коллекции «Сербская книга» в фондах Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина // Слов'янські обрії: Зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 4.*

7. Іваненко О. Внесок Університету Св. Володимира у розвиток міжслов'янських культурних зв'язків (друга половина XIX – початок XX ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 19.
8. Іваненко О.А. Зв'язки вчених Новоросійського університету із зарубіжними науковими центрами (друга половина XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 2013. – № 4.
9. Іваненко О.А. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2013.
10. Малацай І. Діяльність Київського Слов'янського Благодійного комітету // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Історія. – 2010. – Вип. 102.
11. Никитин С.А. Славянские комитеты в России в 1858–1876 гг. – М., 1960.
12. Коваленко О.О. Громадсько-політична та наукова діяльність Г. О. Милорадовича (1839–1905): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2011.
13. Карнаух А.Л. Украинский Милорадович. – Д., 2012.
14. Саган Г.В. Співпраця львівського Наукового товариства ім. Т. Шевченка з югослов'янськими вченими у першій половині XX ст. // Університет. – 2010. – № 1.
15. Саган Г.В. Десятилітній тріумф югославських артистів на українських сценах // Університет. – 2010. – № 2.
16. Саган Г.В. Місце «української ідеї» у становленні дипломатичної служби УНР у Королівстві сербів, хорватів і словенців // Українознавчий альманах. – К., 2010. – Вип. 2.
17. Саган Г.В. Югослов'яни у XX столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною. – К., 2012.
18. Саган Г.В. Суспільно-культурні зв'язки Югославії та України (1918–1991 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Л., 2015.
19. Патриляк І., Пагіря О. Спроби українського націоналістичного підпілля нав'язати контакти із сербським і литовським антикомуністичними рухами (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Відп. ред. О. Лисенко. – К., 2011. – Вип. 14.
20. Козлітін В.Д. Російська та українська еміграція в Югославії (1919–1945 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук. – Х., 1997.
21. Власенко В. Українська громада у Белграді у міжвоєнний період (за матеріалами паризького «Тризуба») // Київська старовина. – 2011. – № 1.
22. Власенко В. Шевченківські свята міжвоєнної української еміграції в Югославії (за матеріалами паризького тижневика «Тризуб») // Величина малих језичких, књижевних, културних и историјских традицијах. Зборник радова. – Нови Сад, 2012.
23. Шилова А.В. Роль світового співтовариства в урегулюванні югославської кризи та участь у цьому процесі України (90-і рр. XX ст.): Дис. ... к. і. н. – К., 1998.
24. Шилова А. Становлення й розвиток відносин України з країнами колишньої СФРЮ як фактор зміцнення стабільності на Балканах // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Історія. – 2010. – Вип. 103.
25. Ткачик О. Українсько-сербські зв'язки крізь призму діяльності глав держав (1999–2008 рр.) // Історична панорама. – 2013. – Вип. 16.
26. Шваб Л., Ткачик О. Українська політика щодо Республіки Сербія у 1992–2006 рр. // Гілея: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В. Вашкевич. – К., 2013. – Вип. 69.
27. Ткачик О.О. Українська політика щодо Республіки Сербія у 1992–2006 рр. // Гілея: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В. Вашкевич. – К., 2013. – Вип. 71.
28. Сім'я Раєвських в історико-культурному просторі слов'янського світу: Мат. міжн. наук. конф. / Редкол.: О. Семенюк та ін. – Кіровоград, 2011.
29. Київ у соціокультурному просторі XIX–XXI ст.: національний та європейський контекст: Мат. Всеукр. наук. конф. – К., 2011.
30. Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): Тези доповідей Всеукр. наук. конф. з міжн. участю. – К.; Черкаси, 2014.
31. VIII Богданівські читання: Мат. Всеукр. наук. конф.: Зб. наук. пр. / Редкол.: О. Драч та ін. – Черкаси, 2014.

Skorokhod O.V. Ukrainian-Serbian relations in the 18th – the beginning of 20th cent. in modern ukrainian historiography. In the article is described the modern Ukrainian science look on the history of Ukrainian-Serbian relations. The author shows the achievements, thematically trends and offers the perspective directions of the further studying the problem.
Key words: international relations, Ukrainians, Serbs, historiography, Slavic Studies.

Н. І. Романцова

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І КОНФЛІКТ 1911–1913 рр. У ПРАЦЯХ СУЧАСНИКІВ

У статті досліджується історіографічний аспект питання щодо причин та обставин конфлікту, який розгорівся в українських громадсько-політичних та наукових колах Східної Галичини в 1911–1913 рр. На історіографічній основі з'ясоване місце М. Грушевського, С. Томашівського та інших вчених у цьому протистоянні. Аналізується висвітлення зазначених подій у працях сучасників Ю. Герича, М. Залізняка, М. Кордуби, М. Порша, Л. Рибалки та ін.
Ключові слова: *М. Грушевський, «Наша політика», конфлікт в НТШ, львівський період, публіцистика.*

Наприкінці львівського періоду наукової діяльності М. Грушевського (1911–1913 рр.) в українських громадсько-політичних та наукових колах Східної Галичини виник гострий конфлікт. Приводом до нього стала публікація збірника публіцистичних статей Михайла Сергійовича – «Наша політика». З часом це протистояння проникло також в Наукове Товариство імені Тараса Шевченка. До подій виявили інтерес сучасники – вчені, політики, публіцисти, між якими розгорнулася жвава дискусія між сучасниками М. Грушевського, були висловлені різні погляди на дії учасників конфлікту. Історіографічний аналіз цих оцінок становить дослідницький інтерес, оскільки дає можливість з'ясувати ставлення відомих діячів того часу до наукової та публіцистичної праці видатного вченого, розглянути його місце в українському науковому та громадсько-політичному житті.

В історіографії означена проблема не має належного висвітлення. Незначною мірою до цього питання звернувся В. Горинь, аналізуючи загалом конфлікт у НТШ [1, 144]. Звернули увагу на це питання Л. Винар та Є. Пшеничний у Передмові до публікації 7 тому «Грушевськіяни», де були вміщені праця М. Грушевського – «Наша політика» та С. Томашівського – «Наша політика і професор М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського» [2, 10; 13]. Розглядаючи питання про історіографічний аспект діяльності Михайла Сергійовича в НТШ, відзначила досліджуваний аспект Н. Романцова [3, 147]. Метою цієї статті є історіографічний аналіз поглядів сучасників М. Грушевського щодо конфлікту, який мав місце в українських громадсько-політичних і наукових колах Східної Галичини в 1911–1913 рр.

Михайло Грушевський у львівський період своєї діяльності виявив себе в різних сферах. Одночасно з науковою діяльністю він займався галицькими громадсько-політичними справами і різко виступив «проти опортуністичного курсу» керівництва національно-демократичної партії. Весною 1911 р. вчений опублікував збірник публіцистичних праць «Наша політика», які були присвячені гострим дискусійним проблемам «галицької політики», що виникли впродовж 1907–1908 рр. У цій збірці Михайло Сергійович піддав кри-

тиці надмірну конформістську політику галицьких громадських діячів відносно австрійської влади. Поштовхом до публікації «Нашої політики», за висловом її автора, був «брак принципіяльности, простої лінії, програми і тактики на літа, котрий я характеризував фактами парляментарної політики 1907–8 рр., зістався основним гріхом її і по нинішній день» [4, 26].

Ця публіцистична праця М. Грушевського справила велике враження на львівську українську громадськість. Дискусія навколо неї розгорнулася на ґрунті НТШ. У відповідь на публіцистичний збірник М. Грушевського на сторінках щоденної української львівської газети «Діло» була надрукована низка статей анонімного автора під загальною назвою: «Наша політика. Ґльоси до брошури проф. М. Грушевського». У цих публікаціях було піддано різкій критиці книгу видного історика. Автором «Гльосів» був доцент австрійської історії Львівського університету С. Томашівський. У його праці висловлювалися некоректні звинувачення на адресу Михайла Сергійовича. На думку його опонента, робота «Наша політика» – «се дуже різка й безоглядна критика політичної діяльности послів та управи національно-демократичної партиї» [5, 113].

Цей конфлікт з часом проник також до НТШ і отримав наукове та політичне забарвлення. На це, з одного боку, вплинув авторитаризм видатного вченого, а з іншого – амбітність деяких його учнів. У цьому конфлікті виявилися суперечності між представниками різних поколінь науковців. Протистояння між М. Грушевським та його учнем С. Томашівським набуло широкого розголосу в наукових колах. Однак у цьому питанні не відбулася наукова дискусія, яка б стала кроком у розвитку історичної науки. Зазначений конфлікт викликав відгук сучасників, більшість з яких стала на захист М. Грушевського. На його підтримку виступив ряд громадських діячів і вчених. З'явилися публікації, в яких висловлювалися думки з цього приводу, авторами яких були публіцист М. Залізняк, вчений-економіст, політичний і громадський діяч М. Порш, письменник і публіцист Л. Рибалка та ін.

Так, М. Залізняк вказував на велику актуальність публікації збірки М. Грушевського, наголошуючи, що «в своїй цілости книжка "Наша політика" має першорядне значінє для галицької суспільности, звертаючи її увагу на цілий ряд найбільше пекучих справ українського житя в Галичині й даючи їй відповідне їх освітленє». Публіцист підтримав думку Михайла Сергійовича, що українські галицькі парламентарії пішли дорогою "скоків і зиґзаків"» [6, 146–147].

Натомість М. Порш показав важливість критичних зауважень М. Грушевського для подальшого громадсько-політичного розвитку Східної Галичини. Зокрема зазначив, що статті, опубліковані в збірнику «Наша політика», були «написані людиною, що стоїть осторонь від виру політичної боротьби, що здаля вивчає химерні зиґзаги її руху і, головне, людиною, що палко любить свій рідний народ». За словами публіциста, ці статті «мають величезне значення для пізнання слабих сторін української політики в Галичині, для виправлення її помилок, недоліків». На його думку, через усі статті збірника червоною ниткою проходять «два головні недоліки сучасної української політики – опортунізм та ігнорування культурно-національної роботи» [7, 148–149].

Л. Рибалка у статті «Національне відродження і кар'єра» звернув увагу на етичний бік публікації С. Томашівського. При цьому вказав, що брошуру з критикою М. Грушевського видав «один з улюблених його учеників, замолоду – великий революціонер, котрий вибився за допомогою професора "в люди" і займає тепер високе і незалежне становисько». На думку публіциста, «характеристичним є тут те, що виступив він так злобно і так люто, з таким отвертим наміром підкопатися під повагу свого колишнього порадника». Цей прикрий випадок підштовхнув Л. Рибалку до узагальнень щодо негативних сторін кар'єрних прагнень тогочасної молоді [8, 151–153].

Свою чергою, В. Дорошенко у листі до М. Грушевського, співчуваючи з приводу конфлікту із С. Томашівським, застерігав: «Боюсь, щоби такі люде згодом не стали з ворогів Голови й ворогами Товариства та не шкодили тій справі, яку піднесли Ви, Пане Професор, в останнім Вістнику – справі перетворення Товариства в Академію!.. Ви, Пане Професор, не зрадитеся ними, а ще більшу енерґію викрешете з себе... І ми матимемо Вас на чолі будучої Академії й будучого Університету» [9, 215]. На бік М. Грушевського став і один з його учнів – І. Джиджора, який у листах до вченого засудив розпочате шельмування: «Що правда, то мені прикро було писати ще й тому, що просто тяжко було згадувати про доволі хамсько написані фейлетони в "Ділі" п. з. "Наша політика. Ґльоси з приводу брошури проф. Грушевського" – де крім інсинуацій пущено і кілька замальованих клевет» [10, 223].

Висловив свою думку з цього приводу також інший учень вченого – М. Кордуба у статті – «Грушевський про "нашу політику"». Він зауважив, що основна думка «політичних міркувань Грушевського... звенить на кожній сторінці його збірки статей.., се вимога постійних тривких основ для цілої політичної діяльности, вимога принципіяльности у веденю політики». Автор припускав: якщо деякі положення, висловлені М. Грушевським, можуть викликати заперечення, то, загалом, «основним, провідним думкам і виводам годі відмовити признання. Що більше, приходиться просто подивляти ту геніальну інтуїцію автора» [11, 157–160]. Фактично позиція опонента Михайла Сергійовича, яким був один з учнів вченого, отримала осуд.

Подальші стосунки М. Грушевського з його учнями були проникнуті протиріччями, які виявилися і в науковій, і в громадсько-політичній сферах. На відміну від свого вчителя, молоді галицькі історики були прихильниками більш радикальної державницької концепції української історії. Між ними виявилися розбіжності у питаннях діяльності НТШ, політичні незгоди. Згодом це вилилося в гостру дискусію. Конфлікт затягнувся на кілька років і все більше переходив з політичної площини в наукову. М. Грушевський, згадуючи час завершення свого головування в НТШ, зазначав, що весною 1913 р., перед загальними зборами товариства, була опублікована «анонімна брошурка, наповнена фантастичними цифрами і вимислами» проти нього. Незважаючи на це, все ж його було обрано головою, а інших попередніх співробітників – відкликано. Цей термін головування і редакторства М. Грушевського продовжувався кілька місяців [12, 237].

Михайло Сергійович у листі до відомого українського громадського діяча Є. Чикаленка відзначив у діях своїх опонентів бажання захопити НТШ у свої руки, «зіставити Т-во фактично без голови, аби тільки позбутися мене» [13, 218]. В листах-відповідях Є. Чикаленка було висловлено щиру підтримку М. Грушевському. Автор зазначав: «Взагалі кажучи, я хотів-би хоч чим небудь прислужитись Вам, хоч як небудь висловити Вам мою душевну біль, яку зробила мені ота гнусна брошюра. Я не підберу назвиська тому вчинкові, не маю слів, щоб ними висловити своє обурення» [14, 219]. Більше того автор листа вважав, що «брошюра –

єсть цілковита брехня», в чому намагався переконати «галицьких кооператорів» [15, 221–222]. Є. Чикаленко пропонував М. Грушевському «покинути Т-во», щоб зберегти здоров'я, «яке дуже потрібне для України [16, 220]. Так, і листи І. Джиджори засвідчили не лише боротьбу навколо голови НТШ, яка безумовно заважала його діяльності, але й підтримку, яку мав М. Грушевський від співробітників та деяких учнів [17, 226–230].

У статі «До біографії М. Грушевського» Ю. Ґерич відзначив, що період життя професора в 1913–1914 рр., коли мав місце прикрий конфлікт з його деякими його учнями, слабо документований і недостатньо об'єктивно висвітлений. Водночас Ю. Ґерич намагався дати більш помірковану оцінку поведінці С. Томашівського у цій ситуації. За словами автора, той був одним з головних опонентів М. Грушевського. Хоча він виступив проти свого вчителя «не з персональних причин чи мотивів, не зі заздрості чи з ненависті, бо в той час "вже мав вісоме наукове ім'я", був громадським діячем, брав активну участь в НТШ та багатьох українських товариствах, був членом-основоположником "Учительської Громади", редактором "Нашої Школи" (в 1913 р.), професором львівської української гімназії і доцентом Львівського університету» [19, 167].

М. Остапович та О. Білозерський висловили свою думку на захист визначного науковця, вважаючи, що його опоненти намагалися «вигризти Грушевського з місця, з усіх товариств, з Наукового Товариства, з університету, з Галичини.., хотіли зайняти його місця, щоби сам забрався туди, звідки прийшов!». Біографи М. Грушевського підкреслили, що напередодні загальних зборів НТШ «пішла ганебна акція». У новій анонімній брошурі Михайла Сергійовича звинувачували в корупції, здійсненні неконтрольованих витрат коштів Товариства, незадовільному господарюванні, занепаді видавничої й наукової справи, самочинному заснуванні книгарень у Києві та Харкові, в отриманні величезних гонорарів [20, 34]. Втім, як стверджували автори біографії, ці звинувачення від «Комітету громадського добра» не дали результатів і М. Грушевського знову обрали головою Товариства. Проти наклепи, на думку М. Остапович та О. Білозерського, вийшла брошура дійсних членів Наукового Товариства О. Роздольського, М. Мочульського та І. Джиджори, які відкинули зазначені звинувачення, адже свої гонорари М. Грушевський, на думку науковця, «не брав, а віддавав на видавничі цілі» [20, 35].

Отже, історіографічний аналіз питань щодо конфлікту в українських громадсько-політичних та наукових колах Східної Галичини 1911–1913 рр. надав можливість не тільки простежити той розголос, який набув конфлікт навколо голови НТШ М. Грушевського, але й погляди сучасників тих подій (Ю. Ґерича, В. Дорошенка, І. Джиджори, М. Кордуби, М. Порша, Л. Рибалки) про те, що відбувалося навколо видатного організатора української науки і визначного історика. Ініціаторам конфлікту не вдалося заплямувати ім'я М. Грушевського, а більшість представників української громади відчули несправедливість закидів на його адресу і стали на захист вченого. Втім, зазначена проблема грушевськознавства потребує подальшого ретельного історіографічного дослідження.

1. *Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 2. – Л., 1995.*
2. *Винар Л., Пшеничний Є. Передмова // Грушевськіяна. – Т. 7: М. Грушевський. Наша політика. – Н.-Й.; Дрогобич, 2003.*
3. *Романцова Н.І. Науково-організаційна діяльність М. Грушевського в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка. Історіографічний аспект проблеми // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2012. – № 6.*
4. *Грушевський М.С. Наша політика // Грушевськіяна. – Т. 7...*
5. *Томашівський С. Наша політика і професор М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського // Грушевськіяна. – Т. 7...*
6. *Залізняк М. Михайло Грушевський Наша політика // Грушевськіяна. – Т. 7...*
7. *Порш М. Михайло Грушевський. Наша політика // Грушевськіяна. – Т. 7...*
8. *Рибалка Л. Національне відроджене і кар'єра // Грушевськіяна. – Т. 7...*
9. *Дорошенко В. Лист до Михайла Грушевського. [Львів], 25 грудня 1911 р. // Грушевськіяна. – Т. 7...*
10. *Джиджора І. Лист до Михайла Грушевського. № 1. Зі Львова до [Києва], 27 грудня 1911 р. // Грушевськіяна. – Т. 7...*
11. *Кордуба М. «Грушевський про "нашу політику"» // Грушевськіяна. – Т. 7...*
12. *Грушевський М.С. Автобіографія [1926] // Великий українець. – К., 1992.*
13. *Грушевський М. Лист до Євгена Чикаленка 3 серпня 1913 р. // Грушевськіяна. – Т. 7...*
14. *Чикаленко Є. Лист до Михайла Грушевського. № 1. Київ, 18/VII. 1913 // Грушевськіяна. – Т. 7...*
15. *Чикаленко Є. Лист до Михайла Грушевського. № 3. Мардаровка 12/VIII. 1913 // Грушевськіяна. – Т. 7...*
16. *Чикаленко Є. Лист до Михайла Грушевського. 28/VII. 1913 // Грушевськіяна. – Т. 7...*
17. *Джиджора І. Лист до Михайла Грушевського. № 3. Зі Львова до [Києва], 25 листопада1913 р. // Грушевськіяна. – Т. 7...*
18. *Джиджора І. Лист до Михайла Грушевського. № 4. [Зі Львова до Києва], 26 листопада 1913 р. // Грушевськіяна. – Т. 7...*
19. *Ґерич Ю. До біографії М. Грушевського // Грушевськіяна. – Т. 7...*
20. *Остапович М., Білозерський О. Президент – життя і діяльність Михайла Грушевського. – Л., 1937.*

Romantsova N.I. Ìykhaylo Hrushevskyi and Conflict of the 1911–1913th in contemporaries labours. In the article is researched the historiographical aspect of the conflict causes and circumstancies that broke out in Ukrainian publicaly-political and scientific Communities during the 1911th–1913th. On the historiographical basis, was found out the role played by M. Hrushevskiy, S. Tomashivskiy and other scientists in that conflict. Also is presented the analysis of the aforementioned events highlighting in the works by the contemporaries, such as Iu. Gerych, Ì. Zalizniak, Ì. Korduba, Ì. Porsh, L. Rybalko and others.

Key words: M. Hrushevskiy, «Our Policy», conflict in Shevchenko Scientific Community, Lviv period, publicist activities.

Я. В. Попенко

«РУМУНСЬКИЙ» НАПРЯМ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ В 1917—1920 рр.: НОВІТНІЙ ЕТАП ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті проаналізовані наукові публікації, присвячені складному і неоднозначному процесу встановлення та розвитку міждержавних відносин між Україною та Королівством Румунія у 1917–1920 рр. Особливу увагу звернено на новітній етап досліджень розвитку цих взаємин.

Ключові слова: Україна, Румунія, дипломатія, історіографія.

Українські національно-визвольні змагання першої чверті XX ст., безумовно, надзвичайно важливий, складний та насичений подіями період в історії міждержавних відносин України та Румунії. За відносно нетривалий час (1917–1920 рр.) в Україні декілька раз змінювалася форма та сутність державності. На зміну революційно-соціалістичному уряду Першої УНР, наприкінці квітня 1918 р. прийшов консервативний

провід Української Держави гетьмана П. Скоропадського. В грудні 1918 р. і він «зійшов» з політичної арени, поступившись місцем Другій УНР і уряду Директорії. На західноукраїнських землях державотворчий рух також зміг реалізувати себе у формі демократичного уряду ЗУНР. І саме в ці буремні роки і Україна, і Румунія обопільно здійснювали спроби налагодити та встановити міждержавні відносини.

Історія українсько-румунських відносин у 1917–1920 рр. була насичена важливими для обох держав подіями. Щоправда більшість з них донедавна розглядалася істориками досить тенденційно, що не давало змоги, дотримуючись принципів об'єктивності, висвітлити складний процес взаємин між державами. Лише кардинальні політичні зміни, що відбулись у світі наприкінці XX ст., змогли змінити ситуацію на краще. Вихід суверенної України на політичну арену, проголошення нею проєвропейського зовнішньополітичного курсу, дозволило сучасним дослідникам «переглянути» історичні стереотипи, які склалися у висвітлені відносин між державами впродовж буремних часів українських національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.

З іншого боку, Румунія, яка є членом НАТО з березня 2004 р. та ЄС з січня 2007 р. намагається змінювати своє ставлення до неоднозначної історії відносин з Україною. Вочевидь, саме зараз між державами виникли досить сприятливі умови для наукового вивчення і переосмислення багатьох аспектів спільної історії першої чверті XX ст. Зрештою, з цілковитою впевненістю можемо констатувати, що дослідження та об'єктивний аналіз зазначеної теми надасть можливості всебічно розкрити маловідомі сторінки нашої історії, крізь призму сучасних загальноєвропейських інтеграційних процесів. Це, у свою чергу, дозволить уникнути помилок минулого, при формуванні принципів взаємовигідних відносин між Україною та Румунією на сьогоднішньому етапі міждержавних взаємин. Тим паче, саме зараз, на думку В. Кройтора, «створюються сприятливі умови для наукового і всебічного висвітлення багатьох аспектів цієї проблеми» [1, 281].

Слід відзначити, що наукові публікації в яких аналізуються міждержавні дипломатичні, соціально-економічні, військові та ін. аспекти українсько-румунських відносин впродовж 1917–1920 рр. досить різнопланові. Певна частина з них присвячена загальним тенденціям розвитку відносин між країнами в контексті формування нової європейської системи міждержавних взаємин, яка наприкінці Першої світової війни активно створювалася і розвивалася. І якщо Румунії, як союзниці по військовій коаліції країн Антанти, вдалося залишитися інтегрованою часткою європейської політичної та економічної спільноти, то Україна на певний історичний час втратила цю можливість. Серед цих робіт слід виокремити дослідження В. Боєчка [2], М. Держалюка [3], О. Павлюка [4] та ін.

Надзвичайно важливий та значний за обсягом фактологічний матеріал стосовно питань, пов'язаних з історією українсько-румунських відносин представлений у колективній монографії «Буковина в контексті європейських міжнародних відносин» [5]. Серед багатьох аспектів, дослідники окрему увагу приділили висвітленню «буковинського» питання в контексті боротьби між Антантою та Четверним союзом в роки Першої Світової війни та повоєнний час.

Значний за обсягом фактологічний матеріал з історії українсько-румунських відносин представлений у тематичному збірнику наукових статей, що вийшов за підсумками Міжнародної наукової конференції, яка відбулася у м. Чернівці 2001 р. [6]. На особливу увагу заслуговують статті І. Гошуляка, який проаналізував перебіг подій у напрямі вирішення «бессарабського» питання» за часів уряду Першої УНР [6, 168–178]; «румунський фактор» та його безпосередній вплив на становлення української державності в 1918 р. висвітлили Т. Бевз та В. Яремчук [6, 178–189]; аналіз позицій українських політичних партій стосовно історичної приналежності Буковини та Бессарабії Україні представила О. Любовець [6, 189–199]; натомість І. Піддубний охарактеризував перебіг дипломатичних відносин між Україною та Королівством Румунія впродовж 1918–1923 рр. [6, 199–213]. Зрештою, підсумовуючи свої роботи, вітчизняні науковці підтвердили факт, що за часів українських національно-визвольних змагань першої чверті XX ст. Румунія була важливим стратегічним політико-економічним партнером України у причорноморському та балканському регіонах. Водночас слід звернути увагу, що більш «насиченим» науковими публікаціями сучасників з історії українсько-румунських міждержавних відносин 1917–1920 рр. все ж є період Другої УНР (кінець 1918 – 1921 рр.).

Серед досліджень, якими аналізується перебіг відносин між Україною та Королівством Румунія за доби Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського, слід виокремити публікацію П. Сацького [7]. Вчений порушує одне із найскладніших питань у взаєминах між українцями та румунами того часу – підписання російсько-румунського договору 5–9 березня 1918 р. щодо державного статусу Бессарабії та визначення його історичного значення. На його думку, саме об'єктивне дослідження «бессарабського» питання дозволить зрозуміти специфіку міждержавних відносин у Центральній Європі та на Балканському півострові, а найголовніше – визначити місце в них України. З автором не можна не погодитися, що саме військова анексія історичних українських територій румунськими військами стала початком протистояння між сторонами. З іншого боку, цілком слушним є твердження, що «зі зміною ситуації в колишній Російській імперії й міжнародного статусу Росії, започаткованою більшовицьким урядом, для Румунії було важливо підтвердити союзницькі відносини з країнами блоку Антанти» [7, 442]. При цьому варто наголосити, якщо за часів уряду Центральної Ради конфлікт мав більш «паперовий» формат (ноти, звернення, меморандуми інші суто дипломатичні кроки), то вже уряд П. Скоропадського «перевів» його у дієву площину, а саме економічного тиску. Чисельна перевага українців, економічно вигідне розташування території у справі налагодження економічного співробітництва з іншими країнами балканського регіону, на думку П. Сацького, «давало підстави Українській державі активно втручатися в справи цієї провінції, зважаючи на територіальні спори між Україною і Румунією» [7, 449].

Військова та політична ситуація навколо договору 5–9 березня 1918 р. знайшла відображення й у публікаціях С. Назарія [8–9], який проаналізував складний переговорний процес між Румунією, Четверним союзом, Антантою, що, зрештою, закінчився військовою анексією українських територій Буковини та Бессарабії. На думку дослідника, новий румунський уряд, сформований генералом А. Авереску 5 лютого 1918 р. мав «затягнути переговори з німцями і створити в Антанти враження в "неминучості" підписання Румунією сепаратного миру» [8, 131]. Хоча далі автор статті ігнорує всі заходи українських національних урядів у питанні повернення українських територій незаконно окупованих Румунією. Все ж він констатував, що «для Румунії почалося найскладніше: необхідно було нада-

ти анексії краю хоча б видимість "законності" з погляду міжнародного права» [8, 164]. Аспекти міжнародного права, пов'язані з анексією Румунією українських територій (Буковини та Бессарабії) проаналізували В. Макарчук та Н. Рудий [10]. Навівши низку міжнародних угод (зокрема договір від 4 серпня 1916 р.) та з позицій діючого у 1918–1940 рр. міжнародного права, автори відзначили: «Румунська окупація Бессарабії не могла бути легімітизована ні ініціативою Сфатум Церій (Рада країни – Я. П.), ні рішеннями Версальської конференції про передачу регіону Румунії» [10, 64]. Як і попередній дослідник, автори ігнорували факт існування українських національних урядів, а всі переговори, що тривали навколо «бессарабського» питання, вони звели до «формату» Румунія – РСФРР –УСРР.

Окремі питання, пов'язані з українсько-румунським протистоянням навколо анексованих останньою територій Буковини та Бессарабії, під час роботи Паризької мирної конференції, проаналізували І. Барінов та І. Стрелков [11]. Вони ж відзначили, що всі заходи й апелювання уряду УНР до керівників мирної конференції стосовно цього питання, так і не були розглянуті на користь української сторони. Як результат, остаточно Буковина була закріплена за Румунією за Сен-Жерменським договором, а румунський уряд не визнав прав українців. Офіційно останніх почали називати «громадянами румунського походження, котрі забули рідну мову» [11, 38].

Питання, пов'язані із ситуацією, що склалася навколо українських територій Бессарабії та Буковини у контексті міждержавних відносин європейських держав наприкінці Першої Світової війни проаналізував у своїх роботах і С. Гакман [12–13]. Він констатував, що особливої гостроти вони набули після революційних подій в Росії, які зумовили наростання дезінтеграційних процесів і піднесення національно-визвольної боротьби на територіях колишньої імперії [14, 5]. Окремо вчений проаналізував і хід дипломатичної боротьби за ці землі, під час проведення Паризької мирної конференції [12]. Зокрема дослідник відзначив, що головною проблемою Румунії стосовно міжнародного статусу цих територій стала позиція представників США, які однозначно заявляли, що у північній частині Буковини переважало нерумунське населення. Більше того територія Бессарабії до початку Першої Світової війни взагалі перебувала у складі імперії Романових, яка ніколи не була у стані військового конфлікту з королівством. Згідно цих міркувань, американські дипломати не вважали за доцільне передавати зазначені території під румунську юрисдикцію. Однак, виходячи з геополітичних міркувань, побоюючись поширення ідей більшовизму далі на європейський континент та у зв'язку із військовою поразкою уряду Другої УНР, лідери Антанти, зрештою, ухвалили позитивне для Румунії рішення.

Так, 10 вересня 1919 р., за Сен-Жерменським мирним договором, Австрія відмовлялася від своїх претензій на Буковину на користь Румунії. Нові кордони королівства остаточно були зафіксовані Севрським мирним договором від 10 серпня 1920 р. Незабаром, 28 жовтня 1920 р., згідно Паризького протоколу, лідери Антанти підписали угоду про приєднання Бессарабії до Румунії (позиція українських представників не була врахована), оскільки уряд Директорії «де-факто» перебував на еміграції.

У своїй статті С. Аппатов та І. Макан також констатували, що роки революційних змін на територіях колишньої Російської імперії «становлять особливий етап в українсько-румунських відносинах» [15, 91]. Так, дійсно, Королівство Румунія одне з перших визнало уряд України де-факто. Більше того між державами відкривалися значні торгово-економічні перспективи. Водночас, як і попередні автори, дослідники констатують, що перепоною у встановленні повноцінних відносин стала анексія румунами Бессарабії та Північної Буковини [15, 91]. Автори підкреслюють спроби українських урядів повернути ці території під юрисдикцію офіційного Києва, але, зрештою, всі вони зазнали поразки. Водночас, якщо уряд П. Скоропадського наголошував, «що Україна має всі права на цю територію і цього бажає більшість її населення» [15, 92], то уряд Директорії, через свою військово-політичну та економічну слабкість, намагався не ускладнювати відносин з королівством і фактично відмовився від цих земель. При цьому, звісно, не можна оминути увагою і той факт, що за Румунією у «бессарабському питанні» стояла Антанта, яка не визнавала української суверенності. Це чітко продемонстрували остаточні рішення Паризької мирної конференції. З іншого боку, однозначно стверджувати, що Антанта безоглядно підтримувала Румунію не варто. Зокрема Франція лише в 1924 р. остаточно ратифікувала «бессарабські домовленості» [16, 49].

Відносинам між Другою УНР і Королівством Румунія присвячене й дослідження В. Лозового [17], котрий зосередив увагу на відносинах між сторонами у так званий «камянецький» період уряду Директорії. Крім політичного формату переговорів, у роботі проаналізований і процес налагодження торгово-економічних відносин між країнами. На думку В. Лозового, встановлення повноцінних контактів було обопільно вигідною справою для обох держав. За його висловом, «румунський уряд, особливо військові кола, намагалися підтримувати контакти з керівництвом УНР» [17, 136]. Не можна не погодитись і з висновком дослідника, який стверджує, що у «камянецьку» добу королівство стало одним із основних напрямів дипломатичної діяльності УНР. Висновок В. Лозового, певним чином, спростовує стереотип, що самостійного «українського» питання в європейській політиці 1917–1920 рр. взагалі не існувало. Воно існувало, більше того, тією чи іншою мірою, держави європейського континенту з ним доволі часто «зустрічалися» при формуванні нової карти повоєнної Європи.

Військовим аспектам співпраці між Україною та Румунією в 1919 р. присвячена публікація М. Ковальчука [18]. У дослідженні, на базі архівних документів і спогадів, автор проаналізував тернистий шлях налагодження українсько-румунської військової співпраці. Як і попередні дослідники, він також підтверджує тезу, що виникнення незалежної Української держави зумовило неоднозначну реакцію з румунської сторони. З одного боку, Румунія мала дотримуватися позиції лідерів Антанти, на підтримку ідеї відродження «єдиної та неділимої Росії», але з іншого – саме існування України могло захистити Румунію від поширення більшовизму. Водночас більшість румунських лідерів розуміли, що суверенна Україна рано чи пізно «підніме» територіальні претензії до Румунії, стосовно окупації земель Бессарабії та Буковини. Отже, на думку М. Ковальчука, саме «загроза територіальних суперечностей, а також невизнання України державами Антанти перешкоджали встановленню дипломатичних відносин між Бухарестом та Києвом» [18, 116]. Крім того, не слід забувати, що саме за міжвоєнної доби у румунському середовищі надзвичайною популярністю та державною підтримкою користувався політичний проект «Великої Румунії», який фактично передбачав розширення кордонів країни, за рахунок територій сусідів.

Говорячи про сучасний стан досліджень означеної проблематики, не можна оминути увагою науковий доробок В. Кройтора [19–25]. Вчений вперше у вітчизняній історичній науці провів комплексне дослідження «українського питання» в політиці Румунії 1918–1927 рр. На його думку, експансіоністська політика Румунії сформувалася з постулатів «Великої Румунії» і полягала в обґрунтуванні територіальних претензій на українські землі Буковини та Бессарабії, за умов існуючих міжнародних відносин. Більше того захоплення цих земель румунське керівництво вважало закономірним результатом участі країни в Першій Світовій війні.

Звісно, говорячи про сучасний стан вивчення історії розвитку українсько-румунських міждержавних відносин впродовж 1917–1920 рр., не можна оминути увагою і наукові публікації археографічного характеру. Так, відкриття колишніх спецфондів, активізація пошукової діяльності науковців сприяють публікації нових або маловідомих архівних документів, якими представлена діяльність української надзвичайної дипломатичної місії в Румунії, наприклад, світ побачили листи К. Мацієвича та ін. [26–29]. Окремо слід відзначити публікації, де проаналізована й охарактеризована діяльність керівника дипломатичної місії УНР в Румунії К. Мацієвича, який обіймав цю посаду впродовж 1919–1923 рр. [30]. Крім виконання безпосередніх обов'язків, він був одним із небагатьох українських дипломатів, який активно співпрацював із румунськими засобами масової інформації, використовуючи їх для поширення позитивного для України іміджу на європейську громадськість. За висловом Л. Єпик, перебуваючи на посаді голови української амбасади в Румунії, К. Мацієвич «дотримувався основного принципу свого життя і роботи – забезпечити поперед усього не приватні інтереси окремих осіб, які б вони нетерплячі не були, а задовольнити мінімальні потреби інституції та державної справи, яка мені довірена Урядом» [30, 130].

Отже, можемо констатувати, що тема українсько-румунських міждержавних відносин впродовж 1917–1920 рр. знайшла часткове відображення в працях сучасних істориків, але потребує подальших досліджень, оскільки «балканський напрям» української дипломатії впродовж років національно-визвольних змагань першої чверті XX ст. ще недостатньо вивчений.

1. *Кройтор В. Українське питання в політиці Румунії (1918–1927 рр.): історіографічний контент // Вісник Прикарпатського університету. – 2013. – Вип. 23–24.*
2. *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1999.*
3. *Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. – К., 1998.*
4. *Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – 1997. – № 3–4.*
5. *Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.) / В. Ботушанський та ін. – Чернівці, 2005.*
6. *Україна – Румунія – Молдова: історичні та культурні аспекти взаємин: Мат. Міжн. конф. – Чернівці, 2002.*
7. *Сацький П.В. Українсько-румунські прикордонні відносини наприкінці 1917 – у 1918 рр. і роль російсько-румунського договору 5–9 березня 1918 р. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2007. – Т. 15.*
8. *Назария С.М. Соглашение «Раковский–Авереску» от 5–9 марта 1918 г. об очищении Бессарабии румынской администрацией и войсками и его интерпретации в современной историографии // Alipirea Basarabiei la Rusia in contextul relatiilor multiseculare moldo-ruso-ucrainene. – Chisinau, 2012.*
9. *Назария С.М. Соглашение Раковского – Авереску от 5–9 марта 1918 г. в историографии и мемуарах румынских политиков // Проблемы национальной стратегии. – 2014. – № 2.*
10. *Макарчук В., Рудый Н. Восточные границы межвоенной Румынии (1918–1940 гг.): аспекты международного права // Русин. – 2012. – № 2.*
11. *Баринов И., Стрелков И. Будущее Буковины в контексте русских, украинских и румынских предложений на Парижской мирной конференции 1919 г. // Русин. – 2012. – № 2.*
12. *Гакман С. Проблема Буковини на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. // Питання історії нового та новітнього часу. – 2000. – Вип. 7.*
13. *Гакман С. Буковина у політиці Росії, України та Угорщини навесні 1919 р. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки: Історичні науки. – 2000. – № 3.*
14. *Гакман С.М. Проблема Бессарабії та Буковини у контексті радянсько-румунських міждержавних відносин. 1917–1940 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001.*
15. *Аппатов С., Макан І. Українсько-румунські відносини: історія та сучасність // Укр. іст. журн. (далі – УІЖ). – 1999. – № 5.*
16. *Буле В. Образ румынской администрации и настроения населения Бессарабии, отраженные во французских дипломатических и разведывательных отчетах 1918–1920 гг. // Русин. – 2012. – № 2.*
17. *Лозовий В. Відносини Української Народної Республіки з Румунією у Камянецьку добу Директорії УНР // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 2.*
18. *Ковальчук М.А. Відносини Румунії з урядом Української Народної Республіки в 1919 р. // УІЖ. – 2010. – № 4.*
19. *Кройтор В. Міжнародні чинники української проблеми в політиці Румунії на початку 20-х рр. XX ст. // Вісник Прикарпатського університету. – 2001. – Вип. 4–5.*
20. *Кройтор В. Політика національної асиміляції українців у Румунії на початку 20-х рр. XX ст. // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. – № 7.*
21. *Кройтор В. Хотинське національно-визвольне повстання 1919 р. // Історія в школі. – 2001. – № 5.*
22. *Кройтор В. Проблема Покуття у відносинах між Румунією і ЗУНР // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. – № 5–6.*
23. *Кройтор В. Бессарабська проблема в українсько-румунських політичних відносинах 1917–1918 рр. // Історія в школі. – 2001. – № 1.*
24. *Кройтор В., Томин Ю. Український інтеграційний рух у національній політиці Румунського королівства (1918–1927 рр.) // Україна соборна. Зб. наук. ст. – 2005. – Вип. 2.*
25. *Кройтор В.К. Українське питання в політиці Румунії (1918–1927 рр.): Автореф. дис. ... к. і. н. – О., 2007.*
26. *Власенко В. Документи і матеріали надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919–1923 рр.) // Пам'ятки: археографічний щорічник. – 2008. – Т. 8.*
27. *Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920–1923 рр.) / Упор. В. Власенко. – Суми, 2009.*
28. *Власенко В. Невідомі листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри 1920 р. // Пам'ятки: археографічний щорічник. – 2009. – Т. 9.*
29. *Єпик Л.І. Листи І. Мазепи до К. Мацієвича (1919–1920 рр.) // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № 18–19.*
30. *Єпик Л.І. К. А. Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // УІЖ. – 2007. – № 1.*

Popenko Y.V. «Romanian» direction of Ukrainian diplomacy in the 1917th– the 1920th: latest stage of historiographical research. In the article is analyzed the publicationsdevoted to the difficult and mixed installation process and the development of interstate relations between Ukraine and the Kingdom of Romania in the 1917th– the 1920th. Particular attention is paid to the latest stage of this problem research.

Key words: Ukraine, Romania, diplomacy, historiography.

В. В. Масненко

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА 1918 р. У ВІЗІЇ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО

У статті висвітлено погляд на Українську Державу П. Скоропадського із консервативно-державницького середовища, яке представляв В. Липинський. Характерно, що мислитель розрізняв два поняття: держава як реальність і держава як легенда. Крім уявлення про ідеальну державу, тут міститься доволі цілісна оцінка реальних здобутків і втрат не тільки самого Гетьманату як державного організму, але й готовності суспільства до такої моделі державотворення. Загибель Української Держави, на переконання вченого і політика, свідчила не про не придатність такої моделі для України, а про слабкість українського консерватизму, про брак державотворчих сил.

***Ключові слова**: Українська Держава, легенда, український консерватизм, гетьман.*

Окреслена тема вже має чималу історіографію. Це, передовсім, праці Я. Дашкевича [1], Т. Осташко [2; 3], Ю. Терещенка [4], О. Любовець [5], Р. Пирога [6], В. Солдатенка [7], А. Боляновського [8], М.Стопчака [9] та ін., які стосуються як діяльності В. Липинського під час Української революції, так і окремих складових його погляду на державотворення вказаної доби. Характерно, що сучасна українська історіографія Гетьманської держави 1918 р. представлена різними методологічними (світоглядними) напрямами. Серед останніх публікацій можна назвати статтю Е. Костишин, у якій розглянута взірцева модель монархічної держави В. Липинського, з побіжним оглядом Гетьманату П. Скоропадського [10]. У нашій розвідці йдеться про інший аспект. Нас, передовсім, цікавлять оціночні судження В.Липинського щодо Української держави як реального/уявного історичного явища в контексті загального історичного процесу на українських землях.

При розгляді теми важливо враховувати те, що наш герой був активним учасником політичного та державного життя за Гетьманату. Це зокрема виявлялося в його участі в партійних структурах того часу (УДХП) та посіданні відповідальної державної посади – посла Української держави в Австро-Угорщині. У цьому сенсі він продукував/висловлював опінію тієї частини українського консервативного табору, яка була найбільш послідовно прихильною до влади П. Скоропадського. В еміграції В. Липинський став основним ідеологом гетьманського консервативного руху. І цілком природно, одним із базисних елементів, створеної ним ідеологічної конструкції, була оцінка Української держави 1918 р. як конкретного українського державницького досвіду новітнього часу.

Отже, мета нашого дослідження полягає у цілісному відтворенні бачення В. Липинським Української держави як певної реальної моделі українського державотворення. При цьому враховується та обставина, що, спираючись значною мірою саме на практичний досвід Української Держави П. Скоропадського, В. Липинський розробив теорію трудової спадкової монархії в Україні.

Оцінка Української держави для В. Липинський мала принципове значення не тільки в суто політичному чи ідеологічному сенсі. Вона була також однією з основоположних складових його загальноісторичної концепції. Адже Українська держава 1918 р., поряд із Галицько-Волинською державою, Великим князівством Литовським та Козацькою державою Б. Хмельницького була прикладом української класократичної моделі державного будівництва, органічних стосунків між державою та громадянством. Звідси зрозуміло, що проблематика новочасних українських визвольних змагань посідала важливе місце у межах авторської загальноісторичної концепції. Водночас варто врахувати, що будь-яка взірцевість обертається редукуванням, спрощенням реальності. Втім, і тут В. Липинський знайшов своєрідний методологічний прийом для виходу із зазначеного гносеологічного ускладнення. В його візії вирізняються два складники проблеми: Українська держава як реальність та Українська держава як легенда. Відповідно до першого розуміння, маємо доволі збалансовану оціночну шкалу, яка поєднує наявні позитиви та негативи. Щодо легенди, то тут присутня суто міфологічна глорифікована репрезентація.

Водночас історіографія Української революції мала й самодостатнє значення. Не помилимося коли констатуємо, що саме В. Липинським була започаткована українська консервативна традиція дослідження історії цього явища. У пореволюційних працях, особливо в знаковому у багатьох сенсах трактаті «Листи до братів-хліборобів», полемічному есеї «Покликання "варягів", чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка "Де вихід?"» і в брошурі «Хам і Яфет. З проводу десятих роковин 16/29. 1918 р.» він запропонував власну візію причин поразки визвольних змагань. Основне вістря критики мислителя було спрямоване на «українську революційну демократію» та діяльність її державних інституцій – Центральної ради та Директорії, які, на його переконання, руйнували реальну українську державність.

Більше того, тут В. Липинський демонстрував послідовне легітимістичне мислення, в межах якого посідання влади в Україні, після краху Російської імперії, Центральною радою виглядало як певний історичний нонсенс. Як не парадоксально, такий хід його думок випливав з розуміння того, що основним правно-державним актом, який засвідчував реальне державне життя української нації в довгій ретроспекції була Переяславська умова. Відповідно, «одречення від престолу Імператора Миколи II і його Наслідника перекреслювало всю політичну і правно-державну суть Переяславської Умови». Отже, аби забезпечити подальшу легітимність влади, на переконання В. Липинського, потрібно було повернути статус-кво, відновити історично вмотивовану державно-правову ситуацію: «Після... звільнення од присяги, складеної Царю Олексію Михайловичу і його Наслідникам, українські консерватисти повинні були зараз-же возстановити стан з перед Переяславської Умови: – возстановити свою власну точку опори, возстановити Гетьманство» [11, 518]. І тільки тимчасовий «параліч» українського консерватизму завадив цьому акту історичної справедливості, дозволив посісти владу Центральній Раді – «експозитурі всеросійської революції». Наступні події він змальовує доволі короткою, але змістовною формулою: «Консерватисти, очунявши трохи від вікового лєтаргу і возстановивши Гетьманство, перемогли революціонерів при помочі німецького війська» [11, 518].

Тому й встановлення влади гетьмана П. Скоропадського мало легітимний, загальногромадянський та історично вмотивований характер [12, 18–20]. Зроблено це було в цілком законний спосіб – на З'їзді хліборобів української землі. При цьому В. Липинський спеціально наголошував, що там не було іноземних представників («З Московщини чи Польщи там ні одної людини не було»). Також ним була звернута увага на широке соціальне і станове представництво на цьому з'їзді. Тут і нащадки козацько-шляхецької старшини і старе панство – зросійщене і спольщене в попередній добі, і найбільше господарча, найрозумніша і найбільше благородна частина селянства. Співчували з'їзду – духовенство, старе кадрове офіцерство ро-

сійської армії родом з України, промислові, фінансові і торговельні кола, врешті навіть горстка інтелігенції. Таким чином, рішення 29 квітня 1918 р., на глибоке переконання В. Липинського, було виявом «бажання всіх найважніших класів тодішнього громадянства Української Землі».

Особливе значення в становленні новітнього Гетьманату відіграв хліборобський клас: «Хлібороби малі, середні і великі, зібрані в Київі в квітні 1918 р. проголошують Гетьманом Всієї України нащадка старого гетьманського роду, і тільки за Гетьмана існує фактично, а не в теорії, Українська Держава» [13, 87]. Характерно, що ці «завзяті українські люди», які в більшості не читали «усвідомлюючої» української літератури, інтуїтивно «проголошують *українську форму державного ладу, проголошують Гетьманство,* як найближчу і найбільше їм зрозумілу форму того ладу і чому за того власне ладу твориться дійсна Українська Держава, починає дійсно усвідомлюватись в своїх масах Українська Нація (виділення – В. Л.)» [13, 87–88]. Особливо В. Липинського тішила «стихійна національна свідомість мас», яка виявилась під час надання влади гетьману Павлу Скоропадському. Подібна персоніфікація національних змагань, на його думку, є «фактом усвідомлення собі нашої національної душі в тій формі, в якій ми поки що в стані її собі усвідомити» [13, 88].

Рішення з'їзду хліборобів були ним оцінені як унікальна державотворча подія. Адже вперше в історії України українську владу було проголошено під проводом старшого консервативного класу (образно кажучи – «під проводом батьків, а не синів»), вперше джерело влади виведено з традиції, а не з бунту, вперше влада державна не примушувала владу духовну себе визнати (знову образний зворот автора – «не схопила "за патли" Владу Духовну»), а прийняла з її рук в покорі помазанництво Боже, вперше верховну владу віддано не отаманові за персональні заслуги, а представнику роду, що вже гетьманував на Україні, отже знайшовся представник старшої верстви, який не підлизуючись до хамства, зважився взяти на себе «страшний тягар Верховної Української влади». Перший раз в історії України, в творцях її подальшого життя виявилась «свідомість Землі, а не Орди», а поняття «Україна» стало означати ціле – у всіх його класах – місцеве громадянство а не тільки один його «уділ», одну його «віру», якийсь один його «народ», чи якусь одну його «націю» [12, 19].

Історична аргументація застосовувалася В. Липинським і за пояснення, чому представник саме роду Скоропадських посів гетьманську владу: «Один єсть тільки сьогодні Рід Гетьманський, що вже в XVIII ст. гетьманував, що відновив в році 1918 своє Гетьманство, що виріс з нашої традиції державної, що минувшиною своєю репрезентує державну минувшину Української Землі, і що має тому законне право до Гетьманства – це Рід Гетьманський Скоропадських» [13, XXXV]. Далі мислителем залучаються вже і морально-етичні, чи навіть містичні аргументи, аби переконати у правоті власної позиції: «Від нашої козацької державности XVII–XVIII в. тільки цей один Гетьманський Рід удержався до сьогоднішнього дня на відповідній висоті: тільки йому одному Бог дав стільки мужности і сили, щоб в 1918 р. нашу державну, і свою Родову, гетьманську традицію відновити. Отже тільки цей один Рід може персоніфікувати українську монархічну традиційну Гетьманську Ідею» [11, 520].

В оцінці ж власне особи П. Скоропадського можемо спостерігати достатньо помітну еволюцію. Порівняймо, лише два різночасових висловлювання В. Липинського з цього приводу. Перше походить із листа до Д. Геродота від 30 липня 1926 р.: «Щодо Гетьмана Павла Скоропадського, то мені здається, що всі застереження, які можна проти його особи мати, рівні застереженням, які можна мати взагалі проти цілої, – дійсної, а не вимріяної – Української Нації. Гетьман Павло Скоропадський єсть її найрідніший син, нащадок і репрезентант її дійсної традиції» [14, 283]. Інше ставлення можемо побачити у його листі до редакції газети «Діло» – «Розкол серед гетьманців» (опубліковане у чч. 216–224 за 1930 р.). Тут особа П. Скоропадського потрактована лише як «персоніфікуючий символ і репрезентант», а не як лідер монархічної ідеї. Зрештою, коли останній вийшов за межі вказаної ролі, В. Липинський рішуче виступив проти «гетьмана, зломавшого Заприсяження, не додержуючого гетьманського слова, руйнуючого монархічні закони». Свій демарш монархіста гетьманця він пояснив тим, «що на Землі Українській і в Державі Українській може удержатись *своя* монархія тільки західного, англійського типу, а не типу східного, московського чи балканського: – *монархія царствуюча, але не управляюча* – монархія, облагороднююча українських отаманів, а не монархія, сама даюча приклад отаманства – монархія, *приклад джентльменства*, а не монархія, *всякого джентльменства заперечення* (виділення – В. Л.)» [14, 468].

Характерно, що розірвавши наприкінці життя стосунки з П. Скоропадським і піддаючи критиці його політику як безпринципну і неморальну, В. Липинський намагався оминати гострих публічних висловлювань саме щодо періоду Української держави. Віддаючи у цьому випадку, очевидно, данину сприйняттю її як державотворчої й українотворчої легенди. Така позиція яскраво виявляється зокрема в листі до Т. Горникевича, датованого 2 лютим 1931 р.: «Коли Гетьман в 1918 р. одночасно обіцяє Росіянам відбудувати Росію, а Українцям – збудувати Україну; коли він, підчас мого у Відні і Дорошенкового у Київі протесту проти анульованя договору що до поділу Галичини, заявляє гр. Форгачу, що він не тільки проти цього анульовання нічого не має, але що буде радий, як австрійський уряд забере з Вел[икої] України всіх Галичан; коли він клянеться у вірності Німцям, а одночасно посилає в Ясси заключати договір з антантою і в результаті, не потрафивши зібрати біля себе хоч-би такої жменьки людей, як це зробив Петлюра, втікає з України сам один під опікою турецького посла, – то все це можна пояснити революційними часами і незвичкою військової людини до політики. І я це так в 1918-20-их роках пояснював» [14, 322]. Отже тут, В. Липинський вів мову про свідому відмову від критики помилкових дій очі-льника Українського Гетьманату 1918 р., аби не підважувати авторитету самої держави.

Виходячи з переконання, що релігія і Церква слугують духовною основою для держави, він звертав особливу увагу і на роль цих чинників у становленні Української Держави 1918 р. Характерно, що серед сучасних духовних лідерів він виокремив саме предстоятеля Греко-католицької Церкви А. Шептицького, про державотворчу роль якого писав зі справжнім пієтетом: «Коли в 1918 році змогли повстати зачатки реальної української Держави, опертої на відродженій державній українській традиції Гетьманській, то до цього в великий мірі спричинились діла Галицького Митрополита. Його переписка і особисті звязки з найвидатнішими Владиками Православної Церкви на Великій Україні; Його активна піддержка українського політично-національного руху серед спольщених шляхетських хліборобських кругів на Правобережжі, сла-

ва про нього, як представника старої консервативної Руси-України в австрійській Палаті Панів і перед широким європейським світом, врешті, особистий чар Його могутньої боярської постаті, якому опертись не могли навіть ці наші лівобережні зросійщені пани, що підчас війни мусіли виконувати супроти нього прикрі накази своєї петербургської влади – все були одні з тих невидимих духовних коренів, з яких виросло і зазеленіло в квітні 1918 р. дерево Української Держави» [14, 218]. Далі мислитель розгортає класичну модель органічного поєднання духовних і військово-власницьких підмурівків державного будівництва. Символізм, запропонованої ним формули, підсилювався тим, що чільні репрезентанти цього процесу підставляли різні частини України, тривалий час відокремленні одна від одної: «Тому, не зважаючи на всі ріжниці, які відбило на них вікове розшарпання Української Землі, обидва вони – і нащадок галицьких бояр та митрополитів, Андрей Шептицький, і нащадок козацьких гетьманів, Павло Скоропадський – дійшли в своїй природній еволюції до творення реальної Української Держави, йдучи до неї двома споконвічними державно-творчими шляхами: шляхом Церкви і шляхом Меча» [14, 219].

В. Липинський особливо акцентував, що акт проголошення гетьманства стверджував саме в українській формі найважливіші державницькі засади – Законність, Маєстатичність і Загальність влади. Для нього дуже показовою ознакою стає те, що саме під впливом цього акту: «Українським – з російського та польського – починає ставати місцевий консерватизм» [12, 20]. Спостерігалася нейтралізація етномовного протистояння (показовий досвід для сучасної України). Адже українство тепер – «вже не партійно-революційна отаманська "нація", а все і всіх обіймаюча Гетьманська Держава». А гетьманську владу «мовою» не перекинеш. Як наслідок – «одні починають вчитись "шевченківській", "не галіційській мові", а другі видають українсько-російські та російсько-українські словники, і цього виростає Україна». Виходячи зі сказаного, мислитель був переконаний, що «тільки в часах Гетьманства 1918 р, твориться своя Держава Українська, а в Українській Державі починає народжуватись дійсна, а не літературна, Українська Нація на Українській Землі» [12, 22]. Тим самим він послідовно формував образ Гетьманської Держави як «єдиної держави в останніх часах, яка мала всі дані стати поволі українською державою національною» [11, 510]. Очевидно, не тільки за формою, але й за змістом, у тому числі й етнокультурним. Саме в умовах Української Держави найбільшою мірою були реалізовані ідеї державної самостійності і незалежності, які ставилися під сумнів діячами Центральної Ради. «За часів російської революції можливе максимум самостійности й державної незалежности України було здобуто за Гетьманування Павла Скоропадського й за його першого хліборобського Уряду під головуванням українського хлібороба Федора Лизогуба» [13, 28], – не без задоволення констатував В. Липинський, – переконаний самостійник ще з дореволюційним стажем.

Крім того, він доволі високо оцінював національно-об'єднуючий соборницький потенціал Гетьманату П. Скоропадського, особливо в його першу добу «коли ми, хлібороби, під головуванням Лизогуба у влади були й коли ми українську державу з Холмщиною, з Підляшшам, з відділеною від Польщі Галичиною, з Кримом і Бесарабією – в союзі з німецькою державою, а в мирі з державою польською та з російською державою большовицькою збудувати намагались» [13, 31]. Сумніви щодо доцільності термінового об'єднання українських земель виникнуть у В. Липинського пізніше, у період Директорії та після поразки визвольних змагань.

Окрім територіальної соборності, Гетьманство 1918 р., на переконання мислителя, створювала реальну політичну основу для соціального порозуміння, для збалансування впливу різних політичних сил, оскільки було «героїчною спробою відмоложеня і скріпленя місцевого консерватизму. Воно мало створити одну – спільну і для консерватистів і для поступовців – місцеву територіальну державну владу, і возстановити на Україні, разом з такою владою, нормальні взаємовідносини між консерватизмом і поступом» [13, 401]. Розмірковуючи над популярною (і не менш спекулятивною) в емігрантських колах ідеєю «єдиного національного фронту», В. Липинський не без іронії стверджував, що такий стан речей був осягнений лише за Гетьманату: «Тоді коли була Влада Гетьмана і була опозиція проти цієї Влади. Тоді дійсно всі думки нації були обєднані біля одної точки – біля одного національного проводу. Його піддержували гетьманці-консерватисти; на нього нападали, обєднані тоді дійсно в один Національний Союз, всі українські поступовці» [11, 514]. За умови нормального функціонування політичної системи, така боротьба мала виявити здорові поступові сили, здатні консолідувати українську націю. Проте, слабкість консерватистів привела до наглої «здачі позицій» майже без опору, що в свою чергу не дозволило випрацювати продуктивні сили поступовців.

Характерною ознакою візії В. Липинського було порівняння Української держави з державою Б. Хмельницького: «З попередньої нашої історії одна лише доба може рівнятися по своїй українотворчій силі з добою Гетьманства 1918 р. Це – останні роки панування Великого Богдана» [12, 22]. Історичні паралелі були виявлені істориком і щодо причин поразки обох українських державницьких проектів: «Повстання Пушкаря завалило українотворче діло Богдана Хмельницького. Повстання отаманів під фірмою "Петлюра-Винниченко" завалило українотворче діло Гетьманства 1918 р.» [12, 23]. Однаковими виявилися й наслідки: «Повалення "панської" Гетьманської Української Держави закінчилося тим, чим воно мусіло закінчитися: повною перемогою всеросійської охлократичної рабівничо-кочовничої матеріяльно-непродукуючої верстви» [11, 503].

Однак В. Липинський був далекий від ідеалізації, тим більше глорифікації влади гетьмана. Аналізуючи подіїй 1918 р., він зауважував й у Гетьманстві П. Скоропадського не тільки сильні, але й слабкі сторони. Зокрема до них він відніс т. зв. гріх проти ідеї незалежності і суверенності Української Держави [13, 95], під яким мислилась грамота про федеративний зв'язок із небільшовицькою Росією (яка трактувалась не інакше як «російсько-французько-протофісівська провокація»). «Тому послідній кабінет міністрів за Гетьманщини пішов на вудку провокаторів і оголосив федерацію» [13, 16]. Водночас, він послідовно відрізняв «федерацію» Української держави від т. зв. більшовицької «федерації», оскільки «в 1918 р., правно суверенна і посідаюча свою правлячу верству, отже фактично існуюча Україна, проголошує в своїй столиці Києві «федерацію» з фактично неіснуючої протибільшовицькою Росією. В 1919 р., не посідаюча власної комуністичної правлячої верстви, отже фактично неіснуюча комуністична Україна дістає наказ з Москви "сфедеруватися" з фактично існуючою більшовицькою Москвою. Отже в першім випадку політична ініціятива, а разом з нею і політична перевага могла була (колиб не внутрішнє українське повстання) остатись в ру-

ках України, у випадку другім ініціятива і перевага опинилась в руках Москви» [11, 502–503].

Він також акцентував увагу на основних помилках П. Скоропадського: це згода на розгін Центральної Ради, заборона хліборобського з'їзду на самому початку утворення гетьманської держави і безсилість і пасивність уряду проти каральних експедицій. Обґрунтовуючи національно-державні традиції інституту гетьманства, В. Липинський доходить висновку, що дві його прикмети – виборність і залежність від чужих держав – виявилися шкідливими для розвитку нації.

Крім того, дослідник виокремлював у діяльності гетьманської адміністрації два відмінних, з погляду реалізації ідеї української державності, періоди: «Українсько-державницький хліборобський при кабінеті Лизогуба й російсько-федеративний протофівський при кабінеті Гербеля» [13, 7–8]. У діях самого гетьмана В. Липинський побачив принаймні три головні помилки, які фатальним чином позначилися на занепаді Української держави. Він також вважав помилкою українських правих і поміркованих кіл, які сформували Гетьманщину, те, що вони не змогли знайти порозуміння з лівими українськими колами, «тим самим не зуміли піднятися до загально національної ідеології і витворити того міжкласового національного цементу, без якого будова держави нашої абсолютно неможлива» [15, 277]. Отже, тут досить виразно пропонувалася концепція класової солідарності, заради національної злагоди. Водночас він виразно героїзує тих військовиків, які до останнього обороняли владу гетьмана: «Єсть сердюки, що за тінь, за символ Влади Державної, Гетьманської, поклали свої голови літ тому десять під Київом» [12, 6].

Натомість причини загибелі Української держави, на думку В. Липинського, полягали у домінуванні на Українській землі певного типового соціально-психологічного явища, яке він волив окреслювати як *необуздане хамство*. Відродження України, здійсненне здоровою частиною козацько-шляхецької старшини «і в Гетьманстві 1918 р. поклало камінь вугільний під будову Української Держави». «Але проти них розбурхали українську стихію молодші: "нація селян та робітників", складена з інтелігентів. Скинули старших: живі останки козацько-шляхецької старшини. Не знайшлося сили яфетової – хамова сама себе знищила – і пішла Україна у рабство до допомігши скидати Гетьмана – неовяків та большовиків» [12, 7]. Цей присуд у політичній незрілості, в більшості, стосувався Наддніпрянщини.

Однак події кінця 1918 р., коли галицькі військові формування також стали учасниками боротьби проти гетьмана П. Скоропадського, спонукали В. Липинського до роздумів про змарнування найкращих національних сил. Він вважав «одним із наших найбільших національних нещасть послідніх часів було те що соціялістичний республіканський наддніпрянський уряд втягнув у свою півнаціональну руйнуючу політику одиноку що ще була лишилася, національну силу й гордість нашу – Галицьку Українську Армію – армію виховану в прийнятій віддавна галичанами самостійницькій державній ідеології, армію патріотичну й національну, що одначе в справах наддніпрянських проявила стільки ж героїчної посвяти й доброї волі, скільки темноти й несвідомости» [13, 15]. Більше того, протигетьманська акція галичан, на переконання мислителя мала й ширші негативні геополітичні наслідки: «Завдяки участи української галицької інтелігенції в поваленю Української Гетьманської Держави, ми стратили на довго Галичину, а з нею двері в Західну Европу і змогу опертись на Карпати» [11, 568].

Мислитель визнавав, що в Україні повсякчас бракувало власних консервативних державотворчих сил. Зокрема й «українотворче діло Гетьманства 1918 р. спіралося на силі, дисципліні і організації німецької армії. Обручі, якими держався український котел з перекипаючим в державу та націю його хамством, не були місцеві, українські. Коли вони перестали держати, коли зникли, хамство розірвало котел, убило Україну» [12, 24].

Причина загальної поразки, на переконання В. Липинського, полягала у тому, що «ідеї, віри, лєґенди про одну єдину, всіх українців обєднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не сотворили, за таку ідею не боролися і тому розуміється така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла» [12, 16]. Доволі критично він ставився до наддніпрянської інтелігенції, яка становила «патріотичну» опозицію супроти державотворчих верств. Водночас була групою «людей, позбавлених ідеалізму до національної культури, а спекулюючих виключно на ріжних, найгіршого сорту, матеріалістичних, партійних теоріях. Це одна з головних причин упадку Гетьманства, а з ним і нашої Держави» [14, 178]. Не відкидав він і зовнішніх чинників. Зокрема висловлював впевненість, що «роля наприклад більшовицьких та польських впливів в організації повстання проти місцевої української Гетьманської влади в 1918 р. буде, думаю, колись в подробицях вияснена історикам України» [13, 459]. У цьому контексті місцеві супротивники Гетьманату виглядали як справжня «п'ята колона»: «Коли за Гетьмана Павла Скоропадського українські соціально-консервативні сили взялися, в як найгостріщій суперечности з большовицькою Москвою, до будови реально можливої Української Держави, то анархічні покидьки московської культури, якими в своїй більшости єсть "свідома" соціально-революційна інтелігенція українська, підняли проти них, до спілки з московськими більшовиками, під прапором фіктивної "української самостійности" повстання» [11, 566].

Однак у своїй останній прижиттєвій друкованій праці – «Вступному слові» до «Збірника хліборобської України» В. Липинський досить стисло, але влучно виділяє те вічне і безсмертне що було у подіях переломного 1918 р.: «Було хотіння Української Держави, що прокинулось серед всіх шарів і класів українського громадянства. Був початок возстановленя орґанічної структури цього громадянства, як шляхом відродження спільної державної традиції, так і шляхом міжкласового зближення. Появились перші проблески почуття політичної спільности між всіми, хто живе на Українській землі – спільного патріотизму замість ріжних націоналізмів – без чого не буває держави» [16, 5].

У доробку В. Липинського знаходимо не тільки загальні оцінки Української держави, але й міркування щодо окремих аспектів державного будівництва того часу. Цілком логічно, що у більшості вони стосуються питань зовнішньополітичної діяльності, особливо щодо стосунків з Австро-Угорщиною та іншими країнами Четвертного союзу, зміни зовнішньополітичної орієнтації після їхньої поразки тощо.

Офіційне призначення В. Липинського послом Української держави у Відні відбулося 21 червня 1918 р. постановою Ради міністрів про тимчасові дипломатичні представництва. Треба зазначити, що він був уповноважений гетьманом провести обмін ратифікаційними грамотами від імені Української Держави з усіма країнами, які підписали Берестейській мирний договір. Як свідчать листи В. Липинського до Д. Дорошенка, такий обмін відбувся з представниками Бол-

гарії, Німеччини і Туреччини. Він послідовно і принципово виступав у вирішенні ключових питань зовнішньої політики Української Держави. Усвідомлюючи неминучість розпаду Австро-Угорської імперії, опікувався долею не лише свого посольства у Відні, а й перспективою встановлення дипломатичних відносин з країнами, які мали утворитися на території Габсбурзької держави.

Чимало уваги він приділив і аграрним питанням, зокрема аграрній реформі, що розгорталася в Української держави. Ставлення В. Липинського до аграрної політики гетьмана П. Скоропадського було досить різноаспектним. Він бачив у ній і слабкі, і сильні сторони. Р. Пиріг зауважує, що В. Липинський як представник консервативно-державницького напряму української історіографії на загал позитивно оцінював принципові положення земельної реформи гетьмана, але при цьому висловлював критичні оцінки щодо методів її проведення. Зокрема вважав стратегічним прорахунком гетьмана створення правових підстав повернення земель поміщикам [6, 69].

Характерно, що в умовах кризи Української Держави, яка досить швидко набирала обертів у жовтні-листопаді місяці, В. Липинський запропонував доволі реалістичний сценарій виходу з неї та порятунку української державотворчої справи. Так, у листі до Є. Чикаленка від 3 жовтня 1918 р. він схилявся до думки про необхідність скликання сейму (принаймні його сурогату з представництва партій і організацій), створення коаліційного уряду з українською більшістю, але з представництвом місцевих росіян і поляків, відмова від гасла соціалізації. Він був переконаний, що «се спасе Гетьмана як персоніфікацію Української Держави, се перетворить Національний Союз з репрезентації партійної... на репрезентацію національну». У зовнішній політиці, на думку В. Липинського, треба було шукати порозуміння з Польщею, оскільки це дозволить розбити російсько-польський союз та змінить однобоку орієнтацію Антанти на відновлення «єдиної і неподільної» Росії [17, 563].

Отже, погляд на Українську Державу 1918 р. із консервативно державницького середовища, яке представляв В. Липинський, відрізнявся цілісністю та послідовністю. Крім уявлення про ідеальну державу, тут міститься доволі виважена оцінка реальних здобутків і втрат не тільки самого Гетьманату як державного організму, але й готовності суспільства до такої моделі державотворення. Державотворення 1918 р. розцінювалося як продовження попередньої традиції, особливо багато спільних рис було виявлено з Козацькою державою Б. Хмельницького. Загибель Української Держави, на переконання В. Липинського, свідчила не про не придатність такої моделі для України, а про тогочасну слабкість українського консерватизму, про брак державотворчих сил, про неготовність українського суспільства до викликів часу.

1. *Дашкевич Я. Хам чи Яфет: В'ячеслав Липинський і українська революція // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994.*
2. *Осташко Т. Державницький імператив В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба. Книга перша. – Вид 2-е. – К., 2010.*
3. *Осташко Т.С. З історії діяльності В'ячеслава Липинського у 1914–1918 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: Зб. наук. ст. – 2013. – Вип. 9.*
4. *Терещенко Ю. До 85-річчя Української держави – Гетьманату Павла Скоропадського // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – К., 2003. – № 2.*
5. *Любовець О.М. Напрями історіографічних досліджень та перспективи вивчення феномену Гетьманату Павла Скоропадського // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. пр. – К., 2013. – Вип. 7.*
6. *Пиріг Р.Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Укр. іст. журн. – 2006. – №3.*
7. *Солдатенко В. Гетьманська держава і В. Липинський // В'ячеслав Липинський в історії, теорії і практиці українського державотворення: Мат. Міжн. конф. – Луцьк, 2007.*
8. *Боляновський А. До питання про відносини В'ячеслава Липинського з гетьманом Павлом Скоропадським // Молода нація. – 1996. – № 2.*
9. *Стопчак М. Причини та наслідки повстання проти гетьмана П. Скоропадського в оцінці української історіографії державницького напрямку // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – К., 2000. – № 1.*
10. *Костишин Е.І. Погляди В. К. Липинського на Гетьманщину Павла Скоропадського як різновид монархічної держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://oaji.net/articles/2015/1739-1431336383.pdf.*
11. *Липинський В. Покликання «варягів», чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є.Х.Чикаленка «Де вихід?» // Листи до братів-хліборобів про організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр. – Відень, 1926.*
12. *Липинський В. Хам і Яфет. З проводу десятих роковин 16/29. 1918 р. – Л., 1928.*
13. *Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Твори. Політологічна секція. – К., Філадельфія, 1995. – Т. 6. – Кн. 1.*
14. *Листування В. Липинського / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська. – К., 2003. – Т. 1.*
15. *Лист В. Липинського до Міністра закордонних справ УНР А. Лівицького. 16 жовтня 1919 р. // Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К., 2004.*
16. *Липинський В. Вступне слово // Збірник Хліборобської України. – Прага, 1931. – Т. 1.*
17. *В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 2013.*

Masnenko V.V. Ukrainian State in the 1918th's (Ukrayinska derzhava) by Vyacheslav Lypynsky's vision. The point of view on P. Skoropadsky's Ukrainian State from the conservative state-forming social environment presented by Vyacheslav Lypynsky. It should be mentioned that the thinker singled out two concepts: state as reality and state as legend. Besides the conception of ideal state here is contained the reasonable estimation of the real achievements and losses not only Hetmanate itself as the state body, but the society readiness to such model of state formation. The scholar and politician believed, that the death of the Ukrainian State did not testify the inability of such model for Ukraine but proved the weakness of the Ukrainian conservatism, and lack of creative forces for state building.

Key words: Ukrainian State, legend, Ukrainian conservatism, Hetman.

Л. І. Шаповал

ВИСВІТЛЕННЯ СУЧАСНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ ІСТОРІЇ ПІДПРИЄМНИЦТВА ПЕРІОДУ НЕПУ

У статті здійснено історіографічний аналіз історичних досліджень сучасних українських істориків, які з'ясовували концептуальні принципи, теоретико-методологічні підходи, проблемно-тематичні напрямки історії нової економічної політики.

Ключові слова: *НЕП, історик, підприємництво, ринок, торгівля.*

Історична наука в незалежній Україні активно займається дослідженням соціально-економічних проблем функціонування приватного сектору народного господарства періоду НЕПу (1921–1929 рр.). Радянська історіографія висвітлювала його в контексті боротьби партійно-радянських і громадських організацій з бур-

жуазними і дрібнобуржуазними елементами. В 1990–2010-х рр. науковий інтерес до історії нової економічної політики (НЕПу) зріс, що зумовлено пізнавальними і прагматичними сторонами реформування економічних відносин на початку 1920-х рр., пошуком повчальних уроків історії, історичних аналогій із сьогоденням.

На початку 1990-х рр. спостерігалися ознаки перехідного періоду для української історичної науки, специфіка якого полягала у збереженні старої системи теоретико-методологічних координат в оцінці ключових процесів і явищ історії становлення радянського суспільства, а з іншого боку – у формуванні нового напряму історичних досліджень, які вирізнялися його гострою критикою. Аналізуючи стан історичних досліджень в Україні, В. Головко [1] і Л. Таран [2] виокремили наявність кризи сучасної української історичної науки. Слід наголосити, що перша половина 1990-х рр., на відміну від другої, у розвитку історіографії історії НЕПу вирізнялася кількісною превагою історичних праць з проблем соціально-економічних відносин у 1920-х рр. над історіографічними. Першими науковими розвідками на початку XXI ст., в яких здійснено історіографічний аналіз нової економічної політики були праці В. Колесника, В. і Г. Коцурів [3] та Л. Шаповал, яка здійснила порівняльний аналіз сучасної української та російської історіографій НЕПу [4]. Мета цієї статті, полягає в тому, щоб шляхом історіографічного аналізу виявити стан і рівень «непівської» проблематики в історичних дослідженнях науковців у незалежній Україні, з'ясовуючи їх концептуальні принципи, теоретико-методологічні підходи, проблемно-тематичні напрямки, серед яких – історія приватного підприємництва.

Економічні реформи в Україні, які тривають від початку 1990-х рр. до сьогодні спонукали істориків та економістів до вивчення не лише зарубіжного, а й власного історичного досвіду. Становлення історіографії з питань приватного підприємництва припало на початок 90-х рр. XX ст., віддзеркалювало динаміку економічного життя суспільства, свідчило про перегляд концептуальних і фактологічно-структурних підходів та оцінок радянської історичної науки. Новий напрям досліджень НЕПу мав еволюційний характер, котрий відрізнявся конструктивним аналізом надбань та упущень радянських вчених. Відсутність масового використання термінології «приватне підприємництво» в працях істориків 1990–1992 рр. не означала того, що ця проблематика не потрапила до кола наукових інтересів суспільствознавців. Вона набула пріоритетних ознак на першій конференції, присвяченій НЕПу, яка відбулася восени 1990 р. у Москві. Російська історіографія нової економічної політики, судячи з аналітичних праць, висловлювалася скептично до ринкової системи, яка була вражена «вірусом» командного управління економікою [5, 6]. Першими у російській історіографії НЕПу, хто використав термін «підприємництво» були С. Бєлов [6] і В. Касьяненко [7]. Термін «приватне підприємництво» виник у 1920-х рр., а предметом історичного дослідження став у 1990-х рр.

В українській історіографії проблема приватного підприємництва почала досліджуватися з середини 90-х рр. XX ст. Так, Л. Нізова розглядала кустарно-промислову кооперацію в контексті «малого бізнесу» [8; 9], а М. Олійник підготував тематичне дослідження про діяльність приватних виробництв в Україні 1921–1929 рр. [10]. Його монографія є першою в історіографії історії приватного підприємництва непівської доби. Перший розділ присвячено становленню та розвитку приватного підприємництва в УСРР «в період згортання нової економічної політики» [10, 22]. Автор зазначає, що головна мета НЕПу – «заспокоїти народні маси, в першу чергу селянство, вивести країну з глибокої соціально-економічної кризи і підвищити матеріальний добробут народу, а засобами її досягнення він вважає еквівалентний обмін між містом і селом, упровадження госпрозрахунку, тверда валюта, кредитно-банківську систему» [10, 24].

Загальнотеоретичні питання розвитку ринку і підприємництва в роки НЕПу порушували дослідники історії української економічної думки: Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко [11], Е. Лортикян [12], Т. Дерев'янкін [13]. «Відродження приватної ініціативи пов'язувалося з поглибленням в економіці товарно-грошових відносин, відновленням приватного підприємництва, розвитком ринку» [14, 56]. Стверджуємо, що в середині 1990-х рр. в українській історіографії НЕПу розпочали розробку науково-історичної тематики приватного підприємництва 1920-х рр. Вивчення приватного підприємництва відбувалося за принципом вибору соціально-економічного пріоритету сучасного суспільного розвитку. Історики почали звертатися до непівської проблематики, оскільки бракувало ґрунтовних досліджень з питань «госпрозрахункових трестів» і синдикатів як атрибутів ринку [15; 16]. Пріоритети радянської історіографії (продуктивність соціалістичної промисловості, індустріалізація, шефство робітників над селом, трудові змагання) втратили сенс, а розробка нових напрямів «непівської» проблематики вимагала часу і відповідних історичних форм.

Українські історики намагалися показати регулятивні функції держави, систему управління промисловістю, роль і місце у «командних висотах» [12; 17; 18]. «Держава погодилася на денаціоналізацію дрібних промислових підприємств, – наголошував С. Кульчицький, – щоб підготувати фундамент для великої державної промисловості, заспокоїти суспільство» [17, 156]. Вчений критикує принцип «комерційного розрахунку», запроваджуваний на державних підприємствах, котрий мав засвідчити становлення ринкової моделі. «Суперечливість госпрозрахунку полягала в тому, – зазначав він, – що держава не могла не турбуватися про долю підприємств у державній власності, навіть якщо вони господарювали вкрай погано. Тому налагодити їх ефективну роботу було неможливим. Ринок, в якому опинялися госпрозрахункові підприємства, був відрізаний від світового ринку монополією зовнішньої торгівлі і майже або цілком монополізований, тобто позбавлений конкуренції підприємств інших форм власності» [17, 164]. Водночас С. Кульчицький торкнувся галузево-територіальних трестів, історії запровадження «проценту з капіталу», проекту закону про банкрутство підприємств, ідеї Г. П'ятакова про реорганізацію Верховної Ради Народного Господарства (ВРНГ) та пристосування її «до умов ринку».

Функціонуванню промислових трестів у роки НЕПу присвячена монографія (докторська дисертація) В. Гринчуцького, яка є історико-економічним дослідженням [19]. Він виокремив три періоди розвитку трестованої промисловості: 1921–1923 рр. (ліквідація системи главкізму в управлінні промисловістю та організація трестів); 1923–1927 рр. (завершення відбудови промисловості, запровадження госпрозрахунку); 1927–1929 рр. (ліквідація непівських форм господарювання та управління промисловістю) [19]. Історичний аспект функціонування системи управління промисловістю в Україні постає в монографії Л. Новохатька, але він розглядає соціально-економічну й культурну ситуацію, що склалася наприкінці НЕПу [20].

Окремий розділ монографії О. Сушка про розвиток приватного підприємництва в промисловості започаткував новий напрям в історіографії нової економічної політики. Вчений дослідив організаційні форми функціонування приватної промисловості, кустарно-ремісничого підприємництва населення, показав соціальне становище робітників приватного сектору промисловості [21, 128–136]. Висвітлюється нормативно-правова база становлення дрібного підприємництва, особливості здійснення денаціоналізації промисловості, формування підприємств цензової промисловості, орендні відносини. Автором використана статистика, архівні джерела, які відтворюють історію виникнення дрібного бізнесу в Україні періоду НЕПу. До непманів учений зараховує власників цензових промислових підприємств. Їх налічувалося від 315 до 490 впродовж 1920-х рр. До категорії приватних підприємців зараховує кустарів, які становили дві третини загальної кількості приватних бізнесменів в УСРР. Основна галузь, де зосереджувався приватний бізнес, була харчова і борошномельна промисловість. Історик розглядає соціальне походження та національний склад промисловців, житлово-готельний бізнес, також звертає увагу на витоки концесійної справи [22, 48–56].

Особливості концесійної роботи початку нового економічного курсу більшовиків намагалися з'ясувати В. Трофимович та І. Каспрук, звертаючись до нормативно-правової бази заснування концесій, пошуку урядом Х. Раковського «оптимальних організаційних форм керівництва концесійною політикою» [23]. Вони виявили економічно-галузеві пріоритети запровадження концесій іноземними фірмами у металургійній, кам'яновугільній та харчовій промисловості. «До кожного конкретного випадку, – наголошували автори, – українська сторона підходила обережно, детально зважаючи на характер, умови концесійної угоди, а також враховуючи солідність, фінансову спроможність концесіонера» [23, 62]. Дослідники називають концесійну справу в Україні слабкою: хоча пропозицій було багато, але більшовицький уряд їх відхиляв. «Основною причиною зникнення з економічного поля концесій, як і решти атрибутів ринкової економіки (бірж, акціонерних товариств, орендних підприємств) було ідеологічне неприйняття та негативне ставлення до них з боку правлячих державно-політичних структур» [23, 63]. Крім ідеологічних чинників, заважали економічні (відсутність сталої грошової системи, банківської справи, державних гарантій).

Державне регулювання розвитку кустарно-ремісничого дрібнотоварного виробництва тривалий час досліджує Л. Нізова, яка впродовж 2000–2010 рр. опублікувала ряд наукових праць фактологічного спрямування і концептуальної однорідності. Вона показує державне регулювання кустарно-ремісничої промисловості в контексті становлення економіки тоталітарного типу, переслідування дрібної власності радянською державою, порушує проблему уникнення кустарів від оподаткування. Слушним є висновок дослідниці про те, що «спроби диктатури пролетаріату знищити інститут приватної власності в радянській державі не увінчалися успіхом» [24]. Конституційне скасування інституту приватної власності, на думку О. Сушка, стало на заваді повноцінному розвитку приватного підприємництва та самореалізації НЕПу [21, 76–85], а Т. Малєєва, за матеріалами архівних справ, дослідила кустарні заняття українського селянства у 1927–1929 рр., які були популярними в сільській місцевості на "зламі НЕПу"» [25].

Організація державної промисловості СРСР вибудовувалася на принципах підтримки державного сектору і меншовартісності інших секторів непівської економіки, особливо приватного, відповідаючи концепції державного соціалізму з його централізацією та бюрократизацією системи управління. Нова економічна політика змусила державну промисловість УСРР пристосовуватися до умов ринку, відбулося розмежування форм і функцій: почали виникати концесії, оренди, трести, акціонерні товариства, кооперативні об'єднання. Централізована планова економіка не виявляла зацікавлення у розвитку ринкових відносин, тому спостерігалося обмеження та витіснення приватних підприємств із ключових галузей народного господарства. Основні рішення з «індустріалізації» були ухвалені в 1925 р сталінським керівництвом, тому перспективи розвитку приватного промислового підприємництва були примарними. Друга половина 20-х рр. XX ст. супроводжувалася масовим скороченням суб'єктів приватного бізнесу. Підприємці «капіталістичного типу» мали 1% національного доходу. Основною фігурою приватного сектору був дрібний підприємець, життя якого не відрізнялося від решти населення [26, 129].

Незначний соціально-економічний вплив мали приватні підприємці в Україні, особливо в галузі промисловості. О. Сушко показав, що питома вага продукції приватних цензових підприємств у 1923–1924 рр. становила 8%, а наприкінці 1920-х рр. – понад 1% [22], тому розмови про реставрацію капіталізму були ідеологічним гаслом, а не реальною загрозою. На початку 1990-х рр. в українській історіографії панувала думка про «зростання капіталізму, «за рахунок дрібного виробництва» [23], а на початку XXI ст. цей стереотип було подолано дослідженнями О. Десятнікова [27], Ю. Волосника [28], С. Кульчицького [29], В. Лазаренка [30], В. Лантуха [31], О. Пиріг [32], Л. Нізової [33], М. Олійника [34].

Приватна торгівля вважалася візитною карткою функціонування НЕПу в Радянській державі. Історики активно досліджували її організаційні форми та економічні наслідки діяльності. В 1995 р. В. Лантух захистив докторську дисертацію з питань розвитку торгівлі в Україні 1921–1932 рр., виокремлюючи її державну, кооперативну і приватну форми, методи її державного регулювання [35]. Кандидатська дисертація І. Лантуха – «Формування інфраструктури ринку в УСРР у роки НЕПу» була захищена у 2001 р. [36]. Роль торгівлі у формуванні споживчого ринку висвітлено у дослідженні К. Лобач [37], а ринкові відносини в умовах НЕПу вивчали А. Диланян [38], О. Пиріг [39]. Остання розглядає приватну торгівлю, політику ціноутворення, конкуренцію як складові ринкового механізму господарювання у роки НЕПу [39]. Функціонування приватної торгівлі в Україні в роки НЕПу досліджує Я. Каташинська [40], Наукове зацікавлення формуванням приватних підприємців – непманів у 1920-х рр. виявляли О. Сушко [22], К. Лобач [41], Ю. Волосник, [42]. Розділ – «Формування соціального інституту приватної торгівлі» виокремлено в монографії О. Сушка, де висвітлено розвиток приватно-торгової структури, роль приватника у формуванні внутрішнього ринку, показано соціально-економічний тип «непмана-торгаша» [22]. Особливості «керованого ринку», радянське законодавство про торгівлю, система товарно-грошових відносин, породили тип підприємця-пристосуванця (поставники, підрядчики, маклери, валютники, посередники, «віддушники», лихварі, контрабандисти, лжекооператори»), а не купця-господаря, сформували соціально полохливого поденщика-торгаша, зовсім

несхожого на дореволюційного власника торгових рядів і знаних торгових центрів [21, 127]. О. Сушко не ідеалізує фінансової потужності цього сектору економіки, а підкреслює особливу роль у формуванні споживчого ринку, ліквідація якого спричинила запровадження карткової системи.

Фінансово-банківську систему періоду НЕПу досліджували в Україні Ю. Волосник [42], Г. Коцур і О. Пиріг [43]. Предметом дослідження Ю. Волосника фактично стала приватно-підприємницька діяльність на фінансовому ринку, хоча її автор здійснив «спробу дослідити процес зародження нової буржуазії України, виявити джерела її формування, соціальні параметри і належні економічні позиції, показати специфіку становлення цього шару в умовах НЕПу, через призму діяльності у сфері кредиту, на валютному і фондовому ринках, визначити місце і роль "нової буржуазії" в розвитку фінансового ринку, проаналізувати форми і методи регулювання приватно-підприємницької ініціативи, визначити вплив фінансової активності буржуазії на хід суспільно-економічних процесів у республіці» [42, 5]. Нова буржуазія сприймається ним як історична спільнота і соціальна група приватних підприємців. На нашу думку, помітна абсолютизація автором ролі «буржуазії» на фінансовому ринку «непівської доби», яка виявилася мізерною. Не мала вона вагомого впливу і на «кредитному ринку», тому що існувала державно-кооперативна система кредитування, а приватний сектор був дрібним і лихварсько-побутовим.

У 2000–2010-х рр. українська історіографія НЕПу поповнилася працями, предметом дослідження яких стали валютний ринок і функціонування кредитно-банківської системи, діяльність профспілок на приватних підприємствах [44–46]. Упродовж 2011–2015 рр. призупинено історичні дослідження в Україні інституту приватного підприємництва в той період та НЕПу в цілому.

Таким чином, підсумовуючи аналіз науково-історичної літератури з історії приватного підприємництва, можна констатувати формування нового напряму у сучасній українській історіографії нової економічної політики. Історична наука з'ясовує особливості формування приватного підприємництва у ключових галузях непівської економіки – торгівлі, промисловості, сільському господарстві, кредитно-банківській системі. Українські історики відстежують атрибути ринку – комерційний розрахунок, орендні відносини, трестування промисловості, товарне виробництво, фінансову справу, концесії. Застосовуючи принципи і методи пізнання соціальної історії, вони виокремлюють соціально-професійний тип приватних підприємців (непманів), вдаються до класифікації селянських господарств як приватних сільськогосподарських підприємств фермерського типу, розкривають елементи приватного бізнесу на фінансовому ринку, відносять кустарів до форм дрібного бізнесу. Малодослідженими на сьогодні є концесії, функціонування профспілок на приватних підприємствах. Спеціальних історичних досліджень потребують організаційні форми приватного бізнесу в сільському господарстві, промисловості, торгівлі, готельно-комунальній галузі, дозвіллі. Нарешті, подолано в історіографії НЕПу концепцію висвітлення приватного капіталу з формаційно-класових оцінок, хоча концептуальні елементи залишаються у характеристиці «нової буржуазії».

1. *Головко В. Історіографія кризи історичної науки: український контекст. – К., 2003.*
2. *Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. – 1998. – № 5.*
3. *Колесник В., Коцур В., Коцур Г. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР. – К., 2002.*
4. *Шаповал Л.І. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики (1921–1929 рр.): бібліограф.-довід. покажч. – Полтава, 2011.*
5. *Советская товарная биржа: 20-е годы: Док. и мат. – М., 1992.*
6. *Белов С.В. Проблемы функционирования частного капитала в период непа: к методологии вопроса: возможности социального подхода // Факторы становления социального облика молодого российского предпринимателя. – Нижний Новгород, 1995.*
7. *Касьяненко В.И. НЭП и акционерное предпринимательство в СССР. – М., 1991.*
8. *Нізова Л.В. Дрібна власність в Україні (на прикладі розвитку кустарно-ремісничого виробництва кінця XIX–XX ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 6.*
9. *Нізова Л.В. Спроби конструкторів Радянської модернізації змінити соціально-економічну природу дрібних власників // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 8.*
10. *Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр. – Х.,1998.*
11. *Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Неп в Україні // Історія господарства: Україна і світ / За ред. Б. Лановика. – К., 1995.*
12. *Лортикян Э.Л. История государственного и рыночного регулирования экономики Украины. – Х., 1995.*
13. *Дерев'янкін Т. Післяжовтневі експерименти над вітчизняним ринковим господарством (1918–1928 рр.) // Економіка України. – 2008. – № 12.*
14. *Дослідження з історії економічної думки в Україні (кінець XIX–XX ст.). – К., 1996.*
15. *Історія економічної думки України. – К., 1993.*
16. *Сушко О.О. Становлення системи приватного підприємництва в промисловості України періоду непу (1921–1928) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2003. – № 2.*
17. *Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995.*
18. *Бабенко Л., Киридон А., Киридон П. Нова економічна політика в Україні: Навч. пос. – Полтава, 1999.*
19. *Гринчуцький В.І. Промислові трести України в 1920-і рр. – К., 1997.*
20. *Новохатько Л.М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20-30-і рр. XX століття). – К., 1998.*
21. *Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. – К., 2003.*
22. *Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921–1929 рр.). – К., 2003.*
23. *Трофимович В.В., Каспрук І.І. Концесійна політика України в перші роки непу // Другий міжнародний конгрес україністів. – Ч. ІІ: Історія. – Л., 1991.*
24. *Нізова Л.В. Вплив податкових пільг 1924 року на розвиток добровільного промислового кооперування // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. прац. – К., 2004. – Вип. 10.*
25. *Малєєва Т.І. Кустарні заняття українського селянства у 1927–1929 рр. (реконструкція за матеріалами архівних справ) // Український селянин: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2004. – Вип. 8.*
26. *Волосник Ю. Лихварська діяльність непманів України (1920–1930 рр.) // Історія України. – К., 2001. – Вип. 12.*
27. *Десятніков О.В. Оплата праці найманих сільськогосподарських робітників в індивідуальних селянських господарствах України в період НЕПу // Український селянин: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2004. – Вип. 9; Десятніков О.В. Попит на найману працю у селянських госпо-*

дарствах України в період НЕПу // Український селянин: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2002. – Вип. 6; Десятніков О.В. Чисельність наймитів в одноосібних селянських господарствах України у період НЕПу // Український селянин: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2003. – Вип. 8.

28. *Волосник Ю.П. Нова буржуазія України: зародження та особливості становлення приватнопідприємницької діяльності в роки НЕПу // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. – Х., 2002. – Вип. 34.*
29. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.) / За ред. С.Кульчицького. – К., 2000.*
30. *Лазаренко В.М. Розвиток індивідуального селянського господарства Північного Лівобережжя України у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2000.*
31. *Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1922–1932 гг. – Х., 1992.*
32. *Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001.*
33. *Нізова Л.В. Промислова кооперація Радянської України в добу непу. – К., 2003.*
34. *Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр. – Х., 1998; Олійник М.М. Приватна та орендна промисловість України в період нової економічної політики // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 2002.*
35. *Лантух В.В. Торгівля в Україні в 1921–23 рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Х., 1995.*
36. *Лантух І.В. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки неп (1921–1928 рр.): Дис. ... канд.. іст. наук. – Х., 2001.*
37. *Лобач К.В. Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період непу: історико-економічний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994.*
38. *Диланян А.А. Ринкові відносини в теорії і практиці більшовицької партії в умовах непу: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1992.*
39. *Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2002; Пиріг О.А. Ринкові відносини в контексті непу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 6.*
40. *Каташинська Я. Функціонування приватної торгівлі в Україні в роки НЕПу (1921–1929 рр.) // Пам'ять століть. – 2007. – № 6.*
41. *Лобач К.В. Непмани на споживчому ринку України: 20-ті роки: іст. зошити. – К., 1994.*
42. *Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. – Х., 2002.*
43. *Коцур Г., Пиріг О. Кредитно-банківська система України початку непу // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці, 2000. – Т. 4.*
44. *Олійник М.М. Становлення і діяльність профспілок в умовах розвитку приватного підприємництва в Україні (1921–1929 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1997.*
45. *Сушко О.О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928 рр.): історико-теоретичний аспект: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2004.*
46. *Десятніков О.В. Еволюція трудових відносин на селі в добу НЕПу: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2005.*

Shapoval L.I. Illustration by modern Ukrainian historians history of enterprise in the NEP period. In the article was made the historiographical analysis of modern Ukrainian historians researches, who explained the principles of conceptual, theoretical and methodological approaches and problem-themes ways of the New Economic Politics history.
Key words: new economic politics, historian, business, market, trade.

В. М. Орлов

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ОРІЄНТАЛІЗМУ В УКРАЇНІ: НОВІТНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проаналізовано розвиток орієнталізму в Україні та особливості становлення його новітніх модифікацій. Охарактеризовано наукові джерела, які описують особливості формування орієнталізму та неоорієнталізму. Запропоновано типологію неоорієнтальних об'єднань в Україні.
Ключові слова: *вайшнави, деномінація, конфесія, Міжнародне товариство свідомості Крішни, неоорієнталізм, орієнталізм.*

Упродовж XX ст. в Україні відбувся процес урізноманітнення конфесійної мапи. Поряд із традиційними для регіону православ'ям, греко-католицизмом з'явилися й новітні екзотичні релігійні деномінації орієнтального спрямування, кількість і видовий склад яких є достатньо строкатим. Вивчення історії формування й еволюційних змін орієнталізму в Україні не набуло значного поширення у середовищі фахових істориків. Цей факт пояснює актуальність пропонованої тематики.

У науковому вимірі процес формування й еволюції орієнталізму в Україні вивчали, передусім, релігієзнавці, філософи, соціологи, котрі з власних позицій, послуговуючись власними методологічними засадами, аналізували особливості становлення зазначених громад на українських землях. Історія та сутність сучасного орієнталізму характеризується у наукових дослідженнях О. Ігнатовича, С. Арутюнова [1; 2], К. Корташевої [3], В. Меликова [4], Л. Пендюріної [5], Р. Рибакова [6], М. Смирнова [7], Н. Тамамян [8], О. Тимощука [9], А. Ткачевої [10–13], Є. Торчинова [14; 15], М. Уланова [16], Б. Фаликова [17], О. Хаммера [18], А. Шевченко [19] тощо. Історії окремих релігійних громад Міжнародного товариства свідомості Крішни на пострадянському просторі присвячені окремі розвідки С. Ватмана [20], О. Дерягіної [21], С. Іваненка [22; 23], В. Костюченка [24], С. Наливайка [25], М. Орел [26], А. Ротовського [27], М. Салганік [28], А. Седінко [29]. Становленню громад Фалунь Дафа (Фалуньгун) на пострадянському просторі в 1990-х рр. приділено увагу в дисертації О. Пелюх [30].

Сутність ідеологічних, віронавчальних постулатів псевдоорієнтальних громад та їх еволюційних процесів відображена у дослідженнях Н. Москвичової (праця присвячена постаті Р. Штайнера) [31]. У працях С. Аблеєва [32], Т. Симанженкової [33–35], Н. Самохіної [36] та Я. Фатхитдінової [37] відзеркалена роль реріхівського товариства, віровчення Агні Йоги (Живої Етики) та проаналізовано персоналії фундаторів руху, зокрема О. та М. Реріхів. Л. Васильєвим продовжене дослідження історії орієнталізму у контексті вивчення причин походження новітніх східних релігійних груп [38]. Метою цієї статті є паралельний аналіз розвитку орієнтальних деномінацій в Україні та характеристика наукових і науково-популярних праць, присвячених класичному і новітньому орієнтальному рухові.

Поряд із дослідженням класичного орієнталізму (буддистських, індуїстських громад), в Україні відбувся значний розвиток і особливого варіанту східних релігій у форматі оновленого новітнього орієнталізму. Загалом виникнення та фундація неоорієнтальних релігійних громад пов'язані з класичною орієнтальною традицією (буддизмом, індуїзмом, синтоїзмом). У свою чергу варто наголосити на неоднорідності сучасного орієнтального руху в Україні. Наприклад, можна запропонувати розподіл неоорієнтальних деномінацій на два різновиди: модифіковані та ерзац-орієнтальні.

Модифіковані організації виникли на основі трансформації традиційних східних релігій, які мали на меті осучаснення їх віровчення. Найяскіснішим та найбільш чисельним за своїм складом репрезентантом цієї категорії є Міжнародне товариство свідомості Крішни. До когорти модифікованих нових релігій також варто долучити групи Трансцендентальної медитації, Ананди Марги, Брахма Кумаріс, Місія Чайтан'ї, культ Ошо, Всесвітню Чисту Релігію (Сахаджа-Йога), послідовників учення Свамі Саї Баби, громади руху Сант Мат (Сурат Шабд Йоги), тантричне товариство Панчама-Веда, об'єднання Дхарми Кальки, центр Шрі Чінмоя, школу Карма Каг'ю (Лами Оле Нідала), Фалуньгун. Під ерзац-орієнтальними НРТ варто розуміти релігійні групи, які використовують лише певні елементи: східну філософію для конструювання власного віровчення та ідентифікуються з орієнтальною традицією лише зовнішньою атрибутикою. Наприклад, неотеософські товариства, громади Агні Йоги (Живої Етики), неоантропософські групи тощо.

Одним із перших авторів, який здійснив аналіз історії крішнаїзму в СРСР був В. Матвєєв [39]. У статті «Преданные Кришны – кто они?» зауважено, що початок появи вайшнавізму (або крішнаїзму) у СРСР варто пов'язувати з місіонерським візитом до Москви засновника та головного ідеолога Свамі Прабгупади у 1971 р. Після його смерті у 1977 р. виникла проблема адміністративно-територіального управління місіонерським рухом Міжнародного товариства свідомості Крішни. Було запропоновано та у подальшому реалізовано поділ території земної кулі на одинадцять зон, зокрема, Україна, як і значна європейська частина СРСР, увійшла до Європейської зони, з єдиною системою координації та контролю. Аналізуючи особливості існування крішнаїтів у Радянському Союзі, автор зауважив, що на початку свого функціонування члени громади намагалися поводити себе відособлено та займатися натуральним господарством. Значний акцент робився на задіяності вайшнавів у сільському господарстві. Однак, як зазначає В. Матвєєв, на момент написання статті, тобто на 1990 р., релігійний феномен має чітко виражений урбаністичний характер [40, 26].

Дещо іншу хронологію надано у монографії Н. Дудар та Л. Филипович, в якій зазначено, що в Україні вайшнавські громади з'явилися у 1981 р. На думку дослідниць, 1986 р. ООН заборонила переслідування крішнаїтів у Радянському Союзі, а від 1987 р. вони могли вільно проповідувати. На початку 2000 р. в Україні налічувалося 40 громад руху «Харе Крішна», з них 29 зареєстровані [41, 43].

Специфіка вивчення орієнтальних студій полягає у складності датування періодів становлення конкретних релігійних громад. Додатковими джерелами, які можуть проілюструвати історію формування орієнтальних громад в Україні є конфесійні періодичні видання. Зокрема у СРСР, за свідченням конфесійних видань, заснування вайшнавізму пов'язане з прибуттям у 1971 р. засновника Міжнародного товариства свідомості Крішни Свамі Прабгупади, а другий етап, пов'язаний із процесом укорінення об'єднань розпочався у 1989 р. та спирався на цілеспрямовану місіонерську діяльність Ш. Г. К. Госвамі [42, 1]. У цьому ж релігійному виданні Ачйутою А. Прабгу визначено основні періоди становлення крішнаїзму в історії СРСР та незалежної України, зокрема зауважено про початок формування перших громад у 1979 р. Етап максимальних репресій стосовно адептів припадає на 1982–1985 рр.; 1986–1987 рр. – відзначаються поступовим виходом організацій з підпілля та проведення релігійних свят на площі Жовтневої Революції (зараз – Майдан Незалежності) у Києві. 1989 р. ознаменувався відкриттям Центру крішнаїтів, а 1990–1991 рр. пов'язані з початком будівництва першого храму в Україні та чисельним приростом віруючих [43, 2–3].

Незважаючи на окремі неспівпадіння щодо хронології поширення орієнталізму на території України, можемо констатувати датування появи та активної місіонерської діяльності орієнтальних громад останньою третиною XX ст.

Поряд із опублікованими науковими роботами, присвяченими історії вайшнавізму, Є. Балагушкіним запропоновано розвідку, якою здійснено аналіз неоорієнтальної громади Ананда Марга та ролі її засновника П. Саркара. Її поява, на думку автора, пов'язана з практикою існування тисяч живих святих («садху») та втілень божеств («аватарів»), що є буденним явищем для релігійного повсякдення Індії [44, 40–41].

Таким чином, варто закцентувати увагу на тому, що поширення орієнтальних деномінацій в Україні упродовж останньої третини XX ст. перетворилось із віяння часу, «релігійної екзотики» на звичну складову українського релігійного поля. Паралельно із цим процесом з'являється окремий корпус різновекторних наукових праць, що ілюструють історію розвитку орієнталізму та неоорієнталізму новітнього періоду на вітчизняному ґрунті.

1. *Арутюнов С.А. Народы и культура: развитие и взаимодействие. – М., 1989.*
2. *Игнатович А., Светлов Г. Лотос и политика: необуддийские движения в общественной жизни Японии. – М., 1989.*
3. *Корташева Е.А. Экологичность культур Запада и Востока: религиозно-философские концепции (западное христианство, буддизм, индуизм, неоиндуизм, ислам, даосизм, конфуцианство) // Вопросы культурологии. – 2010. – № 9.*
4. *Философия и религия на зарубежном Востоке: XX век / Отв. ред. М. Степанянц. – М., 1985.*
5. *Пендюрина Л.П. Идеи индийской философской традиции в западной духовной культуре: Автореф. дисс. ... д-ра филос. н. – Ростов-на-Дону, 2009.*
6. *Рыбаков Р. Буржуазная реформация индуизма. – М., 1981.*
7. *Смирнов М.Г. Философия Мадхава Садашива Голвалкара: Дисс. ... канд. филос. н. – Екатеринбург, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://elar.urfu.ru/handle/10995/471.*
8. *Тамамян Н.В. Неоіндуїзм на території України: виникнення й сучасне положення // Українське релігієзнавство. – 2006. – № 39.*
9. *Тимощук А.С. Российское общество сознания Кришны в начале XXI в.: поиски идентичности // Восток на Западе: Мат. науч. конф., посвящённых Году Индии в России / Ред. А. Тимощук. – Владимир, 2009.*
10. *Ткачева А.А. Детективы духа. Индийский мистицизм: что в нем есть и что в нем ищут. – М., 1990.*
11. *Ткачева А.А. Индуистские мистические организации и диалог культур. – М., 1989.*
12. *Ткачева А.А. Неоиндуизм и неоиндусский мистицизм // Древо индуизма. – М., 1999.*
13. *Ткачева А.А. «Новые религии» Востока. – М., 1991.*
14. *Торчинов Е.А. Пути философии Востока и Запада: познание запредельного. – СПб., 2005.*
15. *Торчинов Е.А. Религии мира: опыт запредельного: психотехника трансперсного состояния. – СПб., 1998.*
16. *Уланов М.С. Буддизм в социокультурном пространстве России (социально-философский анализ): Автореф. дисс. ... д-ра филос. н. – Ростов-на-Дону, 2010.*
17. *Фаликов Б. Монастырь на колесах // Наука и религия. – 2010. – № 11.*

18. Hammer O. Claiming knowledge: strategies of epistemology from theosophy to the New Age. – Leiden; Boston, 2001.
19. Шевченко А.С. Эволюция взглядов Дж. Кришнамурти: Автореф. дисс. ... канд. филос. н. – СПб., 2006.
20. Матвєєв В.О. Проблема самореалізації особистості в сучасному крішнаїзмі. – К., 1999.
21. Ватман С. В. Бенгальский вайшнавизм. – СПб., 2005.
22. Дерягина Е.Э. Вайшнавизм: процессы трансформации и модернизации в России на рубеже XX–XXI вв.: Автореф. дисс. ... канд. филос. н. – Омск, 2009.
23. Иваненко С.И. Вайшнавская традиция в России: история и современное состояние. Учение и практика. социальное служение, благотворительность, культурно-просветительская деятельность. – М., 2008.
24. Иваненко С.И. Кришнаиты в России правда и вымысел. – М., 1998.
25. Костюченко В.С. Классическая веданта и неоведантизм. – М., 1983.
26. Наливайко С. Крішна й Україна // Український світ. – 1994. – № 1–2.
27. Орел М. Бог Кришна і 30 його слонів // Україна молода. – 1997. – 6 серпня.
28. Ротовський А.А. «Харе Крішна...». Крішнаїзм у сучасному духовному житті // Людина і світ. – 1991. – № 8.
29. Салганик М. Откровение с востока // Если. – 1993. – № 5–6.
30. Сединко А.С. Международное Общество Сознания Кришны в России: Автореф. дисс. ... канд. филос. н. – СПб., 2001.
31. Пелюх Е.И. Развитие нового религиозного движения «Фалуньгун» в России (философско-религиоведческий анализ): Дисс. ... канд. филос. наук. – Благовещенск, 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.scholar.ru/speciality.php?page=12&spec_id=109.
32. Москвичева Н. Р. Штайнер. – М.; Ростов-на-Дону, 2006.
33. Аблеев С.Р. Космическая эволюция человека в философии Живой Этики (социально-философский аспект): Автореф. дисс. ... канд. филос. н. – Тула, 1997.
34. Симанженкова Т.К. Движение последователей Рерихов в современной России: философский истоки и тенденции эволюции: Автореф. дисс. ... канд. филос. н. – Омск, 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ay-forum.net/viewtopic.php?f=81&t=1128.
35. Симанженкова Т.К. Доктрина Рерихов и учения «Новой эры»: реальность и перспективы развития // Актуальные проблемы философии: Сб. науч. работ студентов и молодых ученых по итогам межвуз. науч.-практ. конф. – Красноярск, 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://cultus.org.ru/content.
36. Симанженкова Т.К. Особенности развития движения последователей Рерихов в современной России // Вестник Красноярского государственного университета. Сер.: Гуманитарные науки. – 2006. – № 3.
37. Самохина Н.Е. Философское учение Агни Йоги: космос, человек, сознание (историко-философский анализ): Автореф. дисс. ... д-ра филос. н. – М., 2008.
38. Фатхитдинова Я.Ю. Новейшая история Рериховского движения в России: Автореф. дисс. ... к. и. н. – Уфа, 2009.
39. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 2001.
40. Матвеев В. Преданные Кришны – кто они? // Наука и религия. – 1990. – № 10.
41. Дудар Н., Филипович Л. Нові релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади). – К., 2000.
42. Дом Прабхупады. – 2000. – № 2.
43. Дом Прабхупады. – 2000. – № 1.
44. Балагушкин Е. Ананда Марг: мистика и реальность // Молодежь, религия, атеизм / Сост. В. Алексеев. – М., 1986. – Вып. 3.

Orlov V.M. The Orientalism history in Ukraine: modern scientific research. In the article was analyzed the development of Orientalism in Ukraine and the peculiarities of it's later versions. The scientific sources that described the features of the Orientalism and Neo-Orientalism formation were characterized . The typology of the Neo-Orientalism associations in Ukraine was proposed.
Key words: Vaishnava, denomination, the International Society for Krishna Consciousness, Neo-Orientalism, Orientalism, a religious association.

К. В. Івангородський

НЕОЄВРАЗІЙСТВО ЯК РЕЧНИК ІМПЕРІЇ В ОЧАХ ЕТНОІСТОРІОГРАФІЇ

У статті аналізується етнополітична доктрина сучасного російського руху неоєвразійства як модель перетворення Росії на нову імперію в майбутньому.
***Ключові слова**: неоєвразійство, євразійці, Євразія, імперія, Росія, доктрина.*

Звільнення історіографічного простору пострадянської доби від ідеологічного диктату «наукового» марксизму-лєнінізму, здавалося б, назавжди позбавило дослідників необхідності аналізувати історичний процес з позицій політичної доцільності. Однак дотепер чимало науковців продовжують перебувати в полоні ілюзій, накинутих пласкими ідеологічними конструкціями та спровокованих підчас «історіографічними химерами». В межах існуючого сьогодні методологічного плюралізму, така ситуація, з першого погляду, не мала би викликати особливої стурбованості, але прагнення деяких «дослідників/учених» перетворити ці постулати на державні доктрини (до того ж з відверто агресивною тональністю) змушує уважніше проаналізувати їхню сутність і рівень впливу як на науку, так і на сучасну політичну сферу.

Однією з таких новітніх ідеологічних доктрин є так зване «неоєвразійство», що сформувалося на російських теренах у 1990-х рр., і яке декларує свою «генетичну» спорідненість із відомим інтелектуальним рухом російських емігрантів у Європі 1920–30-х рр. – «євразійством» і, начебто, його «відроджувачем» у період горбачовської Перебудови – Л. Гумільовим [1], котрі, мовляв, і заклали «наукові основи» цієї сучасної течії. Забігаючи наперед, мусимо зауважити, що більшість критично мислячих дослідників цілковито спростовують цю «спадковість», підкреслюючи повну антинауковість вчення нинішнього «неоєвразійства». Разом із тим, популярність останнього не лише в масі пересічних росіян, але й у середовищі провладної еліти Російської Федерації (РФ) змушує глибше з'ясувати, чому «неоєвразійський проект» зазнає досить потужної критики у межах сучасної історіографії, причому передусім не російської.

Заідеологізована «наукова» модель історичного минулого, пропонована апологетами цього «вчення» (насамперед, його фактичного творця А. Дугіна), з огляду на прив'язку до «класиків» російської науки (й у першу чергу, до «етнологічної концепції» Л. Гумільова), одним із найважливіших своїх компонентів небезпідставно вважає етнічне походження та етноісторичну еволюцію спільнот східних слов'ян. Звідси, вибудовується й «геополітична» модель непростих відносин у сьогоденні поміж Україною, Росією та Білоруссю. Саме тому метою нашої розвідки є аналіз взаємовпливу науки, ідеології та етнополітичних практик сучасної Росії в контексті впливу на них «етноісторичних» постулатів, пропонованих концепцією неоєвразійства. Тим більше, з огляду на відсутність подібних студіювань у межах сучасної української історіографії.

Незважаючи на те, що більшість фахівців однозначно заперечують спорідненість «класичного» та «нео-» євразійств, останнє все ж таки сприймає деякі постулати першого. Насамперед, це антизахідна риторика та несприйняття демократії як суспільного явища та політичної цінності Заходу загалом. Однак не менш важливою ознакою такої «спадковості» слід визнати й негативне ставлення до «українського питан-

ня» й України як незалежної держави. Останнє спричинило відому дискусію поміж російськими й українськими емігрантами в Європі впродовж 1920–30-х рр.

Феномен конструювання «емігрантської ідентичності» не є окремим предметом нашого дослідження, але випадок з «євразійством» є, на наш погляд, одним із найяскравіших. Спроба побудувати «свій світ» у новій реальності призвела євразійців до оголошення Росії особливою (неєвропейською) цивілізацією. При цьому вони першими з представників російської інтелектуальної традиції оголосили головним елементом російської державності та культури азіатський (туранський) чинник. Пропонована гіпотеза зародилася не на порожньому місці, адже схожі ідеї були присутні в інтелектуальній сфері Російської імперії ще в XIX ст., а тому ідейними натхненниками євразійців часто небезпідставно називають Н. Данілєвского, Ф. Тютчева, К. Лєонтьєва, Н. Страхова, Ф. Достоєвского та ін.

Добре також відомо, що основоположниками класичного євразійства були лінгвіст Н. Трубєцкой, географ П. Савіцкій, філософ Г. Флоровський, мистецтвознавець П. Сувчінскій, історик Г. Вернадський та ін. Найбільш активно вони діяли в період 1921–1929 рр. [2]. Від початку їхнім поглядам були притамані месіанізм, антикатолицька, антидемократична й антиіндивідуальна спрямованість. По суті теорія була покликана відтворити втрачену першість Росії у світі загиблих на той момент усіх «європейських» імперій, а проект російської гегемонії подавався як величезна Євразія, з центром у Москві, тоді як «периферію» становили би Європа, Китай, ісламські країни, протиставлені так званому «євроатлантичному трикутнику» (США, Канада, Великобританія) [3, 55].

На сучасному етапі негативне ставлення до «атлантизму» також є одним із характерних ідентитетів нинішніх «євразійців», до яких зокрема можна зарахувати А. Дугіна, В. Кожинова, В. Малявіна, А. Панаріна, В. Пащенка, Г. Чеснокова та ін. Хоч ці діячі та їхня «творчість» жодним чином не поєднані між собою, всі вони закликають у різний спосіб до створення «євразійської наддержави» – передусім, об'єднання народів колишніх радянських республік навколо якоїсь (ними вона однозначно трактується як реально існуюча та чомусь обов'язково усвідомлена) «євразійської ідеї». Втім, як на початку XX ст., так і сьогодні «євразійський проект» (на наш погляд, він є звичайнісіньким штучним інтелектуальним конструктом/міфом) не є хоча б наближеним до універсального концепту, а тому продовжує існування як спектр різноманітних поглядів, причому у більшості випадків як нічим не підважені фантазії у жанрі фолк-хісторі (звідси, до речі, очевидно, й мають початок ті терміни з жанру «фентезі», що супроводжують нинішню українсько-російську кризу – «давні укри», «орки», «гобліни», «кіборги» тощо). Скажімо Г. Жданова, виділяє як мінімум п'ять різних моделей сучасного російського євразійства: імперське, що виходить із безумовного пріоритету імперсько-православної домінанти; модель, що ґрунтується на спадкоємності Росії відносно Золотої Орди; євразійський проект А. Сахарова; неофашистське євразійство та соціалістично-комуністична модель [4, 188–189]. Хоча сама ж, зрештою, доходить висновку, що всі ці «моделі» не мають жодного відношення до класичного євразійства, а відтак, використовують його назву лише як гарну вивіску.

Не оминають увагою сучасний російський євразійський дискурс і польські фахівці, які багато в чому солідаризуються зі своїм знаменитим співплемінником З. Бжезінським. На думку останнього, як відомо, Росія, припинить бути експансіоністською та імперською тільки якщо Україна збереже свою незалежність. Те ж саме, з погляду Є. Ґедройця, стосується й незалежності від Росії Польщі. Втім, для польської гуманітаристики і надалі залишається незрозумілим становище: куди віднести неімперську Росію? Так, президент Польщі А. Квасьнєвський у 1999 р., виступаючи в Казахстані, в Євразійському університеті ім. Л. Гумільова (м. Астана), зауважив, що цей регіон може стати важливою ланкою між Європою, Азією, Росією та Китаєм. Втім, він не сказав прямо, що Казахстан має бути демократичним, толерантним, визнавати права національних меншин, бути відкритим для діалогу різних культур, релігій і цивілізацій. На думку Р. Бекера, в такому контексті Євразія набуває цілком іншого смислу, стаючи системою держав, взаємопов'язаних економічно [5, 318].

Далеко не повністю означена нами поліваріантність трактувань понять «Євразія», «євразійська ідея» та «євразійство» переконливо засвідчує багато в чому їхню концептуальну розпливчатість. Тоді як «класичні» євразійці однозначно переконували, що сутність їх теорії полягає в «погляді на російську історію не із Заходу, а зі Сходу» (назва відомої праці Н. Трубєцкого 1925 р.). Загалом, як стверджує німецький історик-славіст Л. Люкс, привабливість доктрини перших євразійців полягала в поєднанні чаруючої емоційності з науковістю. Оскільки в розробці євразійської ідеології взяли участь етнографи, лінгвісти, історики, географи, філософи, богослови, правознавці, їхня доктрина вигідно вирізнялася з-поміж більшості ідеологій, які виникли в Європі між двома світовими війнами. Тому не так легко було спростувати їхні теоретичні побудови, адже це були не дилетанти чи самодіяльні історики, а люди наукового складу думки [6, 40].

В ідеологічній доктрині євразійства, зрештою, можна виділити три найважливіші постулати. По-перше, осмислення геоетнічної даності Росії («місцерозвиток») як конститутивного фактора розвитку її державності. По-друге, постановка проблеми Росії-Євразії як модифікації російської ідеї, з характерною для неї опозицією Схід/Захід. По-третє, утвердження ролі «ідеї-правительниці», «правлячого прошарку», «симфонічної особистості», «ідеократичної держави» в розвитку нової державності РФ [7, 107]. Однак у сучасних реаліях ці ідеї в більшості випадків ігноруються, а отже, зв'язок між євразійством і «неоєвразійством», швидше термінологічний, аніж безпосередній. Неоєвразійство – це явище кінця XX ст. і має розглядатися не у зв'язку з емігрантською течією 1920-х рр., а передусім – у зв'язку із сучасними політичними процесами [8, 379]. Хоча і класичне, і нео- євразійства відразу ж перетворювалися з історіографічного феномену на заполітизовані та жорстко детерміновані доктрини.

Більше того сьогодні прикметник «євразійський» став по суті критерієм для виділення конкретної спрямованості політичних партій і рухів, яких чимало зареєстровано в Росії, Казахстані, Україні та інших «пострадянських регіонах». Як правило, ці сили виступають за реабілітацію та відновлення радянської імперії (або ж її частини), її авторитарних, антиліберальних політекономічної системи та ідеологічних цінностей. Тому, як переконує відомий американський історик М. фон Гаґен, новітня євразійська варіація моделі «азійських цінностей» стала причиною того, що слід характеризувати поняття «Євразія» як антипарадигму [9, 147]. Своєю чергою, «офіційний етнолог Кремля» В. Тішков вважає поняття «Євразія» взагалі метафо-

рою, називаючи її «інтелектуально-політичним проектом» [10, 22] й аж ніяк не етноісторичною даністю, на чому наполягали євразійці.

Сучасне російське неоєвразійство, якщо не зважати на окремі висловлювання політиків, умовно поділяється на три течії, радше інтелектуальні, ніж політичні. Перша пов'язана з ультраправим «вченням» А. Дугіна, що сформувалося навколо його журналу «Элементы». Інший напрям тяжіє до часопису Е. Баграмова «Евразия» та робить більший ухил на культуру та фольклор. Тут центральні теми – слов'яно-тюркський союз, реабілітація Монгольської імперії, а вірність Росії зображується як найкращий засіб захисту національної ідентичності народів колишнього СРСР. Ще одну помітну течію представляють А. Панарін і Б. Єрасов, яких вирізняє більший ухил у теорію та політику. Вони намагаються захистити поняття «імперія», довести, що вона не є ані вузьким націоналізмом, ані агресивним імперіалізмом, а особливою формою «державності», котра реалізує в політичному вимірі національне багатоманіття Євразії [11, 79–80].

На перший погляд, євразійство від початку було пов'язане з так званим «громадянським націоналізмом», висуваючи завдання збереження чи реставрації Російської імперії. Втім, на відміну від громадянського націоналізму французького типу, в основі якого лежать, передусім, права людини, для євразійства першорядне значення має велика спільнота – етнос, суспільство або держава, відповідно до яких, окрема особистість знаходиться в підпорядкованому становищі. Саме тому, на переконання сучасного російського етнолога В. Шнірельмана, євразійство являло собою особливий вид націоналізму, який можна назвати «імперським» [12, 3]. Адже його сутність полягає не тільки у збереженні російської державності, але й в оперті цієї державності на російську мову, «російське» православ'я й єдину «вищу» культуру, за підкореного становища «нижчих» локальних (неросійських) культур. Така позиція безсумнівно була спрямована на те, аби довести, що всі народи колишньої Російської імперії, через культурологічні причини, приречені на спільне мешкання в єдиній державі та, відповідно, що її територія (незалежно від назви – Російська імперія, СРСР, Євразія) за всіх умов повинна зберігати свою цілісність [13, 4].

Отже, не важко помітити, що одним із головних завдань як для класичних, так і для сучасних неоєвразійців є постійна «трансляція імперії». На наше переконання, такий підхід істотно шкодить розвитку цієї країни, особливо сьогодні, коли цілком природний дискурс щодо самобутності Росії увібрався у винятково конфронтаційні й антагоністичні шати. Попри «імперську ностальгію», всі чудово розуміють, що за нинішніх умов відродження такої політичної суб'єктності неможливе. Показово, що в 2008 р. вийшла стаття американського дослідника Р. Кагана – «Нова Європа, стара Росія» [14], в якій аналізується геокультурний компонент геополітичної стратегії РФ у сучасному світі. Зокрема автор стверджує, що в географічному контексті Росія та Європейський Союз – сусіди, але в контексті геополітичному вони живуть у різних епохах (безпосередньо Росія ще десь наприкінці XIX ст.).

Згідно Р. Кагана, Європа взяла курс на подолання націоналізмів і на побудову ефективної правової системи. Такою була її відповідь на руйнацію, внаслідок політики сили часів Другої світової війни. Натомість Росія продовжує вести себе як держава XIX ст. і якщо жахи Європи залишилися в 1930-х рр., то жахи Росії повернулися в 1990-х рр. Для Європи вирішення проблеми – залишити в минулому національні держави та політику сили, тоді як Росія, навпаки, намагається відтворити їх на майбутнє. На думку О. Пахльовської, у цьому «спізненні» – один із основних коренів конфліктних відносин Росії із Заходом, а одним із найпоказовіших аспектів цього «спізнення», цієї «історії назуспіт» є «неоєвразізм» (саме у такій лінгвістичній формі дослідниця визначає це явище) [15, 151].

Разом із тим, можна погодитись із критиками євразійства, котрі, слідом за Г. Флоровським, переконують, що їхня концепція цінна не стільки відповідями, скільки постановками проблем. При цьому, щоправда, не можна не помітити, що декларована ними синтетичність підходу не завжди резюмується в обґрунтованих і до кінця осмислених результатах, створюючи враження еклектичності та хаотичності. Через це доволі складно визначити і загальну характеристику вчення євразійців: що це – своєрідна філософія, етносоціологічна доктрина, комплекс історичних (або етнологічних) ідей або ж політична програма? Ще одним «дражливим» аспектом виступає неросійське бачення євразійства, наприклад, казахськими й особливо турецькими дослідниками. Для останніх, скажімо, поняття «Євразія» є синонімом територій, населених переважно тюркськими етнічними спільнотами, в тому числі й колишнього Радянського Союзу.

Однак для сучасних російських гуманітаріїв це, виявляється, неприпустимо, оскільки, на їхній погляд, «ідеї пантюркізму є надзвичайно небезпечними, здатними лише пересварити тюркомовні народи зі слов'янським, монгольським і угро-фінським населенням колишнього СРСР, а в перспективі – з європейськими народами, Китаєм і Монголією» [16, 56–64]. Показово, що таку версію євразійства російські фахівці однозначно та безкомпромісно таврують доволі одіозно – «лжеєвразійство». Ми спеціально передаємо пропонований термін через префікс «лже» (як в оригіналі), хоча доцільніше, звісно, було б застосувати «псевдо». Однак філологічно правильно це зробити неможливо, адже згадані автори застосовують окремо також і поняття «псевдоєвразійство», котрим позначені «численні писання» А. Дугіна. На жаль, дослідники не пояснили, чим відрізняється для них поняття «лже-» та «псевдо-» євразійства, але пропонована градація наштовхує на припущення, що їм відоме (або, принаймні, вони бажали б, щоб так було насправді) якесь «єдиноправильне» євразійство, щонайменше з відповідним «секретарем з євразійської ідеології» в Кремлі... До того ж складається враження, що відбулася своєрідна інтелектуальна узурпація (чи приватизація), всього, що пов'язано з терміном «Євразія», котрий може розглядатися чомусь винятково з російської інтелектуальної ніші.

Такі історіографічні «ревнощі», на наше глибоке переконання, зумовлені несамовитою «імперськістю» неоєвразійської ідеологічної концепції та відвертим бажанням обґрунтувати на теоретичному рівні «помилковість» розвалу СРСР, з відповідним «доведенням» неминучості відродження імперії з безальтернативним визнанням єдиного імперського центру в Москві. Саме тому сучасні неоєвразійці настільки вперто та настирливо захищають імперську іпостась Росії, яка, згідно їхнього, переважно вкрай екзальтованого, погляду, ніколи не пригнічувала підконтрольні їй народи та навіть зберегла їхню ідентичність. В їхньому уявленні цієї імперії поєдналися всі «євразійські цінності» та цілі, зокрема усвідомлення Росією себе унікальною цивілізацією, прагнення до універсалізму та знищення етнонаціоналізму. При цьому сучасна імперія має стати адекватною в політичному відношенні «постмо-

дерному суспільству» та встановити непорушний ідеологічний порядок, на противагу хаотичному європейському світу, що однозначно занепадає. Як зауважує щодо цього французька дослідниця М. Ларюель, у нинішній фазі розпаду колишнього радянського простору, «неоєвразійці намагаються осмислити цю подію та стати вище неї, наново розгортаючи спадковість у просторі: держава в них розчиняється у континенті, в імперії політично реалізується "широтна" орієнтація Росії» [11, 88].

Подібну позицію демонстрував уже «перший неоєвразієць» (хоча сам себе він іменував «останнім євразійцем») – Л. Гумільов, для якого «наш суперетнос» (безперечно «російський») «раніше називався Російською імперією, потім Радянським Союзом, а тепер, напевно, буде іменуватися Союзом суверенних держав» (тобто, неважливо як). Вважаючи, що «суперетнос СРСР» зародився приблизно 800 років тому (наприкінці XIII ст.), згідно власноруч сконструйованої ним «моделі етногенезу», дослідник охарактеризував сучасну йому горбачовську Перебудову як «один із найтяжчих моментів у житті суперетносу – фазовий перехід від надлому до інерції». Відтак, розпад СРСР розцінював як цілком закономірну кризу, адже з погляду його теорії, «так званий радянський період був фінальною частиною фази надлому, в якій колишня єдність суперетносу зникає та змінюється кривавими ексцесами громадянської війни». При цьому Л. Гумільов недвозначно натякав: якщо «наш російський суперетнос» не переживе цей фазовий перехід, то він «просто припинить своє існування як система», елементи якої розпадуться та увійдуть до складу інших суперетнічних систем [17, 471].

Нещодавно ми вже детально аналізували антинаукову сутність «етнологічної концепції» Л. Гумільова [1], а отже, немає потреби її тут знову детально обговорювати. Натомість, враховуючи «науковий» авторитет цього мислителя в межах сучасного неоєвразійства, варто звернути увагу та підкреслити ще одне його (далеко не позбавлене рації) попередження своїм послідовникам і нащадкам, яке видається нам доволі актуальним і корисним у контексті сьогодення. Цілком слушно застерігаючи від можливої підміни понять «комуністи–росіяни», що кардинально звузила би і без того мізерні можливості союзу Росії із суверенними державами, Л. Гумільов «в одному [був] упевнений на "всі сто": якщо національна політика Росії знову поставить своєю метою побудову чергової утопії – за розпадом [Радянського] Союзу настане розпад Росії» [17, 474].

Не можна не помітити, що, на жаль, і дослідники, і політики сучасної РФ не дослухаються порад і застережень «першого неоєвразійця», а саме́ «неоєвразійське вчення» перетворилося на квазітеоретичну модель побудови нової імперії або, принаймні, реставрацію імперської державності радянського зразка. Саме тому, як наполягає німецький політолог А. Умланд, «новоспечені євразійці», зокрема й В. Путін, визначають так званий «Євразійський Союз» як супранаціональне утворення, хоча по суті воно є «російськоцентричним» (<*русскоцентричным*>) і розглядається як «негласне розширення сьогоднішньої російської псевдо-федерації до меж більшої частини територій колишньої імперії» [18]. У такий спосіб, це утворення може стати певним послідовним продовженням «старої Росії» та відновити, на думку неоєвразійців, принаймні, часткову історичну та територіальну спадковість між РФ, СРСР і царською імперією, або й Київською Руссю.

Найбільш істотною підвалиною своєї теорії неоєвразійці вважають так звану «російську цивілізацію» (вона ж у деяких авторів синонім «євразійської цивілізації»), щоправда досі залишається незрозумілим, коли і внаслідок чого вона виникла. Відтак, ми цілком підтримуємо позицію сучасних російських істориків А. Верховського й Е. Паіна, що, оскільки критерії виділення російської (євразійської) цивілізації суто довільні й кожний її конструктор пропонує власний набір таких маркерів, «немає ані найменшої надії на те, що учасники цього захоплюючого конструювання коли-небудь домовляться про час виникнення цієї особливої цивілізації» [19, 89]. Разом із тим, популярність цієї ідеї у сучасній РФ пояснюється її зручністю на політичному рівні, адже «євразійство було і залишається централістською ідеєю, свого роду аргументом у поясненні центральної влади й її ролі в історичній російській державі», – як зауважив В. Тішков. З цього також конструюється ідеологічний погляд на «євразійський континент» як певну цивілізаційну спільність, що, «начебто, зумовлена самою історією бути великою імперією» [10, 23].

У такому контексті кожній регіональній неросійській (в етнічному розумінні) спільноті, що входить до складу РФ, пропонується лише пошук і визначення свого внеску до спільної долі та цінностей Євразії, попри те, що вона виступає як ідеологічно сконструйована метафора. Показовим щодо цього слід визнати нещодавно опубліковану працю дослідниці з Якутії Л. Федорової, присвячену релігійності універсальних ідей Євразії. Зокрема авторка вважає, що, «за проведення євразійської ідеології та формування євразійської цивілізації, доцільніше дотримуватися напряму універсальної ідеї "стихій і космічних елементів"», а якщо «поринути вглиб історії, до початкової релігійності ідеї євразійських народів, то вимальовується єдина для предків цих народів універсальна ідея відкритого цілісного небесно-космічного світобачення» [20, 281]. Тобто, виходить, для майбутнього формування «євразійської цивілізації» достатньо теоретично і практично об'єднати в одну спільноту слов'ян із православ'ям, татар, чеченців (й решту кавказців) з ісламом, монголів з тенгріанством, якутів з буддизмом і також народи, що сповідують шаманізм, лишень на одній підставі – бо, як і у стародавні часи, вони дотепер бачать сонце, місяць, зірки, дощ, вітер, туман й інші «стихії та космічні елементи». При цьому, очевидно, достатньо буде залишити якусь одну віру, адже все одно в давнину всі «євразійські народи» мали єдину «універсальну ідею відкритого цілісного небесно-космічного світобачення».

Чимало нинішніх російських апологетів неоєвразійства визнають доцільною подібну «релігійну універсальність» майбутньої євразійської цивілізації. Наприклад, А. Панарін переконує, що «тільки сучасні інститути православ'я» (!) здатні нормалізувати релігійне життя Росії, причому чомусь лише вірне розуміння Воскресіння може стати ключовим елементом рятувального рішення, котре Росія могла би запропонувати всьому людству [21, 275]. При цьому, не можна не помітити, що погляди А. Панаріна, спрямовані проти сучасної глобалізації, пов'язані, передусім, із пошуками альтернативи цьому явищу. На думку М. Ларюель, такий зв'язок неоєвразійства з російською версією «альтерглобалізму» відображає «потребу досить широких російських інтелектуальних кіл в ідеях всеохоплюючого та всепояснюючого характеру, що водночас дозволяють розробити наукове обґрунтування російської самобутності» [22, 158].

Вбачаючи останню в імперській сутності, неоєвразійці не сприймають падіння будь-якого політич-

ного режиму через розпад країни, а відтак, вважають, що зміна ідеології не є виправданням звуження кордонів Радянського Союзу, що так чи інакше свідомо ототожнюється з нинішньою Росією. Тому зникнення СРСР сприймається неоєвразійцями як зрада з боку правлячої тоді еліти та з боку Заходу, а також як відкидання елітами та Заходом імперських реалій країни. Отже, нинішні неоєвразійські принципи однозначно вказують на обов'язковість відновлення імперії, хоча б у риториці, навіть якщо в політичному напрямі такі кроки відсутні. Таким чином, на глибоке переконання М. Ларюель, неоєвразійство має розглядатися як рух, що містить глибоко реставраційний характер [22, 158].

Погоджуючись із останньою тезою, можна також наголосити на тому, що це – ще й своєрідний «цивілізаційний націоналізм», поданий у «науковій» обгортці. Одним із прикладів цього є «Русская доктрина», популярна в 2005–2007 рр. і презентована як маніфест «російського консерватизму». За своїм наповненням вона є доволі ексцентричною та еклектичною, містячи ідеї «ліві», «праві», «російські» та безумовно «євразійські», хоча найбільш принциповою позицією в ній є постійне звернення до образу ворога, котрому протистоїть «особлива цивілізація» – етнічно російська. Всі інші народи РФ ця доктрина іменує «іншоплемінниками» (<*иноплеменниками*>) та надає їм «почесний» статус «родичів», зрозуміло, молодших, які шанобливо та без коливань визнають «державоутворюючий російський народ» [23, 128].

По суті пропонована доктрина являє собою стандартну етнонаціоналістичну програму, яка обґрунтовує домінуюче право одного народу та однієї релігії у політичній системі держави. Однак, як доводять А. Верховський і Е. Паін, саме опція «особливої цивілізації» повинна надати цій концепції видиму «наукоподібність» та озброїти додатковим аргументом у доведенні наперед визначеності саме такого шляху. На думку фахівців, є тут і важливий психологічний момент, адже «багатьом у Росії важко визнати себе націоналістами, а ось прибічниками "особливої цивілізації" – без проблем» і, зрештою, «ідентифікація "ми" виглядає значно солідніше, якщо це не "нація" (націй-то багато), а "цивілізація"» [19, 85–86]. Втім, як етнополітичний проект ця доктрина ніколи не зможе втілитися в РФ, на основі ідеї особливої російської (чи навіть євразійської) цивілізації, оскільки остання розуміється винятково в етнічному аспекті, що безсумнівно зумовить появу «відрубних» концепцій багатьох інших (неросійських) цивілізацій у межах одної держави.

Саме тому деякі зарубіжні дослідники застерігають, передусім, політичний істеблішмент сучасної Росії від небезпечного для неї «джинна» націоналізму, Зокрема А. Умланд з цього приводу зауважує: «Путін і його команда сьогодні успішно вирішили завдання зміцнення своєї власної влади в країні з допомогою розпалювання ксенофобських і націоналістичних почуттів. Однак вони мають розуміти, що грають із вогнем, маніпулюючи національними почуттями і тривожними настроями суспільства. Буде злим жартом для майбутньої долі росіян, якщо в один чудовий день історики прийдуть до висновку, що цілісність пострадянської російської держави підірвали не її "вороги", а керівники РФ та їхні ризиковані політичні технології» [24, 253].

На нашу думку, однією з основних проблем неоєвразійського вчення є також аморфне бачення тієї засадничої ідеї, котру можна було би визначити, як «російська національна ідея». Причому ще «класики» євразійства закликали зосередитися на пошуку «свого національно-культурного завдання». Однак, як стверджує, скажімо, знавець проблеми С. Ключніков, дотепер «внутрішнє культурне завдання Росії до кінця не визначене» [25, 38]. Відтак, величезною проблемою для всього світу залишається те, що й досі спільної для «росіян» національної ідеї не існує. Або ж, як вважає Д. Трєнін, основою ідентичності нинішніх росіян, причому ще з радянських часів, залишається перемога СРСР у Другій світовій війні [26, 96]. Така деформація зумовлена тим, що тривалий час для етносу росіян розмежувальними лініями були винятково державні кордони, тоді як їхня імперія (так само й радянська) завжди була більшою, ніж територія компактного мешкання цієї етнічної спільноти. Відтак, у постімперський період створення російської громадянської нації стало першочерговим завданням для країни, але й досі не було та немає жодних реальних кроків у цьому напрямі, навпаки, лише дужче роздмухується згарище колишньої «імперської величі» та подальшої нівеляції «російської національної ідеї». Інфляція ж останньої найяскравіше помітна якраз у системі координат сучасного неоєвразійства.

Безперечною слабкістю «євразійської ідеї» (і в минулому, і тепер) є те, що вона так і не змогла домогтися широкого визнання, «оволодіти масами». Незважаючи на те, що неоєвразійці намагаються поширювати свою програму у величезній кількості видань, їхні ідеї все ще залишаються надбанням окремих елітарних осередків. Для російських націоналістів євразійська ідея занадто абстрактна, те ж саме можна сказати й щодо більшості інтелігентів в ісламських республіках колишнього Радянського Союзу. Відтак, у чому переконаний і Л. Люкс, попри всю оригінальність, програма неоєвразійства, судячи з усього, знову приречена на провал [27, 5].

Відсутність, бодай, політичної нації та «російської національної ідеї», швидше за все, й породжують у сучасній Росії (в тому числі, і в її науковій гуманітаристиці) хворобливо некомфортне ставлення до всіх явищ і феноменів, пов'язаних зі сферою «національного», «етнічного» й особливо «етнонаціонального», заміщуючи їх куди аморфнішими «особливою цивілізацією», «імперією», «євразійством» тощо. Доволі важливим у цьому контексті є висновок, згадуваного вище Д. Трєніна, що, саме розпад Радянського Союзу позначив кінець Євразії як єдиного цілого [26, 126; 28].

В епоху глобалізації, з її новими можливостями попередні відмінності між Європою й Азією стираються, а Євразія стає ще більш взаємопов'язаним і взаємозалежним простором, де Росія – вже не ядро, а лише один із елементів цієї досить складної картини. Однак, попри те, що вона перестала бути синонімом Євразії, всупереч очікуванням багатьох західних аналітиків, вона не стала й частиною Європи, а отже, процес самоідентифікації Росії залишається незавершеним і, на жаль, малозрозумілим. Популярна ж наразі в російському інтелектуальному просторі неоєвразійська модель виглядає непереконливою та малоперспективною спільнотною ідентичністю. Не може не турбувати й її ізоляціоністський та ультранетолерантний потенціал, які, на превеликий жаль, виопуклилися з усією силою на прикладі теперішнього українсько-російського конфлікту, що з паранормальним шалом демонструє сьогодні найвідоміший російський апологет неоєвразійства – А. Дугін, хоча творчість цього «професора» заслуговує на окремий аналіз, що, зі свого боку, визначає подальшу перспективу студіювання означеної проблематики.

1. Дет. про це див. недавню нашу працю: Івангородський К.В. Критика «етнологічної концепції» Лева Гумільова у сучасній російській історіографії // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2015. – № 9. – Вип. 342.
2. Найповніша бібліографія сучасних досліджень класичного євразійства представлена у наступних працях: О евразии и евразийцах / Под ред. А. Антощенко. – Петрозаводск, 2000; Быстрюков В.Ю. В поисках Евразии. – Самара, 2007. – С. 246–271; у західній гуманітаристиці: Laruelle M. L'ideologie eurasiste russe ou comment penser l'Empire. – Paris, 1999; Wiederkehr S. Die eurasische Bewegung: Wissenschaft und Politik in der russischen Emigration der Zwischenkriegszeit und impostsowjetischen Russland. – Köln, 2007; та ін.
3. Пахлевска О. Неоевразизм, кризис русской идентичности и Украина (Часть первая) // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры (далі – ФНВИК). – 2011. – № 1.
4. Жданова Г.В. Перспектива евразийского проекта // Евразийская идея и современность: Сб. ст. / Под ред. Н. Кирабаева и др. – М., 2002.
5. Бекер Р. Польские воззрения на концепции Евразии // Россия в глазах славянского мира: Сб. ст. / Отв. ред. А. Липатов. – М., 2007.
6. Люкс Л. Евразийская идеология в европейском контексте // ФНВИК. – 2009. – № 1.
7. Макаров В.Г. «Pax rossica». История евразийского движения и судьбы евразийцев // Вопросы философии. – 2006. – № 9.
8. Быстрюков В. [Рец.] Евразийская идея и современность. Сборник статей / Под ред. Н. Кирабаева и др. – М., 2002 // Ab Imperio. – 2008. – № 1.
9. Хаген М. фон. Империи, окраины и диаспоры: Евразия как антипарадигма для постсоветского периода // Ab Imperio. – 2004. – № 1; Див. також українську версію: Гаген М. фон. Росія – Радянський Союз – Евразія // Україна Модерна. – Ч. 9. – К.; Л., 2005.
10. Тишков В. «Евразия» как метафора и о миссии российской нации // VI Конгресс этнографов и антропологов России (Санкт-Петербург, 28 июня – 2 июля 2005 г.): тез. докл. – СПб., 2005.
11. Ларуэль М. Переосмысление империи в постсоветском пространстве: новая евразийская идеология // ФНВИК. – 2009. – № 1.
12. Шнирельман В.А. Евразийская идея и теория культуры // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 4.
13. Пономарёва Л.В. «Евразийство»: его место в русской и западноевропейской традиции // Евразия: исторические взгляды русских эмигрантов. – М., 1992.
14. Kagan R. New Europe, Old Russia // The Washington Post. – 2008. 6 febr. – P. 19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.washingtonpost.com; україномовна версія опублікована у газеті «День» за 9 лютого 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.day.kiev.ua/196142.
15. Пахлевска О. Неоевразизм, кризис русской идентичности и Украина (Часть вторая) // ФНВИК. – 2011. – № 2.
16. Иванов А.В., Попков Ю.В., Тюгашев Е.А., Шишин М.Ю. Евразийство: ключевые идеи, ценности, поли-тические приоритеты. – Барнаул, 2007.
17. Гумилёв Л.Н., Ермолаев В.Ю. Горе от иллюзий // Основы евразийства: Антология / Сост. А. Дугин. – М., 2002.
18. Умланд А. «Евразийские» проекты Путина и Дугина – сходства и различия // Geopolitika (Литва). – 2012. – 23.06 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-ices.org/russian/print/textid:15423.
19. Верховский А., Паин Э. Цивилизационный национализм: российская версия «особого пути» // ФНВИК. – 2010. – № 2.
20. Федорова Л.В. Евразийство: стремление к древнейшей или новой религиозности универсальных идей. – Якутск, 2012.
21. Панарин А. Россия в циклах мировой истории. – М., 1999.
22. Ларюэль М. Александр Панарин и «цивилизационный национализм» в России // ФНВИК. – 2009. – № 2.
23. Зверева Г. Русские смыслы для новой России? Опыт продвижения «Русской доктрины» // Верхи и низы русского национализма / Сост. А. Верховский. – М., 2007.
24. Умланд А. Джинн национализма и будущее путинской России // ФНВИК. – 2011. – № 1.
25. Ключников С. Восточная ориентация русской культуры // Русский узел евразийства: Восток в русской мысли: Сб. тр. евразийцев / Сост. С. Ключников. – М., 1997.
26. Тренин Д. Post-imperium: евразийская история. – М., 2012.
27. Люкс Л. Евразийство? Национализм? Русский европеизм? – куда качнется российский маятник? // ФНВИК. – 2006. – № 2.
28. Див. також: Trenin D. The End of Eurasia: Russia on the Border Between Geopolitics and Globalization. – Washington, 2002; Трєнін Д. Росія і кінець Євразії // Ї. – 2005. – № 39.

Ivangorodsky K.V. Neoeurasism as Empire speaker as to Ethno-Historiography. In the article is analyzed the ethnopolitical doctrine of modern Russian movement – Neoeurasism as the model of Russia transformation to the new Empire in future.

Key words: Neoeurasism, Eurasians, Eurasia, Empire, Russia, doctrine.

Джерелознавство, теорія та методологія історії

В. В. Швець

МИХАЙЛО ДОМОНТОВИЧ – ГОЛОВА ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОЇ КОМІСІЇ З ОПИСУ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1877–1878 рр.

На матеріалах праці М. Домонтовича – «Огляд російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові», проаналізована робота Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Ключові слова: *М. Домонтович, наукова діяльність, російсько-турецька війна 1877–1878 рр., військово-історична комісія.*

Російсько-турецькі війни XVIII–XIX ст. завжди знаходилися в полі активного інтелектуального обговорення широкими верствами суспільства. Не стала винятком і війна 1877–1878 рр. Сприйняття війни її учасниками і сучасниками формувало, через періодичну пресу, публіцистику, щоденники та листи, мемуари, той комплекс значущих і знакових фактів, подій, героїв і антигероїв війни, їх оцінки та характеристики, які з часом, перетворюючись на історіографію, ставали частиною історії країни і народу. Дослідження радянських істориків принесли значну користь з погляду аналізу ряду важливих проблем, насамперед визначення справжнього історичного значення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Надзвичайно багато у справі дослідження війни 1877–1878 рр. зроблено і військовими істориками сучасної Росії.

Перш за все, необхідно назвати фундаментальне дослідження, започатковане під егідою Головного штабу російської армії [1]. Видання було здійснене в дев'яти томах (шістнадцяти книгах великого формату). Звертає на себе увагу, що робота була поставлена під контроль військового відомства, а для координації всієї великої діяльності з її створення був утворений особливий орган – Військово-історична комісія.

Перші звернення до історичного осмислення подій російсько-турецької війни 1877–1878 рр. відносяться до початку XX ст. Це роботи Л. Богдановича, І. Преображенського, праця Військово-історичної комісії – «Опис російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові», приурочені до 25-річчя 12-го російсько-турецького конфлікту [2–4]. Коротко, але в той же час досить чітко виклав ставлення місцевого населення до російської армії на балканському театрі воєнних дій під час російсько-турецької війни, військовий історик і генерал-майор К. Дружинін [5]. Досить об'єктивною у вивченні ставлення суспільства до боротьби південних слов'ян була радянська історіографія, що засвідчила, скажімо, праця Н. Бєляєва [6]. Основну її частину займає докладний аналіз військових дій, а крім цього, розглядаються положення ворогуючих сторін напередодні конфлікту і їх плани в майбутній війні.

Втім, звернемося до аналізу персоналії голови військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. – генерала Михайла Олексійовича Домонтовича (1830–1902). Його становлення як особистості та науковця почалося зі вступом до Петровського Полтавського кадетського корпусу, по закінченні якого (1849 р.) у званні прапорщика, він отримав призначення на службу до лейб-гвардії гренадерського полку [7]. Згодом М. Домонтович закінчив Миколаївську академію Генерального штабу, що була заснована 26 листопада 1832 р., під назвою Імператорська військова академія, за проектом генерал-ад'ютанта, барона Жоміні «для підготовки офіцерів до служби Генерального штабу» і «для більшого поширення знань в армії» [8]. З цього часу можемо сміливо констатувати перші наукові кроки-«зародки» майбутнього генерала. Другим і, на наш погляд, найбільш важливим етапом становлення Михайла Олексійовича як науковця стало написання ним монографії – «Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния». Саме після закінчення цієї ґрунтовної праці, як повідомляють автори статті про М. Домонтовича в енциклопедії [7], він був прийнятий у дійсні члени Російського географічного товариства.

У 1876 р. М. Домонтович був призначений начальником канцелярії завідувача громадською частиною при головнокомандувачі Дунайською армією, а 1877 р. – Тирновським губернатором (Болгарія); нагороджено орденом Св. Станіслава 1-го ступеня з мечами. Цю посаду він обіймав кілька місяців і в лютому 1878 р. повернувся до Росії, де був призначений виконувати особливі доручення при головному управлінні військово-навчальних закладів, але у квітні того ж року Михайла Олексійовича знову відряджений до Болгарії, де він виконував обов'язки директора Канцелярії імператорської комісії у Болгарії й управителя справами її ж Ради. Він працював над організацією управління нового князівства і його було нагороджено орденом Св. Анни 1-го ступеня.

По закінченні Російсько-турецької війни 1877–1878 рр., для її опису при Головному Штабі була створена Історична комісія. Підтвердження цьому ми знаходимо у статті В. Золотарьова – «Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в отечественной историографии», де доведено, що «комісія з опису російсько-турецької війни виникла 29 березня 1879 р., а розпущена – 6 грудня 1911 р.» [9]. У 1881 р. М. Домонтовича було призначено позаштатним членом військово-навчального комітету і головою військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр., за працю в якій він отримав орден Св. Володимира 2-го ступеня [7]. Продуктом діяльності та безпосереднього головування Михайла Олексійовича у військово-історичній комісії з опису російсько-турецької війни 1877–

1878 рр. стала праця «Обзор русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове», що побачила світ 1900 р. у Санкт-Петербурзі [10].

Така, на перший погляд, повільна робота комісії (праця вийшла через 22 роки по завершенні війни) заслуговує на те, щоб з'ясувати об'єктивні причини цього. Річ у тім, що майже всі попередні війни були описані через багато років по їх закінченню, а більшість із них складені не за першоджерелами, а вже з готових матеріалів, як це було, наприклад, із описами Пруссько-данської або Франко-прусської війн [10]. Тому М. Домонтович у передмові до монографії спеціально зауважив умови та обстановку, за яких відбувалася робота Військово-історичної комісії «нашого Головного Штабу»: «Як і всі тимчасові установи, ця Комісія не користувалася самостійністю і не могла відразу розпочати доручену їй роботу, не лише тому, що вона у нас була новою, а головним чином через те, що для її роботи не було необхідних матеріалів. Матеріали зберігалися у місцевих архівах; досить проблематично і протягом тривалого часу передавалися до Комісії. Їх якість була такою, що членам комісії доводилося впорядковувати справи. У процесі цієї роботи значний масив інформації було втрачено. Окремі документи розшукувалися протягом десятків років і часто-густо знаходилися випадково» [10].

Цю доволі копітку архівну роботу Комісії вдалося завершити умовно лише в 1890 р., і то не повністю, зважаючи на те, що деяким військовим частинам було дозволено залишити у себе справи до закінчення їх полкових історій. Тим не менше, незважаючи на затримки, а також на плинність працівників і відсутність зручного приміщення для їх спільної роботи, складання систематичного опису подій війни на Балканському півострові не зупинялося. Вже на 1896 р. він мав настільки завершений вигляд, що навіть надійшов дозвіл друкувати його за затвердженим планом. Однак виконати його не судилося, у зв'язку із тим, що 1898 р. надійшло нове розпорядження, за яким Комісія мала змінити систему видання своїх праць і значно розширити їх зміст.

Між іншим, їй доручалося, не обмежуючись витягами із документів і розміщення їх, як це передбачалося, в особливих додатках до тексту опису кожного розділу, опублікувати їх якомога більше в окремих випусках «Збірника матеріалів». Потім, складений текст опису військових дій, доповнити деталями, що стосуються продовольчої частини військ, їх військових відмінностей, особистої звитяги. «В цей час працівники Комісії, кількість яких збільшено вдвічі, займаються виконанням вказаних їй додаткових робіт, які, ймовірно, найближчим часом будуть завершені та видані для загального користування, – акцентував Михайло Олексійович. – Початок зроблено. Так, у минулому і цьому році надруковано вже 20 видань "Збірника матеріалів"» [10].

Крім того, в 1898 р., за особливим розпорядженням, надруковано «Короткий огляд відносин Росії до Туреччини за останні два століття», «Нарис політичних подій в кінці війни 1877 і 1878 рр.» і цей «Огляд» військових дій у Європейській Туреччині. Однак голові Комісії вдалося зробити все належне, аби в її працях досягти можливої повноти і, не зважаючи на близькість описуваних подій, зберегти «максимальну правдивість», як на те неодноразово вказував один із поважних учасників війни – імператор Олександр III. Такими були основні причини повільної роботи Комісії, які жодним чином не могли сприяти швидкому завершенню роботи.

Наприкінці М. Домонтович висловив побажання, щоб при Головному Штабі в майбутньому був організований постійний Історичний відділ як для обробки загальних матеріалів минулих війн в цілому, так і для російських походів на Туреччину зокрема [10]. Відомо, що матеріали про ці походи не були зібрані свого часу і це стало однією з найголовніших перешкод на шляху їх наукового дослідження у російській військовій літературі.

Отже, головування М. Домонтовича у Військово-історичній комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. виявило науковий та організаційний хист військового. Незважаючи на об'єктивні причини, котрі перешкоджали оперативній підготовці «Обзору русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове», голова Комісії робив усе від нього залежне для якомога швидшого завершення проекту. Враховуючи досвід опису й аналізу попередніх воєн, вважаємо, що військово-історична комісія з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр., за головування генерала М. Домонтовича, реалізувала потужний, а головне – надзвичайно історично цінний пласт роботи.

1. *Описание русско-турецкой войны 1877–78 гг. на Балканском полуострове: в 9 т. – СПб., 1901–1912.*
2. *Богданович Л.А. Двадцатипятилетие великой освободительной войны. 1877–1902. – М., 1902.*
3. *Преображенский И.В. За братьев славян. По поводу 25-летия священной войны 1877–1878 гг. – СПб., 1903.*
4. *Описание русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. – Т. 1: Обстановка перед войной. – СПб., 1901.*
5. *Дружинин К.И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. // История русской армии. – М.; СПб., 2004.*
6. *Беляев Н.И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. – М., 1956.*
7. *Домонтович Михаил Алексеевич. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org.*
8. *Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской академии генерального штаба. – СПб., 1882.*
9. *Золотарев В. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в отечественной историографии [Електронний ресурс.] – Режим доступу: http://netess.ru/3knigi.*
10. *Домонтович М.А. Обзор русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. – СПб., 1900.*

Shvets V.V. Mykhaylo Domontovych – Chairmen of the Military-historical commission of the Russian-Turkish War the 1877th–1878th. Based on the materials of the work by M. Domontovych «The overview of the Russian-Turkish War in the 1877th –1878th on Balkan Peninsula» we made the observation analysis of the Military-historical commission that described the Russo-Turkish War work.

Key words: M. Domontovych, scientific work, Russo-Turkish War of 1877–1878., Military-historical commission.

Л. І. Синявська

ВАЖКА ПРОМИСЛОВІСТЬ СХОДУ УКРАЇНИ ЗА УМОВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ПУБЛІКАЦІЯХ СУЧАСНИКІВ

У статті подано історіографічний аналіз праць, присвячених важкій промисловості Сходу України, які було опубліковано в роки Першої світової війни.

Ключові слова: *Схід України, важка промисловість, Перша світова війна, історіографічний аналіз.*

Перша світова війна виявилася більш тривалою, аніж прогнозувалося до її початку, продемонструвавши надзвичайну важливість виробничих потужностей і забезпечення безперебійної роботи промислових підприємств. За сучасних умов знову цінним є досвід мобілізації промисловості в ході ведення бойових дій.

Важливим видається вивчення заходів, спрямованих на узгодження роботи промислових підприємств різного профілю і форми власності, аналізом ефективності урядових заходів, спрямованих на забезпечення безперебійної роботи промисловості в умовах війни. У Російській імперії поступово визрівало розуміння необхідності збільшення впливу держави на економічні процеси, але уявлення про його межі породжувало запеклі суперечки стосовно визначення обсягів і сфер державного регулювання.

Цей факт позначився й на висвітленні дослідниками в роки війни та після її завершення економічних явищ і процесів, що відбувалися на підприємствах важкої промисловості Сходу України. Однак, крім світової тенденції до поглиблення аналізу державного регулювання економічних процесів, надзвичайної ваги набирало визначення доцільного обсягу іноземних інвестицій до російської економіки та впливу залучення іноземних капіталів на забезпечення обороноздатності країни. Звідси актуалізувалася увага до аналізу діяльності монополістичних об'єднань і підприємств, де частину статутного капіталу складали іноземні інвестиції [1]. Так, у роботах Б. Авілова [2], Д. Боголєпова [3], А. Венедиктова [4], К. Воблого [5], А. Куканова, В. Левшина [6] зроблено спробу аналізу фінансової політики уряду та її впливу на розвиток промисловості. На основі здійснення мікроекономічного аналізу, висловлено ряд думок, стосовно причин підвищення цін у роки війни та впливу цього процесу на виконання підприємствами укладених раніше контрактів. Визнаючи необхідність забезпечення державного контролю над цінами, вказувалося й на необхідності врахування інтересів промисловців та частково робітництва, внаслідок різкого зростання цін на товари та послуги. Такий підхід часто хибував на протилежність суджень одного й того ж автора стосовно певних економічних проблем. Насамперед це стосувалося визначення балансу між інтересами промисловців і самодержавства.

У межах визначення залежності Росії від іноземного капіталу і впливу цього фактору на організацію забезпечення армії, висвітлювалися заходи, які були пов'язані з ліквідацією «німецького засилля» в економіці. Водночас, як правило, висловлювалися діаметрально протилежні погляди: частина дослідників вказувала на те, що не виважена політика уряду зумовила не лише занепад господарств німецьких колоністів, а й вкрай негативно вплинула на роботу промисловості [7]. Деякі науковці наполягали на тому, що втілення в життя антинімецьких законів сприяло розвитку промисловості в Росії й забезпечило згуртованість населення в боротьбі з ворогом [8].

У роки війни розглядалося й питання забезпечення промисловості працівниками, за умов здійснення масштабних мобілізацій. Полеміка мала місце стосовно доцільності забезпечення броні від призову для найбільш кваліфікованих працівників та обсягів залучення до виконання робіт жінок та неповнолітніх. У межах аналізу рентабельності підприємств визначалися обсяги заробітної плати для різних категорій працівників і характер стосунків промисловців із урядовими структурами [9].

Науковці приділяли багато уваги аналізу законодавчих актів, що були прийняті в умовах воєнного часу. В основному, висвітлювалися результати посилення процесу етатизації й обмеження економічних відносин із європейськими країнами, внаслідок зменшення обсягів транспортних перевезень. Руйнування економічних зв'язків та зміна структури виробництва в умовах війни розглядалася дослідниками, переважно, як тимчасове явище. При цьому оцінювалися перспективи певних видів капіталовкладень після завершення бойових дій і фінансова стійкість найбільш значних акціонерних товариств. Аналізувалася ефективність втілення в життя законодавчих актів, що було покликано регулювати економічні відносини у сфері виготовлення засобів виробництва [10].

Особливого значення мали висловлювання промисловців і підприємців, які оцінювали й трактували певні події та явища історії тих часів. Вагомими є дані щодо оцінок стану розвитку економіки загалом, її окремих галузей, забезпечення цивільного населення та військових підрозділів предметами першої необхідності. Формували уявлення про стан справ у промисловості років війни й великий масив фотографій [11]. В перші роки після завершення Першої світової війни виходили публікації, які оцінювали важку промисловість і стан речей у галузях, причини невдач на шляху організації виробництва в умовах мілітаризації економіки. Висвітлювалися заходи, які були пов'язані з відновленням промислових потужностей на Сході України та внесок найбільш видатних осіб, які доклали великих зусиль для організації промислового виробництва [12].

Отже, тематика важкої промисловості Сходу України була присутня у працях сучасників Першої світової війни, а наявна історіографічна база цього періоду дає можливість стверджувати про актуальність питань, що виникали в ході війни, й які піднімалися в їх публікаціях. Загалом, попри наявність обсягу літератури, автори якої висвітлювали економічні явища та процеси під час Першої світової війни, зміни у важкій індустрії Сходу України трактувалися насамперед у контексті процесів і загальних тенденцій Російської імперії, не виокремлюючи особливостей функціонування промисловості на українських теренах.

1. *Загорский С.О. Синдикаты и тресты (Учение о капиталистических монополиях). – СПб., 1914; Зив В.С. Иностранные капиталы в русских акционерных предприятиях. – Пг., 1915. – Вып. 1: Германские капиталы; Зив В.С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности. – Пг., 1917.*
2. *Авилов Б. Настоящее и будущее народного хозяйства России. Влияние войны, возможные последствия ее для народного хозяйства и проблема будущего. – Пг., 1916; Авилов Б. Экономические перспективы // Под старым знаменем. – Саратов, 1916.*
3. *Боголепов Д. Война и финансы. – М., 1917.*
4. *Венедиктов А.В. Война, рост цен и старые контракты. – Пг., 1917.*
5. *Воблый К.Г. К вопросу о причинах современной дороговизны. – К., 1915.*
6. *Куканов А.И., Левшин В.Л. Законы 4 октября и 16 декабря 1914 года о повышении окладов гербового сбора. С приложением согласованного с разъяснениями Министерства финансов и новыми законами перечня бумаг, актов и документов, облагаемых актовым гербовым сбором низшего оклада. – М., 1915.*
7. *Линдеман К.Э. Законы 2 февраля 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России). Их влияние на экономическое состояние Южной России. Критический разбор. – М., 1915.*
8. *Ликвидация немецких предприятий // Промышленность и торговля. – 1915. – 15 января.*
9. *Вопрос о недостатках рабочих рук в промышленности // Промышленность и торговля. – 1914. – 1 марта; Вопросы программы и тактики торгово-промышленного класса России // Горно-заводское дело. – 1917. – № 11–12; Гершегорн А. Количество и состав робочих на каменноугольных предприятиях Донецкого бассейна // Горнотруд. – 1918. – 15 сентября; Итоги XLII Съезда горнопромышленников юга России // Горно-заводское дело. – 1917. – № 38–39; Задачи текущего мо-*

мента и положение промышленности // Промышленность и торговля. – 1917. – № 20–21; Мигулин П.П. Вопрос о финансовых преобразованиях // Новый экономист. – 1916. – 13 февраля; Организационная задача торгово-промышленного класса России в настоящий момент // Горно-заводское дело. – 1917. – № 32–33; Отчет председателя XL Съезда горнопромышленников юга России, горного инженера, тайного советника С. Н. Сучкова. – Х., 1916; Рабчинский И. В. Уголь // Известия горного отдела. – 1918. – № 2–3; Съезды и торгово-промышленные организации // Промышленность и торговля. – 1917. – № 20–21; Труды экономического совещания. 3–4 января 1916 года. – М., 1916.

10. *Авербах О.И. Законодательные акты, вызванные войной 1914 года с Германией, Австро-Венгрией и Турцией. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы Правительствующему Сенату, Распоряжения и Постановления Министров и др. – Вильна, 1915; и др.; Иванов Н.И. Закон о государственном подоходном налоге со всеми относящимися до закона приложениями, подробным алфавитным предметным указателем. – О., 1916; Законы о новых налогах, о гражданской и уголовной ответственности торговцев и промышленников и другие законы 1914–1916 гг. с необходимыми разъяснениями, алфавитным указателем, инструкциями и образцами прошений. – Пг., 1917; Сорин Н. В. Закон о подоходном налоге: текст закона с комментарием. – Пг., 1916.*
11. *Летопись Великой войны: 1914 г. – М., 2013; Летопись Великой войны: 1915 г.: в 2 ч. – М., 2013; Летопись Великой войны: 1916 г.: в 2 ч. – М., 2013; Летопись Великой войны: 1917 г. – М., 2013. – [Репринтное издание].*
12. *Диманштейн Я. Воскресение из мертвых // Горно-заводское дело. – 1919. – № 1–2; Новая Россия // Горно-заводское дело. – 1919. – № 1–2; Памяти Николая Федоровича фон-Дитмара // Горно-заводское дело. – 1919. – № 1–2.*

Syniavska L.I. Heavy industry in east of Ukraine in the First World War, publications of contemporaries. The article contains the historiographical analysis of the works about heavy industry in the east Ukraine, which was published during the First World War.
Key words: East Ukraine, heavy industry, First World War, historiographical analysis.

Л. М. Жванко

ДОКУМЕНТИ 1919 р. ЩОДО ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ БІЖЕНЦІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Запропонована стаття вводить до наукового обігу документи, які стали законодавчою основою соціальної політики у царині опіки біженців Першої світової війни в радянській Україні.
Ключові слова: *Перша світова війна, біженці, Україна.*

Комп'єнське перемир'я 11 листопада 1918 р. поставило крапку в ході Першої світової війни, але спричинена нею проблема біженців продовжувала існувати. Більше того вона вимагала до себе уваги вже нових державних утворень, що виникли на руїнах Російської імперії. Падіння Української Держави П. Скоропадського у грудні 1918 р. поставила під сумнів можливість подальшої реалізації політики соціального захисту біженців та їх планомірного повернення додому [1, 336–430]. Директорія УНР виявилася неспроможною сконсолідувати політичні сили українського суспільства і покінчити з анархією, породженою відсутністю адміністрації на місцях. Це призвело до поступової втрати контролю над країною, яка дедалі більше занурювалася у вир революційного хаосу. Наступ білої армії, висадка на Півдні України військових формувань Антанти – все це ставило на порядок денний єдине трагічне питання – можливість існування України як державного організму. Крім того, її становище ще більше ускладнилося, коли відкриту агресію проти неї розгорнула більшовицька Росія [2, 8]. У 1919–1920 рр. вона розпочала процес поглинання України та формування за своїм зразком системи органів влади, серед іншого й у сфері соціального захисту біженців.

Окреслена у назві статті тема до цього часу перебуває поза увагою вітчизняних науковців [3, 115–133; 4, 81–97]. Відтак, першим кроком є пошук і донесення до широкого загалу історичних джерел як основи подальшого ґрунтовного дослідження проблеми. Таким чином, метою запропонованої роботи є введення до наукового обігу історичних документів, що репрезентують політику радянської України у справі створення 1919 р. системи центральних і місцевих органів соціального захисту біженців і військовополонених. Декрет та накази були опубліковані у першому числі часопису «Социальное обеспечение» за 1919 р., який був друкованим органом Наркомату соціального забезпечення радянської України. Насамкінець зауважимо, що документи подано мовою оригіналу зі збереженням тогочасних мовних, граматичних і стилістичних особливостей. У скорочених словах для розуміння контексту зроблено авторські вставки.

ДЕКРЕТ
о Главной Украинской Комиссии о пленных и беженцах (17 февраля 1919 г.)

1. Для объединения, направления и непосредственного руководства всею деятельностью по обслуживанию пленных и беженцев в пределах Советской Украины по соглашению о Всероссийской Центральной Коллегией о пленных и беженцах учреждается Главная Украинская Комиссия по делам пленных и беженцев.

2. Главная Украинская Комиссия по делам пленных и беженцев состоит в непосредственном подчинении Центральной Коллегии является органом Правительства Р.С.Ф.С.Р. с присвоением ей в пределах всей Советской Украины прав и преимуществ Правительственного учреждения, в частности права продовольственных закупок, под контролем продовольственных органов Советской Украины, а также права делать непосредственно доклады Совету Народных Комиссаров Украины. Вместе с тем Главная Украинская Комиссия о пленных и беженцах, как и ее органы на местах, находятся под общем контролем Комиссариата Внутренних Дел.

3. В ведение Главной Украинской Комиссии переходят Комиссия о пленных при бывш.[*ем*] Главном Штабе, Департамент о беженцах бывш.[*его*] Министерства Внутренних Дел и все другие местные и центральные организации, ведающие делами военнопленных.

4. Главной Украинской Комиссии о пленных и беженцах поручается учреждение и финансирование системы местных органов по делам пленных и беженцев и эвакуация пленных и беженцев, следующих через Украину транзитным путем. В порядке организации местных органов по делам пленных и беженцев на территории Украинской Советской Республики, Главной Украинской Комиссии о пленных и беженцах предоставляется вся полнота власти в соответствии с общими указаниями и распоряжениями Всероссийской Центральной Коллегии о пленных и беженцах.

5. Решение Главной Украинской Комиссии по делам пленных и беженцев обязательно для всех ведомств Украинской Советской Республики.

6. В видах полного учета всех средств, расходуемых на дела пленных и беженцев, все кредиты означенного направления, отпускаемые Правительственными учреждениями и организациями, обслуживающих плен-

ных и беженцев, испрашиваются через Главную Комиссию о пленных и беженцах и подлежат ее контролю.

7. Состав Главной Украинской Комиссии назначается Центральной Коллегией о пленных и беженцах по соглашению с Рабоче-Крестьянским Правительством Украинской Республики.

8. Комиссариату по Внутренним Делам, Здравоохранения, Комиссариату Социального Обеспечения и их местным органам, равно как и общественным организациям, предоставляется войти в самый ближайший контакт с Главой Украинской Комиссии о пленных и беженцах и ее органам на местных и всячески содействовать работе долечивания и призрения возвращающихся на родину военнопленных и беженцев.

Подписали: Председатель Совета Народных Комиссаров Украинского Рабоче-Крестьянского Правительства Х. Раковский. Управляющий Делами М. Грановский. Секретарь Вик. Торговец.

Опубл.: Социальное обеспечение. – 1919. – № 1. – С. 56–57.

ПРИКАЗ № 1
Об организации местных органов по делам о пленных и беженцах

1. На основании Декрета Совета Народных Комиссаров от 17 февраля все дела по обслуживанию пленных и беженцев, а также организация местных органов и их финансирование поручается Главной Украинской Комиссии о пленных и беженцах.

2. В силу этого декрета Главная Украинская Комиссия по делам о пленных и беженцах предлагает всем местным, губернским и местным Советам в двухнедельный срок со времени получения настоящего циркуляра образовать Комиссариаты по делам пленных и беженцев при соответствующих Советах, назначив Комиссара и его заместителя.

3. Ведению и попечению Главной Украинской Комиссии о пленных и беженцах, как и местных комиссариатов по делам о пленных и беженцах подлежат возвращающиеся из плена русские пленные здоровье до времени водворения их на выбранных ими местах жительства: больные инвалиды до передачи их органам Государственного Призрения, а беженцы лишь с момента их эвакуации.

4. В ведение местных Комиссариатов по делам о пленных и беженцах передаются все дела органам в доселе управляющих названными делами.

Примечание: При образовании указанных в настоящем циркуляре Комиссариатов о пленных и беженцах должны быть извлечены и утилизированы делопроизводства нижеследующих учреждений: 1) Отделений по делам о военнопленных при бывш.[ем] Штабах воен.[-ых] Округов, 2) Губернских и уездных Отделов Департамента о Беженцах б.[ывшего] Министерства Вн.[утренних] Дел, 3) Соответствующих Управлений б. воинск. Н-ков [начальников. – Л. Ж.] и 4) других создающихся на местах органов по делам о пленных и беженцев.

5. Все ассигнования по делам пленных и реэвакуации беженцев проводятся Главной Украинской Комиссией по сменам местных Комиссариатов, утвержденных Всероссийской Центральной Коллегией о плен. и беженцах, средства отпускаемые Главной Украинской Комиссией местным Комиссариатам расходуются под контролем и ответственностью местных Советов.

Примечание: Средства, необходимые на организационный период в течение первого месяца должны быть авансированы из местных средств, с последующим возмещение их Главной Украинск.[ой] Комиссией о пленных и беженцах.

6. Местные Комиссариаты о плен.[ых] и беженцах являются исполнительн.[ыми] органами Главной Украинской Комиссии о пленных и беженцах и руководствуются циркулярами указаниями и распоряжениями Главной Украинской Комиссии, в отношении же общего контроля и наблюдения подчинены соответствующим Комиссариатам по Внутренним Делам местных Советов.

7. Об образовании местных Комиссариатов по делам о плен. и беженцах, с указанием ответственных лиц. местные Советы должны немедленно уведомить Советы восходящих инстанций и Главную Украинскую Комиссию о пленных и беженцах (гор.[од] Харьков, временно – Рыбная, Губпленбеж).

Председатель Главной Украинской Комиссии о пленных и беженцах Мих. Зубков.

Опубл.: Социальное обеспечение. – 1919. – № 1. – С. 57–58.

ПРИКАЗ № 3
Главной Украинской Комиссии о пленных и беженцах (28 февраля 1919 г.)

Настоящим доводится до сведения и руководства приказ Центральной Коллегии о пленных и беженцах от 7 февраля 1919 года № 134-а.

1. В согласии с Правительствами Украины, Белоруссии, Литвы и Латвии, для установления единообразия, планомерности и необходимой согласованности действий в деле обслуживания пленных и беженцев по всей Российской Федеративной Республике, дело обслуживания пленных и беженцев в пределах Советской Украины, Белоруссии, Литвы и Латвии принимает непосредственно на себя Всероссийская Центральная Коллегии о пленных и беженцах, действующая при помощи образуемых ею территориях названых Республик местных учреждений по делам пленных и беженцев.

2. Все местные органы о пленных и беженцах в пределах Советской Украины, Белоруссии, Литвы и Латвии, подчиняются в административном порядке Всероссийской Центральной Коллегии о пленных и беженцах, в отношении же общего наблюдения и политического руководства – состоят в подчинении своих правительств, с присвоением таковым органам всех прав и преимуществ местных Правительственных учреждений.

3. Все существующие в настоящее время, равно как и вновь образуемые в пределах Советской Украины, Белоруссии, Литвы и Латвии, местные учреждения по делам о пленных и беженцах подлежат утверждению Центральной Коллегии о пленных и беженцах в установленном порядке, с распространение на них действия всех приказов и распоряжений Центральной Коллегии общего и специального характера.

4. Местные учреждения о пленных и беженцах в пределах Советской Украины, Белоруссии, Литвы и Латвии средства на все операции по эвакуации, врачебно-санитарному, продовольственному и пр. видам обслуживания пленных и беженцев, получают от Всероссийской Коллегии о пленных и беженцах, перед которой обязуются соответствующей отчетностью в общем порядке.

5. Для объединения направления и непосредственного руководства деятельностью органов Пленбежа на территории Украины, Белоруссии, Литвы и Латвии, Центральной Коллегии присваивается право высылать специальные Комиссии и отдельных уполномоченных.

6. Деятельность названных Комиссий и уполномоченных распространяется на районы всех местностей освобожденных и освобождаемых от иностранной военной оккупации, а по мере возможности и на месте еще оккупированные.

7. Названные Комиссии и Уполномоченные осуществляют присвоенные им права в порядке декрета Сов.[ета] Нар.[одных] Комис.[саров] от 22-го/IV 1918 г. и Цирк.[улярного] Предпис.[ания] Пред.[седателя] Сов.[ета] Нар.[одных] Комис.[саров] от 3/XII–1918 г.

о предоставлении Центральной Коллегии о пленных и беженцах и уполномоченных последнею органам особых прав и преимущества в виде сложности и важности возложенных на них задач по приему возвращающихся из-за границы пленных и реэвакуации беженцев.

Высылаемые Центральной Коллегией по делам пленных и беженцев подчиняются непосредственно Центральной Коллегии о пленных и беженцах и является органами Правительства Российской Социалистической Федеративной Советской Республики с присвоением на территории всех местностей, входящих в состав Российской Федеративной Республики, прав и преимуществ Правительственных учреждений, в частности – права продовольственных закупок, под контролем продовольственных органов Украины, Белоруссии, и Литвы и Латвии.

Председатель Центральной Коллегии Тихменев. Председатель Главной Укр.[аинсой] Комиссии Мих. Зубков.

Опубл.: Социальное обеспечение. – 1919. – № 1. – С. 58–59.

ПРИКАЗ № 5
О дальнейшей организации местных органов по делам о пленных и беженцах. 25 марта 1919 г.

Ввиду того, что местные Комиссариаты о пленных и беженцах уже образовались во всех необходимых губернских и уездных пунктах Украинской Социалистической Республике, Главная Украинская Комиссия о развитие в выполнение циркуляра № 1 об организации ее местных органов сообщает:

1. Со времени издания настоящего циркуляра дальнейшее образование новых местных Комиссариатов по делам пленных и беженцев происходит исключительно с согласия Украинской Главной Комиссии.

2. Все образованные местными советами Комиссариаты о пленных и беженцах являются исполнительными органами Главной Украинской Комиссии, а посему именуются: Р. С. Ф. С. Р. Народный Комиссариат по военным делам, Центральная Коллегия о пленных и беженцах. Главная Украинская Комиссия о пленных и беженцах. Такой-то Окружной или Уездный Комиссариат о пленных и беженцах.

3. В те пункты, где до сего времени не организованы местные Комиссариаты и где этого требует выработанный Главной Украинской Комиссией эвакуационный план, а также в те пункты, где недостаточно организована помощь пленным и беженцам, Главной Украинской Комиссией назначаются и высылаются Комиссары для организации Комиссариатов и для заведывания ими.

4. Всем действующим местным Комиссариатам предлагается прислать в Главную Украинскую Комиссию (Киев, Левашовск. 4) отчеты за время своей деятельности по 1 апреля и проекты сметы до 1 июня сего года.

5. Всем местным Комиссариатам еще не сообщившим о своем возникновении предлагается немедленно прислать об этом извещение в Главную Украинскую Комиссию, ибо несообщение задерживает правильную организацию дела эвакуации и помощи пленным и беженцам.

Председатель Главной Украинской Комиссии Зубков.

1. *Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). – Х., 2012.*
2. *Ковальчук М. Невідома війна 1919 р.: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006.*
3. *Жванко Л.М. Влада і біженці Першої світової війни: еволюція стосунків на теренах Східної Європи (1914–1925) // Czlowiek w Europie. Czlowiek wobiec problem w XIX i XX wieku. – Torun, 2011.*
4. *Жванко Л.М. До проблеми репатріації іноземних біженців з територій колишньої Російської імперії (1918–1925 рр.) // Київська старовина. – 2011. – № 2.*

Zhvanko L.M. The documents of the 1919th year about forming system of refugees' social protection during the First world war in soviet Ukraine. In the proposed article the documents that became the legislative basis for social policy in the field of refugees care during the World War I in the Soviet Ukraine are introduced to the scientific use.

Key words: The First world war, refugees, the Ukraine.

В. А. Гедз

СТВОРЕННЯ КОМАНДИ «СТАРТ» В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ
(історіографічно-джерелознавчий аспект)

Проведено історіографічний аналіз праць з історії виникнення футбольної команди «Старт» в окупованому гітлерівцями Києві та встановлення причини, за яких спортсмени в 1941 р. потрапили до столиці.

Ключові слова: *історіографічний аспект, футбольна команда «Старт», хлібзавод № 1, окупація, спортивна організація.*

Уже минуло майже 70 років відтоді, як команда «Старт» брала участь у спортивних матчах в окупованій гітлерівцями столиці. Дослідження з будь-якої проблематики на певному етапі досягає тієї межі, коли слід підбити певні підсумки, проаналізувати доробок попередників, визначити ключові завдання для майбутніх пошуків. Нині, очевидно, настав час для переосмислення і цього питання. Радянська та сучасна вітчизняна історіографії радикально різняться в питанні спорту загалом і футболу зокрема «під німцями», тому таким важливим є неупереджений погляд на тодішні події. У сучасній науці про матчі команди «Старт» написано достатньо. Зокрема це питання порушували Т. Євстаф'єва, Г. Кузьмін, В. Пристайко, А. Вартаньян, В. Гінда, А. Коломієць, Є. Панкратов, І. Рабінер, А. Франков [1–9] та ін. Неодноразово проводився історіографічний огляд праць, де розглядалися результати матчів команди «Старт». Проте, донині не піддавалися аналізу дослідження, присвячені створенню футбольної команди хлібзаводу № 1 в окупованій столиці. Відтак, метою пропонованого дослідження є історіографічний аналіз розвідок про створення команди «Старт» в окупованій столиці.

Нині про умови, за яких майбутні «стартівці» потрапили в окупований Київ, написано небагато. Не всі лакуни біографічних даних спортсменів заповнено. В. Сабалдир одним із перших висловив думку про те, яким чином футболісти опинилися в окупованому місті. У книзі «Від матчу смерті до матчу життя» він детально описав евакуацію гравців київського «Динамо». Зрештою, автор дійшов висновку, що майбутні «стартівці» брали участь у заздалегідь організованій операції радянських спецслужб. Без посилань на джерела, він стверджує, що футболісти-«динамівці», з початком радянсько-німецької війни, керівництвом НКВС УРСР, в особі заступника народного комісара внутрішніх справ УРСР Т. Строкача, були поділені на три групи: перша мала евакуйовуватися залізницею, друга – Дніпром, третя – залишалася в Києві [10, 172]. Втім, із чисельністю цієї групи автор не може визначитися. Спочатку він називає 8 осіб, згодом перераховує 12, а дещо пізніше вказує 8 футболістів. До цього списку входить і колишній динамівський воротар М. Голембієвський, хоча він не грав у «Старті».

Подібні факти подає у своїх книгах «Будинок на Кузнечній» та «Прихований матч» дослідник М. Потапенко [11; 12]. Крім того, аналізуючи документи Київської міської управи, які стосуються футболістів, Михайло Іванович дійшов висновку, що таємними агентами НКВС в окупованому Києві були К. Штеппа та В. Дуб'янський, котрі працювали в Київській міській управі. Також спробу встановити причини, за яких

сімнадцять футболістів опинилися в окупованому Києві, здійснила Т. Євстаф'єва. Наприкінці статті «Футбольные матчи 1942 года команды "Старт" в оккупированном немцами Киеве и судьбы ее игроков» вона подала короткі біографічні відомості про спортсменів, де, відзначила, за яких обставин вони потрапили в окуповане місто [2, 62–68].

У дев'яти матчах команди «Старт» були задіяні 17 футболістів, з яких Л. Гундарєв потрапив до окупованого міста після народного ополчення, двоє (Г. Тимофєєв, Ю. Чернега) не встигли евакуюватися, а ще 12 осіб (В. Балакін, М. Гончаренко, О. Клименко, П. Комаров, М. Коротких, І. Кузьменко, М. Путістін, М. Свірідовський, В. Сухарєв, О. Ткаченко, М. Трусевич, Ф. Тютчєв) опинилися в місті після служби в лавах Червоної армії та оборони Києва [2, 62–68]. П'ять спортсменів-червоноармійців згадуються серед в'язнів табору військовополонених у Боярці (І. Кузьменко, О. Клименко, М. Коротких, В. Балакін, В. Сухарєв) [13, 8]. І лише згадуючи біографію М. Мельника, дослідниця не зазначає, яким чином він опинився в окупованій столиці, хоча зараховує його до групи червоноармійців [2, 35]. У перших трьох матчах «стартівців» брав участь гравець на прізвище Сотник, але в жодному дослідженні про команду «Старт» не зазначено його біографічних відомостей. Із твердженням Т. Євстаф'євої погоджується й Є. Панкратов, який не згадує жодним чином про зв'язок футболістів зі спецслужбами СРСР [8, 14].

Дещо проміжну версію між варіантами М. Потапенка та Т. Євстаф'євої про те, як опинилися футболісти в окупованому місті в березні 1944 р., подає науковцям Комісії зі складання хроніки Великої Вітчизняної війни капітан «Старту» М. Свірідовський. Так, він згадував: «На початку війни наша команда була розформована і відправлена в райвійськкомати, тобто на призовні ділянки. Мене передали в наркомат ДБ і відправили як спеціаліста-механіка автомобільної справи. Я працював на автобазі НКДБ, довелося відступати разом із наркоматом. 18 вересня в дві години дня отримали наказ про евакуацію з Києва. В сім годин група співробітників НКДБ і НКВС та люди, які брали участь в обороні міста, виїхали з Києва в напрямі Борисполя. Коли переїхали через Дніпро, перша зупинка була в бориспільському лісі, не доїжджаючи аеродрому. Коли під'їхали до аеродрому, зупинилися. Тут був перший авіаналіт на бориспільський аеродром і на ті колони, які відступали з міста Києва. Наші колони були дуже сильно розгромлені. Ми отримали наказ їхати не через головну дорогу на Бориспіль, а правіше Борисполя. Рушили в напрямі Борщів. Витримали в цей час велике бомбардування. Ночували в лісі. На світанку пішли в подальший шлях. Ми потрапили у величезну трагедію. У Борщах нас повністю розбили. Із групи у 800 осіб залишилося 60. Були в обороні Борщів. Німці розбили нашу артилерію, розгромили наш відрізок оборони. Нам довелося відправитися далі. Нас вранці знову почали бомбардувати. Багато людей загинуло в цьому болоті. 28 вересня я отримав поранення в праву ногу. Нас оточили та взяли в полон. Я був доставлений у табір, у Бориспіль. Я втік із табору в Київ. У місті я був 30 вересня» [14, 10–11]

Отже, М. Свірідовський у розповіді підтверджує думку про службу в НКДБ, але зазначає що в окупований Київ потрапив випадково, а не був залишений для спецоперації. Він також не згадав жодного свого товариша, який би проходив із ним службу. В. Пристайко, посилаючись на Довідку начальника управління контррозвідки НКО «Смерш» 1-го Українського фронту, генерал-майора Осетрова, зазначає, що М. Свірідовський, М. Трусевич, І. Кузьменко, О. Клименко, М. Путістін, М. Гончаренко, П. Комаров, Ф. Тютчев й Л. Гундарєв не встигли евакуюватися й залишилися в Києві [4, 46].

Наприкінці вересня 1941 р. в Києві була створена Міська управа, у структурі якої почав роботу відділ культури та освіти, із секцією фізкультури та спорту. Відділом керував К. Штеппа, а секцією – В. Дуб'янський [15, 31]. Дослідниця Т. Євстаф'єва вказує, що секція була створена 23 вересня 1941 р. і відразу розпочала реєстрацію спортсменів, які залишилися в окупованому Києві [2, 35]. Г. Швецов згадував, що «оголошення німецької влади про реєстрацію спортсменів було через 3–4 дні після окупації Києва» [16, 46]. У результаті, були зареєстровані понад 220 осіб, 48 спортсменів зарахували до секції футболу. Із 17 гравців, які брали участь у матчах «Старту», у списку немає лише М. Клименка. Хоча, як стверджує М. Потапенко, у документі бракує одного аркуша з 91 прізвищем, можливо, саме на ньому було вписано прізвище майбутнього «стартівця» [11, 101]. Дещо дивним у цьому переліку є прізвище капітана команди М. Свірідовського. Адже, за його свідченням, він у місто потрапив лише 30 вересня 1941 р. і реєстрацію не проходив. Імовірно, достовірним є твердження В. Гінди про те, що список спортсменів, про яких ідеться, повинен датуватися не вереснем 1941 р., а травнем 1942 р. [6, 26–27].

Серед дослідників і нині немає єдиної думки про дату створення спортивного товариства «Рух», до складу якого спочатку входили майбутні «стартівці». Так, за словами Т. Євстаф'євої, товариство почало створюватися в жовтні 1941 р. і спочатку мало назву «Січ», потім «Український спортивний клуб «Дніпро», спорттовариство «Тризуб», і лише наприкінці 1941 р. називалося «Українське спортивне товариство "Рух"» [2, 35]. Версія дослідниці збігається з розповіддю капітана команди «Старт» М. Свірідовського, який, зокрема, згадував: «Українські націоналісти, за вимогою німецької влади, почали організовувати українську національну спортивну організацію. Була організована "Січ". Після того як було придушено націоналістичний рух німцями, ця організація "Січ" була перейменована в "Рух"» [14, 11]. В. Гінда зазначає, що в Києві спорттовариство було створене 15 січня 1942 р. На підтвердження своїх слів, він подає дані зі статуту організації, який зберігається в Держархіві Київської обл. [6, 26]. У тренуваннях товариства «Рух» брали участь футболісти М. Свірідовський, М. Гончаренко та Л. Гундарєв, решта «стартівців» не виявила бажання мати справу з націоналістами.

Деякі футболісти не стільки думали про тренування, скільки про те, як вижити в місті, а тому багатьом із них довелося освоювати нові професії. З дослідження Т. Євстаф'євої стало відомо, що М. Коротких та М. Трусевич працювали в їдальні відділу освіти та культури КМУ, там само на посаді електрика перебував М. Путістін. В. Сухарєв працював на залізниці. На роботу в поліцію пішли Л. Гундарєв, А. Ткаченко та Г. Тимофєєв [2, 38]. Згодом, згідно з розповіддю М. Свірідовського, Й. Кордик, директор хлібзаводу № 1, через М. Трусевича почав запрошувати колишніх футболістів на роботу. Йому вдалося зібрати на підприємстві дев'ять спортсменів, які пізніше й стали основою команди «Старт» [14, 11].

Т. Євстаф'єва та Є. Панкратов ставлять під сумнів перебування Й. Кордика на посаді директором хлібза-

воду. Адже в ДАКО зберігається лист від 27 травня 1942 р. директора хлібзаводу № 1 до секції фізкультури та спорту КМУ, в якому зазначено прізвище директора «Чебанюк». Керівник установи просить зареєструвати в КМУ «добровільну футбольну команду заводу» [2, 37; 8, 14]. На підставі цього листа, 27 травня 1942 р. вважається днем заснування команди, яка з червня 1942 р. називатиметься «Старт» і ввійде в історію українського спорту завдяки своїм переможним матчам з окупантами.

Отже, ми переконалися, що останнім часом усе більше з'являється досліджень з історії створення футбольної команди «Старт» в окупованому Києві. Проте, вони не дають остаточної відповіді на всі запитання. Так, неможливо достовірно визначити причини, за яких спортсмени потрапили в окуповане місто, а також чи мали вони зв'язок зі спецслужбами СРСР. Точно не встановлено, за яких умов майбутні «стартівці» влаштувалися на роботу до хлібзаводу № 1. Не сприяє повному висвітленню цих та інших питань інформація, що міститься в документах того часу та спогадах очевидців подій, оскільки вона, здебільшого, суперечлива. Тому слід сподіватися на те, що всі джерела будуть уведені до наукового обігу, а дослідники матимуть змогу заповнити всі лакуни в біографічних відомостях «стартівців» та в історії виникнення легендарної футбольної команди.

1. *Євстаф'єва Т. Футбольна команда хлібзаводу № 1 «Старт» і долі її гравців // Київ і кияни: Мат. наук. конф. – К., 2008. – Вип. 8.*
2. *Евстафьева Т. Футбольные матчи 1942 года команды «Старт» в оккупированном немцами Киеве и судьбы ее игроков // Бабин Яр. Масове убивство і пам'ять про нього. – К., 2012.*
3. *Кузьмин Г. Горячее лето сорок второго... // Футбол. – 1995. – № 13.*
4. *Пристайко В. Чи був «матч смерті»? Документи свідчать. – К., 2006.*
5. *Летопись Акселя Вартаняна. Футбол в годы войны. Миф о «матче смерти» // Спорт-экспресс. – 2007. – 2 февраля.*
6. *Гінда В. Український спорт під нацистською свастикою (1941–1944 рр.). – Житомир, 2012.*
7. *Коломиец А. Правда о «матче смерти» 1942 года в Киеве. – К., 2005.*
8. *Панкратов Е. Матч жизни // Футбол (Спецвыпуск). – 2009. – № 4.*
9. *Рабинер И., Франков А. Украинский футбол. Легенды, герои, скандалы в спорах «хохла» и «москаля». – М., 2012.*
10. *Сабалдир В.П. Від матчу смерті до матчу життя. – К., 2005.*
11. *Потапенко М.І. Будинок на Кузнечній. – К., 2009.*
12. *Потапенко М.І. Прихований матч. – К., 2009.*
13. *Держархів Київської обл. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 246.*
14. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 246.*
15. *Костючок О. Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької військової адміністрації // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія «Історія». – 2010. – Вип. 100.*
16. *Галузевий державний архів Служби Безпеки України. – Ф. 6. – Спр. 73185.*

Gedz V.A. Creation of the team «Start» in occupied Kiev (historical-sources aspect). Was made the historiographical analysis of the works about the football team «Start» in Nazi-occupied Kiev history, were established the reasons of athletes staying in the capital in the 1941th.

Key words: historiographic aspect, the football team «Start», bakery number 1, occupation, sports organization.

В. Л. Третяк

ВІЙСЬКА 1-го УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ В БОЯХ ЗА УКРАЇНУ (на матеріалах військової преси)

У статті аналізується висвітлення кампанії з визволення України військами 1-го Українського фронту військовою пресою цього стратегічного об'єднання.

Ключові слова: *військова преса, 1-й Український фронт, Україна, визволення.*

В роки війни провідне місце в радянському видавництві посіла військова преса, інформаційна палітра якої стала цінним джерелом для військових істориків. Фундаментальними у сфері студіювання періодичних друкованих видань можна назвати дослідження С. Жукова, С. Сегеди, М. Рум'янцева, А. Мінгазутдінова [1–4]. Однак у науковому обігу майже немає комплексного моніторингу мілітарної періодики періоду вигнання гітлерівців з України в 1943–1944 рр. Мета цієї розвідки – проаналізувати висвітлення фронтовою періодикою кампанії 1-го Українського фронту на теренах України в 1943–1944 рр., адже це військово-стратегічне об'єднання було одним із найбільших у роки війни і брало безпосередню участь у форсуванні Дніпра, визволенні Києва, в боях на Правобережній Україні. В Наказах Верховного Головнокомандувача, уміщених на шпальтах періодики 1-го Українського фронту впродовж 1943–1944 рр., війська об'єднання були відзначені 24 рази за визволення українських міст і сіл [5–28].

Основною інформацією про перебіг подій на полях боїв слугували щоденні оперативні зведення Радінформбюро, в яких, крім відомостей про визволення населених пунктів, ішлося про конкретні здобутки фронтів у їхньому протистоянні з Вермахтом. Зокрема, підбиваючи підсумки бойових звитяг 1-го Українського фронту за час наступальних операцій з 24 грудня 1943 р. до 13 січня 1944 р., газета 18-ї армії «Знамя Родины» зазначала, що війська фронту знищили 2204 ворожих танки, 1174 гармат різного калібру, 625 мінометів, 3173 кулемети, 100 тис. ворожих солдат і офіцерів. Той самий часопис зазначав, що з 4 до 31 березня 1944 р. війська фронту знищили 1338 танків та самохідних гармат, 2516 гармат різного калібру, 1285 мінометів, 4206 кулеметів, 272 літаки, 183310 ворожих солдат і офіцерів. Газета 31-ї армії «На врага» розповідала, що з 13 липня до 12 серпня 1944 р. війська 1-го Українського фронту визволили Львів, Станіслав, Дрогобич, Стрий, Борислав, Самбір, Раву-Руську. Втрати ворога вбитими і полоненими становили 172560 осіб, 687 літаків, танків та самохідних гармат – 1941, 3615 гармат різного калібру, 3868 мінометів, 5735 кулеметів [29–31].

Така інформація ґрунтувалася на матеріалах бойових донесень штабів фронтів, де вказувалися не лише здобутки, а й невдачі військ фронту. Так, у бойовому донесенні штабу 1-го Українського фронту № 00279 від 11 березня 1944 р. зазначалося, що 10 березня ворог у районі Підволочиська (Тернопільська обл.), у результаті контратаки, потіснив сили 8-ї стрілецької дивізії та 10-го гвардійського танкового корпусу (60-та армія і 4-та танкова армія, відповідно) й до кінця дня зайняв Підволочиськ. У районі дій 18-ї армії ворогу вдалося увірватися на південно-східну околицю Новокостянтинівки [32, 10–11].

Слід зазначити, що в 1943–1944 рр. випадки втрати радянськими військами вже визволених населених пунктів України мали доволі масовий характер. Тільки в ході боїв у смузі 1-го Українського фронту в листо-

паді 1943 р. – лютому 1944 р. Вермахту, внаслідок контрударів, вдалося вдруге майже повністю захопити населені пункти 9 районів Житомирської обл., окремі села 4 районів Київської обл., 11 районів Черкаської обл. Більшість сіл Лисянського р-ну, Черкаської обл. війська 1-го Українського фронту визволяли тричі, а с. Кобиляки Звенигородського р-ну чотири рази (14.01.1944 р., 19.01.1944 р., 12.02.1944 р., 05.03.1944 р.). Чотири рази визволяли також с. Шубині Стави Лисянського р-ну (15.01.1944 р., 23.01.1944 р., 29.01.1944 р., 05.03.1944 р.) [33]. Однак у зведеннях Радінформбюро наводилися лише поодинокі стислі повідомлення повторного захоплення ворогом українських населених пунктів (зокрема районних та обласних центрів). Також повністю замовчувалися втрати Червоної армії, тоді як загальні втрати військ 1-го Українського фронту в період з 3 листопада 1943 р. до 28 жовтня 1944 р. становили 925721 особа (без урахування Львівсько-Сандомирської операції, де представництво фронту становило 1002200 осіб), що перевищувало на понад 100 % загальний склад фронту [34, 136,139,147,152,347; 35, 358].

Скупі повідомлення Радінформбюро не давали можливості читачу уявити собі перебіг подій на фронті, тому дедалі вигнання з українських міст гітлерівських загарбників на сторінках військових часописів зрідка розкривали безпосередні учасники боїв. Обов'язковим матеріалом для мілітарних видань були й нариси з розповідями місцевих жителів про звірства, вчинені окупантами. Так, періодика 1-го Українського фронту під час Львівсько-Сандомирської операції на своїх шпальтах регулярно подавала розповіді місцевих мешканців визволених населених пунктів Західної України (приміром, що в селах Золочівського р-ну німці «винайшли» новий спосіб катувань: в'яжуть руки, ноги, обривають комір сорочки – і ріжуть) [36–41].

Такі «оповідання» ставали ширмою для злочинів, що здійснювали радянські війська на визволених від гітлерівців землях. Наприклад, під час Київської оборонної операції в наказі військам 1-го Українського фронту № 00326 від 9 грудня 1943 р. йшлося про те, що військовослужбовці 68-ї та 241-ї стрілецьких дивізій, які дислокувалися в с. Грузьке (Макарівський р-н), зруйнували капітальну споруду школи та розікрали будівельний матеріал. Ці ж військовослужбовці зруйнували клуб та інші будівлі. Бійці 267-ї стрілецької дивізії, а також бійці 3-го гвардійського танкового корпусу і 18-ї армії знищили та розікрали матеріали з будинків у селах Мотижин, Ясногородка, Колонщина, Копилів, Бишів, Горобіївка (Макарівський р-н) та ін. Командири частин та з'єднань боротьбу з цим ганебним явищем не ведуть. У зв'язку з цим, командування фронту наказувало притягнути винних до відповідальності, а начальнику Політуправління фронту, генерал-майору С. Шатілову – забезпечити проведення необхідної політроботи з військовослужбовцями для роз'яснення шкоди таких вчинків та недопущення їх у подальшому [42].

Зважаючи на значну кількість бійців у складі радянських військ, які мали різний характер, своєрідну ментальність, моральні цінності, освітній рівень, релігійний світогляд, а також низку зовнішніх факторів, як-то матеріальне забезпечення червоноармійців, рівень дисципліни у військових формуваннях тощо, все це стало підґрунтям для кримінальних злочинів, що їх вчиняли радянські військовослужбовці. Однак ці вчинки воїнів ішли врозріз з популяризуванням, створеного радянською пропагандою, образом «Червоної армії-визволительки», тож переважно замовчувалися мілітарною періодикою.

Обов'язковими на шпальтах військових часописів (зокрема й на сторінках періодичних видань 1-го Українського фронту) були нариси про те, як радісно зустрічають радянських бійців мешканці міст і сіл, визволених Червоною армією від окупантів [43]. Вітм, до таких повідомлень треба теж ставитися з певною засторогою, адже на початку 1944 р., під час протистояння з Червоною армією при переході лінії фронту, Головний провід ОУН та Головна команда УПА давали своїм відділам розпорядження не чинити опору й «добре зустрічати» війська Червоної армії, які оволодівали містами і селами Західної України. Це робилося для того, аби ослабити пильність радянських військ, а потім завдати ударів по штабах, складах, базах і окремих невеликих підрозділах для поповнення запасів зброї та продуктів. Такої тактики УПА дотримувалася до березня 1944 р.[44, 461].

27 вересня 1944 р. була ухвалена постанова ЦК ВКП(б) «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР», де відзначалося, що партійні організації західних областей мали повсякчас підвищувати роль газет у політичному вихованні населення «у боротьбі проти українського буржуазного націоналізму». В листопаді 1944 р. на пленумі ЦК КП(б)У розглядалося питання: «Про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р.». У ній наголошувалося, що головним недоліком у діяльності військової преси є те, що газети «ще не стали центром масово-політичної роботи й бойовою зброєю в боротьбі за викриття українсько-німецьких націоналістів – як найлютіших ворогів нашого народу» [45, 78,82]. На 9 пленумі Спілки письменників УРСР заступник завідувача Відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У К. Литвин зазначав: «Українські радянські письменники повинні викрити і затаврувати підлість і низькість наших ворогів – гітлерівців та їхніх поплічників – буржуазних націоналістів» [46, 18].

Виконуючи такі настанови, видання 18-ї армії «Знамя Родины» надрукувало доповідь М. Хрущова на VI сесії Верховної Ради УРСР «Українсько-німецькі націоналісти – посібники Гітлера, найлютіші вороги українського народу», де останній «викривав» зв'язки націоналістичного підпілля з Вермахтом [47]. Не довіряючи силі друкованого слова, володар Кремля вдався до своїх улюблених методів терору. Так, 20 серпня 1944 р. була ухвалена постанова Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) про зміцнення радянської влади в Україні, де йшлося про необхідність відведення 5 тис. кв. км землі у північній Якутії для будівництва спеціального Сибіру № 2 та виділення 275 млн крб на зведення 300 виправно-трудових таборів першої черги для відправлення ворожих і неблагонадійних елементів з України для перевиховання [32, 21–22].

Після проведення Львівсько-Сандомирської наступальної операції, активні бойові дії військ 1-го Українського фронту відновилися на карпатському напрямі від початку вересня 1944 р. Цілі та завдання періодики цього фронту спрямовувалися на підготовку особового складу до ведення боїв у гористій місцевості. Так, у кожному номері видання 1-го Українського фронту «За честь Батьківщини» розміщувалися практичні поради щодо того, як потрібно діяти в лісисто-гірській місцевості [48–52]. 8 вересня 1944 р. війська 1-го та 4-го Українських фронтів почали наступ у ході Східно-Карпатської наступальної операції. По суті вона була завершальною на етапі визволення Радянської України.

У жовтні газета 40-ї армії «За победу» опублікувала послання від голови Президії ВР УРСР М. Гречухи, голови РНК УРСР М. Хрущова, секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка голові ДКО Й. Сталіну із вдячністю в день повного визволення радянської України

від гітлерівських загарбників [53]. У тому ж часопису (рубрика «На допомогу агітатору»), в нарисі – «Торжество Советской Украины» зазначалося, що 14 жовтня український народ відсвяткував день повного визволення Радянської України від нацистських загарбників [54]. Важливим видається той факт, що в офіційних документах ЦК КП(б)У та РНК УРСР дата визволення постійно варіювалася. Спочатку фігурували 7 і 8 жовтня, коли в Києві мали відбутися урочисті збори партійного та радянського активів, а також мітинги в усіх містах і селах України; згодом урочистості перенеслися на 9–10 жовтня. В остаточному варіанті датами святкування були названі 14 та 15 жовтня [55, 46–48,50,70–71,73]. До слова, навіть через рік дата повного визволення України визначалася як 15 жовтня [56].

Отже, періодика 1-го Українського фронту відображала кампанію з визволення України, здебільшого, у стислих, малоінформативних зведеннях Радінформбюро та Наказів Верховного Головнокомандувача, звітів про здобутки фронту, а також у художніх нарисах про мужність, героїзм, винахідливість червоноармійців, виявлених під час визволення українських міст і сіл, радісні зустрічі бійців Червоної армії місцевими мешканцями, злочини, здійснені гітлерівцями на захоплених територіях. Утім, майже повністю замовчувалися величезні втрати серед особового складу військ фронту, неодноразове захоплення ворогом уже визволених радянськими військами населених пунктів, значна кількість кримінальних злочинів, здійснених радянськими бійцями на теренах окупованих земель СРСР.

З розгортанням національно-визвольного руху на теренах Західної України в 1944 р., відбулися докорінні зміни в роботі мілітарних видань 1-го Українського фронту, до якої долучилися відомі українські літератори. Відтоді, значна частка у змістовому наповненні часописів була присвячена викриттю злочинної сутності українського націоналістичного підпілля. Хоча слід зазначити, що контрпропагандистська діяльність, яку проводили члени націоналістичного підпілля, все ж мала певний вплив, що змушувало політпрацівників, своєю чергою, змінювати тактику виховної роботи з особовим складом військ. Одночасно заслуговує на увагу висвітлення періодикою 1-го Українського фронту заходів довкола святкування повного визволення УРСР від гітлерівських загарбників, а невизначеність щодо офіційної дати визволення пояснюється тим, що керівництво Радянського Союзу на той момент ще не досягло своїх геополітичних цілей. Тому це було зроблено вже під час воєнних кампаній на теренах Західної Європи.

1. *Жуков С.И. Фронтовая печать в годы Великой Отечественной войны. – М., 1968.*
2. *Сегеда С.П. Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI ст.). – Рівне, 2012.*
3. *Румянцев Н.И. Журналистика в военной шинели // Военно-исторический журнал. – 2011. – № 6.*
4. *Мінгазутдінов А.Ф. Значення фронтової преси у пропаганді серед воїнів бойових традицій в ході визволення України від німецько-фашистських загарбників // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 2.*
5. *Наказ Верховного Головнокомандувача Маршалові Радянського Союзу Конєву // За честь Батьківщини. – 1944. – 19 липня. – № 130.*
6. *Наказ Верховного Головнокомандувача Маршалові Радянського Союзу Конєву // За честь Батьківщини. – 1944. – 28 липня. – № 138.*
7. *Наказ Верховного Головнокомандувача Маршалові Радянського Союзу Конєву // За честь Батьківщини. – 1944. – 6 серпня. – № 146.*
8. *Приказ Верховного Главнокомандующего генералу армии Ватутину // Знамя Родины. – 1943. – 31 декабря. – № 299.*
9. *Приказ Верховного Главнокомандующего генералу армии Ватутину // Знамя Родины. – 1944. – 2 января. – № 2.*
10. *Приказ Верховного Главнокомандующего генералу армии Ватутину // Знамя Родины. – 1944. – 5 января. – № 4.*
11. *Приказ Верховного Главнокомандующего генералу армии Ватутину // Знамя Родины. – 1944. – 5 января. – № 4.*
12. *Приказ Верховного Главнокомандующего генералу армии Ватутину // Знамя Родины. – 1944. – 6 января. – № 5.*
13. *Приказ Верховного Главнокомандующего генералу армии Ватутину // Знамя Родины. – 1944. – 13 января. – № 11.*
14. *Приказ Верховного Главнокомандующего генералу армии Ватутину // Знамя Родины. – 1944. – 6 февраля. – № 30.*
15. *Приказ Верховного Главнокомандующего генералу армии Ватутину // Знамя Родины. – 1944. – 12 февраля. – № 34.*
16. *Приказ Верховного Главнокомандующего Маршалу Советского Союза Жукову // Знамя Родины. – 1944. – 6 марта. – № 55.*
17. *Приказ Верховного Главнокомандующего Маршалу Советского Союза Жукову // Знамя Родины. – 1944. – 10 марта. – № 58.*
18. *Приказ Верховного Главнокомандующего Маршалу Советского Союза Жукову // Знамя Родины. – 1944. – 18 марта. – № 65.*
19. *Приказ Верховного Главнокомандующего Маршалу Советского Союза Жукову // Знамя Родины. – 1944. – 19 марта. – № 66.*
20. *Приказ Верховного Главнокомандующего Маршалу Советского Союза Жукову // Знамя Родины. – 1944. – 20 марта. – № 67.*
21. *Приказ Верховного Главнокомандующего Маршалу Советского Союза Жукову // Знамя Родины. – 1944. – 22 марта. – № 68.*
22. *Приказ Верховного Главнокомандующего Маршалу Советского Союза Жукову // Знамя Родины. – 1944. – 25 марта. – № 71.*
23. *Приказ Верховного Главнокомандующего Маршалу Советского Союза Жукову // Знамя Родины. – 1944. – 26 марта. – № 72.*
24. *Приказ Верховного Главнокомандующего Маршалу Советского Союза Жукову // Знамя Родины. – 1944. – 29 марта. – № 74.*
25. *Приказ Верховного Главнокомандующего Маршалу Советского Союза Жукову // Знамя Родины. – 1944. – 30 марта. – № 75.*
26. *Приказ Верховного Главнокомандующего Маршалу Советского Союза Жукову // Знамя Родины. – 1944. – 31 марта. – № 76.*
27. *Приказ Верховного Главнокомандующего Маршалу Советского Союза Жукову // Знамя Родины. – 1944. – 16 апреля. – № 84.*
28. *Потери немцев и трофеи войск 1-го Украинского фронта за период боев с 4 декабря 1943 года по 31 марта с. г. // Знамя Родины. – 1944. – 5 апреля. – № 80.*
29. *Потери противника и трофеи войск 1-го Украинского фронта за время наступательных операций с 13 июля по 12 августа сего года // На врага. – 1944. – 17 августа. – № 194.*
30. *Потери противника и трофеи войск 1-го Украинского фронта за период с 24 декабря 1943 года по 13 января 1944 года // Знамя Родины. – 1944. – 17 января. – № 15.*
31. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 936.*
32. *Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Редкол.: Л. Легасова та ін. – К., 2014.*
33. *Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное исследование / Г. Кривошеев и др. – М., 2009.*
34. *Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь / Г. Кривошеев и др. – М., 2010.*
35. *Борзенко С. Наши войска взяли Житомир // Знамя Родины. – 1944. – 1 января. – № 1.*
36. *Вовк С. Бої у Львові // За честь Батьківщини. – 1944. – 27 липня. – № 137.*
37. *Галаков Б., Котляров Б. Коростышев снова советский*

// Знамя Родины. – 1943. – 29 декабря. – № 297.
38. *Зверства немцев в селе Барышевка // Знамя Родины. – 1943. – 31 декабря. – № 299.*
39. *Кисельов Й. Так взято Золочев // За честь Батьківщини. – 1944. – 19 липня. – № 130.*
40. *У визволеному Горохові // За честь Батьківщини. – 1944. – 20 липня. – № 131.*
41. *Наказ військам 1-го Українського фронту № 00326 від 9.12.1943 р. – Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – Науково-допоміжний фонд-27814/12.*
42. *Єрмілов В., Борзунов С. У визволеному Львові // За честь Батьківщини. – 1944. – 29 липня. – № 139.*
43. *Муковський І. З історії протистояння між Червоною армією та УПА (січень – червень 1944 р.) // Боротьба за Україну в 1943 – 1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. пр. / Відп. ред. О. Лисенко. – К., 2014.*
44. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К., 1977.*
45. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 858.*
46. *Украинско-немецкие националисты – пособники Гитлера, злейшие враги украинского народа // Знамя Родины. – 1944. – 17 марта. – № 64.*
47. *Волконогов П. Как воевать в горах // Знамя Родины. – 1944. – 6 июля. – № 148.*
48. *Вчіться майстерно наступати в горах! Гори, ліси й ріки для хоробрих воїнів – не перешкода! // За честь Батьківщини. – 1944. – 10 вересня. – № 176.*
49. *Гусаров А. Як пересуватися в лісисто-гірській місцевості // За честь Батьківщини. – 1944. – 10 вересня. – № 176.*
50. *Мелехін А. Боротьба із ворожими засідками у лісі // За честь Батьківщини. – 1944. – 15 вересня. – № 180.*
51. *Розвідка в горах та лісах // За честь Батьківщини. – 1944. – 16 вересня. – № 181.*
52. *Послание от председателя Президиума ВС УССР М. Гречухи, председателя СНК УССР Н. Хрущева, секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка председателю ГКО тов. Сталину И.В. в день полного освобождения Советской Украины // За победу. – 1944. – 16 октября. – № 245.*
53. *Полосов Г. Торжество Советской Украины // За победу. – 1944. – 21 октября. – № 249.*
54. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 232.*
55. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 308.*

Tretiak V.L. Troops of the First Ukrainian Front in fights for Ukraine (on materials of the military press). In the article is analyzed the military press illumination of the Ukraine liberation campaign by troops of the first Ukrainian.
Key words: the military press, 1th Ukrainian front, Ukraine, liberation.

С. В. Маркова

ПАРАГРОМАДЯНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НА ПОЧАТКУ XX ст. В УКРАЇНІ: АГРАРНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС

У статті розглянуто механізми функціонування сільських самоврядних інституцій в умовах активізації суспільно-політичного життя на початку XX ст., проаналізовано формування елементів парагромадянського селянського суспільства.
Ключові слова: *селянство, парагромадянське суспільство, громада, сход.*

Революція Гідності, поява Майдану як вияву високого рівня суспільно-політичної самоорганізації засвідчили, що сучасна Україна переживає складний процес суспільної трансформації, формування демократичної держави і громадянського суспільства. Відбуваються істотні зміни в суспільних відносинах, спрямовані на творення української політичної (громадянської) нації. Актуальність теми можна пояснити недостатнім відображенням окремих проблем, пов'язаних зі знищенням елементів громадянського суспільства на селі або парагромадянського селянського суспільства, яке побутувало до колективізації та Голодомору.

Для адекватнішого висвітлення змін в українському селянському соціумі на початку XX ст. нами введено такий термін, як «парагромадянське селянське суспільство» (*пара-* (грец. para) – префікс, що означає суміжність, близькість), що дозволило адаптувати базові політичні, демографічні та соціально-економічні характеристики змін структури українського села до європейських тенденцій розвитку громадянського суспільства. Мета статті полягає в аналізі конкретно-історичного матеріалу окремих етапів формування парагромадянського селянського суспільства на початку XX ст.

Так, на думку В. Нолла, в доколгоспній Україні існувало сільське громадянське суспільство, репрезентоване через комерційні практики, громадські інституції, «ритуальні інституції» [1, 23–25]. Вчений вживає поняття «громадянське суспільство» як означення великого комплексу соціальних інституцій, що існують упродовж тривалого періоду, успадковуються та використовуються місцевим населенням, перебуваючи поза безпосереднім контролем держави. Особливо важливими компонентами громадянського суспільства, на його думку, є історичність (тривалість) об'єднання людей на основі рівності, добровільність.

На нашу думку, характеризуючи українське доколгоспне село, виникає потреба у введені нового терміну – парагромадянське селянське суспільство, що активно формувалося від початку XX ст. до 1920 р., існувало за непу та було знищене в роки колективізації та Голодомору. Парагромадянське селянське суспільство можна ідентифікувати як систему соціально-територіальних зв'язків і відносин між селянами, що склалася в процесі історичного розвитку, підтримувалася за допомогою звичаїв, традицій, норм звичаєвого права, законів, спільних інтересів, була інституціоналізована, перш за все, через громаду, сход, віче, толоку, «сімейну спілку» і характеризувалася громадським самоврядуванням, взаємодопомогою, діяльністю громадських добровільних організацій (кооперативи, спілки, земельні товариства тощо) та виступала дієвим засобом соціалізації молоді.

Українські селяни поступово виробили власну специфічну модель побудови раціонально організованого міжособистісного життя, що базувалася на «індивідуалізмі сімейної спілки» (відносини чоловіка та дружини у господарській сфері українці традиційно маркували саме як «спілка»). Вічовий демократизм, Литовські статути, козацьке свободолюбство, сеймові ухвали щодо недоторканності приватної власності вплинули на ментальне сприйняття українцями органів місцевого самоврядування, зокрема громад та сходів.

Важливим осередком суспільного життя українського селянства була «громада», що пройшла еволюцію від господарської, адміністративно-територіальної одиниці – до соціального інституту (від громад князівських сіл і посадів давньоруських міст, громад-волостей, дворищних громад, дольових та подворищних громад багатодвірних сіл – до сільських громад початку XX ст.). У першій половині XIX ст. сільська громада виконувала управлінсько-виконавські, організаційно-господарські, юридичні, державно-фіскальні, соціальні та інші функції [2, 313]. Після реформи 1861 р. громада була юридично затверджена законодавством і мала виконувати функцію поміщика у відносинах держави зі звільненими селянами [3, 379]. На думку С. Борисевича, через визнання громад, було легітимізовано доволі демократичні селянські структури [4, 379]. Українські громади, що створювалися на перетині різних правових культур, були більш демократичними селянськими структурами, порівняно з російськими об-

щинами. На думку В. Антоновича, громадівський (вічовий) демократизм був характерною рисою соціального життя українців, «де члени мали волю і рівноправність» [5, 99–101]. В Україні общинна форма землеволодіння переродилася в громаду, що давала господарям повну свободу, бо «громада вважала себе не правомочною посягати на величину особистої власності кожного господаря» [6, 652–653]. Українські селяни боялися втручання в їхні особисті справи, а також зовнішнього примусу, погано мирилися з общинним землеволодінням та тяжіли до одноосібних форм володіння.

Громади Правобережної України формувалися в юридичному просторі правової культури Речі Посполитої, в основі якої лежав концепт недоторканності приватної власності. Ідеї російської абсолютної монархії про необов'язковість гарантування державою приватних прав власності формували інше ставлення до неї. Тому часто українська громада могла приймати рішення, що суперечили законам імперії, могла не визнати надісланого старости, священика та обрати своїх [7, 420]. На думку О. Приймака, термін «община» на півдні України використовувався переважно в офіційній документації, а натомість селяни застосовували поняття «громада», общинний же наділ називали «душовим» або «дворовим». Науковець вважає, що община (громада) у цьому регіоні була одночасно економічним об'єднанням і нижчою адміністративною одиницею, що дозволяє характеризувати її як державний інститут [8, 59,61]. Як соціальна інституція українська громада не була тотожна російській общині, вона більше нагадувала добровільне товариство, в якому обов'язки людини щодо громади переважно обмежувалися спільними рішеннями [9, 87–95].

Між іншим, в українських селах і дрібних містечках традиційно існували молодіжні громади (дівочі та парубочі) [10, 226]. Дієвим засобом соціалізації парубків і дівчат, формування у них громадської активності і колективістських навичок було активне контактування парубоцького товариства із сільським сходом (миром). Досить часто у парубків також було право голосу на сході [11, 311]. Отаман та отаманша залагоджували сварки, влаштовували забави, мали вирішальний голос у прийнятті нових членів, контролювали продовольчі каси та вели усі справи [12, 226]. У багатьох селах Київщини, Чернігівщини та Полтавщини дівочі і парубочі громади, хоч і в значно слабшій формі, зберігались аж до 1930-х рр. [13, 38–39].

Після 1861 р. основним органом самоврядування на селі був селянський сход, що був першою школою суспільної і навіть політичної діяльності для селян. Саме сходи найчастіше чинили опір всебічному підпорядкуванню адміністративним органам. Сход обирав посадових осіб села (старосту, збирача податків, наглядача хлібних запасів та ін.). Кожний знав і визнавав неписані правила виборів. Активізація діяльності сходів на початку XX ст. корелювалася з приростом населення, збільшенням дворів та частки молоді на селі. У 1902–1907 рр. на сходах ухвалювали вимоги до землевласників, обирали представників для переговорів із поміщиками, управителями, брали розписки від землевласників, що ті будуть дотримуватися вимог, вночі призначали обходи і стежили, щоб селяни крадькома не ходили в економії працювати, а за відмову страйкувати разом могли односельцям бити вікна, нищити хліб на полі, витоптувати городи. Щоб протриматися до кінця страйку на сходах приймали рішення про взаємодопомогу грішми та хлібом. Н. Мірза-Авакянц пише, що в революційний період часто кожне село «провадило справу цілком самостійно», від інших сусідніх сіл. Селяни-тубільці ворогували з чужосільцями, якщо ті не визнавали їх прав, панів селяни також поділяли на «своїх» і «чужих» [14, 46–48]. Високий рівень народжуваності на початку XX ст., за значного зростання смертності, зафіксованому під час Першої світової та громадянської війн, призвів до «омолодження» населення сіл.

Впродовж 1919–1920 рр. Директорією було створено комісію при Міністерстві внутрішніх справ «по виробленню Статуту про організацію губерніальної, повітової і волосної влади» та прийнято закон «Про верховне тимчасове управління», відповідно до яких, скасовувалися стани, основою державності проголошувалися громади. Громаду ідентифікували як одиницю самоврядування, а віче-сход – як розпорядчий орган громади (сход громади складався з усіх мешканців, які були громадянами УНР, віком не менше 20 років). Кожна місцевість, що мала 30 дворів або 150 душ населення, складала громаду і мала встановити громадське управління, яке утримувалося коштом громади; місцевості з меншою кількістю – долучатися до суміжних громад. Громади мали виконувати такі функції, як обслуговування загальнодержавних потреб, допомога у ведені власного громадського господарства, можливість відстоювання власних інтересів через громаду. Вони також опікувалися справами благоустрою, господарськими, культурно-просвітніми, продовольчими, облаштуванням громадських садків, ставів, колодязів, допомогою місцевому хліборобству тощо. Громадське управління складалося зі старости громади, його заступника, скарбника-збирача, писаря, десятників (мали призначатися на кожні 25 дворів і виконувати натуральні повинності). Посадовців обирали на сході громади таємним голосуванням, терміном на 1 рік. Прийнятими вважалися лише ті постанови, що дістали не менше половини голосів. Голову сходу теж обирали на один рік [15, 2–29;32–34;43–47].

Важливою громадською інституцією у селян була толока (як різновид повинності була ліквідована в першій половині XIX ст.), ставлення до якої в українських селян завжди було позитивним («Без толоки, як без руки, – ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш»). Толокою допомагали потерпілим від стихійного лиха, будували хати, удобрювали землю, копали ставки, криниці, мостили дороги. Б. Грінченко визначав толоку як «роботу компанією не за плату, а за угощеніє» [16, 272–273].

У 1917 р. М. Ковалевський одним із перших задекларував необхідність створення селянських спілок в Україні. До речі, у 1905 р. почала функціонувати Українська соціал-демократична спілка, а також утворюватися організації Українського селянського союзу. Однак спроба скликання селянського з'їзду й утворення української селянської спілки на початку XX ст. закінчилися поразкою. У 1905–1907 рр. сільські громади вели переговори з власниками великих маєтків щодо поліпшення умов оренди, зменшення відробітків за пасовища, дрова та ін. [17, 13]. Громади також контролювали дотримання звичаєво-правових норм, пов'язаних із найманням працівників.

Створена 1917 р. Українська селянська спілка, мала функціонувати як масова професійно-класова селянська організація, що об'єднувала незаможне селянство України й виступала за ліквідацію приватної власності на землю. У березні 1917 р. в Полтаві відбулися організаційні збори першої такої Спілки. Всеукраїнську селянську спілку було утворено у квітні 1917 р., в Києві, на з'їзді діячів українського села, на якому було представлено 18 місцевих селянських спілок [3, 528]. На І Всеукраїнському селянському з'їзді було обрано Цен-

тральний комітет Селянської спілки, головою якої обрали М. Ковалевського, а до складу увійшли також М. Стасюк, П. Христюк, І. Пугач та ін. [18, 187,370].

Селяни об'єднувалися у селянські спілки з метою захисту своїх інтересів, можливості придбання сільськогосподарського реманенту, закупівлі насіння, щоб можна було «прожити з малого шматка». Спілки також мали вирішити проблему підвищення продуктивності праці в умовах малоземелля. Селоспілки створювалися на сільському сході, а їхня активна діяльність також дозволяє інтерпретувати їх як важливі елементи парагромадянського селянського суспільства. Відтак, зафіксовані в перші десятиліття XX ст. форми громадсько-політичної та економічної активності українських селян, утворення громадських спілок, розширення інститутів самоврядування на селі дозволяють констатувати функціонування парагромадянського селянського суспільства в тогочасній Україні.

1. *Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х рр. – К., 1999.*
2. *Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: тенденції розвитку і соціальні трансформації. – Кам'янець-Подільський, 2010.*
3. *Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / Відп. ред. В. Смолій. – Т. 1. – К., 2006.*
4. *Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 рр.). – К., 2007.*
5. *Антонович В. Три національні типи народні // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995.*
6. *Ефименко Т. Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф. Волкова и др. – Т. 2. – Пг., 1916.*
7. *Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 2001.*
8. *Приймак О.М. Соціальна трансформація південноукраїнської селянської общини наприкінці XIX – початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXVII.*
9. *Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). – Кам'янець-Подільський, 2008.*
10. *Українська родина: родинний і громадський побут / Упор. Л. Орел. – К., 2000.*
11. *Струманський В.П. Звичаєве право українців в контексті підготовки молоді до громадсько-товариського життя в структурах народного повсякдення // Наукові праці Кам'янець-Подільського ДПУ: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 2.*
12. *Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. – Прага, б. р.*
13. *Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Т. 2. – Мюнхен, 1966.*
14. *Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 рр. – Х., 1925.*
15. *Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 760, спр. 23.*
16. *Словник української мови / Упор. Б. Грінченко. – Т. 4. – К., 1959.*
17. *Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917–1920. – Мюнхен; Чікаго, 1968.*
18. *Грушевський М.С. Українська Центральна Рада й її Універсали: перший і другий // Твори: у 50 т. – Т. 4. – Л., 2007.*

Markova S.V. Paracivic peasant society at the beginning of the XX century in Ukraine: agrarian and political discourse. In the article are examined the mechanisms of peasant self-governing establishments functioning in the conditions of the social and political life activationat the begining of the XX c., are analysed the formation of the paracivic (parahromadianske) peasant society elements.

Key words: peasantry, paracivic (parahromadianske) society, community, meeting.

Б. М. Бездітько

НОРМАТИВНІ ОСНОВИ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ІЗ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ

У статті аналізується питання, що характеризує, сформовані радянською державою на початку існування, правила поведінки суб'єктів у відносинах із відокремлення церкви від держави.

***Ключові слова**: церква, держава, закон, суб'єкт релігійної діяльності, культове майно.*

Наприкінці 1917 р. у Харкові більшовиками було проголошене створення радянської держави, що спочатку отримала назву Української Радянської Республіки. Як форма організації суспільства ця держава стала визначати правила поведінки у відносинах із церквою, релігійними організаціями і закріплювати ці правила у, різних за юридичною силою, нормативних актах. Першим таким актом став Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, виданий Тимчасовим робітничо-селянським урядом України 22 січня 1919 р. Пропонована проблематика поки ще не досліджувалася, а це визначає її актуальність і мету цієї статті – проаналізувати питання, що характеризує, сформовані радянською державою на початку існування, правила поведінки суб'єктів у відносинах із відокремлення церкви від держави.

У Декреті 1919 р. зазначалося, що церква відокремлювалася від держави і за особою визнавалося право сповідувати чи не сповідувати ту чи іншу релігію, вільно виконувати релігійні обряди. Крім цього, була визначена норма щодо статусу віруючого: релігійні переконання не були підставою для ухилення від виконання громадянських обов'язків. Зазначений Декрет проголошував також те, що відокремлювалася від церкви і школа. У зв'язку з цим, не допускалося викладання релігійних віровчень у всіх державних, громадських та приватних навчальних закладах (там, де викладалися загальноосвітні предмети). Окремо визначено дозвіл щодо вивчення релігії громадянами, але лише в приватному порядку.

У Декреті містилося й положення щодо обмеження майнових прав церковних і релігійних організацій. Так, було визначено, що майно існуючих в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) церков і церковних товариств ставало народним надбанням, а богослужбове майно (зокрема будівлі і споруди), за рішеннями органів державної влади, передавалося у безоплатне користування відповідним релігійним товариствам. При цьому церковні та релігійні товариства не могли бути суб'єктами права власності та не допускалося примусове стягнення зборів на їх користь. Вводилася також заборона щодо колишніх юрисдикційних можливостей церковних і релігійних товариств: відтепер вони не мали права застосовувати заходи примусу та покарання стосовно своїх членів, а також вилучалося їхнє право реєстрації актів цивільного стану (відповідна функція покладалася на органи державної влади).

У березні 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді Рад була прийнята Конституція УСРР, яка декларувала права і обов'язки «працюючого і експлуатованого народу України». Одним із них стало й право на свободу совісті. У ст. 23 Конституції було визначено, що церква відокремлювалася від держави, «з метою припинення можливості використання релігії і церкви в інтересах залишення класового ладу». Конституційна норма за всіма громадянами визнавала право пропаганди релігійних і антирелігійних наук. При цьому було визначено правило, згідно з яким, право пропаганди релі-

гійних наук могло бути реалізоване за умови, що особа не переслідувала жодних соціальних і політичних завдань, а право пропаганди антирелігійних наук – за умови, що це не суперечило комуністичним поглядам. Норми цих правових актів визначали загальну модель правових відносин із суб'єктами релігійної діяльності. Основними ж суб'єктами відповідної правотворчості стали Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад і Рада Народних Комісарів [1, 177].

У 1922 р. було прийнято ряд кодифікованих актів, норми яких регулювали різні сфери правовідносин. Ними стали Кодекс законів про працю УСРР, Цивільний, Земельний і Кримінальний Кодекси УСРР. Відповідно до ст. 5 Цивільного кодексу УСРР, кожен громадянин мав право обирати не заборонені законом заняття і професії, а також мав право вчиняти угоди, вступати у зобов'язання та ін. Норма цього кодексу містила й положення про те, що «цивільні права захищаються законом, за винятком того, що вони здійснюються всупереч з їхнім соціально-господарським призначенням» [2, 780].

Виконання прийнятих законів, зважаючи на визначену компетенцію та предмет правового регулювання, покладалося на різні органи державної влади. Ними стали Народний комісаріат юстиції, Народний комісаріат внутрішніх справ і Народний комісаріат освіти. Це були органи виконавчої влади і вони мали право видавати інструкції, циркуляри, здійснювати листування з органами на місцях. Так, у листопаді 1920 р. Наркомат юстиції видав «Інструкцію про застосування законоположень по відокремленню церкви від держави і школи від церкви». Загальні положення були викладені у тринадцяти статтях першого розділу інструкції, а їхній зміст зводився до наступного:

– органи радянської влади не можуть сприяти прихильникам будь-якої віри у справі задоволення ними своїх релігійних потреб, оскільки держава, видавши декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, визнала приватною справою совісті кожного громадянина право сповідувати чи не сповідувати яку-небудь віру;
– на території УСРР не могли видаватися постанови, розпорядження, спрямовані на обмеження свободи совісті та на надання кому-небудь переваг або пільг на основі віросповідань;
– всі громадяни УСРР та проживаючі на території УСРР іноземці, незалежно від релігійної приналежності, не могли ухилятися від вчинення громадянських обов'язків, з мотивів суперечності їх релігійним переконанням (хоча це правило мало виняток: один громадянський обов'язок міг бути замінений іншим, за рішенням суду; за такої заміни враховувалася важливість, а як визначала сама інструкція – тяжкість і небезпечність, причому рішення суду мало ґрунтуватися на висновках експертів, а такими могли бути особи, обізнані у справах релігій, представники тих чи інших віросповідань);
– ці законні постанови і розпорядження органів радянської влади були обов'язковими для всіх віруючих, незалежно від віросповідання, службового становища, під загрозою кримінальної відповідальності;
– з усіх офіційних актів виключалася вказівка на релігійну належність чи неналежність громадян (до того часу така вказівка містилася у пункті п'ятому офіційних актів).

Другий розділ інструкції мав назву: «Про церковні і релігійні товариства» та складався з чотирьох статей, а його положення зводилися до наступного: скасовувалися всі раніше видані царським урядом та тимчасовим буржуазним урядом законоположення про церковні та релігійні товариства; церкви і релігійні товариства позбавлялися прав юридичної особи; підлягали закриттю благодійницькі, просвітницькі та інші подібні їм релігійні товариства, а їхнє майно передавалося виконавчими комітетами до відповідних комісаріатів і відділів.

Розділ третій інструкції – «Про майно, призначене для вчинення релігійних обрядів» – складали статті 17–31. Майно, що перебувало у віданні відомства православного сповідання та інших віросповідних установ або товариств, як визначала ст. 17, переходило у безпосереднє відання місцевих Рад робітничих і селянських депутатів (умови такого переходу визначали інші статті розділу). За проведення передачі майна, що використовувалося з богослужбовою і обрядовою цілями, місцевий виконавчий комітет мав зобов'язати представників колишніх відомств або осіб відповідного віросповідання, в чиєму фактичному володінні знаходився храм і відповідне майно, подати у трьох примірниках його інвентарний опис. Місцева рада робітничих і селянських депутатів мала визначати мінімум місцевих жителів (не менше 20 осіб), які могли отримати у користування богослужбове майно. У ст. 20 були визначені вимоги, що мали прийняти особи, в користування яких передавалось богослужбове майно:

– зберігати і берегти майно як довірене народне надбання;
– проводити ремонт майна і нести витрати, що були пов'язані із володінням ним (зокрема опалення приміщень, страхування, борги, місцеві збори та ін.);
– користуватися цим майном винятково для задоволення релігійних потреб;
– відшкодовувати збитки, що завдані при користуванні цим майном, на умовах солідарної відповідальності (згідно інструкції, за принципом кругової поруки);
– мати інвентарний опис всього богослужбового майна, а воно могло набуватися шляхом пожертвувань, передачі з інших храмів чи в інший спосіб (але до опису не вносилося майно, що було приватною власністю окремих громадян);
– допускати безперешкодно у позабогослужбовий час уповноважених місцевою Радою робітничих і селянських депутатів осіб для періодичної перевірки й огляду майна;
– у разі встановлення місцевою Радою робітничих і селянських депутатів факту зловживання або розтрати, за першою вимогою цієї ради, передати їй використовуване богослужбове майно.

Інші норми цього розділу інструкції визначали такі правила:

– у разі відсутності осіб, які б бажали взяти у користування богослужбове майно, виконавчий комітет мав розмістити відповідне оголошення на дверях молитовної будівлі (храму). Якщо із закінченням місячного строку, з часу останньої публікації, бажаючих взяти майно у користування на визначених умовах не було, про цей факт місцевий виконавчий комітет мав повідомити Народний комісаріат освіти. При цьому в повідомленні виконавчий комітет мав зазначити такі відомості: час спорудження молитовного будинку, його вартість, господарську, історичну, художню цінність будівлі та мету можливого подальшого використання. Наркомат освіти міг запропонувати варіант можливого подальшого використання культової будівлі. Якщо така пропозиція не надходила, то місцевий вико-

навчий комітет міг реалізувати свій план щодо подальшого використання споруди;
– церкви та інші богослужбові приміщення у будівлях радянських установ підлягали закриттю (дзвони з них мали бути направлені до Ради народного господарства, а предмети культу – до органів юстиції на місцях);
– церковні приміщення в будівлях місць ув'язнення мали бути звільнені від предметів релігійного культу та пристосовані як освітні установи для ув'язнених;
– заборонялося викладання у храмах і приватних будинках віровчень особам, які не досягли 18 років, але водночас виконавчий комітет міг надати дозвіл на таке викладання особам, які досягли 18 років, за умови, що в цьому відчуває постійну потребу місцеве населення;
– допускалося безперешкодне будівництво нових культових споруд, інших будівель культового призначення, але за умов дотримання вимог будівельних норм.

Розділ четвертий інструкції – «Про інше майно» – утворювали статті 32–41. Згідно ст. 32, майно церковних і релігійних товариств та колишніх віросповідних відомств, що не було спеціально призначене для богослужбової мети і яке на той час не було взяте у відання радянських установ, негайно відбиралося. На місцеві виконавчі комітети покладався обов'язок пред'явлення вимог до осіб, у фактичному володінні яких знаходилося майно, яке підлягало націоналізації. Особи, яким були пред'явлені відповідні вимоги, під загрозою кримінальної відповідальності, в двотижневий строк мали подати витребувані виконавчим комітетом відомості. Подані відомості мали бути перевірені особами, які на те спеціально уповноважувалися виконавчим комітетом. Результати проведеної перевірки оформлялися протоколом. Оформлений належним чином протокол і складений опис утворювали зміст особливої справи про майно колишніх віросповідних відомств і церковних чи релігійних товариств. Копію опису майна виконавчий комітет мав направити до Народного комісаріату освіти і робітничо-селянської інспекції. Особи, які незаконно користувалися державним майном або ж умисно його псували, підлягали кримінальній відповідальності.

Розділ п'ятий інструкції складали статті 42–45 і вона мала назву «Метричні книги». Відповідно до ст. 42, метричні книги всіх віросповідань і за всі роки, не вилучені до того часу з будь-яких причин, мали бути передані до губернських відділів запису актів громадянського стану, а метричні книги за всі роки з міських і сільських храмів усіх сповідань підлягали негайному вилученню виконавчими комітетами. У ст. 44 була визначена заборона щодо фіксації у паспортах громадян їх належності до певного віросповідання, про вчинення щодо них якихось релігійних обрядів (хрещення, конфірмація тощо). Однак встановлена заборона не була перешкодою для видачі представниками культів окремих приватних посвідчень про вчинення ними певного обряду, але при цьому містився диспозитивний припис: за умови, що ці особи бажають мати такі посвідчення.

Норми шостого розділу інструкції присвячувалися правилам відправлення релігійних церемоній і обрядів. Зокрема не допускалося вчинення релігійних обрядів і церемоній, а також розміщення яких-небудь релігійних зображень у державних та громадських приміщеннях, а на місцеві органи радянської влади покладався обов'язок вживати відповідних заходів, з метою недопущення таких явищ. Лише з письмового дозволу місцевих органів радянської влади допускалася публічна релігійна хода та інші обряди на вулицях і площах. При видачі дозволу орган влади мав керуватися пунктом 5 Декрету про відокремлення церкви від державні школи від церкви. Згідно ст. 49, місцеві органи радянської влади мали прибирати або зобов'язати відповідних осіб усувати із молитовних будинків, що не були народним надбанням, всі предмети, які ображали революційні почуття трудящих. Такими предметами визнавалися пам'ятні дошки, написи на стінах чи богослужбових предметах, що увінчували пам'ять осіб, належних до колишньої правлячої династії.

Розділ сьомий Інструкції (ст. 50–53) мав назву – «Про викладання віровчень». У ст. 50 визначалося, що, в силу відокремлення школи від церкви, не допускалося викладання релігійних віровчень у державних, громадських і приватних начальних закладах. Виняток із цього правила складали спеціальні богославські навчальні заклади. Інші правила, визначені нормами цієї статті: всі будівлі духовних навчальних закладів усіх віросповідань, а також церковно-приходські школи як народне надбання переходили у розпорядження Народного комісаріату освіти; релігійній організації, як такій, що була позбавлена прав юридичної особи, не можна було видати дозвіл на викладання «Закону Божого».

У восьмому розділі інструкції визначалися місцеві органи влади, що мали реалізовувати положення Декрету про відокремлення церкви від держави. Такими органами в губерніях і повітах були відділи юстиції, а у волостях – виконавчі комітети місцевих рад. Губернії і повітові відділи юстиції для проведення заходів із відокремлення церкви від держави могли створювати спеціальні ліквідаційні підвідділи, які наділялися широкими повноваженнями, зокрема контрольними. Фінансування робіт, пов'язаних із реалізацією Декрету з відокремлення церкви від держави, мало проводитися за рахунок залишків коштів, що виділялися на утримання відповідних органів виконавчої влади, зокрема виконавчих комітетів.

У 1921 р. Народний комісаріат юстиції видав циркуляр за № 162/11, що був адресований усім губернським управлінням юстиції. В ньому було визначено, що представники духовенства усіх культів, як-то монахи, священики, пастирі, мули, шамани є суспільним паразитами, оскільки вони живуть на нетрудові доходи, які здобувають експлуатацією релігійних забобонів. Як не трудящі, представники духовенства всіх культів були позбавлені політичного виборчого права (як активного, так і пасивного) на виборах до Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (п. «ч» ст. 21 Конституції УСРР; ст. 20 Інструкції з перевиборів сільських рад, волосних, повітових, губернських з'їздів Рад і про вибори на 5-й Всеукраїнський з'їзд Рад), а також були позбавлені прав бути членами комітетів незаможних селян (ст. 10 Постанови ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. «Про комітети незаможних селян») і користуватися землею на території України (ст. 1 Закону УСРР «Про землю» від 5 лютого 1920 р.) [3, 1].

У листопаді 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про порядок реєстрації товариств і союзів, не переслідуючи мети отримання прибутку і порядку нагляду за ними». Згідно з нею, для розгляду справ про реєстрацію статутів створювалися центральна та губернські міжвідомчі комісії з товариств і союзів (МЕКОСО). Центральна комісія була створена при Народному комісаріаті внутрішніх справ і мала назву Центральна міжвідомча комісія у справах про товариства і союзи при Народному комісаріаті внутрішніх справ Української Соціалістичної Радянської Республіки. У липні 1923 р. ця міжвідомча комісія затвердила типовий статут релігійних товариств і видала інструкцію про по-

рядок реєстрації релігійних товариств і видачу дозволу на скликання з'їздів релігійних товариств [4, 52].

У вересні 1922 р. була видана Постанова ВУЦВК, відповідно до якої, відділ із відокремлення церкви від держави та його місцеві органи передавалися із Наркомату юстиції до Наркомату внутрішніх справ зі штатами та фінансами [4, 5]. Таким чином, здійснення у подальшому всіх функцій щодо виконання Декрету із відокремлення церкви від держави покладалося на Наркомат внутрішніх справ. До відділу НКВС із відокремлення церкви від держави потрібно було звертатися «с мест (из волостей и судов) в инстанционном порядке за руководящими указаниями и разъяснениями тех или иных вопросов, возбуждающих сомнения» [4, 5].

На виконання повноважень, НКВС видавав циркуляри, зі змісту яких вбачався ряд негативних для органів радянської влади фактів. Так, в циркулярі № 260 від 27 червня 1923 р., адресованого губернським відділам управління, зазначалося, що НКВС надає важливого значення роботі з відокремлення церкви від держави, але губернські відділи управління зволікають із наданням відповіді на запити або взагалі не відповідають на них [5, 50]. У циркулярі № 248 від 28 червня 1923 р. наголошувалося, що не всі релігійні общини виконують, взяті на себе за договором, зобов'язання і, головним чином, це зобов'язання стосовно страхування споруд і майна. Релігійні общини, за укладеними договорами, мали надавати оцінщикам державних страхових установ необхідні відомості та проводити, за рахунок релігійної общини, сплату страхових зборів [5, 51].

Важливого значення у правозастосовній діяльності набули роз'яснення посадових осіб, що надавалися з різних питань. Так, заввідділом НКВС із відокремлення церкви від держави І. Сухоплюєв у відповіді на запит Харківського губвідділу управління від 8 листопада 1922 р. роз'яснив, що ченцям, закритого Харківського Покровського монастиря, через дільничну міліцію потрібно видавати тимчасові візи на проживання, з тією метою, щоб ці ченці не менше двох разів на рік зверталися до міліції за обміном документів, а попередні безстрокові паспорти ченців міліція мала залишати у себе й обов'язково вносити до них помітку про їх анулювання [4, 10]. Із цього вбачалося посилення контролю з боку державного органу за служителями культу.

У 1922 р. був прийнятий Кримінальний кодекс УСРР, а його завданням визначено правовий захист держави трудящих від злочинів і суспільно-небезпечних елементів. Склади злочинів визначали норми Особливої частини цього кодексу. У розділі III цієї частини, а саме ст. 119–125, прим. 4 були визначені діяння, пов'язані із порушенням правил із відокремлення церкви від держави [6, 5].

Таким чином, утворена в 1917 р. Українська радянська держава відразу вдалася до активного формування законодавства, що проголосило принцип свободи совісті, відокремлення церкви від держави та школи. Активну правотворчість у цьому процесі здійснювали Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад і Рада Народних Комісарів. Вищу юридичну силу у нормативних актах мали Конституція УСРР 1919 р. і Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Сформоване законодавство щодо відокремлення церкви від держави визначило правила поведінки для суб'єктів у вигляді дозволів, обов'язків, заборон, наділяло органи державної влади правом створювати підзаконні акти та здійснювати контрольну функцію у цій сфері суспільних відносин.

1. *Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки // Історія Української Конституції / Упор.: А. Слюсаренко, М. Томенко. – К., 1993.*
2. *Гражданский кодекс УССР // Собрание узаконений УССР. – 1922. – № 55.*
3. *Держархів Харківської обл. (далі – ДАХО). – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 514а.*
4. *ДАХО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 1964.*
5. *Держархів Чернігівської обл. – Ф. Р-67. – Оп. 1. – Спр. 38.*
6. *Уголовный кодекс УССР. – Х., 1922.*

Bezditko B.M. Normative basis of regulating relations in separation church from state. In this article were discussed the issues that characterize the rules of behavior in relation of the separation the church and the state that were formed by the Soviets at the beginning of its existence.

Key words: Church, State, law, subject of religious activity, religious property.

О. О. Драч

ЖІНОЧА ІСТОРІЯ І «АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПОВОРОТ» У ГУМАНІТАРИСТИЦІ: МІРКУВАННЯ ЩОДО ЗАВДАНЬ І МЕТОДІВ

Проаналізовано становлення жіночої історії як наукового напряму історіописання. Основна увага звертається на завдання і методи жіночої історії у контексті «антропологічного повороту» в гуманітаристиці і поширення постмодерністських підходів.

***Ключові слова**: жіноча історія, теоретичний фемінізм, джерела з історії жінок, гендерна історія.*

Прикметною тенденцією сучасної світової історіографії є так званий «антропологічний поворот», в якому закономірно і яскраво втілено зростання інтересу до виявів людської суб'єктивності в минулому і сьогоденні. Жіноча історія може бути представлена як величезне міждисциплінарне поле, що охоплює соціально-економічний, демографічний, культурно-антропологічний, психологічний, інтелектуальний виміри сучасної цивілізації, слугує цілям розвитку міжкультурного діалогу та забезпечує принцип єдності в різноманітті. Вона без сумніву має всі об'єктивні підстави стати вельми важливим стратегічним плацдармом для реалізації проекту «іншої історії», оскільки ретроспективи осягнення жінки в суспільстві виводять учених на більш глобальні теми антропологічної історії.

Впродовж останніх десятиліть намітилася тенденція зростання інтересу до жіночої проблематики у вітчизняній історичній науці. Свідченням цього є не лише численні наукові розвідки у провідних часописах, а й поява антологій жіночих текстів, навчальних посібників, хрестоматій та ґрунтовних монографічних досліджень [1–5]. На пострадянському просторі, під рубрикою «жіноча історія», видано чимало наукових досліджень, присвячених ретроспективі жіночого соціального досвіду різних історичних періодів і регіонів Європи [6–9]. Публікації з цієї тематики мають постійну рубрику в десятках авторитетних наукових часописів, у тому числі й вітчизняних, не рахуючи спеціальні періодичні видання з жіночих студій. Тому з'ясування завдань і методів жіночої історії як напряму наукових досліджень видається нам досить важливим.

Дискурс про жінок утілено в різноманітні форми: міфічні, містичні, наукові, нормативні, схоластичні і популярні. Міркування щодо предмету сягають коріннями загальної episteme або концептуальної матриці, визначеної чоловіками, які називали себе «ми», а жінок – «вони». Жіночий соціальний досвід, жіноче бачення світу і систему цінностей сприймали інваріантами загальнолюдських (по суті чоловічих), а тому спеціальному вивченню цих питань не приділяли уваги. Де-

персоніфікований чоловічий досвід узагальнено поняттям «загальний» досвід людства і покладено в основу формування (непоодиноко і сьогодні) теоретичних постулатів традиційної історичної науки. Тільки теоретичний фемінізм XX ст. поставив під сумнів можливість і надалі не помічати жінок та їхні соціальні ролі. Феміністські орієнтовані історики переглянули усталені – «чоловічі» – інтерпретації минулого, розкритикували право «патріархів» традиційної науки позначати, класифікувати, пояснювати емпіричні дані з позицій вибіркової важливості і репрезентативності їх для всесвітньої історії.

Історія жінок як новітній напрям історичних студій концентрує увагу дослідника на новому об'єкті – жінці – та окреслює предметне поле вивчення – жіночі досвід, соціальні практики, буття, сфери і канали впливу. На думку І. Юкіної, предмет студіювання нової наукової дисципліни становлять не лише всі аспекти життєдіяльності жінок, але й інститути соціального контролю, влади, що регулюють нерівномірний розподіл матеріальних і духовних благ, а також форми, методи, механізми гноблення й відтворення нерівності [10].

Проблема визначення об'єкта й предмета нової галузі наукового знання виявляється й у термінологічних розбіжностях із приводу її назви: «жіноча історія», «історія жінок», «історична фемінологія» чи «гендерна історія» – таким є спектр уживаних науковцями назв. На пострадянському просторі більшість дослідників поділяють погляд, що об'єкт історії жінок/жіночої історії (вживаються як синоніми) становить «жінка» (окремі автори «жінку» визначають як предмет вивчення), а об'єкт гендерної історії – обидві статі. У вітчизняній дослідницькій практиці терміни «жіноча історія» та «історія жінок» застосовуються як синоніми [3; 11], хоча англомовне поняття «women's history» припускає різне розуміння, залежно від контексту вживання.

У зарубіжній історичній науці «історія жінок» як окремий науковий напрям починалася з визнання концептуального положення, що вся попередня історіографія по суті є історією чоловіків. Термін «жіноча історія» віддзеркалює ідею, що вся світова історіографія не лише репрезентує «чоловічий погляд», позаяк ґрунтується на уявленнях чоловіків і баченні ними історичного процесу, а й писалася, принаймні до кінця XIX ст., винятково чоловіками. Тим самим «жіноча історія» дистанціювалася від традиційної історіографії – «чоловічої історії», де «жінка», «жіноче» звучить як тема, але не дослідницька позиція. Історія жінок презентує цей «жіночий погляд», тому вона ідеологічно й методологічно принципово відрізняється від «загальної», «універсальної» історії.

Відносно «молодий» дослідницький напрям історії жінок уже має й власну історію, позаяк її предмет, методи і завдання поступово змінювалися. Початкове завдання вчені окреслили – зробити жінок видимими. Задля цього необхідно було зрозуміти місце жінок, «умови», в яких вони перебували, їх роль і значущість у суспільстві; дослідити, як жінки діяли; вивчити їхні слова та мовчання; осмислити усталені жіночі образи: богиня, мадонна, відьма. Історія жінок є історією longue durue, історією тривалого часу за Ф. Броделем, оскільки включає фактологічну базу від античності до сьогодення.

Чимало істориків, які з кінця XIX ст. досліджували територію жіночого світу, звертали увагу насамперед на найпомітніші орієнтири. Жіноча історія подавалася, головним чином, у формі біографій. Подібні дослідження, звісно, принесли цінні плоди. Вони продемонстрували здібності жінок і таким чином реконструювали забуту частину минулого, сформувавши те, що Дж. Келлі окреслила як «компенсуюча» історіографія [12, 2]. Подальше становлення «жіночих студій», де жінок визнано діючими суб'єктами історії, відбувалося в контексті «виправлення»/коригування офіційної історіографії. Дослідники послуговувалися концепцією про «сепаратні сфери» або домени – «сфери панування чоловіка» і «сфери панування жінки». Заслугою науковців є проблематизація «окремішності» жіночої сфери (приватного, домашнього життя) та доведення її рівноцінності чоловічій (політика, дипломатія, військова справа).

Ця установка мала практичний результат – критичне відношення до джерел – і передбачала при створенні «жіночої історії» інтенсивну роботу з пошуку нових джерел і перепрочитання старих, уже введених до наукового обігу. Варто зауважити, що збереження жіночих спогадів є однією з суттєвих проблем, що постає перед зацікавленим дослідником. У театрі пам'яті жінки постають простими фантомами. У документах на полицях публічних архівів вони займають мало місця, матеріали приватних зібрань суттєво постраждали від знищення. Чимало особистих щоденників і листів були спалені спадкоємцями, непоодиноко самими жінками, які після довгих років страждань воліли відправити у небуття фрагменти спогадів. Пам'ять про жінок краще збереглася у формі предметів: талісман, кільце, требник, парасолька від сонця, плаття та інші «скарби», заховані на горищі чи в коморі. Жінок пам'ятають також за зображеннями в музеях моди і сукні, які відтворюють спогади про їхню зовнішність. Археологію жіночого повсякдення можна виявити в музеях народних традицій, де турботливо плекають домашнє начиння. Загалом, джерела з жіночої історії домодерного часу досить фрагментарні, їхня якість помітно варіюється, а прогалини в записах заважають скласти повноцінну картину соціальних змін.

Дослідниця європейського середньовіччя К. Клапіш-Зубер відзначає, що письмова мова контролювалася кліром, людьми, наділеними саном і відданими Церкві; вони і визначали, як ставитися до жінки [13, 17]. Значна частина доступних джерел, що розкривають життя середньовічних жінок, створювалася завдяки домислам, переконанням і сумнівам духовенства. Більше того висловлювання щодо жінок виходили з уст чоловіків, які уникали жіночого товариства, оскільки становище зобов'язувало дотримуватися безшлюбності й аскетизму. Позбавлені щоденного спілкування з жінками, знання про них клірики черпали головним чином з книг, відтак, створені ними жіночі портрети, на думку К. Клапіш-Зубер, швидше карикатурні, ніж реалістичні.

Потужний стимул розвитку історії жінок надала нова соціальна історія, що ввібрала досягнення французької школи «Анналів», англійської марксистської школи, а також методи і підходи історичної демографії. По-перше, вона забезпечила жіночу історію методиками кількісного аналізу повсякденного життя та міждисциплінарними запозиченнями із соціології, демографії й етнографії. По-друге, вона концептуалізувала родинні стосунки, плідність і сексуальність як історичні явища [14, 104]. По-третє, нова соціальна історія кинула виклик наративу політичної історії, окресливши предметним полем масштабні суспільні процеси та їхнє втілення у численних вимірах людського досвіду. По-четверте, дослідники зосередили увагу на тих групах, що зазвичай вилучалися з політичної історії, щонайперше жінки, діти й родина загалом.

Американські фахівці з історії жінок звертають особливу увагу на важливість використання методо-

логії англійських марксистів і французьких структуралістів, зокрема при вивченні розподілу праці за статевою ознакою в капіталістичному виробництві. Жінок розглядали як джерело дешевої робочої сили на ринку праці, підкреслюючи, що їхня праця в домашньому господарстві ніяк не оплачувалась. Згідно ідеології «різних сфер», при капіталізмі роль жінок як історичних суб'єктів знецінювалася. З методології структуралізму дослідники жіночої історії почерпнули підхід до мови і символів при побудові ідентичності тієї чи іншої статі. Оскільки символічні уявлення розвиваються і використовуються колективно, вони пропонують доступ до неусвідомлених процесів, завдяки яким, окремі індивідууми співвідносять себе з тією чи іншою соціальною групою і вибудовують соціальні відносини. Зокрема праці відомого французького структураліста М. Фуко використовували для пояснення відношення влади до жінок. Дослідники ставили питання: як жінки минулого сприймали себе і спілкувалися всередині сім'ї?

Важливими для жіночих студій стали і досягнення історичної антропології, що переорієнтувалась на вивчення індивідуальних практик. Трансформації інтимного і приватного стали досліджувати як чинники, що впливають на зміни соціальних інститутів і визначають специфіку тієї чи іншої культури. Замість «соціальної історії культури», науковці зацікавилися «культурною історією соціального», до якої безпосередньо належить історія емоцій, переживань тих чи інших соціальних подій, інтимного та суб'єктивного сприйняття. До речі, «інтимне» і «приватне», на відміну від «колективного» й «публічного», були власне жіночими доменами. Жіноча історія виявилась необхідною для «нової культурної історії», оскільки засвідчила можливість дослідження будь-яких владних конфліктів як історії боротьби репрезентацій.

Загалом у вивченні історії жінок і жіночого руху дослідниками сформовано два підходи. Перший розглядає жінок як особливу соціальну групу, що має власне призначення в історії. Його прихильники відтворюють особливу «жіночу культуру», наголошуючи, що в жінок є власне соціально-історичне «поле», до якого належать дім, сім'я, релігія, морально-етичні цінності. Інший підхід трактує жінок і чоловіків як два антагоністичні начала, стверджуючи, що чоловіки протягом всієї історії сповідували «статевий шовінізм», примусово витіснивши жінок у периферійну соціальну сферу. Його прихильники відкидають всі сформовані цінності як «патріархальні» включно із сім'єю і материнством. Так, американські історики-феміністки, зокрема Г. Лернер, доклали чимало зусиль до подолання усталених історичних уявлень, зробивши висновок про необхідність написання особливої – жіночої історії («herstory», замість «history»).

Наступний етап вивчення історії жінок вийшов за межі усталених дослідницьких інтересів і традиційних цінностей в історії, позиціонувавши ґендер засадничою категорією аналізу. У 1975 р. Г. Рубін стверджувала, що пригнічене становище жіноцтва зумовлено не економічними умовами чи репродуктивною функцією жінок, а соціальними відносинами, що ґрунтуються на стереотипах поведінки, традиційно пов'язаних у суспільстві з конкретною статтю і варіативних у різних культурах. На її думку, «система стать/гендер – це набір установок, через які суспільство перетворює біологічну сексуальність у результат людської діяльності, а трансформовані сексуальні потреби задовольняються» [15, 159,179]. Таким чином, приналежність до чоловічої або жіночої статі в будь-якому суспільстві означає більше, ніж звичайний біологічний факт, оскільки він зумовлює соціальні наслідки.

Спроби концептуалізувати ґендер також є частиною становлення жіночої історії, позаяк від початку пронизують усі дискусії та дебати. Зокрема Дж. Келлі окреслила метою жіночої історії ствердження статі «як засадничої категорії для аналізу суспільного ладу, подібно до інших критеріїв, на кшталт класу і раси» [16, 816]. Для Н. Земон-Девіс мета полягає в «осягненні значущості статей, ґендерних груп в історичному минулому» [17, 217]. Таким чином, на рубежі 1970–80-х рр. феміністська теорія оновлюється, розширюється концептуально-методологічна база міждисциплінарних досліджень, створюються комплексні пояснювальні моделі, відбувається відхід від описовості до глибокої аналітичності. Як зауважують Ж. Дюбі і М. Перро, «історія жінок водночас – історія чоловіків» [18, 9]. Відчутною зміною в науках про минуле стала ліквідація ієрархії «важливості» дослідницьких проблем. Послуговуючись концепцією «культури багатоманітності» та ідеєю відсутності ієрархії чи «вертикалі цінностей» Ж. Ліотара, дослідники жінок наполягали на існуванні «горизонталі вартостей» (у кожного – своя), тобто, рівнозначності дослідницьких проблем, у тому числі тих, які раніше вважалися «не дуже науковими» (історія лібідо), не близькими й не зрозумілими в чоловічому дискурсі (дефлорація, вагітність, зґвалтування, пологи) або непопулярними в ньому (терпіння в муках, заздрість, безсилля).

У цьому контексті жіноча історія стала спробою повернути індивідам їхній спосіб розуміння пережитого, який виявився відмінним від загальноприйнятого, потребував співвіднесення виявів індивідуального з нормами і смислами загального (у фемінології, насамперед, неартикульованого, більш прихованого – жіночого) сприйняття. Подібна постановка питання – не тільки феміністська рефлексія. Представляється більш важливим запропонувати новий погляд на події, продемонструвати можливість нового прочитання історичних «фактів», за якого статеві відмінності і ґендерні відносини виявилися б і причиною, і наслідком соціальних змін. Як стверджує Г. Лернер, знання «про минулий досвід жінок передані нам, головним чином, через сприйняття чоловіків і несуть на собі відбиток системи цінностей, ними встановленої» [19, XXI]. Тому, на думку Г. Бок, відомості, почерпнуті з джерел, необхідно критично аналізувати, з метою з'ясування їхнього походження (виходять від чоловіків або від жінок), особливо в ситуаціях, де розкривається ґендерна проблематика [6, 190].

Прихильники постмодерністських теорій спонукали наукову громадськість визнати факт поліцентричності навколишнього світу, плюралізувавши і суб'єкт, і об'єкт історичного знання. Жінка, що написала певний текст, стає цікавою для історика, який пізнає цей текст, і як авторка певного наративу про щось конкретне, і як носій певних традицій, стереотипів, норм і звичок свідомості, ритуалів їх вираження, певних соціальних практик, відмінних від чоловічих. Постмодерністи вважають, що усунути почуття, забобони й оціночні судження, пристрасті й емоції суб'єкта пізнання неможливо, а будь-яка об'єктивність є не що інше, як старанно завуальована упередженість. Тому вони закликають не намагатися «звільнитись від індивідуальних фактів», а одночасно вивчати їх і той «контекст», що зумовив їхню появу. Заперечуючи можливість створення цілком «об'єктивного» тексту, дослідники історії жінок наполягають визнати, що будь-

яке дослідження є завжди суб'єктивним і, відтак, ставлять завдання спеціального вивчення феномена жіночої суб'єктивності. Чи можна цього досягти? Так. Для цього необхідні джерела, створені жінками.

Нині актуалізується вивчення жіночих егодокументів, а через них – жіночих життєвих сценаріїв, уважний дослідник яких, за удаваними випадковостями долі, індивідуальними життєвими шляхами і добровільними рішеннями, зможе виявити прихований соціально-структуруючий концепт. Працюючи з матеріалами усних життєвих історій (насамперед, жіночих автобіографій), науковці не залишають надії виявити специфіку повторюваних форм людських взаємодій через розуміння властивого їм суб'єктивного сенсу, а також спонукають їх задуматися щодо вірогідності асинхронії особистих і суспільних переживань. Новий підхід до джерела і нові теми, народжені епохою постмодерну, виявилися й у тому, що явища (як і факти) почали вивчати найбільш оптимальними методами, вже не замислюючись, якій дисципліні вони належать. «Історія вже не є описом тих подій, які відбувалися з жінками і чоловіками, і їхньої реакції на це; замість цього історія вивчає як створювалися суб'єктивні і узагальненні поняття про чоловіків і жінок» [20, 160].

Отже, зробити жінку «видимою» в історичному процесі, в «історичній реальності» виявилося зовсім не просто. Переконавшись (і зумівши переконати інших) у факті існування не однієї, а багатьох «історій», постмодерністи ввели в науковий дискурс поняття «інші історії». В історичній науці почали швидко з'являтися нові дослідницькі напрями, зокрема жіноча історія, яка дає можливість «віднайти голос» усім «зниклим, усім тим, хто мовчить і чинить опір». Феміністський етап розвитку жіночої історії 1970–80-х рр. кинув виклик традиційній патріархальній історії. Якщо наприкінці XIX – у першій половині XX ст. для істориків визначальною була участь жінок у суспільній сфері, то тепер важливого значення набуває приватна «жіноча» сфера. «Її історія» розвивалася в парі з соціальною історією, оскільки піонери жіночої історії почасти послуговувалися методами і концепціями, апробованими соціальними істориками. Найбільш важливий аспект цього етапу жіночих студій – спроба знайти спільне в історичному досвіді жіноцтва та соціальних практиках окремих представниць різних історичних епох. Центральною проблемою межі тисячоліть стало питання «гендера» – відносин між статями, розглянутих як соціальний конструкт, деконструювати які стало завданням жіночої історії на сучасному етапі.

1. *Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х: механізми творення нової ідентичності // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 19.*
2. *Буряк Л. Історико-фемінологічні студії в системі Української Академії наук // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 10.*
3. *Кісь О.Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Укр. іст. журн. (далі – УІЖ). – 2012. – № 2.*
4. *Українки в історії / За ред. В. Борисенко. – К., 2004.*
5. *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. – Л., 2003.*
6. *Бок Г. История, история женщин, история полов // Thesis. – 1994. – Вып. 6.*
7. *Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. – М., 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/17_r/ep/ina_00.htm.*
8. *История женщин на Западе: в 5 т. / Под ред. Ж. Дюби, М. Перро; пер. с англ. – Т. 1: От древних богинь до христианских святых. – СПб., 2005.*
9. *Пушкарёва Н.Л. Гендерная теория и историческое знание. – СПб., 2007.*
10. *Юкина И.И. «Новая история женщин» России // Библиография «История женского движения и феминизма в России. 1850–1920-е годы» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/text/18568935.*
11. *Буряк Л. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст. // УІЖ. – 2009. – № 1.*
12. *Kelly J. Women. History and Theory. – Chicago, 1984.*
13. *Клапиш-Зубер К. Появление женщин // История женщин на Западе... – Т. 2: Молчание Средних веков. – СПб., 2009.*
14. *Скотт Дж. Жіноча історія // Гендерний підхід...*
15. *Rubin G. The Traffic in Women: Notes on the «Political Economy» of Sex // Towards an Anthropology of Women / Ed. R. Reiter. – NY; London, 1975.*
16. *Kelly-Gadol J. The Social Relations of the Sexes: Methodological Implications of Women's History // Signs. – 1976. – № 1.*
17. *Kelly-Gadol J. The Doubled Vision of Feminist History: A Postscript to the «Woman and Power» Conference // Feminist Studies. – 1979. – № 5.*
18. *Дюби Ж., Перро М. О том, как писалась История женщин // История женщин на Западе... – Т. 2.*
19. *Lerner G. The Female Experience. An American Documentary. – Indianapolis, 1977.*
20. *Смит С. Постмодернизм и социальная история на Западе: проблемы и перспективы // Вопросы истории. – 1997. – № 8.*

Drach O.O. Woman history and «anthropological turn» in humanitarian science: reflections about tasks and methods. The woman history becoming the scientific direction in historiography is analysed. Basic attention is paid to the tasks and methods of woman history in the context of «anthropological turn» in humanitarian science and the distribution of post-modernism approaches.

Key words: woman history, theoretical feminism, sources on history of women, gender history.

В. І. Милько

РЕОРГАНІЗАЦІЯ МАЛИХ НАРОДНИХ УЧИЛИЩ УКРАЇНИ У ПОВІТОВІ (кінець XVIII – початок XIX ст.)

Проаналізовано нормативно-правову базу, яка регулювала процес створення та розвитку повітових училищ у Російській імперії. Основну увагу акцентовано на аналізі специфіки управління цими початковими навчальними закладами, які діяли в українських містах. Розкрито вплив на вказаний процес міністерського чиновництва та місцевої адміністрації.

Ключові слова: *повітове училище, наглядач, реорганізація, Міністерство народної освіти, Російська імперія.*

Інтеграція України в європейський простір передбачає не лише реформування політико-економічної сфери, а й підвищення якості та конкурентоспроможності вітчизняної освіти. У цьому контексті, поряд із децентралізацією міністерської вертикалі, актуальною є проблема структурної перебудови мережі навчальних закладів початкової та середньої ланки. При цьому використання передового світового досвіду має поєднуватися із вітчизняним культурно-ментальним контекстом, перш за все, на основі проведення порівняльно-історичного аналізу попередніх практик, зокрема процесу створення повітових училищ в українських містах періоду Російської імперії. На сьогодні пропонована тема дослідження, зважаючи на інтенсивний законодавчий процес щодо реформування початкової та середньої освіти, має не лише наукову, а й суспільну вагомість.

Створення в Російській імперії на початку XIX ст. повітових училищ, подібно до ряду інших основних типів навчальних закладів (парафіяльних училищ, гімназій, університетів), а також органів відомчого управління – Міністерства народної освіти та навчальних округів, було складовою комплексної реформи освіти часів Олександра I. При цьому необхідно підкреслити, що відповідна підготовча робота значно активізувалася ще на початку 1780-х рр., зокрема в період роботи «Комісії для запровадження народних училищ» (1782–1802).

Спадкоємність повітових училищ відносно навчальних закладів попереднього типу забезпечувалася шляхом реорганізації малих народних училищ. Останні вперше почали виникати у межах столичної Петербурзької губернії, на основі реалізації «Плану для запровадження народних училищ в Російській імперії», розробленого вищезгаданою комісією, під керівництвом відомого педагога і реформатора освіти Ф. Янковича. Вже протягом 1782–1786 рр. у цьому регіоні відкрилися 19 нижчих народних училищ [1, 21–32]. В українському ж контексті слід згадати указ Катерини II «Про створення університету в губернському місті Катеринославського намісництва» від 4 вересня 1784 р., де, серед іншого, йшлося і про створення мережі нижчих народних училищ у вказаній адміністративно-територіальні одиниці, а також у Таврійській області [2, 207]. Втім, ці плани надовго залишилися лише на папері, зважаючи на тогочасну першочерговість процесу організації системи органів влади на Півдні України. Лише через десять років, у 1793–1794 рр. з'явилися перші нижчі народні училища: два у Катеринославському намісництві та одне – в Таврійській області [3, 5–6].

Суттєво активізувалася робота з відкриття цього типу навчальних закладів після затвердження 5 серпня 1786 р. «Статуту народним училищам в Російській імперії». У документі пояснювалося, що «малі училища... повинні існувати як в губернських містах, де одного головного [училища] не вистачає, так і у повітових містах, і де ще на розсуд Приказу громадського опікування [вони] на перший випадок можуть бути корисні» [4, 647–648]. Ці заклади передбачали двохрічне навчання, що, в основному (за винятком іноземних мов), відповідало першим двом класам головних народних училищ.

Створення Міністерства народної освіти Російської імперії у 1802 р., яке по суті замінило вищезгадану «Комісію для запровадження народних училищ», зумовило організаційно-структурні зміни й у системі навчальних закладів, зокрема реорганізацію головних народних училищ в гімназії, а малих – у повітові училища. Відповідний процес у 1802–1804 рр. пройшов два підготовчі етапи: 1) створення 1802 р. «Комісії училищ», яка займалася розробкою та обговоренням проектів реформування системи початкової та середньої освіти (1802–1803 рр.); 2) реорганізація 1803 р. «Комісії училищ» в Головне правління училищ та підготовка ним «Статуту навчальних закладів підвідомчих університетам» (1803–1804 рр.).

Порівняльний аналіз витягів з протоколів засідань «Комісії училищ» (вона збиралася лише сім разів) та кінцевого варіанту «Статуту навчальних закладів...» дозволяє простежити еволюцію поглядів вищих чиновників профільного відомства стосовно реформування освіти в повітових містах. Так, 27 вересня 1802 р. член комісії, академік М. Фусс представив власний проект «Статуту училищ», де йшлося: «...3. У кожному повітовому місті створити другого розряду училище, в якому викладати юнацтву обов'язки його по відношенню до Бога, Государя, вітчизни і ближнього та наставляти у знаннях, придатних для різноманітних занять, що личать стану і здібностям кожного» [5, 10]. Характерно, що доповідач пропонував поглибити вивчення окремих предметів у закладах освіти різних рівнів. Так, стосовно навчального курсу повітових училищ мова йшла про розширення переліку дисциплін, за рахунок викладання скороченого курсу історії та географії (входив до програми третього класу губернських училищ) та загального огляду фізики та геометрії, з поясненням найкорисніших і необхідних для ремісничих професій істин. З приводу субординації різних типів навчальних закладів, М. Фусс представив наступну ієрархічну систему: сільські училища → другий розряд по-

вітових училищ → головні губернські училища → університети → директор училищ (або «місцевий правитель») [5, 10–11].

Проекти інших членів комісії Ф. Янковича й А. Чарторийського (перший лише згадував про «народні училища різного звання», а інший – пропонував запровадити систему «шкіл парафіяльних, повітових, губернських і університетів»), незважаючи на відмінності у формулюваннях, засвідчували прагнення колегіального органу не лише уніфікувати систему освіти, відповідно до, запровадженого наприкінці XVIII ст., адміністративно-територіального поділу імперії, а й пристосувати її до практичних потреб.

Втілення в життя проектних напрацювань «Комісії училищ», а також інших пропозицій, відноситься вже до періоду діяльності Головного правління училищ. Так, 24 січня 1803 р. Олександр I затвердив указом «Попередні правила народної освіти», подані у формі доповіді міністром народної освіти П. Завадовським, спільно з членами правління. У документі йшлося про створення чотирьохступеневої системи освіти: «1) училища парафіяльні; 2) повітові; 3) губернські або гімназії і 4) університети». При цьому декларувалося, що «у кожному повітовому місті має бути, принаймні, одне повітове училище» [6, 438]. Очолював цей тип навчальних закладів наглядач, який призначався безпосередньо керівництвом університету або за поданням губернського директора училищ (директором губернської гімназії). Підпорядковуючись останньому, очільник повітового училища мав наглядати за ходом навчання в парафіяльних училищах – однокласними початковими школами при церквах. Стосовно переліку дисциплін, тут домінуючими виявилися пропозиції М. Фусса, адже в навчальний процес передбачалося включити «скорочену географію та історію; первинні основи геометрії і природничих наук.., практичні знання, корисні місцевій промисловості та потребам краю» [6, 440–441]. Утримання повітових училищ відносилося до компетенції органів міського управління, «з доповненням із казни». Для порівняння – гімназії мали фінансуватися Приказами громадського опікування, але в 1804 р. вирішили передати цю справу казні. Щодо повітових училищ, то це питання потребувало додаткового регулювання. Так, в указі «Про використання міських прибутків Полтавської губернії на богоугодні заклади» від 20 червня 1803 р. вказувалося, що утримання повітових училищ належить до компетенції Полтавського Приказу громадського опікування, хоча відповідні суми у його розпорядження мали надходити саме з бюджету міських дум [7, 686].

5 листопада 1804 р. був затверджений черговий документ – «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам». Цей указ завершив підготовчу роботу з реформування початкової та середньої освіти в Російській імперії і започаткував процес реорганізації існуючих навчальних закладів, зокрема створення повітових училищ. Дублюючи багато положень «Попередніх правил...» 1803 р., «Статут...» деталізував завдання цих установ, основи їх управління, план навчання та систему викладання, кадровий склад і сферу предметних повноважень учителів тощо. Зокрема, серед подібних уточнень, важливих з погляду обраного нами предмету дослідження, слід назвати наступні:

– формулювання головної мети повітових училищ: «1. Підготовка юнацтва для гімназій, якщо батьки побажають дати своїм дітям краще виховання, 2. Відкрити дітям різних станів необхідні знання»;
– визначення особового кадрового складу: наглядач, два вчителі, які призначалися місцевим університетом та між якими розподілялися 15 дисциплін (кількість предметів і педагогів могла бути збільшена, у випадку наявності коштів), а також допоміжний персонал (прибиральники кімнат, сторож тощо);
– запровадження щомісячних періодичних педагогічних нарад вчителів із наглядачем;
– надання училищам права приймати лише тих учнів, які навчалися у парафіяльному або іншому училищі (для інших передбачалося проведення окремого вступного випробування) [8, 636–639].

Стосовно наглядача у «Статуті...» вказувалося, що він «має бути діяльним, доброзвичайним, знати ціну виховання і мати досконалі знання... у тих науках, які приписано викладати в повітових училищах». Відносно парафіяльних училищ поміщицьких сіл, вказаний посадовець, у випадку необхідності покращення їх благоустрою, отримував право «вимагати допомоги від поміщиків і сприяння від повітового предводителя дворянства». В останньому випадку, наглядач мав дотримуватися шанобливості та розсудливості, доповідати про відповідне звернення директору гімназії. Втім, одноосібних кадрових повноважень щодо підпорядкованих йому закладів (парафіяльних та власне повітового) він не отримав, адже був наділений, головним чином, інформативними функціями та наглядовими обов'язками*. При цьому вся важлива інформація з приводу поведінки педагогічного персоналу й учнів передавалася тому ж директору губернської гімназії. Деяким винятком може вважатися право наглядача повітового училища представляти «на затвердження університетом» кандидатур священика та одного з жителів села для завідування парафіяльним училищем. Хоча й у цьому випадку його вплив був мінімізований високою залежністю цих навчальних закладів від духовного відомства (у поміщицьких селах – від поміщиків) та обов'язком діяти винятково «через директора» [8, 639–641]. Окремо необхідно вказати, що наглядач одноосібно відповідав за розподіл коштів, які виділялися на утримання повітового училища.

Того ж 1804 р. було затверджено загальні для всіх губерній «штати повітових училищ» (див. табл. 1).

Табл. 1

Загальні штати повітових училищ Російської імперії (1804 р.) [9, 204]

Чин/стаття витрат	Кількість	Розмір жалування по розрядах (в руб.)		
		1	2	3
Наглядач	1	400	350	300
Вчитель	**2**	300	275	250
За настанови в Законі	–	100	80	75
За малювання	–	100	80	75
Утримання будинку і т.д.	–	400	350	300
Загалом	**–**	**1600**	**1410**	**1250**

Зауважимо, що повітові училища українських губерній були зараховані до третього розряду із найменшим фінансуванням. У примітках до таблиці штатів вказувалося, що відповідні суми планувалося виділяти на утримання 1 училища Київської губ. (у Києві), 4 – Херсонської, 6 – Катеринославської, 15 – Полтавської, 10 – Слобідсько-Української, 7 – Таврійської, 15 –

* У 1807 р., відповідно до «Статуту для парафіяльних училищ Волинської, Київської та Подільської губерній» (ПЗЗРІ, № 22605) керівництво повітового училища отримало повноваження з розгляду скарг на вчителів підпорядкованих йому парафіяльних училищ і право усувати їх з посади в чітко окреслених випадках. При цьому апеляційною інстанцією вважалася дирекція місцевої губернської гімназії.

Чернігівської. Очевидно, що такі цифри (58 заклади), станом на 1804 р., відповідали кількості малих народних училищ в Україні, які планувалося найближчим часом реорганізувати у повітові. Суттєве кількісне домінування училищ на Лівобережжі та Слобожанщині, порівняно з південними губерніями, пояснюється незавершеністю процесу побудови нової моделі політичного управління та соціально-економічних відносин на землях останніх і тривалими козацько-старшинського історичними традиціями у перших двох регіонах.

Дещо іншою була ситуація на нещодавно приєднаних до Російської імперії правобережних землях, де станом на 1804 р. існували 16 училищ. Їхній територіальний розподіл також був досить нерівномірним:

– «У Волинській губ., яка складається із 12 повітів, знаходиться 10 відкритих училищ. Вони розташовані так, що у повітах Луцькому, Рівненському і Житомирському знаходиться їх по два; у Дубенському, Кременецькому, Володимирському і Овруцькому по одному; у Ковельському ж, Острозькому, Заславському, Старокостянтинівському і Новгород-Волинському жодного не було»;
– «У Подільській губ., розділеній на 12 повітів, знаходилися до цього часу 4 повітових училища, тобто у Кам'янецькому, Вінницькому, Брацлавському і Могилівському повітах; в інших восьми... не було жодного повітового училища»;
– «У Київській губ. знаходяться лише два відкритих [не рахуючи головного у Києві. – В. М.] училища... в Умані і Каневі» [10, 485].

Зважаючи на специфіку етнополітичних процесів у регіоні, планувалося, що три повітові училища Волинської губ. будуть фінансуватися з едукаційного фундуша – коштів, які виділялися заможними поляками західних губерній на потреби навчальних закладів [11]; шість – з коштів духовних товариств, одне – за рахунок світських священиків. У Подільській губ. розподіл був наступним: два заклади вказаного типу мали утримуватися з едукаційного фундуша, по одному – із вкладу графа Потоцького та за рахунок ксьондзів-базиліан. Останні забезпечували утримання і двох аналогічних освітніх закладів Київської губ. [12, 206–207]. Слід відзначити, що подібному рішенню передували постанови наради католицького духовенства, чернецьких орденів і товариств, за участі луцького єпископа та візитатора (інспектора) Т. Чацького, яка відбулася у Луцьку 20 жовтня 1803 р.

Таким чином, на період прийняття вищевказаного «Статуту...» у повітах українських губерній існували 74 училища (див. табл. 2), з яких 16 правобережних не залежали від державної казни або міських коштів (хоча органи влади уважно контролювали цю сферу). Подібні відмінності у фінансуванні були характерними й для деяких інших губерній, які Російська імперія отримала, внаслідок поділів Речі Посполитої, і де, відповідно, мав місце польський вплив – Віленської, Гродненської, Мінської, Вітебської та Могильовської.

Дані таблиці 2 засвідчують, що, встановлена «Статутом» 1804 р., мінімальна кількість училищ (1 повіт = 1 училище) існувала у п'яти губерніях. Серед чотирьох інших найменша кількість вказаних навчальних закладів діяли в Київській та Подільській губерніях, про які (разом з Волинською) детально мова вже йшла.

Загалом в усій Російській імперії, станом на 1804 р., запланований щорічний бюджет 422 повітових училищ становив 586680 руб. До цієї суми не входили заклади балтійських (Ліфляндська, Естляндська, Курляндська) та фінляндських губерній, а також вищевказані губернії так званих «північно-західного» та «південно-західного» краю.

Табл. 2

Розподіл повітових училищ по українських губерніях Російської імперії (початок XIX ст.)

Губернія	Кількість повітів	Кількість училищ
Волинська	12	10
Подільська	12	4
Полтавська	15	15
Катеринославська	8	6
Київська	12	3
Слобідсько-Українська	10	10
Таврійська	7	7
Херсонська	4	4
Чернігівська	15	15
Загалом	**95**	**74**

Отже, саме «Попередні правила народної освіти» та «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам» сформували нормативно-правову основу для створення/реорганізації (на основі малих народних училищ) та подальшої діяльності повітових училищ в Російській імперії. Разом із тим, необхідно погодитися з оцінкою історика С. Рождественського про відсутність дієвої колегіальності в управлінні закладами початкової та середньої освіти [13, 64]. Щодо повітових училищ слід говорити про де-факто одноособову владу наглядачів, адже педагогічні наради не мали обов'язкового характеру і на практиці були радше винятком, ніж правилом.

Слід зауважити, що «уникнути» набуття статусу повітового училища вдалося Новгород-Сіверському народному училищу, створеному 1789 р. в однойменному намісництві. Так, спочатку його директор І. Халанський (у 1789–1805 рр.) докладав у перші роки XIX ст. серйозних зусиль для перетворення його на університет [14]. Коли ж стало очевидним, що цей задум не буде реалізований, за підтримки профільного міністра П. Завадовського та впливового графа О. Аракчеєва (на той час керівника комісії з реформування артилерії), йому вдалося зупинити процес реорганізації закладу на повітове училище (адже Новгород-Сіверський на той час перебував у складі Чернігівської губ.) і домогтися отримання статусу гімназії [15, 1303–1304]. Характерно, що остання аж до 1832 р. була єдиною в Україні, що існувала в негубернському місті.

Безпосередньо процес реорганізації існуючих з кінця XVIII ст. малих народних училищ України на повітові, у зв'язку із матеріальними, кадровими та іншими чинниками (відсутність належного фінансування та педагогічного персоналу, недовіра місцевого населення до нової системи освіти), тривав більше десятиліття. Про динаміку цього процесу можемо судити на основі наступних років заснування окремих повітових училищ (за винятком правобережних):

– Катеринославська: Катеринославське – 1805 р., Павлоградське – 1806 р., Новомосковське – 1807 р., Олександрівське і Бахмутське – 1808 р.; Вознесенське та Новомиргородське – 1811 р. [16, 18–19];
– Полтавська губернія: Кременчуцьке і Роменське – 1806 р., Полтавське та Кобеляцьке – 1808 р., Прилуцьке, Хорольське, Миргородське та Лохвицьке – 1813 р., Пирятинське і Лубенське – 1814 р., Гадяцьке та Зіньківське – 1815 р., Костянтиноградське і Переяславське – 1816 р., Золотоніське – 1820 р. [17, 682];
– Слобідсько-Українська: Харківське – 1805 р., Сумське, Охтирське та Лебединське – 1806 р., Валківське – 1807 р. [18; 19,82; 20, 13];

– Таврійська: Сімферопольське – 1809 р., Оріхівське – 1812 р. [21, 149];
– Херсонська: Єлисаветградське – 1811 р., Херсонське – 1813 р.;
– Чернігівська: Борзнянське – 1807 р., Новгород-Сіверське – 1808 р., Конотопське – 1812 р., Сосницьке – 1816 р. [22, 74].

На основі статистичних даних 1808 р. про співвідношення кількості повітових міст Харківського навчального округу (включав навчальні заклади Слобідсько-Української, Чернігівської, Полтавської, Херсонської, Таврійської та Катеринославської губ.) та повітових училищ (109 до 18), слід відзначити поступовість і навіть повільність процесу реорганізації. «Зосередивши особливу увагу та турботи Міністерства на вищих та середніх школах [гімназіях та університетах. – В. М.], Головне правління училищ не довело до кінця реформи початкової народної освіти» – об'єктивно зауважував С. Рождественський [13, 71–72]. Окремо слід зазначити, що в тих містах, де вже існували гімназії (Київ, Новгород-Сіверський, Одеса, Полтава, Харків тощо), повітові училища, як правило, розташовувалися в тому ж приміщенні.

Насамкінець, стосовно першого десятиліття після прийняття «Статуту...» 1804 р., необхідно згадати про зміни у системі управління повітовими училищами Російської імперії 1811 р., коли була запроваджена (крім штатного наглядача), посада «почесного наглядача». Ним міг стати місцевий поміщик, обізнаний у науках, який через це набував статусу покровителя училища, отримував повноваження загального нагляду за ним та контролю над штатним наглядачем. Відтепер, останній звітував не лише перед директором губернської гімназії, а й перед почесним наглядачем. Показово, що кандидат на відповідну посаду затверджувався безпосередньо міністром народної освіти, а служба, хоч і вважалася державною, не оплачувалася. Це пояснювалося тим, що «поміщики, зважаючи на надлишок своїх доходів, ніякої потреби в жалуванні не мають» [23, 830]. Слід додати, що 1817 р. почесним наглядачам було дозволено обиратися на дворянські посади (предводителів, суддів, справників, засідателів і т. д.) лише у тих повітах, де знаходилося відповідне училище. Ця норма мала суттєве значення для більш ефективного нагляду за навчальними закладами, оскільки досить часто поміщики мали земельні володіння, які виходили за межі однієї вказаної адміністративно-територіальної одиниці [24, 92–93]. Відтак, з 1817 р. унеможливлювалося обрання дворянина на певну станову посаду в одному повіті та виконання ним обов'язків почесного наглядача училища, яке знаходилося в іншому.

Загалом, вищевказаний указ 1811 р., на наш погляд, слід розглядати не лише з погляду посилення ролі місцевого елементу в управлінні повітовими училищами, а й у загальному контексті станової політики імператора Олександра І, яка характеризувалася розширенням прав дворянства та зміцненням їх політичного та соціально-економічного статусу. Щодо гімназій, аналогічне нововведення у формі запровадження посади «почесного попечителя», котрий обирався на три роки з місцевого дворянства (зазвичай, цю посаду займав губернський або повітовий предводитель) і наглядав «за ходом управління та станом» закладу, було запроваджено лише в 1828 р.

Таким чином, створення повітових училищ стало складовою загальної освітньої реформи в Російській імперії на початку XIX ст. і, подібно до її інших напрямів, було спрямоване на виконання двох головних цілей: 1) управлінської – централізація й уніфікація системи освіти; 2) освітньо-практичної – пристосування навчання у відповідних закладах до життєвих потреб. При цьому процес реорганізації малих народних училищ у різних губерніях України проходив з певними особливостями. Так, для Лівобережжя та Слобожанщини він характеризувався високим рівнем інтенсивності, для Півдня – залежністю від темпів розбудови місцевих органів влади (в ході освоєння регіону), для Правобережжя – впливом польського католицького фактору.

1. *Воронов А.С. Историко-статистическое обозрение учебных заведений С.-Петербургского учебного округа с 1715 по 1828 год включительно / Сост. по поручению г. Попечителя С. Петербургского Учебного округа, Тайного Советника М.Н. Мусина-Пушкина А. Вороновым, Инспектором Пятой С. Петерб. гимназии. – СПб., 1849.*
2. *Об учреждении Университета в Губернском городе Екатеринославского Наместничества (№ 16057) // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 1. - Т. XXII: 1784–1788. – СПб., 1830.*
3. *Чернявский И.М. Материалы по истории народного образования в Екатеринославском наместничестве при Екатерине II и Павле I. 1784–1805 гг. – Екатеринослав, 1895.*
4. *Устав народным училищам в Российской империи (№ 16421) // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. XXII...*
5. *Занятия Комиссии об училищах по разработке общего плана народного просвещения в России и в частности устава для Виленского университета // Сборник материалов для истории просвещения в России извлеченных из Архива Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1897. – Т. 2: Учебные заведения в западных губерниях, 1802–1804. – Стб. 6–22.*
6. *Об устройстве училищ (№ 20597) // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. XXVII: 1802–1803. – СПб., 1830.*
7. *Об употреблении городских доходов Полтавской Губернии на Богоугодные заведения (№ 20808) // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. XXVII...*
8. *Устав учебных заведений, подведомых Университетам (№ 21501) // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. XXVIII: 1804–1805. – СПб., 1830.*
9. *Штаты уездных училищ: По общим для Губерний, № 20666, и 20501 // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. XLIV: Книга штатов. – Ч. II. – СПб., 1830.*
10. *Предначертание устроения училищ в Округе Императорского Виленского Университета (21428) // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. XXVIII...*
11. *Дет. див.: Сейко Н.А. Едукаційні фундуші як форма доброчинності на Правобережній Україні у XIX ст. // Історико-педагогічний альманах. – 2005. – № 1.*
12. *Прим. к 4-й таблице. К № 20666, и 20501 // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. XLIV...*
13. *Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. – СПб., 1902.*
14. *Дет. див.: Шугуров М.В. Неосуществившийся университет в Новгород-Северске // Киевская старина. – 1882. – Т. I. – № 3.*
15. *О обращении Новгород-Северского Народного Училища в Гимназию (21963) // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. XXVIII...*
16. *Швидько Г.К. Д. Т. Мизко та його роль у розвитку освіти і культури Катеринославщини // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі і маловідомі сторінки. – Д., 2010. – Вип. 7.*
17. *Повітові училища // Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького. – К., 1992.*
18. *Теслик Н.М. Утворення повітових училищ Сумщини на початку XIX ст. [Елктронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com.*
19. *Удод О.П. Початкова освіта на Слобожанщині (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Матеріали другої Сумської обласної наук. історико-краєзнавчої конф. – Ч. 1: Історія. – Суми, 1994.*

20. *Хвостенко Г. Перше училище, перший поет // Суми і сумчани. – 2007. – № 50. – 14 грудня.*
21. *Бондар В.О., Козлова І.В. З історії створення та діяльності Оріхівського повітового училища (за документами Державного архіву Запорізької області) // Архіви України. – 2013. – № 2.*
22. *Пригоровська Л., Пригоровський В. Скарбниця знань великого митця // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3.*
23. *О бытии при уездных Училищах, сверх штатных Смотрителей, Начальникам в звании Почетных Смотрителей // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. XXI: 1810–1811. – СПб., 1830.*
24. *Об избирании Дворян, занимающих места почетных Смотрителей в должности по выборам по тому токмо уезду, в котором таковой чиновник состоит Смотрителем Училища (26705) // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. XXIV: 1817. – СПб., 1830.*

Myl'ko V.I. Reorganization of Ukrainian small national schools in the schools of uyezd (the end of XVIII – beginning of Ó²Ó century). The normative-legal base that regulated the process of uyezd schools creation and development in Russian empire is analyzed. Basic attention is paid to specific management of primary educational establishments that operated in Ukrainian cities. Influence on this process by ministerial officials and local administrations is found out.
Key words: schools of uyezd, overseer, reorganization, Ministry of National Education, Russian Empire.

Н. М. Борисенко

ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД НАРОДНОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1860—70-і рр.)

Проаналізовано процес формування організаційно-правових засад народної освіти Російської імперії в період реформ 1860–70-х рр.
***Ключові слова**: народна освіта, початкові училища, земство, міністерство народної освіти.*

Пильна увага до освітніх реформ, що реалізуються в Україні протягом доби незалежності, є серйозним симптомом соціальної спрямованості новацій. Оскільки набуття освіти зазвичай поєднується з формуванням життєвої позиції підростаючого покоління, то перед школою різних рівнів стоїть завдання допомогти систематизації світоглядних установок молоді, на засадах загальнолюдських моральних імперативів, вихованню громадянськості та патріотизму. З огляду на це, актуальності набуває вивчення історичного досвіду функціонування й наукових підходів до аналізу освітньої сфери. Сьогодні розгорнувся активний дослідницький пошук історії народної освіти XIX – початку XX ст. Зокрема виділяються праці А. Гуза, В. Курченко, Л. Дровозюка, Р. Гавриш, О. Мармозової, О. Драч, В. Перерви, С. Жукова присвячені просвітницькій діяльності земських установ, урядовій політиці в галузі народної освіти в Україні, складу учителів початкових шкіл, у тому числі й у регіональному вимірі [1–9]. Метою цієї статті є аналіз становлення організаційних і правових засад народної освіти в Російській імперії періоду великих реформ 1860–70-х рр.

Для підготовки повномасштабної модернізації освітньої сфери, держава мала забезпечити розробку законодавчої та навчально-методичної бази народної школи. Перші кроки у цьому напрямі було зроблено з приходом до влади Олександра II. Відповідно до імператорського указу від 5 травня 1856 р., яким народну освіту визнано «першорядною державною функцією і запорукою майбутнього процвітання Росії», було відновлено Вчений комітет Головного правління училищ [10, 173]. До комітету, що складався з семи членів, направляли пропозиції щодо реформування навчальних закладів різного рівня. Саме ця інституція розробляла проект майбутньої реформи системи освіти.

Високопосадовці Російської імперії уважно вивчали накопичений на середину XIX ст. світовий досвід організації шкільної справи. Зокрема у Пруссії початкове навчання було обов'язкове для кожної дитини. Батьки, під загрозою штрафу і навіть ув'язнення, зобов'язувалися посилати дітей до школи та вносити кошти за навчання. В Англії школи організовувалися на громадські і приватні кошти без жодних втручань, за навчання в яких батьки сплачували за домовленістю з їх засновниками [11, 1267]. Так само важливим аспектом формування засад народної освіти в Російській імперії стала проблема фінансування навчальних закладів, зокрема оплата за навчання. Досвід шкільної справи першої половини XIX ст. сформував два основних підходи: у державних публічних училищах навчання проводилося, в основному, безкоштовно, в приватних школах – на платній основі. Враховуючи поширений погляд, що дарове навчання не може бути гарним, від імені Міністерства народної освіти рекомендували встановлення, бодай, невеликої оплати [11, 1263]. Отже, саме на принципах лібералізму і вільної конкуренції реформатори замислювали розбудовувати початкову народну освіту в Російській імперії.

Дискусії викликав і принцип обов'язковості початкового навчання, впроваджений у прусській та французькій моделях, але визнали недоцільним його використання для розбудови нижчої школи Російської імперії. Головними аргументами щодо цього стали відсутність шкіл у багатьох місцевостях, віддаленість училищ, брак учителів і бідність мешканців. Міркування розробники проектів підсумовували висновком щодо недоцільності упровадження обов'язкового утримання училищ громадами, через невдоволення останніх. Обґрунтованість такої позиції засвідчив і не досить вдалий досвід функціонування училищ відомства державних маєтностей та уділів, що утримувалися за рахунок встановлених обов'язкових зборів з населення [11, 1269]. На практиці народні школи існували не в усіх волостях, через недостатність надходження коштів.

Альтернативним варіантом, запозиченим розробниками з практики функціонування початкової освіти в Англії, стало залучення до справи народної освіти суспільства, зокрема громадських інституцій, органів місцевого самоврядування, приватних осіб та благодійників. Разом з дозволом громадської ініціативи у справі організації народної освіти, високопосадовці мали вирішити проблему кадрового забезпечення початкового шкільництва. Міркування чиновників спиралися на дореформений досвід, за яким навчання грамоті, зазвичай, здійснювали особи без педагогічної кваліфікації і спеціальних дозволів. Вчителювали колишні канцеляристи, відставні солдати, вдови, які з формально-правового погляду не визнавалися правоздатними до навчання. Проте, в очах місцевих громад, які довіряли їм просвіту дітей, вони вважалися достатньо компетентними. Крім того, їх переслідування населення сприймало як перешкоди з боку представників влади щодо поширення грамотності. Бажаючи порозуміння з суспільством, державна влада визнала необхідним забезпечення умов для поширення елементарного навчання, а тому залишили вимогу наявності педагогічної кваліфікації у вчителів тільки для приватних училищ [11, 1271].

Положення про селян, які вийшли з кріпацтва, також гарантувало їм право навчати дітей (ст. 29). До компетенції сільського сходу належало обговорення та клопотання про навчання грамоті (ст. 51). Волосний схід вирішував організацію волосних училищ (ст. 78). Сільські громади мали право встановлювати і мирські

збори для відкриття народних училищ та утримання вчителів (ст. 178) [12, 36]. За Положенням про гірничозаводське населення, зокрема Луганського, Миколаївського гірничих заводів, їх управління мало утримувати школи для безкоштовного навчання дітей грамоті. Отже, владою було створене правове підґрунтя для розвитку початкової освіти серед маси населення. 1 серпня 1861 р. було прийняте височайше повеління про створення спеціального комітету для підготовки загального плану організації початкових народних училищ. Основними закладами початкової школи у сільській місцевості в другій половині XIX ст. були «зразкові» училища, земські та школи грамоти. З 1880-х рр. поширювалися і церковнопарафіяльні школи.

«Положення про початкові народні училища» було схвалене 14 липня 1864 р. [13]. Цим актом влада сподівалася прискорити розвиток просвіти населення. Згідно його основних пунктів, уряд відмовлявся від системи державних училищ і передавав ініціативу громадськості і приватним особам. При цьому початкова школа мала «утверджувати в народі релігійно-моральні поняття і поширювати початкові корисні знання» [13, 1342]. Створювані початкові училища представляли масовий тип школи,, вони ж включали і парафіяльні училища. Їхня освітня програма включала Закон Божий, читання за книгами цивільного та церковного друку, письмо, чотири дії арифметики, за можливості, церковний спів. По суті початкові школи мали забезпечити елементарну грамотність учнів, а термін навчання в них не був визначений законодавчо. Відзначимо й нормативний припис, що основою прийому на вчительську посаду були також «належна моральність і благонадійність». Законом тільки від духовенства не вимагалося «довідки про благонадійність» [13, 1344].

За цим «Положенням», уперше запроваджувався принцип колегіального управління земськими школами за участю громадського елемента, зокрема через систему повітових і губернських училищних рад. Так, остання складалася з п'яти осіб – єпархіального архієрея (голова), губернатора, директора народних училищ, двох представників губернських земських зборів. Повітова рада складалася з шести осіб – по одному представнику від Міністерств народної освіти, внутрішніх справ, Духовного відомства, міської громади та двох – від повітових земських зборів Отже, майже половина членів цих рад були представниками громадськості.

Натомість «Положення про початкові народні училища» 1874 р. докорінно змінило управління початковою школою, підпорядкувавши її дирекції народних училищ, підвідомчій Міністерству народної освіти [14]. Училищні ради збереглися, але змінилася їхня компетенція, що обмежувалася господарськими й адміністративними питаннями. Приміром, «Положення» 1864 р. надавало повітовим училищним радам права «нагляду за викладанням у всіх початкових народних училищах» і «дозволу на відкриття нових училищ», але в «Положенні» 1874 р. ці права не вказувалися. Відбулися зміни й у складі губернських училищних рад: предводитель дворянства (голова), директор початкових училищ, по одному представнику від Міністерства внутрішніх справ і духовного відомства, двоє представників губернських земських зборів. Тобто, вже тільки двоє (1/3) були представниками громадськості [14, 234]. Суттєво скоротився вплив громадськості і в училищних радах, і, відповідно, посилився адміністративно-чиновницький елемент. Так, виборність голів училищних рад, закріплена положенням 1864 р., скасовувалася. Нагляд за ходом навчання покладався винятково на директора та інспектора народних училищ. Загальний контроль за початковим навчанням в губернії покладався на губернатора «як представника вищої адміністративної влади» [14, 235]. Зміни виявилися також у посиленні світського елементу в механізмі функціонування початкових шкіл

Фундаментальною для створюваної освітньої моделі, на нашу думку, є проблема взаємодії системи освіти і суспільства. Мова йде про правовий механізм врахування інтересів і участі в управлінні освітою тих осіб, які перебувають поза бюрократичним і науково-педагогічним співтовариствами, але, зрештою, є «замовниками» освітнього процесу. Вища влада цілком усвідомлювала, що гіпертрофована перевага інтересів тієї або іншої соціальної групи може бути небезпечною для держави. Саме тому уряд прагнув не обмежувати, а розширювати участь суспільства в управлінні освітою. Зокрема земства і міське самоврядування мали виступати своєрідним державно-громадським регулятором. Фактично у всіх типах початкових навчальних закладів були передбачені законодавством «почесні опікуни чи блюстителі». Так, за нормативними актами, до попечительств при початкових училищах входили й виборні представники від місцевого населення, яке користувалося школою [15].

Отже, в 1860–70-х рр. відбувався процес оформлення організаційно-правових засад народної освіти в Російській імперії. Законодавство у сфері початкової освіти базувалося на зразках європейського досвіду з урахуванням пореформеної ситуації. Загальним вектором освітніх трансформацій було бажання влади розвинути просвітництво серед населення, за умови пильного контролю його змістової складової. Початкова народна школа існувала на місцеві та громадські кошти, а саме сільських і міських громад, земств, міських управлінь, різноманітних організацій, приватних осіб. Незважаючи на наміри уряду обмежити сферу цієї участі, усунути громадський вплив на початкову школу влада так і не змогла.

1. *Стельмах С.П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60–90-х гг. XIX в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К.,1991.*
2. *Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земств в Україні (1864–1914): Автореф. дис. ... к. і. н. – К., 1997.*
3. *Курченко В.В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1997.*
4. *Дровозюк Л.М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.*
5. *Гавриш Р.Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1999.*
6. *Мармозова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998.*
7. *Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002.*
8. *Перерва В.С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. – Біла Церква, 2008.*
9. *Жуков С.М. Земські школи Харківської губернії (1865–1919 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2012.*
10. *Именной указ Правительствующему Сенату «О принятии учебных заведений народного просвещения под ближайшее его императорского величества наблюдение и попечение» // Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге XIX – начало XX века: Сб. док. – СПб., 2000.*
11. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 3. – СПб., 1865.*
12. *Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительс-*

ких семинариях / Сост. П. Аннин. – Ч. 1. – СПб., 1890.
13. *Положение о начальных народных училищах 1864 года // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (далі – СП МНП). – Т. 3. – СПб., 1876.*
14. *Положение о начальных народных училищах 1874 года // СП МНП. – Т. 6. – СПб, 1878.*
15. *Положение о попечительствах при начальных училищах, 26 марта 1907 года // Спутник народного учителя и деятеля народного образования / Сост. В. Чарнолуский. – СПб., 1908.*

Borysenko N. Formation institutional and legal framework of public education in the Russian Empire (the 1860th–1870th years). The process of formation of the education institutional and legal framework in the Russian Empire during the great reforms the 1860–1870th's of the 19th century.
Key words: public education, primary school, zemstvo, the Ministry of Education.

Ж. М. Сердюк

СОЦІАЛЬНА НЕЗАХИЩЕНІСТЬ ВЧИТЕЛІВ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті охарактеризоване соціальне становище вчителів перших шкіл на території українських земель, прослідковано реакцію громадськості на проблему, а також проаналізовано спроби її вирішення.
Ключові слова: *педагоги, вчителі, викладачі, гімназія, середня школа.*

Професія вчителя шанувалася у всі часи різними народами. Проте, її матеріальна складова далеко не завжди відповідала докладеним зусиллям. Зокрема на українських землях, вже з моменту появи перших шкіл, вчителі змушені були терпіти нужду, матеріальну скруту та ідеологічний гніт.

Сьогодні в Україні можна спостерігати поширення недовіри суспільства до вчителів, падіння престижу педагогічних ВНЗ, зневажливе ставлення до освіти в цілому. Така сумна тенденція пояснюється насамперед зниженням рівня якості освіти та відсутністю гідної оплати праці освітян. Проблеми далеко не нові та, на жаль, залишаються актуальними. Вчені різних епох періодично порушували це питання, безуспішно намагаючись привернути увагу можновладців. За часів Російської імперії становище педагогів турбувало переважно представників передової громадськості, які обговорювали означену проблему на сторінках періодичних видань [1–3]. Вчені ж обережно торкалися питання у працях з історії освіти [4–7]. В радянський період спеціальні дослідження з історії освіти на українських землях майже не проводились або висвітлювались лише негативні риси освітнього процесу [8]. З проголошенням незалежності України, зросла кількість дослідників, які цікавляться маловідомими аспектами історії освіти. Важливе значення для розробки теми мають праці Ю. Гузенка, М. Мінца, Н. Побірченко, Т. Тронько та ін. [9–12]. У той же час питання кадрової політики у сфері освіти та становища вчителів окремо не досліджувались. Метою цієї статті є аналіз соціального становища вчителів перших українських шкіл, їх побутових і професійних проблем.

До середини XIX ст. освіта в Російській імперії та підконтрольних їй українських територіях була прерогативою еліти, а скористатися її плодами могли винятково чоловіки. Широкі верстви населення отримали можливість здобути елементарну освіту після реформ Олександра II. Поступово створювалась мережа початкових та середніх навчальних закладів з різними формами власності, але спільними труднощами. Однією з проблем, які обтяжували перші школи, був брак кваліфікованих педагогічних кадрів. Дітей навчали малограмотні селяни, унтер-офіцери, студенти-недоучки та священнослужителі [10, 13]. Лише на початку 1870-х рр. відкрилися перші вчительські семінарії. З появою ВНЗ ситуація мало змінилася на краще. За словами сучасників, більшість вступників до університету навіть не знали, що викладалося на різних факультетах і закінчували свою спеціальну освіту вихідним іспитом, отриманням якого-небудь вченого ступеня та права на відповідний йому чин. Учителями найчастіше ставали ті, хто навчалися державним коштом, або ті, хто не мали інших способів забезпечити себе [5, 51].

Крім того, вчителі постійно перебували під суворим державним контролем. Імперська ідеологія позбавляла їх будь-якої ініціативи та можливості творчого підходу до професійної самореалізації. До кінця XIX ст. на території підросійської України найпоширенішими були урядові середні навчальні заклади, котрі являли собою зразок педагогічного консерватизму. Навчально-виховна робота більшості державних шкіл була надійно захищена від нових педагогічних ідей стіною урядових наказів та міністерських циркулярів, перебувала під регулярним та прискіпливим навчально-адміністративним контролем. В діяльності державної середньої школи сучасники відмічали педагогічну безпринципність, формалізм, відсутність живого начала, слабку педагогічну підготовку багатьох викладачів. Система викладання різних навчальних предметів будувалась переважно на роз'ясненні учням уроків, завданням уроків для домашнього виконання по підручниках і подальшого опитування вивченого. При такому підході основний центр ваги занять учнів переносився на домашню підготовку до уроків, що сприяло розвитку репетиторства. При цьому репетиторами часто ставали ті самі педагоги, які вели заняття в класах. В багатьох гімназіях процвітали хабарництво та система різних подяк [8, 115]. Так, у 1903 р. попечитель Одеського навчального округу отримав відомості, що деякі викладачі займалися підготовкою до вступних іспитів дітей різних осіб, запрошували викладачів різних дисциплін, проводили з ними грошові розрахунки і різними способами намагалися влаштувати своїх протеже у навчальні заклади [13, 219].

Однак важке матеріальне становище вчителів залишалося невідомим для суспільства, хоча й обговорювалось на сторінках періодичних видань. Небайдужі громадяни звинувачували авторів газетних статей у непослідовності: начебто, ті, висвітлюючи лише позитивні сторони життя та вправляючись у красномовстві, мовчали про актуальні проблеми суспільства: «Болтая о политике (непонятной для многих, особенно провинциалов), не говорят, отчего учитель умирает с голоду» [14, 4]. На жаль, від середини 1870-х рр. – до 1905 р. в Україні не було видань, що займалися б справами національної освіти, культури і суспільної думки. Офіційні «Губернские ведомости», «Епархиальные известия» і подібні їм видання лише інколи вміщували матеріали, переважно етнографічні, що стосувалися української дійсності та історії [1, 48]. Тому українські вчені, педагоги, письменники інколи друкували окремі твори в Галичині. Відрадним явищем стала поява часописів «Педагогический вестник» (Єлизаветград) та «Школьное обозрение» (Одеса). Видавців і дописувачів журналів хвилювала політика уряду, спрямована на обмеження діяльності земських шкіл, невідповідність мети, завдань, змісту, методів і форм освіти, навчання і виховання вимогам часу, злиденність матеріальної бази тогочасної народної школи в Україні,

жебрацьке матеріальне і беззахисне соціально-правове становище вчителів [1, 48].

Так і в 80–90-х рр. XIX ст. не відбулося поліпшення з педагогічними кадрами в школах, оскільки уряд про це майже не турбувався, а окремі вчительські семінарії, що відкривалися земствами, через різні причини, існували недовго і сподівання, що на них покладалися, здебільшого, не виправдовувалися. Видавці часописів продовжували виступати за надання вчителям більших соціальних прав і свобод, покращення їх побуту, матеріального становища. В публікаціях підкреслювалося, що, сформульовані передовою педагогічною громадськістю вимоги до вчителів, не можуть бути реалізовані без поліпшення їх матеріального і правового становища [1, 54].

При цьому на західних українських землях ситуація була не кращою. Так, у львівському часописі «Народ» було вміщено низку матеріалів, присвячених освітнім проблемам, зокрема розвитку національної школи. Наприклад, І. Франко наголошував на великому зацікавленні українського народу освітньою справою, рідною школою та показав злиденний стан народної освіти, шкідливий характер навчання в початкових школах, важке матеріальне становище народного вчителя: «Минувшого року на глум цілому світу мали ми в Галичині два такі випадки, що учителі на посаді померли з голоду» [1, 68]. Його обурювало безправне соціальне й юридичне становище народного вчителя, за яким наглядають «і війт, і священник, і члени ради шкільної місцевої, і інспектор, і рада шкільна окружна, і дідич, і арендар, і жандарм, як-то кажуть і баба, і ціла громада» [1, 68]. Учитель не мав права на власну думку, волю, переконання, він зобов'язаний був проводити лише урядову політику, підкоряючись владі, бо інакше його переслідували, звільняли з роботи, переводили в місця, де не було й школи.

Також варто відзначити статтю, розміщену в газеті «Одесский листок» у 1905 р., за анонімним підписом: «педагог». Її текст підтверджує, що автор на собі відчув зазначені проблеми: «Задача средней школы состояла до сих пор не только в том, чтобы учить, но и в том, чтобы воспитывать. И то и другое дело лежало на преподавателях, которые не имели никакой свободы действий, т. к. циркулярами указывалось, что и как они должны делать, не отступая ни на шаг, чтобы получились "благие результаты". Не соглашаться с циркулярами и доказывать правоту своего мнения никто не имел права, всякий преподаватель должен был слепо следовать циркуляру. Стоит вопрос: распространяется ли указанная в манифесте 17 октября "свобода слова" и на преподавателей или же они остаются в прежнем положении? Может ли воспитывать тот, кто не имеет права открыто высказывать свои убеждения? Разумеется, нет. Если свобода слова и совести распространяется на преподавателей, то средняя школа может и учить, и воспитывать. Если нет, то дело воспитания должно быть передано родителям, т. е. школа должна быть чисто учебным заведением, т. к. "несвободная школа" не может воспитывать "свободных граждан"» [15, 2]. У 1906 р. до Одеського навчального округу надійшло розпорядження Ради Міністрів про те, що державні службовці не мали права бути членами політичних партій, товариств та спілок, які закликали до боротьби проти уряду. Порушники розпорядження негайно звільнялись з роботи або потрапляли під судове переслідування. Під документом поставили підписи всі службовці Одеської Маріїнської жіночої гімназії [13, 275].

Іноді талановитим педагогам вдавалось здійснювати передові нововведення в приватних школах, які меншою мірою, ніж державні навчальні заклади, залежали від адміністративної опіки. Деякі засновники таких шкіл намагались зробити їх більш доступними та демократичними, засновуючи з цією метою стипендії та товариства взаємодопомоги [8, 151]. Зразковий статут таких товариств затвердило Міністерство народної освіти в грудні 1894 р. для вчителів, які працювали у підвідомчих навчальних закладах [9, 55]. Архівні джерела зберігають Статут Одеського педагогічного товариства взаємодопомоги, затверджений Піклувальною Радою навчального округу 22 лютого 1910 р. За ним, матеріальний фонд товариства створювався зі щорічних та одноразових членських внесків, добровільних пожертвувань, субсидій від громадських та державних установ, випадкових надходжень, відсотків з капіталів та прибутків від майна, а також заходів товариства: публічних лекцій та читань, видавничої та комісійної діяльності, вистав, концертів, вечорів та ін. Членами товариства могли бути педагоги, які служили в навчальних закладах м. Одеси та Одеського повіту. Члени товариства, які виходили на пенсію, продовжували вносити в касу щорічно 2 крб., а ті, хто продовжував працювати – від 2 до 5 крб., залежно від розміру заробітної плати. Товариство мало всі права юридичної особи. Його діяльність зводилась до накопичення коштів та підтримки педагогів у випадку крайньої потреби. Підтримка передбачалась у вигляді позик, а також надання матеріальної допомоги. Позика надавалась під поруки двох членів товариства на 12 місяців під 6% річних. Сума не мала перевищувати двомісячного заробітку особи, яка її отримувала. Матеріальна допомога могла бути разовою та постійною. Статут передбачав можливість надання допомоги і родичам члена товариства, які залишились без засобів існування, у випадку його смерті [16, 88–98]. Однак не всім подобалась така ідея. Один з небайдужих сучасників розкритикував газетну статтю, де вчителям пропонувалося створити спілку взаємодопомоги. Зауважуючи, що вчителям не вистачає коштів на харчування, не те що на внески у подібну спілку, дивувався: «Разве можно собирать в пользу нищих с нищих же?» [3, 21]. Розмірковуючи про причини безрадісного становища вчителя, автор констатував, що «меньше всего общество заботится о тех, на кого возлагает самую тяжелую ношу» [3, 21].

Спроби педагогів вирішити власні проблеми самотужки також підтвердили педагогічні з'їзди, які періодично проходили в губернських містах. Зокрема в Одесі вперше подібне зібрання відбулося 3 березня 1880 р., за ініціативи інспектора другої чоловічої гімназії Ронталера. Поряд з обговоренням питань, пов'язаних з вихованням та навчанням, ставилось за мету зближення педагогів між собою для узгодження поглядів, усунення непорозумінь тощо. Крім того, планувалось створити педагогічне товариство, яке мало допомагати вдовам і сиротам службовців Міністерства народної освіти [17, 3]. Державні чиновники не мали змоги допомогти педагогам у вирішенні їх проблем без імперського дозволу, але іноді і вони не залишались осторонь. Це підтверджує витяг з протоколу засідання Піклувальної Ради Одеського навчального округу від 12 грудня 1903 р., де мова йшла про необхідність підвищення кваліфікації педагогів. Дійшли до висновку, що вчитель, який не збагачує свої знання та не вдосконалює власні педагогічні прийоми, наносить не лише дидактичну, а й педагогічну шкоду учням: «Чем очевиднее будет для учеников, что получаемая ими в школе духовная пища питательнее той, какою предлагают насытить их любознательность враги

школы, тем охотнее будет признаваться авторитет последней» [18, 214].

На початку XX ст. криза педагогічних кадрів в Російській імперії поглибилась. Необхідно було покращити матеріальне та моральне становище вчителя. Суспільство звернуло увагу на жінок і почали відкриватися вищі жіночі педагогічні курси, які запропонували ринку праці масу прекрасно підготовлених, наповнених енергією педагогічних сил, яким властиве терпіння та м'якість. Поступово кадровий попит перевищив пропозицію на робочі місця, що не додало престижу професії педагога. Заробітна плата вчителів неухильно знижувалась, чоловіки покидали професію, яка перетворилась на «жіночу». При цьому становище жінок, зайнятих у сфері освіти було набагато складнішим [19, 44–52].

Вирішення цих проблем тогочасні вчені також вбачали у піднятті престижу професії педагога. На їх погляд, це стосувалося не лише покращення матеріального положення вчителів, а й надання їм відповідного статусу в суспільстві. Деякі їхні рекомендації актуальні дотепер: вчитель не має бути перевантажений уроками; вчителю необхідно підтримувати та поновлювати наукові знання, що можливо лише за виділення коштів на бібліотеки, навчальні посібники та ін.; необхідно заохочувати участь вчителів у наукових конференціях та виставках; слід розвивати спільні екскурсії вчителів та учнів у канікулярний період, що сприятиме їх зближенню та розширенню кругозору; педагоги мають користуватися довірою суспільства, яка може виявлятися як у зменшенні паперової регламентації, так і в розширенні прав педагогічних рад [2, 43–46].

Варто зазначити, що викладачі нечисленних гімназій, які відкривалися у найбільших містах, перебували у кращому становищі відносно вчителів провінційних шкіл. Так, бажаючих зайняти будь-яку вакантну посаду в Одеській Маріїнській жіночій гімназії вистачало, але кадри для роботи добиралися досить ретельно. Особлива увага приділялась освіті та соціальному походженню, а заяви кандидатів часто супроводжувалися рекомендованими листами або клопотаннями шанованих городян [20, 25–96]. Хоча заробітна плата вчителів була невисокою, що засвідчують їх численні прохання про надання матеріальної допомоги та підвищення заробітної плати [21, 47–53; 22, 17; 23, 66–70]. Відомо, що праця викладачів жіночих гімназій оплачувалась значно нижче, ніж чоловічих, і це було причиною постійної кадрової ротації, яка негативно впливала на якість знань гімназисток. Звісно, мали місце і позитивні сторони. Так, 1871 р. у жіночих гімназіях була введена посада класних вихователь ок, які виконували частину обов'язків сучасних вчителів. Згідно зі спеціальною інструкцією, обов'язки у наглядачок були досить широкими: кожну перерву вони мали проводити з класом, слідкувати за поведінкою учениць, за можливості були присутніми на уроках, щоб пояснити незрозумілий матеріал, а за відсутності вчителя займали клас читанням, виконанням домашніх завдань тощо [24, 1–2].

Загалом, учителі в Російській імперії вважалися підневільними особами. Попри необхідність працювати в жорстких рамках імперської ідеології, вони були позбавлені елементарних свобод. Так, за від'їзду з міста, викладачі зобов'язані були отримати дозвіл керівництва та проїзний квиток [25, 9–46]. Архіви зокрема містять численні відповідні заяви, особливо за святкові дні та періоди вакацій. За зміни місця служби, нове керівництво вимагало від попереднього надати характеристику викладачеві, тобто дані про його «моральні якості, політичну благонадійність та педагогічні здібності» [26, 103]. Такі документи надходили з грифом «конфіденційно» або «секретно». Більше того, скажімо викладач А. Щелкунов, змушений був просити дозволу гімназичного керівництва навіть на безперешкодне укладення шлюбу [26, 387].

Таким чином, педагоги в Україні другої половини XIX – початку XX ст. перебували у складному становищі. Ідеологічний гніт та низькі статки не залишали їм можливості творчого підходу до професійної самореалізації. Суспільство, здебільшого, ігнорувало потреби вчителів, які часто були змушені виживати у складних побутових умовах. Намагаючись самостійно вирішити власні професійні проблеми, вчителі об'єднувались у товариства взаємодопомоги. Незважаючи на труднощі, вони продовжували педагогічну та просвітницьку діяльність.

1. *Зайченко І.В. Проблеми української національної школи у пресі (друга половина XIX – початок XX ст.) / За ред. М. Ярмаченка. – Л., 2002.*
2. *Клоссовский А. Материалы к вопросу о постановке среднего образования в России. – Б. м., 1904.*
3. *Терновский С. Заметки о народном образовании. – Б. м., 1897.*
4. *Вахтеров В.П. Спорные вопросы образования. – М., 1907.*
5. *Вессель Н.Х. Очерки об общем образовании и системе народного образования в России. – М., 1959.*
6. *Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности МНП за 1802–1902 гг. – СПб., 1902.*
7. *Шмидт Е. История средних учебных заведений в России. – СПб., 1878.*
8. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР конца XIX – начала XX в. – М., 1991.*
9. *Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в II половині XIX – на початку XX ст. – Миколаїв, 2006.*
10. *Мінц М.О. Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2007.*
11. *Побірченко Н.С. Проблеми освіти на сторінках часопису «Киевская старина» (1882–1906). – К. 2000.*
12. *Тронько Т.В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні II половини XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2001.*
13. *Держархів Одеської обл. (далі – ДАОО). – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5660.*
14. *Письмо из захолустья // Новороссийский телеграф. – 1869. – № 47.*
15. *Кое-что о средней школе // Одесский листок. – 1905. – № 265.*
16. *ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 2374.*
17. *Педагогические собрания в Одессе // Новороссийский телеграф. – 1880. – № 1557.*
18. *ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1754.*
19. *Сердюк Ж.М. Можливості професійної самореалізації жінок у сфері освіти на межі XIX–XX ст. // Інтелігенція і влада. – Вип. 29. – О., 2013.*
20. *ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 6252.*
21. *ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5727.*
22. *ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5734.*
23. *ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5752.*
24. *ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5858.*
25. *ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5721.*
26. *ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5821.*

Serdyuk Zh.M. Teachers' social vulnerability in Ukraine at the second half of the 19th – the early 20th c. In the article the first schools teachers' social position on the territory of the Ukrainian lands was described, the public reaction on this problem was examined, the àttempts of its decision were analyzed.

Key words: educators, pedagogues, teachers, gymnasium, secondary school.

Г. Г. Яковенко

СТАНОВИЩЕ ТА ПЕДАГОГІЧНА ПІДГОТОВКА ДОМАШНІХ УЧИТЕЛЬОК В ОДЕСЬКОМУ ЄПАРХІАЛЬНОМУ ЖІНОЧОМУ УЧИЛИЩІ

У статті висвітлюється становище домашніх учительок Одеського єпархіального жіночого училища та організація процесу початкової педагогічної підготовки. Вихованки вивчали теоретичний курс педагогіки та набували практичних знань у школі при училищі.

***Ключові слова**: Одеське єпархіальне жіноче училище, початкова педагогічна освіта, домашні учительки.*

Представниці професійної групи домашніх учительок працювали в різних навчальних закладах. Найбільша кількість була зосереджена у місцях підготовки, зокрема в єпархіальних училищах, де вони виконували обов'язки викладачок, вихователь ок і помічниць вихователь ок. Для характеристики становища домашніх учительок у жіночих закладах освіти духовного відомства важливо визначити трудову та професійну мобільність.

Джерельною базою для написання статті стали діловодні документи – звіти щодо стану Одеського єпархіального жіночого училища (далі – ОЄЖУ) в навчально-виховному контексті за період з 1898 до 1914 рр. Документи за 16 років (це 12 брошур, опубліковані окремими виданнями) надали можливість прослідкувати зміни в особовому складі викладачок цього навчального закладу [1–12]. Для одержання інформації та перевірки її вірогідності було застосовано історико-порівняльний метод, зокрема складено списки учительок та вихователь ок за вказаний період. Виявлення у списку прізвищ одних і тих же осіб надало можливість досягти мети наукової розвідки. Документи, що вивчалися, не надають вичерпної інформації щодо професійних і особистих даних домашніх учительок, тому потрібно продовжувати відповідну роботу надалі.

До статті як історичне джерело залучений художній твір – спогади письменника В. Катаєва [13], родичі якого працювали в ОЄЖУ: батько – Петро Васильович – учителем географії; дядько – Микола Васильович – кандидат богослов'я, закінчив Московську духовну академію, а також рідна сестра матері – Єлизавета Іванівна Бачей. Результати дитячих спостережень не можуть мати об'єктивний характер, хоча інформація щодо певних фактів з історії училища є доволі цінною. Основним джерелом для написання роботи стали діловодні документи, вірогідність яких можна перевірити за порівняння звітів відповідних років. Мета цієї роботи – охарактеризувати професійні дані (тривалість педагогічного стажу та трудову мобільність) домашніх учительок, які працювали в ОЄЖУ, а також висвітлити процес формування педагогічних навичок вихованок цього навчального закладу.

Заклад для сиріт духовного стану при Одеському Архангело-Михайлівському монастирі й сам монастир виникли одночасно 9 травня 1844 р. У 1871 р. заклад для виховання сиріт був реорганізований в Єпархіальне училище. У 1879 р. відбувся випуск 14 вихованок, із правом на звання домашніх учительок. Аналізуючи звіти, стало можливим прослідкувати зміни в особовому складі ОЄЖУ протягом 16 років. У результаті проведеної роботи, виявилося, що весь цей час училище очолювала Анастасія Гаврилівна Мокієвська. Вона закінчила курс Інституту Імператорського виховного товариства шляхетних дівчат, одержала свідоцтво домашньої наставниці, була відмінницею у навчанні та мала право навчати і виховувати. Народилася вона 1859 р., а в Одеській Маріїнській гімназії почала працювати з 20 вересня 1880 р. [14, 149]. На посаду начальниці ОЄЖУ призначена в 1886 р. Відомо, що А. Мокієвська мешкала в приміщенні училища й отримувала жалування 900 руб. на рік [1, 5]. У спогадах В. Катаєва міститься не зовсім позитивна характеристика Анастасії Гаврилівни. Ця жінка була зовні непривабливою, а за специфічний сизо-червоний колір носа та надмірно випуклі груди її називали «індичкою». Такі епітети, як грізна та величава, строга й холодна [13, 149], надмірно сановита дама [13, 464], що навів у спогадах письменник, не можуть бути об'єктивною характеристикою особи, адже є результатом дитячих вражень.

З опису А. Мокієвської в оповіданнях «Бомба» та «Лекція» можна зробити висновок про відповідальне ставлення начальниці до своїх обов'язків. Вона не скасувала свято Різдвяної ялинки, але вжила відповідних заходів щодо безпеки, бо добре знала про чутки, що анархісти збиралися кинути бомбу в Єпархіальне училище [13, 464]. Також пані начальниця не стала слухати до кінця сумнівного змісту лекцію з демонстрацією слайдів відомого мандрівника та розпорядилася вивести з неї вихованок [13, 150]. Усі ці факти свідчать про її високий педагогічний професіоналізм, завбачливість і мудрість.

А. Мокієвська очолювала ОЄЖУ 31 рік, а це свідчить про високі організаторські здібності, що стали запорукою стабільної діяльності навчального закладу. Разом із нею працював незмінний колектив викладачок: М. Добровольська, П. Любисткова, О. Біліна, А. Святогорова, О. Вільковська, В. Макарова, В. Єгорова, А. Войтковська, В. Колович, О. Топорова, Е. Карякіна, А. Вонсович, О. І. Рябченко, М. Занчевська. Прізвища цих 14 осіб повторюються в усіх звітах, а отже, учительки тривалий час не змінювали місця роботи. Вихователь ки та помічниці вихователь ок мешкали та харчувалися в училищі. Дані про час вступу до навчального закладу відсутні.

Станом на 1900 р. за штатним розкладом всього працювали 57 осіб, серед яких – 34 жінки, в тому числі вчительки музики – 7, домашні учительки – 24, домашні наставниці – 3 [2, 4–6]. За інші роки показники є приблизно такими ж, з невеликими цифровими коливаннями. Основні предмети викладали досвідчені фахівці, які мали значний педагогічний стаж роботи. Найбільш мобільною частиною колективу були вихователь ки та помічниці вихователь ок, яких приймали на роботу після закінчення училища. Про причини звільнення у звітах не говориться, наведено лише найважливіші. Наприклад, помічниця вихователь ки та учителька витонченого рукоділля К. Подольська була звільнена з посади, у зв'язку із заміжжям [5, 6].

Освітній рівень домашніх учительок – початкова педагогічна освіта й усі вони, за деякими винятками, були випускницями ОЄЖУ. Кількість домашніх наставниць (відмінниці в навчанні) була на рівні 8 %. За соціальним станом тут працювали, як правило, дочки священнослужителів. Спостерігалися в колективі ОЄЖУ й вияви станової солідарності – підтримка незаможних представниць духовенства, наприклад, удова священика Д. Нікітченко була призначена на посаду вихователь ки [1, 1]. Дві випускниці ОЄЖУ, які закінчили курс у 1906–1907 рр. – С. Дмітрієва й А. Костинська перебували два роки у педагогічному класі 1-го Київського училища Духовного відомства [9, 1].

Відбувалися переміщення й усередині навчального закладу, а також за межі єпархії. Фаховий рівень надавав можливість учителькам обіймати керівні посади. Наприклад, старша вихователь ка й учителька співів К. Швачко була призначена на посаду началь-

ниці Єкатеринбургського Єпархіального жіночого училища [1, 4]. Натомість учителька географії, гігієни та гімнастики Д. Могилевська призначена начальницею Керченської гімназії [6, 5]. До того ж у колективі ОЄЖУ був один викладач із званням «домашній учитель» – колезький радник Костянтин Миколайович Прокоф'єв, який мав диплом Академії мистецтв. Художня освіта надавала йому право викладати в училищі, а наявність звання свідчить про його педагогічну практику у приватних будинках. Отже, в основі складу педагогічного колективу були досвідчені вчителі, які мали початкову педагогічну освіту та тривалий час працювали у навчальному закладі.

В Одеському єпархіальному жіночому училищі відбувалася теоретична і практична підготовка вихованок до педагогічної діяльності. Теоретична підготовка полягала у вивченні курсів педагогіки та дидактики. Ці дисципліни викладали фахівці з вищою освітою. Назвемо деяких із них. Педагогіку у V та VI класах викладав статський радник, магістр богослов'я Л. Шпановський [1, 6]. З вересня 1900 р. кандидат богослов'я І. Перевєрзєв викладав мову та дидактику в V та VI класах. У вересні 1901 р. його місце зайняв кандидат богослов'я Іван Григорович Туровський – викладач слов'янських мов, педагогіки та дидактики. Після звільнення, на його місце прийшов кандидат богослов'я Микола Самойлович Кривда [6, 6].

Педагогічна практика була частиною навчально-виховного процесу в училищі. При ОЄЖУ діяла однокласна церковнопарафіяльна школа для дівчат, на базі якої відбувалася педагогічна підготовка вихованок. Тут вони мали можливість давати уроки з усіх предметів. Щоденно начальниця училища призначала одну вихованку з V та VI класів для присутності у школі. До її обов'язків входили відвідування уроків, допомога законовчителю та вчительці, спостереження за виконанням самостійної роботи учениць у класі та допомога окремим дівчатам у навчанні [3, 17]. Деякі вихованки самостійно працювали у будь-якому відділенні. Перш ніж давати урок за конспектом, вихованки проводили пробний урок під керівництвом учительки, потім за новим матеріалом розробляли свій урок [5, 18]. За таким зразком навчалися проводити уроки з церковного співу: один урок проводив учитель, потім – два уроки учениці VI класу [5, 18].

Вихованки VI класу давали щотижня у школі 7 уроків з усіх предметів – один урок із Закону Божого, під керівництвом інспектора класів; два – з церковного співу та чотири – з російської або слов'янської мов та арифметики, з них 2 – у присутності учительки школи, 2 – за складеним конспектом, який перевірив викладач дидактики. Ці уроки давалися в присутності всіх вихованок VI класу, вчительки, викладача дидактики, начальниці, інспектора класів. Після проведення уроку відбувалося загальне обговорення, а одна з вихованок писала протокол зборів [3, 18]. Пробні уроки оцінювалися балом, що додавався до загальної оцінки з дидактики.

Отже, випускниці ОЄЖУ одержували право на звання домашньої вчительки, але поки немає можливості показати, як вони ним користалися. Кількісні показники свідчать, що усім вихованкам надавалося право на звання домашньої учительки. В Єпархіальному училищі домашні учительки працювали на посадах викладачок, вихователь ок та помічниць вихователь ок. Навчальний заклад мав внутрішнє кадрове забезпечення, домашні учительки тривалий час працювали в училищі. Тривалість педагогічного стажу була характерною рисою діяльності домашніх учительок не тільки в ОЄЖУ, а й в інших жіночих училищах Духовного відомства.

Табл. 1.

Динаміка випусків Одеського єпархіального жіночого училища (1898–1914 рр.)

Навчальний рік	1898-1999	1900-1901	1901-1902	1902-1903	1903-1904	1905-1906	1907-1908	1908-1909	1909-1910	1910-1911	1912-1913	1913-1914
Кіл-ть випускниць	27	51	28	49	41	40	37	35	64	55	48	49

1. *Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища за 1898–1899 учебный год. – О., 1900.*
2. *Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1900–1901 учебный год. – О., 1902.*
3. *Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1901–1902 учебный год. – О., 1903.*
4. *Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1902–1903 учебный год. – О., 1904.*
5. *Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1903–1904 учебный год. – О., 1905.*
6. *Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год. – О., 1907.*
7. *Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1907–1908 учебный год. – О., 1909.*
8. *Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1908–1909 учебный год. – О., 1912.*
9. *Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1909–1910 учебный год. – О., 1912.*
10. *Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1910–1911 учебный год. – О., 1912.*
11. *Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1912–1913 учебный год. – О., 1914.*
12. *Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1913–1914 учебный год. – О., 1915.*
13. *Катаев В.П. Разбитая жизнь, или волшебный рог Оберона. – М., 1983.*
14. *Памятная книга по Одесскому ученому округу 1881. – О., 1881.*

Ðèñ. 1. Îäåñüêå °ìàðõ³àëüíå æ³íî÷å ó÷èëèùå

Iakowenko G.G. Position and pedagogical preparation of home teachers in Odesa diocese womens school. In the article are investigated the position of home teachers in Odesa diocese womens school and the organization of initial pedagogical preparation process. Pupils studied the theoretical course of pedagogics and acquired the practical knowledge in the school.
Key words: Odesa diocese womens school, primary pedagogical education, home teachers.

О. З. Силка

НАУКОВО-СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ ЗЕМСЬКИХ АГРОНОМІВ В. Л'ЕТЬЄННА, П. ГАВСЕВИЧА, Т. ЗЕНЧЕНКА

У статті окреслюється внесок українських земських діячів, агрономів, активних членів агропросвітницьких товариств – В. Л'Етьєнна, П. Гавсевича і Т. Зенченка – у дослідження сільськогосподарських товариств Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст.
***Ключові слова**: сільська громадська статутна ініціатива, громадський агропросвітницький рух, земство, українське селянство.*

Історія сільськогосподарських товариств України (далі – СГТ) – це історія громадської сільської ініціативи, що ставила перед собою завдання побороти архаїчність в аграрному секторі. Вона, з одного боку, була складовою загальноукраїнського процесу заснування статутних об'єднань, з іншого – необхідною ознакою формування громадянського суспільства в Російській імперії на початку XX ст.

Стосовно кількісних показників системи СГТ у Російській імперії справа мала такий вигляд. З метою моніторингу ситуації, Головне управління землеустрою та землеробства щорічно, починаючи з 1900 р. друкувало «Списки» СГТ, «Списки» сільських фінансових та громадських організацій, «Довідникові відомості» про СГТ тощо. На підставі аналізу змісту зазначених та інших подібних видань, дослідники володіють загальною, але не повною інформацією про динаміку виникнення СГТ та їх територіальне поширення. Пропоновані відомості складалися на підставі первісної звітної документації СГТ, яка надходила до Головного управління землеустрою та землеробства. Опрацювання нами групи статистичних матеріалів губернського та повітового рівнів засвідчило, що далеко не кожне СГТ спрямовувало обов'язкову документацію до Санкт-Петербургу. Цей факт підтверджують і висновки організаційного комітету загальноросійської виставки, що відбулась у Києві 1913 р. Так, у результаті проведеної підготовчої роботи для створення відповідних діаграм із чинних 3792 СГТ, організатори виставки не змогли встановити час виникнення 986 (26 %) [1, 3].

На нашу думку, такий стан речей суттєво впливає на розуміння основних тенденцій у розвитку мережі СГТ, а отже, використовувати дані загальноросійського рівня потрібно лише після їхньої перевірки та узгодження з іншими джерелами. Принагідно вкажемо, що на сьогодні, в українській історіографії відсутні статистичні дані, які б дали узагальнену інформацію щодо поширення СГТ у межах України кінця XIX – початку XX ст. Переконані, що історична оцінка явища громадської сільської статутної ініціативи має ґрунтуватися на точних статистичних даних, зокрема на показниках хронологічно-територіального розповсюдження.

У кожній українській губернії Головним управлінням землеустрою та землеробства Російської імперії до 1913 р. було зафіксовано діяльність СГТ. Наразі українська історіографія потребує появи науково-статистичного дослідження, предметом якого стануть СГТ із зазначенням назви, дати виникнення, району дії (сільське, волосне, повітове), аналізом здобутків та внеску в покращення агрокультури українського селянства.

Сфера наших наукових пошуків обертається навколо Лівобережжя України – регіону, в якому зафіксована найбільша кількість статутних громадських агропросвітницьких товариств. Основними статистичними джерелами з історії СГТ Лівобережжя, на які спираються сучасні дослідники, є відповідні звітно-статистичні дані губернських агрономів: чернігівських – В. Л'Етьєнна [2] та П. Гавсевича [3]; полтавського – Т. Зенченка [4]. Вони узагальнили наявний джерельний матеріал про існуючі СГТ у регіоні, їхню внутрішню структуру, напрями та результати діяльності. Така систематизація джерельних матеріалів у рамках опрацьованих кількісно-статистичних робіт є не лише першими науковими розробками з питання, що нами досліджується, але й єдиними дотепер. Визнаючи важливість таких праць для дослідників громадської сільської статутної ініціативи в Лівобережній Україні кінця XIX – початку XX ст., вважаємо за необхідне переглянути й критично проаналізувати кількісні дані, що довгий час приймалися науковцями «на віру». З нашого погляду, важливим є, по-перше, з'ясування стану збереження джерельного матеріалу, на який спиралися упорядники-земські агрономи; по-друге – перевірка змісту виявлених «Статутів» та «Звітів» СГТ, з метою підтвердження або спростування кількісної інформації, по-третє – введення до української історіографії кількісно-статистичних показників СГТ Полтавської та Чернігівської губ. після 1913 р., яким завершуються дорадянські дослідження історії сільських об'єднань.

Зазначені роботи, за всієї важливості для дослідників сільської ініціативи, мають кілька недоліків. По-перше, аналіз, систематизація та узагальнення відбувалися на підставі інформації, що надходила від самих СГТ, без її перевірки. По-друге, відсоткові показники вираховувалися на основі опрацювання звітної документації не усіх СГТ – у 1910 р., із зареєстрованих 33 чернігівських товариств, запропоновано аналіз діяльності лише 17 (51,5 %) [2, 67], 1912 р. із 79 – 69 (87,3 %); 1913 р. із 90 – «надіслали звіти про свою діяльність 76 товариств [84 %], а інші 14, або, можливо, і більша кількість, точно не відомо, в якому вони знаходяться стані» [3, 6]. При цьому аналізувалась діяльність незазначених товариств. По-третє, в змісті узагальнених матеріалів наявні помилки щодо року заснування окремих СГТ.

У розрізі нашого дослідження історії сільських товариств, непересічне значення має й вивчення життєвого шляху та наукової спадщини означених земських агрономів, особливо їхніх статистико-аналітичних робіт. Так, біографічні відомості про Валеріана Оттовича Л'Етьєнна (? – після 1936 р.) є вкрай обмеженими [5, 436; 6, 165]. Встановлено, що у 1910–1914 рр. він працював на посаді губернського земського агронома, позиціював себе активним популяризатором ідеї сільської кооперації, входив до складу ради кооперативних з'їздів Чернігівської губ. Спираючись на результати досліджень О. Посунька, є підставі стверджувати, що у 1920-х рр. В. Л'Етьєнн викладав у Катеринославському інституті народної освіти. Принаймні, його ім'я знаходиться у загальному переліку викладачів Інституту [7, 259]. На початку 1936 р. він працював агрономом у Ростові-на-Дону, про що свідчить тематика та місце друку його окремо публікацій [8]. Як науковець та дослідник В. Л'Етьєнн залишив нам значну кількість наукових робіт, які умовно можна поділити на кілька груп. Першим критерієм, який застосовувався до аналізу – це хронологічний (початок XX ст. і

1930-і рр.). Інший – проблемно-тематичний, де ми виокремлюємо фахові сільськогосподарські й агропросвітницькі публікації. Відзначимо, що його робота – «Про багаторічні кормові трави» витримала чотири видання [9].

У 1914 р. В. Л'Етьєнна на посаді помічника губернського агронома змінив Петро Іванович Гавсевич (1879–1920 рр.) – український учений-агроном, фундатор першої Дослідної станції лікарських рослин, громадський діяч. Освіту він здобув на природничому відділенні фізико-математичного факультету Київського університету. П. Гавсевич є автором низки робіт, які були надруковані у місцевій пресі та вийшли окремими виданнями. Він виконував обов'язки секретаря Лубенського товариства сільського господарства. У сучасній українській історіографії постать П. Гавсевича як «основоположника системного запровадження дослідництва для потреб вітчизняного лікарського рослинництва» досліджує В. Вергунов [10]. За його підрахунками, авторству Петра Івановича належить біля 50 робіт.

Сучасні українські науковці, досліджуючи питання історії сільського господарства, сільськогосподарських установ та організацій на Полтавщині, беруть на віру і використовують кількісні показники мережі СГТ, які оприлюднив Т. Зенченко 1914 р. Тимофій Варфоломійович народився 1883 р. у с. Лютково Чернігівської губ., працював у сільськогосподарському відділі Полтавської губернської земської управи (помічник губернського агронома), його авторству належать роботи статистико-аналітичного змісту з актуальних сільськогосподарських питань початку ХХ ст. Нами виявлено до 10 таких досліджень [11]. Про його життя історикам відомо зовсім небагато. До 1931 р. Тимофій Варфоломійович працював референтом з питань сільського господарства при Держплані СРСР, проживав у м. Астрахань. 3 січня 1931 р. був арештований ОДПУ, за звинуваченням у шкідництві та засуджений 18 вересня 1931 р. на 5 років позбавлення волі. Посмертно був реабілітований Саратівською обласною прокуратурою 1989 р.

Наукове опрацювання спадщини земських агрономів Чернігівської та Полтавської губ., перевірка наведених у них кількісно-статистичних даних надали нам можливість скоригувати наявні в історіографії дані щодо кількості сільськогосподарських товариств агропросвітницького спрямування в межах лівобережних губерній Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема результати наших досліджень дозволяють стверджувати, що до 1917 р. у межах Полтавської губ. свою діяльність організували не менше, ніж 314 СГТ, а Чернігівській – 108. У зв'язку з цим, ми коригуємо цифру В. Л'Етьєнна 33 – на 47 СГТ, станом на кінець 1910 р., і цифру П. Гавсевича – 90 – на 108 СГТ на кінець 1913 р. у Чернігівській губ. У Полтавській губ. показник СГТ Т. Зенченка, станом на 1 січня 1912 р. – 251 об'єднання підтверджується й нашими розрахунками.

Факт функціонування сільськогосподарських громадських об'єднань в українському селі кінця ХІХ – початку ХХ ст. розглядається нами як складова громадського загальноукраїнського статутного руху. Їхня діяльність оцінюється як активна й позитивна. Агропросвітницькі сільські товариства, за своїми статутними положеннями, структурою та напрямами діяльності, цілком відповідали поняттю «громадське товариство», як організація, доступ до якої був відкритий широким верствам населення, без обмежень за становими, статевими чи віковими ознаками. Важливу (якщо не визначальну) роль у процесі дослідження сільськогосподарських товариств мають кількісно-статистичні праці земських агрономів.

1. *Кооперация на Всероссийской Выставке 1913 г. в Киеве. – К., 1914. – Раздел V.*
2. *Л'Етьенн В. Деятельность сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии в 1910 г. // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – Чернигов, 1911. – № 12.*
3. *Гавсевич П. Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ, время их возникновения, район деятельности и состав членов // ЗСЧГ. – Чернигов, 1915. – Вип. 2.*
4. *Зенченко Т. В. Мало-районные сельско-хозяйственные общества Полтавской губернии. – Полтава, 1914.*
5. *Чаянов О. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М., 1991.*
6. *Герасимчук О. Одноосібне землевпорядкування на селянських надільних землях Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи (1907–1916 рр.) // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4.*
7. *Посунько О. М. Дніпропетровський ІНО у 1920-х роках (за матеріалами втрачених фондів ДАДО) [Електронний ресур]. – Режим доступу: htpp: irbis-nbuv.gov.ua*
8. *Королев И.М., Летьен В.О. О склеротинии. – Ростов-на-Дону, 1932.*
9. *Летьен В.О. О многолетних травах: как разводить клевер, тимофеевку, костер безостый и смеси трав. – Чернигов, 1910–1913.*
10. *Вергунов В.А. П. І. Гавсевич (1897–1920) – організатор системного дослідження культури лікарських рослин, державний та громадський діяч у роки перших сподівань державності України // Гілея: науковий вісник. – К., 2014. – Вип. 87.*
11. *Мелкие сельскохозяйственные общества. – Полтава, 1914; Из жизни мелких сельскохозяйственных обществ Полтавской губернии // Хуторянин. – 1913. – № 51; Для чего земства и сельскохозяйственные общества устраивают выставки по селам. – Полтава, 1912; Для чего устраиваются выставки по селам. – 2-е изд. – Полтава, 1914; та ін.*

Sylka O.Z. Scientific and statistical data by provincial agriculturists such as V. L'Etienn, P. Gavsevych, T. Zenchenko. In the article is described the contribution of the Ukrainian rural public figures, agronomists, active members of the agro-educational societies such as V. L'Etienn, P. Gavsevych and T. Zenchenko to the researches of the Left Bank Ukrainian agricultural societies in the late XIX – the early XX c.

Key words: rural social statutory initiative, public agro-educational movement, the elective district council called Zemstvo, Ukrainian peasantry.

О. С. Юрченко

ПРОСВІТНИЦЬКИЙ РУХ НА ПОДІЛЛІ (1906–1914 рр.)

На основі аналізу архівних матеріалів та періодичних видань висвітлено передумови становлення подільського товариства «Просвіта» на початку ХХ ст., розкрито окремі аспекти його діяльності.

Ключові слова: *товариство, губернія, просвітницький рух, Поділля.*

Еволюція національного руху на Поділлі, розвиток культурно-освітніх процесів на початку ХХ ст. значною мірою були пов'язані з діяльністю товариства «Просвіта». І хоча на початку ХХ ст. у Російській імперії, за умов бездержавності, цілеспрямованої політики русифікації, нищення освіти та культури, український народ опинився на межі повної денаціоналізації. Лише піднесення національної свідомості, збереження історичної пам'яті, зростання культурно-освітнього й економічного рівнів українців відкривало перед ними історичну перспективу. Втілення цього завдання взяла на себе і подільська «Просвіта», що й зумовило актуальність цієї статті.

Історія становлення та розвитку товариства «Просвіта» в Україні знайшла певне відображення в історичній літературі. До вивчення питання зверталися А. Пономаренко, Б. Крищук, В. Лозовий, але дослідники ще недостатньо глибоко з'ясували діяльність саме подільських «Просвіт». Тому метою статті є висвітлення суспільно-політичних та культурно-освітніх передумов виникнення та становлення осередків товариства «Просвіта» саме на території Подільської губ. на початку XX ст., на основі архівних матеріалів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

Революційні події 1905–1907 рр. прискорили розвиток просвітницького руху на Правобережній Україні. Вже на початку січня 1906 р. у м. Кам'янці виник осередок «Просвіта». Його засновником був гурток українських патріотів. Зареєстрована кам'янецька «Просвіта» 21 квітня того ж року, а цю дату можна вважати початком її офіційної діяльності. Перше засідання товариства відбулося 8 травня 1906 р., а в його рядах налічувалося біля 120 членів. Девізом товариства, закріпленим у статуті, стало – «Пізнання й освіта народу!» [1, 277]. Засновниками і найактивнішими діячами «Просвіти» були лікар К. Солуха, вчителі В. Старинкевич і М. Іваницький, священник та історик Ю. Сіцінський, бухгалтер Т. Павловський. З кам'янецькою «Просвітою» пов'язана діяльність відомих діячів українського національно-визвольного руху – В. Чехівського та Н. Григорієва [2, 4]. Для початку просвітяни хотіли відкрити кіоск для продажу часописів та книжок. Оскільки коштів спочатку було небагато, свої послуги в утриманні такого кіоску запропонував багатий міщанин Бабічев, але з умовою, що в ньому, поряд з іншими виданнями, буде продаватися «Киевлянин». Просвітяни не пішли на компроміс і не погодилися на цю пропозицію. Було вирішено найняти в центрі міста дві кімнати під канцелярію і бібліотеку «Просвіти», які розпочали діяльність 1 червня 1906 р. [3, 171].

Важливою, в плані широкого залучення до культурно-освітньої роботи населення, була агітаційно-пропагандистська та роз'яснювальна робота. Просвітяни Поділля постійно проводили роботу щодо залучення до діяльності товариства нових членів (інтелігенція, вчителі, молодь, робітники, селяни, духовенство), намагаючись приєднати до культурно-просвітницької роботи дедалі більшу кількість людей, адже влучно сказав голова «Просвіти» (1873–1877 рр.) В. Федорович: «Скільки голов здобудемо для "Просвіти", стільки душ скаже, що ця земля – Україна, а вони – українці». З цією метою вони розсилали по всій губернії листівки, в яких було вміщено статут товариства «Просвіта» та заклики до створення просвітянських осередків на місцях [4, 174]. Головною метою просвітяни вважали «допомогу культурно- просвітному розвитку на Поділлі» [5, 281].

Низький рівень освіченості подолян, утиски української мови, культури та всього, що пов'язане з українством, дали поштовх на визначення основних напрямів та завдань діяльності просвітян, які й були відображені у статуті товариства (1906 р.): «1. Товариство має на меті допомогу культурно-просвітному розвитку українського народу на Поділлі. 2. Щоб досягнути зазначеної мети, Товариство: 1) відкриває школи, бібліотеки, читальні, книгарні й кіоски; 2) видає свої твори, а також книжки, газети і листки для народного читання; 3) організовує читання рефератів і бесіди про читання, що торкаються України; 4) піклується про збирання й заковування рідної пісні й музики, а також вивчення фольклору тутешнього народу; 5) закладає музеї для зберігання речей, що торкаються історії, етнографії, шкільної справи й природних ознак краю; 6) для поширення освіти серед дорослого люду створює недільні школи, повторні й вечірні заняття з дорослими, споряджає народні читанки та систематичні курси, щоб витлумачувати народові правничі питання, знайомити його з медициною й кращими способами визиску кураєвого багацтва; 7) ширити в народові через невеличкі книгарні, рухливі вистави й через книгоношів українські книжки, газети, листки й малюнки; 8) взагалі добирає всяких законних способів, щоб досягнути своєї мети» [6, 168].

На відміну від інших «Просвіт», подільська основну увагу звернула на роботу серед сільського населення краю, зокрема на відкриття бібліотек і хат-читалень. По губернії було розіслано кілька тисяч примірників статутів товариства, надрукованих українською мовою, із закликом вести освітню роботу серед народу. Їх отримували переважно вчителі, священики, селяни, які почали проводити роботу серед місцевого населення [7, 659]. По всьому краю ширилися відділи Подільської «Просвіти», зростала кількість її членів. Потрібно відзначити ще й те, що новостворені відділи не були автономними, а формально залежали від центрального Кам'янецького товариства. У всьому краї відкривались відділи Подільської «Просвіти», зростала кількість членів. Значна філія відкрилась у Могилеві-Подільському. Нею було засновано вісім бібліотек-читалень. Відкритий у с. Печері Брацлавського повіту осередок «Просвіти» славився аматорським гуртком, який завжди збирав велику аудиторію і мав неодмінний успіх [8, 6]. Під керівництвом подільського товариства у сільській місцевості розпочали роботу десятки бібліотек та хат-читалень. Найбільш дієвими стали осередки у м. Жванець, с. Боришківці, с. Вищий Ольчедаєв та ін. [9, 10]. Основною організаційною формою роботи товариств стало підвищення рівня грамотності селян, розповсюдження, придбання, індивідуальне й колективне читання, обговорення українських книг, журналів і газет, зокрема заборонених [9, 6].

«Просвіта», через свого члена, священика Ю. Сіцінського, взяла участь у такій важливій справі, як переклад Євангелія українською мовою. В 1907 р. воно вийшло друком і вперше на Поділлі залунало Слово Боже рідною мовою [5, 10]. Це мало важливе значення, так як священною книгою розповсюджувався український правопис.

Тоді ж Подільська «Просвіта» ініціювала кампанію на впровадження у двокласних школах української мови, історії, літератури, а також навчання у церковно-парафіяльних школах з українською мовою. Тому свідомі українці присилали до «Просвіти» листи, в яких виражали радість з того приводу, що «товариство має можливість взятися до виконання гарної і великої своєї мети. Може повернути старі часи, коли на Вкраїні по селах мало було неписьменних людей». Та все ж справа просувалася важко, бо не тільки царська адміністрація, але й місцеві церковники були настроєні шовіністично і всіляко перешкоджали впровадженню навчання українською мовою. І хоч священний Синод дав дозвіл на викладання української мови та літератури у подільських школах, а «Просвіта» для цього виділяла кошти, все ж справа навчання українських дітей рідною мовою не знаходила позитивного вирішення [5, 11].

Оскільки просвітницькі осередки діяли в руслі українського національно-культурного відродження, а значна кількість його учасників була задіяна у революції 1905–1907 рр., то самодержавство всіляко чинило опір їх поширенню і діяльності, стало на шлях

заборон і репресій щодо них. Зокрема навесні 1907 р. було закрито товариство у Кам'янці-Подільському, 30 червня – у Могилеві-Подільському, а згодом і решту. Таким чином, просвітницький рух 1905–1907 рр. діяв і розвивався двома шляхами: офіційно (меншість осередків) і нелегально (більшість). На цьому завершився перший етап діяльності подільського товариства.

Другий етап у розвитку просвітництва на території Поділля розпочався з 1908 р., коли у лютому відновила свою діяльність губернська «Просвіта», і тривав до 1914 р. Якщо на першому етапі головним осередком просвітництва були бібліотеки, хати-читальні та поширення українських видань, то на другому, поряд із цим, утвердилися такі форми роботи, як організація Шевченківських свят, вечорів пам'яті видатних українських діячів, музичних вечорів і театральних вистав, за участю місцевих акторів-аматорів. Кількісні показники сільських просвітницьких осередків через утиски і переслідування влади значно знизилися. На території краю діяло близько двох десятків осередків. Продовжували існувати конспіративні бібліотеки, читальні, які не були зареєстровані та маскувалися переважно під гуртки грамоти, кооперативні спілки тощо.

Товариство налагодило зв'язки з «Просвітами» та українськими громадами у Львові, Чернігові, Києві, Одесі, Томську [10, 2]. Просвітяни підтримували один одного матеріально, запрошували на різноманітні заходи, святкування. Так, листом від 15 січня 1909 р. Львівська «Просвіта» запрошувала кам'янчан на святкування 40-річчя заснування найстарішої на Україні «Просвіти», з приводу чого у Львові мав відбутися Всеукраїнський просвітньо-економічний конгрес, де представником подільської «Просвіти» був В. Приходько.

Не дивлячись на перепони губернської адміністрації, Кам'янецька «Просвіта» розгорнула досить жваву діяльність. Тільки в червні 1909 р. товариство влаштувало три масових гуляння, три літературно-музичних вечірки та один великий концерт. Вражаючим був успіх цих заходів. Гуляння, влаштовані «Просвітою», відвідали біля 800 осіб, а виручка від кожного такого заходу становила до 100 крб. прибутку на користь товариства [5, 14]. 1910 р., у час шаленого наступу царизму на український рух, кам'янецька «Просвіта» організувала 4 етнографічні свята, 12 літературно-музичних вечорів. Успішно працювала бібліотека у с. Печері Брацлавського повіту, фонд якої налічував 204 книги, а основними читачами були школярі і молоді селяни [5, 17]. Активно працювала й Кам'янецька просвітянська бібліотека, яка нараховувала 1130 примірників книжок, виписувала 18 українських і 11 російських газет та журналів, а 183 постійних читачі користувалися її фондами [11, 3].

Подільська «Просвіта» мала істотний вплив і на українську інтелігенцію, особливо сільських учителів. Всупереч забороні місцевої влади відвідувати товариства, молоді учителі підтримували з ними тісні контакти [8, 7]. Водночас кам'янецькі просвітники К. Солуха, Ю. Сіцінський, Н. Григоріїв та інші склали та надрукували «Український катехизм», в якому шляхом запитань та відповідей висвітлили основні українські питання та проблеми.

На початку 1914 р. російські шовіністи та чорносотенці в Україні перейшли в наступ. Вони зажадали припинення «антидержавної діяльності "мазепинських "Просвіт"», і кам'янецькі жандарми підготували акцію з розгрому Товариства. У ніч з 16 на 17 травня 1914 р. на квартирах чільних діячів «Просвіти» та в бібліотеці було зроблено обшуки, знайдено багато української літератури та преси. Почалося слідство, поліцейські констатували, що члени Товариства мали на меті «утворення незалежної України, на засадах соціал-демократичної автономної республіки з народною Радою на чолі». Подільську «Просвіту» заборонили, а за її членами встановили нагляд [8, 8].

Отже, підводячи підсумки, слід підкреслити, що важливим для українського народу залишається виникнення та організація діяльності товариства «Просвіта» на Поділлі, яка здійснювалася у надзвичайно важких умовах: жорстока цензура, фактична відсутність літератури українською мовою, фінансові труднощі, постійні доноси і наклепи щодо діяльності просвітян, перешкоди і заборони на відкриття товариств. Низький рівень освіченості населення, неписьменність, низька національна свідомість, низький культурний рівень, бажання населення Поділля отримувати освіту рідною мовою – усе це стало передумовами виникнення товариства «Просвіта». Втім, попри всі негаразди, просвітяни для вирішення суспільно-політичних та культурно-освітніх питань організовували проведення ярмарків, читання рефератів національного спрямування, відкриття книгозбірень, хат-читалень, освітніх установ з українською мовою навчання, проведення лекцій політичного та національного спрямування, роботи щодо збереження культурної спадщини Поділля, видання літератури та відкриття нових осередків товариства «Просвіта».

1. *Пономаренко А.В. З історії просвітницького руху на Поділлі // Культура Поділля: історія і сучасність: Мат. II наук. конф. – Хмельницький, 1993.*
2. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК) – Ф. 301. – Оп. 656. – Спр. 1515.*
3. *ЦДІАУК – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647.*
4. *Крищук Б. Суспільно-політичні та культурно-освітні передумови виникнення та становлення осередків товариства «Просвіта» на Поділлі // Вісник Житомирського державного університету. – Вип. 54. – Житомир, 2010.*
5. *Лозовий В., Мошак М. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906–1914 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923). – Кам'янець-Подільський, 1996.*
6. *ЦДІАУК – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647.*
7. *Дмитришена О.С. Діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі на початку XX ст. // Україна і світ: діалог мов та культур: Мат. Міжн. наук. конф. – К., 2014.*
8. *Просвітницький рух на Поділлі: бібліографічний покажчик / Упор.: В. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський, 2012.*
9. *ЦДІАУК – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2988.*
10. *ЦДІАУК – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1535.*
11. *ЦДІАУК – Ф. 442. – Оп. 862. – Спр. 158.*

Yurchenko O.S. Enlightenment movement in Podillia (the 1906–1914th's). In the article on the based of archival materials and periodicals analysis is highlighted pre-conditions of the Podolsky society «Prosvita» forming in the early twentieth century, are revealed some aspects of the society activity.

Key words: society, province, Enlightenment, Podillia.

Т. А. Константінов

ПЕТРО КУРІННИЙ: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗА РАДЯНСЬКИХ РЕАЛІЙ

Стаття присвячена дослідженню життя та діяльності вченого-емігранта П. Курінного – уродженця Умані, історика, археолога, мистецтвознавця, етнографа, музеєзнавця, організатора пам'яткоохоронної справи на Україні. Викладено основні події життя вченого за радянської доби, коли він працював у Києві (1924–1933).

Ключові слова: *П. Курінний, археологія, пам'яткоохоронна справа, Києво-Печерська лавра.*

4 травня 2014 р. виповнилося 120 років від дня народження професора Петра Петровича Курінного

(1894–1972) – засновника та першого директора Уманського краєзнавчого музею, видатного українського археолога, історика й музейного працівника, пам'яткоохоронця, члена понад 15 археологічних, історичних, музейних та інших культурних українських організацій і комітетів, засновника Української Вільної Академії Наук на еміграції (1946 р.), голови представництва УВАН в Німеччині. Ім'я вченого у радянські часи несправедливо замовчувалося, через звинувачення у «шкідництві на культурному фронті», «буржуазному націоналізмі» [1, 27]. Якщо його прізвище зайняло гідне місце серед вчених, археологів, зокрема серед дослідників трипільської культури, як відкривача білогрудівського типу, то ставити під сумнів його патріотизм не коректно, хоча над ним все ще висить обвинувачення в колабораціонізмі та вивезенні до Німеччини культурних цінностей з Уманського краєзнавчого та інших музеїв. Реабілітація імені П. Курінного розпочалася вже після здобуття Україною незалежності. Хоча досі ставлення до нього все ще неоднозначне, як недостатньо оцінено і його внесок у розвиток науки і культури України 1920–30-х рр.

Аналізуючи стан наукової розробки проблеми, було з'ясовано відсутність ґрунтовних досліджень. Однак не можна оминути увагою такі видання, як «Репресоване краєзнавство» [8], «Українське краєзнавство» Г. Дем'янчука [9], «Реабілітовані історією», де ім'я вченого згадується побіжно. Умови формування особистості вченого докладно викладені самим П. Курінним у слідчих зізнаннях, частково у виданих рукописах його батька – П. Ф. Курінного (1852–1931 рр.) – «Умань та уманьчани очима Курінного П. Ф.», а також Ю. Торгало. В наукових розвідках С. Білоконя відображені окремі напрями наукової діяльності науковця, про якого згадується й у працях, присвячених іншим діячам тогочасної науки і культури – Д. Щербаківському і Т. Мовчанівському. У дослідженні Т. Тимченко про київську школу реставрації станкового малярства визначено роль П. Курінного у налагодженні роботи Реставраційної майстерні Музею культів і побуту та розгортанні реставраційної справи в Україні. Роль вченого у діяльності ВУАКУ висвітлено у дисертаціях С. Нестулі й О. Денисенка. З дослідників, котрі побіжно аналізували діяльність П. Курінного як пам'яткоохоронця та редактора збірника «Український музей», варто назвати С. Білоконя, С. Кота, О. Кобилянську, В. Петрова, Т. Ралдугіну, О. Супруненко. Життя та діяльність вченого частково розкрито у вступі до перевиданої праці П. Курінного – «Історія археологічного знання про Україну» (2013 р). Недослідженість питання пов'язана з тим, що особисті фонди П. Курінного є надбанням Німеччини і США, тому потребують дослідження його життя та діяльності за кордоном. Відтак, мета цієї розвідки – аналіз змісту т. зв. київського періоду діяльності цього науковця.

За рекомендаціями О. Новицького й М. Біляшівського, П. Курінний був викликаний до Києва, де в 1924 р. очолив Музей культів і побуту та став дійсним членом Всеукраїнського Археологічного комітету (ВУАК) при Всеукраїнській Академії Наук, а згодом – його вченим секретарем (1929–1933 рр.), склавши зокрема статут цієї авторитетної установи [2, 92]. З 1926 р. Петро Петрович – секретар трипільської комісії ВУАКу, а впродовж 1925–1932 рр. – директор Всеукраїнського музейного городка та Лаврського заповідника (ВМГ). У 1928–1930 рр. – науковий співробітник кафедри мистецтвознавства при УАН.

Згідно з постановою радянського уряду від 29 лютого 1926 р., Києво-Печерська лавра була оголошена Всеукраїнським державним культурно-історичним заповідником, а на її території утворено Всеукраїнське музейне містечко, де посаду директора обійняв П. Курінний. Музейне містечко об'єднувало такі заклади: Музей культу та побуту, Музей архітектури (X–XIX ст.), Музей української старовини П. Потоцького, Український театральний музей, Музей археології, Кабінет антропології й етнології ім. Хв. Вовка, Музеї-храми – Св. Трійці (XI–XVII ст.), Спаса на Берестові (XII–XVII ст.), Успіння Божої Матері (XI–XVIII ст.), Ближні та Дальні печери, Лаврську дзвіницю, архіви та бібліотеки Києво-Печерської лаври, реставраційну майстерню тощо [3, 214]. Можна лише уявити величезну відповідальність директора за доручену справу, адже він став охоронцем однієї з найціннішої пам'ятки українського народу – Києво-Печерської лаври.

В цей період були надруковані декілька праць П. Курінного, зокрема «Монументальні пам'ятки трипільської культури», де автор підняв питання систематизації архівного матеріалу та правдиво навів використані джерела, дякуючи В. Козловській за дозвіл користуватися «рукописними щоденниками В. В. Хвойки». Водночас П. Курінний шкодував, що не використав досить важливі документальні матеріали подільських точків С. Гамченка, що не видавалися протягом двадцяти років і зберігалися в архіві колишньої Імператорської Археологічної комісії в Ленінграді, але містили докладну реконструкцію трипільського житла та версію, що не пожежа знищила культуру, а сам народ залишив поселення.

У роботі «Розкопки 1925 року» археолог описав дослідження Білогрудівського могильника, яке проводилося в Білогрудівському лісі (7 могильників): «Дослід могильників розпочав 1918 року для систематичного виявлення археологічного минулого уманської околиці й поповнення збірок історичного музею Умані пам'ятками місцевої старовини» [4, 8]. Впродовж 1919–1923-х рр. було знайдено масовий кістковий матеріал розколотих кісток свійської та лісової звірини. Петро Петрович вимагав кошти для проведення додаткових досліджень, для правдивого визначення рівня культури та їх хронології, хоча б відносно інших культур. Відновити роботу вдалося лише 1925 р., «прихилянням до справи Уманського Окрвиконкому та надзвичайній активності, з якою робітники продовжують організацію вивчення доісторичного минулого своєї округи» [4, 9]. На особливу увагу заслуговує праця П. Курінного – «Білогрудівські Кам'яні стелли», в якій докладно описані, знайдені «кам'яні баби». Для вченого ця назва була неприйнятна, адже на них є «зображення і чоловіків». Стелли були доставлені до уманського музею для дослідження [5, 190].

Музей мав чітку схему надходження експонатів, що можна простежити за особистим листуванням в особі директора з С. Капусником, якому надіслано лист відповідь під «№376. 2\3 28 р. П.О.Л. Ст. Капуснику (Барвинков, Ізюмської округи – Митрівська С. Рада)»: «Лаврський музей Культів та побуту в Києві відповідає Вам, що для купівлі монет, Музей мусить бачити їх в оригіналі або в знимках чи відбитках». В наступному листі від 12 квітня 1928 р. є пояснення, що «Музей купував гроші гарної збереженості, а також місцеві знахідки, коли точно відомо, де та в яких умовах знайдено їх» [6, 37]. Наступний лист датований 30 вересня 1928 р., з «проханням повідомити місце знаходження 2 римських монет». Спостерігаємо й чітку позицію П. Курінного, який наполягав на інформації про знахідку, де була знайдена, «чи в землі, в кладі, чи окремо, чи були якісь нумізматичні колекції?» [6, 39]. Справа

збереження знахідок історичної ваги була поставлена настільки високо, що була прийнята «Постанова Наркомосу, Нарковнусправ, Наркофіну УРСР від 30.02.1928 р.». У ній «Інструкція для інспектора щодо поповнення нумізматичного фонду», містила таку тезу: «Якщо клад являє собою значну чи історичну чи матеріальну цінність, негайно телеграфувати до ВМГ, вимагаючи приїзду фахівців. За інших випадків – точно зафіксувати знахідку» [6, 39].

П. Курінний проводив також роботу з розбудови першого в радянській Україні музейного реставраційного закладу – Реставраційної майстерні Музею культів та побуту. Саме йому належить єдина, а проте, досить ґрунтовна публікація про її роботу в збірнику «Український музей» [7, 161], де подано детальний аналіз галузі охорони пам'ятків. Вчений очолив Реставраційну комісію та розробляв інструкції для музеїв, тим самим заклавши міцний підмурівок цієї галузі. На посаду реставратора станкового малярства було запрошено відомого фахівця М. Касперовича. Після реставрації Ігорівської ікони та ікони Миколи Мокрого, П. Курінний переконався, що «після блискучої реставрації громада повірить у серйозне відношення науки до пам'яток минулого і з'єднається з нею в бажанні бачити пам'ятки в тому вигляді, в якому споглядали їх релігійні і громадські діячі минулого» [7, 165].

Однак сталінські репресії не оминули і його, оскільки постать П. Курінного була надто помітною на культурно-науковій ниві України та привертала до себе увагу. В ніч проти 25 лютого 1933 р. вчений був заарештований органами Київського управління ДПУ та звинувачений у контрреволюційній діяльності. Однак Петро Петрович зробив спробу перехитрити «машину смерті» та протягом трьох місяців писав детальне зізнання на сорока двох сторінках, дрібним почерком, ставши сам собі прокурором і адвокатом. Ця стратегія дала результати – науковця звільнили з-під варти, хоча, за постановою президії ВУАН від 5 травня 1933 р., П. Курінний був усунутий з посади, зважаючи на те, «що з 23.II – ц. р. не виконує обов'язків наукового співробітника». Вчений був позбавлений права працювати за фахом, викладати та друкуватися. Тому надалі він працював економістом геологічної партії з відводу шахтних вод у рудниках Кривого Рогу, займався складанням кадастру малих річок України, кодексу глиняних покладів України й проектування «Великого Києва» у перспективі трьох п'ятирічок [1, 59].

Отже, П. Курінний упродовж 1920–30-х рр. сприяв перетворенню Всеукраїнського музейного городка на центр науково-дослідних установ з широкими повноваженнями ВУАК як пам'яткоохоронної організації республіканського значення та допомагав роботі Реставраційної майстерні, завдяки чому стало можливим становлення цієї установи як загальнодержавного центру реставрації пам'яток старовини.

1. *Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 263, оп. 1, спр. 48628.*
2. *Репресоване краєзнавство (20–30-і роки) / Л. Бабенко, С. Бабенко, Г. Білоус; редкол.: П. Тронько та ін. – К., 1991.*
3. *Дем'янчук Г.С., Дем'янчук Б.Г., Дем'янчук А.Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. – К., 2006.*
4. *Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук: Нарис історії. – К., 1993.*
5. *Курінний П.П. Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник. Всеукраїнський музейний городок [1927 р.] // Український музей. – К., 2007. – Зб. 2.*
6. *Курінний П.П. Розкопки 1925 року: Томашівка, Білогрудівка [Відбиток з короткого звідомлення ВУАК при ВУАН за 1925 р.]. – К., 1925.*
7. *Курінний П.П. Білогрудівські Кам'яні стелли // Записки Всеукраїнського Археологічного Комітету. – К., 1930. – Т. І.*
8. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3561, оп. 1, спр. 323.*
9. *Курінний П.П. Три роки праці реставраційної майстерні Лаврського музею культів та побуту над консервацією та реставрацією музейних збірок [1927 р.] // Український музей. – К., 2007. – Зб. 2.*

Konstantinov T.A. Petro Kurinny: life and activities diring soviet reality. The article is devoted to the investigation of life and work by the scientist-emigrant P. Kurinny– the native of Uman, historian, archaeologist, art historian, ethnographer, connoisseur of museums, organizer of monument protection business in Ukraine. The basic life events in Soviet times, when he worked in Kiev (the 1924th –1933 th) are expounded.

Key words: P. Kurinny, archaeology, monument protection business, Kyiv-Pechersk Lavra.

В. Л. Калитвянська

ВІКТОР ДАНИЛОВ: ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ІСТОРИКА-АГРАРНИКА

У статті розкрито життєвий шлях історика, громадсько-політичного та наукового діяча В. Данилова. Проаналізовано основні етапи становлення вченого, його погляди на важливі історичні процеси.

Ключові слова: *В. Данилов, наукові дослідження, публікації, Інститут історії СРСР.*

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю ґрунтовного вивчення життєвого шляху В. Данилова, адже обставини життя формують погляди особистості; а також тим, що майже немає спеціальних наукових праць, присвячених дослідженню біографії цього вченого. Однак ми маємо віддати належне людині, яка не лише без страху висловлювала свої думки, а відстоювала їх, хоч це було і не легко, а іноді й небезпечно в тогочасному тоталітарному суспільстві. В академічному плані дослідження різних аспектів його життя необхідно для створення біографії В. Данилова як громадсько-політичного діяча й науковця, котрий зробив вагомий внесок у розвиток національної та світової науки, а також історіографічного огляду його численних змістовних праць. Основу аналізу становлять друковані праці дослідника, а також архівні документи періоду роботи В. Данилова в Інституті історії СРСР АН СРСР. На особливу увагу заслуговують відомості з особової справи В. Данилова.

Віктор Петрович Данилов народився 1925 р. у м. Орську Чкаловської обл. у родині робітника. Його батько – Петро Євдокимович до 1917 р. працював наймитом, сторожував в гімназії м. Орська, а згодом був шевцем в майстерні пожежної охорони. Після більшовицького перевороту працював шевцем в майстернях Орська. Помер в 1939 р. Мати – Євдокія Хомівна була домогосподаркою та жила на утриманні доньки [4, 1].

У 1943 р. Віктор закінчив середню школу в м. Чкалов і був призваний до лав радянської армії. В жовтні того ж року він закінчив Чкаловське училище зенітної артилерії і був направлений в 1871-й зенітно-артилерійський полк на посаду командира вогневого взводу. З січня 1944 – до травня 1945 рр. перебував у діючій армії (до травня 1944 р. – І-й Український фронт, потім – Південно-західний фронт). У жовтні 1946 р. звільнений у запас. За роки Другої світової війни з частинами Червоної армії В. Данилов побував у Польщі, Німеччині, Чехословаччині, Угорщині та Румунії [4, 2]. Причиною того, що В. Данилов почав займатися аграрною історією стала його участь саме в Другій світовій війні, після якої він вирішив розібратися, чому бувають війни, а оскільки його батьківщина більшою мірою

– аграрна країна, це питання було для нього ближче, зрозуміліше і важливіше, ніж індустріальне.

У грудні 1946 р. Віктор Петрович вступив до Чкаловського державного педагогічного інституту на історичний факультет, який закінчив у червні 1950 р. З травня 1941 – до квітня 1945 рр. був членом ВЛКСМ. У квітні 1945 р. прийнятий кандидатом у члени КПРС Політвідділом 7 корпусу ППО. До лав КПРС прийнятий у грудні 1947 р. первинною організацією Держпедінститута, Дзержинським райкомом КПРС м. Чкалов. Громадську роботу проводив у статусі пропагандиста, агітатора, секретаря партгрупи. В 1949 р. був вибраний делегатом з правом вирішального голосу на IX конференцію ВКП(б) Дзержинського райкому КПРС м. Чкалов від первинної організації педінституту [3, 4]. У жовтні 1950 р. був прийнятий в аспірантуру інституту історії АН СРСР за спеціальністю: історія СРСР періоду соціалізму, теоретичний курс, яку в грудні 1953 р. закінчив. У квітні 1954 р. став молодшим науковим співробітником цього ж інституту і перебував на цій посаді до 1958 р., а потім став старшим науковим співробітником. Кандидатську дисертацію захистив 13 лютого 1956 р.

4 грудня 1951 р. Віктор Петрович одружився з Людмилою Валеріанівною Власовою і незабаром у них народилися син Андрій і донька Олена [4, 7]. Його дружина також працювала в Інституті історії СРСР старшим науковим співробітником. Л. Данилова народилася 7 листопада 1923 р. у с. Спас-Волжин Смоленської губ. Її батько – син священика Валеріан Васильович Авдуєвський поїхав до Москви, де через своє соціальне походження став «позбавленцем», але зумів таки вступити до консерваторії. Згодом він був засланий до Казахстану і з родиною (дружиною і дочкою) більше не возз'єднався. Людмила виховувалася в родині Власових (дівоче прізвище матері Марії Іванівни) і довгий час вважала це прізвище своїм [4, 8]. У 1943 р. вона, після недовгого навчання на хімічному факультеті МДУ, перейшла на історичний факультет, який закінчила 1948 р. Згодом Людмила вступила до аспірантури Інституту історії, де 1952 р. захистила кандидатську дисертацію, під керівництвом члена-кореспондента АН СРСР М. Тихомирова. Робота була присвячена проблемі становлення великого феодального землеволодіння в Новгородській землі. У 1955 р. ця дисертація в дещо скороченому вигляді вийшла в світ під назвою: «Нариси з історії землеволодіння і господарства в Новгородській землі в XIV–XV ст.».

З квітня 1958 – до березня 1960 рр. В. Данилов працював консультантом редакції журналу «Комуніст», залишаючись при цьому старшим науковим співробітником Інституту історії СРСР за сумісництвом. У березні 1960 р. він остаточно перейшов працювати в цей Інститут, де й очолив роботу групи з історії радянського селянства. З осені 1968 р., після реорганізації Інституту історії, і до квітня 1969 р. виконував обов'язки завідувача сектором історії радянського селянства в Інституті історії СРСР АН СРСР [5, 1]. У 1969–1986 рр. – старший науковий співробітник цього ж Інституту, а також був заступником голови Комісії з історії сільського господарства і селянства СРСР. З грудня 1965 – до січня 1968 рр. був секретарем парткому Інститут історії АН СРСР. У 1966–1968 рр. – кандидат у члени Жовтневого РК КПРС м. Москви.

У червні 1982 р. В. Данилов захистив як докторську дисертацію монографії – «Радянське доколгоспне село: населення, землекористування, господарство» (1972) та «Радянське доколгоспне село: соціальна структура, соціальні відносини» (1979). Вчений ступінь доктора історичних наук присвоєний йому ВАК рішенням від 11 лютого 1983 р. З жовтня 1986 р. він був уже провідним науковим співробітником Інституту історії СРСР АН СРСР [4, 7].

Ще 1979 р. почалася розробка проекту – «Кооперативно-колгоспне будівництво в СРСР. Радянський період історії» і саме в той час виникла ідея, що кращим редактором цієї серії буде В. Данилов, тому що в нього вже було багато праць зі схожої теми, хоча його попередні праці були зняті з виробництва у видавництві з 1964 р. За збігом обставин, ця серія перейшла в іншу – «Кооперативно-колгоспне будівництво». Це була, звісно, заідеологізована історія колективізації, хоч і піддана об'єктивнішій оцінці, але до торжества об'єктивності та наукового підходу в ній було ще далеко. На чолі з Віктором Петровичем почалася робота над серією і було випущено кілька томів: I-й (1917–1922 рр.) і II-й (1923–1927 рр.). Ці збірники були зроблені на історично перехідний період, оскільки тоді можна було допускати певні ідеологічні вольності, наприклад, в цих збірках були розміщені документи з виступами А. Чаянов, М. Кондратьєва. Вони співпрацювали з організацією «Сільська рада» і частини їхніх виступів зі стенограми увійшли до збірників серії [5, 2].

Також у збірниках були показані кооперативні форми, адже часто забувають, що їх було безліч, були і комуни, і товариства, ТОЗи тощо. Автори хотіли показати що колективізація по суті справи – основа основ кооперації за Чаяновим. В цей період Віктор Петрович приходив дуже часто в Російський державний архів економіки. 1980-і рр. для нього були важкими, оскільки в цей період він мав захистити докторську дисертацію. Втім, передзахист став для нього негативним досвідом, оскільки група товаришів написала лист, в якому піддала сумніву досягнення його дисертації. В. Данилову після цього певний період було неприємно відвідувати інститут і навіть на суботник він приходив до РДАЕ. Тут він з великою цікавістю займався підготовкою збірників, а інститут був тимчасово йому неприємним, тому що Віктор Петрович був людиною емоційною і таким чином висловлював свій настрій.

Потім почалася перебудова й В. Данилов написав у газету «Правда» про історію колективізації, ставши бажаним лектором в усіх аудиторіях країни, зокрема в Історико-архівному інституті, який потім почав перетворюватися в РДГУ. Цей період його діяльності був досить активним, адже він багато працював і вірив у зміни. Однак 19 серпня 1991 р. Віктор Петрович, при зустрічі з О. Тюріною (директор РДАЕ) висловив думку: «Все, що відбувається, – це зовсім не те, на що ми очікували» [5, 2]. Втім, всі на той час були на хвилі підйому, мало аналізували ситуацію, бажали дуже багато, чекали, що країна стане відкритою та можна буде займатися справжньою наукою. Хоча В. Данилов не досить високо оцінював роботу Б. Єльцина й у цей момент вони багато сперечалися. У В. Данилова особливого захвату від подій не було й як зазначає О. Тюріна: «Тоді бачити все було важко, багато чого ми не розуміли, а ось зараз ази розуміння, точка зору В. Данилова і В. Цапліна – фронтовика, колишнього директора РДАЕ, починає як дзвін лунати в голові, та вже пізно» [5, 2]. В той час В. Данилов почав більше займатися публіцистичною діяльністю. Він був людиною, яка завжди мала свою думку і з гіркотою розповідала про свої суперечки протягом життя.

Перша збірка – «Кооперативно-колгоспне будівництво» була створена тоді, коли ще не було такої свободи слова. Перебудова вже наближалася, але ще були люди у відділі ЦК, які викликали В. Данилова на обго-

ворення. Тобто, цей перехідний період був непростим і Віктор Петрович хотів, щоб ті знання, які він відкривав, працюючи над документами, були відомі і було зрозуміло, як це все важко відбувалося. Він відвідав майже всі російські великі архіви в Тамбові, Рязані, Вологді, Єкатеринбурзі. Він один з небагатьох, хто міг, не піднімаючи голови, працювати не одну добу й отримувати величезне задоволення [2, 5]. На видання збірника видавалися невеликі гранти і вони розподілялися дуже строго, що надавало роботі в ті тяжкі роки, коли були затримки зарплати, ще більшої зацікавленості, а тому люди ще більше вкладали в роботу. Це теж було великою заслугою В. Данилова. Для плідної роботи треба було створити колектив, все організувати, швидко змусити працювати, домовитися про формування єдиної концепції, а це складна робота.

Тобто, це був Історик з великої літери, яких досить мало [5, 3]. Загалом, за розвитком його можна віднести до істориків-шестидесятників. Особистий архів ученого складається з величезної кількості копій газетних, рукописних, машинописних документів. В кінці радянського періоду він займався також вивченням фольклору. В. Данилов вчив бачити те, що будь-яка подія багатогранна. Він завжди із задоволенням віддавав свої знання, говорив з молоддю, був у дружніх відносинах з Тарновським, Анфімовим. Він був не з тих, хто зраджував своїм принципам, задля потурання чужим поглядам. Був затребуваний за кордоном, відвідував відомі університети. Він був з тих, хто не переставав вірити в прекрасне, любив поезію та музику, зокрема Моцарта, Рахманінова. Це був джентльмен, який ніколи не буде сидіти в присутності жінки й який завжди буде поводити себе гідно.

Таким чином, все вище зазначене характеризує В. Данилова як особу високих моральних принципів, справжнього професіонала, відданого справі, розумного організатора і керівника визначних проектів. Проте, певні сторінки життя вченого потребують глибшого і ґрунтовнішого дослідження.

1. *Данилов В.П. Выступление на совещании историков КПСС и историков СССР 28 апреля 1987 г. // Вопросы истории КПСС. – 1987. – № 7.*
2. *Научный архив института российской истории РАН (НАИРИ). – Ф. 1841. – Оп. 1. – Д. 52.*
3. *НАИРИ. – Ф. 1841. – Оп. 1. – Д. 69.*
4. *НАИРИ. – Ф. 1841. – Оп. 1. – Д. 1.*
5. *Спогади про В. Данилова: інтерв'ю О. Тюріної (д-р іст. наук, проф., директор Російського державного архіву економіки (м. Москва, РФ)) від 30.06.2014 [записала В. Калитвянська]. – Особистий архів автора.*
6. *Данилов В.П. Так куда же пришла Россия?.. // «Куда пришла Россия?..»: Итоги социетальной трансформации: Международный симпозиум. – М., 2003.*

Kalytvyanska V.L. Viktor Danilov: Life Way of historical and agrarian scientist. In the article was made the attempt to explore the historian, socio-political and scientific leader V. Danilov way of life. The basic stages of becoming the scientist, his views on important historical processes were analised.

Key words: V. Danilov, research, publications, Institute of USSR History.

О. О. Лаврут

МОВНИЙ АСПЕКТ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ УРСР У 1960 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х рр.

Упродовж 1960 – першої половини 80-х років СРСР переживав стагнаційні процеси у різних галузях. Вони знайшли відображення і в освітній сфері. Остання продовжувала відігравати значну роль у формуванні та розвитку свідомості підростаючого покоління. Не дивно, що саме ця сфера піддавалась потужній русифікації, що й доводить ця стаття.

Ключові слова: *освіта, навчальний заклад, школа, учні, російська мова, українська мова, русифікація.*

Освітні заклади на лише надають певний рівень розвитку та виховання, але й слугують чинником соціалізації дітей. Мова при цьому відіграє певні функції, які в подальшому житті реалізовуються за тим вектором, який був притаманний попередньому періоду перебування особистості в навчальному закладі. Прикладом такого впливу стали 1960 – перша половина 80-х рр. Цієї проблеми торкалась значна кількість дослідників – істориків, філологів, педагогів тощо. Перші – вивчали особливості розвитку зазначеного періоду [1] та його вплив [2] на мовно-освітню сферу [3], зазначаючи як позитивні [4], так і негативні сторони [5]. Інші – розглядали проблему з погляду її еволюції [6], звернувши увагу на процеси денаціоналізації та русифікації [7], що призводили до асиміляції, а потім і втрати самобутності, власне української [8]. Педагоги характеризували різноманітні питання тогочасного освітнього розвитку, зокрема науково-методологічні та теоретичні аспекти [9], діяльності різних освітніх структур [10] тощо.

Проте, деякі важливі питання залишились осторонь дослідників, що і спонукає до детальнішого та глибшого вивчення зазначеної проблеми. Метою цієї статті є аналіз впливу мовної політики на розвиток освітніх закладів УРСР вказаного періоду. Основні її завдання полягають у дослідженні здобутків історіографічної та джерелознавчої спадщини проблеми, основних кроків мовної політики щодо освітнього розвитку в УРСР, впливу русифікаторсько-асиміляційної політики на освіту та її наслідки, а також у доведенні, на прикладі функціонування регіональних закладів освіти, особливостей проходження цих процесів. Джерелами дослідження стали матеріали бібліотечних [11] і архівних фондів, що дозволили розкрити це питання [12].

З 1954 р. знання української мови, на противагу російській, перестало бути прерогативою в освіті [13]. Це виявилось, насамперед, у сумнозвісному праві добровільності вибору мов, що закріплювалося в законодавчих актах СРСР від 24 грудня 1958 р. та УРСР від 17 квітня 1959 р. В одній зі статей Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» зазначалось, що навчання в школах України здійснюється рідною мовою учнів. Батьки ж самостійно мали вирішувати до школи з якою мовою навчання віддавати дітей. Продовженням цього стала й доповідна записка Міністерства освіти республіки до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 23 січня 1960 р. «Про заходи по поліпшенню викладання російської мови у школах Української РСР». Не дивно, що українська як мова навчання вже на рубежі 1950–60-х рр. ставала прерогативою сільських шкіл, а відсоток учнів, які навчалися рідною мовою у містах знизився. Так, у Вінниці їх було 49%, Хмельницькому – 42,2, Житомирі – 36,5, Запоріжжі – 23,8, Луганську – 5,2, Кадіївці – 3,8, відповідно.

Якщо наприкінці 1950 – середині 60-х рр. положення законодавчих актів хоча б у загальних рисах декларували рівноправність у вивченні рідної та російської мов, то, прийняті у першій половині 1980-х рр., нормативні акти вищого політичного і державного керівництва СРСР вже повністю віддавали пріоритет російській мові. Підготовка майбутніх кадрів відбувалась у такому ж напрямі. В 1985 р. кількість студентів, прийнятих на факультети російської мови та літератури, зросла вшестеро – з 635 (1983 р.) до 3500 (1985 р.) [14]

На початку 1960-х рр. у системі Академії наук СРСР було створено Наукову раду з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». Головним завданням вона вважала координацію соціолінгвістичних досліджень у СРСР. Проте, це стосувалося лише російської мови, яка з потужною силою асимілювала інші. Вербальним підтвердженням цього стала доповідь М. Хрущова на XXII з'їзді КПРС, де він відзначив надзвичайне прагнення неросійських народів до оволодіння російською – майже рідною мовою народів СРСР, а «процес добровільного вивчення російської мови... має позитивне значення для розвитку міжнаціонального співробітництва» [15, 25].

Як зазначає Ж. Шевчук, відображенням діяльності вказаної ради стала її програма, опублікована у журналі «Вопросы языкознания» 1962 р. В Українській РСР зазначена проблема координувалась так, що простежувалась втрата позицій мови корінних народів, натомість ширше вживалась російська. Про це йшлося й у памфлеті І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Автор відмітив, що 1963 р. у СРСР друк російською мовою становив 75% назв і 81,4% тиражу, а мовами всіх неросійських народів – лише 25 і 18,6%. Відповідною реакцією на ситуацію став крок учасників Всеукраїнської наукової конференції з питань української мови, яка проходила 10–15 лютого 1963 р. у Києві. Вони запропонували проголосити українську мову державною мовою в державних та громадських установах, але влада залишилась осторонь цього. Десять років потому В. Щербицький зазначав про російську мову як другу рідну, котра «стала засобом спілкування усіх націй і народностей СРСР», чим він намагався уникати поняття «український народ», надаючи перевагу – «народ України», що не було взірцем для самої номенклатури та суспільного загалу [15, 25].

У червні 1978 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках», яка стала плацдармом у наступі на національну школу. Його продовженням стала Всесоюзна науково-практична конференція з проблеми: «Російська мова – мова дружби і співробітництва народів СРСР» (Ташкент, 22–24 травня 1979 р.). Рекомендації конференції були обов'язковими для виконання в системі народної освіти і культури. Згідно з ними, запроваджувалося, розпочинаючи з дошкільних закладів, вивчення російської мови. Викладачам, які переходили на російську, підвищували заробітну плату, заохочували, нагороджували. За два десятиріччя після хрущовської реформи, кількість україномовних шкіл в УРСР зменшилась, а в Кримській обл. і в Донецьку не залишилося жодної.

Впродовж зазначеного періоду простежувалася тенденція і до скорочення україномовних видань. Кількість книжок, що видавалися наприкінці 1970-х рр. українською мовою, впала до рівня середини 1920-х рр., а співвідношення російськомовних та україномовних, виданих в УРСР, складало 3:157. Без урахування інтересів корінної нації, здійснювалось комплектування різного рівня бібліотек. Особливо це стосувалося шкільних, обласних, міських і районних дитячих. Наслідком цього стало позбавлення можливості дітей та молоді знайомству з кращими зразками української літератури. Більшість газет і книг, що їх читали в Україні, надходила з Росії. Серед книг, що друкувалися в УРСР, більшість була російськомовною. Перевага національної мови була безсумнівною в періодиці (лише за кількістю назв), але за кількістю примірників щоденні російськомовні газети мали куди більшу перевагу. Розширювався випуск якісної навчальної літератури російською мовою, тривала перепідготовка викладачів для всіх форм і типів навчальних закладів, котрі у майбутньому мали проводити заняття російською мовою [14]. Постанова ЦК КПРС і РМ СРСР «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах і навчальних закладах союзних республік», прийнята таємно у червні 1983 р., заохочувала педагогів шкіл, котрі викладали російську мову та літературу. Для них було підвищено заробітну плату на 15% – «за особливо складні умови роботи» [16].

Зазначені вище процеси негативно відбились на функціонуванні україномовних закладів освіти, становищі мови, суспільних поглядах у республіці, позиціях батьківства, учнівства, студентства, праці педагогічного та науково-педагогічного складу закладів. Враховуючи ці трансформації, можна простежити динаміку функціонування освітніх закладів УРСР, зокрема шкіл. З 1964 р. встановлювався 2-річний термін навчання в середній школі на базі 8 класу, замість 3-річного. Школа ставала 10-річною. Постановою ЦК КПРС та РМ СРСР від 10 серпня 1964 р., згідно якої Міністерство освіти СРСР та Міністерства освіти союзних республік зобов'язувалися «забезпечити планомірний і організований перехід шкіл на нові терміни навчання» [1, 218], розпочалась реформа змісту освіти [17, 60–63]. Враховуючи складність нового етапу вдосконалення змісту шкільної освіти та відсутність єдиної структури (Міністерство освіти СРСР утворилося лише 1966 р.), що могла б координувати вирішення програмно-методичних питань в масштабах усієї країни, за умов уніфікації та стандартизації шкільної освіти, було вирішено створити Державну комісію з розробки змісту загальної середньої освіти. Вона була сформована постановою президій двох академій – АПН РСФСР та Академії наук СРСР від 14 грудня 1964 р., мала розгалужену структуру і складалася із центральної та предметних комісій. До складу центральної, яка набула значення загальносоюзного науково-теоретичного центру з визначення загальних теоретичних засад відбору та побудови нового змісту шкільної освіти, увійшли понад 500 осіб, серед яких були відомі вчені, які представляли різні галузі знань (О. Ішлінський, М. Келдиш, І. Кікоін, О. Колмогоров, А. Мінц, М. Нечкіна, О. Опарін та ін.), письменники, діячі мистецтв, педагоги, методисти, представники органів управління народною освітою. Очолив комісію віце-президент АПН РРФСР О. Маркушевич. Найбільш актуальними проблемами для комісії стали: розробка науково-теоретичних положень відбору навчального матеріалу, обов'язкового для вивчення в загальноосвітній школі; посилення розвивального характеру навчання і досягнення єдності матеріальної та формальної сторін освіти [18, 34–35].

У 1966 р. була скасована обов'язкова професійна підготовка в загальноосвітніх школах, яка не виправдовувала себе (лише незначний відсоток випускників потрапляли на виробництво за отриманим фахом). У цьому ж році відбувся поділ класів з кількістю учнів понад 25 на групи для вивчення російської мови у сільських школах. У листопаді 1966 р. видано постанову, за якою у школах вводилися факультативні курси з окремих навчальних предметів, починаючи з 7 класу, що вибиралися за бажанням учнів, визначався порядок організації диференційованого навчання – створення певної кількості шкіл і класів з поглибленим вивченням в 9–10 класах окремих навчальних предметів, встановлювалося викладання систематич-

них курсів з 4 класу. Постанова від 20 червня 1972 р. «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та подальший розвиток загальноосвітньої школи», а також введені в дію з 1 січня 1974 року «Основи законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту» ставили перед школою завдання давати молоді глибокі і міцні знання з основ наук і проголошували перехід країни до обов'язкової загальної середньої освіти. Поступово сфера використання української мови звужувалась, що стало наслідком політики русифікації. Протягом цього періоду відбулося збільшення кількості годин, котрі відводились на вивчення російської мови, запровадження поділу класів на групи сільських і міських шкіл для вивчення російської мови; запровадження перевірки, систематичного розгляду питань про вивчення російської мови і літератури на колегіях міністерства, конференціях; створення у Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР сектору вивчення методики російської мови і літератури. У 1983 р. – затвердження поділу 1–8 класів загальноосвітніх шкіл на групи для вивчення російської мови, 8–10 класів – для вивчення російської літератури в українській школі та школах національних меншин, розширення мережі шкіл з поглибленим вивченням російської мови, збільшення фінансування на обладнання кабінетів російської мови і літератури, заробітної платні вчителям російської мови і літератури тощо [19, 42–47].

Яскравим прикладом цих трансформацій став досвід Донеччини. Отже, проведемо паралелі із вище зазначеними положеннями мовного аспекту розвитку освіти на прикладі цього регіону. Так, протягом 1966 р. Донецький відділ народної освіти надсилав висновки та пропозиції про поділ класів на дві групи, в процесі вивчення української мови у сільських школах з російською мовою навчання Міністерству освіти УРСР. Згідно з ними, в області функціонували 75 таких початкових шкіл, 42 – восьмирічні та 43 – середні, відповідно. Спираючись на ці дані, можна стверджувати, що навчатись українською мовою була можливість у дітей більше початкової школи, тоді як в основній та старшій ланках уваги цьому приділяли менше [20, 63].

Навчання у загальноосвітніх школах міст Донецької обл. відбувалося, головним чином, російською. Кількість шкіл з українською мовою навчання та кількість учнів у них поступалися, за відповідними показниками, російськомовним. На початку 1970-х рр. школи з українською мовою навчання були відсутні у Добропіллі, Сніжному, Торезі та Шахтарську. У Дзержинську та Селидовому українською мовою навчалось лише 6,4 та 3,5% учнів, відповідно. Кількість шкіл зі змішаною мовою навчання (україно-російською і російсько-українською) була незначною [21, 170–173]. Впродовж 1972/73 навч. р. розподіл класів та учнів за мовами навчання був наступним.

Табл. 1

Розподіл класів та учнів (1–10 класів) за мовами навчання [22, 15]

Мова навчання	Тип поселення (місцевість)	Кількість			
		шкіл	класів	комплектів	учнів
Українська	Місто	100	1.062	1.033	28.563
	Село	293	2.602	2.323	50.802
	Разом	**393**	**3.664**	**33.56**	**79.365**
Російська	Місто	814	18.603	18.578	647.007
	Село	201	1.446	1.337	30.705
	Разом	**1015**	**20.049**	**19.915**	**677.712**

Отже, діти переважно навчались у російськомовних закладах освіти, причому в україномовних – учні сільської місцевості (що було характерно і для попередніх періодів). Так, україномовних шкіл нараховувалось 393, із них – 100 у містах і 293 у селах (тобто, вдвічі більше, тоді як кількість учнів – у 1,5 рази – 30 і 50 тис. осіб). Такі ж тенденції притаманні і в процесі комплектування класів. Російськомовних шкіл в області функціонувало 1015, з яких 814 – у містах і 201 – селах. Кількість учнів досягала майже 680 тис., більшість з яких отримувала освіту в міських школах і в 20 разів менше попередніх – сільських. Вони відвідували майже 20 тис. класів і комплектів, відповідно. Згідно документів, учні не мали можливості навчатись у молдавсько- та угорськомовних закладах. У наступних роках становище не змінилося, а ситуація була характерна для всього регіону [23, 15].

Контроль і пресинг здійснювалися не лише через державні освітні заклади, але й місцеві органи влади. Так, завідуючому облвідділу народної освіти А. Сайко надійшов лист від громадськості радгоспу імені Горького Донецького спеціалізованого тресту овочемолочних радгоспів с. Дачне Мар'їнського р-ну, за підписами директора радгоспу – П. Ісаєва, секретаря парткому – А. Нікітенко, голови робіткому – І. Тодорова. Тут зазначалось, що на його території відкрита середня загальноосвітня школа, де дозволили вести навчання російською мовою у 1 і 9 класах. Набір учнів у старші класи дітей, які закінчили восьмилітню Дачненську школу із російськомовним навчанням, не відбувався. У листі зазначалось, що населення села було «вихідцями із російськомовних регіонів». З метою навчання дітей в російськомовних класах, селянам доводилось підвозити 200 дітей у російськомовні школи інших населених пунктів «протягом багатьох років». Тому громадськість просила посприяти вирішенню цього питання і дозволити перехід у російськомовні класи відкритої середньої школи учнів 2–8 класів в індивідуальному порядку. Тобто, якіснішу освіту можна було отримати в очних закладах, більшість яких була російськомовною. І якщо батьки дитини прагнули до отримання якісної освіти, то мали віддати її саме в російськомовний заклад [24, 48–49].

Така освітня політика призвела до негативних наслідків. Переважна кількість шкіл була російськомовною, у містах часто функціонували російськомовні заклади, водночас зросла кількість учнів, котрі навчалися російською мовою, та зменшилась, які навчалися українською мовою. Жителі міст часто спілкувалися російською мовою. Зменшувалась питома вага учнівства та студентства, котрі отримували освіту українською. До рідної мови ставились як до другорядної і меншовартісної, відбувалось спотворення їхньої національної свідомості та світогляду. Тому на перспективу постає питання вивчення еволюції зазначеної проблеми, характеристика основних її положень та запозичення досвіду на сучасному етапі розвитку освіти та мови.

1. *Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1998.*
2. *Брехунець Н.С. Навчальні заклади освіти України 50–80-х рр. XX ст.: історіографія: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.*
3. *Шевчук Ж.А. Мовна політика в Україні у 60-х – на початку 90-х рр. XX ст. – К., 2000; Шевчук Ж.А. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001.*
4. *Саржан А.О. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). – Донецк, 1998.*
5. *Стяжкіна О.В. Культурні процеси в Донбасі у 1960-і –*

на початку 90-х рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1996.
6. *Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – К., 2004.*
7. *Масенко Л.Т. Мова і політика. – 2-е вид., доп. – К., 2004.*
8. *Масенко Л., Кубайчук В., Демська-Кульчицька О. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. – К., 2005.*
9. *Історія педагогіки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://schoollib.com.ua/psyhologiya/1.*
10. *Адаменко О.В. Українська педагогічна наука в другій половині XX ст. – Луганськ, 2005.*
11. *Україна: Хроніка XX століття. Довідкове видання. Роки 1961–1975. – Ч. 1: 1961–1965; Ч. 2: 1966–1965. – К., 2005.*
12. *Держархів Донецької обл. (далі – ДАДО). – Ф. Р 2852.*
13. *Впровадження української мови як державної у сферу освіти України в 90-і рр. XX – на початку XXI ст.: історичний аспект (на матеріалах вищих навчальних закладів): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007.*
14. *Шевчук Ж.А. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2001.*
15. *Масенко Л. (У)мовна (У)країна: Популярне видання. – К., 2007.*
16. *Савойська С.В. Впровадження української мови як державної у сферу освіти України в 90-і роки XX – початку XXI ст.: історичний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007.*
17. *Березівська Л.Д. Часткові внутрішньосистемні зміни шкільної освіти УРСР в контексті прихованої русифікації (1964–1984) // Рідна школа – 2007. – № 9.*
18. *Пироженко Л. Пошуки теоретичних засад реформування змісту загальної середньої освіти у 1964–1966 рр. // Історико-педагогічний альманах. – Умань, 2008. – № 1.*
19. *Березівська Л.Д. Радянська реформа щодо зміцнення зв'язку школи з життям (1956–1959) // Шлях освіти. – 2007. – № 4.*
20. *ДАДО. – Ф. Р 2852. – Оп.2. – Спр. 316.*
21. *Кузіна Н. Діяльність загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів. – Донецьк, Б. р.*
22. *ДАДО. – Ф. Р 2852. – Оп. 1 доп. – Спр. 200.*
23. *ДАДО. – Ф. Р 2852. – Оп. 1. – Спр. 234.*
24. *ДАДО. – Ф.Р 2852. – Оп. 2. – Спр. 397.*

Lavrut O.O. Languages aspect of education institutes functioning in the USSR at the 1960-s – the first half of the 1980-s years. During the 1960-s – the first halfof the 1980-s the USSR experienced the stagnation processes in different spheres of the life. They were reflected in the educational sphere also. The last continued to play a significant role in the formation and development of the young generation consciousness. That's why this sphere was added to strong Russification what was proved in the article.
Key words: education, schools, pupils, russian and ukrainian languages, russification.

Є. С. Києнко-Романюк

ВИКОРИСТАННЯ НОВІТНІХ ДОСЯГНЕНЬ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВОЮ: е-ПОЛЬЩА (2004–2006 рр.)

У статті висвітлена історія розвитку електронних державних послуг у Польщі в контексті програмних ініціатив уряду Польщі й органів Європейського Союзу, що визначають напрям розвитку інформаційного суспільства та економіки, заснованої на знаннях та наукових досягненнях початку XXI ст. Оцінюється ступінь розвитку процесу електронізації послуг, що є результатом ініціатив, зроблених на європейському рівні (програма е-Європа) і державному (стратегія е-Польща).
***Ключові слова**: е-уряд, е-Європа, е-Польща, Польська Брама, самоврядування.*

Розвиток електронних послуг здійснюється органами державного управління (електронного уряду) в Польщі, внаслідок ініціативи, що була прийнята Радою Європи у 2000 р. Ініціатива стосувалася розвитку інформаційного суспільства та інформатизації всієї європейської економіки, заснованої на знаннях і трансформації її протягом 2000–2010 рр. в одну з найбільш динамічних економік світу. Оцінюючи розвиток цієї ініціативи одразу можемо сказати, що досягнення базової мети не відбулося, тому що європейська економіка розвивалася повільніше, ніж економіка США. Однак, якщо не здійснювати системних змін, то відстань між Європою і Америкою, може бути ще більшою, а розрив продовжує зростати. Тому, незважаючи на збереження негативної тенденції, навіть найзапекліші критики цієї стратегії зазначають, що її ініціація і розвиток вже стали успіхом, оскільки дала державам-членам Союзу можливість гармонійної модернізації ринків і зростання конкурентоспроможності їх економік на міжнародній арені.

Досвід поляків щодо впровадження електронного врядування широко висвітлюється польськими дослідниками та ретельно вивчається українськими науковцями і практиками різних галузей. Особливу увагу приділяють представники сфери інформаційних технологій і систем управління. Так, А. Серенок аналізує досвід Польщі для використання його в Україні, з метою впровадження е-врядування, зазначивши, що «в 1991 р. Україна та Польща знаходились приблизно на одному рівні державного розвитку. На жаль, за останні роки цей паритет змінився, і не на користь України» [1]. О. Гаврилець презентує електронне урядування Польщі як модернізацію всієї системи державного управління, що охоплює надання якісних послуг для громадян, бізнесу та налагодження новітніх комунікативних каналів між владою і громадянським суспільством, реінжиніринг всієї державної служби, розглядає перспективи розвитку е-адміністрації в Польщі і проектує майбутнє е-врядування [2]. Метою статті є аналіз історії розвитку електронних державних послуг у Польщі, в контексті програмних ініціатив уряду Польщі та органів Європейського Союзу, що визначають напрям розвитку інформаційного суспільства та економіки, заснованої на знаннях і наукових досягненнях початку XXI ст. Оцінюється ступінь розвитку процесу електронізації послуг, що є результатом ініціатив, зроблених на європейському рівні (програма е-Європа) і державному (стратегія е-Польща).

Після вступу Польщі до складу Європейського Союзу, Рада Міністрів прийняла програму розвитку інформаційного суспільства Польщі і визначила напрями розвитку інформаційних технологій. Ці ініціативи, зокрема щодо інформатизації сектора державного управління, представлено в наступних роботах: «Брама – попередня концепція проекту» [3], «Стратегія інформатизації Республіки Польща – е-Польща на 2004–2006 рр.» [4], «План дій з розвитку електронного управління (e-Government) на 2005–2006 рр.» [5], «Стратегія спрямованості розвитку інформатизації Польщі в 2013 р. і перспективний прогноз трансформації інформаційного суспільства до 2020 р.» [6]. Тому доцільно розглянути зміст програмних ініціатив уряду Польщі і органів Європейського Союзу, щоб визначити тенденції реалізації урядових намірів щодо використання новітніх досягнень науки і техніки в управлінні державою.

У документі «Брама – попередня концепція проекту» представлено концепцію створення інтегрованої інформаційної системи, заснованої на мережі Інтернет, що забезпечує надання державних послуг. Реалізацію завдання передбачалося провести в три етапи, які будуть включати: 1) підготовчо-організаційний;

2) переміщення державних послуг на електронну платформу; 3) розширення асортименту державних послуг, у відповідності до потреб громадян і бізнесу щодо функціональності пропонованих послуг. Відповідно до «Стратегії інформатизації Республіки Польща – е-Польща на 2004–2006 рр.» [4], інформатизація сектора державного управління мала стати першочерговим завданням уряду в 2004–2006 рр. Основою цього заходу були програми, пов'язані зі створенням інформаційного суспільства в Польщі, згруповані навколо трьох основних цілей (так званих, зон А, В, С). Для реалізації цих цілей визначено 16 пріоритетних завдань (відповідно, А1–А5, В1–В8, С1–С3), а чотирьом з них призначено найвищий пріоритет.

Нижче наведено пріоритетні завдання в зонах А, В і С. Зона А. Універсальність доступу до змісту і послуг, що надаються в електронному вигляді (А): швидкий Інтернет для шкіл (А1) – найвищий пріоритет; швидкий Інтернет для сектору державного управління (А2); інфраструктура доступу (А3); телекомунікаційна інфраструктура для науки (А4); безпека в мережі (А5). Зона В. Створення широкого і високоякісного спектру послуг і контенту, доступного в Інтернеті (В): Польська Брама (В 1) – найвищий пріоритет; Польська Брама в Європу (В 2) – найвищий пріоритет; центральні бази даних для адміністрації (В 3) пріоритетного проекту; польський контент в Інтернеті (В 4) пріоритетного проекту; дистанційне навчання (В 5); медичні послуги на відстані (В 6); електронна торгівля (В 7); стратегія введення цифрового наземного радіомовлення і телебачення (В 8). Зона С. Універсальна можливість використання інформаційно-телекомунікаційних технологій: загальне вміння поводитися з комп'ютером (С 1) – найвищий пріоритет; запобігання неможливості доступу до інформації (С 2); підвищення інформаційної, професійної підготовки (С 3). У представлених розробках передбачалося багато заходів, пов'язаних з розвитком інформаційного суспільства в Польщі. Виконання цих завдань детально описав В. Міхальскі [7].

У «Плані дій з розвитку електронного управління (eGovernment) на 2005–2006 рр.» [4] подані нормативні правові акти, що стосуються права, телекомунікацій, доступу до публічної інформації та електронного підпису, а також проект закону «Про інформатизацію діяльності суб'єктів, що виконують державні завдання». На центральному та регіональному рівнях проаналізовано заходи, що проводяться у сфері електронного державного управління в Польщі. В частині, що стосується центрального рівня, наведено огляд проектів, реалізованих через центральні влади у сфері інтерактивних державних послуг, електронних державних закупівель, взаємодії, публічних точок доступу до Інтернету, швидкісного Інтернету і захисту інформації. В частині, що стосується регіонального рівня наведено огляд проектів, здійснюваних через територіальні органи державного управління, розміщення детального переліку проектів, що реалізуються окремо у всіх провінціях Польщі, з урахуванням короткого опису, характеристик і терміну реалізації проекту. Також розглядається питання обміну передовим досвідом. Визначені дії, передбачені для реалізації в 2005–2006 рр. у цій сфері, зокрема запуск проекту будівництва порталу обмін хороших практик та проектів, які відстежують хід реалізації плану дій та розвиток проекту електронного управління як бізнес-проекту; вказані джерела фінансування проектів: структурні фонди (секторна Операційна Програма – Зростання Конкурентоспроможності Підприємств (Sektorowy Program Operacyjny – Wzrost Konkurencyjnosci Przedsiebiorstw – SPO WKP), Інтегрована Операційна Програма Регіонального Розвитку (Zintegrowany Program Operacyjny Rozwoju Regionalnego – ZPORR) і секторна Операційна Програма – Розвиток Людських Ресурсів (Sektorowy Program Operacyjny – Rozwoj Zasobow Ludzkich – SPO RZL), а також програми Європейського Союзу (6. Рамкова програма з Наукових Досліджень та Технологічного Розвитку (6. PR), e-Content, Культура 2000, e-TEN, MODINIS, Safer Internet Plus). Для всіх цих фондів і програм наведено перелік завдань, для яких передбачено фінансування.

У Стратегії спрямованості розвитку інформатизації Польщі в 2013 р. і перспективному прогнозі трансформації інформаційного суспільства до 2020 р. [6] описані заходи, пов'язані з будівництвом інфраструктури електронної платформи державних послуг, для реалізації процесів, загальних для всіх послуг, що надаються в електронному вигляді. Розглядаються організаційні, правові та нормативні, у тому числі, з упровадження стандартів електронного зв'язку, визначені формати файлів, що передаються електронним зв'язком (словники, метадані, протоколи). Представлені також прогнози розвитку інформаційних технологій Польщі у двох перспективах: до 2013 і до 2020 рр. Основний акцент зроблено на стратегії інформатизації країни в 2007–2013 рр., оскільки очікувалося, що в цей час мало відбутися розгортання широкомасштабних телеінформаційних рішень.

Зазначені цілі, напрями нової стратегії та план заходів, передбачений для виконання в регіонах. Мета стратегії інформатизації країни (в перспективі до 2020 р.) – «Підтримка економічного зростання та соціального розвитку за рахунок ефективної стимуляції можливості використання методів інформаційних і комунікаційних технологій у всіх сферах життя, важливих для економіки, заснованої на знаннях» [6]. Враховуючи потенціал, динамізм розвитку інформаційної техніки і комунікаційних технологій, стратегія інформатизації країни в перспективі до 2020 р. була окреслена тільки в цілому. Передбачається, що послуги електронного врядування будуть грати значну роль у функціонуванні національної економіки країн ЄС, будуть введені в життя ідеї е-демократії, захист здоров'я буде функціонувати з використанням послуги e-health, будуть розвиватися послуги, електронне навчання, тобто дистанційне навчання (наприклад, для людей з обмеженими можливостями, у похилому віці та дітей дошкільного віку), з'являться нові е-послуги у сфері туризму і транспорту. У документі оцінюється комп'ютеризація країни на 2005 р., враховуючи стан інфраструктури, інформаційних технологій, рівень розвитку послуг, державного управління та інфраструктури наукових інформаційних технологій.

Просування і хід реалізації завдань, викладених у стратегії інформатизації Польщі [4] були представлені в окремій доповіді – «Моніторинг реалізації завдань "Стратегії інформатизації Республіки Польщі – е-Польща на 2004–2006 рр."» [8]. Тут зазначено, що реалізація стратегії наштовхувалася на істотні труднощі й успіхи не були навіть на задовільному рівні. Очікувалося, що буде забезпечений швидкісний Інтернет для кожного підрозділу державного управління (А 2). Насправді, виявилося, що у термін, зазначений у графіку, вдалося лише скоординувати дії із залучення структурних фондів на розвиток інформаційного суспільства (А 2.2). Передбачалося оснащення комп'ю-

терами на рівні 30%, швидкісний Інтернет в приватних господарствах на рівні 10%, а також надання послуг e-Government для кожної адміністрації міста та гміни. У відповідності з графіком, повною мірою були реалізовані чотири, з п'яти запланованих, завдань: налаштування телекомунікаційного пакета директив (А 3.1); розробка стратегії щодо швидкісного Інтернету (А 3.2); розробка плану дій регулюючих органів у напрямі підвищення конкурентоспроможності на ринку телекомунікаційних послуг (А 3.3); створення громадських точок доступу до Інтернету в кожній гміні (муніципальних підрозділах і бюджетних, зокрема в бібліотеках та муніципальних установах культури – програма Ikonka) (А 3.4).

Для забезпечення безпеки мережі належало розробити (у відповідності зі стандартами ЄС) та ввести в дію Закон від 17 лютого 2005 р. про інформатизацію діяльності суб'єктів, які виконують суспільні завдання [9], а також рекомендації, що визначають політику інформаційної безпеки для окремих підрозділів адміністрації та економіки, враховувати питання безпеки мережі в проектах SPO WKP, SPO RZL і ZPORR. В результаті, були проведені чотири, з дев'яти запланованих, дій: пропагування кращих зразків техніки безпеки в мережі (А 5.2); виконання робіт, пов'язаних з прийняттям рішень в рамках закону про електронний підпис (А 5.5); створення, навчання та оснащення спеціалізованих груп для боротьби з електронною злочинністю (А 5.7); підвищення кваліфікації прокурорів і суддів у сфері електронної злочинності (А 5.8).

Польська Брама (В 1). Здійснення цього завдання означало: надання основних державних послуг електронним способом на середньому європейському рівні, підвищення потенційної ефективності державного управління на 40%, консолідація закупівель та оформлення замовлень в електронній формі (електронні каталоги та аукціони). З запланованих заходів, повною мірою були реалізовані вдосконалення наявних послуг, що надаються в електронному вигляді (В 1.5), план дій з розвитку електронної адміністрації в Польщі (e-Government) на 2004–2006 рр. (В 1.13). Польська Брама в Європу (В 2). Польща мала використати близько 70% коштів фондів, зважаючи на членство в Євросоюзі. Повністю здійснена підготовка служби підтримки заявників про співфінансування з фондів ЄС (В 2.1). Центральні бази даних для адміністрації (В 3). Очікувалося функціонування всіх центральних баз даних, згідно встановленій моделі і стандартів спілкування, прийнятих у концепції Польська Брама. Проте, в реальності повною мірою не вдалося реалізувати жодного із запланованих заходів.

Польський контент в Інтернеті (В 4). Передбачалися публікація понад 6000 позицій у Польській Інтернет-бібліотеці (PBI) [10], забезпечення організаційних та фінансових можливостей щорічного приросту інтернет-ресурсів бібліотеки, створення архівів, публікація інформації в Бюлетені Публічної Інформації (BIP) тощо [11] (у відповідності з прийнятими стандартами), із залученням усіх підрозділів державної адміністрації, а також здійснювати обмін документами, що стосуються охорони навколишнього середовища. Станом на 2006 р. повністю були реалізовані дві, з десяти запланованих, позиції – оцифрування та публікація зібрань Польської Інтернет-бібліотеки (В 4.1); мапи Польщі в Інтернеті (В 4.5). Медичні послуги на відстані (В 6) в планах до 2006 р. передбачали уможливлення контакту пацієнтів з установою, а також надання віддалених медичних послуг не менше 5% медичними підрозділами. З п'яти запланованих заходів, виконане було одне – визначення правового статусу в режимі передачі даних пацієнтами та використання електронного зв'язку для надання медичних послуг (В 6.1).

Отже, з дій, передбачених у стратегії е-Польща, виконано лише частину завдань, визначених пріоритетними. Основними причинами затримок у реалізації завдань стратегії е-Польща були відсутність належної координації та контролю Міністерства Економіки над реалізацією регіональних проектів і відсутність плану інформатизації сільській місцевості. Затримки виникли також через відсутність прийняття необхідних заходів через центральні органи влади з питання доопрацювання концепції, технології системи, а також координації дій, пов'язаних з впровадженням інформаційних систем як досягнень науки і техніки XXI ст. у рамках системи. Не були також прийняті необхідні заходи, які стосуються уточнення правил фінансування такого роду проектів і остаточної концепції центральної платформи. Відсутність динаміки в реалізації завдань стратегії на центральному рівні уповільнювала процес інформатизації регіонів. Реалізація проектів зумовлювала розвиток регіональних ініціатив, як у концептуальному сенсі, так і в організаційному та технічному.

1. *Серенок А. Аналіз досвіду Польщі для України у впровадженні е-врядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academia.edu/8116414.*
2. *Гаврилець О. Польща // Зарубіжний досвід упровадження електронного урядування / Ред. С. Чукут. – К., 2008.*
3. *Wrota – wstępna koncepcja projektu. Warszawa, Komitet Badań Naukowych, 11 grudnia, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kbn.icm.edu.pl.*
4. *Strategia informatyzacji Rzeczypospolitej Polskiej – ePolska na lata 2004–2006. – Warszawa, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mswia.gov.pl*
5. *Plan działań na rzecz rozwoju elektronicznej administracji (eGovernment) na lata 2005–2006. – Warszawa, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mswia.gov.pl.*
6. *Strategia kierunkowa rozwoju informatyzacji Polski do roku 2013 oraz perspektywiczna prognoza transformacji społeczeństwa informacyjnego do roku 2020. – Warszawa, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mswia.gov.pl.*
7. *Michalski W. Rozwój usług eGovernment w świetle inicjatyw programu eEuropa i ePolska. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dlibra.itl.waw.pl.*
8. *Monitoring realizacji działań «Strategii informatyzacji Rzeczypospolitej Polskiej – ePolska na lata 2004–2006». – Warszawa, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mswia.gov.pl.*
9. *Ustawa z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne. Dz.U., 2005, nr 64, poz. 565 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isip.sejm.gov.pl.*
10. *Polska Biblioteka Internetowa [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pbi.edu.pl.*
11. *Biuletyn Informacji Publicznej [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bip.gov.pl.*

Kyyenko-Romanyuk Y.S. Using the Latest Achievements of the Information-Communication Technologies in State Governance: e-Poland (the 2004–2006th's). In the article was highlighted the history of the electronic state services development in the context of program initiatives be the Poland government and the European Union institutions, which determine the development of the information society and the economy, based on the knowledge and scientific achievemnents of the 21st century. Is evaluated the level of service electronisation development, which is the result of European (e-Europe programme) and state (e-Poland strategy) initiatives.

Key words: e-Government, e-Europe, e-Poland, Polish Gate, self-government.

Антропологічний вимір історії

Ю. В. Бургаз

ЖИТТЯ РОСІЙСЬКОГО СТУДЕНТСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статі аналізується повсякденне життя російського студентства в другій половині XIX – початку XX ст. в університеті та за його межами. Розкриваються умови життя, економічні та соціальні потреби молоді в різного роду студентських об'єднаннях (земляцтва, каси взаємодопомоги, таємні організації і гуртки тощо).
***Ключові слова**: студентство, політично активна молодь, університет, студентські організації.*

У контексті вивчення історії революційної діяльності студентства та інтелігенції Російської імперії, дослідження повсякденного життя політично активної молоді посідає вагоме значення. Вивчення цієї проблеми дозволяє ширше дослідити процес формування революційних ідей в другій половині XIX – на початку XX ст. При цьому проблема участі студентства у політичній боротьбі висвітлювалась, насамперед, у мемуарах учасників тих подій, зокрема О. Керенського [1], К. Брешко-Брешковської [2] та ін. Незважаючи на ідеологічну упередженість цих авторів, їхні праці є цінним джерелом у дослідженні історії революційних подій означеної доби.

Серед радянських вчених відзначимо дослідження Б. Козьміна [3], П. Зайончковского [4], П. Гусятнікова [5], М. Троїцького [6], Г. Щетініної [7]. Ці історики, дотримуючись формаційного підходу, перебільшували роль робітничого класу у революційних подіях та вплив пролетаріату на студентство. Працям сучасних істориків – Н. Олесич [8], І. Алексєєвої [9], І. Посохова [10] властивий відхід від однобокої характеристики історичного процесу та застарілих радянських концепцій. Мета цієї статті полягає в аналізі життя політично активного студентства другої половини XIX – початку XX ст. у контексті революційної боротьби на території Російської імперії.

Життя студента університету Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. було досить своєрідним. Вийшовши з сімейного оточення, студент потрапляв у зовсім нове середовище. Під час спілкування в цьому колі, відбувалося усвідомлення особливостей нової спільноти. Так, О. Керенський, який у 1889–1904 рр. навчався у Петербурзькому університеті, писав: «Поступив в университет мы, новачки, впервые в жизни испытали пьянящее чувство свободы. Покинув отчий дом, мы были вольны теперь поступать, как нам заблагорассудится. Жизнь швырнула нас в свой водоворот, запретным отныне было лишь то, что мы сами считали таковым. Символом нашей новой, свободной и прекрасной жизни стал так называемый "коридор" – бесконечно длинный и широкий проход, который соединял все шесть университетских корпусов. После лекций мы все собирались там толпой вокруг наиболее популярных преподавателей. Иных мы подчеркнуто игнорировали, и проходя мимо, они демонстрировали свое полное безразличие к нам» [1, 14–15].

Більшу частину часу студенти проводили в безпосередній близькості від університету або гуртожитку, який став для них новою домівкою. Саме там вони вперше відчували всі перспективи нового життя, знайомилися з новими друзями. Такі знайомства, зазвичай, проходили не безслідно, відбувався процес обміном досвідом. За спогадами О. Керенського, більшість власнокоштних студентів Петербурзького університету на початку XX ст. проживала в скромних помешканнях, з убогим меблюванням на Васільєвському острові. Гуртожитки не користувалися популярністю, оскільки молодь вважала, що перебуватиме в них під наглядом поліції. Насправді ж ці підозри не мали ніякої основи, адже студенти, які там проживали, мали цілковиту свободу. Навіть недержавні студенти намагалися відшукати квартиру неподалік від університету, щоб не витрачати багато часу на дорогу. Це призводило до того, що вже в першій половині XIX ст. утворювалися окремі студентські квартали.

Як зауважував О. Керенський, спочатку і він хотів поселитися в одному з таких мебльованих будинків, однак передумав, бо вважав, що, проживаючи в гуртожитку, він зможе спілкуватися з ровесниками, які приїхали з різних районів Росії. І його наміри справдилися: студенти обговорювали всі питання, які виникали тоді в суспільстві. «До сих пор помню жаркую дискуссию вокруг бурской войны. А после "Боксерского" восстания 1900 г. все внимание мы отдавали нашим внутренним проблемам» [1, 14]. Н. Олесич також описує такі зібрання студентів Петербурзького університету, зазначаючи, що їх кімнати слугували місцем бурхливих молодіжних зібрань. Їх об'єднувала велика цікавість до суспільних проблем, політики та влади [8, 29].

Із початком навчання в університеті, поступово змінювалося світосприйняття студента. Він перетворювався з сімейної людини на самостійну, із зовсім іншим світоглядом. Так, О. Керенський у перший рік навчання в Санкт-Петербурзі говорив: «У меня не было друзей за стенами университета, я посещал лишь дома знакомых моих родителей, общественное положение которых никак не было связано с моей студенческой жизнью. Я весьма скоро почувствовал, что они несколько обескуражены тем, что скромный молодой человек, которым они меня всегда знали, вдруг превратился в молодого безумца, развязно рассуждающего о театре, опере, музыке и современной литературе» [1, 15].

Увесь час студенти завжди тягнулися один до одного, прагнучи до спілкування та співпраці, намагалися разом розв'язувати проблеми, захищати свої права, об'єднуватися у товариства [10]. Одних об'єднува-

ли побутові проблеми, інших – соціальні та політичні. Більшість студентів опинялася в новому, незнайомому місці, де вони не знали нікого і не були знайомі з містом. Знайшовши в університеті земляків, вони розпочинали більш тісне спілкування, створювали різноманітні організації, що допомагали молоді, надаючи також фінансову допомогу. Потреба в них виникла давно і полягала в необхідності молоді в асоціаціях. Перша думка про організацію такої взаємодопомоги виникла серед студентства на початку 1858 р. і була сформульована серед них у промові, проголошеній 12 січня 1858 р. Відразу ж утворилися організації каси взаємодопомоги, яка отримала потім широкий розвиток та знаходилася декілька років під керівництвом тодішнього професора, а потім попечителя ризького та петербурзького навчальних округів М. Капустіна. Ця необхідність виникла з двох мотивів: з бажання недостатньо заможних студентів знайти підтримку в товаришів, а в останніх – надати допомогу [11, 39]. «Московский студент всегда немножко голодает... после обеда, остальное время – просто голодает. И кажется, никогда студент не может сказать, положа руку на сердце: "Я сыт"», – зауважував П. Іванов, який досліджував побут студентства, говорячи що, «молодые студенты – вечные скитальцы – цыганы квартир» [12, 6–12].

Організація студентських товариств дозволялася університетським статутом 1863 р. Такими організаціями були «Земляцтва», «Біржі (бюро) праці», «Каси та спілки взаємодопомоги», «студентські їдальні». Земляцтва виконували функцію взаємодопомоги та спілкування. Багато приїжджих, що не мали в університеті ні рідних, ні знайомих, були змушені прийти за порадою до своїх земляків, щоб вирішити навіть найпростіші життєві питання: пошук квартири, вибір їдальні тощо. За правильної організації, земляцтва, задовольняючи природні потреби студентства та водночас впливаючи на їхні почуття, могли стати частиною університетської організації, як це було у Західній Європі. Втім, у Російській імперії земляцтва, не передбачені університетським статутом, не знайшли благодатного ґрунту і не набули поширення. Оскільки ж у них досить часто, крім соціальних та фінансових питань, на перше місце виходили політичні проблеми, то згодом вони всі були заборонені урядом та стали нелегальними організаціями.

У «Материалах по истории студенческого движения в Росии» (1906), зазначалося, що, починаючи з 1880-х рр., студентські хвилювання стають «хронічними і повсякденними», в них прослідковується певна система. До цього вони заставали студентів зненацька, вони збігалися на «зібрання», щоб обговорити певне питання чи обрати депутатів для переговорів з начальством. У 90-х рр. XIX ст. значна частина студентства перебувала в таємних організаціях. Керували цими організаціями керівники зібрань, які були не стільки зображенням тимчасового хвилювання, скільки засобом боротьби за свободу студентських організацій.

Про одну з таких організацій повідомляв О. Керенський, який 1890 р. познайомився з родиною Барановських: «Госпожа Барановська, розлучена дружина Л. Барановського, полковника Генерального штабу, була дочкою сходознавця В. Васильєва, члена Російської Академії наук та багатьох закордонних академій. У неї було дві доньки, Ольга та Олена, і син Володимир, який служив у гвардійських артирелійських частинах. Чарівна сімнадцятирічна Ольга відвідувала бестужевсько-рюмінські Вищі жіночі курси, які користувалися в той час надзвичайною популярністю. До студентів, які оточували Ольгу, незабаром приєднався її талановитий, двоюрідний брат, мій одноліток Сергій Васильєв. Ці люди, з якими у нас виявилося багато спільного, більш підходили мені, ніж мої знайомі із оточення». Їх об'єднувало широке коло інтересів, вони обговорювали проблеми сучасної Росії та зарубіжну літературу, зачитували один одному вірші Пушкіна, Мережковського, Лермонтова, Тютчева, Бодлера і Брюсова, відвідували всі театральні вистави того часу. І як всі молоді люди того періоду в запеклих дискусіях про події рішуче засуджували офіційну політичну лінію. Майже всі вони співчували рухові народників, точніше соціалістам-революціонерам, але марксистів серед них не було. Багато з них брали участь у студентських демонстраціях. Однак їх гурток розпався, коли Барановські переїхали зі свого будинку на Васільєвському острові на вулицю, розташовану біля Таврічеського саду [1, 15–16].

Кінець XIX ст. позначився і виявом більш чіткої соціальної позиції студентства, а на початку XX ст. революційний студентський рух набрав ще більших обертів [13, 340]. Істотний вплив на формування соціальної активності молоді в усій імперії мав нігілістський напрям у літературі. Саме тоді набули масового поширення серед молоді радикальні настрої [5, 56]. Прагнення радикальним шляхом розв'язати суспільні проблеми було близьким розуму та серцю юнаків і дівчат, які вбирали революційні традиції старших поколінь, борців проти царського свавілля.

Відчуття громадськості, відповідальності за долю своєї Батьківщини досить добре відобразила група студентів, засланих до Сибіру, у відкритому листі до своїх товаришів восени 1902 р.: «Бывают в жизни народа моменты, когда лишь одна наука – наука борьбы – обязательна для каждого. И такой-то момент переживает теперь наша родина... с каждым днем растет самосознание рабочего класса, с каждым днем близится гибель царизма. Наш долг, товарищи, наша святая обязанность пойти на помощь этому проснувшемуся великану-освободителю, к этому победоносному борцу и могильщику самодержавия» [14, 18].

Радикальні настрої молоді виявлялися у різноманітних безладах, учинених студентами університетів столиці та інших міст [15, 281]. Так, кожний мітинг і протест не відбувалися без їхньої участі. Таким прикладом може послугувати святкування Дня святої Тетяни, річниця заснування Петербурзького університету, а пізніше Дня студента, який майже щорічно проходив із масовими безладами [8, 6]. Наслідком цього була не тільки диференціація самого студентства, а й відповідне ставлення до нього суспільства, окремі групи якого реагували на його позицію, виходячи з власних політичних міркувань [7, 99]. Кожна «студентська історія» знаходила широкий суспільний резонанс.

У деяких випадках розголосу такі «історії» набували не тому, що суспільство сприймало позицію студентів, а завдяки екстравагантній формі. Так, на одному із зібрань московські студенти вирішили покарати газету «Московские ведомости», влаштувавши так званий «котячий концерт». За словами письменника В. Гіляровського, «почалося завивання, пищання, лементи, лайки та полетіли у вікна редактора різні пахучі предмети, на зразок гнилих огірків та тухлих яєць» [13, 374]. Цей приклад дає зрозуміти, що студентські дії часом нагадували юнацькі розваги. Подібне відбулося під час ювілею харківської місцевої газети «Южный край», яка різко виступала проти студентського руху. Студенти організували перед її редакцією маніфестацію, розбили кілька вікон, а стіни обляпали чорнилами. У цьому випадку ставлення молоді та суспільства до цих подій

було неоднозначним, а дехто засуджував цей виступ як неправомірний [16, 310].

Наприкінці XIX ст. стала очевидною недовіра частини суспільства до студентів, заперечення їхнього радикалізму, тому вони набули стійкої репутації «ненадійних». Дії радикально налаштованої молоді викликали й гостру критику з боку консерваторів. Так, дуже невтішно про молодь говорив В. Пуришкевич, один з лідерів чорносотенців, вказуючи на те, що «на вулицях студенти поводяться як хулігани» [16, 206]. Супротивники революції звинувачували в усьому саме студентів. Професор-історик М. Фірсов зазначав, що на вулицях Казані він особисто чув розмови про те, що перевдягнені поліцейські переконували юрбу, у тому, що «винуватцями всього, що відбувається є студенти, і їх варто бити». Серед «дрібних купчиків» він чув, що саме студенти, на їхню думку, завдали великої шкоди торгівлі. Ці «купчики» зловтішалися: «Тепер студенти місяця три-чотири носи не покажуть на вулицях, либонь вони роз'їдуться з Казані по своїх кутках» [17, 495].

Зважаючи на політичну неблагонадійність студентства, уряд прийняв низку заходів. Згідно з університетськими статутами, в кожному університеті існувала інспекція, яка наглядала за поведінкою студентів на території навчальних закладів і, за можливості, поза їх межами. Якщо за статутом 1804 р. інспектор обирався зі складу професорів, то, починаючи із Статуту 1835 р., він призначався попечителем навчального округу і затверджувався імператором та був незалежним від викладацького складу. Він наглядав за порядком, дотриманням установлених правил студентством та вільними слухачами [18, 268]. За «Правилами для студентів» (1884 р.) до обов'язків інспектора входив нагляд за студентами й зазначалося, що він має звертати посилену увагу на тих, хто живе на найманих квартирах та позбавлених контролю батьків. Інспектор мав спостерігати, щоб студенти «не обирали для свого проживання таких будинків, де містяться трактири, ресторації, постоялі двори, де збираються люди підозрілої поведінки і якщо дізнається, що студент живе в такому будинку, де є непристойне або небезпечне для нього оточення, то негайно наказує йому змінити квартиру» [19, 281].

Однак студенти-революціонери, зазвичай, допомагали один одному. Так, студентка К. Брешко-Брешковська, яка входила до гуртка Аксельрода, та засновниця «Київської комуни», зазначала: «В семидесятые годы взаимоотношения между товарищами носили истинно братский характер... Если кто-нибудь попадал в затруднительную ситуацию на улице или в путешествии, он смотрел, нет ли рядом студента, и мог быть совершенно уверен, что получит любую помощь, в которой нуждается. В то время студенты не носили формы, но их было легко отличить по широкополым шляпам и пледам. Они были друзьями человечества, отвечали на вопросы неопытных товарищей и откликались на призывы о помощи. Такие доверительные, добросердечные отношения существовали и среди курсисток и тот же дружеский дух проник в тюрмы» [2, 146]. За її спогадами, комуна, що знаходилася в Києві в приміщенні із кількох кімнат, завжди була переповненою: «Коммуну посещали как местные, так и заезжие революционеры» [2, 35]. Оскільки їх будинок був відомим усьому революційному Києву, то кожен, хто сюди приїздив, вважав за обов'язок відвідати їх [2, 37].

Перебуваючи в таємних товариствах, організаціях студенти розповсюджували різноманітну заборонену літературу – листівки, памфлети, прокламації, проводили закриті «літературні читання», де звучали заклики до революційної боротьби. Однак зазначимо і те, що була молодь, яка метою життя вважала не революційні мітинги та протести, а навчання. Для них університет у всі часи був центром науки, культури, прогресу, храмом науки і водночас еталоном освіти і високого ступеню особистої кар'єри [8, 6].

Отже, університет у Російській імперії був місцем консолідації різних інтелектуальних груп, із різноманітним світоглядом та прихильниками діаметрально протилежних політичних концепцій. Значний вплив на формування ідейних переконань студентства, тобто майбутньої інтелігенції, мало університетське середовище. Університет не тільки давав знання із наукових дисциплін та допомагав опанувати майбутню професію, а й був школою політичної боротьби й осередком революційних настроїв.

1. *Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте. Мемуары. – М., 1993.*
2. *Брешко-Брешковская Е. Скрытые корни русской революции. Отречение великой революционерки. 1873–1920. – М., 2006.*
3. *Козьмин Б.П. «Народники» и «Народничество» // Вопросы литературы. – 1957. – № 9.*
4. *Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–80-х гг. – М., 1964.*
5. *Гусятников П.С. Революционное студенческое движение в России 1899–1907. – М., 1971.*
6. *Троицкий Н.А. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма 1866–1882 гг. – М., 1978.*
7. *Щетинина Г.И. Студенчество и революционное движение в России (последняя четверть XIX в.). – М., 1987.*
8. *Олесич Н. Господин студент императорского Санкт-Петербургского университета. – СПб., 1998.*
9. *Алексеева И.А. Студенческое движение в России в начале XX века [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.mosgu.ru/nauchnaya/publications.*
10. *Посохов І.С. Студенти університетів Російської імперії XIX – початку XX ст. і місцеве суспільство // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. – Миколаїв, 2010. – Вип. 5.*
11. *Материалы по истории студенческого движения в России. – Вып. 2: Извлечения из книги А.И. Георгиевского «Краткий очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков». – Лондон; СПб., 1906.*
12. *Иванов П. Студенты в Москве. Быт. Нравы. Типы. Очерки. – М., 1903.*
13. *Гиляровский В.С. Студенты // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956.*
14. *Бузескул В.П. Дни баррикад в Харькове в октябре 1905 г. (личные воспоминания) // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 2. – Х., 2010.*
15. *Татищев С.С. Император Александр II. Его жизнь и царствование. – Т. 2. – СПб., 1903.*
16. *Мартос Б.М. Літа молодії. Характеристика української студентської громади в Харкові // Харківський університет XIX – початку XX століття...*
17. *Гилязов И. Город Казань и Казанский университет в начале XX в. – М., 2009.*
18. *Сравнительная таблица. Устав университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 гг. – СПб., 1901.*
19. *З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. / Упор.: В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1994. – Кн. 2.*

Burgas Y.V. Life of Russian students in the second half of the 19th – the beginning of 20th c. In the article the author analyses an everyday life of Russian students in the second half of the 19th – the beginning of 20th century in university and beyond it. Conditions of living, economic and social needs of youth in different students unions (such as students fraternity, mutual aid fund, secret organisations and groups, etc.) are discovered.

Key words: students, politically active youth, university, students organisations.

Н. О. Гончарова

ДОБРОЧИННІ ІНІЦІАТИВИ ДВОРЯН У БЕССАРАБСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Висвітлюються форми та методи доброчинної діяльності шляхетного стану Бессарабської губ., з'ясовується внесок дворян в підтримку місцевих навчальних та лікувальних закладів, визначається їх роль у сприянні функціонуванню земських установ регіону.
Ключові слова: *Бессарабська губернія, дворяни, почесний піклувальник, пожертвування, гімназія, училище, лікарня.*

В історичній науці спостерігається постійне зростання інтересу до висвітлення історії дворянства у всіх її аспектах. Це стосується вивчення загальних проблем і тенденцій історії дворянства, а також аналізу діяльності місцевих корпорацій і дворянських родів. У стадії інтенсивного розвитку знаходиться і розробка історії доброчинності в різних губерніях Російської імперії. На сучасному етапі ця тема набула значної актуальності, адже її розуміння дозволяє по-новому осмислити історію соціально-економічного і духовного розвитку суспільства. Історичний досвід доброчинної діяльності має неабияке практичне значення для становлення системи соціальної допомоги в Україні.

Аналіз сучасних досліджень свідчить, що основні аспекти доброчинної діяльності дворянства різних регіонів Російської імперії знайшли достатнє висвітлення в науковій літературі. Провідні напрями культурної діяльності симбирського дворянства на початку XX ст. характеризуються в роботі О. Хасянова [1]. І. Кочергін в контексті огляду соціокультурної ситуації на Катеринославщині розкриває значення діяльності місцевих дворян в активізації культурних процесів у зазначеній губернії [2]. Благодійний аспект у роботі дворянських товариств є предметом вивчення В. Бобровникова [3]. У дослідженні К. Недрі висвітлюється участь дворянства Катеринославської губ. у роботі місцевого відділення Російського товариства Червоного Хреста [4]. Види трудової допомоги нужденним представниками дворянського стану на рубежі XIX–XX ст. аналізуються Е. Єршовою [5]. В. Шахов охарактеризував взаємодію структур влади і дворянства у площині освіти на прикладі Курської губ. [6]. У статті В. Морозова визначений внесок представників дворянських родів Лівобережної України у розвиток освітянської галузі в пореформений період [7]. Т. Ісса зосередила увагу на основних аспектах доброчинної діяльності дворян Київської губ. періоду Першої світової війни [8].

Форми і методи благодійної діяльності дворянства Бессарабії в освітній сфері регіону останньої третини XIX – на початку XX ст. досліджуються Л. Циганенко [9]. Благодійна підтримка дворянства церковних установ Бессарабії в 1860–70-х рр. розглянута у статті М. Башли [10]. Однак, незважаючи на масив наявної наукової літератури, основні напрями і форми дворянської доброчинності в Бессарабській губ. другої половини XIX ст. залишаються недостатньо дослідженими. Метою статті є аналіз внеску дворян-благодійників Бессарабської губ. в оптимізацію розвитку освітньої, медичної сфер і значення їхньої діяльності у роботі земських установ.

В другій половині XIX ст. серед піклувальників навчальних закладів Бессарабської губ. переважали представники шляхетного стану. Так, поміщик Зіро являвся почесним піклувальником Акерманського міського двокласного училища. На початку 1870-х рр. він пожертвував 2,8 тис. руб. на започаткування в закладі курсу виноградарства та виноробства. Піклувальник наголошував, що «такий курс відповідав нагальним потребам місцевого населення, котре займалось тільки виноробством» [11, 7]. У 1879–1881 рр. Кіперченським двокласним училищем Оргєєвського повіту опікувався дворянин голландського походження К. Гартінг [12, 125]. Почесною піклувальницею Кишинівської земської жіночої гімназії у 1880–1885 рр. була М. Мазаракі-Дебольцева [13, 146; 14, 183; 15, 160; 16, 121; 17, 136]. Згідно звіту Акерманської повітової земської управи, піклувальником Акерманської земської ремісничої школи та Олександрівського ремісничого класу в с. Волонтировка Акерманського повіту 1881 р. був обраний гласний В. Кирієнко [18, 97]. Зазначимо, після обрання в 1884 р. на наступне триріччя, він продовжив опікуватись зазначеними навчальними закладами [19, 19–20]. У 1882 р. почесним піклувальником Акерманської чоловічої прогімназії став відставний майор О. Мерман [20, 287]. З 1883 р. справами Кишинівського реального училища займався дійсний статський радник І. Крісті [16, 112].

Почесні піклувальники щорічно вносили певну суму на матеріальні потреби навчальних закладів, що давало можливість вирішувати їх нагальні проблеми. Кожного року жертвувала кошти Хотинському жіночому училищу його почесна піклувальниця, поміщиця М. Бурдика. Зокрема її внесок на потреби опікуваного закладу в 1881 р. становив 550 руб. [21, 24]. Почесний піклувальник Флорештського ремісничого відділення Сорокського повіту поміщик Намєстник щорічно відпускав на його утримання 100 руб. [22, 15]. Завдяки пожертвуванням дворянки Москальової, обраної в 1884 р. почесною піклувальницею Кишинівського міського двокласного жіночого училища, приміщення навчального закладу було значно розширене [23, 43]. Цього ж року почесний піклувальник Братушанського зразкового училища Ясського повіту, дворянин П. Крупенський відпустив на будівництво училищної будівлі 1,3 тис. руб. [23, 81].

Нагадаємо, що при навчальних та лікувальних закладах, для загального нагляду за їх облаштуванням, утриманням у відповідній справності та збереженням приналежного майна, засновувались Піклувальні ради. Серед їх членів переважали представники шляхетного стану. Для прикладу, до відповідної ради Кишинівської земської жіночої гімназії в 1880–1885 рр. входили дворяни К. Дунка, О. Котруца, І. Крісті, Ф. Крупенський, Д. Ратко М. Семиградов [15, 160; 16, 121; 17, 136]. У 1881–1883 та 1884–1886 рр. членами Піклувальної ради Кишинівського реального училища теж були аристократи: Є. Доніч, Х. Кіров, О. Котруца, М. Сирб, І. Сінадіно [16, 112].

Навчальні заклади губернії отримували доброчинну допомогу не лише від почесних піклувальників, але й від небайдужого місцевого дворянства. Землевласник Сорокського повіту К. Руссо з 1879 р. зобов'язався відпускати кожного року пожиттєво по 100 руб. на відкрите цього ж року Кайнар-Векське міністерське училище [11, 39]. Поміщик А. Казимір офірував у 1879, 1880, 1881 рр. по 150 руб. щорічно на користь Яноуцького училища [21, 23]. На розвиток Романкоуцьких чоловічого та жіночого народних училищ в 1881 р. від голови Хотинської повітової училищної ради М. Крупенського та його дружини поступило 350 руб. [21, 24], а в 1883 р. подружжя офірувало 350 руб. на утримання народних училищ в м. Хотині та Хотинському повіті. Дворяни Долинські в 1883 р. надали грошову підтримку в розмірі 100 руб. Атакському училищу [24, 104].

Господар с. Каракуй Бендерського повіту, кн. Г. Манукбей у 1880 р. за власні кошти перебудував будівлю Каракуйського училища [11, 39]. Хотинська повітова

земська управа, яка у 1881 р. прийняла рішення про відкриття в м. Хотині реального училища, одразу зіткнулась з проблемою відсутності придатного приміщення. Необхідну суму склали пожертвування приватних осіб: 7 тис. руб. від поміщиці М. Бурдики та 12 тис. руб. від дворянки М. Макарової [21, 6]. Власник с. Васієни Кишинівського повіту, поміщик Оханович у 1881 р. безкоштовно виділив земству земельну ділянку, щоб звести в селі окрему будівлю для ремісничого класу [25, 5–6].

У 1882 р. Сорокською повітовою земською управою було прийняте рішення про необхідність відкриття у повіті Олександрівського ремісничого класу. Власник с. Мендик, поміщик І. Оганович виступив з клопотанням про заснування такого класу при сільській народній школі, для якої він був готовий виділити приміщення на території свого маєтку [26, 13]. В 1884 р. земська управа Сорокського повіту вирішила «з вдячністю прийняти пропозицію землевласника» [27, 74–75]. Поміщик Д. Куцило звів будівлю для Унцештського училища Ясського повіту, крім того він офірував кошти на будівництво приміщення для Кишинівського духовного училища [28, 95].

У 1884 р. Бендерська повітова земська управа висловила подяку дворянці Ф. Понсе за пожертвувані нею кошти на ремонт будинку ремісничого класу [29, 87]. Також у 1884 р. губернський предводитель дворянства, дійсний статський радник І. Катаржі офірував для народних училищ Бессарабської губернії класні меблі та навчальні посібники на суму 600 руб. [23, 81]. У постановах Кишинівських повітових земських зборів за 1885 р. містяться дані про відзначення «за багаторічну плідну піклувальну діяльність» дійсного статського радника В. Соловйова та дворянки М. Лазо, які тривалий час опікувались Кишинівською земською жіночою гімназією [17, 262-263].

Шляхетний стан робив вагомий внесок у підтримку обдарованих або незаможних учнів. Дворянин Ф. Крупенський пожертвував 1 тис. руб. на утримання на відсотки з капіталу однієї стипендіатки при Кишинівській земській жіночій гімназії. Розмір стипендії за звітами 1882, 1883, 1884 рр. становив 270 руб. [15, 168; 16, 128; 17, 141]. За духовним заповітом дворянки М. Макарової при Хотинському реальному училищі в 1881 р. були засновані дві іменні стипендії імені її чоловіка М. Макарова та племінника Б. Єрмолінського [21, 6]. Для утримання в Кишинівській земській жіночій гімназії однієї або більше стипендіаток дворянка, вдова титулярного радника К. Андоньєва в 1884 р. заповіла капітал в 1 тис. 350 руб. [17, 141]. Як правило, стипендіальні капітали заповідались дворянами-благодійниками повітовим земським установам, які й мали розпоряджатись капіталами, згідно з волею померлих.

Підтвердженням тези про те, що бессарабське дворянство активно підтримувало лікувальні заклади регіону, можуть бути наступні факти. У 1879–1881 рр. Каларашською земською лікарнею опікувався дворянин М. Дерожинський. Оргєєвська повітова земська управа, приймаючи звіт піклувальника за триріччя, визначила, що ця шляхетна людина «від заснування лікарні багато зусиль і часу витратила безкорисливо та значно посприяла розвитку лікарняної справи у повіті» [12, 14]. Піклувальником Чорнянської лікарні Оргєєвського повіту в 1879–1881 рр. був обраний дворянин молдавського походження В. Лазо, а в 1882–1884 рр. цим закладом опікувався барон М. Розен [30, 65–66; 31, 108]. У 1881 р., за ініціативи В. Лазо, при Чорнянській лікарні розпочали будівництво нового флігеля, в якому мали розташуватись квартира для наглядача та комора. Будівництво тривало до 1883 р. [32, 121]. Як почесні піклувальники надавали всіляку підтримку медичним закладам Акерманського повіту дворянин Ф. Краузе – Тарутинській земській лікарні в 1879–1881 рр., поміщик П. Германсон – Волонтировській в 1879–1881 рр. та ін. [18, 104]. До речі, Ф. Краузе та П. Германсон в 1882 р. були обрані піклувальниками на наступне триріччя [20, 227; 19, 189]. Піклувальником Флорештської земської лікарні в 1883–1884 рр. був представник бессарабського боярського роду О. Статі [27, 104].

У 1882 р. М. Семиградовим зведена будівля для Шишканської земської лікарні Кишинівського повіту. Будівництво обійшлось у 17 тис. руб. Крім того, благодійник вирішив відвести місце для саду та подвір'я, звівши там власним коштом необхідні господарські прибудови. Дворянин передав будівлю земству в повне розпорядження. За таке значне пожертвування рішенням земської ради відкритому закладу присвоїли назву «Земська Семиградовська лікарня Кишинівського повіту». Зауважимо, що М. Семиградов став піклувальником Шишканської лікарні. За даними 1882 р., кн. Г. Манукбей теж подарував земству будинок для облаштування лікарні в м. Ганчештах. Князя обрали піклувальником Ганчештської лікарні, котра стала носити його ім'я [33, 68–70].

Для будівництва земської лікарні в м. Фалештах Ясського повіту його власник, поміщик М. Нікопуло 1883 р. офірував 1 тис. руб. та місце під будівництво. Цього ж року земські збори Ясського повіту постановили відкрити в с. Корнештах лікарню на 10 ліжок. 1 дес. землі під будівництво лікарні безкоштовно виділив гласний, дворянин М. Албот [28, 51,168]. У 1884 р., за пропозицією дворянок м. Кишинева, земські збори вирішили заснувати дитячу лікарню в пам'ять імператора Олександра II. Ідея була схвально сприйнята членами міських і земських громадських організацій, приватними особами, серед яких чимало шляхетного походження. Зокрема на утримання майбутнього лікувального закладу для дітей виявили готовність жертвувати Ф. Крупенський (щорічно 100 руб.), К. Леонард (так само) та ін. [16, 208–211].

Дворянка С. Крупенська з 1882 р. облаштувала в своєму маєтку Ломачинцях медичну ділянку для обслуговування селян своїх селищ. Для закупівлі ліків та їх безкоштовного роздавання хворим благодійниця виділяла щорічно 150 руб. Доречно зауважити, що за короткий час до новоствореного медичного пункту за допомогою почали звертатись селяни Білоусовки, Коболчина, Сербичан, Михалкова, Непоротова, Вітрянки, Шибутинець, Ожево, Василіуци та інших сіл. За підрахунками місцевого лікаря, кількість прийнятих хворих сягала біля 2 тис. осіб [24, 237–239]. У 1883 р. Хотинські повітові земські збори висловили подяку і гласному, поміщику В. Старжинському за його діяльну участь в облаштуванні приймального відділення та приміщення для лікаря в с. Кельминцях, а також за його опікування Бричанською земською лікарнею [24, 258].

Благодійна підтримка від дворян могла мати різні форми. Наприклад, дворянин А. Кассо подарував у 1882 р. Флорештській земській лікарні Сорокського повіту електричний апарат з 42 елементами для постійного струму [26, 13]. Почесний піклувальник Волонтировської земської лікарні, поміщик П. Германсон у 1882 і 1883 рр. жертвував опікуваному ним закладу медичні інструменти [34, 23]. Коли ж при Сорокській земській лікарні в 1884 р. було вирішено звести лазню, фінансування будівництва взяли на себе гласні повіту, дворяни М. Ержіу та В. Горе [27, 111]. Ще однією формою доброчинної діяльності аристократів було утримання при лікувальних закладах ліжок

для безкоштовного лікування хворих. Наприклад, за щорічними звітами Кишинівської губернської земської лікарні, на відсотки з, пожертвуваних дворянами Ю. Джумінською, С. та Д. Крупенськими, капіталів лікувалися: 1879–1880 рр. по 16 та 15 хворих відповідно; 1881 р. – 22 та 20; 1882 р. – 16 та 23; 1883–1884 рр. – 22 та 25; тощо. Зауважимо, що на таку шляхетну справу Ю. Джумінська офірувала 5,2 тис. руб., а С. та Д. Крупенські – 5 тис. у цінних паперах [13, 29; 14, 21; 25, 10; 15, 13; 16, 21; 17, 9].

Значна кількість заповітів представників шляхетного стану Бессарабської губ. була написана на користь навчальних або лікувальних закладів. Наведемо кілька прикладів. За духовним заповітом дворянки В. Старової, вдови генерал-майора С. Старова, яка померла в 1876 р., її спадкоємці з прибутків від маєтків були зобов'язані жертвувати щорічно 3 тис. руб. на утримання Флорештської земської лікарні Сорокського повіту [35, 16]. 1883 р. датувався заповіт поміщика Сорокського повіту Д. Демі, який передав значні кошти місцевому земству «на благодійні справи» [22, 86–87]. Дворянка ж Кешко в 1884 р. заповіла Кишинівському земству 5 тис. руб. на утримання жіночої гімназії [16, 236].

Отже, представники дворянських родів Бессарабської губ. зробили свій посильний внесок в розвиток освітніх та лікувальних закладів регіону. Піклувальниками обиралися представники різних соціальних станів, але проведений аналіз дозволяє стверджувати, що значну роль у піклувальній підтримці гімназій, училищ та лікарень відігравала саме дворянська спільнота відповідного повіту Бессарабської губ. Крім того, можна констатувати, що у складі структурних підрозділів Бессарабського губернського земства також переважали представники аристократії. Займаючи керівні позиції у земських установах Бессарабії, дворянство краю приділяло чималу увагу вирішенню місцевих освітніх та соціальних проблем.

1. *Хасянов О.Р. Основные направления культурной деятельности симбирского дворянства в начале XX века // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2008. – № 1. – Т. 10.*
2. *Кочергін І. Катеринославські дворяни в культурно-просвітницькому процесі у другій половині XIX – на початку XX ст. // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2.*
3. *Бобровников В.Г. Благотворительность в дворянских обществах (1775–1917 гг.) // Клио. – 2007. – № 4.*
4. *Недря К.М. Червоний Хрест. Катеринославський досвід (1908–1917) // Гуманітарний журнал. – 2009. – № 3–4.*
5. *Ершова Э.Б. Трудовая благотворительность высших слоев российского общества на рубеже XIX–XX веков / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history-ershova.narod.ru/htmlki3/21stat.htm.*
6. *Шахов В. Благотворительная деятельность дворянских обществ в сфере образования дворянской молодёжи в XIX – начале XX в. // Вестник архивиста. – 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vestarchive.ru.*
7. *Морозов В.В. Внесок дворянства Лівобережної України в розвиток освіти та шкільництва пореформеного періоду // Гуманітарний журнал. – 2012. – № 2–3.*
8. *Ісса Т.В. Благодійна діяльність представників дворянства Київської губернії в роки Першої світової війни // Інтелігенція і влада. – 2013. – Вип. 29.*
9. *Циганенко Л.Ф. Доброчинна діяльність дворян Бессарабії у сфері освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. XIX.*
10. *Башли М.І. Благодійність бессарабського дворянства в 60–70-і рр. XIX ст. (за матеріалами «Кишинівських єпархіальних відомостей») // Матеріали XXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД». – Переяслав-Хмельницький, 2014 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://conferences.neasmo.org.ua.*
11. *Отчет Бендерской уездной земской управы // Вестник Бессарабского земства (далі – ВБЗ). – 1881. – № 7–8.*
12. *Отчет о действиях Оргеевской уездной земской управы // ВБЗ. – 1882. – № 6.*
13. *Отчет о действиях Бессарабской губернской земской управы // ВБЗ. – 1881. – № 1–2.*
14. *Отчет о действиях Бессарабской губернской земской управы // ВБЗ. – 1882. – № 1–2.*
15. *Отчет о действиях Бессарабской губернской земской управы // ВБЗ. – 1883. – № 1–2.*
16. *Отчет о действиях Бессарабской губернской земской управы // ВБЗ. – 1884. – № 1–2.*
17. *Отчет о действиях Бессарабской губернской земской управы // ВБЗ. – 1885. – № 1–2.*
18. *Отчет Аккерманской уездной земской управы о действиях ее // ВБЗ. – 1882. – № 10.*
19. *Отчет о действиях Аккерманской уездной земской управы // ВБЗ. – 1885. – № 10.*
20. *Отчет о действиях Аккерманской уездной земской управы // ВБЗ. –1883. – № 11–12.*
21. *Отчет о действиях Хотинской уездной земской управы // ВБЗ. – 1882. – № 9.*
22. *Отчет о действиях Сорокской уездной земской управы // ВБЗ. – 1884. – № 7.*
23. *Отчет по управлению Бессарабской дирекцией народных училищ // ВБЗ. – 1885. – № 12.*
24. *Отчет о действиях Хотинской уездной земской управы // ВБЗ. – 1884. – № 10.*
25. *Отчет о действиях Кишиневской уездной земской управы // ВБЗ. – 1882. – № 5.*
26. *Отчет о действиях Сорокской уездной земской управы // ВБЗ. – 1883. – № 7.*
27. *Отчет о действиях Сорокской уездной земской управы // ВБЗ. – 1885. – № 7.*
28. *Отчет о действиях Ясской уездной земской управы // ВБЗ. – 1883. – № 10.*
29. *Отчет о действиях Бендерской уездной земской управы // ВБЗ. – 1885. – № 8.*
30. *Отчет о действиях Оргеевской уездной земской управы // ВБЗ. – 1882. – № 11–12.*
31. *Доклады Оргеевской уездной земской управы // ВБЗ. – 1883. – № 6.*
32. *Доклады Оргеевской уездной земской управы // ВБЗ. – 1884. – № 6.*
33. *Журналы заседаний Кишиневского уездного земского собрания // ВБЗ. – 1883. – № 5.*
34. *Отчет Аккерманской уездной земской управы о действиях // ВБЗ. – 1884. – № 11.*
35. *Отчет о действиях Сорокской уездной земской управы // ВБЗ. – 1881. – № 11–12.*

Goncharova N.A. The Charitable Initiatives of Nobility in the Bessarabia Province. Are hilighted the benefaction forms and methods of the Bessarabia province nobility, is discovered their contribution for support the local educational and medical institutions, is determined nobility role in facilitating the functioning of rural institutions in the region.

Key words: Bessarabia's province, nobles, honorary trustee, donations, school, college, hospital.

О. М. Гайдай

ГЕРАЛЬДИЧНІ СИМВОЛИ ДВОРЯНСЬКОГО ГЕРБА ХАРИТОНЕНКІВ

Розглянуто геральдичні символи дворянського герба Харитоненків як історичне джерело, що є необхідною складовою для дослідження дворянського побуту, вивчення вживання геральдики в різних прошарках російського суспільства початку XX ст. Геральдичні символи пояснюють походження, заслуги і статус роду, адже герб закріплював право на спадкове дворянське достоїнство і родові титули.

***Ключові слова**: родинний герб, символ, геральдика, дворянство, цукрозаводчик.*

В науковій літературі більшість істориків пов'язує походження гербів з часами хрестових походів. Лицарі, щоб відрізнити себе від інших озброєних воїнів, розфарбовували щити, розташовували над шоломом найпростіші предмети – пір'я, крила птиць, зображення легендарних звірів і птахів та інші предмети. Завдяки цім деталям, можна було ідентифікувати загиблого лицаря або відзначити найхоробрішого. Саме щит з його поділами на частини, зображеннями та шолом з різними фігурними елементами став матеріальною основою гербу. Згодом лицарський герб почав використовуватись не лише під час військових походів, але й в мирний час. Герб, завдяки предметам, кольорам та символам розкривав приналежність його власника до окремої особи, роду, стану, міг вказувати на місто виготовлення, вжитку, датування, національність, соціальне походження тощо.

Одним із важливих прав, які надавались тільки спадковим дворянам, було право мати родовий герб. Саме надання дворянства спочатку передбачалося у вигляді пожалування герба. Герб можна визначити як композицію із символів (емблем), що пояснюють походження, заслуги і сучасний статус роду. Герб закріплював право на спадкове дворянське достоїнство, родові титули і робив їх впізнаваними. Перші родові герби з'явилися в Росії тільки в останні десятиліття XVII ст. У 1686–1687 рр. був складений перший збірник таких гербів. Увага до родових гербів посилилася і їх складання активізувалося, у зв'язку із затвердженням Табеля про ранги, що встановив у загальному порядку можливість вислуги спадкового дворянства [1].

Для надання гербу законної сили потрібно було, щоб: версія («легенда» – за геральдичною термінологією) походження і заслуг роду була доведена або принаймні офіційно визнана; герб був складений із дотриманням суворих правил геральдичної науки; герб був затверджений монархом і формально зареєстрований. У відповідності з цими положеннями, зазвичай, готувалися і представлялися для затвердження кольоровий малюнок герба, його опис з тлумаченням і довідка з історії роду. Організація всієї діяльності з розробки гербів і поданням їх до затвердження з 1722 р. покладалася на контору Герольд-майстерні при Сенаті (в середині XIX ст. в її складі організувалося особливе Гербове відділення).

Аналіз останніх публікацій із проблеми свідчить про наявність праць загального спрямування, про значення геральдики та методи її історичного дослідження. Стосовно означеної проблеми, нами не знайдено жодної наукової публікації присвяченої дослідженню геральдичних символів родинного герба цукрозаводчиків Харитоненків. Хоч цей напрям складний і багатогранний, він потребує спеціального дослідження та вивчення. Відтак, мета цієї статті – розкрити геральдичні символи дворянського герба Харитоненків як історичне джерело, що є необхідною складовою для дослідження дворянського побуту, вивчення вживання геральдики в різних прошарках російського суспільства початку XX ст.

За особливо корисну діяльність на терені вітчизняної промисловості і визнання його заслуг, Микола II звів Павла Івановича Харитоненка у спадкове Російської Імперії Дворянське Достоїнство, з поширенням прав такого і на його дітей, до цього пожалування народжених, а визначенням Департаменту Герольдії Урядового сенату, який відбувся 26 жовтня 1900 р., дружина Павла Івановича – Віра Андріївна й їхні діти – Олена, Наталія та Іван визнані в спадковому Дворянстві, з правом внесення в першу частину дворянської родовідної книги. Як свідчення Імператорської милості і зведення в Дворянське Достоїнство П. Харитоненку був подарований власний Дворянський герб [2]. Жалувана грамота на отримання Дворянського герба була видана в С.-Петербурзі 31 січня 1901 р. і підписана Всеросійським Імператором Миколою II і міністром юстиції, статс-секретарем М. Муравйовим. У Міністерстві закордонних справ записана під № 9, в книзі Сенату записана під № 565. Скріплена Всеросійською Імператорською печаткою [3]. Герб Харитоненка внесений у Частину 19 Збірника дипломних гербів Російського Дворянства, не внесених у Загальний Гербовник (стор. 55) [4]. Головним призначенням Гербовника було офіційне та публічне визнання владою, включених в нього родових гербів. Всього в Гербовнику зафіксовано біля 5 тис. гербів. Приблизно 3–4 тис. гербів, що використовувалися в Росії, до нього не потрапили (здебільшого, не затверджені владою). Тому не більше як п'ята частина дворянських родів Російської імперії володіли гербами [1].

Герб П. Харитоненка не є унікальним. Він створювався за так званим «фадєєвським» шаблоном. Олександр Олександрович Фадєєв – один з найвидатніших талантів в історії російського і загалом європейського геральдичного мистецтва. Більше тридцяти років, починаючи з 1857 р., він був художником Гербового відділення Департаменту Герольдії Урядового Сенату. За ці роки він виконав тисячі геральдичних зображень, серед них – кілька сотень гербів для жалуваних грамот і Загального гербовника дворянських родів Всеросійської імперії, а також різні версії державного герба і герби для членів царської династії. За завданням Б. Кене, ним був розроблений типовий шаблон для стандартного дворянського герба. Промальований О. Фадєєвим, бланк Гербового відділення являв собою лист, в центрі якого містився контур геральдичного щита, увінчаного коронованим дворянським шоломом з наметом [5].

Рис. 1. Герб Харитоненків

Опис герба (блазон): У лазуровому щиті срібний стовп, обтяжений чорним Меркурієвим жезлом і суп-

роводжуваний на кожному боці п'ятьма перев'язаними червоною стрічкою золотими колосками; щит увінчаний Дворянськими коронованим шоломом. Нашоломник: два чорних орлині крила; намет: лазуровий з сріблом; девіз: срібними літерами на лазуревій стрічці: «Трудомъ возвышаюсь» (опис герба виконано А. Хмелевським 27.12.1991 р. із зображення в архівній справі) [2]. Однак, якщо прочитати кожне графічне зображення гербу, ми побачимо що він має певну композицію, яка складається з низки прийнятих елементів, знакову систему, котра відбивала зрушення у світогляді, способі життя, психології родини початку ХХ ст. Кожен елемент його символічно відбиває майже всю історію роду на шляху від селян (військових обивателів) до дворянства.

Головною частиною герба є щит. Лазуровий колір (блакитний) щита в геральдиці символізує велич, красу й ясність. Срібний стовп у центрі – одна з Почесних фігур, яка жалувалася на знак особливої відзнаки, тому займає в щиті найголовніше положення. Меркуріїв жезл (штучна фігура) в геральдиці уособлює торгівлю, вигідну справу, прибуток, достаток і добробут. У поєднанні зі сріблом (невинністю) позначає чесну торгівлю. Згідно даних «Вісника Фінансів, Промисловості та Торгівлі», в 1893–1894 рр. діяли 226 бурякoво-цукрових заводів, які переробляли 34777730 берківців цукрового буряку та виробляли (крім рафінаду) білого піску 28215458 пуд., жовтого – 122925 [6, 281]. Тобто, 5 цукрових заводів Харитоненків виробляли 3,4% цукру Російської імперії. На початок ХХ ст. володіння Харитоненків становили майже 70 тис. дес. власної землі і 30 тис. орендованої, з 11 маєтками, посівами цукрового буряку та хлібів, лісництвами, молочними фермами, садами тощо [7, 195].

Чорний колір жезла вказує на скромність, освіченість і водночас скорботу власника. Родина П. Харитоненка втратила двох дітей у малолітньому віці. У метричній книзі за 1889 р., «міста Сум Комерції радника Павла Іванового сина Харитоненка дочка Зінаїда» померла 7 травня у віці 8 років «від дифтериту» [8]. Щодо Гліба Харитоненка, який помер у дитячому віці від апендициту, вважається, що він народився 9 січня 1889 р. і помер або у 1895, або 1897 рр. [9].

Колосся пшениці виступають як другорядні фігури, позначають сільське господарство і родючість землі. Золото – символ врожаю, добробуту, стабільності, поваги й інтелекту. Червона стрічка – символ мужності, сили, працьовитості, краси і свята. На початок ХХ ст. Торговий дім володів 1 цукрорафінадним та 7 пісочно-цукровими заводами (один орендований). Серед них Павловський рафінадний завод у Сумах та пісочно-цукрові заводи: Наталівський, Пархомовський, Янково-Рогський, Угроєдський, Червоно-Ярузький, Ржавський та Парафієвський. Вони переробляли буряк переважно вироблений у власних маєтках. Для посіву буряка щорічно виділялося власної землі 11700 дес. і орендної 2 тис. дес., причому середній збір буряка становив 1,4 млн. і 175 тис. берківців. Переробка буряків та річний видобуток цукру виражався в наступних цифрах: Павловський рафінадний завод виробляв до 2,2 млн. пуд. рафінаду. Загалом на 7 пісочно-цукрових заводах перероблялося біля 1,57 млн. берківців буряку і виробляли 2,06 млн. пуд. кристалічного піску, при застосуванні 1758 кінських сил та 3124 робочих. Середній вихід цукру з берківця становив 52,5 фунта [10, 756]. Всі господарські володіння родини Харитоненків тісно пов'язувались із заводською цукровою діяльністю. Дійсно, без своєї сировинної бази, яка забезпечувала постійну та стабільну роботу заводів, неможливо уявити активний розвиток цукрової промисловості. Систему польового господарства Харитоненків можна назвати інтенсивною. Завдяки багаторічній практиці на польових землях маєтків, з 1884 р. переважала чотирипільна сівозміна, а з 1891 р. – дванадцятипільна та 1898 р. – восьмипільна, які найбільше підходили для вирощування цукрових буряків та зернових культур [11, 58]. Сіяли пшеницю, овес, просо, ячмінь та гречку. В Миколаївсько-Ульянівському маєтку, який належав Н. Харитоненко, крім цукрового буряка, який був найбільш прибутковим, і тому домінував в усіх насадженнях рослинного господарства, займалися ще скотарством, конярством, розводили рисистих першеронів та битюгів. Рогата худоба була переважно симентальської, фрейбургської та української порід. В господарстві також вирощували свиней-йоркширів, беркширів та птицю. Це дозволяло приділяти значну увагу удобренню полів. Гербовий шолом – дворянський коронований, як результат досягнення мети.

Корона, відповідно, також дворянська, золота, з трьома видимими листоподібними зубцями і двома перлинами між ними. Дворянська корона на гербі – найбільш поширений клас геральдичних знаків гідності, знак приналежності до дворянства. Нашоломник зображено у вигляді двох чорних крил орла. В гербах зображення орла – це символ влади, панування і, разом з тим, великодушності і прозорливості. Крила орла означають звільнення, полегшення, набуття духовності (в усіх культурних традиціях). Найпоширенішим чинником добродійності середини XIX – початку ХХ ст. залишалася турбота про порятунок, християнське сумління. Зазвичай, фабриканту, який вийшов із селянського середовища, і в голову не приходило вважати себе за своє багатство в чомусь винуватим перед людьми. Інша справа – Бог, перед яким була свідомість провини в тому, що, з посланих благ, недостатньо приділяється бідним. Тому багаті люди завжди жертвували на храми. При цьому вони не просто приносили гроші в церкву, але й брали безпосередню участь у житті приходу. Так, його батько Іван Герасимович, ставши цукрозаводчиком і підприємцем, щонайперше побудував новий храм у рідному селі. Свято-Тихонівська церква була побудована в 1880 р. Як писав у Довідковій книзі для Харківської єпархії за 1904 р. І. Самойлович, храм був однопрестольний і йому належали 2 дес. садибної землі і 33 дес. – орної. При храмі були житлові будинки для церковного притча і церковно-приходська школа. У селі також було народне училище. Приход становив 1952 особи чоловічої статі та 1909 – жіночої [12]. У 1882 р. при Сумському реальному училищі І. Харитоненко влаштував Олександро-Невську домову церкву.

Після його смерті, на підставі Найвищого велiння, кн. М. Волконським, керівником Міністерства народної освіти, 6 грудня 1893 р. затверджене «Положення про стипендію імені Почесного Громадянина м. Сум, дійсного Статського радника Харитоненка при Сумському реальному училищі» – 300 руб. на рік [13]. Іван Герасимович виділяв значні кошти на благодійність. На будівництво церкви в рідному селі Нижня Сироватка ним було витрачено 70 тис. руб. На будівництво Харківського духовного училища він виділив 15 тис. Його добродійність різним духовним училищам – не підрахована. Майже 12 років до самої смерті він видавав щомісячно семи приходським священикам із бідних сіл по 20 руб. для бідноти і жебраків. У 1888 р., на засоби І. Харитоненка, в Сумах побудоване Духовне училище. У заповіті, крім інших

благодійних пожертвувань, Іван Герасимович заповідав усім сумським храмам по 1000 руб.

Приватна добродійність у кінці XIX – на початку XX ст. набула масового характеру. Ініціатива в ній перейшла від небагатьох представників аристократичних родин до досить широкої маси купців, фабрикантів і дрібних поміщиків. На початку XX ст. лише 25% бюджету російської добродійності складалося зі скарбниці, земств, міст і станових установ, а 75% – із засобів приватної добродійності [14, 162]. Перший храм, якому надав велику допомогу і допомагав будувати П. Харитоненко, – храм Софії Премудрості Божої в Москві, неподалік його особняка на Софійській набережній. У 1894 р. на станції Борки під Харковом, на місці спасіння Царської сім'ї, під час аварії потягу 17(29) жовтня 1888 р. на перегоні між станціями Тарановка і Борки Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, побудована Преображенська церква і каплиця на честь ікони Спаса нерукотворного. В жовтні 1895 р. він був нагороджений орденом Св. Володимира 4 ступеня «за заслуги по Комітету для спорудження храму і каплиці на місці подій 17 жовтня 1888 р.». Сьогодні це Храм Христа Спасителя у с. Борки Зміївського р-ну, Харківської обл., відбудований на початку XXI ст. за проектом храму 1896 р. архітектора Р. Марфельда на на знак щасливого порятунку царської родини.

Неподалік свого маєтку в Харківській губ. Наталіївки, у слободі Мурафі, 1899 р. Павло Іванович збудував церкву Архангела Михаїла, опікуном якої він був до кінця своїх днів. Свято-Архангело-Михайлівський храм (с. Мурафа, Краснокутський р-н, Харківської обл.) відновлено 1970 р. З'явився він завдяки старанням отця Федора (ченця Феодосія) [15]. Завдяки наполегливій праці П. Харитоненка, в Сумах був побудований і величний храм в ім'я Святої Трійці. На будівництво Троїцького собору він витратив майже півмільйона руб. Із вцілілих до теперішнього часу пам'ятників церковного мистецтва Слобідської України початку XX ст., храм Преображення Христова в Наталівці (колишньому маєтку Харитоненків), являє особливий інтерес. Церква була своєрідним музеєм староруського іконопису і церковного начиння. Наприкінці XIX ст. сумські католики вирішили побудувати у своєму місті власний храм і, саме завдяки допомозі мецената П. Харитоненко, отримали дозвіл 1900 р. Церква Благовіщення Пресвятої Діви Марії, виконана в готичному стилі, була заснована в 1901 р. і освячена 1911 р. Я. Цепляком – єпископом Могильова.

На гербі Харитоненків намет як орнаментальна прикраса зображений таким, що виходить із шолома, увінчаного дворянською короною. Забарвлення намету відповідає забарвленню поля щита й уміщених в ньому фігур. Щитодержателі відсутні: досягли всього самі, без допомоги сторонніх осіб; лише родина та власна праця. Девіз (мовою оригіналу) – «Трудом возвышаюсь» («Працею звеличуюсь») – був сенсом життя родини Харитоненків та характеризує життєві принципи представників роду. Родинний Герб Харитоненків мовою символів і алегорій відображає непростий життєвий шлях відомої династії. У процесі формування соціумів з'являються знаки, що виділяють особистостей, які займають особливе місце в соціальній системі і можуть бути названі ранговими відзнаками. Ці знаки виконують певну функцію – позначають соціальний статус особистості або певної соціальної групи, є розрізняльними знаками. Геральдика – це невербальна система знаків, які зберігають інформацію і передають її. Таким чином, геральдику можна назвати мовою й, як писав В. Лукомський, специфіка герба полягає в тому, що він паспортує і датує певний предмет, повідомляючи йому найменування власника і хронологічну дату володіння, перетворюючи «мовчазний» матеріальний пам'ятник минулого на «говірливе» історичне джерело, а отже, дає можливість ввести цей об'єкт до наукового обігу досліджень у галузі історії матеріальної культури [16].

Павло Іванович Харитоненко – промисловець, підприємець, цукрозаводчик, покровитель мистецтв. Єдиний син цукрозаводчика Івана Герасимовича Харитоненка. П. Харитоненко був одним із найвідоміших меценатів Російської імперії. Він зібрав одну з найбільших в Росії колекцій живопису, очолював московське відділення Російського музичного товариства, фінансував спорудження в Києві пам'ятника Б. Хмельницькому. У Сумах він побудував кадетський корпус вартістю у півтора мільйона рублів, міст через річку Сумку, жертвував навчальним закладам і церквам, оплачував навчання студентів-українців у Московській консерваторії. Отже, отримання дворянського герба стало результатом плідної діяльності на ниві вітчизняної промисловості і визнання його заслуг у культурницькій та освітній сферах.

1. *Шепелев Л.Е. Титулы мундиры и ордена Российской Империи. – М., 2008.*
2. *Центральний історичний архів Москви, ф. 4, оп. 6, спр. 119.*
3. *Держархів Сумської обл. (далі – ДАСО), ф. Р-2362, оп. 1, спр. 4.*
4. *Общий гербовник Дворянских родов Всероссийской империи, начатый в 1797 г. – М.; СПб., 1797–1917 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gerbovnik.ru.*
5. *Медведев М, Иванов Д. Александр Фадеев: герб князя Воронцова и проект для Павловска [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sovet.geraldika.ru.*
6. *Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адресс-календарь Российской империи. – Б. м., 1895.*
7. *Слабошпицький М.Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. – К., 2006.*
8. *ДАСО, ф. 744, оп. 1, спр. 86, арк. 268 зв., 269.*
9. *Кушниров П.В. Аристид Круази: история скульптур Зинаиды и Глеба Харитоненко // Матеріали історико-краєзнавчої конференції до 190-річчя з дня народження І. Г. Харитоненка. – Суми, 2012.*
10. *Сляский Я. Русская сахарная промышленность на всемирной выставке в Париже // Вестник сахарной промышленности. Еженедельная газета Всероссийского общества сахарозаводчиков. – 1900. – № 22.*
11. *Юрченко Д. Господарський комплекс родини Харитоненків у кінці XIX – на початку XX ст. // Волинські історичні записки: Зб. наук. пр. – Житомир, 2010. – Т. 5.*
12. *Официальный сайт пресс-службы Сумской епархии УПЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://orthodoxsumy.narod.ru.*
13. *Козлов А. К 175-летию со дня рождения И. Г. Харитоненко // Сумское обозрение. – 1997. – № 41.*
14. *Прохоров В.Л.Этапы развития благотворительности в России // Вопросы истории. – 2005. – № 3.*
15. *Ибрагимова А.Р., Дюкарев В.П. Твой Храм. – Х., 2005.*
16. *Лукомский В.К. Герб как исторический источник // Краткие сообщения Института материальной культуры. – М., 1947. – Вып. 17.*

Gaidai O.M. Heraldic Symbols of Kharitonenko Noble Arms. The author examined the heraldic symbols of Noble Kharitonenko's emblem as the historical source, that is the necessary component for studying the noble everyday life, heraldry using in the various group of Russian society in the early twentieth century. Heraldic symbols are use for explaining the genus origins, achievements and status becouse the emblem enshrines the right to hereditary nobility dignity and generic titles.

Key words: family crest, symbol, heraldry, nobility, the sugar magnate.

А. Р. Шаматова

ЗМІНИ У ЖИТТІ ЖІНКИ МОДЕРНОЇ ДОБИ (на прикладі Олександри Коллонтай)

Проаналізовано проблему становища жінки XIX ст. у соціумі. Основну увагу звернуто на життя жінки у дворянській родині, на прикладі О. Коллонтай.

***Ключові слова**: Російська імперія, жіноче питання, соціум, виховання, дворянська родина.*

Дослідження жіночого питання у Російській імперії кінця XIX ст. є досить актуальним. Жінки прагнули визнання своїх прав, зокрема на якісну освіту, права голосу та самостійності у прийнятті рішень. Слабка стать хотіла приносити користь суспільству, хоча таке бажання було зумовлене самим часом. З відміною кріпосного права 1861 р., докорінно змінилося й життя дворянства, потрібно було працювати. Яскравою представницею жіночого руху стала й Олександра Михайлівна Коллонтай – людина непростої долі та великого таланту, що втілив багатогранний образ жіночої особистості в Російській імперії на зламі XIX–XX ст. Стиль у написанні робіт значно відрізняє її від сучасниць, а в науково-пізнавальному контексті дослідження минулого О. Коллонтай актуальне, оскільки вона належала до авангарду передового жіноцтва, представниць з України, яке з кінця XIX ст. заявило про свої прагнення до освіти та свободи вибору у житті. О. Коллонтай доклала чимало зусиль у діяннях і публікаціях. Для сучасної молоді історія жіноцтва є яскравим прикладом високого рівня суспільної активності того часу. Вивчення особи О. Коллонтай є доцільним з погляду важливості осмислення досвіду жінки, яка жила в часи перетину двох соціумів: традиційного суспільства та модерного покоління.

Одним із перших життя О. Коллонтай проаналізував публіцист Л. Жабко. Ґрунтовним надбанням сучасного періоду історіографії теми є праця І. Юкіної – «Нова історія жінок Росії». Авторка навела хронологію розвитку жіноцтва у Російській імперії, зазначивши при цьому чинники, що впливали на її еволюцію. На початку XXI ст. з'явилася низка історичних оглядів, що підсумували попередні етапи розвитку особистості О. Коллонтай. Інформативно насиченими є історичний огляд Л. Берника – «А. М. Коллонтай – первая в дипломатике женщина-посол», що містить ґрунтовний нарис її дипломатичної діяльності. Серед українських істориків, які окреслили положення жінки XIX ст., в цілому, слід виділити О. Драч («Вища жіноча освіта в Російській Імперії другої половини XIX – початку XX ст.») та О. Плахтій («Осередок жіночого товариства XIX ст.»). Значним досягнення наукової думки щодо ролі О. Коллонтай вважаємо студії І. Іткіної та В. Аврасенко, котрі окреслили революційний період життя О. Коллонтай, проаналізувавши її роль у становленні радянської політичної системи. Наукова періодика представлена статями А. Гайди і А. Белової. Останні надали важливу інформацію про деякі етапи політичної діяльності Олександри Михайлівни у жіночому питанні. До спеціальної та художньої літератури була залучена робота Б. Пієтров-Еннкера – «Новые люди России», де чітко обґрунтовано життя та побут жінки кінця XIX ст. Метою цієї статті є з'ясування причин, які вплинули на зміни у житті жінки в означений період, на прикладі постаті О. Коллонтай.

На початку XIX ст. жінки почали поступово змінювати свій світогляд, який значно відрізнявся від традиційного суспільства. Представниці прекрасної статі почали більше цікавитися літературою, як російською, так і іноземною, деякі жінки навіть самі починали літературну діяльність. Такі особи відразу отримували у соціумі прізвиська «педанток» та «синіх панчіх». Входження слабкої статі у світ, який до того вважався чоловічим, почався з літератури. Духовне обличчя жінок помітно змінювалося, адже їх можна було побачити за читанням таких книжок, які були доступні лише чоловікам. Читання наукової літератури перетворилося у захоплення, але далеко не кожна жінка могла собі це дозволити. Побоювання осуду з боку соціуму, відкладало свої переваги у підсвідомості людини. Старше жіноче покоління того часу негативно ставилося до нового захоплення та забороняло своїм донькам брати приклад з осіб, які, на думку консерваторів, подавали «дурний тон» у вищому суспільстві. Люди традиційного суспільства не бажали, щоб їхні діти були тими самими новаторами, які не завжди несуть позитивні зміни у суспільство [4, 178].

Важливим аспектом у цій проблемі було те, що не лише захоплення науковою літературою давало підставу для хвилювання, молоді жінки прагнули освіченості, незалежності у прийнятті життєвих рішень. Сім'я у першій половині XIX ст. відігравала важливу роль у житті кожної людини, а особливо жінки, оскільки саме батьки вирішували подальшу долю своїх спадкоємців. Інтереси родини домінували над формуванням особистості, людина з дитинства знала про своє майбутнє, заплановане її батьками, і в жодному разі не насмілювалася заперечувати. Кожний член родини знаходив місце в суспільстві і зміцнював свій престиж завдяки сімейним зв'язкам, тому від нього очікувалося надання переваги інтересам сім'ї над власними. Батьки у всьому приймали рішення за своїх дітей (освіта, спілкування, шлюб, рід занять) і це було цілком прийнятним для традиційного суспільства того часу.

За спогадами сучасниць, жертвувати собою заради родини було нормальним явищем, а ось суперечити цим традиціям було справжнім злочином і ганьбою для сім'ї. Батьки пояснювали своїм дітям (дівчатам), що суспільство вимагає люб'язності, а не освіченості, домашнього ж навчання цілком досить для вдалого шлюбу [7, 189]. Варто зазначити, що становище жінок у привілейованих сім'ях мало чим відрізнялося від життя кріпаків, вони також були заручниками власної долі, яку батьки їм запланували заздалегідь. Зі спогадів О. Коллонтай: «Тато мріяв про моє заміжжя, а я хотіла навчатися», стає зрозуміло, що шлюб – це була головна місія в житті жінки XIX ст. [7, 145].

Вже у середині XIX ст., коли поширилися гуманні та демократичні тенденції, зріс і інтерес до жінки, її покликання, ролі у соціумі, формування її особистості й освіти. В романтичну епоху свобода для жінки була реальною лише в межах її особистого простору, а в період другої половини XIX ст. мова вже йшла про громадські права жінок. Такі зміни були зумовлені скасуванням кріпосного права у 1861 р. Жінок почали залучати до всіх сфер діяльності, а сучасниці тих подій зазначали у своїх щоденниках, що зі скасуванням кріпацтва, жити стало легше. Однак не тільки цей чинник вплинув на сприйняття жінки як особистості – нове покоління, ось що несло істотні зміни. Світогляд нового покоління заперечував сприйняття дворянської культури, замість цього сприймались матеріальні цінності та чіткі позиції в житті. Свобода думки, наполеглива праця, ідея – ці фактори були актуальні на той час. Відбувалося своєрідне спрощення в одязі, культурі та в повсякденному житті [6,156].

Не можна залишити осторонь і питання потягу жінки до знань. Жіноча половина зачитувалася науко-

вими працями, оволодівала точними та гуманітарними науками, а прагнення до науки стало головними критеріями оцінки особистості того часу. Такі відверті зміни у повсякденному житті жіночої половини були, дійсно, проривом, адже якщо згадати життя молодих дівчат початку та середини XIX ст., то увага щодо освіти акцентувалася лише на вивченні музики, французької та художньої літератури. Під впливом цих змін, знову постало питання зрівняння прав жінок з чоловіками, яке, втім, розуміли надто буквально. Жінки виконували чоловічі суспільні ролі й опановували чоловічі професії. Такі модерні зміни внесли свою корективу і в майбутнє. Стало зрозумілим, що для таких змін необхідно реалізувати питання жіночої освіти. Освічена частина суспільства розуміла, що навчання у пансіонах дає дівчині лише поверхові знання. Ця проблема гостро постала вже у 1872 р., коли в Петербурзі, Києві, Москві, Харкові та Казані були створенні перші вищі жіночі курси (ВЖК). Професорський склад ВЖК зауважував, що першокурсниці вельми слабкі у знаннях точних наук. Для покращення ситуації проводилися додаткові заняття, з розв'язанням проблем вивчення та освоєння дисциплін слухачками [5, 67].

Закінчуючи ВЖК, «слабка стать» поставала на новий рівень у соціумі. Вона вже не була цілком залежною від родини, але варто пам'ятати, що пережитки традиційного суспільства залишаються дотепер. Такі новаторства у розвитку жінки як високоосвіченої людини також внесли свої зміни у жіноче питання. Тому зовсім не дивно, що вже на початку XX ст. відбулися зміни й у особистих стосунках між чоловіками та жінками, що часто обмежувалися лише товариськістю між протилежними статями. Нове покоління формувало вільні стосунки між протилежними статями, підкреслюючи цим, що спілкування може обмежуватися лише дружніми розмовами та дискусіями, що жінка може бути гідним співрозмовником. У молоді початку XX ст. з'явилася мода на збирання вдома друзів для обговорення та читання книжок. Жінки стали активними учасницями таких зібрань [4, 122].

Не останню роль у трансформації жінки відіграло й те, що дворянські родини після відміни кріпацтва почали втрачати капітал. Кожен член сім'ї мав приносити ту чи іншу користь родині. Праця, що колись вважалася ганьбою для шляхетної особи, а особливо для жінки, тепер стала обов'язковою для кожної порядної людини. Складні умови життя, що спіткали людей після реформи 1861 р., штовхали до праці й жінок. На жаль, їхня слабка освіченість ставала перешкодою для гідного заробітку коштів. Постало питання здобуття жіноцтвом вищої освіти, що давала змогу молодому поколінню змінити свій соціальний статус, самореалізуватися та досягти матеріального добробуту.

Яскрава представниця жіноцтва XIX ст. – О. Коллонтай (уроджена Домонтович) зростала у дворянській родині: «Я вдячна своїм батькам за те, що вони мене дуже любили, проте, мало хвалили та не розбещували. Моя мати і моя няня – англійка були дуже вимогливими. На все були свої порядки. Потрібно було прибирати свої іграшки, складати свою білизну на ніч на маленькому стільці, самій дуже рано навчитися мити не тільки обличчя і руки, але й вуха – чого я робити дуже не любила» [6, 123].

У XIX ст. далеко не кожна родина могла собі дозволити запросити на роботу таку няню, а лише заможні роди запрошували до себе подібних вихованок. Міс Годжонс – так звали няню Олександри – була англійкою, яка навчала маленьку дівчинку правилам етикету, музиці, англійській і французькій мовам. Також Годжонс допомагала вести матері О. Домонтович господарство. Батьки прагнули для дочки найкращої освіти, саме тому, крім няні, з нею займалися й інші викладачі. Мати намагалася знайти дочці найкращих вчителів. Олександра вивчала англійську, французьку, німецьку, фінську (рідна мова її матері) мови, оскільки їхнє знання було основою гарних манер XIX ст. Докорінно освіта дівчини змінилася з приходом в їхній дім Марії Іванівни Страхової, котра навчала її впродовж десяти років. Крім освоєння науки, Марія Іванівна залучала О. Домонтович до ведення дискусій та діалогів стосовно поглядів на майбутнє [4, 195].

Проте, мати Олександри навіть не хотіла говорити на цю тему. Вона вважала, що дочка зі своїм запальним характером може легко піддатися віянням політики того часу. Багато хто з дівчат на той момент покинули родину та пішли «в народ», як тоді називали новоутворені політичні партії, що боролися за зміну режиму правління, зокрема прагнули вчинити революцію та ліквідувати царя. Мати Олександри хотіла як можна довше берегти доньку від подібних змін. Проте, коли О. Коллонтай почала відвідувати школу мистецтв у Петербурзі, переживання матері почали підтверджуватися: Олександра більше цікавилася спілкуванням з молодими студентами і студентками, ніж самим навчанням. Ідеї молодих новаторів захоплювали дівчину. Насамперед, це були думки стосовно «нового часу», модерні погляди на життя, вільні висловлювання, кохання, протести проти поглядів представників традиційного суспільства. Не можна залишити осторонь той факт, що на самосвідомість молодого покоління кінця XIX ст. впливали нові ідеали. В літературній сфері популярними були твори І. Тургенєва («Батьки і діти»), Л. Толстого («Анна Карєніна») [5, 98] та ін.

Головна героїня останнього твору не була схожою на жінок традиційного суспільства і молодих читачок. Саме це приваблювало в її образі та водночас доводило, що жінка у житті може бути іншою – вільною, незалежною, самостійною. Такий образ вразив маленьку Олександру, вона завжди захоплювалася такими жінками. Загалом, для О. Коллонтай питання жіночої свободи та права вибору залишилися актуальними до кінця життя. Не можна стверджувати, що саме літературні герої вплинули на свідомість дівчини та викликали в ній бажання до іншого життя. Проте, цей факт не можна залишити осторонь, адже покоління того часу захоплювалося новими героями і намагалося у своїх поглядах наслідувати їх [4, 130].

Отже, О. Коллонтай зростала в родині, де панували гарні манери та суворе виховання. Можна стверджувати, що, завдяки фінляндському походженню її матері (уроджена Массалін-Мравінська), її виховання було насамперед європейським, а це свідчить про те, що в дівчинці змалечку переважали погляди, які суперечили традиційному для Російської імперії світосприйняттю. До того ж вона навчалася в Європі, а в кінці XIX ст. європейське суспільство вже жило по-новому і саме цей фактор вплинув на подальшу долю Олександри Михайлівни.

1. *Бойковський М. Жіноча освіта в кінці XIX – на початку XX ст. – К., 1999.*
2. *Гайда А., Белова А. Письма А. Коллонтай. – М., 2009.*
3. *Дале Т. Александра Коллонтай. – СПб., 1999.*
4. *Коллонтай А. Летопись моей жизни. – М., 1947.*
5. *Плахтій О. Осередок жіночого товариства XIX ст. – К., 2003.*
6. *Пиетров-Энккер Б. Новые люди России. – М., 2005.*
7. *Пушкарьова Н. Женщины России и Европы на пороге Нового времени. – М., 1996.*

Shamatova A.R. Changes in Woman's life of Modern epoch (On the example of Alexandra Kollontai). Is analised the problem of the women situation in society in the 19 century. The main attention is paid to the woman's life in a noble family in case of A. Kollontai.
Key words: Russian Empire, Woman question, society, education, nobiliary family.

І. А. Медвідь

БУНТ ПОКОЛІННЯ І СТАВЛЕННЯ ІВАНА ФРАНКА ДО ХРИСТИЯНСТВА ТА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА

У статті проаналізовано ставлення І. Франка до греко-католицького духовенства та християнства крізь призму конфлікту поколінь. Головну увагу приділено новим поглядам та цінностям, які він репрезентував. Показано, як несприйняття цих поглядів та цінностей з боку певної консервативної частини галичан зумовило формування образу Франка-безбожника.
***Ключові слова**: Іван Франко, духовенство, християнство, бунт покоління.*

Ставлення І. Франка до християнства та греко-католицького духовенства – одна з найбільш контроверсійних тем у франкознавстві. Складність полягає в тому, що, беручи окремі цитати з його наукових праць та художніх творів, а також спогадів про нього, можна довести як те, що Франко був запеклим атеїстом і антиклерикалом, так і те, що він був людиною глибоко віруючою, яка охоче приятелювала з духовенством. Праць, що демонструють один із полярних поглядів є чимало. Як приклад першого підходу, О. Назарук [1] та Г. Костельник [2] з клерикально-консервативного боку, і радянські дослідники – А. Брагінець [3] та І. Головаха [4] – з лівого боку. Як приклад іншого підходу – о. І. Музичка [5] та Я. Гриневич [6]. У цій статті я спробую розглянути цю проблему в контексті епохи та середовища, в якому жив І. Франко. На мою думку, цей контекст дозволить краще зрозуміти його ставлення до релігії та Церкви.

В міжвоєнний період на Галичині точилася дискусія щодо доцільності чи недоцільності вшанування І. Франка [7]. Характер цієї дискусії був достатньо емоційним. Натомість о. Т. Савойка досить виважено намагався подивитися у корінь і зрозуміти, чому І. Франко став таким, яким став. На його думку, він став вільнодумцем під впливом трьох головних факторів: конфлікт поколінь на ґрунті національної ідентичності; мода на соціалізм: «Бути "радикалом", соціалістом, "атеїстом", тощо, значить тоді в молоді літа – бути культурним»; вплив ідей М. Драгоманова, «хоч для України неконструктивних, але нових, бунтівничих, захоплюючих» [8, 1]. У цій статті я б хотів розвинути тезу о. Савойки і подивитися на погляди Франка в контексті доби, в якій він жив і на факторі покоління.

Характерною особливістю формування української нації на Галичині було те, що наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. її провідниками було майже винятково духовенство [9, 59–70]. Перевагою духовенства східного обряду була можливість одружуватися, що зумовлювало спадкоємність священицької верстви (сини священиків часто теж ставали священиками). Відтак, створювалася спадкоємна українська еліта [9, 69]. Втім, Весна народів 1848 р. запустила процеси широких змін, з'явилися нові можливості і виклики. Покоління Франка було першим поколінням, в якого з'явилися нові можливості для здобуття освіти. Внаслідок освітньої реформи 1869 р., по-перше, запроваджено обов'язкову шкільну освіту для дітей від 6 до 14 років; по-друге, керівництво середніми школами остаточно перейшло від Церкви до світських шкільних рад [9, 90]. Як наслідок реформ, це чи не перше покоління галицьких русинів, яке змогло витворити світську інтелігенцію, яка б підважила домінацію клерикальної інтелігенції. Це покоління, яке сформувало народовську та радикальну течії, де провідну роль почала відігравати світська інтелігенція, а в старшої генерації старорусинів домінувала клерикальна інтелігенція [9, 141]. Кінець 1870–80-і рр. – це період, коли «професорський» етап національного руху прийшов на зміну «попівському» [10, 37]. Б. Янишин, аналізуючи народовський рух, наводить дані, що 50% проводу народовців становили педагоги, а священики лише 11%, хоча 65% членів цього проводу були зі священичих родин [10, 45]. І це якраз час, коли І. Франко почав активну суспільно-політичну діяльність.

Молоде покоління переважно ідеалістично дивиться на світ, і шукає нових розв'язків проблем і викликів. Не завжди пропоновані розв'язки відповідають цінностям старшого покоління. Так виникає конфлікт поколінь. Молодше покоління також прагне до професійної і творчої самореалізації, і на шляху до цієї самореалізації воно неминуче зіштовхується зі старшим поколінням, яке перебуває в домінантній позиції, оскільки має більше досвіду, займає провідні посади, нав'язує свої типи дискурсів. Молодше покоління намагається підважити цю домінацію. І. Свєнціцький, пишучи про 1870–80-і рр. так змальовував атмосферу бунту: «І почалася серед галицьких русинів велика метушня: старші станули на молодших за непослух, за охоту дітей вчити батьків; духовенство проти світських за вільнодумство; влада проти майбутніх грізних бурителів за погрозу існуючому ладові, мужі і мужчини проти жінок за нечувані якісь емансипаційні стремління – від кухні і шитва до політики, богачі проти бідняків за посяг на їх добро, за визиск» [11, 73].

І. Франко став на шлях цього бунту молодих, які прагнули підважити авторитет клерикальної інтелігенції. Звісно, не всі ставали на цей шлях, але його можна вважати провідником цього молодого покоління. Наведу приклад з життя І. Франка, що добре ілюструє цей бунт молодих проти старших. У листі до О. Рошкевич 22-річний Іван писав: «Виладжую до друку триактову комедію політично-літературну "Жаби", в котрій будуть висміяні "до крайніх преділ" наші літературні та професорські поваги – Ільницький, Шараневич, Огоновський, Барвінський, Партицький, Площинський» [12, 138]. Ймовірно, стан викладання в Львівському університеті, зокрема на філософському факультеті, підштовхнув його до бунту [13, 153–155].

Хоча, можливо, ще однією з причин, що підштовхнула І. Франка стати на цей шлях був його арешт і невдача в першому коханні. Як відомо, Ольга Рошкевич – перше кохання Івана Яковича – була дочкою священика Михайла Рошкевича, пароха с. Лолин (Долинянщина). Спершу, він сприймав його як перспективну партію для дочки, але звинувачення у соціалізмі й арешт І. Франка (1877–1878) змусили о. Михайла кардинально змінити думку. Він відмовив Іванові в проханні одружитися з Ольгою і заборонив з'являтися в їхньому домі [13, 320]. Припускаю, що це могло глибоко зачепити І. Франка і погіршити його ставлення до духовенства. Він міг сприйняти це рішення батька Ольги також як спробу станової дискримінації, а в подальшому став гостро критикувати духовенство. З листа до О. Рошкевич (1879 р). помітне роздратування тим, що Ольга виходить заміж саме за священика: «Пощо ти писала той лист, та і в такий спосіб, що то і добре, тебе ніхто не силує, тільки забаглося тобі попадею бути, ну, і йдеш за попа. Люба, подумай собі, які думки мусив насунити мені отой лист!» [14, 191].

Наведемо кілька прикладів франкової критики духовенства. Зокрема, у статті «Що се за інтелігенція – галицькі попи?» (1879) він ділить галицьких священиків на дві категорії – «попи пасивного типу» і «попи-практики». Перші – погано освічені, не вміють проповідувати, невміло ведуть господарство, постійно нарікають і клянуть, а в побуті мало чим відрізняються від селян. Інші – добре освічені, прагнуть вести «європейський спосіб життя», активні в господарському та публічному житті, улесливі і хитрі. Обидва типи, на думку І. Франка, об'єднує дбання тільки про власні інтереси, економічне визискування простого народу, прислужництво панам, хоча тип «попів-практиків» прикривається, що всіляко дбає про своїх парафіян [15, 228–251]. У статті «Попи і економічне положення українського народу в Галичині» (1883) І. Франко критикував економічне визискування священиками селян, наводячи різні статистичні дані [16, 251–256]. Крім критики різного роду економічного визискування священиками простого люду, він також критикував священиків за те, що насправді не вчать людей правдивого християнства. Так, у статті «Радикали і релігія» (1898) І. Франко звинувачував священиків в єретичних поглядах, характерних для гностицизму чи маніхейства (хоч він прямо не вживав ці терміни). На його думку, священики насаджують селянам бачення світу як арени боротьби доброго і поганого богів, намагаються синкретизувати християнство з язичництвом, бо більше уваги приділяють всіляким демонам, злим духам і різним іншим народним забобонам, ніж вченню про Бога [17, 271]. Тому фактично закидав галицькому духовенству те, що воно намагається використовувати страх перед Божою карою чи злими силами як головний інструмент, яким можна затягувати людей до Церкви. Натомість правдива християнська віра мала би ґрунтуватися не на страху, а на любові до Творця.

Чи був Франко атеїстом? Питання складне, але, на нашу думку, скоріше за все, ні, адже його релігійні погляди значно складніші, ніж схема «віруючий – атеїст». Образ Франка-безбожнка утворився внаслідок зіткнення модерного та традиційного світоглядів, а його інтелектуальна праця була спрямована не стільки на заперечення релігії, Бога і Церкви, скільки на секуляризацію. Франковий підхід передбачав можливість кожної людини обирати собі у що вірити, до якої церкви їй ходити, чи взагалі не ходити до ніякої та не боятися, що за релігійні погляди її будуть дискримінувати.

В листі до О. Рошкевич від 1878 р. І. Франко писав: «Соціалізм же основується на неограниченій свободі зичності під оглядом переконань, – значить, не може відбирати війни релігійним переконанням, не може на силу відбирати їх нікому, коли вони кому дорогі або святі». Він переконував, що соціалісти виступають проти державної релігії, релігійні організації не можуть фінансуватися з державної казни, а тільки з добровільних пожертв самих вірних, релігійна наука не має викладатися в школі, а в крайньому випадку може бути факультативним предметом [18, 114]. Богослужіння, за І. Франком, є «не громадським ділом, а ділом поєдинчих людей, так що, котрі схотять мати собі церков, попа і т. д., ті нехай і удержують їх своїм коштом» [19, 163]. Тобто, це є типово ліберальний підхід, а не комуністичний (з його войовничим атеїзмом), як його намагалася представити певна частина галицького кліру в міжвоєнний період [7, 97].

І. Франко писав про боротьбу науки з вірою [20, 124–125], яка є боротьбою ідей і під час якої прогресивніші ідеї витіснять застарілі. Тому зовсім не йшлося про нищення церков, переслідування віруючих людей чи щось подібне. Його боротьба є не стільки боротьбою з Церквою, релігією чи духовенством, скільки боротьбою зі всякими спробами маніпулювати релігією задля влади чи власного добробуту. Він наголошував, що «радикали ніколи не виступають і не виступали ані против віри в Бога, ані против жадної основи правдивої релігійності… Так само і не виступають проти головних установ церковних, проти церковних тайн і обрядів, а тільки виступали і виступають і будуть виступати завсігди проти надуживання тих установ і обрядів до визискування, обдирання і отуманення народу» [17, 270]. І. Франко як типовий позитивіст вірив у те, що людський розум, на основі наукових підходів, побудує кращі суспільні відносини. «Ми, раціоналісти, – писав він, – ми твердо переконані, що розум і просвіта не суперечать релігії і правдивій релігійності, але противно, мусять бути її основою. Темний, дурний і тупий чоловік не може бути правдиво релігійним» [17, 270].

І. Франко не заперечував також і християнську мораль, але виступав проти «катехитично-догматичної моралі», яку частина духовенства намагається представити як єдино християнську. У передмові до своєї поетичної збірки «Мій ізмарагд» (1897 р.) він пише: «Та я певний, що в основі своїй вона (моральність І. Франка. – І. М.) далеко більше зближена до моральності всіх тих великих учителів людськості, «ищущих Царствія Божія и правди Єго», ніж колінопреклонна, поклоннобийна, черствосердна моральність багатьох стовпів церкви, покликаних та непокликаних оборонців релігії» [21, 180]. Навіть такий, здавалося б, поміркований підхід, з позиції сучасної людини, був на той час досить радикальним. Цей підхід був одним з виявів бунту молодого покоління, яке прагнуло змін. Це був серйозний виклик для консервативної частини тогочасного галицького суспільства. І. Свєнціцький так писав про реакцію на цей виклик: «Ідеологія соціалізму, навіть у найспокійнішій формі поширювання академічних ідей рівности, справедливости й особової волі серед найманців-робітників, була для консервативно-клерикального світогляду австрійського уряду і для галицької суспільности 70-тих років висловом бунту, безбожжя й анархії» [11, 88].

Узагальнюючи, можна сказати, що І. Франко став одним з провідників молодого покоління, в якого з'явилися нові можливості, і яке не хотіло йти шляхом батьків і дідів. Переосмислення релігії, ролі духовенства у суспільстві та секуляризації, що пропонував поет, як нові прогресивні ідеї були гостро сприйнятті консервативною частиною суспільства Вона критикувала його та сприяла створенню образу людини невіруючої. Натомість сам І. Франко не відкидав ідеї Бога та християнської моралі, але рішуче відкидав надмірне втручання духовенства у життя людей та критикував «колінопреклонну та чолобитну» мораль.

1. *Назарук О. Світогляд Франка. Чи може наш нарід приняти його культ? // Нова Зоря. – 1932. – Ч. 45.*
2. *Костельник Г. Ломання душ (з літературної критики) [1923] // Іван Франко у критиці: західноукраїнська рецепція 20–30-х рр. XX ст. – Л., 2010.*
3. *Брагінець А. Іван Франко – видатний атеїст-просвітитель. – Л., 1956.*
4. *Головаха І. Атеїзм Івана Франка. – К., 1961.*
5. *Музичка І. Іван Франко – українському народові невідомий християнин // Вісник Львівського Університету. Серія: журналістика. – 2006. – Вип. 28.*
6. *Гриневич Я. Віруючий Франко. У сторіччя народин Великого Сина України. – Н.-Й., 1956.*
7. *Медвідь І. Між релігією і нацією: дискусії щодо культу Франка в церковному середовищі Галичини в 1920–30-і рр. // Наукові записки Запорізького національного*

університету. – 2014. – Вип. 40.
8. *Савойка Т. Чи був Франко атеїстом? // Новий Час. – 1932. – Ч. 137.*
9. *Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. – Л., 2014.*
10. *Янишин Б. Народовський рух у Галичині як суспільно-політична течія (70–80-і рр. XIX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.*
11. *Свєнціцький І. Суспільне тло творчості Івана Франка // Іван Франко у критиці...*
12. *Франко І. Лист до О.М. Рошкевич, 2.01.1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 48. – К., 1986.*
13. *Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006.*
14. *Франко І. Лист до О.М. Рошкевич, кінець червня 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 48.*
15. *Франко І. Шчо се за інтелігенціja – галицькі попи? // За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України XIX – початку XX ст. – Кн. IV. – К., 1929.*
16. *Франко І. Попи і економічне положінье украінського народа в Галичині // За сто літ...*
17. *Франко І. Радикали і релігія // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 45. – К., 1986.*
18. *Франко І. Лист до О.М. Рошкевич. 20.08.1878 // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 48.*
19. *Франко І. Чого хоче галицька робітнича громада? // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 45.*
20. *Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 45.*
21. *Франко І. Мій ізмарагд. Передмова // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 2. – К., 1976.*

Medvid I.A. The revolt of the generation and Ivan Franko's attitude towards christiniaty and greek-catholic clergy. In this paper the problem of Ivan Franko's attitude towards Christianity and Greek-Catholic clergy is discussed through the conflict of generations. Special attention is given to new views and values which were represented by I. Franko. It is shown that some conservative part of Galicians did not percept these views and values. This caused the creation of the Franko-atheist image.
Key words: I. Franko, clergy, Christianity, revolt of the generation.

Л. І. Рожкова

СУМЩИНА ТА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті аналізується проблема військовополонених періоду Першої світової війни. Розкривається питання залучення полонених до робіт на промислових підприємствах, у сільському господарстві. Особлива увага приділяється військовополоненим німецької та австро-угорської армій, що перебували на території Сумщини.
Ключові слова: *Перша світова війна, військовополонені, Сумщина, примусова праця.*

1914 р. відкрив відлік нового століття, позначеного війнами тотального характеру. Залучення колосальних людських резервів і матеріальних ресурсів, військової техніки, поширення воєнних дій на територію кількох держав призвели до небачених військових втрат. Військовополонені, поряд з пораненими, біженцями, виявились однією з найбільш уразливих соціальних груп. Роки війни стали суттєвим випробуванням суспільства на етнічну, соціальну, релігійну толерантність і на гуманізм в цілому. Вивчення історії військового полону має не лише пізнавальну цінність. На початку XXI ст. у військових конфліктах та локальних війнах, як і сто років тому, потребують вирішення проблеми визначення статусу військовополонених, гуманного ставлення до них, повернення на батьківщину. Засвоєння історичних уроків Першої світової війни сприятиме утвердженню у суспільній свідомості, міжнародно-правовій та політичній практиці антивоєнних цінностей, унеможливить відтворення «втрачених поколінь» у майбутньому.

Однією з провідних тенденцій сучасної історіографії є зміщення дослідницького інтересу з суто воєнних, дипломатичних аспектів у бік соціальних. Як зазначають О. Реєнт і Б. Янишин, «війна – це не лише бойові дії, але й життя соціуму в режимі екстремального часу, глибокі соціальні, економічні, психологічні, ментальні зрушення» [1,20]. 2013 р. побачила світ колективна праця українських істориків – «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна». Це – перше в українській історіографії узагальнююче видання, присвячене впливу війни на суспільні процеси. Певне місце у дослідженні приділено становищу військовополонених австро-угорської та німецької армій, які віднесені до тимчасових маргінальних груп населення. Подаються узагальнені кількісні дані полонених Центральних держав, аналізуються правові документи щодо становища військовополонених, які діяли в період війни, у загальних рисах охарактеризовано їх становище [2, 476–480].

Дослідження німецького історика Р. Нахтігаля розкриває історію розташованого у селищі Дарниця під Києвом табору військовополонених, що існував з весни 1915 р і через який пройшла більша частина військових бранців Центральних держав [3]. Й. Саєвич дослідив роль української громади в утворенні таборів військовополонених українців російської армії в Австро-Угорщині та Німеччині, національно-патріотичну та культурно-освітню працю галицько-буковинських і наддніпрянських громадсько-політичних діячів серед полонених українці; показав матеріально-побутові умови табірного життя [4]. Існує досвід вивчення історії військового полону у регіональному контексті [5–6]. Проте, на матеріалах Сумщини ця проблема ще не досліджувалася. У роботі М. Манька – «Суми та сумчани у документах та спогадах сучасників» згадується табір для військовополонених австро-угорської та німецької армій, що знаходився в Сумах, поблизу залізничного вокзалу, але відомостей про нього немає [7]. У статті сумських краєзнавців Н. Євтушенко та І. Скворцова, присвяченій повсякденному життю Сумського повіту в роки війни, є згадка про сумчанина – солдата А. Фоменка, який потрапив у полон 1915 р., перебував у таборі німецького міста Зальцведель, цитуються його листи до родини [8].

Джерельну базу цієї статті склали документи з фондів Держархіву Сумської обл. Нами залучено документи місцевих органів управління із фондів 814 – «Конотопська міська управа», 1001 – «Земські начальники», 1064 – «Поліцейський пристав 2-го стану Роменського повіту», 1045 – «Поліцейський наглядач Павлівського рафінадного заводу», навчальних закладів, зокрема ф. 820 – «Конотопська чоловіча гімназія» та ф. 2362 – «Колекція документів з історії Сумщини». Тут містяться матеріали, що характеризують становище, умови перебування та праці військовополонених на території Сумщини, а також напрями переміщення полонених наприкінці війни. Документально зафіксовані факти втеч і розшуку місцевою поліцією полонених, а також наводяться приклади гуманного ставлення до військових бранців з боку місцевої влади та цивільного населення.

1994 р. у Сумах відновився вихід газети «Сумской голосъ» (видання під такою назвою виходило в 1905–1906 рр.). До 80-х роковин від початку Першої світової війни побачив світ тематичний номер газети (за редакцією І. Скворцова), який складався з публікацій «Сумского вестника» 1914–1917 рр., листів та щоденників сумчан – безпосередніх учасників війни [9]. На сторінках газети вміщено декілька публікацій, присвячених військовополоненим німецької та австро-угорської армій, що перебували на території Сумщини.

Серед епістолярних джерел особливе місце належить спогадам учасників Першої світової війни. Так, уродженець Канева Олексій Варавва (літературний псевдонім – Олекса Кобець) 1931 р. опублікував автобіографічний твір «Записки полоненого», в якому детально розповідається про участь автора – вояка російської армії – у війні, полон, перебування у таборах Угорщини, втечі з полону та переміщення до табору у німецькому м. Фрайштаті, де провадилася патріотично виховна робота серед полонених українців [10]. Цей твір відтворює події війни очима солдата – українця в лавах армії Російської імперії. Сповнені антивоєнним пафосом, емоційні спогади О. Варавви є суворим вироком «світовому божевіллю». Втім, інформаційний потенціал як архівних, так і опублікованих джерел доволі обмежений, вони висвітлюють тему частково, залишаючи чимало питань відкритими.

Автор, спираючись на архівні документи, опубліковані джерела, ставить за мету проаналізувати правове та соціально-побутове становище як військовополонених російської армії за кордоном, так і полонених армій Центральних держав, зокрема, на території Сумщини. Певне місце приділено становищу такої специфічної групи, як «інородці» – представників корінних народів Середньої Азії, що в умовах війни залучалися до виконання трудової повинності і тим фактично прирівнювалися до військовополонених. Термін «Сумщина» відносно того часу носить умовний характер: фактично йдеться про території, що в період Першої світової війни перебували у складі чотирьох російських губерній: Харківської (Сумський, Лебединський повіт), Полтавської (Роменський, частково Гадяцький, Лохвицький та Зіньківський повіти), Чернігівської (Конотопський, Кролевецький, Глухівський повіти, частина Новгород – Сіверського повіту) та Курської (Путивльський, частково Суджанський повіти). На землях Сумщини квартирувалося декілька військових формувань, зокрема в Сумах – Новгородський драгунський полк, що ввійшов до складу 8-ї армії Південно-Західного фронту, під командуванням генерала О. Брусилова.

Вперше міжнародно-правові норми, що регулюють становище військовополонених, були закріплені у Брюсельській декларації 1874 р. і кодифіковані в Гаазьких конвенціях про закони та звичаї війни 1899 і 1907 рр. [11, 531]. Аналіз публікацій, присвячених проблемі військового полону часів Першої світової війни, дозволяє зробити висновок про порушення за-значених міжнародно-правових норм обома воюючими сторонами.

Після оголошення мобілізації у Київському військовому окрузі, до якого належала територія Сумщини, наприкінці липня 1914 р., було оприлюднене розпорядження полтавського губернатора про необхідність вважати військовозобов'язаних німецьких і австро-угорських громадян військовополоненими [12, 22зв.]. З метою попередження шпигунства, поліцмейстерам і повітовим справникам належало забезпечити стеження за іноземними громадянами, німецькі й австро-угорські піддані, яких підозрювали у шпигунстві, мали бути заарештовані та вислані у Заволзькі губернії. З сумських підприємств, зокрема найбільшого в регіоні Бельгійського анонімного акціонерного товариства «Сумські машинобудівні заводи» (нині – Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання ім. М. Фрунзе) були звільнені іноземні робітники та службовці, а директор заводу А. Бероунський – чех за походженням – прийняв російське підданство і залишився керівником підприємства [7, 178].

Найбільша кількість військовополонених російської армії була захоплена впродовж весни-літа 1915 р., під час «Великого відступу». Того року військовими бранцями стали 750 тис. вояків [13, 149]. Серед них були і уродженці Сумщини, що служили у Новгородському драгунському полку. Певні спроби полегшити долю полонених здійснювали громадські гуманітарні організації, зокрема й міжнародні. У середині 1915 р. в Петрограді створене Всеросійське товариство допомоги військовополоненим. Згідно з уставом, основним завданням товариства визначалося «збирання необхідних полоненим предметів і відправка пожертвувань полоненим російським воїнам у німецькі табори» [14, 4–7]. Доставка зібраних речей була налагоджена за допомогою Червоного Хреста, при тому до відправників поверталися розписки про отримання надісланих речей від воїнів. У відозві Комітету містився заклик: «Граждане! Ваша жертва спасает не менее как человеческую жизнь, может быть, жизнь близкого вам человека. Приготовьтесь к ряду жертв, к продолжительному служению ближнему». Обов'язковими умовами вступу до товариства були повнолітній вік, відсутність судимості та членський внесок у розмірі 3 крб. Найбільше відділення товариства (600 членів) працювало в Петрограді, місцеві осередки мали налічувати не менше 5 осіб. Крім збирання грошових пожертвувань, члени товариства влаштовували концерти, вистави, видавали літературні твори, з метою їх розповсюдження. Отримані від благодійних заходів кошти витрачалися на подарунки полоненим. Важливою функцією товариства було збирання інформації про місця перебування полонених. При Російському товаристві Червоного Хреста функціонував особливий комітет допомоги військовополоненим. У спогадах О. Варавви (Кобця) наводиться опис відвідин табору для російських військовополонених в Угорщині делегацією у складі представників Червоного Хреста, військового командування, а також «якоїсь російської князівни з царського двору» [10, № 7–8, 76–78]. Як свідчить автор, ця місія мала суто формальний характер і жодним чином не покращила нелюдських умов перебування полонених.

Деяку допомогу родинам військовополонених російської армії надавали місцеві органи управління. Наприклад, у червні 1917 р. до Конотопської міської управи було подано заяву біженки Є. Войтюкової, чоловік якої, прапорщик, понад 2 роки перебував у полоні. Жінка просила допомогти їй отримати дрова. Прохання було задоволене [15, 25].

З іншого боку, даних щодо перебування військовополонених армій Центральних держав на території Сумщини до 1916 р. нами не виявлено. У фондах Держархіву Сумської обл. зберігається «Именной список военнопленных австрийской и германской армии, взятых в плен в войну 1914–1917 гг. и прибывших на работы Павловского рафинадного завода», датований 22 вересням 1916 р. [16, 24]. Базуючись на дослідженні Р. Нахтігаля, можна припустити, що вояки прибули з Дарницького табору військовополонених, який на той час був перевантажений [3,108]. Список налічує 119 осіб, вік прибулих – від 19 до 44 років. За національністю – угорці (найбільше), а також румуни, словак, чех, поляк, німці, що походили з Угорщини, Моравії, Богемії, Австрії. Зустрічаються також «русини» (західні українці) із Закарпаття та Буковини. Військові звання полонених: старші та молодші унтер-офіцери, фельдфебелі, єфрейтори, але найбільше – рядових піхотних полків і саперів. Було також 3 гусари кавалерійського полку. Деякі полонені мали поранення. У графі: «Де і коли потрапили у полон» зазначено: Карпати, березень 1915 р.; Перемишль, травень 1915 р.; Волинь, травень

1916 р.; Буковина, травень 1916 р.; Люблін, червень 1915 р.; Броди, станція Самбор, травень 1916 р.; Луцьк, травень 1916 р.; Берестечко, червень 1916 р. До війни полонені мали найрізноманітніші професії: ковалі, слюсар, муляр, чоботарі, купці, робітники, тесля, м'ясник, токар, каретник, пекар тощо.

Гостра нестача робочих рук, внаслідок мобілізацій в російську армію 1914–1915 рр., зумовила необхідність залучення військовополонених до праці у промисловості та сільському господарстві. У квітні 1916 р. Міністерством внутрішніх справ, спільно з військовим відомством і міністром землеробства, були затверджені «Правила про порядок використання військовополонених на сільськогосподарських роботах» (опубліковані російською, польською, німецькою, угорською мовами) [17, 62]. Згідно з ними, умови праці (тривалість робочого дня, харчування) полонених мали бути не кращими, ніж для місцевих працівників, регламентувалися святкові та вихідні дні. В разі злісного ухилення від роботи, полонені могли бути піддані покаранням: арешт «на хлібі і воді» до 7 діб, примусові надурочні роботи у святкові дні. Якщо господар маєтку, в якому працював полонений, відмовлявся від його праці, то в подальшому цей полонений направлявся у розпорядження військової адміністрації.

На місцях розподілом військовополонених відали земства, а загальний нагляд за ними здійснювала поліція. Про масштаби залучення військових бранців до сільськогосподарських робіт свідчить інформація, опублікована у «Сумском вестнике» (серпень 1916 р.): «Для Харківської губ. відпущено 10 тис. полонених» [9, 5]. В період збирання врожаю праця полонених набувала значної ваги. Відповідно до розпорядження, Сумським земством було знято 30% військовополонених з економій Сумського повіту, що призвело до значного скорочення працівників. Розв'язати цю проблему земство намагалося шляхом залучення робітників з Китаю, для чого звернулося до управління Східно-Китайської залізниці, але отримало відмову, з посиланням на заборону китайського уряду.

Частина військовополонених зі згаданого вище «Списка» у травні 1917 р. була відправлена на роботи в Угроїдський маєток, 5 – на роботи у Вихринську економію нащадків П. Харитоненка, 3 – у розпорядження військового начальника, 1 – у Грязнянський маєток. Один полонений, хронічний хворий, направлений у розпорядження Сумської повітової земської управи, ще один втік [16, 25]. До речі, випадки втеч військовополонених траплялися нерідко. Так, у вересні 1916 р. до Полтавського губернського правління надійшов рапорт від Золотоніського повітового справника про втечу та розшук полоненого австрійської армії на ім'я Юзиф, який працював на сільськогосподарських роботах у козака Ф. Кандибова [18, 159].

Певний час військовополонені працювали разом з місцевими робітниками на Павлівському рафінадному заводі. У серпні 1917 р. 23-річний військовополонений Людвіг Шмідт, рядовий 250-го піхотного полку німецької армії, під час роботи у цеху, внаслідок порушення техніки безпеки, отримав важку травму, був доставлений у заводську лікарню, де знаходився під наглядом військовополоненого офіцера. Травмованому була надана медична допомога, але, не приходячи до тями, Л. Шмідт помер. Про цей нещасний випадок надзирателем міліції Павловського заводу було складено протокол за відповідною формою для подання до губернського правління [16, 169].

Сучасні дослідники вказують, що становище військовополонених певною мірою залежало від їх національності [2, 477]. Так, південні слов'яни та румуни користувались деякими привілеями (вільне пересування поза межами табору, пом'якшений режим утримання), а також залучалися до національних легіонів, які мали воювати проти Центральних держав. У вересні 1916 р. було видано циркуляр начальника Харківської місцевої бригади щодо з'ясування бажання полонених сербів, хорватів і словенців, що перебували на сільськогосподарських роботах, служити у Сербській армії. В разі отримання згоди, вони мали терміново прибути на збірні пункти для подальшої відправки на фронт [19, 327зв.].

Особливу соціальну групу, що за своїм становищем була подібна до військовополонених, становили так звані «інородці». За російським законодавством того періоду, представники деяких етнічних груп Середньої Азії, Кавказу, Сибіру були звільнені від військової служби, але, внаслідок нестачі робочої сили в період війни, залучалися до трудової повинності, в тому числі, й на території українських губерній. 29 жовтня 1916 р. були затверджені «Правила про порядок використання інородців, які залучались для робіт на території імперії на державну оборону» [15, 10–11]. Відповідно до них, робітники-інородці за виконання робіт мали отримувати заробітну плату в розмірі, що дорівнював зарплаті місцевих робітників. Вони забезпечувались харчуванням, медичною допомогою, для них створювалися належні побутові умови, надавалася допомога у відправленні зароблених ними грошей на підтримку залишених родин.

Робітники-інородці перебували під наглядом адміністрації підприємств, яка, в разі втечі робітника, нещасного випадку, негайно повідомляла відповідні відомства. У роз'яснені Чернігівського губернатора уточнювалися розцінки за працю інородців: якщо робітник забезпечувався харчуванням, то поденна оплата праці становила 1 крб., без харчування – 1 крб. 50 коп. 3 грудня 1916 р. Міжвідомча комісія з розподілу військовополонених ухвалила рішення направити до Конотопа 25 інородців з Туркестану. Вік прибулих становив 19–42 роки. Вони направлялися на сільськогосподарські, лісові роботи, а також на підприємства. Зокрема, на Конотопському снарядному заводі працювала група робітників-сартів (узагальнена назва уродженців Середньої Азії), на чолі зі старшим сотником Сулейманом Шамшидіновим, який володів російською мовою. За період роботи на заводі впродовж 5 місяців, сарти зарекомендували себе з позитивного боку, а сотник отримав подяку від Конотопської міської управи за виконання обов'язків перекладача.

Після революційних подій у лютому – на початку березня 1917 р., в умовах дезорганізації господарського життя та державних структур, становище військовополонених суттєво змінилося. Вони отримали фактично необмежену свободу пересування, інколи вдавалися до дрібних крадіжок, про що повідомляла місцева преса [9, 6] й навіть долучилися до громадських заходів. Так, у гучному святкуванні Дня народної свободи 1 травня (18 квітня) у Сумах, поряд з місцевими мешканцями, брали участь військовополонені, які працювали на підприємствах міста. Органи влади всіх рівнів не могли забезпечити охорони та утримання полонених. У квітні 1917 р. до Конотопської управи надійшло розпорядження Петроградського мобілізаційного відділу, що стосувалося подальшого переміщення 1918 «інородців», з яких 123 перебували у розпорядженні Чернігівської земської управи, 100 – Новгород-Сіверської, 131 – Глухівської, 60 – Ніжинської, а також 446 – Сосницької, 160 – Стародубської,

264 – Мглинської, 308 – Новозибківської повітових управ та 153 – Остерської, 148 – Кролевецької і 25 – Конотопської міських управ. «Інородці» мали бути відправлені до Курської губ., міст Самари, Саратова, Рязані, Кургана, Омська, Томська тощо [15, 25].

27 травня 1917 р. був оприлюднений наказ начальника гарнізона м. Суми, який містив директиву командуючого військами Московського округу: «Втечі військовополонених набули за останній час масового характеру. Є факти, що вони, видаючи себе за біженців з Польщі, безперешкодно переходять кордон і повертаються на Батьківщину, де поповнюють лави ворогів» [20, 31]. Командування вимагало негайно взяти під варту усіх полонених.

Після проголошення Центральною Радою незалежності України та підписання мирного договору з Центральними державами, розпочалася масова репатріація полонених. Так, згідно з наказом Глухівського повітового коменданта УНР від 20 квітня 1918 р., всі військовополонені австрійці, які перебували на території Глухівського повіту і працювали в економіях, на підприємствах, установах, шпиталях тощо, мали бути негайно відправлені через Путивль–Ворожбу Києво-Московською залізницею до головного табору військовополонених на станцію Дарниця [21, 5]. Звідти для військових бранців починався шлях на батьківщину.

Таким чином, військовополонені, які перебували на території Сумщини в період Першої світової війни, мали певний вплив на господарське життя і загальну атмосферу повсякдення. Як зазначалося, джерельна база дослідження недостатня для глибокого вивчення цієї проблеми. Уточнення потребують кількість військовополонених, їхній склад, обставини перебування, взаємини з місцевою владою та цивільним населенням. Залучення ж до наукового пошуку архівних та інших джерел сприятиме більш глибокому вивченню всіх аспектів історії військового полону. Автор вважає за приємний обов'язок подякувати головному спеціалісту відділу інформації та використання документів Держархіву Сумської області І. Кузьменко за допомогу у підборі та опрацюванні документів.

1. *Реєнт О.Р., Янишин Б.М. Велика війна 1914–1918 рр. в сучасній українській історіографії // Укр. іст. журн. (далі – УІЖ). – 2014. – № 3.*
2. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К., 2013.*
3. *Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни // УІЖ. – 2010. – № 2.*
4. *Саєвич Й. Побут і вишкіл військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914–1918 рр.) // Військово-науковий вісник. – Вип. 7. – Л., 2005.*
5. *Саранча В. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні // Краєзнавство. – 2011. – № 4.*
6. *Лейберов О. Військовополонені на Ніжинщині в роки Першої світової війни // Ніжинська старовина. – 2006. – № 12.*
7. *Манько М.О. Суми і сумчани у документах сучасників. – Кн. 2: 1655–2008. – Суми, 2008.*
8. *Скворцов И.Н., Евтушенко Н.И. Сумы и Сумской уезд в годы Первой мировой войны (1914–1917) // Краєзнавчий збірник: Статті та матеріали / За ред. В. Терентьєва. – Суми, 2006.*
9. *Сумской голосъ. – 1994. – № 8–9. – 19 авг.*
10. *Кобець Олекса. Записки полоненого. Пригоди і враження учасника Першої світової війни // Березіль. – 2010. – №№ 1–10.*
11. *Енциклопедія сучасної України. – Т. 4. – К., 2005.*
12. *Держархів Сумської обл. (далі – ДАСО), ф. 1064, оп. 1, спр. 79.*
13. *Уткин А.И. Забытая трагедия. Россия в Первой мировой войне. – Смоленск, 2000.*
14. *ДАСО, ф. 820, оп. 1, спр. 148.*
15. *ДАСО, ф. 814, оп. 1, спр. 168.*
16. *ДАСО, ф. 1045, оп. 1, спр. 30.*
17. *ДАСО, ф. 1001, оп. 1, спр. 486.*
18. *ДАСО, ф. 1063, оп. 4, спр. 17.*
19. *ДАСО, ф. 1063, оп. 1, спр. 66.*
20. *Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині. – Т. 1 / Упор. Г. Іванущенко. – Суми, 2010.*
21. *ДАСО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 35.*

Rozhkova L.I. Sumy area and war prisoners during the First World War. In the article was examined the situation of war prisoners during the First World War. Is revealed the involvement of army prisoners to the work in industry, in agriculture. The main attention is paid to the German and Austro-Hungarian prisoners who were staying in the Sumy area.

Key words: First World War, war prisoners, Sumy area, forced labor.

Л. Л. Бабенко

ФОРМУВАННЯ АГЕНТУРНОЇ МЕРЕЖІ У СЕРЕДОВИЩІ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ОРГАНАМИ ВУЧК–ГПУ УСРР

У статті аналізуються методи і напрями діяльності спецслужб щодо православного духовенства, які забезпечували всебічну поінформованість партійно-державного керівництва про стан релігійного життя, що давало можливість впливати на перебіг його подій.

***Ключові слова**: духовенство, Православна церква, спецслужби (ВУЧК–ГПУ), репресії.*

Православне духовенство в Україні вже в перші місяці встановлення радянської влади опинилося в орбіті класової боротьби. Кваліфіковане як носій реакційної ідеології поваленого експлуататорського ладу, воно, за задумом більшовиків, мало втратити свій традиційний соціальний статус. Проте, ліквідувати духовенство методами «червоного терору» в ході громадянської війни не вдалося, а масове закриття церков і монастирів настільки ускладнило становище більшовицької влади, що останній довелося вдатися до коригування своєї антирелігійної політики.

Державно-церковні відносини за радянської доби значною мірою вже знайшли своє висвітлення у працях сучасних вітчизняних дослідників В. Пащенка, О. Ігнатуші, О. Тригуба, В. Войналовича, М. Михайлуци, А. Киридон, В. Силантьєва та ін. В основі глибокої зацікавленості проблемою лежать як наукові, так і суспільно-політичні чинники, котрі актуалізуються перебігом подій новітньої історії України. Метою цієї статті – є аналіз технологій та інструментарію руйнування Православної церкви, котрі стали результатом тісної взаємодії партійних органів і радянських спецслужб. Предметом дослідження є роль органів державної безпеки ВУЧК–ГПУ у створенні системи негласних форм збору інформації впродовж 1920 – початку 30-х рр., зокрема, через формування агентурної мережі, що давало можливість встановлення контролю за повсякденною діяльністю духовенства і віруючих.

Органи держбезпеки в умовах радянської влади стали не лише головною опорою більшовиків у боротьбі з класовими ворогами, але й виконували важливу роль інформаційно-аналітичного обслуговування керівництва країни. Як зазначав відомий радянський чекіст П. Судоплатов: «Без відповідного висновку про "фактичний стан справ", за висловом Леніна, керівництво, як правило, не приймало ніяких рішень з кардинальних питань внутрішньої і зовнішньої політики» [1, 16–17]. Антирелігійна стратегія також формувалася значною мірою під впливом висновків, які надавалися органами держбезпеки. Наприклад, циркуляр НКВС УСРР, у структурі якого перебувало ГПУ, від 30 січня 1925 р., застерігаючи місцеві органи вла-

ди від грубого адміністрування і тиску на духовенство, водночас наголошував, що це «не повинно відволікати від головної мети відокремлення церкви від держави – попередження можливості використовувати релігію і церкву в інтересах збереження класового ладу і ослаблювати пильність за тим, щоб церква і релігійні громади не перетворили релігію в знаряддя контрреволюції» [2, 7]. Релігійні організації, на думку авторів документа, були на той час «єдиною легальною формою організації мас – через них формується ідеологія дрібної буржуазії» [2, 14зв.].

Отже, боротьба з духовенством та його впливом мала продовжуватися, але у більш досконалих і витончених, конспіративних формах. У результаті реорганізації Надзвичайної комісії, 22 березня 1922 р. однією з найголовніших функцій Державного політичного управління (ДПУ, рос. – ГПУ) стало інформаційно-аналітичне забезпечення партійно-державних органів. Підготовкою інформації займалися губернські (пізніше – окружні) відділи ГПУ. Вона надсилалася в ГПУ УСРР до Харкова, головам губвиконкомів, секретарям територіальних партійних комітетів, відділам ГПУ сусідніх губерній (якщо цього потребувала оперативна обстановка). Інші структури-адресати визначалися конкретною ситуацією. Інформаційно-аналітичні зведення зі встановленою періодичністю надсилалися керівництву ОГПУ в Москві.

Інформування матеріалізувалося в кількох відмінних за змістом і характером категоріях документів – інформаційних зведеннях або довідках та аналітичних доповідях і звітах. Інформзведення (щоденні, тижневі, двотижневі, місячні) фіксували поточні факти, події, основні тенденції та нові явища політичного і економічного стану адміністративної одиниці, політичні настрої різних суспільних груп, серед яких в окремий розділ виділялося духовенство. Чекісти не обходили увагою жодну найдрібнішу деталь у настроях і поведінці духовенства, релігійного активу та віруючих – висловлювання, чутки, реагування на громадсько-політичні події, заходи радянської влади, підозрілі зустрічі тощо.

Питаннями духовенства займалася спеціальна група політичного відділення секретно-оперативної частини (пізніша назва – секретно-політичні відділи) губвідділів, а в масштабах республіки 6-е відділення СОЧ ГПУ УСРР. З метою одержання необхідної для аналізу політичної ситуації інформації, спецслужби налагодили тотальне стеження за священнослужителями і релігійним активом. Спеціальні підрозділи – інформаційно-агентурні групи – кожного територіального відділу ГПУ були зобов'язані забезпечити наявність дієвої мережі секретних співробітників. Більшість методів і прийомів спецслужб, здебільшого, мали універсальний характер. Про необхідність створення агентурної мережі у середовищі різних соціальних груп суспільства як джерела інформації йшлося вже в перших нормативних документах, які регулювали діяльність ВЧК. Так, у «Положенні про Надзвичайні комісії на місцях», схваленому Всеросійською конференцією ВЧК 1 червня 1918 р. вказувалося, що вони повинні повсякчасно здійснювати «...б) нагляд за місцевою буржуазією й за спрямуванням у її середовищі контрреволюційної роботи; в) доведення до відома місцевої й центральної влади інформації про наявні безпорядки та припинення їх» [3, 7].

Налагодження інформаційно-аналітичної й агентурної роботи вимагав від підлеглих співробітників Ф. Дзержинський у листі до І. Уншліхта, С. Мессінга і Т. Самсонова [4, 10–12]. Він пропонував зосередитися на нагляді за роботою у різних сферах економічного, соціально-політичного, релігійного життя радянського суспільства, вкорінити в їхнє середовище агентуру, готувати періодичні інформаційно-аналітичні звіти. Наказом ГПУ РСФРР № 291 від 14 листопада 1922 р. запроваджувалася класифікація секретних співробітників. Встановлювалося три категорії: 1) агент зовнішнього спостереження (штатний секретний співробітник, що працював по лінії оперативного відділу); 2) інформатор (особа, здебільшого, лояльна до радянської влади, завербована або введена в організацію, установу, помешкання по лінії інформаційного відділу); 3) освідомлювач (особа, завербована з ворожого середовища або введена в антирадянську організацію для висвітлення її діяльності й перебувала в підпорядкуванні секретного та контррозвідувального відділів) [5, 27–28].

Методи роботи з агентурою схематично описані у звітах губернських відділів ВУЧК–ГПУ УСРР, які частково збереглися в центральних і обласних державних архівах. Наприклад, уповноважений губвідділу та його помічники «обслуговували» певну кількість «об'єктів», виявляли відповідні кандидатури та вербували їх для оперативних цілей. У розпорядженні співробітників органів держбезпеки були конспіративні квартири, на яких у визначений час вони зустрічалися з агентами, отримували інформацію, давали чергові завдання. Донесення готували у двох примірниках: один підшивали у літерну справу, інший – в особову справу агента. Далі інформація надходила в інформаційний відділ губвідділу, аналізувалася, зіставлялася з іншими агентурно-оперативними розробками й передавалася для подальшої розробки та реагування [6, 234].

Кожен агент мав псевдо, яким підписував власні донесення. Уповноважені вели списки агентури під справжніми прізвищами. Варто зазначити, що до сьогодні цей вид документації належить до особливо таємної. У доповідних записках, інформаціях, відомостях на отримання грошової винагороди агент фігурував лише під псевдонімом. Водночас діяли жорсткі вимоги щодо змісту, структури, точності наведених даних у донесеннях, які надходили від агентури.

Ще в 1920 р. чекісти визнавали, що «питання освідомлювальної агентури по духовенству найбільш болюче в ЧК за складністю його виконання». Тому, щоб схилити його до співробітництва, широко практикувалися матеріальна винагорода, шантаж, залякування тощо. Вербування агентури вважалося надзвичайно тонкою справою, яка вимагала оперативної майстерності, «знайомства з духовним світом», тому співробітники територіальних, передусім, повітових і окружних відділів ГПУ ретельно інструктувалися з питань «вербування освідомлювачів і ведення особових справ сексотів» [7, 16]. Вже 1922 р. у доповідях губвідділів з'являються повідомлення про конкретні результати. Так, у м. Чернігові працювали 7 освідомлювачів з числа духовенства. Всього за звітний рік інформаційно-агентурною групою були поставлені та виконані 659 завдань із освідомлення, встановлення осіб і спостереження та отримано 3926 так званих оперативних сигналів [8, 10,12зв.,35]. Начальник Подільського губвідділу ДПУ Леплевський у 1923 р. повідомляв, що «за останні три місяці ми провели велику роботу із насадження освідомлювальної мережі на селі.., маємо в кожному значному населеному пункті освідомлювачів... Розглядаючи нашу мережу, з боку працездатності, то вона, на 85% безпартійна, знаходиться у задовільному стані» [9, 21–22].

Співробітники органів держбезпеки орієнтувалися передусім на вербування церковної ієрархії, представників якої змушували «під загрозою суворої відпо-

відальності, видавати щодо духовенства ті чи інші розпорядження, які можуть бути нам (органам держбезпеки. – Л. Б.) корисними». Так, рішенням засідання секретного відділу ВЧК за 1921 р. рекомендувалося, «після деякого ознайомлення з духовним світом і з'ясування рис характеру кожного служителя культу», граючи на марнославстві, «розігрувати різні варіанти, заохочуючи їхні побажання й задуми» [10, 233–234]. Загалом, варто виділити найбільш поширену мотивацію вербування, яка застосовувалася в практиці чекістів щодо духовенства: залякування репресивними заходами стосовно самих священиків чи членів їхніх родин, шантажування компрометувальними фактами, обіцяні гарантії збереження парафії, привілеїв, використання особливостей характеру особи, зокрема кар'єризму, марнославства тощо, штучне розпалювання інтриг та ворожнечі, матеріальну зацікавленість. Останнє, на думку чекістів, було найдієвішим чинником: «При цьому субсидії – грошові та натурою – без сумніву. будуть зв'язувати їх (священиків. – Л. Б.) і стосовно іншого, а саме того, що він буде вічний раб ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність» [10, 234].

Політику фінансування ВУЧК–ГПУ на агентурно-оперативні потреби визначало Політбюро ЦК КП(б)У, створюючи спеціальні комісії. Так, один з протоколів «особливої теки» Політбюро персоніфікує одну з таких комісій, «у складі тт. Чубаря, Затонського і Поповича» [11, 92–92зв.]. Численні факти архівних документів свідчать про поширену практику підкупу сексотів, з одного боку, та постійну нестачу коштів на потреби «розкладення духовенства» – з іншого. Наприклад, начальник Подільського губвідділу ГПУ І. Леплевський направив до губвиконкому листа з проханням: «У зв'язку з використанням усіх кредитів.., прошу асигнувати по 40 тис. руб. на місяць, які необхідні для секретної роботи з поглиблення розколу серед духовенства» [12, 97]. Згодом начальник секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону ГПУ УСРР зазначав в одному з донесень: «Утримання сексотів по Ж[ивій] Ц[еркві] й організація розколу обходиться в колосальні суми грошей, беручи до уваги бездонність попівських кишень» [13, 19]. У 1926 р. керівництво ГПУ зазначало, що «жодна сфера чекістської роботи не потребує так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання» [14, 39].

Повідомлення добровільних чи вимушених сексотів давали можливість співробітникам спецслужб працювати на випередження, маніпулювати людьми, змушуючи грати відведену їм роль, усувати «неблагонадійні елементи», провокувати інтриги для зриву певних заходів у церковному житті тощо. Неблагонадійні священики перебували на оперативному обліку або в оперативній розробці. На них заводилися справи-формуляри, в яких накопичувалися матеріали стеження, компрометуючі факти, критична маса яких дозволяла заводити кримінальні справи. Так, коли у 1924 р. стало очевидним, що єпископ Пахомій (Кедров) зі своїми прихильниками ставив за мету «не дати можливості організуватися групі "Жива церква" у Чернігові, виникла потреба "прибрати" Пахомія, щоб розвалити створену ним "прогресивну" групу. У терміновому порядку були зібрані матеріали і заведена слідча справа, передана згодом до ревтрибуналу. Пахомія засудили до заслання на 3 роки, внаслідок чого припинила своє існування "прогресивна група"» [8, 6–6 зв.]. Коли Пахомій повернувся з заслання у 1928 р., на нього знову була заведена справа-формуляр. До чергового арешту в 1930 р. вона становила 2 томи, тоді як сама кримінальна справа 21 аркуш [15].

Директивні документи ОГПУ СРСР та ГПУ УСРР постійно наголошували на необхідності посилення агентурно-оперативної роботи спецслужб у галузі релігійного життя. Особливо актуалізувалося це питання з початком проведення суцільної колективізації. Циркулярний лист ОГПУ СРСР № 37 від 22 березня 1930 р. безпосередньо вказував, що, у зв'язку з загостренням класової боротьби, численні церковні організації вийшли далеко за межі тієї діяльності, якою займалися раніше, і перетворилися на відверто антирадянські організації, що ставлять перед собою певні політичні завдання. Крім того, «церковники», як стверджував документ, були «керівниками контрреволюційних організацій і угруповань, організаторами і натхненниками масових куркульських виступів» [16, 1].

Водночас, наполягаючи на закритті церков та інших молитовних будинків у районах суцільної колективізації й адміністративному виселенні священиків, керівництво ОГПУ пропонувало «зайняти особливу лінію» щодо «служителів культу-освідомлювачів», які тут проживали: «Треба цінних освідомлювачів зберегти там для подальшої роботи по церковниках. Менш цінні освідомлювачі, які можуть потрапити під виселення з районів суцільної колективізації, не повинні втрачати зв'язку з органами ОГПУ. Їх треба буде використати як освідомлювачів і на новому місці проживання, повідомивши у відповідні органи ОГПУ про їх переїзд». Не такою привабливою виглядала перспектива тієї групи освідомлювачів, які виявилися «абсолютно некорисними в сенсі їх працездатності і цінності». Система відмовлялася від використаного баласту: «З такими повинен бути розірваний зв'язок із взяттям їх на облік». Потенційними об'єктами репресій ставали агенти, запідозрені в подвійній грі: «До освідомлювачів-церковників, які виявилися при перевірці двурушниками, необхідно застосувати суворі репресії (підкреслено в документі. – Л. Б.)» [16, 7].

Інший циркуляр секретно-оперативного управління ОГПУ № 30 від 28 січня 1931р. у контексті вказівки про «посилення спецагентури серед церковників» вимагав від територіальних відділів ГПУ використовувати для залучення нової агентури процеси слідства та ліквідації «контрреволюційних організацій, маючи на увазі, що об'єкти цієї організації можуть бути найбільш цінними спецагентами як особи, що відіграють велику роль у контрреволюційній діяльності церковників» [17, б/н].

Духовенство було позбавлене права таємниці листування, оскільки останнє підлягало тотальній перлюстрації з боку органів ДПУ і перетворювалося, таким чином, на одне з головних джерел для інформаційно-аналітичних документів. Керівники Чернігівського губвідділу ДПУ доповідали: «Вся кореспонденція, яка проходить через пошту, перлюструється... Порядок перегляду наступний: вся підозріла на вигляд, до запитання, кореспонденція духовенства (підкреслення наше. – Л. Б.) і за завданнями окремих груп секретно-оперативної частини переглядається вся» [8, 22].

Отже, залучаючи весь наявний арсенал методів вербування, органи ВУЧК–ГПУ постійно нарощували свою присутність на всіх рівнях релігійних громад. За документами ГПУ УСРР вдалося встановити певну динаміку вербування агентури у середовищі православного духовенства. У 1927 р. секретним відділом всього було завербовано 266 осіб, із них за липень-вересень – 121, далі у вересні – 36, жовтні – 26, листопаді – 43, грудні – 22 особи. У січні 1928 р. – 39, лютому – 24, березні – 36, квітні – 30, у першому півріччі 1929 р. – 88 осіб [18, 199зв.,219зв.,260зв.]. Отже, аген-

турна робота виявилася одним з найдієвіших інструментів забезпечення поінформованості органів державної влади про все, що відбувалося у православному релігійному середовищі. Система заходів спецслужб сприяла моральному переродженню значної частини духовенства, вкоріненню конформізму в його свідомості та поведінці.

1. *Судоплатов П. Разные дни тайной войны и дипломатии. – М., 2001.*
2. *Держархів Чернігівської обл. (далі – ДАЧО), ф. П-8477, оп. 3, спр. 358.*
3. *ВЧК–ГПУ: Сб. док. / Сост. Ю. Фельштинский. – Бенсон; Вермонт, 1989.*
4. *Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 76, оп. 3, д. 150.*
5. *Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991: Справочник / Под ред. А. Яковлева; авт.-сост. А. Кокурин. Н. Петров. – М., 2003.*
6. *Отчёт Екатеринославской губернской Чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 по 1 ноября 1921 г. – Д., 1994.*
7. *ДАЧО, ф. Р-15, оп. 4, спр. 13.*
8. *ДАЧО, ф. Р-15, оп. 4, спр. 9.*
9. *Держархів Вінницької обл. (далі – ДАВО), ф. П-1, оп. 1, спр. 57.*
10. *Митрофанов Г., протоиерей. История Русской православной церкви. 1900–1927 гг. – СПб., 2002.*
11. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 16. спр. 34.*
12. *ДАВО, ф. Р-925, оп. 8, спр. 8.*
13. *ДАВО, ф. П-1, оп. 1. спр. 58.*
14. *ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2318.*
15. *ДАЧО, ф. П-8840, оп. 3, спр. 6832.*
16. *Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ), ф. 13, спр. 383.*
17. *ДА СБУ, ф. 13, спр. 385, 23.*
18. *ДА СБУ, ф. 13, спр. 370, т. 15.*

Babenko L.L. Agent network formation among Orthodox clergy by Soviet Ukraine's Security Services. In this article are analised methods and derclions of Security Services work with clergy. It proved partys's leaderschip fuly information about the situation in religious life and gave the opportunity to influence on that situation.

Key words: clergy, Orthodox Church, Security Services, repression.

І. С. Спека

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ У ЗАПОБІГАННІ ДИТЯЧІЙ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ (середина 1940-х рр.)

У статті аналізується діяльність громадськості у боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у повоєнні роки. Показані форми допомоги неповнолітнім з боку громадськості: колективний та індивідуальний патронат, проведення недільників, декадників, місячників для створення грошових і продовольчих фондів допомоги дітям-сиротам, дітям фронтовиків тощо.

Ключові слова: *безпритульність, бездоглядність, громадськість, патронат.*

Сьогодні в Україні дослідження дитячого виміру повоєнного періоду набуває особливої актуальності та практичного значення, яке диктується необхідністю не лише об'єктивної реконструкції минулого, але й усвідомленням потреб модерного соціуму та прогнозувань перспектив на майбутнє. Адже вже сотні дітей та підлітків Східної України постраждали внаслідок військових дій, через втрату рідних та відсутності житла. Для українського суспільства проблема дитячої безпритульності та бездоглядності не є новою, адже така категорія, як діти вулиці виникла ще внаслідок Першої світової війни та голоду 1932–1933 рр., але найбільш страхітливих масштабів вона набрала саме під час та після німецько-радянської війни. Можна припустити, що саме тоді сирітство стало наймасовішим явищем за всю історію України.

Зі здобуттям Україною незалежності, у вітчизняній історичній науці розпочався процес, який триває донині, оновлення й віднайдення історичних істин пам'яті, орієнтованих на власну державу. На передній план активно виходять дослідження історії окремих категорій населення, серед яких безпритульні та бездоглядні діти теж є об'єктом вивчення. Помітне місце у дослідженні таких соціальних явищ, як дитяча безпритульність та бездоглядність займає книга Г. Голиша – «У вирі війни» [1], в якій досліджено становище неповнолітньої категорії населення під час війни та перших повоєнних років, визначені обсяги безпритульності та бездоглядності, державна політика у сфері захисту дитини тощо. Заслуговує на увагу й студія Л. Голиш [2], де розглянута класифікація та специфіка функціонування спеціальних дитячих установ в Україні повоєнної доби. Слід виділити й ряд праць регіонального характеру П. Доброва [3], Я. Овчинікової [4], Н. Касянової [5], які надають характеристику дитячої безпритульності та бездоглядності у воєнний та повоєнний період на прикладі Донбасу. Метою цієї статті є аналіз участі громадськості у виявленні та боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у середині 1940-х рр.

У радянській історіографії, через надмірну гіперболізацію ролі партії у вирішенні проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності, всі діти-сироти воєнного та повоєнного періоду були проголошенні «державними». Хоча, на нашу думку, в ефективному вирішенні цих проблем, слід враховувати й ідею ідеологічного чинника згуртованості тодішнього суспільства, коли лихо війни розглядалося як спільна проблема і на вирішення її наслідків були зібрані всі зусилля. Потрібно не забувати і про роль громадськості у подоланні дитячої безпритульності та бездоглядності.

Форми допомоги неповнолітнім з боку громадськості були різноманітними. Найпоширенішими стали колективний та індивідуальний патронат, проведення недільників, декадників, місячників для створення грошових і продовольчих фондів допомоги дітям-сиротам, дітям фронтовиків тощо [6, 60]. Важливу роль у запобіганні дитячої безпритульності та бездоглядності відіграли комсомольські та профспілкові організації. Комсомольці брали активну участь у влаштуванні дітей-сиріт і, разом із органами народної освіти, відшукували на вулицях, ринках та вокзалах безпритульних та бездоглядних дітей, влаштовували їх у дитячі будинки, допомагали віддати під патронат чи на всиновлення. Чималих зусиль вони доклали й у процесі облаштування дитбудинків і дитприймальників. Власними силами ремонтували будівлі, виготовляли або ремонтували меблі, збирали серед населення посуд, постільну білизну, одяг тощо. Наприклад, у м. Черкаси комсомольці самостійно організували дитячий будинок та дитприймальник [7, 1–2].

Українські комсомольські організації створили грошовий та продуктовий фонди допомоги дітям-сиротам. Лише впродовж 1944 р. на засіданні бюро ЦК ЛКСМУ це питання розглядалося 22 рази. У фонд допомоги дітям-сиротам та дітям фронтовиків у 1944 р. силами комсомольців і молоді було зібрано на Ворошиловградщині – 203792 крб., у Запорізькій обл. – 824068 крб., у м. Мелітополь – 112633 крб. [8, 56]. Всього, станом на 12 квітня 1944 р., на спеціальний рахунок ЦК ЛКСМУ надійшла сума 5611469 крб. За даними з п'яти областей, у продовольчий фонд допомоги дітям поступило 323 т продуктів харчування, верхнього одягу – 4360 предметів, взуття – 2500 пар. Тоді

ж народився ще один комсомольський почин – виплата постраждалим дітям комсомольських стипендій. Лише за 1944–1945 рр. їх було виплачено на суму 4,6 млн. крб. [9, 58]. Опікувалися комсомольці й дозвіллям неповнолітніх, намагалися зробити радісним для дітей фронтовиків і дітей-сиріт кожне свято приносячи подарунки, влаштовуючи вистави. Значну увагу вони приділяли політико-виховній роботі мешканців дитбудинків, спрямовуючи її на патріотичний курс [8, 3–4].

Ще одним масовим, всенародним рухом у боротьбі з повоєнною дитячою безпритульністю та бездоглядністю стало усиновлення дітей і опіка над ними. Не дивлячись на голод і розруху, десятки тисяч дітей отримали нові сім'ї. Вже 1946 р. в Українській РСР 70680 дітей перебували на патронаті, 35200 – під опікою, 5800 – усиновлені [6, 85].

Долею дітей, яких війна залишила без рідних та житла, опікувалися також військовослужбовці. Прикладом такої турботи про неповнолітніх військовими, стала 50-та гвардійська стрілецька дивізія, що зібрала 427,4 тис. крб. на організацію дитячого будинку для дітей фронтовиків і взяла над ним шевство. До кінця війни вони відрахували на його утримання 1,4 млн. крб. За рішенням обкому КП(б)У, цьому спеціальному дитячому закладу присвоїли ім'я 50-ї гвардійської дивізії [6, 61]. Своєю чергою, моряки Чорноморського флоту переказали на рахунок Сумського обкому комсомолу понад 6 тис. крб. цільовим призначенням для дітей-сиріт. У листі до сумчан вони писали: «Передайте всім комсомольцям Сумської області від моряків Чорноморського флоту наш палкий привіт і вдячність за піклування про дітей радянських воїнів». Діяльну участь у допомозі знедоленим дітям Української РСР взяли відомі радянські воєноначальники, зокрема Р. Малиновський [10, 90].

Варто зазначити, що форми допомоги дітям з боку громадськості регіонально мали й деякі особливості. Так, наприклад, у Донбасі, поряд із загально розповсюдженими (діяльність у справі патронування та всиновлення дітей-сиріт, матеріальна допомога через проведення недільників, декадників, місячників та одноразових акцій для створення грошових і продовольчих фондів допомоги дітям-сиротам, шефська діяльність) мали регіональні особливості. По-перше, це створення дитячих будинків при промислових підприємствах. Саме робітники Донбасу виступили ініціаторами цієї благородної справи. У Сталінській обл. на 1945 р. функціонували 6 дитбудинків такого типу. Поряд зі створенням промислових дитячих будинків, активно організовувалося й шефство підприємств Донбасу над дитячими виховними установами регіону, що передбачало здійснення ремонтних робіт у дитячих закладах, забезпечення їх паливом на зимовий період, допомогу у роботі підсобних господарств. Нерідким явищем було й перерахування одноденних заробітків до фондів допомоги дітям. За почином робітників Рутченківського коксохімічного заводу та жінок-активісток Кіровського району м. Сталіно, в усьому регіоні розгорнувся збір коштів для допомоги дітям загиблих воїнів Червоної армії [5, 11]. Ще однією особливістю в діяльності громадськості Донбасу було функціонування материнських рад при підприємствах, що здійснювали не лише матеріальну допомогу підліткам, які влаштовувались на роботу, але й організовували шевство над ними.

Таким чином, поряд із турботою держави про дітей, які у результаті війни залишися без батьківської опіки чи житла, вагому роль відіграла й громадськість. Навіть у часи розрухи та голоду не існувало поняття «чужі діти». Люди активізували всі сили та ресурси для виявлення та влаштування таких дітей, створюючи спеціальні фонди допомоги, беручи під опіку чи всиновлюючи, надаючи допомоги усіма можливими ресурсами.

1. *Голиш Г.М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941–1945 рр.). – Черкаси, 2005.*
2. *Голиш Л.Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР 1943–1950 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2007.*
3. *Добров П., Грідіна І., Касьянова Н. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші повоєнні роки на прикладі Донбасу. – Донецьк, 2011.*
4. *Овчинікова Я.С. Діти і підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.– Донецьк, 2011.*
5. *Касьянова Н.М. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943–1953): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2010.*
6. *Гриценко Т.Т. Піклування партії та уряду про дітей // Укр. іст. журн. (далі – УІЖ). – 1975. – № 3.*
7. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 99.*
8. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132.*
9. *Киричок Р.І. Участь комсомольських організацій України у всебічній допомозі фронту (1943–1945) // УІЖ. – 1986. – № 5.*
10. *Ленська В.В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків в роки війни // УІЖ. – 1987. – № 9.*

Speka I.S. Public participation in prevent of child homelessness and neglect (the middle 1940th's). In the article is analised the public activity in prevention of child homelessness and neglect in the post-war years. The author shows forms of public assistance: collective and individual patronage, spending public events in order to create cash and food funds of aid for orphans, children of soldiers and others.

Key words: homelessness, neglect, public assistance funds, patronage.

І. В. Гавриш

ОСОБЛИВОСТІ ПОДВИЖНИЦЬКОГО СЛУЖІННЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИХ СВЯЩЕНИКІВ СТАНИСЛАВІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В 1946–1989 рр.

Активна діяльність нелегальних греко-католицьких священиків свідчила про несприйняття радянського ладу і нелегального становища УГКЦ. Особливу увагу автор приділяє проведенню підпільних греко-католицьких обрядів і богослужінь, розкриває особливості заходів конспірації, несприйняття частиною духовенства російського православ'я, показує зближення греко-католиків з римо-католицькими священиками. Духовенство Станиславівської єпархії зуміло не лише вистояти і перенести численні удари з боку атеїстичного режиму, але й організувати власну підпільну структуру і вести наполегливу боротьбу за права своєї Церкви.

Ключові слова: *УГКЦ, Станиславівська єпархія, священик, підпілля, греко-католики, КДБ.*

Упродовж кількох століть Українська греко-католицька церква (УГКЦ) була тісно пов'язана з українським етносом. У часи найтяжчих випробувань вона була охоронцем не тільки релігійного духу, а й національної ідентичності багатьох українців. Радянське керівництво добре усвідомлювало, яку роль відігравала УГКЦ у національно-політичному та релігійно-культурному житті Галичини, а тому докладало максимум зусиль для її зменшення. Прикриваючись рішенням Львівського собору, опираючись на радянську репресивну машину, Москва планомірно взяла курс на нищення української нації, через ліквідацію УГКЦ.

Історія Станиславівської єпархії УГКЦ у період підпілля частково висвітлювалась у наукових працях І. Андрухіва, І. Пилипіва [1], В. Марчука [2], Я. Стоцького [3]. В основному, вони описали релігійно-політичну ситуацію на теренах єпархії напередодні та після

ліквідації УГКЦ і рух за легалізацію Церкви. Особливості подвижницького служіння греко-католицьких священиків періоду радянського колоніалізму майже не вивчалися, узагальнюючих праць з проблеми створено не було, а тому аналіз питання є актуальним. Метою статті є вивчення подвижницького служіння греко-католицьких священиків Станиславівської єпархії в 1946–1989 рр. Нами поставлено завдання аналізу проведення нелегальних релігійних обрядів, заходів безпеки, яких неодмінно дотримувалися священики в період підпільного служіння, а також розкрити внутрішню пов'язаність греко-католицького духовенства з населенням регіону.

Львівський собор 1946 р. мав на меті офіційне узаконення фактичного розгрому УГКЦ, який активно здійснювали радянські репресивні органи. Незважаючи на всі спроби комуністичного режиму і промосковської церкви, греко-католики зуміли залишитися вірними світогляду та започаткували сорокалітній період підпільної діяльності своєї Церкви. Греко-католицька церковна ієрархія добре усвідомлювала, що в радянських реаліях войовничого атеїзму знищення Церкви є неминучим, а тому намагалася підготувати до цього духовенство. Ще до початку відвертих репресій владики подбали про висвячення своїх наступників. Не залишився осторонь цих справ і станиславівський єпископ Г. Хомишин, який навесні 1945 р. висвятив на підпільних єпископів-помічників С. Лукача, С. Вапровича, Г. Балагурака й І. Слезюка [4, 17–18].

З переходом УГКЦ на нелегальне становище, було заборонено проведення будь-яких греко-католицьких обрядів і богослужінь. Відповідно, кожен священик, який і надалі виконував душпастирські обов'язки за греко-католицьким обрядом, переступав закон. З погляду радянського судочинства, він мав бути притягнений до кримінальної відповідальності як служитель забороненої релігійної організації. Враховуючи несприятливу релігійно-політичну ситуацію, більшість священнослужителів єпархії погодилася прийняти православ'я і влилася в лоно Російської Православної Церкви (РПЦ). Так, за офіційними даними радянських органів влади, із 270 греко-католицьких священиків Тернопільської обл. – 200 виявили згоду возз'єднатися з московським православ'ям і мали на це відповідні довідки від «Ініціативної групи». Решта 70 щодо «возз'єднання» з РПЦ остаточно не визначилася або прийняла рішення перейти в підпілля УГКЦ [3, 55]. У Станіславській обл. з 322 священиків до «Ініціативної групи» вступили 269 [5, 75–76]. Заборона комуністичним режимом УГКЦ ще не означала її повної ліквідації на території єпархії. Невозз'єднане і нерепресоване духовенство перейшло в підпілля і проводило таємну душпастирську діяльність.

Центральне місце в житті УГКЦ займає Свята Літургія. Її основою є святе таїнство Євхаристії (Святе Причастя), оскільки в християнській традиції прийнято вважати, що встановив і виконував Євхаристію сам Ісус Христос. Згідно з католицьким вченням, через Євхаристію Христос є присутній у церкві тілом і кров'ю [6]. Тому безпосереднім обов'язком священнослужителя є залучення вірних до релігійних богослужінь, насамперед, до відправи Святої Літургії. Попри те, що в часи підпілля участь вірних у Святій Літургії ускладнювалася низкою чинників (офіційна заборона Церкви, відсутність священиків, нагляд органів КДБ, нестача релігійної літератури, ритуального посуду тощо), Служба Божа залишалася невід'ємною складовою життя Церкви. Богослужіння відправлялись таємно у приватних будинках, перед дверима зачинених церков, у відпустових місцях [4, 33].

Зі спогадів респондентів довідуємося, що приблизно до 1950 р. у с. Радча Лисецького р-ну церква не була офіційно зачинена, хоча православного священика не було. Це давало людям змогу самим щонеділі сходитися до церкви і разом з дяком співати утреню чи Святу Літургію. Інколи приїжджав о. О. Стернюк і вечорами відправляв Службу у хатах вірних. Дотримуючись заходів безпеки, вікна закривали веретами. Спочатку люди приступали до святої сповіді, а перед ранком священик відправляв Літургію [7, 3]. Такі місця підпільних відправ умовно називалися станицями, які у Станиславівській єпархії почав запроваджувати о. З. Кисілевський. До приходу священика у станиці вже все мало бути підготовлене до богослужіння – ризи, престіл, чаша [6, 14].

Найкраще ілюструють особливості підпільного служіння спогади очевидців. Якщо священик відправляв Літургію в міському багатоквартирному будинку, то Служба була тільки читана, інколи співана упівголоса. Трохи кращою була ситуація на селі. Так, о. В. Семенюк два роки обслуговував невеликий хутір Слобудчину, неподалік Обертина. Всі жителі хутора були греко-католиками, тому священик мав можливість відправляти Службу Божу серед білого дня, не боячись облави. На релігійні відправи в Слобудчину сходилися вірні не тільки з навколишніх населених пунктів – Обертина, Чортівця, Жукова, Яківців, а й із Коломиї, Ланчина та навіть гірського Космача. Перед тим як отець мав прибути на хутір, церковні організатори розносили цю звістку серед довірених людей по всій околиці. Найбільш урочисто на Слобудчині відзначалися свята Пресвятої Євхаристії. Просто неба ставили чотири престоли, а малі діти, які йшли попереду процесії, посипали дорогу пелюстками квітів [8, 27].

Підпільний священик, дотримуючись заходів конспірації, не мав права носити з собою церковні ритуальні речі. Якби під час обшуку в нього виявили, наприклад, чашу чи ризи, то мали б усі підстави для арешту. Під час поїздки до вірних, всі необхідні речі для Служби везли у своєму багажі супроводжуючі особи – монахині чи члени третього чину. В автобусі вони сідали окремо від отця та не розмовляли з ним всю дорогу. Владика П. Василик, згадуючи про особливості свого підпільного служіння у с. Клубівці на Тлумаччині, розповідав, що на зупинці його ввечері вже чекали молоді хлопці з ліхтарями. Про своє прибуття владика подавав сигнал червоним кольором ліхтаря, а йому відповідали зеленим. Якщо були відомості про засідку КДБ, то сигнал про небезпеку подавався теж червоним кольором [9, 19]. Щойно прибувши до села, вони зустрічалися в домовленому місці та разом ішли до тієї хати, де мала відправлятись Свята Літургія [8, 23]. При вхідних дверях обов'язково виставлялася сторожа, яка мала попередити про наближення представників влади чи каральних органів і таким чином священик мав можливість заховатися чи втекти [6, 14].

Зі спогадів о. І. Качанюка дізнаємось, що миряни тих населених пунктів, де він проводив священицьку діяльність, таємні богослужіння називали «весіллям». Утаємничені особи казали вірним УГКЦ, що ввечері має приїхати «вуйко» і тому вони запрошують їх на «гостину» [10]. Таємні релігійні богослужіння, здебільшого, відвідували люди старшого віку. Молодші, маючи страх перед втратою місця роботи, рідко приходили на Службу Божу. Молодь активно почала залучатись до релігійного життя за греко-католицьким обрядом лише наприкінці 1970-х рр. Вони стали запрошувати підпільне духовенство святити хати, хрестити дітей, давати шлюб [11, 14].

Враховуючи умови пастирського служіння греко-католицьких священиків у період радянського колоніа-

лізму, варто зазначити, що, в більшості випадків, духовенство у рідній місцевості змушене було тримати в таємниці відомості про свій священицький стан і вибирало місцем свого душпастирства інший район або навіть область [8, 24]. З метою постійної конспірації, греко-католицьким кліром було розроблено метод заміщення священиків на парафіях. При цьому, зауважмо, впродовж 1940–80-х рр. не було чітко визначених територіальних обмежень в обслуговуванні вірних. Парафією стала вся Україна. Доволі часто священики міняли місця свого пастирського служіння. Було визначено, що одного місяця священик їде служити в Тернопільську обл., а наступного – в Івано-Франківську. До того ж часто змінювали райони та села, в яких служили. Це робилося для того, щоб уникнути арешту, а отже, часта зміна місця служіння була необхідною, бо якщо сьогодні зауважили одного священика, то завтра вже буде інший, якого ще не знають в обличчя представники державних органів влади [12, 4].

Пастирська діяльність підпільних священиків УГКЦ на території Станиславівської єпархії ускладнювалася через відсутність спеціальної богослужбової літератури. У повсякденному вжитку духовенства були служебники, требники, акафісники, здебільшого, переписані від руки українською та заховані у спеціальних місцях [13, 12]. Це стосувалося, насамперед, молитовників, Катехизму, Святого Письма, «Наслідування Христа» Т. Кемпійського [4, 34]. Нерідко в пригоді ставала література, якою користувалася Московська патріархія – мінеї, тріодь, Біблія, оскільки ці книги можна було дістати легально [14]. Більше літератури мали підпільні єпископи. Зі спогадів очевидців дізнаємося, що велику бібліотеку мав владика П. Василик. Греко-католицьке духовенство змушене було позичати спеціальну літературу в колег і нерідко найнеобхідніші молитви вивчали напам'ять [13, 12].

Аби не привертати зайвої уваги органів влади і мати змогу прогодувати себе, доволі часто греко-католицьке духовенство влаштовувалося на офіційну державну роботу. Найбільшою популярністю користувалися непрестижні професії кочегара, сторожа, які дозволяли більше часу приділяти духовній праці. Так, о. М. Сімкайло, після висвячення у 1974 р., вісім років працював у пожежній охороні, де «більше часу витрачав на добрі християнські справи, на виконання своїх священицьких обов'язків, а не на те, щоб робити на державу», оскільки одну добу працював, а три доби мав вільного часу [13, 7]. Вступивши до підпільної семінарії о. М. Косила у с. Дора наприкінці 1970-х рр., о. З. Гончарик влаштувався на роботу кочегаром санаторія «Черемшина» у Ворохті [15, 9]. Проте, були і винятки. Так, о. М. Підлесецький працював бухгалтером на Янівському цементному заводі [16, 4], а о. Р. Кияк у 1950-х рр. працював учителем у с. Грушка Тлумацького р-ну, переїхавши згодом на Богородчанщину. На кожній педраді йому доручали виконувати атеїстичні завдання, але він завжди відмовлявся. Незважаючи на те, що діяльність вчителів перевіряли кожного свята і неділі, владика продовжував діяльність. Мандруючи селами Прикарпаття і Гуцульщини, він не тільки відправляв Святу Літургію, але й проводив реколекції і навіть, за допомогою сестер-монахинь, організував першу сповідь дітей у с. Дора. [6, 10–11].

Найсуворішої конспірації греко-католицьке духовенство дотримувалося під час похоронної відправи. Всі необхідні релігійні обряди священики відправляли у хаті, нерідко навіть у сусідній, а на цвинтар уже не йшли. Так, о. К. Когут 1977 р. у хаті відправив чин похорону свого рідного брата за греко-католицьким обрядом. Оскільки ж влада знала про його священицьку діяльність, то він, дотримуючись заходів безпеки, наказав рідним офіційно запросити на похорон православного священика Сидоренка [11, 3]. Через кілька днів після похорону, священик приходив на цвинтар і запечатував гріб. Були навіть такі випадки, що вірні приносили священику грудочку землі з могили і він вдома відправляв Службу Божу та освячував землю святою водою [17, 11].

Уповноважений Ради у справах РПЦ і правоохоронні органи в загальних рисах здогадувалися про діяльність підпільних священиків, але не завжди могли проконтролювати час і місце проведення підпільних відправ. Цей факт свідчить не про непрофесіоналізм радянських спецслужб, а про глибоку вірність, високу моральну стійкість і відданість віруючих греко-католиків. Тому поодинокими були й випадки, коли представники правоохоронних органів зверталися до греко-католицького духовенства для виконання певних релігійних обрядів і попереджали про майбутній обшук. У спогадах о. Р. Кияк згадував про хрестини дитини дільничного міліціонера у с. Дора Яремчанського р-ну [6, 16].

Спеціальної та систематичної координації роботи греко-католицьких душпастирів у підпіллі не було. Здебільшого, священнослужителі діяли на власний розсуд і зверталися до владики тільки в разі нагальної потреби. Єпископи тільки давали певні настанови. Варто зазначити, що доступ до єпископа в умовах постійної конспірації мали далеко не всі священики, навіть ім'я ординарія знали тільки старші, молодим його не говорили [4, 32–33]. Для прикладу, інформацію про єпископські свячення С. Дмитерка владика І. Слезюк довірив тільки двом священикам – о. Кияку і о. Винничуку, щоб, у разі його арешту чи смерті, вони знали про неперервну тяглість єпископського служіння єпархії [6, 17]. Перебуваючи в постійному страху, дотримуючись заходів безпеки, священики УГКЦ почали використовувати для підпільного душпастирського служіння псевдоніми. Зокрема, о. Р. Кияк був відомий у цей час під іменем «отця Андрія», або «особи Ікс» [6, 18], а о. М. Косило використовував псевдо «Мирон» [17, 11].

Відомо, що радянські органи влади для тиску на греко-католицьких священиків застосовували репресії проти їхній сімей і родин. Щоб не привертати увагу односельчан і державних органів влади, в деяких священицьких родинах набула поширення традиція відвідування православних храмів для видимості. У своїх спогадах племінниця о. К. Когута – В. Періг згадувала, що святити воду чи паску вони завжди ходили до православного храму (хоча вдома мали все посвячене греко-католицьким священиком), щоб менше було пересудів. Отець Когут закликав хоч раз на рік, на Великдень, іти до церкви, «бо від церкви відказуватись не можна», оскільки всі церкви були побудовані задовго до заборони УГКЦ, то вони є греко-католицькими, але забороняв цілувати хреста із рук православного священика [11, 2].

Офіційно вступивши в «Ініціативну групу» і прийнявши православ'я, частина возз'єднаного духовенства не дотримувалася догматів і обрядів РПЦ. Ця ситуація мала свій вплив на релігійне життя єпархії загалом. З одного боку, УГКЦ офіційно не існувала, але в підпіллі жила її релігійна традиція, з іншого – легально діяла впроваджена РПЦ, але реально в храмі відправлялися греко-католицькі служби, оскільки деякі священики де-факто залишалися греко-католиками за своїм духом і за богослужінням. Підтвердженням цього є інформація, що парох с. Вовчинці – о. Василь Гринишин, перейшовши у православну віру, відправляв усі богослужіння за греко-католицьким обрядом. На

той час станиславівським православним єпископом був Й. Сафраш, греко-католики ж перебували в підпорядкуванні кардинала Й. Сліпого. Тому досить важко було визначити, кого з них згадує отець на Святій Літургії [18, 16].

Таким чином, всі спроби комуністичного режиму знищити УГКЦ зазнали краху. В тому числі й духовенство Станиславівської єпархії, залишаючись вірним батьківській вірі та католицькому престолу, зуміло вистояти перед натиском тоталітарної атеїстичної системи, започаткувавши період підпільного пастирського служіння. Попри несприятливі політичні умови, відсутність спеціальної релігійної літератури і ритуального посуду, греко-католицькі священики, долаючи десятки та сотні кілометрів, все одно несли до людей Слово Боже.

1. *Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. – Надвірна, 2010.*
2. *Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. – Івано-Франківськ, 2004.*
3. *Стоцький Я. Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989 рр.). – Тернопіль, 2003.*
4. *До Світла Воскресіння крізь терни катакомб. Підпільна діяльність та легалізація Української Греко-Католицької Церкви. – Л., 2012.*
5. *Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-389, оп. 1, спр. 5.*
6. *Інтерв'ю з о. Романом (Андрієм) Кияком від 26.11.1993, м. Івано-Франківськ. Інтерв'юер: Б. Ґудзяк // Архів Інституту Історії Церкви (далі – АІІЦ).*
7. *Інтерв'ю з о. Романом Остап'яком від 02.06.1995, м. Івано-Франківськ. Інтерв'юер: Н. Павликівська // АІІЦ, П-1-1-518.*
8. *Літургія підпільної Церкви. Спомини. Статті. Інтерв'ю. Фотоматеріали: Збірник / За ред. І. Говери. – Тернопіль, 2014.*
9. *Інтерв'ю з єпископом Павлом Василиком від 22.10.1996, м. Коломия, Івано-Франківська обл. Інтерв'юер: Л. Купчик // АІІЦ, П-1-1-455.*
10. *Інтерв'ю з о. Іваном Качанюком від 14.05.2015. с. Фитьків, Надвірнянський р-н, Івано-Франківська обл. Інтерв'юер І. Гавриш. – Особистий архів автора.*
11. *Інтерв'ю з п. Василиною Періг від 20.03.1994, м. Бучач. Інтерв'юер: Я. Стоцький // АІІЦ, П-1-1-301.*
12. *«Церква потребує добре освічених людей»: Інтерв'ю з єпископом Володимиром Війтишиним, Правлячим Архиєреєм Івано-Франківської єпархії УГКЦ, членом Вченої Ради та професором кафедри теології Івано-Франківської теологічної академії // Нова Зоря: Всеукраїнський греко-католицький часопис. – Івано-Франківськ, 2011. – Ч. 27. – 17 листопада.*
13. *Інтерв'ю з о. Миколою Сімкайлом від 26.08.2000. Інтерв'юер: А. Кузик // АІІЦ, П-1-1-1160.*
14. *Як виглядало навчання у підпільних семінаріях УГКЦ? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.credo-ua.org/2012/01/56892.*
15. *Інтерв'ю з о. Зиновієм Гончариком від 26.11.1993, м. Івано-Франківськ. Інтерв'юер: Я. Стоцький // АІІЦ, П-1-1-238.*
16. *Інтерв'ю з п. Теофілом Підлисецьким від 04.04.1993, м. Львів. Інтерюер: С. Смолюк // АІІЦ, П-1-1-139.5.*
17. *Інтрв'ю з о. Михайлом Косилом від 12.10.1999, м. Яремче, Надвірнянський р-н, Івано-Франківська обл. Інтерв'юер: В. Чуляк // АІІЦ,П-1-1-1026.*
18. *Інтерв'ю з п. Володимирою Кандюк від 30.11.1993, м. Івано-Франківськ. Інтерв'юер: Н. Павликівська // АІІЦ, П-1-1-360.*

Gavrish I.V. Features of ascetic serving by Greek-Catholic priests in Stanislaviv's diocese in the 1946–1989th's. The activity of illegally-existing Greek-Catholic priests showed the opposition of the Soviet system and the illegal UGCC. The author payed the special attention to carrying out the clandestine Greek-Catholic rites and worship, revealed the features of conspiracy, the rejection of of the Russian Orthodox Church by the part of the clergy, showed the Greek-Catholic and Roman-Catholic priests rapprochement. The Stanislaviv's diocese clergy has managed not only to survive and suffer multiple blows from the atheist regime, but also to organize their own clandestine structure and to fight hard for the rights of the Church.

Key words: Ukrainian Greek Catholic Church, Stanislaviv's diocese, priest, Underground, Greek Catholics, The Committee of State Security (KGB).

О. С. Швець

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УРСР НАПЕРЕДОДНІ ПЕРЕБУДОВИ

У статті, на основі архівних документів, аналізується характер релігійного життя в Україні та основні аспекти державної політики щодо різних конфесій у середині 1980-х рр.

***Ключові слова**: релігія, конфесія, релігійна громада, перебудова, антирелігійні заходи, православна церква, греко-католики, протестанти.*

Релігійне життя в УРСР першої половини 1980-х рр. тривало в умовах жорсткого контролю держави. Керівна роль комуністичної партії, що контролювала всі стадії становлення особистості, за допомогою соціальних інститутів – дитячих садочків, шкіл з організаціями жовтенят та піонерів, комсомолу, трудових колективів колгоспів, заводів, лікарень тощо – мала забезпечити домінанту матеріалістичного світогляду. Проте, півстолітнє панування «безбожної» влади не змогло викорінити духовні потреби людини. Хоча кількість віруючих була не переважаючою, вони відігравали вагому роль, про що свідчать десятиліття боротьби з так званими «релігійними пережитками». В Радянській Україні продовжували хрестити дітей і дорослих, висвячувати молодих священиків, здійснювати інші релігійні треби служителі більше 10 конфесій.

Дослідженням релігійного життя в Україні 1980-х рр. займалися вітчизняні науковці – О. Бажан, В. Єленський, Ю. Данилюк, П. Панченко, П. Яроцький. Серед провідних дослідників взаємин між радянською державою та Руською православною церквою (РПЦ) варто назвати В. Пащенка і канадського вченого Д. Поспєловського. Історію Української греко-католицької церкви (УГКЦ) досліджували Т. Бублик, О. Муравський. Становище протестантських конфесій в УРСР зазначеного періоду висвітлене у працях Ю. Вільхового, Т. Грушової, М. Жукалюка, О. Лахна, В. Любащенко, М. Мокієнка, О. Назаркіної, О. Парасея, Ю. Решетнікова, С. Саннікова. Внесок у вивчення релігійного життя в окремих регіонах УРСР зробили І. Андрухів (Прикарпаття), О. Лешко (Закарпаття), В. Рожко (Волинь), О. Сотник (Сумщина), С. Яремчук (Буковина). Метою нашої розвідки є аналіз особливостей релігійного життя в Україні напередодні запровадження М. Горбачовим «курсу на перебудову», а відтак, і виявити особливості державної політики щодо різних конфесій.

У першій половині 1980-х рр. становище релігійних організацій в Україні не зазнало кардинальних змін, порівняно з попереднім десятиріччям. На думку В. Єленського, доба Л. Брежнєва стала «періодом орієнтаційної кризи у радянській релігійній політиці». Для центрального партійного й державного апарату ставала очевидною неможливість подальшого тотального придушення релігійної активності. З іншого боку, цей апарат був нездатний виробити нову політичну лінію у цій сфері, яка була б сумісна з ленінськими постулатами боротьби з релігією [1, 346].

У період керівництва Ю. Андропова (1982–1984) для політики у сфері релігії була притаманна певна двозначність. З одного боку, посилилися репресії про-

ти інакодумців, зокрема й віруючих, які активно займалися місіонерською діяльністю, виданням релігійної літератури, її поширенням. Серед жертв репресій були православні священики, віруючі інших конфесій. Баптисти з незареєстрованих громад складали на початку 1980-х рр. основну масу в'язнів совісті. З іншого боку, стосовно православної церкви політика режиму Ю. Андропова була м'якшою, поступливішою. Повернення Свято-Данилівського монастиря та збільшення кількості учнів духовних шкіл у РПЦ приписують саме Ю. Андропову [2, 380–381]

Жорсткішим щодо релігії виявився період керівництва К. Черненка (1984 – березень 1985). Ще будучи секретарем ЦК, він виступив із доповіддю «Актуальні проблеми ідеологічної, масово-політичної роботи партії» на пленумі ЦК КПРС 14–15 червня 1983 р., наголосивши на тому, що формування наукового, марксистсько-ленінського світогляду залишається основою комуністичного виховання людини. Розкриваючи механізм ідеологічної роботи партії серед різних верств населення, він зауважив, що «численні ідеологічні центри намагаються не тільки підтримувати, а й насаджувати релігійність, надати їй антирадянської, націоналістичної спрямованості» [3, 461]. На квітневому пленумі 1984 р. з питань шкільної реформи К. Черненко знову наголосив на необхідності виховання громадянина з міцними комуністичними поглядами, що не залишало місця для релігійного різнодумства. На думку Д. Поспєловського, заклики цього пленуму були програмою «ідеологічного тероризування сім'ї», що підтвердилося у постанові ЦК КПРС про роботу комсомолу у липні 1984 р. Мова йшла про посилення контролю за дозвіллям молоді, щоб сприяти виробленню атеїстичних смаків [2, 383].

Непримиренну позицію у релігійному питанні займав і В. Щербицький, який очолював Комуністичну партію України в 1972–1989 рр. Він не раз висловлював занепокоєння непропорційно великою питомою вагою релігійних громад України у загальносоюзному масштабі і мав рішучий намір змінити такий стан речей [1, 347]. Показовою є трансформація поглядів цього впливового політичного діяча. Якщо в 1950-х рр. В. Щербицький позиціонував себе як поборник всього українського (мови, культури), висловлювався за розширення прав республіки, то з середини 1960-х рр. – виступав противником національних ідей, «випромінював якусь неприязнь до всього українського» [4, 75]. Відтак, за його керівництва не передбачалося ніяких позитивних змін у політиці республіканської влади щодо релігії. В Україні ж, як слушно зауважує В. Єленський, склалася сумна «політична традиція» менш терпимого ставлення до національних і релігійних рухів, ніж вимагалося з центру. «Те, за що в Москві стрижуть нігті, – гірко жартували в Україні, – у Києві відтинають пальці» [1, 346].

У таких несприятливих політичних умовах тривало релігійне життя в Україні середини 1980-х рр. Незважаючи на десятиріччя антирелігійних кампаній, релігійна мережа УРСР була однією з найбільших у Радянському Союзі і на 1 січня 1985 р. складала 6262 об'єднання. З них зареєстрованих – 5722, поза реєстрацією – 540. Найбільшу кількість громад мала Руська православна церква (4049). З інших конфесій найчисельнішими були євангельські християни-баптисти (1165 громад), значно поступалися їм адвентисти сьомого дня та християни віри євангельської (141 та 119 громад відповідно). Серед конфесій релігійних меншин виділялися – католицька (98) та реформатська (81) церкви. Окрім них, функціонували нечисленні громади старообрядців (49), іудеїв (14) та молокан (5). Вагому частку становили релігійні групи, що діяли «поза реєстрацією». Серед них найбільше було Свідків Єгови (205), п'ятидесятників (188) та баптистів (77) [5, 7].

Окрім розгалуженої релігійної мережі, Україна лідирувала і за рівнем релігійності населення, який вважався тут вищим, ніж у сусідніх Білорусі та Росії. Значною мірою ця перевага забезпечувалася за рахунок населення західних областей УРСР. Радянські науковці та чиновники «уникали оцінок рівня релігійності» як загалом у СРСР, так і в окремих республіках. Тоді як зарубіжні дослідники, скажімо В. Флетчер, на основі доступних йому емпіричних джерел, стверджували, що цей показник був досить високим – біля 45 % населення Радянського Союзу [1, 350].

Найбільший вплив на населення республіки мала православна церква, завдяки глибоким історичним і культурним традиціям на українських теренах. З огляду на це, саме РПЦ була основною мішенню антирелігійних нападок. У радянській пресі регулярно друкувалися статті викривального змісту, Рада у справах релігій та місцеві органи влади вживали заходи, спрямовані на зниження активності релігійних громад, скороченням мережі РПЦ, контролювали фінансово-господарську діяльність церкви, протидіяли залученню до богослужінь дітей та молоді тощо. Представники місцевих органів влади, громадського активу, уповноважені Ради у справах релігій по областям, правоохоронні органи, партійні функціонери пильно слідкували за проведенням у республіці найбільших християнських свят – Різдва, Великодня тощо. Підготовка до кожного з них швидше нагадувала план антитерористичної операції. Крім того, що в ці, священні для кожного християнина, дні організовувалися збори трудових колективів, концерти художньої самодіяльності, вечори питань і відповідей, інші заходи; віруючих, особливо молодь, просто могли не пустити до храму дружинники. Фактично засоби протидії церкві не змінювалися десятиліттями [6, 51].

Втім, попри всі цькування, православна церква, в особі своїх керівників, продовжувала запевняти радянську владу у своїй цілковитій лояльності, не виносячи на широкий загал невдоволення постійним адміністративним тиском. Лише окремі представники духовенства мали сміливість «у голос» висловлювати незгоду з таким станом речей. Крім того, РПЦ тісно співпрацювала з радянським режимом у боротьбі з греко-католиками.

УГКЦ, яка після Львівського собору 1946 р. існувала підпільно, до середини 1980-х рр. зберегла структуру, єпископат і клір. Ядром її виступало невоз'єднане з православ'ям духовенство, колишні насельники греко-католицьких монастирів, парафії, що відмовлялися переходити до РПЦ. Разом з тим, на Галичині та Закарпатті існував істотний прошарок так званих «кріптоуніатів» (прихованих прихильників греко-католицизму), які відвідували православні храми, але зберігали специфічну католицьку ментальність [7, 8]. Про активну діяльність підпільної церкви свідчать і докладні записки чиновників Ради у справах релігій. Так, старший інспектор В. Кондаков, звітуючись про результати відрядження на Івано-Франківщину, зазначав, що «в області виявлено більше 10 населених пунктів і 4 міста, де відмічається діяльність уніатського духовенства.., проживає 46 колишніх уніатських священників, 81 монахиня і 122 покутника... Біля 15 священиків нелегально здійснюють релігійні обряди» [8, 16].

Радянська влада вела непримиренну боротьбу з так званими «залишками уніатства» в Західній Україні.

Одним з її напрямів були заходи з ліквідації автентичної атрибутики у храмах, що в минулому були греко-католицькими. Значну увагу на це звертали функціонери Ради у справах релігій. Так, у довідці «Про хід освоєння (знесення) колишніх культових споруд в Івано-Франківській області» перший заступник голови Ради П. Пилипенко повідомляв про значне поширення в діючих і недіючих церквах «уніатської» атрибутики: ікон, розп'ять, хрестів тощо [8, 36].

Політика радянської влади щодо протестантських громад, у зв'язку з їх різноманітністю, була більш варіативною. Звісно, різнилося ставлення до представників лояльних релігійних структур – Спілки ЄХБ та Церкви Адвентистів сьомого дня, і до «бунтівних» – прихильників Ради Церков ЄХБ, п'ятидесятників, адвентистів-реформістів, Свідків Єгови. Якщо перші користувалися певною підтримкою радянської влади, завдяки своїй конформістській позиції, то інші – нещадно переслідувалися, притягувалися до адміністративної та кримінальної відповідальності. Зареєстровані в УРСР релігійні громади і кроку не могли ступити, не отримавши дозволу від Ради у справах релігій чи місцевих органів влади. Так, Спілка ЄХБ узгоджувала з функціонерами Ради час проведення конференцій, список учасників, програми виступів, надавала уповноваженим характеристики на духовенство з приводу зачислення їх на біблійні курси тощо.

Показовою була «турбота» Ради у справах релігій при РМ СРСР, з приводу підготовки до проведення чергового з'їзду Всесоюзної Ради ЄХБ (ВРЄХБ), що мав відбутися у березні 1985 р. Повідомляючи голову Ради у справах релігій при РМ УРСР про дозвіл на проведення цього заходу, вона пропонувала: «Період підготовки до з'їзду місцевими органами влади і уповноваженими Ради варто використати для посилення роботи з прихильниками "РЦ ЄХБ", необ'єднаними п'ятидесятниками і менонітами..; встановити ефективний контроль за всіма об'єднаннями ЄХБ.., особливо уважно варто розглянути питання про проведення зборів у незареєстрованих об'єднаннях, що підтримують ВРЄХБ, не допускаючи ні однієї необґрунтованої відмови в проханнях віруючих (підкреслено нами – О. Ш.), але рішуче відкидаючи спроби окремих груп віруючих до відокремлення; при розгляді усіх питань, особливо при визначенні норм представництва віруючих на передвиборні наради, неможна допускати адміністрування, утисків прав окремих груп віруючих (підкреслено нами – О. Ш.) [9, 54–56]. Прикметно, що вирази «неможна допускати адміністрування», «не допускати утисків прав окремих груп віруючих», які зустрічаються у цьому документі, рідкість для інших, що надсилалися з центру. Це пояснюється саме побоюванням радянської влади щодо можливого ослаблення Спілки ЄХБ. Оскільки об'єднання було інспіроване радянською владою і не відповідало інтересам віруючих різних конфесій – баптистів, п'ятидесятників, менонітів – воно було досить нетривким.

З прибічниками РЦ ЄХБ і баптистськими громадами, що ухилялися від реєстрації, проводили систематичну роботу з «виховання поваги» до радянських законів і влади: колективні та індивідуальні бесіди в молитовних будинках, на квартирах, у райвиконкомах та прокуратурі. Організаторів підпільних молитовних зібрань притягували до адміністративної відповідальності, штрафували. У результаті цих заходів на середину 1980-х рр. удалося дещо зменшити кількість прибічників РЦ ЄХБ [10, 134].

Більшість громад християн віри євангельської (п'ятидесятників) у досліджуваний період діяли в УРСР нелегально. Правоохоронні органи у першій половині 1980-х рр. щорічно фіксували в середньому 400–500 правопорушень, пов'язаних з ухиленням п'ятидесятників від реєстрації, виконання громадських обов'язків та служби в армії. Постійні переслідування і утиски з боку владних структур сприяли зростанню серед п'ятидесятників еміграційних настроїв. Радянська держава всіляко перешкоджала прагненню цих віруючих виїхати за кордон. Результатом цього протистояння стало створення ще 1981 р. Комітету представників п'ятидесятників, що домагалися виїзду з СРСР (Комітет «Право на еміграцію»). Репресивний апарат тоталітарної держави неухильно переслідував діячів цієї організації, а частина учасників комітету в Україні була засуджена на різні терміни ув'язнення [11, 84–86].

На відміну від євангельських християн-баптистів, адвентисти не мали єдиного всесоюзного духовного центру. Він був ліквідований ще у 1960 р. У середині 1980-х рр. в Україні існували зареєстровані громади АСД, окремо діяли незареєстровані громади адвентистів «реформістського руху» та інші групи адвентистів, не згодних з втручанням держави у справи церкви. Адвентисти прагнули відновити єдиний республіканський центр управління, але радянська влада затягувала цей процес. На численні клопотання пресвітерів АСД про дозвіл вибрати республіканське керівництво, Рада у справах релігій відповіді не давала [12, 323]. Радянська влада, як і відносно інших релігійних громад, чинила постійний адміністративний тиск на Церкву АСД, втручалася у її внутрішньоцерковне життя. Уповноважені по областях нарікали центральному керівництву на те, що значна частина дітей з сімей адвентистів не ходить по суботам до школи, що їх залучають до молитовних зібрань. Місцеві органи влади та уповноважені проводили роз'яснювальні бесіди з пресвітерами про неприпустимість порушення релігійного законодавства. Хоча «проблема суботи» залишалася невирішеною.

Свідки Єгови зазнавали чи не найбільших переслідувань в УРСР. Їхні громади діяли підпільно, відмовляючись від реєстрації. За керівництва Ю. Андропова, Україною прокотилася ще одна хвиля переслідувань Свідків Єгови, відбулося декілька групових судових процесів над віруючими у Східній Україні. Все ж, напередодні перебудови Свідків Єгови вже не притягали до кримінальної відповідальності за політичними звинуваченнями. Зазвичай же, їхню діяльність кваліфікували як адміністративні порушення і накладали штрафи [12, 554].

Релігійні об'єднання національних меншин (Римо-Католицька, Реформатська, Іудейська церкви) становили порівняно незначну частку від загального числа конфесій у середині 1980-х рр. в УРСР [5, 8]. Їхнє становище мало чим відрізнялося від статусу інших громад. Варто зазначити, що майже всі вони діяли в правовому полі, тобто були офіційно зареєстровані. Політика радянської влада стосовно цих об'єднань була направлена на відокремлення етнічного компоненту від конфесійного, на нейтралізацію впливу закордонних релігійних центрів [1, 347].

Загалом, релігійне життя в Україні напередодні перебудови було нелегким. Зареєстровані громади знаходилися під пильним оком чиновників, не могли й кроку ступити, не повідомивши про це Раду у справах релігій. Значна частина протестантських громад уникала реєстрації, не бажаючи надмірного контролю влади. Політика держави у сфері релігій не зазнала суттєвих змін з брежнєвських часів, схожими залишалися і заходи з викорінення релігійності. Однак помітним все

ж було деяке послаблення репресивних методів, порівняно навіть з початком 1980-х рр. Серед засобів покарання за неналежне виконання радянського законодавства про культи частіше використовували адміністративні стягнення. Кількість засуджень віруючих з політичних мотивів фактично звелася нанівець.

1. *Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI ст. – Л., 2013.*
2. *Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX в. – М., 1995.*
3. *Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х рр. – Полтава, 2005.*
4. *Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1940–1980-і рр.). – К., 1999.*
5. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 4648. – Оп. 7 (Т. 2). – Спр. 302.*
6. *ЦДАВОУ. – Ф. 4648. – Оп. 7 (Т. 2). – Спр. 310.*
7. *Єленський В.Є., Перебенесюк В.П. Релігія. Церква. Молодь. – К., 1996.*
8. *ЦДАВОУ. – Ф. 4648. – Оп. 7 (Т. 2). – Спр. 311.*
9. *ЦДАВОУ. – Ф. 4648. – Оп. 7 (Т. 2). – Спр. 304.*
10. *Лахно О. Церковна опозиція Євангельських християн-баптистів в Україні (1940–1980-ті рр.). – Полтава, 2009.*
11. *Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. – К., 2000.*
12. *Історія релігій в Україні: у 10 т. // Редкол.: А. Колодний та ін. – Т. 6: Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови) / За ред. П. Яроцького. – К.; Дрогобич, 2007.*

Shvets O.S. Religious life in the USSR the eve of Perestroika. The nature of religious life in Ukraine and the main aspects of the government policy in concerning to the various confessions in the middle of 1980th are presented in the article, based on archival documents.

Key words: church, confession, Religious community, Perestroika, anti-religious measures, Orthodox Church, Greek Catholics, Protestants.

В. Д. Міщанин

КОЗАЦЬКА РОДИНА КАШІВ І ГОНЧАРСТВО

Досліджено сторінки з життя представників козацької родини Кашів, члени якої залишили помітний слід в історії опішнянського гончарства.

***Ключові слова**: Лука, Митрофан, Артем, Іван Каші, Мотрона Назарчук (Каша), опішнянське гончарство.*

Село Малі Будища, що знаходиться на північних околицях столиці українського гончарства – Опішного, в другій половині XIX – на початку XX ст. належало до Заїченської волості Зіньківського повіту, Полтавської губ. й було відомим гончарним осередком Полтавщини. Помітну роль у громадському житті села того періоду відігравала козацька родина Кашів. Лука Іванович Каша (? – 1894) 1868 р. був обраний попечителем нещодавно відкритої церковнопарафіяльної школи, а згодом працював сільським старшиною [1]. Його син Сава (1856–1919) також був попечителем земської та церковнопарафіяльної шкіл, а також регентом церковного хору при Різдво-Богородичній церкві [2].

Лука Каша у вільний від літніх робіт час займався трохи гончарюванням, а згодом покинув цю справу [3]. Його син Митрофан також навчився гончарювати, але від постійної підвищеної вологості в хаті захворів на запалення легенів і помер молодим [1]. Артем Савович Каша (1907–1942) закінчив на початку 1920-х рр. гончарну школу в Опішному, згодом працював там же в гончарній майстерні, що належала до об'єднання «Кустарь-кредит». У 1927 р. вступив на керамічний факультет Полтавського технікуму промкооперації. Після його закінчення в 1930 р. займався встановленням обладнання для переробки матеріалів у новозбудованому цеху артілі «Художній керамік» («на Кардашевому»). Під час Голодомору 1932–1933 рр. працював у м. Тбілісі, де допомагав організовувати гончарне виробництво. З собою з Опішного він узяв двох гончарів і одну малювальницю – сестру Мотрону. Після повернення продовжив працювати в «Художньому кераміку». 1936 р. в Опішному знову було відкрито гончарну школу, де Артем Каша обіймав посади старшого інструктора та викладача керамтехнології [4]. Після того, як в 1937 р. арештували директора школи Якова Корицького, деякий час керував цим закладом [5, 127]. Навчався заочно в Ленінградському гірничому інституті. З початком німецько-радянської війни був мобілізований і направлений на Волховський фронт. Отримав важке поранення, помер у госпіталі і був похований під Ленінградом [5].

Іван Савович Каша (1895–1947) в 1915 р. закінчив Учительську семінарію імені Миколи Гоголя у Великих Сорочинцях. Навчався заочно в Херсонському державному педагогічному інституті імені Надії Крупської. У 1920-х рр. жив і вчителював у селі Орданівці, а в 1930-х рр. – в Опішному [6]. Після арешту Сергія Реви восени 1937 р., Іван Каша, окрім основної роботи, став викладачем фізики й математики в Опішнянській школі майстрів художньої кераміки, де працював до її закриття в 1941 р., внаслідок початку німецько-радянської війни [7, 127]. У 1945 р. Івана Кашу було нагороджено нагрудним значком «Відмінник народньої освіти» за № 373 [5].

Мотрона Савівна Назарчук (до заміжжя – Каша) (19.11.1911 – 11.09.2008) – знаменита опішнянська малювальниця 1930–60-х рр. Це про неї в середині 1960-х рр. тодішній головний інженер заводу Трохим Демченко сказав у одному з інтерв'ю: «Людини, яка любить кераміку більше, ніж вона, я не зустрічав» [8, 4]. Любов до гончарства в Мотрони Назарчук з'явилася ще в дитинстві. Вже на схилі своїх літ вона пригадувала про це так: «Я тоді була ще дуже мала, а брат (Артем. – В. М.), закінчивши початкову школу в 1919 р., в цьому ж році поступив в гончарну школу. Кожного дня він приносив зразки роботи, яку там давали. Я, було, жду не дождусь, коли вже прийде брат із школи... В нас дома був на квартирі (тимчасово) художник-технолог з Миргорода... Приніс з заводу птаху з глини (зозулю). Помальовану хляндровкою. Поставив на столі. Коли на неї світило сонце, я глянула, і душа в мене вийшла аж у горло. Такої краси я ще зроду не бачила. Мама мене ганяла: «Не йди в ту хату, не підходь до столу», а я, як заворожена стою, не можу одірвати очей. Тоді, мабуть, кераміка увійшла в мою душу, та вже й не кидала її аж до цього часу» [4].

У 1927 р.Мотрона прийшла працювати в майстерню, яка належала до «Кустарь-кредиту» й функціонувала при гончарній школі в Опішному. Її учив малювати відомий художник Іван Гопкало, який у ті роки працював у селищі. Окрім цього, доводилося виконувати різноманітну допоміжну роботу, зокрема виносити посуд під час завантаження горна. Як пригадувала майстриня, «цієї роботи я намагалась не пропускати, бо вироби були мальовані, і виносивши їх до горна, могла роздивитись, як вони зроблені. Це також збагачувало мою уяву про малюнки і малювання. Через півроку мене вже перевели в майстерню як мальовщицю, хоть ще й без визначеної платні, а через рік я вже працювала як повноцінна мальовщиця» [9]. На-

прикінці 1929 р. утворилася гончарна артіль «Художній керамік», в якій стала малювати і Мотрона Савівна.

Разом з братом Артемом в 1932–1933 рр. вона їздила на роботу в Тбілісі, «де навчала безпритульних дітей малювати на посуді» [1]. Після повернення в Опішне знову працювала в «Художньому кераміку», а 1935 р. – малювальницею у Василькові, під Києвом, у тамтешній гончарній артілі. Там же одружилася з Саливоном Назарчуком, який за професією був формувальником електроізоляторів. Невдовзі подружжя повернулося в Опішне, де в них 1936 р. народився син Леонід. Чоловік працював ліпником і формувальником у «Художньому кераміку», а Мотрона Савівна в 1937–1939 рр. навчалася в Опішнянській школі майстрів художньої кераміки. Після її закінчення працювала в цій же школі інструктором з малювання [10].

З 1943 р. й до виходу на пенсію (в 1967 р.) Мотрона Назарчук розмальовувала посуд у «Художньому кераміку». Протягом цього часу вона була серед передовиків виробництва, виконуючи норми виробітку на 110–150 %. 1947 р. її відзначили медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» [11, 139], а за «систематичне перевиконання плану і відмінну якість виробів широкого вжитку була нагороджена дипломом I ступеню з довічною надбавкою 20% до зарплати від Полтавської обласної ради» [10]. Її портрет неодноразово було занесено на заводську Дошку пошани. Глиняні вироби, розмальовані Мотроною Савівною, експонувалися на різноманітних виставках як у Радянському Союзі, так і за кордоном, зокрема в Брюсселі, Марселі, Загребі, Монреалі, за що їй неодноразово вручали премії.

У першій половині 1960-х рр. Мотрона Назарчук очолювала бригаду комуністичної праці малювальниць цеху № 1 заводу «Художній керамік», входила до складу президії постійно діючої техради на заводі. 1967 р., у зв'язку з хворобою сина, вона змушена була переїхати в Запоріжжя. Там, упродовж 1970 – першої половини 80-х рр. працювала (з перервами) в майоліковому цеху при Заводі стінових матеріалів. Востаннє розмальовувала глиняні вироби, коли їй було 73 роки. Тоді її попросили допомогти підприємству. За її словами, малювати було їй «вже трудно, рука не слухається, як раніше», але заняття улюбленою справою приносило їй задоволення [8].

1988 р. помер її син Леонід Назарчук, а Мотрона Савівна ще понад 20 років прожила в самотності. З кінця 1980-х – до початку 90-х рр. вона листувалася зі своїми колишніми колегами в «Художньому кераміку» – Параскою Біляк і Зінаїдою Линник, а в 1990-х – з Марією Боярчук. Це допомагало легше переносити самотність і подумки бувати в рідних місцях, зокрема в Малих Будищах. Згодом цю роль відігравало її листування зі мною. Це наочно підтверджують рядки її листів: «Ваші листи мене дуже піддержують духовно. Завдяки їм в мене ще з'являється енергія жити і працювати хоть писанням листів... А я, коли читаю ваші листи, то ніби переношусь в той час, коли я ще жила на батьківщині в с. М-Будищечка» [8]. Або ж: «Дивлюсь без кінця на ці фотографії, і в згадках оживають всі вулиці нашого села. Живу в Запоріжжі вже давно, привикла тут, а рідні місця завжди з болем згадуються. Хоть уже багато там помінялось, а вулиці залишились ті ж самі. Який великий слід залишає в душі рідне місто, де ти народився і виріс. Я така вдячна вам, Вікторе Даниловичу! Ви оживили мою душу своїми листами і фотографіями» [12].

Земний шлях Мотрони Савівни Назарчук, довгий і тернистий, закінчився 11 вересня 2008 р. Похована вона в Запоріжжі, поряд зі своїм сином Леонідом.

Отже, підсумовуючи викладене, можна зазначити, що два представники козацької родини Кашів – Артем Савович і Мотрона Савівна –зробили значний внесок у гончарство Опішного XX ст.

1. *Лист Назарчук Мотрони до Міщанина Віктора. 06.11.2003. – Приватний архів автора.*
2. *Лист Назарчук Мотрони до Міщанина Віктора. 28.12.2001. – Приватний архів автора.*
3. *Лист Назарчук Мотрони до Міщанина Віктора. 05.10.2004. – Приватний архів автора.*
4. *Лист Назарчук Мотрони до Пошивайло Світлани. 20.12.1999. – Національний архів українського гончарства.*
5. *Квиток-посвідчення про нагородження Івана Каші нагрудним значком «Відмінник народньої освіти». 02.08.1945. – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.*
6. *Лист Назарчук Мотрони до Міщанина Віктора. 23.04.2004. – Приватний архів автора.*
7. *Щербань О. Опішненська школа майстрів художньої кераміки (1936–1941) // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 2–3.*
8. *Лист Назарчук Мотрони до Ханка Віталія. 25.12.1983. – Приватний архів В. Ханка.*
9. *Лист Назарчук Мотрони до Міщанина Віктора. 28.02.2003. – Приватний архів автора.*
10. *Лист Назарчук Мотрони до Ханка Віталія. 18.12.1980. – Приватний архів В. Ханка.*
11. *Держархів Полтавської обл. – Ф. р. 4085. – Оп. 3. – Спр. 182.*
12. *Лист Назарчук Мотрони до Міщанина Віктора. 10.07.2005. – Приватний архів автора.*

Mishchanyn V.D. The Cossack Family Kashys and Pottery Craft. Are examined the pages from the life of the representatives of the Cossack kin Kashsa. This family placed itself appreciably on the record of the Opishne pottery craft.

Key words: Luka Kasha, Mytrofan Kasha, Artem Kasha, Ivan Kasha, Motrona Nazarchuk (Kasha), Opishne pottery craft.

Історичні аспекти етносоціальних і демографічних процесів

Н. В. Агафонова

ЕТНІКОН «ПОЛОВЦІ» У КОНТЕКСТІ РЕАНІМОВАНОЇ ПАРАДИГМИ «ПОЛОВЦІ – АВТОХТОНИ»: СПРОБА ПОЛІДИСЦИПЛІНАРНОГО АНАЛІЗУ

У статті акцентовано на необхідності зміни парадигми у прочитанні природи половців. Запропоновано «реанімувати» попередньо діючу – «половці-автохтони». Пояснено різницю між «своїми» і «чужими» половцями. Визначено мотив до появи половецтва. Шляхом полідисциплінарного аналізу здійснено спробу прочитання етнікону «половці» як самоназви. Презентовано версію: основний потенціал половецтва складають іраномовні алани.
Ключові слова: *половці-автохтони, етнікон «половці», ономастикон «Половецька Земля», полідисциплінарність, алани, яси.*

У запровадженому ще в березні 1918 р. (!) Центральною радою Законі про адміністративно-територіальний поділ земель Української Народної Республіки, фігурує ономастикон «Половецька Земля», центр якої – місто Бахмут (сучасний Артемівськ Донецької обл.) [1, 22]. Терени Донеччини – простір між Дніпром і Доном. Таке довготривале функціонування цього ономастикону вимагає пояснень учених у питанні природи половців та їхнього місця в історії України. Увага ж дослідників до русько-половецького протистояння XI–XII ст. є відносно предметною. Тоді як проблема походження половців може заслуговувати лише на оцінку – версія. В історичній науці (часу її становлення) половці «свої», а протистояння – «междоусобные самих славян брани за рубежи областные» [2, 3]. У другій половині XIX ст. запанувала нова парадигма: половці – «неутомимые злодеи» [3], «лютые злодеи» [4], «хищный степной азиат» [5], «дикие кочевники» [6, 42], «половцы – тюрки», [7] «полчища степных кочующих народов Азии, жадных к грабежу и истреблению» [8].

Історична наука 1920–30-х рр. відзначалася певним рівнем зважених оцінок на адресу половців: «Идея извечной, принципиальной борьбы Руси со степью явно искусственного, надуманного происхождения» [9]; «представлять себе половцев в виде некой темной азиатской силы, тяжелой тучей висевшей над представительницей европейской цивилизации – Киевской Русью, у нас не будет ни малейшего основания» [10, 102–103]; стосунки між Руссю і половцями – не лише протистояння, а й мирні торгово-економічні відносини [11]; половці-кочівники, але не є «зовнішньою силою» у чистому вигляді [12]. В другій половині XX ст. основними розробниками теми стають С. Плєтньова та П. Толочко, який в одній зі своїх праць дійшов наступних узагальнень: «Этнически эта огромная страна не была только половецкой. Здесь жили и другие народы: аланы, яссы, хазары, гузы, касоги. По-видимому, они явились основным населением городов Шаруканя, Сугрова, Балина на Донце, Саксина на Волге, Корсуня и Сурожа в Крыму, Тмутаракани на Тамани» [20, 91]. Таких акцентів вимагали результати археологічних розвідок.

У X ст. за південно-східними кордонами держави Русь з центром у Києві мали місце такі країни, як Аланія та Хазарія. Ця обставина, передусім, дає підстави до визначення половців автохтонами. Таким чином, пропонуємо повернення до, вживаної на початковому етапі розвитку історичної науки, парадигми «половці – автохтони». Мотив до їх «появи» в історії держави Русь розкриває, на наш погляд, етимологію етнікону «половці». Мета цієї статті – довести автохтонність половців і статус етнікону «половці» як «самоназви».

На означення сил, що перебували у протистоянні з Руссю в XI–XII ст., – половців – у писемних джерелах вживається доволі широкий ряд імен. У XIX ст. на цій характерній особливості свою увагу зупинив один з перших (і водночас предметних) дослідників русько-половецьких відносин – П. Голубовський: «Половцы награждаются средневековыми писателями массой различных имен: Половцы, Plauci, Balwen, Walnen, Komavoi, Cumani, Cuni, кипчаки» [7, 36]. На цю ж етнонімічну варіативність у першій половині XX ст. вказав Д. Расовський: «Уже с давних пор и русским, и западноевропейским историкам много хлопот создавали половцы тем, что в русских, арабских, армянских, византийских, мадьярских и немецких источниках они упоминаются под различными именами: у русских – половцы, у арабов и вообще в мусульманской письменности – кипчаки, кафчаки, у армян – хардеж, у византийцев – куманы, у мадьяр – куны, куманы, а также палочи; у немцев – фалоны, фальвы или, как в остальных западноевропейских источниках, команы, куманы. Поляки и чехи знают половцев и в русском наименовании (только обычно без русского полноголосия) – plawci, plauci, и в общелатинском – команы» [13, 252].

До перших спроб пояснити етимологію етнікону «половці» можемо віднести трактування Матвія Мєховського (XVI ст.): «половці» – «грабіжники» (від «полевать» [полювати]) та Сигізмунда Герберштейна: «половці» – від «поле» [14, 47–48]. Оцінюючи такі пояснення етнікону «половці», Є. Скржинська справедливо зауважила: «По законам языкознания, образование слова “половцы” от “ловы”, “ловить” или от “поле” неоправданно» [15, 43]. Сучасна історична наука в проблемі «прочитання» цього етнікону віддає перевагу «штампу» авторства А. Куника, що з’явився в другій половині XIX ст., і відомий у формулі: половці – від «полова», половий – жовтий [16, 387].

Однак А. Кунику оперативно опонував уже А. Соболєвський: «Славянское и сербское “плав”, между прочим, значит “голубой”, малороссийское “половый” иногда употребляется как определение волов голубо-

ватого цвета. В виду этого, можно думать, что половцы были названы у нас, у других славян и у немцев по имени своей главной орды, так что связь их славянских названий с "плавь", "половый" не подлежит сомнению» [17, 154]. Наведемо ще дві реакції на штамп А. Куника. Авторство першої належить Д. Расовському: з одного боку, «едва ли тюрки-кочевники могли быть светловолосыми»; з іншого – «все источники, описывающие внешний вид половцев, единодушно сходятся в характеристике их как народа рослого, стройного, красивого и светловолосого» [13, 258]. При цьому, вчений не робить посилань. На його переконання, світловолосість кочівників-азіатів виключається. Ще одна реакція належить Є. Скржинській: епітет «світловолосі» не підтверджується хоча б якимись джерелами. Дослідниця акцентує: опису зовнішності половців літописи не залишили.

Є підстави для заперечення цього твердження, адже такий літопис є. Це Радзивілівський (Кенігсберзький) літопис, текст якого супроводжують мініатюри, що свідчать: за характером зброї, стилем одягу, генетичними ознаками, прикметами різниці між русичами і половцями не існує. Половців, насправді, зображено світловолосими і кучерявими, в них однаковий з русичами характер зачісок. Як приклад, мініатюра зі сторінки 226 показує акцію поклоніння половців (неозброєних) руському князеві. Жодних відмінностей між князем, його оточенням і половцями віднайти не зможемо. Подібним до нашого, є враження від мініатюр з Радзивілівського літопису М. Аджі: «В рисунках Радзивиловской летописи очень много загадочного. Порой неясно даже, кто есть кто. Художник будто и не заботился, например, о внешних отличиях русских и кипчакских воинов... Цветом ли, одеянием ли, но воины должны отличаться, все-таки они враги, представляли народы разных культур. Однако же этого нет! Все одинаковые» [18, 78].

Правомірним, відтак, є питання: чи простежується якась різниця (якщо розглянути весь фонд мініатюр Радзивілівського літопису) між зображеними русами і представниками інших, крім половців, етноосередків? Відповідь ствердна, а прикладом може бути мініатюра зі сторінки 160, де в тексті йдеться про похід Мстислава на Литву [19, 226]. Отже, маємо визнати половців світловолосими. Втім, ця генетична ознака, на думку Д. Расовського, не поєднується з парадигмою «половці-кочівники», що прийшли з Азії.

Своєю чергою, Є. Скржинська ставить таке завдання: переглянути етимологію лексеми «половці», що підтримується істориками більше 100 років. Йдеться про той самий «штамп» А. Куника: «половці» від «полова» – «солома» – світло-жовтий, білуватий, звідси біляві половці, блакитноокі блондини. З висновку вченої дізнаємося, що, «предложенная А. Куником этимология слова «половцы», искусственная и умозрительная, до настоящего времени кочует из работы в работу – как по инерции, столь губительной для науки вообще, так и потому, что взамен не было предложено иного, сообразующегося с духом источников, прежде всего древнерусских, объяснения этому этникону» [15, 62]. Натомість дослідниця пропонує шукати відповідь і пояснення в літописах. Перед викладом власного погляду, Є. Скржинська робить два зауваження. Перше: слово «половці» – «явно русское и оно должно значить для русского человека нечто существенное, важное в сфере его встреч с этими кочевниками». Інше – «это было не собственное их (половців – Н. А.) наименование, не самоназвание народа, а придуманное для него другим народом, так сказать прозвище со стороны» [15, 38].

За цим дослідниця презентує власне бачення: «половец» – від «оного пола», «онополец» (іншої половини – Н. А), тоземець (житель тої [іншої] землі); з іншої сторони, з іншого берега Дніпра – Лівобережжя. Дослівно з висновків у дослідженні: «Для русских людей половцы были обитателями той ("оной"), чужой стороны Днепра (об онпол = половцы) и в этом качестве отличались от "своих поганых", черных клобуков, обитавших на этой ("сей"), своей стороне реки. В этом противопоставлении и родился специфический русский этникон они половцы, или просто половцы, трансформировавшийся в процессе развития древнерусского языка в половцы» [15, 87]. Такі пояснення не дають ефекту визнання етимологічної рівності лексем «онополець» і «половець». Хоча позицію Є. Скржинської в українській історіографії підтримує П. Толочко [20].

Звернемо увагу і на те, що літописці вживають цілий ряд лексем чи словосполучень на означення поняття «інша сторона», «половина». Як приклад: «По мнозехъ же временехъ сели суть словене обаполъ Дуная, где есть ныне Угорскаа земля и Болгарьскаа» [21, 3]; «бе бо у Кіа тогда былъ перевозникъ со оноа страны Днепра» [21, 4]; «и стояша Половци по обема странама» [21, 119]; «и идяше на десней (правобережжя. – Н. А.) стране Святополк, а на шуе (лівобережжя. – Н. А.) Володимерь Манамахъ» [21, 121]; «и перешедь на ону страну Днепра плакася по брате своемъ» [21, 121]. Варіант «онополец», як бачимо, відсутній. Більше того пояснення Є. Скржинської щодо «прочитання» етнікону «половці» не спрацьовує, якщо визначити кордон між Руссю і Половецькою Землею у часі, коли половецтво заявило про себе 1000 р. На цьому моменті кордон є не вертикаллю (не Дніпро розділяє сторони протистояння), а паралеллю. Роль кордону відігравали водні відгалуження Дніпра: Рось – Правобережжя, Сула – Лівобережжя. Саме течіями цих річок князь Володимир Великий «ставив гради».

Сучасна історична наука виявляє слабкий інтерес до природи етнікону «половці», хоча є дослідники, які наполягають на тому, що етнічна ідентифікація починається з етноніма [22–24]. В історіографії відсутня версія, що презентує етнікон «половці» самоназвою, адже беззаперечністю відзначається слов'янська природа лексеми «половці» («поле», «полова», «лови»)*. Ця обставина вимагає ревізії парадигми «половці-кочівники-тюрки». Отже, заявивши етнікон «половці» самоназвою, провокуємо, як мінімум, індо-іраномовність половецтва, що, своєю чергою, уможливлює акцент на автохтонності половців. Верифікуємо заявлене: дамо відповідь на питання коли та за яких обставин народжується етнікон «половці»?

Процес народження означеного етнікону довготривалий, вимірюється більше, ніж ста роками. В другій половині IX ст. стартує процедура творення держави, що взяла назву Русь. Апофеоз державотворення настав у часі правління Володимира Першого. Саме його «Слово о полку Ігоревім» називає винуватцем протистояння з половцями: «Того самого Владимира нельзе бе пригвоздити к горам киевским, сего бо ныне сташа стязи Рюриковы, а друзии – Давыдовы, но розно ся им хоботы пашут, копия поют» [25, 121]. Чому ж Володимир? У X ст. тривав процес відступу родо-племінного устрою і входження східнослов'янських етноосередків

* У старослов'янській мові слова з основою на «пол» не презентували зміст «поле». На означення предмета «поле» застосовувалась лексема «сєло». Лексема «поль» означала – «берег», «полема» – «половина». Це означає, що літописці, вживаючи ономастикон «Поле Половецьке», мали на увазі «Половина Половецька». (Вайан А. Руководство по старословянскому языку. – М., 1952. – С. 430).

в еру феодалізму саме з ініціативи і неабияких зусиль Володимира. Які зрушення стояли за наступом феодалізму? Відбулися зміни у форматі власності, від яких потерпало общинне землеволодіння, а всі землі перейшли у власність князів, найближчого князівського оточення («лучшие люди», бояри), намісників, дружини, церкви, монастирів, тобто, феодалів, серед яких наймогутнішими в майбутньому стануть держава, князь і церква.

Отже, становлення нових соціальних відносин (феодалізму) – це процес відбирання землі у колективного власника, значне усічення розмірів землеволодінь у власності родів, племен чи поступового перетворення вільних землеробів, через примусові заходи економічного та воєнно-політичного характеру, на залежних від феодала – новонародженого власника землі. Ось як характеризує цей процес В. Пашуто: «Повсюду основу этого процесса составляло превращение общества свободных землевладельцев, основанного на коллективной собственности и свободе, в общество, расколотое на враждебные классы, основанное на господстве той или иной формы феодальной собственности на средства производства» [26, 357–358].

Експансію нових земель, підпорядкування їх владі Києва Володимир здійснював за допомогою двох сил – духовенства та дружини, котрі отримували землю як плату за послуги. Це земля колективних власників, тиск на яких вів природно до ситуації «умножения разбоев». Церковники-єпископи, виборюючи для себе економічний і політичний простір, закликали Володимира до радикальних дій: застосування смертної кари. Спочатку князь висловлювався проти: «боюся греха», але з часом «отверг виры» і ввів смертну кару. Вирок виносився після проведення слідства: «со испытом». Єпископи, що домоглися смертної кари, трималися і далі жорсткої позиції, активізуючи політику визиску: закликали Володимира застосовувати і виру (грошовий штраф). Кошти від неї єпископи планували застосовувати на придбання коней і зброї. Зброя була потрібна для утримання в покорі соціуму у створюваній державі, де інтерес церкви був присутній фундаментально.

У питанні виникнення церковної земельної власності, а точніше – датування цього процесу, в історичній науці наявні два погляди. Перший, щоправда без посилань на джерела: від свого заснування церква стала земельним власником [27–30]. Інший – церковна земельна власність фіксується писемними джерелами від другої половини XI ст. [31–35]. Церковна десятина еволюціонувала, будучи розповсюджуваною на власність і прибутки князя, а з XI ст. поширилася на все населення. І саме в цей час про себе заявили половці. У XII ст., коли загострилося протистояння між києворусичами та половцями, рівень виплат на користь церкви збільшився, бо виплати мали здійснюватися на значнішу кількість церков, до яких входили і кафедральні церкви місцевих князівств: смоленська, володимиро-суздальська [36] тощо. На цьому етапі єпископи володіли і заселеними, і незаселеними землями [32, 51]. До складу десятини входили відрахування від трьох основних форм сумісної феодальної ренти: десятина від данини в різних її формах, від княжого суду та з торгу.

Літописи акцентували на тому, що другою соціальною силою, в союзі та за підтримки якої Володимир будував державу, були дружинники: «Бе бо Володимер любя дружину, и с ними думая о строе земленем, и о ратех, и о уставе земленем» [37, 152]. Ось які коментарі до процедури посилення державного інтересу наявні в дослідженні Л. Черепніна: «На раннем этапе генезиса феодализма особенно наглядно проявилось “окняжение” территории, населенной крестьянами общинниками, подчинение их княжескому суду и обложение данью. Это вызвало борьбу между крестьянскими вервями и князьями с их дружинниками. Последние получали в ленное держание округа, с которых они собирали дань. В дальнейшем все отчетливее наблюдается расслоение внутри самой верви. Все большая часть крестьян, порывает связь с общиной. Процесс феодализации углубляется. Классовая борьба становится сложнее. Развитие феодальных отношений и связанные с этим народные движения заставляли правящую знать пересматривать в интересах господствующего класса законодательство, развивать правовые нормы, заменять отжившие постановления новыми» [37, 155].

Варто все ж звернути увагу на основне: історичні дослідження (за винятком праць М. Брайчевського) [38] не демонструють антифеодальний рух, адже повстання в Новгороді, Києві, волхвів Поволжя не можуть бути зарахованими на роль такого руху. Визнавши половців автохтонами-общинниками, отримуємо яскравий зразок антифеодального руху. 1000 р. на історичній арені, як свідчать літописи, з’явилися половці. Відзначимо, що літописець, фіксуючи їх прихід аж до Києва, не дає пояснень щодо природи їх походження. Чому? Вони свої – «внутрішній пролетаріат». «Прибулих» половців очолював Володар, який, згідно літопису, мав бути вдячний Володимирові: «Пріиде Володаръ съ Половцы къ Кіеву, забывъ благодеянія господина своего князя Владимера, демоном наученъ. Володимеру же тогда в Переяславце на Дунаи, и бысть смятеніе веліе в Кіеве, изыде нощію во стретеніе имъ Александръ Поповичъ, и уби Володаря, и брата его и иныхъ въ поле прогна» [39, 68]. Звернімо увагу на формування думки: з цитованого речення виходить, що Володар (він – підданий Володимира, адже має бути йому вдячним) і його брат – це половці, бо вони рівні «иным». Чому половці прийшли до Києва 1000 р.? Вологодський літопис з цим роком пов’язує введення Володимиром Великим посадництва, яке означало наступ на інтереси племен і племінної знаті [40, 163].

Отже, за цими епізодами легко прочитується подієвий контекст, який дає право на оцінку ролі і змісту половецьких «ініціатив». Половці-автохтони, що захищають свій економічний інтерес і соціально-політичний статус, виступають проти нового порядку – державного. В. Ключевський свого часу писав про зіткнення в моменті становлення держави двох початків: «загального добробуту», за яким і стоїть держава, й індивідуального економічного інтересу. У X ст., через державотворчі ініціативи князя Володимира, настав апофеоз у зіткненні цих двох інтересів. Половці – результат цього зіткнення. Вони заявляють про себе у часі трансформації данини з добровільної – жерцям та родовій аристократії – на примусову [41, 13].

Такі акценти прочитуються в Руському літописі, де чітко визначено причину повстань «поганих» половців: «Не жадаху мало ми есть, княж, гривен; не кладаху на свои жены златых обручей; но хожаху их жены в серебре и расплодили были землю русскую. За наше несытьство навел бог на ны поганыя... Пишется бо ся: богатство неправдою сбираемо, скоро извеется» [42, 10–11]. Як бачимо, причина у незаконних привласненнях князівської верхівки. Через жадобу руських князів до багатства, постала образа з боку половців. Саме такий ідейний лейтмотив відстежує в тканині поеми «Слово о полку Ігоревім» М. Максимович: «Обида от половцев, по выражению певца, “вступает на землю русскую, всплескавши лебедиными крылами на синем море, плещучи у Дону”» [43, 464].

Літописи, що писалися на замовлення феодальної верхівки, називають половців опонентами державності – зилотами: «Того же лета (1101 р. – Н. А.) совокупишася вся братия: Святополк и Володимир, Давид и Олег, и Ярослав, брат их, на злотци; и прислаша половци послы от всех князей ко всей братьи, просячи мира» [21, 137]. Половці – зилоти для літописців-церковників: аналогія до зилотів Іудейської війни І ст. н. е. З контексту цього протистояння зилоти постають борцями за соціальну справедливість, опозицією державності. Галілейські зилоти називали себе сікаріями. Вони, спаливши борговий архів, створили в Іудеї систему громадянського самоуправління, конфіскували майно аристократів і, перерозподіливши його, встановили рівні права для всіх громадян*. До всього, літописці заявляють половців «маніхеями» [21, 13]. Першовчитель перс Суранко (215–276 рр.; мав також псевдонім Мані) був провідником ідеї боротьби проти держави. Половці бачаться літописцям борцями проти держави, тому і «заслуговують» на визначення «маніхеї». Нагадаємо: у Боняка (лідера правобережного половецького світу) теж було друге ім'я (псевдонім) – Маніяк: Мані + афікс «аг» суто осетинський. Отже, Боняк – послідовник і провідник ідей Ману: маніхей – протидержавник.

В основі етнікону «половці», на наш погляд, прочитується санскритичне «пала» у значенні «захисник» [44, 47–55]. Сходознавець та індолог С. Наливайко доводить істотну «залежність» української мови від санскриту, наводячи значний кадастр слів, де елемент «пала» виступає у значенні «захисник» [44, 47–50]. Так, «санскр. pala – від дієслівної основи pal "захищати, охороняти, берегти"» [44, 45]. Скіфське плем'я пали; вожді скіфів Пал і Палак; пізньоскіфська столиця в Криму Палакій. І при цьому половецькі міста – Палавиця (сучасний Дніпропетровськ), Палин (літописний Балин). Можливо, топонім «Палин» данина пам'яті: походить від імені сина міфічного першоправителя Прітху – Палін. Якщо Прітху – основоположник осілого способу життя, засновник міст, торгівлі, тваринництва і землеробства, то його син – Палін – захисник означених нововведень [45, 45].

Елемент «пала» присутній і в гідроніміці України, яка може претендувати на реліктовий рівень мовного виміру. Річка несла сама собою функцію захисту: вона відмежовувала володіння племен і народів, захищала від спраги. Українськими землями протікають річки Палоріка, Паловака, Половня у басейні Прип'яті, три Паланки у басейнах Південного Бугу, Синюхи та Сіверського Дінця; Полуй у басейні Тиси, Полоня у Закарпатті, дві Полтави у басейнах Прип'яті та Західного Бугу, Половня у басейні Тетерева, три Половиці на Київщині та Сумщині, Полква на Хмельниччині. В басейні Тиси маємо потоки Палатин і Великий Палатин. Львівщиною протікає річка Полтава.

В інших індоєвропейських мовах елемент «пал» присутній з такою самою етимологією. Так, історія Древньої Греції пояснює наявність у сучасній грецькій мові лексем з основою на «пала» («пал», «пол») у значенні «озброєна людина», «воїн», що дорівнює поняттю «захисник». Йдеться про гоплітів (го+пала+афікс). Гопліти – воїни, захисники в арміях грецьких міст-держав, солдати-громадяни, які ставали на захист своєї землі. Збереглася клятва гоплітів: «Присягаюся не посоромити цю священну зброю, не залишити товариша, який стоїть зі мною поруч у строю. Я буду захищати ці святі і спільні місця і не полишу мою вітчизну. Я зроблю все, щоб вона стала більшою і могутнішою. Я присягаюся, що шануватиму предків. У свідки я беру богів Аглавру, Гестію, Енея, Еніалія, Ареса, Афіну, Зевса, Таллію, Ауксо, Гегемона, Геракла, кордони батьківщини своєї й її хліби, ячмінь, вино, оливки і фігове дерево». Відгомін давньогрецьких гоплітів прочитуємо в лексемах «полеместіс» [паламестіс], «пілімастарос» [паламістарос], «палікараус» [палакараус].

Повне озброєння гоплітів називалося «паноплія». В цій лексемі теж «присутній» елемент «пал». До паноплії відносилися ножі, лати, меч, щит, шолом. У середньовічному Римі повне озброєння лицарів називалося так само. Лексема «hoplon» в грецькій означає «зброя» – засіб для захисту. Українська і російська «уберегли» усічений варіант аналізованої лексеми «гопліти» – «лати». Палладіум – священна статуя, яка була зображенням Афіни Паллади. Вона – оберег міста Афіни. Оберег – від «оберігати», тобто «захищати». На вжитку у жінок Давнього Риму верхній одяг (одяг, що захищав від негоди) – «палла», у слов'янських мовах – «плащ». «Паладин» (лат. palatinus) – лицар честі, відданий якій-небудь ідеї чи людині. Частіше за все, під «паладином» розуміється воїн відданий церкві та її ідеалам, адже «дін» у перекладі з іранської (сучасної осетинської) – «віра». У народів Північного Кавказу «палаш» – зброя для захисту, що є чимось середнім між мечем і шаблею.

Сучасне «полеміка» від «пала» – «захист» + іранське «маг» («мад») – «розум». Полеміка – змагання в знаннях, сторони-учасники полеміки здійснюють захист своїх поглядів не зброєю, а знанням. Прикладом полеміки може бути полемічна література: намагання адептів як католицизму, так і православ'я захистити свою віру. Так, «Палінодія, або книга оборони» (1621–1622) З. Копистенського – зразок полемічної літератури та книга, спрямована («пала»+«дія» = захист) проти католицизму, унії та, дійсно, не лише захищала православ'я, а й була закликом до об'єднання Східної Європи під егідою православ'я.

Про «присутність» елементу «пала» в російській мові, у значенні близькому до «захисник», писав свого часу В. Вернадський. Вчений наполягав на одвічному пануванні в російській мові означеного лексичного елементу. У зв'язку з цим, посилався на відомості Плінія (І ст. н. е.), Іордана (VI ст. н. е.), які зафіксували слов'янське плем'я спалеї. За відомостями Іордана, спалії – це та частина слов'янського світу, що виступила на захист своєї землі, коли готи, подолавши «велику річку» (Дніпро), рушили на схід. На наш погляд, етнікон «спалеї» – лексична мутанта від «сіпалеї». Елемент «сі», на думку А. Вєліканова [46, 143–145], в початках мови слов'ян («у міфічну епоху») ніс значення «земля»+«пала» = «захисники землі». Відгук давньослав'янської «сіпалії», – відзначав В. Вернадський, – присутній у лексемі «исполин» – велетень, мужній богатир. Факт внутрішнього етимологічного зв'язку між лексемами «пала» («захисник») й «исполин» («богатир») заперечень не викликає. Святополк, Ярополк – язичницькі імена руських князів у часі їх змагань з половцями.

Беззаперечним є той факт, що всі цикли руських билин «народилися» у X–XI ст. – часі правління Володимира Великого, який виступає одним з головних героїв епіки. Серед опонентів Києву, церкві, богатирям Володимировим є поляниця – захисниця. Вона – жінка-воїн, яка, на наш погляд, є уособленням землі, що князь, церква, богатирі відбирають у родів-племен, встановлюючи новий соціальний порядок. Я. Маркович зокрема зауважував, що українців, які проживали в Ниж-

* Першовчитель зилотів – Симон Зилот прийняв мученицьку смерть, за однією версією в Північному Причорномор'ї, за іншою – на Північному Кавказі. Його називали «бесстрашный зачинщик волнений». Основа віровчення – люди є рівними перед богом.

ньому Подніпров'ї, ще й у час здійснення ним етнографічних досліджень (1890-ті рр.), називали «полевиками» [47, 47].

Найяскравішим носієм значення «захисник» у сучасній українській мові є лексема «купала». Вона двоелементна: «ку» («кі») з санскриту – «земля»+«пала» («захисник») = «захисник Землі». Купала – свято на честь Бога Сонця, творця, захисника Землі. У сучасній осетинській мові «паланка» дорівнює українському «тин». Це конструкція, за допомогою якої домогосподар посилює захищеність своєї власності. Напрошується висновок: в українській мові, у змаганні між санскритичним і іранським словом, перемогло іранське «хаестон», що з часом трансформувалося на «захисник». Санскритичне «пал» склало основу україномовних лексем «паланка», «палка», «полк», «полковник», «палатка», «плащ», «платок», що містять у свій етимології «захист».

Який етнічний загал став тоді на захист своєї землі? Основним етнічним потенціалом, що опонував державотворчій ініціативі Рюриковичів, були алани, яких у літописах можемо прочитувати за «чужими» половцями. «Своїми» половцями були представники східнослов'янського світу, які вимушено, під тиском Рюриковичів, відступали у південному напрямі. Ці два опозиційні потоки об'єдналися в період правління Руссю Володимира Мономаха, який загнав «своїх» половців за Дон. Літописи відзначили, що акції Мономаха – боротьба з «метяжами» (повстаннями), бо результатом дій князя, який здійснив на половців більше 80 походів, стало наступне: «...людіе возрадовашася, а мятежъ улеже» [21, 144].

Рівень боєздатності, самоорганізації, конкурентності алан на X ст. зафіксував Костянтин Багрянородний, який, хоча і не надав достатньо точних координат їхнього розселення і території Аланії, зауважив, що остання межує з дев'ятьма кліматами Хазарії й алани можуть перебивати шляхи хазарам і до Саркелу, і в клімати, і в Херсонес. Отже, можемо зробити такі висновки. По-перше, Аланія X ст. може бути дислокована між Доном і Кубанню. По-друге, алани були доволі войовничими, могли конкурувати з хазарами і навіть часом їх переважали. Так, З. Ванєєв доводить, що в аланів був комбінований господарський тип: вони займалися землеробством і скотарством. Останнє забезпечувало їх таким продуктом, як сир. Ось чому літописці називають половців «сыроедцами». В місцях поселення половців археологи знаходили великі миски з отворами, за допомоги яких і виготовлявся сир.

Заняття землеробством теж підтверджується археологічним матеріалом. В першу чергу, наявністю в могильниках землеробського реманенту: серпи та жернова із могильників Балта, Комунта (V–VIII ст.), Зміївського могильника (X–XII ст.). В долині Теберди також знайдено сільськогосподарський інвентар, а це вказує на те, що в верхів'ях Кубані землеробство було доволі важливою господарською ланкою. Заняття землеробством «прочитується» і з «убранства» половецьких баб, яких бачимо «озброєними» серпами. Половецьких баб найбільше зафіксовано між порогами Дніпра і Кубанню (Таманський п-в) [49]. Це – Аланія.

Літописи теж визнають за половцями заняття землеробством: «Бог избавил ны от враг наши и покори врагы наша и скруши главы змиевые и дал еси сих брашно людем Рускым» [36, 279]. З цитованого половці постають землеробами, виробниками і користувачами борошна. Будучи землеробами, половці відстоювали право на володіння землею, не допускали встановлення феодальних відносин. Заняття землеробством фіксує їх причетність до сільської форми співжиття. Саме ця обставина пояснює природу оному «фалони», вживаного на означення половців європейськими авторами. В осетинській мові співіснують декілька лексем на означення «село»: «falу», «falyba», «falyra», «falyban», «falyn» [48, 64]. На наш погляд, іраномовні (про це мова йтиме далі) половці, перекочувавши до Угорщини, привнесли в угорську мову лексему на означення осередку співжиття: «falу» – «село» [50, 262]. Ось чому західноєвропейські джерела називали половців фалонами, фальвами. До всього додамо, А. Соболєвський у дослідженні «К истории малорусского наречия» наполягав на тісному зв'язку угорської з «мовою малоросійською» («малоруським говором»), тобто українською [51, 106–113].

Ідею презентації половців землеробами, які опонують державності, що веде наступ на їх право власності на землю, підкріплює і логіка історичних подій, пов'язана з ними. У другій половині XI ст. половці стали союзниками болгар у боротьбі з Візантією. Пояснення до союзу знаходимо у дослідженні І. Князькіна: «Недовольство византийским гнетом и гонения властей на павликиан и богомилов» [54]. Павлікіани, як і зилоти, і маніхеї – відстоюють общинний устрій, заснований на принципах соціальної та майнової рівності. Єретичний рух богомілів історики трактують продовженням павлікіанства, поєднаного з маніхейством. Християнські просвітителі не лише були знайомі з маніхейством, а й полемізували з ним. Отже, знову бачимо половців борцями проти держави.

Землеробами їх презентує і той факт, що, виступаючи союзниками болгар у боротьбі з Візантією, вони ніколи не брали участі в означеному протистоянні в часі проведення польових робіт. На такій тактиці половців акцентує й А. Досаєв: французькі лицарі, учасники 4-го хрестового походу відзначали, що в Західному Причорномор'ї половці з'являлися лише в зимові місяці, а весь інший час проводили у своєму краї. До всього, традиція була настільки сильною, що половці навіть могли залишити союзника, якщо воєнні дії на Балканах затягувалися до літа [55].

З. Ванєєв, відзначає в аланів і заняття бджільництвом, називаючи його «одвічним». Її фіксує й Нартівський епос. Традиційна страва – млинці з медом; традиційний напій – ронг, який нарти виготовляли з проса та меду. Інша назва цього напою – камоса [56, 233], що є таким співзвучним з іменем половецького князя – Камоса. Писемне джерело, за авторства секретаря єгипетського султана Ельмеліка Еннасира Ібн-Еломарі (XIV ст.), також є акцентом на важливості бджільництва у ясів, тобто аланів. Саме це заняття, на наш погляд, проливає світло на природу етноніму «алан»*. Ми пропонуємо вважати етнонім «алан» самоназвою і прочитувати етимологію цієї лексеми від санскритичного «алина» – бджола [57, 90]. Доведеним є факт співвіднесення територій Приазов'я та Північного Кавказу з Зовнішньою Індією – Синдікою. Між сарматами й аланами ставимо знак рівності. Цю рівність підкріплює й артефакт, що презентує матеріальний (сакральний) світ сарматів. Мова про знахідку з поховання сарматської жриці (Михайлівка): підвіска у формі бджоли в золотому ланцюжку [58, 111].

На території Аланії здійснювалось масове виробництво знарядь праці і зброї із заліза. Масовість фіксується тим, що різні предмети виготовлені в єдиному стилі, що є неможливим поза місцевим вироб-

* У цій проблемі побутує декілька версій, що ініційовані в різні часи. Так, Амміан Марцеллін (IV ст.) переконував, що алани отримали своє ім'я від назви гір – Аланські гори. Нейман виводить етимологію лексеми «алан» з маньчжурського alin – «гірський хребет».

ництвом. Під час розкопок влітку 1957 р. у районі станиці Зміївської, знайдено шаблі, палаші, ножі, луки, стріли в колчанах. Палаші та стріли в колчанах спостерігаємо й як зброю половців зображену на «половецьких бабах».

Відтворюючи історію стосунків Русі та Аланії, В. Кузнєцов акцентує на духовній єдності сторін: «В восточнославянском пантеоне солнечного божества Хорса, а также Симаргла, имеющих иранское происхождение»; «появление иранских имен в дружине киевских князей X в.»; «особые типологические сходства в русском былинном эпосе и древних иранских сказаниях, выходящие за рамки всемирных литературных параллелизмов; в гидронимике южнорусских степей и лесостепи» [61, 202]. Типологічну єдність билинного епосу й іранських сказань можемо пояснити часом, в якому руси й алани являли собою цілісність: у IV ст. були Русоаланією [62, 20]. Це об'єднання уможливлював такий фактор як мова – іранська. На близькості слов'янської й іранської мав зауважив і А. Фрейман: «Ирано-славянская словарная близость выражается в семантике. Эта семантическая близость позволяет заключать и о географической близости этих племен в некую отдаленную эпоху» [63, 47].

Зазначимо, що Хорс представляє у «Слові о полку Ігоревім» ідеологічний режим, в якому, на момент протистояння, перебували половці, адже князь Всеслав, який відзначився успіхом у боротьбі з половцями, діставався Тмуторокані, перебиваючи шлях Хорсові [25, 120]. Так само й Див має іранське коріння. Поразка Ігоря викликала радість готських дів, які «звенять руським золотом» і оспівують князя Буса: час, коли руси і алани були одним цілим – русоаланами. Саме князь Бус є спільним героєм іранських сказань і билинного епосу. Зазначимо, що М. Максимович вважав «Слово о полку Ігоревім» предтечею української епіки: «Новым явлением и так сказать продолжением сего рода поэзии были потом (після «Слова» – Н. А.) украинские песни и думы былевые (исторические)» [43, 20].

Чому у тексті «Слова о полку Ігоревім» «готські діви» радіють перемозі половців? Відповідь знаходимо в дослідженні В. Кузнєцова: «Новая волна переселенцев в Крыму связана с появлением на юге германского племени готов, передвинувшегося сюда с южных берегов Балтики в III в. Как считают некоторые ученые, в ходе передвижения в Крым, готы увлекли за собой и часть алан, живших в степях» [61, 131]. Готи, на переконання Н. Савельєва, – європейська частина солованського світу: «Великая Братовщина (по латыни Germania – в перекладі "злакові") была искони жилищем славянских племен, почему и жители тех мест, известны у греков под именем gotthi должны быть поморскими славянами и принадлежать к обширному великосербскому племени. История вполне оправдала это» [64, 37].

Готи і алани, про що дізнаємося з відомостей за авторства венеціанця І. Барбаро, утворили етнічну данність гот-алани: «Благодаря соседству готов с аланами произошло название гот-аланы. Таким образом, ввиду смешения одного племени с другим они и называют себя готаланами». Їх об'єднали однаковість способу співжиття – община (готи – можемо прочитувати від «готри» (у санскриті – «сім'я», «родина», «рід») [44, 253] і однаковий господарський тип – землеробство, адже германії – вирощувачі злакових. Давнє індоіранське «германіє» відбиває себе у сучасному осетинському «манєя» – «пшениця» [48]. Задіяний інформаційний ряд, підтверджує рівність половців і алан, є поясненням до радості готських дів, у зв'язку з поразкою Ігоря і перемогою половців.

Алани іраномовні, а імена князів половецьких можемо прочитати з іранської, пам'ятаючи при цьому: наявна в літописах іменна гама, на означення лідерів у половецькому світі, є такою, що переживала (в момент внесення її в тканину літопису) деякі буквено-фонетичні трансформації. Шарукан – від «сар»+ «рус»+«кіян» [59, 377] = «правитель героїчних русів». Бараг – половецький князь з тексу Суздальського літопису за Лаврентіївським списком [36, 396]. Оном «Бараг» у сучасній осетинській мові є калькою лексеми «бараг», що означає «вершник» [66, 165]. У цьому ж літописі фігурують на означення половців ономи «Торас» і «Тарсук». Торас – від «тор» – «зброя», «воїн»+ «рус» = «воїн русів». «Тарсук» – від «темний», «чорний» [66, 165] + «сіах», що в перекладі з осетинської означає «велетень» [48, 56]. Отже, у сумі отримаємо «темний велетень». Темним велетнем був арійський Крішна Каршак. Каршак – від «кар» – «чорний»+« сак» – «воїн» = «чорний воїн». Культ Крішни – культ землеробський, Каршак – землероб. Челбук – від «сол» – «сонце»+«бог» – «небесний владика» [67, 124].

Кончак – від «кіян»+«сак» = «героїчний воїн». Можливе й інше прочитання оному «Кончак» – від «кіян»+«сіах» = «герой-велетень». У «Слові о полку Ігоревім» Кончака названо каршаком. Каршак – вільний селянин [57, 109]. Оном «Арслан» – від «Арес» – «бог війни»+«алан» = «алан – шанувальник бога війни – Ареса». Пукитан – від «пук», що у сучасній сербо-хорватській мові має значення «полковник» [68, 206], тобто «вояк». Пукуман від «пук» [69, 1507] + «ману» – «син Сонця» = «воїн – син Сонця», тобто захисник предковічної віри. Белдюз – в осетинській – молот: «баелдо» [48, 253]. Бердаш – від «бар» – «воля» +«даж» – «давати» = «той, хто дає волю». Китанопа – від давньоіндійського «koita» – «народ» [70, 13–29] + «Апі» – «Земля» [71, 61], або від осетинського «katona» – «боєць» [48, 12] + «Апі» – «Земля» = «воїн, що поклоняється богині Землі», або від «кит» – «збирач боргу з землі» [72, 12]. Лексема «кит» у перській мові означає «розрахунок» боргів, зобов'язань [59, 377]. Коза – від слов'янського «коза» у значенні «загартований», адже в словнику Баженова читаємо: «Застывший при плавке металл и отвердевшая в печи масса называлась козлом». Таз – у сучасній осетинській – «небезпека» [66]. Сурбар чи від іранського «саерибагаенаег» – «визволитель» [73, 319], чи від осетинського «сеарибар» – «свобода» [48, 472]. Один із допливів Дніпра ще й в XIX ст. мав назву Сура [74, 512]. Тугарин від «туг» – «прапор» [59, 410] + «арії» = «прапор воїнів» .

Оскільки за половцями прочитуємо і праукраїнців, і праросіян, ономи Кобяк і Сокал є найближчими до української та російської. Та при цьому можемо прочитувати «Сокал» від угорського (а угорська, зважаючи на фундаментальну присутність в угорському соціумі нащадків половців, не може не нести в собі потенціалу половецької мови) sokkal – «кращий» «головний» [50, 200]. Розбивши оном «Сокал» на два елементи («сак» – «воїн» та «Ала» – «змій») отримаємо значення «воїн-ала» чи «воїн ала». Ала – змій з вовчою головою та крилами сокола. З коментарів щодо ала-змія у слов'янській міфології: «Каждый ала оборонял свои угодья от нападенья других... Дракон ала, один из слуг Чернобога, упоминается в древнерусских сказаниях. С алами боролся святой Илья. Если раненый ала падал на землю, люди могли приручить и превратить в своего защитника» [75, 14]. Отже, оном «Сакал» може означати «воїн-змій» чи «воїн-захисник». Язичницький світ (а половці «закон отец своих имут») пронизували символи [76, 16]. Ім'я – теж символ: бо-

ротьби, свободи, відданості, жертовності, відваги.

Кобяк – від давньослов'янського «кобник», що вміщувало значення «той, хто вміє пророкувати». Саме на такому значенні лексеми «кобник» акцентує Дюсбург («Хроника Прусской Земли», 1326 р.): князі слов'янського світу виконували ще й функцію первосвящеників, тобто жерців. В Іпатіївському літописі читаємо: «Скомонд бе бо волхв и кобник нарочит» [77, 799]. Асолук – від слов'янського «асілки», в однині могло бути «асо лук». Асілки в білоруській міфології – велетні-богатирі [75, 21]. В ономі «Тугоркан» прочитуються два елементи: «туг» – «війна» [48, 45] + «кіян» – «герой» = «герой війни». В словнику Баженова є лексема «тугонить» у значенні «утискувати» .У сучасній осетинській буквено-фонетичний вираз «туг» є лексемою на означення поняття «кровожерний», «кривавий» [48, 227].

Куррусь – оном, що складається з двох елементів: «кур» – «кьоруу» у народів Західного Кавказу у значенні «захист», «охорона» + «рус» = «захисник русів». Походить, очевидно, від арійського Kooroos – ім'я одного із нащадків Великого Барута (Північний Індостан) [78, 35]. «Урусоба» теж оном двоелементний: «урус» – «рус»+«оба» – «батько» [59, 40] = «батько русів». Камоса – від «кама»; так у народів Західного Кавказу називався кинджал чи гостра зброя [73, 92]. «Камоса» – «бронза», тобто «міцний сплав» [59, 124]. «Камоса» – напій. Алтунопа – оном двоелементний: «алтин» – «золото»+«оба» – «батько» = «золотий батько». Маніяк можемо прочитувати від осетинського «мініуаег» – «добродій» [48, 131]. Таз – від Тіяс (тазоокий) [79, 21] – велетень з нартівського епосу. Дослідники епосу співвідносять велетня, котрий мав одне кругле око, з давнім міфологічним уявленням про Сонцеоко. Око велетня асоціювалося з блискучим круглим тазом чи тарілкою, такими схожими на Сонце. Наприклад, у давніх індів сонце створене з ока Брами.

З моменту надання християнству в Руській Землі статусу державної релігії, бере свій початок диглосія – двомовність. Одночасно функціонували дві мови – церковно- та давньослов'янська. Перша завантажена булгаризмами та грецизмами, інша – виказувала неабияку близькість до індоіранської, тому значної різниці між ономами половецького соціокультурного світу і києворуського язичницького не існувало. Візьмемо для порівняння імена послів Ігоревих, які брали участь у підписанні угоди з Візантією 945 р. (за Лаврентіївським літописом) – Акун, Тудков, Каршев, Істр, Прастень, Алдан, Алвад, Борич, Стегі [36, 46]. Вчитаємося в іменну гаму представників Землі Руської XI–XII ст.: Путша, Талець, Нерадець, Радоній, Анбал, Колча, Улан, Кулмей, Оргост [21, 219,114,132,136]. Імена торків – Тудор, Каракоз, Карас, Кокай, Бастий, Чурнай, Кунтувдей [80, 84].

Язичницькі імена за панування християнської церкви не виняток, адже навіть князі носили два імені: Володимир Великий – Василій, Олег Гориславич – Михаїл. До всього, іменна гама гетьманів малоросійських і воєвод, як називає їх М. Маркевич, і які брали участь у боротьбі Ягайла та Вітовта з хрестоносцями, та короля Польщі у протистоянні 1439 р. з Портою, є співзвучною до діючої як в києворуському соціумі, так і в половецькому XI–XII ст., а іноді її прямим продовженням: Острогет, Рогдай, Полелич, Громвал, Купальдій, Дулепа, Претич, Станай, Бурлій, Артазій, Турнал, Перунада, Гудима [52; 15, 21].

На думку вчених, половецька мова найповніше відображена у рукописній збірці XIII–XIV ст. «Alfabetum Persicum, Comanikum et Latinum Anonimi skriptum Anno 1303. Die 11 Julii», більше відомій під назвою «Codex Cumanicus». Як бачимо, навіть у назві збірки на першому місці глосарій іранський (persicum). Зрозумілим є той факт, чому на початку XIV ст. Куманія була двомовною. Двомовність встановилася від 1223 р. – першого експансивного удару татар-тюрків. Вісімдесят років співжиття далися взнаки. Слов'янськість мови половців підтверджує і факт з історії кінця XIX ст., коли В. Ундольський, вивчаючи праці слов'янських першовчителів, використовував для їх прочитання невідомі перед цим, як вказує сам, словники, серед яких «недавно открытый мною словарь языка половецкого» [81, 12].

Прочитання етноніму «половці» як «захисники» дає ефект сприйняття їх автохтонами земель, яких князі з династії Рюриковичів намагалися включити до складу геополітичної реалії «Руська Земля». За своїми витоками, половці поділялися на два різновиди: «своїх» – внутрішня опозиція державотворчим ініціативам князів, народжена в землях, що були включені до держави Русь (з полян, кривичів, древлян і ін.); «чужих» – нащадків Русоланії – уличів, тиверців, алан, ясів, касогів XI–X ст., котрі населяли Аланію. «Свої» брали участь в міжусобицях Рюриковичів. «Чужі» натомість ревно обороняли свою землю, чинили опір встановленню нового соціального порядку – феодального, засади якого вимагали зміни власника землі, зламу родових відносин, а отже, й общинного володіння землею. «Свої» об'єдналися з «чужими» вимушено, як результат акцій Володимира Мономаха, котрий загнав «своїх» половців за Дон.

Літописи жодного разу не називають половців кипчаками, що дає право на відмежування одних від інших. Дешт-і-Кипчак – утворення, що існувало в іншому часовому вимірі. Кипчак (китсак – від «кит» – «збирач боргу з землі» [72, 12] + «сак» – «воїн» = «воїн – збирач боргу з землі»), як свідчить зміст «Огуз наме», за авторства Рашид-ад-Діна, виник у VII ст. до н. е., в ході формування суперетносистеми «скіфи», для нагляду (збирання податків) над русами, маджарами, башкордами. Отже, кипчаками можуть бути і угри (маджари), і башкири, і казахи, і киргизи, і руси.

Слов'яно-аланський світ – індоірономовний. Іменна гама половецьких князів, як і сам етнонім «половці», з легкістю «прочитуються» з санскриту, іранської або мов з індоіранської мовної сім'ї. Більшість імен лідерів половецького соціуму вміщують значення «воїн», «захисник». Частина ономів містять значення, що є по суті характеристикою чи оцінкою якостей характеру. Язичники вірили в силу імен-символів.

Якщо ж визнаємо половців автохтонами, отримаємо відповіді на ряд питань: чому літописи називають половців зилотами і маніхеями, тобто протидержавниками; чому в літописах на означення володінь половців вживано літописцями займенник «їх» («їх земля»); чому лідерів половецького соціуму презентовано титулатурою «князь» (не хан, як про це пишуть історики, ігноруючи такі джерела, як літописи); чому історіографія початкового етапу називає половців нащадками цимбрів (кіммерійців); чому Анна Комнін називає половців-куманів скіфами; чому скіфські баби і половецькі мають так багато спільного, що вимагають розгляду їх як традиції; чому Себастіян Кльонович поему, присвячену своїм змістом Україні, назвав «Роксоланія» (XVI ст.); чому антропологи не спостерігають впливу тюркського світу (чи його виявів) у генетиці останків з половецьких поховань; чому археологи не спостерігають зміни культурного ландшафту у часі появи половців; чому в «Слові о полку Ігоревім» сторони протистояння названо «половинами одного цілого»; чому

на мініатюрах з Радзивілівського літопису половців зображено зі знаменом, древко якого увінчує тризуб. Відповіді на ці питання забезпечить лише полідисциплінарний підхід у вивченні природи половецтва.

1. *Шабельников В.І. Реформування адміністративно-територіального устрою України в 1917–1940 рр. – Донецьк, 2006.*
2. *Конисский Г. История Руссов. – М., 1991.*
3. *Карамзин Н.М. История государства Российского. – СПб., 1892.*
4. *Устрялов Н.Г. Русская история. – СПб., 1837.*
5. *Ключевский В.Й. Курс русской истории // Сочинения в 8 т. – Т. 1. – М, 1956.*
6. *Адрианов П. Слава земли русской. – О., 1913.*
7. *Голубовский П.В. Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XII вв. – К., 1884.*
8. *Костомаров Н.М. Две русские народности // Исторические монографии исследования. – Т. 1. – СПб., 1903.*
9. *Пархоменко В.А. Киевская Русь и печенеги // Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе (10–13 сентября 1927 г.). – Севастополь, 1927.*
10. *Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. – Т. 1. – Л., 1924.*
11. *Якубовский А.Ю. Дешт-и-Кыпчак (половецкая степь) в XI–XIII вв. (до прихода монголов) // Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая орда. – Л., 1937.*
12. *Греков Б.Д. Киевская Русь и проблемы происхождения русского феодализма у М.Н. Покровского // Против исторической концепции М.Н. Покровского: Сб. ст. – Ч. 1. – М.; Л., 1939.*
13. *Расовский Д.А. Половцы. – Ч. 1: Происхождение половцев. – Б. м., 1935.*
14. *Миховский М. Трактат о двух Сарматиях. – М.; Л., 1936.*
15. *Скржинская Е.Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона // Русь, Италия и Византия в средневековье. – СПб., 2001.*
16. *Дорн Б.А. Каспий. О походах древних руссов в Табаристан // Записки Императрической Академии Наук. – Т. 26. – Кн. 1. – СПб., 1875.*
17. *Соболевский А. Этимологические заметки // ЖМНП. – 1886. – № 1.*
18. *Аджи М. Полынь Половецкого Поля. – М, 1994.*
19. *Радзивиловская или Кенигсбергская летопись. – СПб., 1902.*
20. *Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – СПб., 2003.*
21. *Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 9–10: Патриаршая или Никоновская летопись. – М, 1965.*
22. *Евстигнеев Ю.А. Половцы: кто они? К вопросу об этнической идентичности половцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.cyberleninka.ru.*
23. *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Русские имена половецких князей. Междинастические контакты сквозь призму антропонимики. – М., 2013.*
24. *Вайан А. Руководство по старословянскому языку. – М., 1952.*
25. *За землю Русскую! Памятники литературы Древней Руси XI–XV в. / Сост. Ю. Бегунов. – М., 1981.*
26. *Пашуто В.Т. Христбургский (Кишпорский) договор 1249 г. как исторический источник // Проблемы источниковедения. – М., 1959.*
27. *Голубовский Е.Е. История русской церкви. – Т. 1. – М., 1901.*
28. *Горчаков М.И. О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и св. Синода (988–1738). – СПб., 1871.*
29. *Греков Б.Д. Феодальные отношения в Киевском государстве. – М.; Л, 1935.*
30. *Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – М.; Л., 1939.*
31. *Милютин В.А. О недвижимых имуществах духовенства в России // ЧОИДР. – 1859. – Кн. 4.*
32. *Сахаров А.М. Города Северо-Восточной Руси XIV–XV вв. –М., 1959.*
33. *Веселовский С.Б. Феодальное землевладение в Северо-Восточной Руси. – Т. 1. – М.; Л., 1947.*
34. *Щапов Я.Н. Церковь в системе государственной власти древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965.*
35. *Щапов Я.Н. Государство и церковь Древеней Руси. X–XIII вв. – М., 1989.*
36. *ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская летопись и Суздальская. – М., 1962.*
37. *Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская правда // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965.*
38. *Брайчевський М.Ю. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі // Історична думка в Київській Русі. Твори. – Т. 1. – К., 2004.*
39. *Пашуто В.Т. Черты политического строя древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965.*
40. *ПСРЛ. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские. – М., 1980.*
41. *Бодрухін В.М. Чернігівська земля – князівство. – Луганськ, 2002.*
42. *Софийский временник или Русская летопись / Изд. П. Строев. – М., 1820.*
43. *Максимович М. Песнь о полку Игореве // ЖМНП. – Кн. 2. – 1836.*
44. *Наливайко С. Українська індоаріка. – К., 2007.*
45. *Книга собрана из многих книг исторических чрез господина Мавроубина, архимандрита Рагужского. – Б. м., 1722.*
46. *Великанов А.С. Разведки о древнейшей русь-славянской грамотности. – О., 1878.*
47. *Маркович Я.М. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. – Ч. 1. – СПб., 1798.*
48. *Русско-осетинский словарь / Сост. В. Абаев; Под ред. М. Исаева. – М., 1970.*
49. *Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. – М., 1974.*
50. *Русско-венгерский учебный словарь. – Будапешт, 1988.*
51. *Соболевский А. К истории малорусского наречия // Русский филологический вестник. – Варшава, 1910. – № 1.*
52. *История Малороссии Николя Маркевича. – Т. 1. – М., 1842.*
53. *Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987.*
54. *Князькин И.О. Половцы в Нижнем Подунавье [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://annalshlegio.ru/blecsea/polovec.rar.htm.*
55. *Досаев А.С. К вопросу о причинах византийско-половецкой войны 1148 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.dosdev.by.ru/reason.htm.*
56. *Прейс П. О волохах Нестора // ЖМНП. – 1837. – Ч. 2.*
57. *Косамби Д. Культура и цивилизация Древней Индии. Исторический очерк. – М., 1968.*
58. *Дзиговский А.Н. Очерки истории сарматов карпато-днепровских земель. – О., 2003.*
59. *Восканян Г.А. Русско-персидский словарь. – М., 1986.*
60. *Польский летописец с 964 по 1764 год или хронологическое изображение произшествий Королевства Польского со включением как Российской, так и других сопредельных Польше держав, краткой истории. – СПб., 1782.*
61. *Кузнецов В.А. Очерки истории алан. – Владикавказ, 1992.*
62. *Лісовий Д.Ю. Нарис праісторії України. – Лондон, 1976.*
63. *Фрейман А.А. Ирано-славянские заметки. Доклады Российской академии наук. – Л., 1924.*
64. *Савельев Н.В. История Северовосточной Европы и мнимого переселения народов. – СПб., 1841.*
65. *Барбаро и Контарино о России. К истории итало-русских связей в XV в. – Л., 1971.*
66. *Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – Т. 1. – М.; Л., 1958.*
67. *Фамицын А.С. Божества древних славян. – СПб., 1884.*
68. *Грузич Б., Шубин Н. Речник Руско-српскохрватски*

српскохрватско-руски с кратком грамматиком руског језика. – Београд, 1972.
69. *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т. 3. – Кн. 3. – СПб., 1898.*
70. *Трубачов О.Н. Индоарийцы в Северном Причерноморье // Вопросы языкознания. – 1977. – № 6.*
71. *Петров В.П. Скіфи: мова і етнос. – К., 1968.*
72. *Павлов А. По вопросу о времени, месте и характере первоначального перевода византийского Земледельческого устава на славянский язык // ЖМНП. – 1886. – Кн. 9–10.*
73. *Хабичев М.А. Взаимовлияние языков народов Западного Кавказа. – Черкесск, 1980.*
74. *Скальковский А. Изустные предания о Новороссийском крае // ЖМНП. – 1838. – Кн. 6.*
75. *Конев Е.Ф. Славянская мифология. – Минск, 2003.*
76. *Словник символів культури України. – К., 2005.*
77. *ПСРЛ. – Т. 2. – М., 1965.*
78. *Лунин М. Индия // ЖМНП. – 1837. – Ч. 3.*
79. *Хамедова М.Р. Общее и особенное в нартских сюжетах народов Дагестана и Северного Кавказа // Дагестанский фольклор во взаимосвязи с иноэтническим фольклором. – Махачкала, 1985.*
80. *Плетнева С.А. Половцы. – М., 1990.*
81. *Ундольский В.У. Климент – епископ словенский. – М., 1895.*

Agafonova N.V. Etnikon «Polovtsi» within the meaning of revived paradigm «Polovtsi – Natives»: attempt of multidisplinary analysis. The article is paid to the need to change the paradigm of understanding the Polovtsian nature. It's offered «to revive» pre-existing «polovtsi-natives». In the article is explained the difference between «their own» and «strangers» Polovtsy. It's determined the motive for the emergence of polovetstva. Through multidisciplinary analysis was made the attempt to read etnikon «polovtsi» as the self-determination. Was presented the version: the main potential of polovetstva is presented by Iranian Alans.
Key words: Polovtsi-Natives, etnikon «polovtsi», onomastykon «Polovetska Zemlia», polydisciplinaryty, Alans, Yassy.

Б. В. Рева

МАТРИМОНІАЛЬНА ТА ЛЮБОВНА ВОРОЖБА У ДІВОЧИХ ТА ПАРУБОЧИХ ЗАБАВАХ СВЯТА АНДРІЯ НА ОПІЛЛІ (за матеріалами Галицького та Рогатинського районів)

У статті автор проаналізував особливості святкування дня Андрія на Опіллі, що супроводжувалося народними примовлянями, традиційними іграми, сміхом і жартами. На основі джерельних та польових матеріалів, відтворено колорит різноманітних прийомів любовно-шлюбних магічних дій у засіванні конопель, ворожінні варениками, пампушками, бубликами, рахуванням кілків в огорожі, киданням чобота на Андріївських вечорницях.
Ключові слова: *Опілля, обряди, свято Андрія, магія, Андріївські вечорниці, ворожба.*

На сьогодні календарна обрядовість історико-етнографічного району Опілля є мало вивченою. Хоча зроблено деякі напрацювання, але вони лише поверхово розкривають низку звичаїв, обрядів, магічних дій, ритуалів та забобон у передріздвяно-новорічній обрядовості. Час зимового сонцестояння, тобто своєрідний переломний чи рубіжний період року, здавна наділявся у календарній обрядовості особливою символікою, тому закономірно вважався сприятливим для магічних дій, зокрема й ворожби. Головні календарні свята, які припадали на цей період, традиційно слугували добрим приводом для справляння ворожильних обрядів [1, 105]. Свято Андрія – це і радість, і сум, і потаємна надія [2, 8]. По різні сторони нашого краю ворожили по-особливому, проте, цей вечір є властиво дівочим [3, 436]. Напередодні свята Андрія, дівчата збиралися для того, щоб дізнатися майбутню долю [4, 287], способів гадання було надзвичайно багато [5, 101; 6, 53–54].

Серед дослідників передріздвяно-новорічних свят потрібно відзначити напрацювання С. Килимника [7], Л. Ковальчука [8], В. Скуратівського [9], П. Чубинського [10], В. Клінґера [11], В. Барагура [3], І. Беньковського [5], а також сучасних дослідників І. Чеховського [1] і В. Круковську [2]. Мета цієї статті полягає у ґрунтовному вивченні звичаїв, обрядів, повір'їв і забобонів на Андріївські вечорниці в українців Опілля. Із зазначеної мети статті випливають такі завдання: дослідити специфіку розвитку свята Андрія в драматично-ігровій традиції Опілля й охарактеризувати елементи основних обрядових дій Андріївських вечорниць.

Серед характерних обрядів опільчан напередодні свята Андрія виділяються «сівба» конопель, ворожба на пирогах, рахування кілків в огорожі, кидання чобота через хату, вибирання своєї долі під мискою. Ворожильні обряди у цей день виконували, в основному, дівчата, рідше хлопці [12; 13]. Парубки навмисно робили шкоду дівчатам, до яких не встигли посвататись або які ще були не на виданні, забирали щось із подвір'я, а потім повертали за винагороду [14]. Андріївські колективні ворожіння традиційно розпочиналися з ворожби у селах Галицького району, де значна увага приділялася воді для замішування тіста: вона мусила бути принесена дівчиною з двору, з колодязя в роті, а хлопці коли дізнавалися, де дівчата і в кого ворожать, приходили і заважали їм – сміялися та жартували. Не кожна дівчина могла донести воду і теж починала сміятися [12; 13]. Як зазначає І. Чеховський, ці дії мали ритуальний характер [1, 109]. Ворожильні обряди, в яких головним засобом отримання «знака» долі виступає ритуальна страва, зберігають сліди зв'язку з архаїчними віруваннями і ритуалами, як-от хліборобською магією, культом пращурів [1, 111].

На вечорниці починали ходити в підлітковому віці (від 14–20 дівчата і 16–25 хлопці). Досить часто на них вишивали. На вечорницях також часто відправляли парубків в армію. В будні дівчата і хлопці розмовляли при роботі, а в неділю вже грали ігри, танцювали [15]. Дівчата приносили з дому продукти [14]. В. Круковська зазначала, що хлопці для дівчат за їх старання приносили ласощі – цукерки, горішки, яблука. Існує традиція, що на Андрія кожен хлопець «пустує» [2, 12], але щоб вони не зробили, дівчата їм прощали все [15].

На Галицькому Опіллі хлопці не беруть участі у ворожінні: вони або приглядаються, або збираються десь окремо й придумують способи, якби попсувати дівчатам їх забаву та засмутити їх невдячним вислідом ворожби [12–15]. Однак дівчата відносяться до цього обряду зовсім поважно й не раз із цього приводу бувають між ними непорозуміння. Траплялися навіть такі випадки, коли через невдалу ворожбу дівчата сміялися зі своєї подруги, за що вона скаржилась до громадського уряду [3, 436].

Обряди святкування Андрія в різних куточках Опілля мають свої особливості. Зокрема, у с. Жовчев Рогатинського р-ну дівчата сходилися у хаті вдови і там вже відбувалися всі обряди, пов'язані з тим вечором. Треба було якось розгадати собі долю, один із способів був чистити кілки, примовляючи: «то вдовець, то молодець». З цього можна було дізнатися, чи ця дівчина одружиться з вдівцем, чи з молодцем. Пекли теж бублики, зазначивши котрі кому належать, кликали пса, щоб поїв – з того було знати, чи дівчина вже скоро вийде заміж. Виливали віск і ще інакше прикликали собі долю. Ці старовинні вірування були, зрештою, розповсюджені в усій Україні [16, 680].

На Рогатинському Опіллі ворожили і хлопці, і дівчата, бавилися ворожбою на вечорниці. Дівчата оббігали хату декілька разів, щоб приснився суджений. Перед сном запалювали свічку та дивилися у дзерка-

ло, якщо нічого не побачать, то заміж цього року не вийдуть. Також прислухалися з якої сторони гавкає пес, на ту сторону і піде в «прийми» – невістки. Якщо в хаті було декілька сестер, то кожна сестра кидала собаці вареника: чий перший з'їсть – та першою одружиться. Кожна дівчина брала свій черевик і від вікна крокувала по черзі. Чий вийде за поріг – та перша вийде заміж. Записували на листочках імена і ставили на ніч під подушку, а зранку витягали ім'я судженого [15]. Ворожили ще з допомогою курки та півня. Зв'язували їх хвостами та дивилися, хто кого перетягне. Якщо курка – жінка буде верховодити, півень – чоловік [17, 61]. Хліб і вугілля розламували на кусочки, завивали у рукав сорочки й клали спати в надії, що побачать свого судженого. Сіяли льон коло колодязя, а чий весною найшвидше зійде – та першою вийде заміж. Також носили воду з потоку, наливали у миску й пускали на воду малі воскові свічки, приліплені до лушпинок горіха. Коли свічка дівчини стукнулась зі свічкою хлопця, тоді це знак, що вони поберуться. По закінченні ворожби, воду знову виливали до річки [3, 436]. Місили тісто, робили плямочки і розкладали по порядку, а пес мав з'їсти. Яку плямочку першою їв пес і так по порядку мали одружуватись дівчата. Під ліжко клали також тарілку, а згори лінійку і так мав приснитися наречений [13].

Крім цього, дівчата рахували кілки до 8, а 9 кіл зламували. Якщо правий рівний, то буде красивий чоловік, а якщо кострубатий та кривий – то буде поганий [18, 4]. Дівчина оббігала тричі навколо хати в довгому вбранні і тричі калатала ложками. Так дівчата гадали на судженого. Також із заходом сонця дівчата дивилися у дзеркало. Вони там бачили свого судженого [19]. Кидали за ворота черевик: коли він стане передом до воріт, то дівчина вийде заміж. У противному випадку, піде заміж у ту сторону, куди обернувся перед черевика. Ворожили також, яким буде майбутній чоловік: добрий чи злий, багатий чи бідний. Задля цього брали поліно: якщо воно гладке – чоловік буде добрий і молодий; коли суковате – то старий і сердитий. Часом суковате означало, що чоловік попадеться багатий, гладке – бідний. Дівчата не пропускали повз пильну увагу ворожбу з курячих яєць – проколювали гострий бік яйця і випускали із нього білок у склянку з водою. Коли він набирав форму грошей – дівчина вийде за багатого, коли вигляд трави – за бідного. Щоб заполонити серце хлопця, дівчата заставляли на вулиці тоненькі сильця із шнурків чи ниток, щоб хлопці в них попадалися [3, 436–437]. Дівчата ворожили на свічках, потім зернах, на свяченій воді, на воді принесеній з річки, на пампушках з маком, на предметах з дому тощо. Вже не пускали пастись худобу й годували сіном, не відчиняючи дверей, щоб не впустити нечисть. Дівчина, яка ходила заміж, мала швидко лягти спати, щоб побачити судженого у вісні. Можна питати першого перехожого, яке у нього ім'я, таким вважалося й ім'я судженого. Розходились додому далеко за північ [14].

Пекли пиріжки, балабушки, варили вареники, галушки та годували домашню тварину – кота чи пса. Вони мали бути нагодованими, а це означало, що вся сім'я в домі мала бути не голодною [19]. Крім вареників, на свято Андрія дівчата варять вечерю [20, 17].

На вечір зрізують або ламають гілку з вишні та кладуть її в склянку з водою десь так, щоб її не бачив (під ліжко чи в куток). І дивилися на неї аж на Різдво, якщо гілка зацвіте, то того року дівчина вийде заміж. І ще писали імена хлопців на аркуші паперу, скручували його в трубочку і клали під подушку на цілу ніч, лише на ранок витягували один аркуш, з нетерпінням очікуючи, яке ім'я хлопця там написане. Респонденти запевняли, що така ворожба обов'язково збувалася [12]. Ще йшли перев'язувати дороги, а самі засідали поза плотом і чекали, хто буде йти, щоб когось з перехожих собі зловили [21].

Отже, давні опільські вірування й обряди залишили по собі сліди до нашого часу. Одним із традиційних звичаїв, який бере початок від язичницького часу, є звичай ворожіння напередодні св. Андрія. Андріївські вечорниці – це колоритне та веселе дійство, жарти і сміх, який охоплює всю молодь. У ніч на Андрія ворожили дівчата. Як ми бачили, способів ворожіння для дівчат на свято Андрія дуже багато. У ніч хлопці бешкетували: знімали «хвіртки» і підпирали кілками двері хати тощо. Ворожильні обряди свята Андрія охоплюють десятки ритуальних ігор, які в різних куточках Опілля ворожать по-своєму: у селах Галицького району дівчата збиралися у старшої жінки і ворожили тільки дівчата, а в селах Рогатинського району у вдови та ворожили як і дівчата, так і хлопці. Проте, по всьому Опіллі дівчата бралися за приготування відразу декількох страв на вечір перед вечорницями. Деякі обряди святкування і досі побутують на цій території, зокрема ворожби на варениках, пампушках та інших стравах. Тому нашим завданням як українців є збереження цих ритуальних і магічних дійств предків у своїх серцях, заради передачі їх молодим поколінням.

1. *Чеховський І. Андрію, Андрію, коноплі сію... (Зимові ворожильні обряди-ігрища українській молоді Карпато-Дністровського регіону) // Буковинський журнал. – 1998. – Ч. 2.*
2. *Круковська В. Андріївські вечорниці. – Л., 2001.*
3. *Барагура В. Напередодні св. Андрія // Життя і знання. – 1932. – Ч. 15.*
4. *Kolberg O. Dziela wszystkie. – T. 54: Rus Karpacka. – Cz. 1. – Wroclaw, 1969.*
5. *Беньковський И. Девичій празник св. Андрея // Киевская старина. – 1895. – Б. н.*
6. *Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України (м. Київ). – Ф. 1-дод.: Етнографічна комісія. – № 524.*
7. *Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Т. 1: Зимовий цикл. – Вінніпег; Торонто, 1964.*
8. *Ковальчук Я. Свята на Україні у звичаях та забобонах. – Х.; К., 1930.*
9. *Скуратівський В. Місяцелік. Український народний календар. – К., 1993.*
10. *Чубинский П.П. Календарь народных обычае и обрядов. – К., 1993.*
11. *Klinger W. Sw. Andrzej i sw. Katarzyna w wierze s obrzedowosci ludowej // Kuryer literacko-naukowy. – 1929. – № 47.*
12. *Записано автором від Ярослави Олексіївни Куцоконь, 1945 р. н., у с. Мединя Галицького р-ну, Івано-Франківської обл.; запис зроблено 28 грудня 2013 р.*
13. *Записано автором від Ігора Петровича Медвидовича, 1940 р. н., у с. Крилос Галицького р-ну, Івано-Франківської обл.; запис зроблено 20 жовтня 2014 р.*
14. *Записано автором від Олексія Дмитровича Затварницького, 1922 р. н., у с. Комарів Галицького р-ну, Івано-Франківської обл.; запис зроблено 11 жовтня 2014 р.*
15. *Записано автором від Любові Миколаївни Задорожної, 1947 р. н., у с. Конюшки Рогатинського р-ну, Івано-Франківської обл.; запис зроблено 22 жовтня 2014 р.*
16. *Магмет І. Спомини зі села Жовчів // Рогатинська земля. – Н.-Й.; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – Т. 1.*
17. *Матвєєва Н., Голобородько А. Православні свята і народні традиції // Наука і суспільство. – 2010. – № 11–12.*
18. *ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 17396: Запис народних звичаїв та вірувань 20-х рр. XX ст.*
19. *Записано автором від Василя Дмитровича Пушика,*

1958 р. н., у с. Вікторів Галицького р-ну, Івано-Франківської обл.; запис зроблено 10 грудня 2014 р.
20. *Відділ рукописів ЛННБ НАН України. – Ф. 206. – Од. зб. 318: Щурат В. Святоандріївські ворожби: Доповідь.*
21. *Записано автором від Ірини Василівни Хомин, 1971 р. н., у с. Потік Рогатинського р-ну, Івано-Франківської обл.; запис зроблено 5 грудня 2014 р.*

Rewa B.V. Matrimonial and love divination in maiden's and fellow's games at the Saint Andrew's day celebration in Opillia (Based on the material of Halych and Rohatyn Rayons). In the article the author has traced the peculiarities of celebrating the St. Andrew's Day in Opillia, provided by folk charms, traditional games, fun and jokes. On the basis of source and field materials there has been reproduced the authenticity of various kinds of love and marital magic acts in sowing hemps, divination by different means: by means of traditional Ukrainian dishes, such as varenyky, pampushky, bublyky; by means of counting fence poles; by means of throwing boots in St. Andrew's Vechornytsi (traditional celebrations).
Key words: Opillia, ritual, St. Andrew's Day, magic, St. Andrew's Vechornytsi, divination.

А. І. Темченко

СЕМАНТИЧНА ПАРА «НЕДІЛЯ–ПОНЕДІЛОК» В ЛІКУВАЛЬНО-МАГІЧНИХ ПРАКТИКАХ УКРАЇНЦІВ

Стаття присвячена дослідженню міфології днів тижня, які знаменують його початок. В традиційних віруваннях неділя зіставляється з вшануванням жіночого сонячного божества, тому в цей день заборонялися дії, спрямовані на від'єднання (рубання, різання). За логікою міфу порушення заборон могло негативно вплинути на перебіг часу, оскільки припиняли дії божественного творення. Натомість у неділю заохочувалися дії, пов'язані з ростом.
***Ключові слова**: неділя, понеділок, табу, обряд, сонце, місяць.*

Стаття присвячена дослідженню міфології днів тижня, які знаменують його початок. Актуальність обраної теми полягає в тому, що початок тижневого часового відліку уявляється як парність, де неділя символізує абсолютний початок і співвідноситься з етіологічними міфами про першочас і першопростір, а понеділок виступає матеріальною проекцією цього початку («понеділок важкий день»). Дослідження міфології неділі-понеділка як парності є продовженням ідей, висловлених В. Топоровим щодо семантики першого/другого в лікувальних текстах [1, 197].

У традиційній культурі стійкою залишається тенденція вшанування Неділі як першого дня, коли було створено світло/час, небо і землю/простір (Буття 1: 1-5). У зв'язку з цим, Неділя вважалася днем сонця – першої «планети», з-поміж інших семи, які позначали «другорядні» дні тижня. Неділя становить також початок нового астрономічного/життєвого циклу, оскільки саме тижнями/«неділями» вимірювали такі важливі періоди, як достигання врожаю (землеробство) і термін вагітності худоби (скотарство).

Відповідні аналогії пояснюють, чому в неділю заборонялися усі види робіт, пов'язаних з різанням нитки і рубанням дерева. В архаїчних текстах колядок/щедрівок, які є рудиментарними залишками дохристиянської міфології, світ твориться з нитки, а його основою є світове дерево[1]. За логікою міфу, порушення заборони використовувати гострі предмети загрожує неправильному початку, а відтак, неправомірному розгортанню подальших подій, тобто, «довільне» втручання у природний стан речей спричиняє «довільні» зміни в природі/людині: Так, покроєний у неділю одяг, може шкодити тому, хто його носить (серби), використання голки становить загрозу втратити зір (чорногорці) [2, 445]. У цих заборонах простежуються аналогії космічного і тілесного – розрізання тканини (одяг тут розуміється як «друге тіло») провокує різання «справжнього» тіла; застосування голки може спричинити каліцтво (ототожнення небесного ока / сонця / світла / неділі з оком людини).

Крім цього, заборонялися будь-які роботи, пов'язані з обробкою деревини. На Харківщині (Куп'янський повіт) вважали, що поліно, відрубане в неділю, через сім років (по завершенні космічного «тижневого» циклу) може спалахнути. Білоруси сприймали за гріх точити в неділю ножі, що означає «перепилювати ланцюг, на якому сидить Люципер» (руйнування космосу). Рубання дерева може розцінюватися також як засіб впливу на предка/тотема роду. Відповідне ставлення до дерева порівнюється зі священним ставленням до «болванів/ідолів», виготовлених, як правило, з дуба. На думку Т. Шевчук, культ вшанування дерев пов'язаний із тотемістичними уявленнями і співвідноситься зі «звичаєм вступати в шлюб з деревами, що має значення шлюбу з пращурами» [3, 11], які у цьому контексті уособлюють відродження і виступають покровителями роду. Відповідні аналогії фіксуються в замовляннях: «Дубоньку-кумоньку, в тебе парубок, в мене дівка, поберімося, полюбімося» [4, 15]; «Я вас (крикливиці) визиваю, я вас висилаю на ліса, в лісі дуб, а в дубі дід, а в його дочка Наталочка» [5, 66]. Рудименти обрядових заборон залишилися у замовляннях: «Кров'яна (ріка) стань і остановиса, бо буде тобі, як чоловіку, – ў неділю дрова рубав напроти понеділка» [6, № 277].

Натомість у Неділю рекомендували здійснювати перші дії, спрямовані на зростання, зокрема оранку, сівбу, вигін худоби на пасовисько, закладини нового помешкання тощо. На Полтавщині цього дня намагалися посадити квочку на сідало; лужичани вважали, що неділя є сприятливою для відлучення теляти від вимені; поляки вірили, що недільні діти матимуть довгий і щасливий вік, володітимуть даром спілкуватися з мертвими. За уявленнями болгар, народжені у неділю мають стати вчителями чи священиками [7, 445].

Сприйняття неділі як першого (того, що дублює найперше) пояснює протиставлення її останньому/зайвому, тобто хворобам, образи яких співвідноситься зі старінням і смертю: «Щезни, пропади (пристріт), од мира одійди, а моя молитва до святої висоти. Неділя з понеділком, вівторок з середою, четвер з п'ятницею, субота сама болєзні (пристріту) нема. Неділя наступає, болєзнь (пристріт) отступає. Амінь» [8].

Вшанування неділі як першого дня пояснює, чому євангельські перекази про Воскресіння Ісуса Христа

[1] У колядках/щедрівках світ твориться за допомогою снування: «Ой як то було з початку світа, – Боже наш, / Ой як не було святої землі, / Ой-но на морі павутиноньки. / Ой там братоньки радоньку радять: / Як би нам, брате, світ обснувати?» або шиття: «Посеред моря стоїть гоголя / А на тій гоголі й утінка сидить, / Утінка сидить, далеко видить. / Тай угледіла вона, що на морі [човничок], / А на тім човничку дівка Кулинка. / Дівка Кулинка, премудра швачка. / Да пошила вона три янголики» [24, 228,237–238]. З образом Кулинки порівнюються «сестриці» в текстах «від уроків», які шиють одноденну сорочку або прядуть кужіль. Виготовлення сорочки/прядіння кужеля є обрядовою інтерпретацією мотиву творення світу, оскільки в такий спосіб відбувається моделювання «нового»/здорового тіла хворого: «На сінєм полє дуб зєлєний, у того дуба *трі* пані: ўсі *трі* сєстріци, ўсі *трі* царіци. Первша – швачка, друга – прачка, третья Хрісту сорочку шила, урокі говорила» [6, № 204].

Проглядаються аналогії зі світовим деревом, яке існувало «споконвіку»/до творення світу: «Серед моря зелений явір, / На явороньку три голубоньки, / Три голубоньки радоньку радят, / Радоньку радят, як світ сновати, / Та спустемеся на дно до моря / Та дістанеме дрібного піску; / Дрібний пісочок посієме ми: / Та нам ся стане чорна землиця. / Та дістанеме золотий камінь, / Золотий камень посіємо ми: / Та нам ся стане ясне небонько» [24, 227]. Пор. з лікувальними текстами: «В чистім полі синє море. На синьому морі стоїть чорний явір, на чорному яворі сидить чорний ворон: чорна голова, чорні очі, чорні брови, чорні кігті, чорні нігті. І він *кричить-покрикає*, кігтями-нігтями прогрибає, уроки-урочища одбирає» [5, 51].

були близькими для тогочасного населення Київської Русі. У зв'язку з цим, народна назва – неділя (день, коли не ріжуть/не рубають) в смисловому еквіваленті не конфліктує з її християнським аналогом – воскресінням (днем відтворення), а дохристиянський образ світлоносної богині початку/народження, одягненої в білі, срібні чи золоті строї (ознака сонячних променів), співвідноситься з «першою серед дів» Богородицею. Звідси стає зрозумілим, чому в полемічних творах XII–XIII ст. християнських проповідників засуджується вшанування неділі як «**идолослуженье прикуп корчемної наклады рѣзавныѧ пьянство еже есть всего горѣе ставленье трѧпезы рожаниицамъ і прочїа всѧ слѫженьѧ дъıаволѧ требы кладомыѧ виламъ и покланѧнье твари**» [9, 81], що, своєю чергою, пояснює персоніфікацію неділі в лікувальних текстах: «Святая нєдзєлька, святи Юрей, святий Ягорай, святий Мікола, угоднікі Божия, станьцє ў помочи (ім'я) кароўкі» [6, № 785]. Не випадковими є перераховані образи святих, які, подібно до неділі, зіставляються з архаїчними міфологічними персонажами: Юрієм/Єгорієм – Перуном, Миколою – Велесом [10]. Автор полемічного твору викриває язичницьке вшанування світла як «болвана», тобто ідола: «**невѣнні напмсавше свѣт болваномъ и кланѧютьсѧ емоу**» [9, 76] і розкриває його християнське розуміння: «**никто же бо можетъ оуказати ѡбраза свѣту но токмо видимъ бываетъ ... ни хто же бр можетъ изобрѣсти всеѧ твари твореньѧ ни ѡбраза оуказати свѣтоу ꙗко же во во оутробѣ рожемо**» [9, 78]. Світлоносність Неділі співвідноситься з образом «сонячної доньки» в замовляннях, яка нівелює темряву ночі: «Ночници, полуночници шли калиновим мостом, судошають (зустрічають) сонцову дочку: "Куди ідеш, сонцова дочко"? "До Настасіної Ксені ночніцу одбирати"» [6, № 98]. В українських, сербських, хорватських і німецьких переказах *сонцеву дочку* називають *святою Недількою* або святою *Анастасією* (з грецької *ἀνάστασις* – «воскресіння»), яка є «добродійною жінкою». В цьому аспекті вона асоціюється з Богородицею, яка лікує «удар» / перелом / вивих (напевне, спричинений порушенням табу на рубання): «Шла *Пречиста* Божая Мати удари шептати. Удари, удари, удари – Святая *Пречистая* передала до молодика, од молодика до семака, од семака под поўню, с поўні до старика. А ў старичи Неділинка, утрень правица, і служба правица, вутрена одиходить, і служба одиходить, от (ім'я) ўдар виходить»; «Просю Господа Бога і святий Ніделенькі, Присвятой Девонські, святой Ніколаєнькі і всіх святих празників» [6, № 400, 615]. Обрядова чистота *«Пресвятої/Пречистої»* Богородиці (підкреслюється найвищий ґатунок чистоти) розуміється як основна ознака світла, природу якого пізнати неможливо – «**ни хто же бр можетъ изобрѣсти всеѧ**». В цьому проглядається спадковість двох традицій, де Неділя сприймається як свято, власна назва якого асоціюється з поняттям світла (пор.: **svet* – свято/святий) [11, 479]: «Першим разом, Божим расказом. У ниділю рано сонечко виходить, Принасвенча Матьонка по кристиянской горі ходить» [6, № 191]. Пор. головні свята: Великдень (Світла Неділя), Трійця, Вербна неділя припадає на перший день тижня. Надання Неділі статусу святої підтверджує її архаїчну природу, звідси походження табуїстичної назви першого дня тижня – *не-діля*.

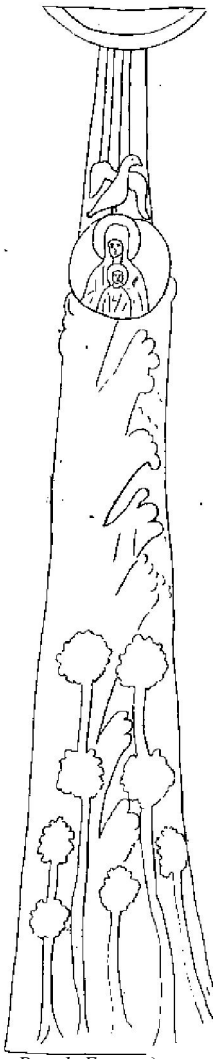

Рис. 1. Богородиця на вершині світового дерева [12]

Коли неділя ототожнюється з поняттям *першого*, то понеділок асоціюється зі значенням *другого*. Два як і один суттєво відрізняються від інших чисел натурального ряду, на що вказують їхні порядкові назви: *раз/один – перший*, *два – другий*, як варіант діал. *вторий*; але *три – третій, чотири – четвертий, п'ять – п'ятий* тощо, на відміну від першого/другого, є похідними від родового поняття. Один і два утворюють дуальну пару, яка одночасно конфліктує і взаємодоповнює одна одну. І-є **ed-in* позначає абстрактну ідею іншого/відокремленого, відповідно **duo/u* – її конкретизує [1, 223]. Ця конкретизація часто виявляється в протиставленні[2] неділі з понеділком, де *перше* уособлює божественність / необхідність / корисність / сонце, *друге* – надлишок / пращурів / місяць / жертву. Пор. зі звичаєм виливати залишки ритуального напою (залишок співвідноситься з поняттям другого) на землю, а також лікувальними сюжетами, де *друге* наближується до семантики потойбічного: «Нужно подстеречь, когда *два* человека будут ехать на одной [кобилі?] верхом и сказать им: "Вас *двое* возьмите к себе третьего – *навью* кость"» [13, № 136]. Приналежність другого дня тижня пращурам/минулому/темному пояснює, чому понеділок традиційно вважається «не хвиральним днем». У понеділок не входили до нового помешкання [14, 89], не пекли хліб, не золили полотно [15, 87], не стригли нігті/волосся [16]. Поляки вважали, що народжений у понеділок, на противагу неділі, може померти, словаки не парували в цей день худобу, не пекли хліб, тому називали його «яловим». На Харківщині вважалося небезпечним готувати квас, «бо у сім'ї буде утопленик», а також розводити луг для прасування білизни, інакше «на тому світі будуть примушувати пити лужну воду з трьох шкаралуп, які викидаються, а не спалюються» [17, 95–99].

Заборона від'єднувати, яка розповсюджується на перший день тижня, звужується і стосується лише нігтів/волосся, тобто «відповідальність» за порушення встановленого табу є не родовою, а персональною. Ритуальні заборона починати і зачинати проглядається також у звичаї понеділкувати, що дотримувався лише заміжніми жінками, який передбачав утримуватися від виконання господарських (раніше шлюбних) обов'язків [18, 763–771].

Виділення *першого* (недільного) і *другого* (понеділкового) часу як обрядового не випадкове, оскільки в лікувальних текстах, які безпосередньо пов'язані з долею хворого, підкреслюють парність цих днів тижня, що впливає на загальний (космічний) репродуктив-

[2] Наявність антипода передбачає існування прототипу, тобто *друге* є наслідком реалізації *першого*. Незважаючи на те, що *друге* є результатом розгортання *першого*, воно йому протиставляється. В міфології часто уособлює руйнівні принципи: заздрість, лукавство, зраду. Друге розуміється як результат матеріального ущільнення першого, яке, внаслідок цього, отримує ім'я, тобто відбувається процес усвідомлення себе через споглядання свого двійника.

ний стан (тексти 1–3) або наголошують на особливості *першого*/недільного дня (текст 4): 1) «Всє дні парниє, *неделя і понедєлок*, вторак і среда, чєтвер і п'ятница, а субота єдінінца»; 2) «*Нядзєля с панядзєлячкам*, вавторак с сарадой, чатвєрц с пятніцаю, а субота адна, як я малада. Ночка цьомна, зорка ясна, сон благочаслівий, сасніся мнє сон справєдлівий. Лажуся спаць, засипаць. Три ангула ў галавах: адзін відзіць, другой слишиць, треці скажа. Скажицє мнє, пресвятиє ангєли, хто мєня абідзєў?» [6, № 982, 1028]; 3) «*Неділя з понеділком*, вівторок з середою, четвер з п'ятницею, субота сама болєзні, (пристріту і т. п.) нема, неділя наступає, болєзнь (пристріт) отступає. Амінь» [8]; 4) «Господу Богу помолюся, Господа Бога попрашу, зорькі-зорянічкі, скориє помочнічкі, приступіцє, поможицє. Понєдзєлок на ўторак, сєрада на чацьвєр, пятніца на суботу, а ти, *нядзєлька адзінічка, адна прісніся*, хто у ман(я) дзєньгі (назвати те, що украли) ўзяў» [6, № 1094]. Парність *першого* (неділі) і *другого* (понеділка) демонструє, як ідея божественного бінаризму виявляється в міфологічному часі, що розвивається за встановленим першою парою зразком: *неділя/понеділок* → вівторок/середа → четвер/п'ятниця. В цьому разі *перше* протиставляється не первісному *хаотичному*, що властиве праісторичним етіологічним міфам, а *другому* – як результату еволюції *першого*. Це протиставлення є результатом осмислення природи часу, тому виникло пізніше за етіологічні міфи. Час уже створений, а *перше* і *друге* є його різними іпостасями, які окреслюють дуальні стани Космосу: як першого – проявленого / людського / видимого / пізнаного і другого – латентного / потойбічного / прихованого / непізнаного.

На думку М. Сумцова, ставлення до понеділка як до нещасливого дня є відголосом давнього звичаю саджати цього дня на церковний ланцюг того, хто не відвідує недільної служби [19, 526]. Однак у традиційній культурі спостерігаються залишки дохристиянських культів, пов'язаних із вшануванням понеділка. В «Ізборнику» за 1073 р. читаємо: «Алчать бо в понедельник, ти в пяток (п'ятниця), ти в суботу» [20, 1179]. Відправлення ритуальних (жертовних?) трапез у понеділок і суботу співвідносяться з іудейськими обрядами вшанування нового місяця і суботнього дня: «Не носіть більше дарів даремних, – говорить Ісая від імені Єгови, – куріння огидливе для мене; *новомісячя*, субот і святкових зібрань не можу терпіти» (Ісая. I, 13). Звичаї відзначати початок нового місяця стосувався також землеробських культур, де панував сонячний календар, а вшанування місяця було пережитком часів мисливства і первісного скотарства. В Давньому Римі понеділок присвячувався місяцю і називався *Dies lunae*, звідси фр. *lundi*, італ. *lunedi*, нім. *Montag*, англ. *monday*. Святкування нового місяця є досить стійким культурним явищем і фіксується в грамоті 1648 р., де описано звичаї населення сучасних Харківщини і Курщини: «Щоб скоморохів с домрами, і з гуслями, і з волинками, і зі всілякими іграми, і ворожок, і чоловіків, і жінок до хворих і дітей в будинки не призивали, і в *перший день місяця,* і в грім на водах не купались, і зі срібла по домам не вмивались» [21, 1].

Подвійне ставлення до понеділка (як свята/нещасливого дня) зумовлене тим, що *другий* день тижня асоціюється з поминальними обрядами. В українців побутували перекази про святий Понеділок, який перший зустрічає душу на «тому світі» і довідується про її земні гріхи [19, 527]. За свідченням М. Гальковського, в Давній Русі існував поминальний обряд, присвячений Роду і рожаницям, що здійснювався в понеділок після Різдва Господнього: «**жєлꙗ роду и роженицамъ по рождествѣ а пнед мукоу варити [и] свꙗтѣт богородици а родоу примолвливающе**» [9, 169]; «**положиша тѣло его въѡтри емоу цꙗркви ... мца март гї днь же бѣ тогда понедѣльникъ**» [20, 1179]. Пор.: у «Слові о полку Ігоревім» «жля» виступає уособленням туги за загиблими воїнами: «Карна и жля поскочи по Руской земли» [22, 121]. У центральних регіонах України поминальний день припадає на понеділок [23]. На гробки варять коливо («муку варити»), відправляють молебень і «христосуються» з покійними («святій Богородиці і роду примовляють»). Можливо, цим зумовлене ставлення до понеділка як до святкового дня: «Святи понєдзєльнік, святи раздвєні дзєньок, Господній часок, вєчєрняя (ранєшна) зарніца (ў дзєнь нє лєчаць»); «Святий понєдєлок, пріступі і дапомажи. Першим разом Господу Богу помолюса, Пресвятой Божой Матері поклонюся приступі і дапомажи»[3] [6, № 617,702].

Семантика неділі сполучається з міфологією першого. В християнстві асоціюється з воскресінням Господнім, Богородицею. Надання цьому дню жіночих ознак сполучається з дохристиянською традицією, зокрема з вшануванням жіночого сонячного божества/архаїчної рожаниці, тому в цей день заборонялися дії, спрямовані на від'єднання (рубання, різання), про що свідчить його табуїстична назва – не-діля. За логікою міфу, порушення заборон могло негативно вплинути на перебіг часу, оскільки припиняли дії «з нащада світа». Натомість у неділю заохочувалися дії, пов'язані з ростом/продовженням життя (семантика поєднання). Сонячно-вогняна природа неділі виявляється у рос. *воскресенье* ← *кресати* ← *кресъ* – «оживляти», лат. *creo* – «творю/викликаю до життя», *cresco* – «росту». Семантика першого дня тижня знаходиться також в спільному значеннєвому полі з іншими першими днями: новим роком, днем народження, хрещенням тощо.

Неділя перебуває в семантичному зв'язку з понеділком, утворюючи дуальну пару, яка має смислові аналоги: неділя/понеділок → сонце/місяць → святковий/буденний → сприятливий/несприятливий → перший/інший → цей (світ)/той (світ) → свій/чужий, що пояснює сприйняття понеділка як поминального, а також «важкого» дня. Так, у понеділок заборонялися дії, що дозволялися в неділю (пов'язані з семантикою поєднання). Паралельно значення неділі/понеділка перетинається з біблійними сюжетами, як першого/другого дня творення.

1. *Топоров В.Н. Числовой код в заговорах (По материалам сборника Л.Н. Майкова «Великорусские заклинання») // Заговорный текст. Генезис и структура / Отв. ред. В. Топоров. – М., 2005.*
2. *Толстая С.М. Время // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / Под ред. Н. Толстого. – М., 1995. – Т. 1.*
3. *Шевчук Т. Магічна поезія замовляння. Еволюція ритуально-поетичних формул // Родовід. – 1993. – № 5.*
4. *Зоряна вода (таємниці поліських знахарів) / Упор. В. Давидюк. – Луцьк, 1993.*
5. *Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. Новицьким, П. Єфименком, В. Милорадовичем) // Українські чари / Упор. О. Таланчук. – К., 1992.*
6. *Полесские заговоры (в записях 1970–90-х гг.) / Сост. Т. Агапкина и др. – М., 2003.*
7. *Толстая С.М. Воскресенье // Славянские древности... – Т. 1.*

[3] З потойбічним світом пращурів пов'язаний також образ нового місяця (днем якого є понеділок): «Маладік ясний, маладік красний, ти на том свєтє биў?». «Биў». «Чи бачиў ти мяртвих?» «Бачиў». «Што ані дзєлаюць?». «Занємєўши лєжать» [6, № 475].

8. *Польові матеріали автора (с. Капустине Шполянського р-ну, Черкаської обл.)*
9. *Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. – Репринт 1916 г. – Т. 2: Древне-русские слова и поучения, направленные против остатков язычества в народов. – М., 2000.*
10. *Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты язичества в восточнославянском культе Николая Мирликийского). – М., 1982.*
11. *Топоров В.Н. Идея святости в Древней Руси // Святость и святые в русской духовной культуре. – Т. 1: Первый век христианства на Руси. – М., 1995.*
12. *Буслаєв Ф. Исторические очерки Русской народной словесности и искусства. – СПб., 1861. – Т. 1.*
13. *Великорусские заклинания: Сб. Л.Н. Майкова. – СПб., 1994.*
14. *Шевченко Л. Звичаї, пов'язані з закладинами будівлі // Первісне господарство та його пережитки на Україні. – 1928. – № 1–2.*
15. *Ковальков О.Л. Система трудових заборон у традиційних часових уявленнях українців // Український селянин. – 2004. – № 8.*
16. *Польові матеріали автора (м. Черкаси).*
17. *Толстая С.М. Дни недели // Славянские древности... – Т. 2.*
18. *Чернишов М. Опыт истолкования обычая «понеділкування» // Киевская старина. – 1887. – Т. XVII.*
19. *Сумцов Н. Понедилкование // Энциклопедический словарь / Под ред. И. Андреевского. – СПб., 1898. – Т. 48.*
20. *Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным пам'ятникам. Труд И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук: в 3 т. – Т. 2. – СПб., 1895.*
21. *Лебедев А. О борьбе духовных властей в бывшей епархии Белгородской с суевериями // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVIII.*
22. *Сумаруков Г.В. Кто есть кто в «Слове о полку Игореве». – М., 1983.*
23. *Польові матеріали автора (с. Зам'ятниця Чигиринського р-ну, Черкаської обл.).*
24. *Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера. – Репр. вид. – К., 1994.*

Temchenko A.[2]. Semantic group «Sunday–Monday» in the medical and magical practices of Ukrainians. The article is devoted to investigating the mythology of the days that symbolize the week beginning. The Sunday traditionally symbolizes the female solar deity, that's why any activities such as cutting and flame cutting were forbidden this day. By that myth logic the violation of prohibitions could adversely affect the course of time, becouse it stoped the action of divine creation. Instead, on Sunday were encouraged the actions related to growth.
Key words: Sunday, Monday, taboo, ceremony, sun, moon.

В. А. Альков

ПРОПАГАНДА МЕДИЧНИХ ЗНАНЬ ТА ДОПОМОГИ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті проаналізовано форми та методи пропаганди медичних знань та медичної допомоги серед мешканців Харківщини від зародження до кінця імперської доби, їх ефективність та реакцію населення. Зроблено висновок про її недостатній, але прогресивний характер.
Ключові слова: *Харківщина, медико-санітарна пропаганда, повсякдення, народні читання, епідемії.*

Однією з найбільших проблем охорони здоров'я імперського періоду була недостатня поінформованість населення та його відверте невігластво стосовно медичної допомоги. Здолати це явище могли лише підвищення освітнього рівня та пропаганда медичних знань. Перше завдання було занадто глобальним для того часу, а інше – загалом можливим, хоча часто вирішувалось неефективно.

Вже за імперської доби харківська громадськість звертала увагу на проблеми санітарної пропаганди серед населення [1]. Окремі питання теми висвітлили Д. Багалій та Д. Міллер [2]. У радянський період дослідження дореволюційної медичної пропаганди виявилося не на часі, хоча на практиці використовувався розроблений саме нею інструментарій. Інтерес до проблеми відродився лише на початку XXI ст. Питання пропаганди медичних знань знову підняли, серед інших проблем, сучасні дослідники І. Робак [3] та В. Альков [4–5]. У колективній монографії «История здравоохранения дореволюционной России» [6] поставлена проблема діяльності земських санітарних організацій.

Література з теми є досить бідною, що компенсується джерелами. Вони представлені матеріалами Держархіву Харківської обл., що відклалися у фондах губернської земської управи, лікарської управи, Харківської та Богодухівської повітових земських управ. Серед джерел звітна та актова документація, офіційне листування, статистичні відомості.

Як було з'ясовано в одній із попередніх статей, більша частина простого люду Харківщини, особливо забобонного сільського, до середини XIX ст. по медичну допомогу не зверталася зовсім, через недостатню її доступність і загалом низький культурний рівень, непоінформованість щодо найважливіших медичних знань [4, 131]. Приміром, поширення дизентерії було пов'язане з антисанітарією, що панувала в м. Харкові, нехтуванням правилами особистої гігієни. Більш забезпечених і освічених городян дизентерія майже не вражала [3, 103]. На часі була необхідність довести населенню значимість медичної допомоги.

Втім, пропаганда медичних знань не була ані поширеною, ані ефективною. При цьому в жодному разі не можна стверджувати, що її не було. Пропаганда була відверто занехаяною цариною протягом благополучних років. За свідченням сучасника, «за стіни богоугодних закладів в царині загальних санітарних заходів або в повіти турбота губернського земства виходила рідко та більшою мірою тимчасово, при нагоді» [1, 2]. Навіть у деяких кричуще потрібних випадках запобіжні медико-просвітні заходи не проводилися. Приміром, робітники з Середньої Азії не були ознайомлені з особливостями місцевої зими, хворобами тощо. Відповідно, це зумовило масу захворювань та відморожень [7, 29–30]. У селах діяли санітарні піклування, здебільшого, з селян. Брала в них участь і сільська інтелігенція: священики, вчителі, лікарі, землевласники тощо, але їхня діяльність була незначною [8, 47]. Хоча коли спалахували епідемії, то треба було терміново щось робити. Протиепідемічній пропаганді в такі періоди приділялась велика увага, зважаючи на високу захворюваність та смертність.

Перший випадок використання пропаганди медичних знань у Харкові зафіксований 1772 р., під час епідемії чуми. Саме тоді було започатковано роз'яснювальну роботу: людям по церквах – головних місцях зборів – зачитували вказівки, як запобігти небезпечному захворюванню. Жителям заборонили використовувати речі покійників. Незважаючи на традиції, наказали ховати мертвих не торкаючись [2, Т. 1, 189–190]. Це можна розглядати як прообраз народних читань з медичної тематики.

На селі пропаганда медичної допомоги та знань була значно менш розвиненою, ніж у місті. Боротьба з епідеміями включала проведення заходів особистої профілактики, з роз'ясненням населенню її необхідності [1, 10]. До середини XIX ст. пропаганда практично не велася. З 1879 р. всі селяни мали обов'язок

сповіщати про епідемічні хвороби. Забороненим було використання імовірно заражених речей. Передбачалася дезінфекція жител та обмеження до них доступу сторонніх. Радили не лишати без уваги навіть найменші розлади шлунку в холерний час, пити чай з лимоном чи 10 краплями соляної кислоти, вживати тільки свіжі харчі тощо. Надавались інструкції, що робити з людьми з ознаками холери. Також описувались заходи як не заразитись доглядальнику, дотримуючись санітарії. Зібрання на похоронах, поминках тощо заборонялись. Вивішували докладні оголошення з роз'ясненнями щодо боротьби з холерою [9, 6–36]. У повітах же діяли санітарні правила, які не мали жодного практичного результату [10, 5–30], являючи собою формальну річ. Це не дивно, адже більшість селян, крім звичайної відсутності інтересу до питання, банально не вміла читати. Тільки тоді, коли прийшла епідемія холери 1892 р., у селах були роз'яснені попереджувальні заходи, лікар приїздив до охоплених хворобою сіл через день чи щодня [11, 2].

Усе б нічого, якби селяни дотримувались вимог, які їм нечасто й без особливої звитяги, але пояснювалися, хоч правила мали незначний вплив на здоров'я населення. Основною причиною цього виступив низький культурний рівень та байдужість до санітарних вимог з боку населення, відсутність поліцейського контролю та санітарних піклувальників. Практично усі правила порушувались, не вивозилось сміття, калюжі засипали гноєм, за якістю продуктів ніхто не наглядав. Резервуари для води утримували в чистоті лише постоялі двори. З усіх правил вдалося домогтися лише того, щоб більшість населення не викидала сміття біля криниць [10, 31–32]. Втім, навіть населення губернського Харкова не надавало особливого значення чистоті міста [2, Т. 2, 109]. Поширене нехлюйське ставлення до порад лікарів робило свою справу. Настанови щодо догляду за хворими та за собою пропадали даром при вкоріненій звичці населення до нечистоплотності. Миття рук не здійснювалось тижнями, а якщо й здійснювалось, то без мила. Однак після перенесеної інфекції селяни часто виправлялись: неохайний селянин Краснокутський, який до того переховувався і не бажав приймати ліки, пив тепер воду тільки з самовара [11, 28–29,189]. Відчути на собі наслідки невиконання вимог лікарів було найкращим доводом, на користь зростання авторитету медичної допомоги серед селян.

Однією з важливих причин неефективності пропаганди медичних знань було те, що селяни ментально жили в світі міфів, а не раціонального знання. Звідси, й найнеймовірніші забобони, недовіра до представників «світу раціональності» – медичних працівників. На останніх вони дивились як на чужинців. Селяни довіряли тим, кого знали, хто довів свою правоту. Виконання настанов медиків було швидше винятком в тогочасних умовах. Низький культурно-освітній рівень населення сприяв поширенню чуток та забобонів, а медична пропаганда опинялась на задвірках [5, 270–271]. Чутки в той час мали більше довіри, ніж протиепідемічна медична пропаганда. Приміром, 1892 р. селяни розповідали про вигаданість холери для особистих цілей лікарів, ошпарювання хворих окропом, а якщо ставало гірше – то від порошку, що давав фельдшер. Селяни навіть вважали, що їх труять, задля припинення епідемії [11, 45–46,65–66,276]. Це мало свої корені ще в першій половині століття, коли 1830 р. в Харкові розповсюдились поголоси про навмисне отруювання криниць та закопуванні людей живцем. Місцевого лікаря тоді ледь не вбив розлючений натовп [2, Т. 2, 98]. Причиною неефективності протиепідемічних заходів, що вела до такої ситуації, була їх не систематичність, а із закінченням епідемії, всіляка діяльність припинялася [1, 2].

Відозви до населення щодо профілактики та лікування хвороб доводили до широких мас поліція й духівництво [3, 119]. Серед сільського населення протиепідемічні заходи пропагували, здебільшого, священики [12, 41]. Вони зіграли велику роль, підтримуючи людей та піднімаючи своїми роз'ясненнями авторитет медичної допомоги. Духівництво було тісно пов'язане з населенням, користувалося його довірою й могло пропагувати медичну допомогу найефективніше. Значною була роль духівництва в пропагуванні щеплень від віспи. Протоієрей Могилевський склав «Слово увещевательное о привитии оспы», а Слобідськоукраїнський віспяний комітет ухвалив розіслати документ по всіх парафіях для допомоги священикам у роз'яснювальній роботі. Духовна консисторія зобов'язала священиків переконувати населення в тому, що страх перед щепленням – лише забобон і необхідності своєчасного щеплення дітей [3, 122].

Лікарі також роз'яснювали, як можна вберегтися від інфекцій. У деяких випадках ця міра була досить ефективна. Приміром, на сільському сході в с. Тернах лікар, священик та адміністрація доводили, що поселення вражене холерою, пояснювали її заразність та велику смертність від неї. Розповідали й як доглядати за хворими, що робити. Та тільки добре знайомий населенню авторитетний фахівець, часто за підтримки священика, міг переконати в необхідності вжити заходів. Тому багато залежало від особи, на яку покладалась пропаганда медичних знань. Наприклад, у с. Волохов Яр 1892 р. населення поставилось до дій епідемічного персоналу з довірою. Пацієнти повністю корились, а сусіди навіть самі просили провести дезінфекцію. Заслуга належала місцевому фельдшеру, який користувався величезною довірою [11, 64,68–72,154–163]. Повивальні бабки в ідеалі також мали функцію боротися із забобонами в своїй сфері [13, 29], але на практиці цього ніколи не спостерігалось.

Навіть приписів поважних на селі людей, якщо такі приписи були, часто не дотримувались. У с. Олексіївці 1892 р., всупереч припису священика, сім'я померлої від холери влаштувала поминки. Як результат, половина з 20 гостей померла. У с. Терновій особистої вимоги лікаря не проводити поминки дотримувались, погоджувались на дезінфекцію, але сумнівались у необхідності заходів [11, 61,152]. Місто Харків у дореформену добу мало ті ж проблеми. Ще 1844 р. й навіть після епідемії 1853–1854 рр. більша частина населення міста не дозволяла прищеплювати своїх дітей від віспи, незважаючи на роз'яснення лікарів [3, 123]. Того ж 1844 р. Харківським повітовим лікарем зазначалось, що в Зміївському повіті жодні спроби переконання не діяли. Аби жителі під різними приводами не приховували своїх дітей від щеплень, їм пояснювали можливі наслідки. Якщо це не допомагало, то в дію вступали «законні міри» [14, 28,45].

Доводилось вдаватися до додаткових засобів переконання. Задля подолання недовіри й ворожості сільської громади с. Лихинівці Лебединського повіту, лікарем був використаний випадок з хворим хлопчиком Кузьмою Пащенком, якого, внаслідок безнадійного стану, не лікували. Лікар вказав скликаним сусідам на те, що хлопчик помер без лікування і не воно є причиною смерті. Він радив членам сім'ї негайно перебратись до клуні подалі від інфекції, але йому не повірили. У результаті, померли ще й мати та сестра. Врешті, це переконало сільську громаду в заразності та небезпеці хвороби, вселило довіру до медпрацiв-

ників. До хворих приставляли санітарів з місцевих селян, яким довіряли, що мало істотний вплив. Перші обходи рекомендувалось робити разом із знаними на селі людьми [11, 47,82,138].

З невіглаством та забобонами намагались боротися й за допомогою влаштування лекцій та народних читань. Лише у Харкові вони були більш-менш регулярні, а на селі в розповсюдженні гігієнічних знань губернське земство тривалий час не брало жодної участі, лише окремі лікарі влаштовували заходи своїми силами [1, 20]. Наприклад, 1892 р. популярні лекції про холеру були проведені в усіх селах 7-ї дільниці Зміївського повіту, проводились також бесіди з хворими. Лікар оцінював ефективність цих мір як високу. Після цього, як результат, селяни стежили та доповідали про хвороби, переповідали те, що чули від лікаря. Темні чутки поступово зникли [11, 80–81]. Народні читання зі слайдами з гігієни, за великих витрат, не набули поширення, через безгосподарність у повітах. Проектори були розтягнені, а слайди потрапили до архіву. Читання проводились лікарями скоріше як виняток, тому стали запрошувати найманих лекторів. Активність була різною: від одиничних випадків до 33 на повіт (лідирував Старобільський). У Вовчанському повіті місцевим санітарним лікарем велось 10 лекцій з гігієни на рік [1, 20–21]. Влітку існувала це одна проблема: слайдів не було видно, тому часто їх замінювали плакатами [15, 27]. 1912 р. в Харківському повіті працював лікар-лектор з помічником. За рік було проведено 40 % запланованих лекцій – 54. Їх відвідали понад 15 тис. осіб, у середньому на лекцію – 286 слухачів. Заходи періодично зривались через польові роботи селян, погані дороги, несповіщення населення, хворобу лектора тощо [8, 83,95]. Деякі лікарі Старобільського повіту проводили читання зі слайдами. Загалом було проведено 4 читання в Новопскові та Мостках про боротьбу з холерою, чумою та сибірською виразкою. Аудиторії виявились переповненими [16, 5–6,38]. У Богодухівському повіті популяризація медичних знань та гігієни була в зародковому стані. Користувались проекторами зі слайдами зовсім небагато дільничних лікарів. 1912 р. читання проводились у 4–5 місцях з нагоди відкриття віспощеплення, з початком протискарлатинних щеплень тощо. Систематичних читань не велось, адже часто в день читання лікаря викликали до хворого і він фізично не міг провести захід. Для читань часто не знаходилось приміщень, не могли вчасно доправити ліхтар з іншої ділянки. В одному місці читання не привабило достатньої кількості слухачів, в іншому – перетворилось на співбесіду, через відсутність ліхтаря, в третьому захворів лікар [8, 4]. Потроху ситуація виправлялась. 1919 р., вже за радянської влади, в самому лише с. Козіївці було проведено 7 читань з гігієни, на яких було біля 100 осіб, роздавались брошури та листки. У с. Рублівці були проведені 2 читання з 200 слухачами, по одному в Дем'янівці зі 100, Солоницівці з 150 та Николці з 100. Темою був тиф, акції супроводжувались роздачею брошур та листків [17, 6,31].

Не завжди була зацікавлена громадськість. Санітарний лікар провів читання «Як влаштоване людське тіло» в м. Валки та зібрав 250 слухачів, але в більшості це були учні початкового училища, а не широка публіка. У Вовчанському повіті взагалі обмежились лише пропагандою гігієни серед учнів. Слабкою була справа постановки популярних медичних та гігієнічних лекцій і в Ізюмському повіті. Дуже важко було знайти лектора навіть серед студентів. У Куп'янському повіті жодних читань не проводилося, приладдя, врешті, опинилось у непридатному стані. Гігієнічні знання надавались санітарним лікарем на сільських сходах та інших зустрічах з населенням [8, 18,24,30–31,45]. 1913 р. у Харківському повіті в с. Вільшанах селянам розповідали про заразні хвороби, житло, їжу та їхнє значення для здоров'я. Те саме було прочитано в с. Пересічне та с. Велика Рогозянка. Це три центри медичних дільниць. На інших 15 дільницях санітарно-гігієнічної пропаганди не велося [18, 41,55,110].

Ближче до кінця XIX ст., у зв'язку зі зростанням грамотності в губернському місті, масово стали випускатися брошури, присвячені епідемічним хворобам [2, Т. 2, 113]. Приміром, 1892 р. чималими тиражами видавалися брошури про методи боротьби з холерою [3, 151–152]. Брошури та листки, присвячені різним питанням гігієни та медицини, роздавалися населенню безкоштовно, переважно під час епідемій [1, 21]. В Охтирці рада земських лікарів видала брошуру з надання допомоги холерним хворим для фельдшерів та звичайних жителів до прибуття лікаря, з поясненнями як не заразитися самому та визначити хворобу [9, 15,21–36]. 1905 р. в усіх повітах роздавалися листки про холеру, але в різному масштабі. Попереду всіх були Старобільський та Ізюмський. Валківський повіт хотів лише 1 тис. листків для роздачі, Харківський – 10, Вовчанський – 30 [15, 24–25]. У Куп'янському повіті 1912 р. роздавались листки про віспу, дезінфекцію, черевний та висипний тиф, дифтерит, скарлатину, чуму тощо. Кілька тисяч листків були роздані через лікарів, віспощепіїв та особисто санітарним лікарем [8, 46]. У пунктах лікарських дільниць також велась протиепідемічна пропаганда, приміром, 1914 р. лікарю Харківського повіту А. Кривошиї для цього було надіслано 200 брошур про тиф, 10 брошур та 100 листків про скарлатину, по 10 брошур про заразні хвороби та догляд за дітьми, 100 брошур про питну воду. До Куп'янської повітової управи надіслали 2000 брошур з дезінфекції, 4000 – про чуму [19, 231,235]. В амбулаторіях Старобільського повіту роздавались листки про різні захворювання та захист від них. По дільницях було розіслано матеріали для популярних читань на медико-санітарні теми [16, 5–6,38].

Старобільське земство видало 1899 р. обов'язкові настанови для селян із санітарії та запобігання хворобам. Заразним заборонялось працювати прислугою, у громадському харчуванні та торгівлі, розповсюджувати заразні речі тощо. Сумський повіт мав такі ж правила, однак відмічалось, що вони не мали практичного результату, адже не було осіб, які могли б наглядати за їх виконанням. У Лебедині діяли окремі санітарні правила для фабрик та заводів (1884) та санітарні правила для населених пунктів з мірами проти епідемій (1879) [10, 5–13,17–28].

На початку XX ст. пропаганда медичних знань стала доводити свою ефективність. 1910 р. холера в місті вразила 281 людину, летальних випадків було 88. Такі відносно невеликі захворюваність та смертність зумовлювались тим, що населення було ознайомлене з ознаками хвороби й заходами боротьби з нею, з основами гігієни. З метою популяризації знань про протихолерні заходи, санітарне відділення розклеїло містом і стало розповсюджувати в різні способи особливі плакати, організувало цикл лекцій про холеру [3, 153–154]. З'явилися й новітні форми поширення медичних знань. 1913 р. у Валківському та Вовчанському повітах були влаштовані пересувні виставки з медицини та гігієни. На них побували біля 30 тис. селян [1, 21]. На виставці у Валківському повіті було багато наочних приладь – картини та картограми туберкульозних хворих, муляжі, кістки тощо [8, 16–17].

Отже, незважаючи на очевидність необхідності посилення пропаганди медичних знань, вона лишалась явно недостатньою. Люди, на яких покладався такий обов'язок, не надавали йому належного значення, а населення ставилося з недовірою. Тим не менш, у цей період було закладено основи для пропаганди медичних знань, вироблено специфічний інструментарій. Він був представлений народними читаннями та лекціями, розповсюдженням брошур та листків, особистим переконуванням та співбесідами, з'явилися медичні виставки. Втім, не відкидаючи певних очевидних успіхів, така пропаганда загалом лишалась занедбаною та несистемною, активізувалася тільки у зв'язку з епідеміями, особливо на селі.

1. *Краткий очерк деятельности Харьковского губернського земства по медицинской части. – Х., 1918.*
2. *Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год): в 2 т. – Х., 1993.*
3. *Робак І.Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок XX ст.): Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2009.*
4. *Альков В.А. Проблеми та здобутки сільської охорони здоров'я на Харківщині імперського часу та доби революційних потрясінь // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2014–2015. – Вип. 8–9.*
5. *Al'kov V.A. «Black flag» of 1892: Cholera Epidemic and the Problem of Kharkiv Province Peasants Attitude to Medical Care // InterCollegas. – 2015. – № 2.*
6. *История здравоохранения дореволюционной России (конец XVI – начало XX в.) / М.В. Поддубный и др.; под ред. Р.У. Хабриева. – М., 2014.*
7. *Аннєнков І.Ю., Аннєнкова Н.Г. Санітарні умови утримання і медичне обслуговування трудозобов'язаних «інородців» на підприємствах Харківської губернії під час Першої світової війни (червень 1916 – травень 1917 рр.) // Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я: Мат. Міжн. наук. конф. – Х., 2013.*
8. *Держархів Харківської обл. (далі – ДАХО). – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2234.*
9. *ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2101а.*
10. *ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2103.*
11. *ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 614.*
12. *Медицинский отдел: Оттиски из «Харьковского календаря» на 1888 год / Сост. Н. Смирнитский. – Х., 1888.*
13. *ДАХО. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 1498.*
14. *ДАХО. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 78.*
15. *ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2158.*
16. *ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2147.*
17. *ДАХО. – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 104.*
18. *ДАХО. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 63.*
19. *ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2240.*

Al'kov V.A. Propaganda of Medical Knowledge and Medical Care among the Population of Kharkiv Province in the Second Half of the 18th – the early 20th century. Forms and methods of medical knowledge and health care propaganda among residents of Kharkov from the very beginning to the end of the imperial era, its effectiveness and reaction of the population were analyzed in the paper. The conclusion has been done about its lack, but progressive character.

Key words: Kharkiv region, medical propaganda, everyday life, popular lectures, epidemics.

В. В. Романченко

ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ СВІДОМОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті аналізуються деякі аспекти релігійної складової свідомості міського населення Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *Південь України, православна церква, релігійність, свідомість.*

Свідомість і світосприйняття міського населення Півдня України пореформеної доби в Російській імперії становлять важливий аспект дослідження та реконструкції історичної дійсності. Релігія, котра займала помітне місце у майже теократичній Росії, відігравала важливу роль у формуванні свідомості пересічного містянина. Однак, як і будь-який окремий індивід, соціальні групи конкретного регіону піддавались раціональним, ірраціональним та конкретно-історичним впливам, що визначали особливості як ментальності соціуму загалом, так і релігійної складової свідомості зокрема. Південь України був доволі показовим регіоном щодо ілюстрації вищезазначеної тези. Проблематику релігійної складової свідомості південноукраїнського міського соціуму на зламі XIX–XX ст. прямо чи опосередковано досліджують В. Константінова [5], Т. Ковальчук [6], С. Савченко [7], Н. Діанова [12], Г. Степаненко [28] та ін. Однак означений предмет залишається відкритим для дослідників, зважаючи на потребу подальшого розкриття матеріальної та ментальної картини історії південноукраїнського соціуму.

Однією з основних особливостей Півдня України була багатоконфесійність населення. В якості аргументу звернемось до статистичного аспекту релігійних реалій Півдня України кінця XIX ст. Так, станом на 1897 р.: *Катеринославська губ.*: православні – 1903264 (90,05 %), іудеї – 101447 (4,8 %), протестанти – 64759 (3,06 %), римо-католики – 32154 (1,52 %), старообрядці – 9393 (0,44 %), мусульмани – 2,090 (0,10 %) [1, 10]; *Херсонська губ.*: православні – 2191079 (80,15 %), іудеї – 339910 (12,44 %), римо-католики – 95227 (3,48%), протестанти – 72531 (2,65 %), старообрядці – 28054 (1,03 %), мусульмани – 2367 (0,09 %), вірмено-григоріани – 2212 (0,08 %), караїми – 2008 (0,07%) [2, 8]; *Таврійська губ.*: православні – 1069556 (73,9 %), мусульмани – 190800 (13,2 %) протестанти – 68512 (4,7 %), іудеї – 60752 (4,2 %), римо-католики – 29393 (2 %), старообрядці – 13724 (1 %), вірмено-григоріани – 7494 (0,5 %), караїми – 6166 (0,4 %), вірмено-католики – 1206 (0,1 %) [3, 10].

Північні повіти Таврійської губ. помітно відрізнялися від загальної картини. Наприклад, Бердянський повіт налічував 85,3 % православних, 7,6 % протестантів, 3,3 % старообрядців, 3 % іудеїв, 0,4 % римо-католиків і лише 0,2 % мусульман. Дніпровський повіт, відповідно, мав у своєму складі 94,4 % православних, 3 % іудеїв, 1,6 % римо-католиків, 0,6 % протестантів (лютерани), 0,3 % мусульман, 0,1% старообрядців. Мелітопольський повіт мав 88,5 % православних, 4,3% іудеїв, 4 % протестантів, 2,4 % римо-католиків, 0,4% старообрядців і 0,2 % мусульман [3, 11].

Міський простір також мав свою специфіку, що виявлялась у меншому відсотку православних. Наприклад, Одеса, станом на 1897 р., нараховувала 55,93 % православних (225869 осіб), 34,41 % іудеїв (138935), 6 % римо-католиків та вірмено-католиків (24261), 2,37% протестантів (9571), 0,38 % вірмено-григоріан (1520), 0,34 % старообрядців і розкольників (1365), 0,3% мусульман (1210), 0,26 % караїмів (1049) [4, 7]. Миколаїв мав 73,18 % православних, 21,89 % іудеїв, 3,6 % римо-католиків, 1,04 % протестантів, 0,14 % старообрядців, 0,13 % мусульман. Херсон, відповідно, 66,44 % православних, 30,06 % іудеїв, 2,05 % римо-католиків, 0,78 % протестантів, 0,35 % мусульман та 0,29 % старообрядців [5, 554]. Таким чином, всі губернії Півдня України можна визначити як строкаті у релігійному плані, але з беззаперечною перевагою

православ'я, хоча релігійна свідомість міщан перебувала під впливом як православного, так і іудейського факторів. Таке розмаїття мало як інтегруючий (поступ релігійної толерантності на базі приватних контактів містян), так і дезінтегруючий (враховуючи різні рівні конфліктності соціальних та етнічних груп міського населення) впливи.

Невідокремлена від російської влади православна церква була сегментом її системи управління, бюрократичних структур і мала одним із головних завдань забезпечити законослухняність громадян, обслуговувати й інші інтереси, котрі знаходилися далеко поза площиною релігії. Поступки деякими інтересами православ'я були можливими, якщо цього вимагали ті чи інші міркування зовнішньої та внутрішньої політики [6, 333]. Однак на Півдні України релігійне навернення не проходило плавно. Одеські місіонери дорікали поліції у бездіяльності в справі пошуку і покарання сектантів, а катеринославські – скаржилися на те, що «поліцейська влада, хоча й складає протоколи, але судова тяганина, що особливо панує у нас при вирішенні сектантських справ, сильно ослаблює значення поліцейських протоколів» [7, 121]. 1887 р. священнослужитель Таврійської єпархії Гермоген писав: «Повітова аристократія і бюрократія часто не знає ні домашньої, ні церковної молитви, виконує християнські обов'язки лише ex officio і вкрай тяготиться відвіданням храму, додержанням постів і свят, і взагалі статутів церкви. Ці люди не ворожі їй, не протестують відкрито, не вступають у диспути чи суперечки з духовенством, а тільки самим життям заперечують церкву... вони – релігійні космополіти» [8, 59–60]. Очевидно, що самі життєві реалії, поступ капіталізму на Півдні України вимагали деякого відходу соціуму від казенного православ'я, приділяючи релігійності у свідомості дещо неформальну роль.

Домінування офіціозної православної віри у мультирелігійному та мультиетнічному просторі Півдня України іноді виглядало для сучасників фарсом. Наприклад, військовий лікар, депутат Одеської міської думи Е. Андрієвський описав 22 серпня 1867 р. свої враження від хресної ходи, з нагоди святкування річниці заснування Одеси: «Церемония становится год от года скуднее и мизернее. Празднества такого рода не должны чрез-чур часто повторятся, в противном случае лишаются всякого обаяния и пошлеют... еще плачевнее была физиономия Энно, бельгийского консула и подданного, случайно очутившегося в должности одесского городского головы. Лысый, сухой, исхудалый и изнуренный старик, притом иностранец и католик, он не мог не чувствовать, что тут вовсе не его место» [9, 68]. У цих декадентських та саркастичних роздумах яскраво продемонстровано всю невідповідність російського одержавленого православ'я вимогам прогресивної частини міського соціуму, що надалі створило ґрунт для войовничого атеїзму.

Важливою ознакою релігійності південноукраїнського соціуму можна вважати храмові споруди. Як зазначає П. Бондарчук (стосовно пізнішого періоду, але суті це не змінює), значним стимулом у пробудженні релігійних почуттів для багатьох людей служило церковне мистецтво. Діяла на людину і створювала певний молитовний настрій і сама будова церкви, її високі склепіння, і напівтемрява, яка наповнювала її. Певному психологічному настрою сприяло і внутрішнє оздоблення храмів, і богослужіння [10, 39]. Службовець В. Крижанівський записав у щоденнику 23 січня 1864 р. щодо Бердянська: «Теперь город наш украшают уже три православныя церкви, четвертая – католическая, а 5-я, на кладбище, тоже православная; тогда как до 1848 года мы имели во всем городе один только деревянный молитвенный дом под соломенной крышей. Свежо воспоминанье, а верится с трудом» [11, 176]. Однак тут ми можемо бути введеними в оману, акцентуючи увагу на формально-матеріальному факторі. Симптоматичним є стан міщан у сприйнятті самими священиками. Наприклад, 1899 р. священик В. Новицький подав рапорт архієпископу про становище православної церкви та її парафіян у м. Бериславі (Херсонська губ.), де вказував, що населення віддане православ'ю і любить свої храми. Цьому сприяло близьке розташування Бізюкова і корсунського монастирів, які часто відвідували бериславці. але при цьому він вказував на падіння моральності серед місцевих жителів, що виявлялося в пияцтві, крадіжках, заздрощах, бійках, розпусті тощо [12, 144].

Наведемо приклади багаточисельних храмових споруд як своєрідних трансляторів релігійності. У м. Херсон, станом на 1896 р., нараховувалося 16 православних, євангельсько-лютеранська та римо-католицька церкви, караїмська кенаса (синагога), 2 розкольницьких молитовних будинки, 4 єврейські синагоги та 8 іудейських молитовних будинків [13, 4]. Варто відзначити перевагу православних церков та помітну роль іудейських духовних закладів. Звісно, величезна (на той час) Одеса мала, відповідно, ще більшу кількість храмових споруд: православних церков – 44 (з яких 16 були власне міськими, на Слобідці Романівці – 6; домові церкви при різноманітних закладах – 22), старообрядницька, вірмено-григоріанська, римо-католицька, лютеранська, євангелічно-реформатська, англіканська церкви; іудейських синагог – 3; караїмська кенаса та мусульманська молитовня [14, 53–64].

Релігійність, залишаючись стрижнем світогляду населення, була складним симбіозом, який включав низку нашарувань. Характер і рівень «народної релігійності» не були тотожними для сегментів суспільства регіону, які виділялися за етнічною, соціальною, професійною, територіальною, іншими ознаками навіть у межах однієї конфесії [5, 340]. Релігійна самоідентифікація часто слугувала замінником етнічного чинника. Наприклад, на початку XX ст. в одеському порту почали діяти артілі, членами яких могли бути лише робітники православного віросповідання, члени «Союза русского народа». Аналогічні робітничі артілі були створені чорносотенцями і в Миколаєві. Незважаючи на те, що робітникам, які записувалися у члени Союзу, виплачувалася підвищена зарплата і надавались усілякі привілеї, їх кількість в чорносотенних організаціях була незначною [15, 69]. Цей факт можна визначити як приклад релігійної інтеграції–дезінтеграції, але у вигляді політизованого фарсу.

Значною мірою релігійність населення міст Півдня України виявлялась у формі благочинності. Наприклад, у травні 1882 р. в Одесі, за сприяння польських меценатів К. Володковича та Ю. Лаврінського, почало працювати парафіяльне благодійне товариство при римо-католицькому костьолі, яке надавало допомогу своїм бідним парафіянам. Форми допомоги були різними: видача продуктів харчування, одягу, разові грошові виплати, пошук роботи, розміщення людей похилого віку в притулках, навчання дітей за кошти товариства, заснування своїх навчальних закладів [16, 397]. 16 жовтня 1883 р. була створена Миколаївська єврейська лікарня [17, 233]. У Сімферополі та на південному березі Криму активно діяли спілки допомоги бідним кримським татарам, в інших містах (Карасубазар, Севастополь, Феодосія) – мусульманські благодійні

організації. У 1896 р. в губернському центрі було засновано найбільш заможне об'єднання губернії – Товариство допомоги бідним мусульманам Криму. Завдяки бурхливій діяльності спілки, вдалося відкрити школу, взяти участь у будівництві першого в губернії мусульманського училища [18, 275].

У січні 1901 р. розпочало роботу «Товариство допомоги бідним євреям міста Миколаєва», що нараховувало 229 членів й спрямовувало зусилля на надання засобів до покращення матеріального добробуту миколаївським іудеям, незалежно від віку, знань, статі [19, 137]. У перше десятиліття XX ст. активізувала діяльність німецька частина католицької громади Півдня України. Німці-католики заснували в Одесі кілька товариств: дамське благодійне товариство «Марія-Гільф», Товариство службовців, Товариство св. Климента, Південноросійське католицьке товариство освіти. Всі вони мали сприяти поліпшенню матеріальних й духовних умов життя, сприяти культурному, освітньому та моральному розвитку міських жителів [16, 398]. У Катеринославі, станом на 1913 р., діяли такі релігійні благодійні установи, як «Римо-католицьке Товариство допомоги бідним м. Катеринослав», «Лютеранське Товариство допомоги бідним м. Катеринослав», «Богадільня ім. М.Ю. Карпаса у Катеринославі для бідних жінок-єврейок», «Товариство допомоги бідним євреям ремісничим м. Катеринослава» та ін. [20, 258]. У той же час таке акцентування уваги на допомозі єдиновірцям являло собою приклад колективізму індивідів, поділяючи соціум на «чужих» і «своїх» (знов інтеграція–дезінтеграція).

Стосовно протистояння між православними віруючими варто додати, що розкольники, які народились у своїй вірі, не переслідувались владою, але вони не мали права розповсюджувати віроучення між православними й ухилятися від виконання передбачених законом повинностей. Їм заборонялось проводити хресні ходи, голосно співати й молитися при православних, урочисто проводити вінчання, хрещення, поховання, супроводжувати покійника, одягати мантії ченців та інший розкольницький одяг, відкривати нові молитовні, ставити над ними хрести й дзвіниці [21, 156–157]. Однак поступово малі секти асимілювалися. З 1860-х рр. секти хлистів та скопців швидко втрачали попереднє значення. Ситуація висунула нові завдання, які для ідеології та діяльності сект були не під силу. Христовір'я поступово стало уділом вузьких гуртків екзальтованих людей, схильних до містицизму і самобичування. Долю ж скопців обирали собі лише поодинокі групи фанатиків [22, 251]. Тих, хто асимілювалися недостатніми темпами, піддавали обмеженням. Наприклад, 3 травня 1883 р. було прийнято додаткове законодавство щодо старообрядців, котре дозволяло виконувати треби і молитися тільки в приватних будинках і на цвинтарях. Старообрядцям заборонялося «поширювати свої омани», організовувати хресні ходи, будувати зовнішні дзвіниці в старовинних храмах, розміщати в них ікони над входом [23, 345].

Варто відзначити, що християнство не тільки у Росії відігравало роль інструмента державної пропаганди, оскільки було ідеологічною опорою ще Римської імперії [24, 251]. Враховуючи ідейне спрямування Росії – «Москва – Третій Рим», фактові використання християнства владою не варто дивуватись. На думку І. Власовського, загальною тенденцією кінця XIX – початку XX ст. стало зростання байдужості, а то й ворожості до церкви й духовенства національно свідомих верств суспільства. Ці процеси ускладнювалися тим, що внутрішньоцерковні процеси проходили на тлі наростання кризи суспільно-економічних, політичних, національних відносин у Російській імперії, на що православна церква фактично не реагувала, зосередившись на церемоніальній обрядовості (ювілеї, з'їзди, створення нових бюрократичних структур) [25, 239–240].

Священик К. Агеєв писав: «Навряд чи можна знайти сповідників іншої релігії, які б так погано – слово це недостатньо відображає мою думку – розуміли свою віру, як саме сини Православної Церкви» [10, 67]. Цей аспект був зумовлений, з одного боку, малоосвіченістю людей, з іншого – недостатньою просвітницькою роботою церкви [10, 67]. Хоча й психологічне становище православних священиків і місіонерів кінця XIX – початку XX ст. було тяжким: їх усе ще слухали, але мало сприймали всерйоз. «Серед так званого освіченого товариства, – писав граф Л. Толстой, – релігія не лише не визнається вихідним пунктом виховання, але навпаки – її вважають одним із найнікчемніших предметів, справою даремною, яку абияк викладають у школі» [7, 122]. Конфліктна складова між духовенством та міською інтелігенцією була зумовлена і посередництвом освіти. Різниця між світською і церковною освітою лежала у світоглядній площині, оскільки світська перебувала під впливом французької й англійської літератури, німецької філософії і була пронизана європейським гуманістичним світоглядом [25, 244–245]. Криза «церемоніального», «одержавленого» православ'я стала одним з чинників краху Російської імперії, де священнослужителі визначалися соціумом як дискредитовані представники влади.

Під час революційних подій 1905–1907 рр. духовенство Півдня України як головний суб'єкт релігійних відносин не було монолітним. Наприклад, ялтинські священики (Сербінов, Щукін, Зорін, Попов) виступили проти смертної кари, насильства та міжусобиць, чим викликали обурення єпископа таврійського Олексія. Останній звинувачував духовенство у фальшивих вимогах й опорі владі [26, 71]. Хоча світоглядні проблеми духовенства виявились ще раніше, а за підрахунками Б. Міронова, у 1870-х рр. 22 % народників були вихідцями з духовенства, тоді як доля священнослужителів становила лише 0,9 % до загальної чисельності населення Російської імперії [27, 107]. У грудні 1905 р. студенти Катеринославської семінарії, страйк яких продовжувався майже три місяці, прийняли резолюцію про українізацію навчання. Внаслідок цього виступу, від єпископа катеринославського й таганрозького Симеона було отримано дозвіл на поповнення учнівської бібліотеки «малоросійськими» книгами, газетами і журналами, а також обіцянку не протидіяти створенню на базі семінарії просвітницьких та літературно-історичних гуртків [28, 166]. Отже, криза православ'я призводила до зростання національної свідомості та політичної активності, котрі поступово виходили на перший план у свідомості соціуму.

Таким чином, вирішальною особливістю Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. була багатоконфесійність, з домінуванням православ'я й іудаїзму в містах. Релігійність у свідомості міського населення зберігала свою вагу, чому слугували численні храмові споруди. Однак криза одержавленої православної церкви та наростання системної кризи у Російській імперії дещо нівелювали роль православ'я. Виявами гуманістичної спрямованості релігійності південноукраїнського соціуму можна вважати розгалужену мережу благочинних організацій, котрі також розподілялись за релігійною приналежністю. Релігійні віровчення складали двоєдиний сегмент соціальної інтеграції: власне інтегруючий (у рамках православ'я

– в цілому, у рамках інших релігій – для етнорелігійних меншин), так і дезінтегруючий (для всього соціуму). Наступні роки довели, що початок XX ст. став часом етнічної та соціально-економічної ідентичностей, відводячи релігійній складовій світосприйняття другорядне місце.

1. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губ. – СПб., 1904.*
2. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губ. – СПб., 1904.*
3. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губ. – СПб., 1904.*
4. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Город Одесса. – СПб., 1903.*
5. *Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 рр.). – Запоріжжя, 2010.*
6. *Ковальчук Т. Взаємодія світської та церковної влад в Російській імперії на початку XX ст. (за матеріалами українських єпархій РПЦ) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2007. – Вип. XIV.*
7. *Савченко С. «Заблудла» та «вірна» паства очима православних місіонерів Півдня України початку XX ст. (за матеріалами «Екатеринославских епархиальных ведомостей») // Укр. іст. журн. – 2010. – № 1.*
8. *Константінова В. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). – Запоріжжя, 2011.*
9. *Записки Э.С. Андреевского: в 3 т. – Т. 3. – О., 1914.*
10. *Бондарчук П. Релігійність населення України у 40–80-х рр. XX ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К., 2009.*
11. *«Бердянський літописець» Василь Крижанівський / Упор. І. Лиман, В. Константінова. – К.; Бердянськ; Едмонтон, 2007.*
12. *Діанова Н. Херсонська єпархія наприкінці XIX ст. (на матеріалах міста Берислава) // Краєзнавство: науковий журнал. – К., 2010. – Ч. 3.*
13. *Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон, 1896.*
14. *Карант Г. Одесса, ее окрестности и курорты: иллюстрированный путеводитель. – О., 1901.*
15. *Волковинський В. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3.*
16. *Гветадзе І. Функціонування доброчинних об'єднань та установ різної конфесійної приналежності на Півдні України (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. XIX.*
17. *Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского градоначальства на 1904 г. – Николаев, 1903.*
18. *Савочка А. Етноконфесійні благодійні товариства Таврійської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2010. – Вип. XVII.*
19. *Гузенко Ю. Благодійні товариства Миколаївщини наприкінці XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. V.*
20. *Справочная книга «Весь Екатеринослав». 1913. – Екатеринослав, 1913.*
21. *Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900): Навч. пос. – Миколаїв, 2006.*
22. *Шугаєва Л. Православні секти духовного християнства: історично-духовні витоки і особливості трансформації // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – Вип. VIII.*
23. *Тригуб О. Релігійні трансформації на Півдні України у XIX – на початку XX ст. // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Зб. наук. пр. – О., 2011.*
24. *Кислюк К., Кучер О. Релігієзнавство: Навч. пос. – К., 2004.*
25. *Історія релігії в Україні: Навч. пос. / А. Колодний та ін. – К., 1999.*
26. *Ковальчук Т. Погляди духовенства на суспільно-політичні проблеми початку XX ст. (на матеріалах українських єпархій РПЦ) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. 15.*
27. *Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – СПб., 2000. – Т. 1.*
28. *Степаненко Г. З історії православних духовних семінарій Півдня України (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. 5.*

Romanchenko V.V. Features of religious component in urban population consciousness in the South Ukraine during the second half of the XIX – the early XX c. In the article are analysed some aspects of the religious component in the urban population consciousness in the South Ukraine during the second half of the XIX – the early XX c.

Key words: South Ukraine, orthodox church, religiosity, consciousness.

О. В. Крупенко

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОЛТАВСЬКІЙ І ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ (друга половина XIX — початок XX ст.)

Стаття присвячена аналізу одного з найбільш актуальних аспектів соціальної історії України другої половини XIX – початку XX ст. Мова йде про характеристику демографічної ситуації на території Чернігівської і Полтавської губ. у пореформений період. Проаналізовано кількісні та якісні зміни, які супроводжували демографічні процеси, виявлено регіональні відмінності та особливості.

Ключові слова: *демографічна ситуація, модернізація, пореформений період, Чернігівська і Полтавська губернії.*

Проблема формування ринкового суспільства у другій половині XIX ст. залишається актуальним науковим завданням. Для її вирішення важливим є виважений аналіз досвіду минулого, за умов постійного пошуку компромісу між традиціями і новаціями, самобутніми й універсальними цінностями. Об'єктивне вивчення впливу товарного виробництва на соціальну й демографічну ситуацію у Полтавській і Чернігівській губ. лише за суто економічними показниками неможливе. Зміни технологічні, виробничі позначилися на всіх сферах життя, в тому числі й соціальній, натомість говорити лише про односторонній вплив недоцільно. Дослідження взаємодії всіх соціальних інститутів є важливим при визначенні особливостей розвитку певного регіону. На нашу думку, необхідно також брати до уваги кількісні показники, такі як густота населення, природній і механічний приріст, характер розселення, соціальний статус людини в суспільстві. Отже, тільки за вивчення взаємодії і взаємовпливу соціального, економічного, демографічного, релігійного і ментального факторів можна відтворити цілісну картину пореформених перетворень, що й становить мету нашої статті.

У селянському середовищі доби кріпацтва люди жили переважно невеликими общинами, де домінуючу роль відігравало натуральне господарство. Ринок був при цьому замкненим і слабо розвиненим. За такої форми життя головним заняттям для населення залишалися ремесла, промисли та робота на землі. Визначальною рисою такого суспільства є домінування сільського населення. Відповідно, більшість людей була зайнята в аграрному секторі, а незначний відсоток працював на підприємствах або торгував. Крім того, промислові товари не користувалися значним попитом, тому не було потреби у розвитку фабрично-заводського виробництва. Безперечно, це звужувало зовнішній ринок, оскільки більшість сільськогосподарської продукції реалізовувалася в межах однієї місцевості.

Важливою ознакою суспільства є встановлення співвідношення між міським і сільським населенням. Для аграрного типу характерним є незначне зростання частки міських жителів, що залежить від рівня економічного розвитку. Порівняно із західноєвропейськи-

ми країнами, процес урбанізації на всій території Російської імперії проходив повільно. Враховуючи особливості радянської історіографії, її прагнення до всезагальної схематизації, кінець XIX – початок XX ст. називався проміжним періодом між капіталізмом і соціалізмом [1, 46]. Автори оцінювали розвиток міського господарства з однією метою – показати тяжкі умови праці та життя робітників, що було головною причиною зародження робітничого руху. Підхід до теми муніципального благоустрою був явно ідеологізованим. Тим не менше, в радянській історіографії було введено новий комплекс джерел, що потребує переосмислення [2; 3].

Сучасні історики визнають переломний характер того часу, трактують його як перехідний від традиційного до модерного суспільства [4, 234]. Найкраще це можна побачити на прикладі розвитку міст, тому виправданим є інтерес істориків до урбаністики того часу. В цьому аспекті модернізація розглядається як перебування людей у постійній динаміці, яку англійський історик Н. Дейвіс порівнював із польотом [5, 456]. Крім того, сучасна урбаністика досліджує міську історію як довготривалий процес, коли зростає роль міст у розвитку суспільства, відбуваються зміни у соціальній і демографічній структурі, культурі, способі життя, психології, а також концентрації форм спілкування. Міста сприяють росту товарно-грошових відносин, піднесенню зовнішньої і внутрішньої торгівлі, економіки країни. Особлива увага приділяється закономірностям переходу від традиційних (доіндустріальних) до урбаністичних форм життя, при цьому вивчаються різні типи культур, простежується еволюція соціальної стратифікації міського простору, специфічної ментальності [6].

Суттєвою відмінністю індустріального суспільства від аграрного є швидке зростання кількості міського населення. Окремі європейські держави стали «урбанізованими» ще у XVIII ст., що відбулося за рахунок демографічного підйому й активних міграційних процесів. Приріст населення напряму залежить від кількох факторів: розвитку виробництва і розбудови транспорту, збільшення імпорту продовольства, прогресу в галузі медицини та освіти. Протягом XIX ст. у країнах Західної Європи спостерігалося збільшення чисельності людності, за рахунок як природного, так і механічного приростів. Протягом 1815–1914 рр. Європу залишили біля 60 млн. осіб. Цьому сприяла розвинута інфраструктура, зокрема дешевий транспорт, а також швидка розбудова міст [7, 235].

Демографічний підйом кінця XVIII – початку XIX ст. став своєрідним каталізатором промислової революції та індустріалізації в Європі. Протягом 1800–1900 рр. смертність зменшилася вдвоє, а народжуваність зросла майже на 30%. При цьому важливу роль зіграли сімейні й релігійні традиції, коли велика кількість дітей розглядалась як додаткова трудова сила. Паралельно із зростанням добробуту населення, як наслідок економічного піднесення, наприкінці XIX ст. спостерігалося зниження народжуваності до 20%. Показово, що це було характерним не тільки для заможних родин, але й для робочих сімей. Поясненням цього є небажання ділити майно між багатьма спадкоємцями, а також прагнення забезпечити дітей гарною освітою і кращими умовами життя. Впродовж XIX ст. населення зросло майже вдвічі, а тривалість життя – з 35 до 50 років [7, 236–237].

Урбанізаційні процеси, які суттєво вплинули на матеріально-побутове життя людей, їх репродуктивну поведінку в Російській імперії були тривалими і складними. На кінець XIX ст. питома вага міських жителів на Наддніпрянщині складала 15%. На українських землях, за переписом 1897 р. у містах мешкали тільки 5,9 млн. людей і 29,9 млн. у селах. Українці, будучи корінною нацією, не домінували ні у суспільно-політичному житті, ні в економіці, ні в культурі [8, 407–408]. Українське населення переважало лише у деяких невеликих містах Полтавської і Чернігівської губ. Розвиток промисловості, торгівлі й, як наслідок, урбанізація лише обмеженим чином вплинули на соціальну структуру українців: понад 90% з них належали до селянської верстви; 87% працювали у сільському господарстві, отримуючи платню на рівні малоземельних і безземельних [9, 135]. Цей показник дозволяє орієнтовно визначити рівень урбанізованості українських земель у пореформений період. Соціологи зазначають, що коли кількість міського населення складає менше 50%, то процес урбанізації лише розпочався; від 50 до 70% – у країні інтенсивно відбувається урбанізація; 70% і більше – мова йде про високоурбанізовану територію.

Натомість, відсутність великих промислових підприємств, а відповідно значних прибутків їх власників, ускладнювала процес соціального розвитку губернських центрів і невеликих провінційних міст, які в другій половині XIX ст. суттєво не змінилися, про що свідчив матеріально-побутовий стан їх мешканців [10, 8–9]. Патріархальність міста підкреслювалася переважно дерев'яними будівлями, поганим станом доріг, відсутністю водопроводу, каналізації та електричного освітлення. Головною причиною такого жалюгідного становища була бідність міського бюджету, про що неодноразово йшла мова на засіданнях місцевих органів управління. На 1861 р. у межах Чернігівської губ. існувало губернське, 14 повітових, 4 заштатних міст і 15 посадів, де проживали 199175 осіб. «Далекий від кордонів, від нових торговельних шляхів, бідний природними багатствами, знесилений в безперервній боротьбі, Чернігів остаточно втратив свою стратегічну й економічну роль, і перетворився в невеличке провінціальне місто», – писав С. Баран-Бутович [11, 9].

Важливу інформацію стосовно соціально-економічного розвитку українських земель у другій половині XIX ст. містять матеріали Першого всеросійського перепису 1897 р., особливо два томи «Загальних зводів висновків по Імперії» [12]. Вони свідчать, що природній приріст населення протягом 1897–1913 рр. був вищий у більшості українських губерній за середній, ніж у багатьох європейських країнах. Виняток становили Київська й Подільська губ., де приріст був нижчим. Загалом, на всіх українських землях у 1897 р. нараховувалося 35,8 млн. осіб, а на початку 1914 р. їх кількість зросла до 47,1 млн. [13, 348–351]. Напередодні Першої світової війни населення Полтавської губернії складало 3150483 особи, зберігалася тенденція до збільшення кількості населення за рахунок природного приросту та в незначній мірі – механічного. Схожою була ситуація і на Чернігівщині, де в 1897–1907 рр. кількість населення зросла до 2481373 осіб.

Під час проведення Першого всеросійського перепису виникла проблема із підрахунками чисельності жителів, оскільки наприкінці XIX ст. більшість міст Лівобережжя мали передмістя [14, 3–4]. Так, до Чернігова приєднали 14 пунктів: Слободу Вовчу, передмістя Берізки, Лесковицю, Кавказ, Холодний Яр, хутори Іванівський, Кордовка, Єловщина, селища Падусовка, Боромики, лісову садибу Ревунів – Круг, миловарний завод, пригород на березі Десни. Тут проживали разом 6,7 тис. осіб (24,4% населення міста). А вже за анкетою міста, складеною 1904 р., до Чернігова включили перші чотири передмістя, а також Глібовщину, Ганжевщину, Ковалівку [15, 39].

Подібні неточності виникали і за підрахунків жителів Полтави. Наприкінці XIX ст. налічувалось сім передмість: Ново-Строєніє, Курилівка, Кулики, Очеретянка, Павленкі, Рогозна, Острівець, а вже 1904 р. не було включено Очеретянку, але додали Новоселівку, Кобищани, Криховатки до Острівця. Через шість років знову додали Береківку, Кривохатки, Очеретянку, але не врахували Ново-Строєніє [15, 36–37]. На початку XX ст. ряд передмість перетворився на окремі міста, інші – стали місцями скупчення вільнонайманої робочої сили. Це спричинило проблему визначення точної кількості фабрик і заводів, а також їх місця розташування. До того ж варто брати до уваги той факт, що вже на початку XX ст. кардинально змінилися відносини між містами і передмістями, що в свою чергу суттєво вплинуло на господарський розвиток і на соціальну структуру населення. Зросла загальна площа міст, що призвело до перетворення окремих передмість на одне ціле з містами. Така тенденція спостерігалася в усіх українських губерніях. При цьому варто погодитися із думкою Д. Чорного, що «концентрація значного відсотка населення у передмістях консервувала традиційні умови побуту, стримувала формування міського модерного способу життя» [15, 38].

За офіційними джерелами протягом досліджуваного періоду із українських губерній виїхали біля 1,6 млн. осіб, а повернулося лише в 1911 р. 68,5%. Головними регіонами, куди переселялося українське селянство були Донська і Кубанська області, Ставропольська губ. До 1897 р. туди переїхали біля 360 тис. українців. Пізніше вони освоювали землі Забайкалля, Сибіру та Далекого Сходу. Наприкінці XIX ст. лише на Далекому Сході українці становили 61,5 тис. осіб або 5,9% населення краю. У роки Першої російської революції з Чернігівської губ. у Приморський край переїхали 1968 наших земляків. Значна кількість українців переселялася до Амурської області, зокрема найбільший відсоток становили вихідці з Полтавщини – 29,8% [16].

Аналіз джерел дозволяє відзначити тенденцію зростання населення лівобережних губерній протягом другої половини XIX ст. Так, М. Захарків наголошує, що у пореформений період кількість жителів повітів регіону зросла пересічно у 1,6 раз, а населення міст – у 1,7. Загалом динаміка кількості мешканців окремих губерній мала відмінності, що пояснюється специфікою і станом їх економічного розвитку. Дослідження показують, що рівень народжуваності на Лівобережжі зріс пересічно в 1,8 раза, а смертність зменшилася в 1,5. На кінець XIX ст. природній приріст населення у Харківській губ. дорівнював 29540 (або 29,7%), у Полтавській – 27526 (20,6%), у Чернігівській – 38637 (32,7%), що пояснювалося домінуванням сільських жителів, які мали багатодітні сім'ї, і де для обробітку землі необхідно було багато працівників [17, 11].

Очевидним є те, що в аграрних регіонах населення збільшувалося за рахунок високої народжуваності і зниження смертності. Таку специфіку демографічних процесів можна прослідкувати на прикладі Полтавської губ. За статистичними даними 1867 р., загальна кількість населення становила 2002118 осіб обох статей, із них жителі міст – 162755, а повітів – 1839363 [18]. Впродовж 1880–90-х рр. спостерігалася тенденція до зростання, про що свідчать наступні показники. На 1 січня 1889 р. жителів губернії нараховувалося 2801866, із них частка мешканців міст дорівнювала 246470 (8,8%), а повітів – 2555396 (91,2%); у 1891 р. кількість населення зросла до 2894095 осіб, відповідно у містах – 253214, повітах – 2640881; у 1893 р. вони становила вже 2983798, із яких у містах – 259892, а повітах – 2723806; у 1894 р. нараховувалося 3039678 осіб, із яких міських жителів – 263269, а повітових – 2776409 [19, 150–157].

Повільні темпи розвитку промислового підприємництва гальмували урбанізаційні процеси на Чернігівщині. У 1860-х рр. середня густота населення у губернії становила 31,5 осіб на 1 кв. км, що розподілялися по території нерівномірно. Зокрема, у Ніжинському повіті – 41,4; Конотопському – 41,2; Борзнянському – 40,9; Кролевецькому – 38,9; Стародубському – 38,2; Новозибківському – 33,7; Чернігівському – 33,2; Глухівському – 31,6; Козелецькому – 30,4; Суразьському –30,3; Мглинському – 29,1; Сосницькому – 28,4; Городнянському – 26,3; Новгород-Сіверському – 25; Остерському – 18,9 [20, 730–734]. Найбільш заселеними були південні й степові райони, менше – північний Остерський, половину території якого займали ліси й болота. В інших повітах спостерігалася нерівномірність щодо розселення людей. Наприклад, у Сосницькому, порівняно із лісистою частиною, густо заселеними була південна або степова. У Глухівському й Кролевецькому повітах більше населення проживало у південних районах [21, 15].

Загалом, густота населення у губернії не досягла аграрного максимуму, а у північних районах навіть так званого цивілізаційного рівня, з огляду на нестачу придатної для обробітку землі, зумовлювала хронічне малоземелля, тим самим, звільняючи робочі руки, зайняті у сільському господарстві, сприяла формуванню робітничого люду. Процес урбанізації на Чернігівщині проходив значно повільніше, ніж на інших землях. Упродовж другої половини XIX ст. станова структура суспільства не зазнала значних змін, відсоток міського населення залишався традиційно низьким – 9,9% у 1859 і 14,2% – 1894 рр. Проте, в окремих містах, де успішно розвивалася промисловість і торгівля, спостерігалася тенденція до постійного зростання його кількості. Найбільш заселеними були міста: Ніжин – 31787, Стародуб – 24298, Глухів – 15112, Борзна – 14349 осіб.

Загалом, у Полтавській та Чернігівській губ. пореформеної доби спостерігалася деформація традиційної моделі демографічної поведінки людей і перехід до сучасного типу відтворення. Населення зростало переважно природним шляхом, а міграція місцевих жителів значно перевищувала кількість приїжджих, в основному, за рахунок сусідніх губерній – Мінської, Курської, Могилевської, Полтавської, Київської.

1. *Доценко А.Г. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (XIX –XX ст.) // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип. 2.*
2. *Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. – М., 1956; Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России: историко-экономические очерки. – М., 1958.*
3. *Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России (1850–1880 гг.). – М., 1978.*
4. *Нефедов С.А. Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России. Конец XV – начало XX в. – Екатеринбург, 2005.*
5. *Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. – К., 2000.*
6. *Верменич Я.В., Дмитрук В.І., Архипова С.І. Міська історія України: проблеми початкового датування. – К., 2010; Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2005.*
7. *История Европы. От Французской революции конца XVIII в. до Первой Мировой войны. – М., 2000. – Т. 5.*
8. *Кабузан В.М. Украинцы в мире: Динамика численности и расселения (20-е гг. XVIII в. – 1989 г.). Формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006.*

9. *Россия. Географическое описание Российской империи по губерниям и областям с географическими картами. – Ч. 1: Европейская Россия. – СПб., 1913.*
10. *Шара Л.М. Становлення і діяльність органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002.*
11. *Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. – Чернігів, 1998.*
12. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод по империи результатов разработки данных. – СПб., 1905. – ЧЧ. 1, 2.*
13. *Городское население в Российской империи. – Т. IV. – СПб., 1864.*
14. *Очерк развития вопроса о всеобщей народной переписи в России // Временник Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел. – 1890. – № 16.*
15. *Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х., 2007.*
16. *Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. / Сост. Д. Иваненко. – Полтава, 1890; Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1894 г. / Сост. Д. Иваненко. – Полтава, 1894; Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1895 г. / Сост. Д. Иваненко. – Полтава, 1895; Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. – К., 1912.*
17. *Захарків М.Р. Зміни у складі населення Лівобережної України в другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2007.*
18. *Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 г. / Сост. Д. Иваненко. – Полтава, 1900; Сборник очерков о Полтавщине // Европейская Россия. Иллюстрированный географический сборник. – М., 1906.*
19. *Сборник статистических сведений о Полтавской губернии. – Полтава, 1893.*
20. *Домонтович М.А. Материалы географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1865.*
21. *Статистика Российской империи. Сборник сведений по России за 1890 г. – СПб., 1890.*

Krupenko O.V. Peculiarities of demographic processes in Poltava and Chernihiv provinces (the second half of the 19 – the early 20 c.). In this article was analyzed one of the most important aspects of the Ukrainian social history in the second half of the 19 – the early 20 c. We were talking about the demographic situation in Chernihiv and Poltava provinces in the post-reform period. Quantitative and qualitative changes that accompanied the demographic processes were analyzed and at the same time regional differences and features were found.
Key words: demographics, modernization, agrarian reform, Chernihiv and Poltava province.

О. В. Герінбург

УЧАСТЬ ЗЕМСЬКИХ СТАТИСТИКІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В УРЯДОВИХ ПЕРЕПИСАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статі висвітлюється участь земських статистиків Херсонської губ. в урядових переписах Російської імперії 1897, 1916 і 1917 рр. Їх підготовка, проведення та обробка результатів здійснювалася херсонськими земськими статистиками, на основі власних матеріальних і кадрових ресурсів та інформаційних потреб, у з'ясуванні стану господарства у губернії та економічного потенціалу населення.
***Ключові слова**: земства, демографічна статистика, земські статистики, Херсонська губернія, всеросійський перепис 1897 р., сільськогосподарські переписи 1916–1917.*

Останнім часом суттєво підвищився науковий інтерес до демографічної історії нашої країни загалом та її окремих регіонів. Це пов'язано із кризовою демографічною ситуацією в Україні, ознаками якої є скорочення кількості населення, низька тривалість життя, зниження народжуваності та зростання еміграції. Відповідно, актуальними напрямами історичних досліджень стають історико- та статистико-демографічні студії. Цінним, але малодослідженим комплексом масових джерел з історико-демографічної проблематики часів Російської імперії є земські статистичні праці. Зокрема роботи земських статистиків Херсонської губ. дозволяють реконструювати демографічну картину Південної України та визначити тенденції демографічного розвитку регіону у другій половині XIX – на початку XX ст.

За час свого існування Херсонське земство зуміло організувати ефективну систему статистико- і санітарно-демографічних досліджень регіону, що дозволило здійснити всебічне вивчення населення з погляду його економічного потенціалу, накопичити значний матеріал для з'ясування етіології та перебігу поширених хвороб, розробити заходи для їх вчасного виявлення, подолання і профілактики, запровадити санітарні обстеження регіону в цілому та окремих категорій мешканців (сільськогосподарських робітників, військовослужбовців, школярів). Крім здійснення самостійних статистико-демографічних досліджень, земські статистики брали активну участь і в урядових проектах, зокрема у підготовці, проведенні та обробці результатів Всеросійських переписів 1897, 1916 і 1917 рр. Певним чином ця участь була вимушеною мірою, оскільки в останні десятиріччя існування Російської імперії земські статистики поступово обмежувалися в праві на проведення самостійних демографічних обстежень.

У певному конфлікті між урядовими та земськими закладами перебувало питання компетенції збору демографічних відомостей. Так, з 1887 р. МВС заборонило земствам здійснювати подвірні переписи та розробляти зібрані відомості без його дозволу, а всі програми і бланки підлягали попередньому розгляду місцевим статистичним комітетом [1, 54; 2, 47]. У 1888 р. МВС не визнало за Херсонським земством права вести самостійні підрахунки кількості населення [3, 44], категорично заборонило вимагати відомості від священиків [4, 262], не ухвалило перехід на карткову систему [5, 38] тощо.

Суттєвою проблемою для земських статистиків також був нагляд за їх діяльністю місцевими адміністративно-поліцейськими органами, що вбачали у статистичних обстеженнях засіб критики царизму та пропаганди революційних ідей і намагалися обмежити можливості спілкування статистиків з населенням. Зокрема циркуляр МВС від 7 грудня 1887 р. поставив формування штату земських статистичних служб у безпосередню залежність від місцевої адміністрації, яка всіляко намагалася «не затверджувати нових та усувати старих» працівників [6, 46]. У Херсонській губ. були оголошені «політично неблагонадійними» і потрапили під гласний нагляд поліції видатні земські статистики О. Русов, Ф. Василевський, А. Грабенко тощо. У 1895 р. херсонський губернатор взагалі заборонив земству проводити будь-які опитування населення або обстеження переписного характеру [7, 153].

Безперечно, дії влади були пов'язані з її прагненням контролювати діяльність органів місцевого самоврядування та відсторонити земських статистиків від спілкування з народом. Проте, брати участь в урядових обстеженнях – всезагальному переписі Російської імперії 1897 р., сільськогосподарському переписі 1916 р. та сільськогосподарському і поземельному переписі 1917 р. – земським статистикам заборонено не було.

Попри твердження окремих дослідників про участь земських статистиків у Всеросійському переписі 1897 р. [8, 103; 9, 146], херсонські статистики не

були залучені до цього процесу, але були зацікавлені в отриманні доступу до його матеріалів. Потреба в них була зумовлена застарілістю відомостей земського статистичного опису трьох північних повітів губернії 1880-х рр. (Ананьївського, Єлисаветградського та Олександрійського), відсутністю достовірної інформації по південних повітах (Одеському, Тираспольському та Херсонському), інтенсивними переселенськими рухами, адміністративними заборонами МВС та губернатора на проведення самостійних досліджень. Водночас довготривала розробка результатів урядовими статистиками і зведення даних лише на рівні волостей, повітів та губерній (що обумовлювалося масштабністю робіт), змусили Херсонську губернську земську управу клопотати перед урядом про надання їй права робити виписки з переписних листків або знімати з них копії за власний рахунок [7, 152,154]. Хоча це клопотання, ймовірно, не було задоволено урядом, земські статистики здійснили самостійну розробку матеріалів Перепису після публікації Центральним статистичним комітетом відповідних даних у 1904 р. [10].

Результати розробки демографічних відомостей були вміщені у довідникове видання «Херсонская губерния. Свод цифровых данных», перший випуск якого «Население и сельское хозяйство» (1910) містить статистичні відомості стосовно кількості, соціально-поселенської структури, природного приросту населення у 1885–1909 рр., його складу (статевого, професійного, станово-економічного, вікового, релігійного, національного, фізичного та освітнього) [11, 35–60]. Попри безперечну цінність зазначеної праці, певні складнощі для сучасних дослідників становить відсутність у ній характеристик та пояснень земських статистиків до наведеного цифрового матеріалу, що поданий винятково у комбінаційних таблицях.

Порівняльний аналіз демографічної інформації, вміщеної у підготовленому земством довіднику й урядовому виданні, свідчить, що розробка матеріалів перепису здійснювалася земцями, виходячи з власних інформаційних потреб, кадрових і матеріальних ресурсів, а також логіки своїх демографічних досліджень. По-перше, на відміну від урядових статистиків, які наводили абсолютні показники по всіх адміністративних одиницях та відносні – лише по губернії в цілому, земські статистики цікавилися тільки відносними показниками і з'ясовували їх як для всієї губернії, так і окремо для кожного повіту, з розподілом по сільських і міських територіях. По-друге, вивчення окремих демографічних явищ (етнічного, релігійного, професійного складу населення) здійснювалося земськими службовцями на основі власної номенклатури, що була менш детальною, ніж урядова. Нарешті, увагу земських статистиків не привернуло вивчення взаємозв'язків між окремими демографічними характеристиками (наприклад, освітнім і статевовіковим, професійним і національним складом населення тощо), хоча опубліковані урядом комбінаційні таблиці дозволяли докладно їх вивчити і виявити певні закономірності.

Завдяки науковій організації, урядовий перепис практично не викликав у статистиків Херсонського земства критичних зауважень та сумнівів у достовірності результатів. Це, зокрема, підтверджується поширеною після 1897 р. серед земських статистиків практикою формування відомостей поточної статистики на основі даних перепису. Так, з'ясування кількості населення відбувалося шляхом додавання до відомостей волосних правлінь і санітарних лікарів кожні п'ять років (у роки на 0 або 5) середнього показника природного приросту (2,2%), визначеного урядовим переписом [12, 29]. Крім того, херсонські статистики визнавали доцільність використання номенклатур перепису 1897 р., під час розробки програм власних переписів. Наприклад, підготовлений А.Бориневичем проект перепису міського населення, проведення якого планувалося земством у 1918 р., передбачав використання номенклатури перепису 1897 р. стосовно вікового розподілу мешканців [13, 2].

Певні сумніви земських статистиків у точності перепису 1897 р. стосувалися лише результатів вивчення етнорелігійного складу населення. Це було пов'язано з тим, що, попри характерне для російської демографії XIX ст. вживання понять «єврей» та «іудей» як синонімічних, урядовими статистиками було виокремлено серед іудеїв категорію неєврейського населення, що сповідувало іудаїзм. З'ясування частки останніх, що дорівнювала 0,65% [11, 43], було основою для появи сумнівів, оскільки виявлена більша кількість іудеїв, ніж євреїв, не співпадала із поширеною у суспільстві думкою, що «єврей, який прийняв іншу релігію, вже не єврей, але іудей не може бути не єврей, принаймні, у нас в Росії» [14, 15].

На підтвердження сумнівів у достовірності результатів перепису 1897 р., земським статистиком Ф. Василевським наводився факт, що серед неєврейського населення, яке сповідувало іудаїзм, налічувалося 17154 особи, які за критерієм «рідна мова» віднесли себе до росіян та 167 – до українців. Статистик сумнівався у можливості того, щоб досить значна група іудеїв забула рідний іврит, на користь такої складної мови, як російська, та вважав неможливою ймовірність переходу значної кількості росіян та українців в іудейську релігію, тоді як у Російській імперії діяв закон, що передбачав покарання за ухилення від православ'я [14, 15]. Загалом же, урядовий перепис 1897 р. користувався довірою статистиків Херсонського земства.

Своєрідним фіналом статистичних робіт Херсонського земства стала участь в організованих Міністерством землеробства сільськогосподарському переписі 1916 р. та сільськогосподарському і поземельному переписі 1917 р. [15, 137; 16, 82]. Проведення перепису 1916 р. було зумовлене необхідністю обліку продовольчих і сировинних ресурсів, у зв'язку з Першою світовою війною. У межах загальноросійського сільськогосподарського перепису Херсонське губернське земство провело, поряд з вивченням посівів та худоби, дослідження населення регіону. Реєстраційні та підсумкові бланки містили рубрики щодо кількості населення (окремо виділялася робоча група), розміру родин і розподілу господарств за кількістю мобілізованих до армії членів. З'ясована за допомогою перепису кількість місцевого населення, в подальшому стала основою для деяких заходів земства, зокрема 1918 р. – для визначення обсягів допомоги мешканцям тих регіонів губернії, що зазнали збитків через неврожай [13, 3зв.].

Крах Російської імперії та боротьба за владу в Україні завадили херсонським земцям здійснити повноцінну розробку даних перепису, але попередні результати були висвітлені у низці праць земства [17–18] та уряду [19]. Також інформацію стосовно кількості населення (без врахування військових), його поселенської структури та статевого складу, подану повітовими земськими управами за матеріалами перепису 1916 р., містять архівні матеріали [20, 22; 21, 40–41,46,51; 22, 2].

Необхідність перепису 1917 р. була зумовлена зміною політичної ситуації у країні, різким загостренням протиріч на селі і пов'язаним із цим завданням оновлення інформації 1916 р. для потреб продовольчої кампанії, а також необхідністю збору відомостей для підго-

товки аграрної реформи. Проведення перепису планувалося за розширеною програмою влітку-восени 1917 р. Однак, через складні соціально-політичні умови, у деяких місцевостях перепис не було проведено: для прикладу, нарадою земських статистиків було ухвалено рішення про неможливість проведення перепису, через «повний розлад життя Одеси», зумовлений «виступом більшовиків» [13, 1]. Зведення матеріалів перепису 1917 р. взагалі не було завершено [23, 187], хоча для виконання цієї роботи губернське зібрання навіть ухвалило 1918 р. додатково відкрити два підрозділи Статистичного відділення [24, 11]. Очевидно, через політичні події ці наміри не були реалізовані. Розробка і публікація матеріалів всеросійського перепису 1917 р. була здійснена радянськими закладами статистики лише у 1923 р. [25].

Таким чином, одним з напрямів демографічних досліджень земсько-статистичної служби Херсонської губ. в останні десятиріччя її існування була участь у підготовці, проведенні та обробці результатів Всеросійських переписів 1897, 1916 і 1917 рр. Ця діяльність здійснювалася херсонськими земськими статистиками на основі власних ресурсів та інформаційних потреб, передусім, у з'ясуванні стану господарства в губернії та економічного потенціалу населення. Проте, повноцінній розробці результатів переписів завадили революційні події 1917 р. та суспільно-економічна криза в колишній імперії.

1. *Свавицкий Н.А. Земские подворные переписи (обзор методологии). – М., 1961.*
2. *Творогова Н.А. Из истории русской дореволюционной статистики //Очерки по истории статистики СССР: Сб. ст. – М., 1961. – Вып. 4.*
3. *О состоянии медицинской и санитарной части в Херсонской губернии. Доклад очередному губернскому земскому собранию сессии 1888 г. // Сборник Херсонского земства (далі – СХЗ). – 1888. – № 10.*
4. *Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. – Херсон, 1905. – Вып. 2.*
5. *О регистрации движения населения. Доклад очередному губернскому земскому собранию сессии 1888 г. // СХЗ. – 1888. – № 10.*
6. *Белоконский И.П. Земское движение. – М., 1914.*
7. *О возбуждении перед правительством ходатайства о предоставлении земству права пользоваться данными всеобщей народной переписи для его надобностей. Доклад Херсонской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1896 г. // СХЗ. – 1896. – № 10.*
8. *Макієнко О.А. Ф. О. Василевський – статистик Херсонського земства (до 150-річчя від дня народження) // Південний архів: Зб. наук. пр. – Херсон, 2005. – Вип. 18.*
9. *Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південно-українських губерній у другій половині XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Д., 2003.*
10. *Первая всеобщая перепись населения Российской губернии, 1897 г. – М., 1904. – Т. XLVII: Херсонская губерния.*
11. *Херсонская губерния. Свод цифровых данных. – Вып. 1: Население и сельское хозяйство. – Херсон, 1910.*
12. *Держархів Херсонської обл. (далі – ДАХО). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 29.*
13. *ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1 – Спр. 49.*
14. *О населении губернии по данным всеобщей переписи 1897 г.: из статистико-экономического обзора Херсонской губернии за 1905 г.– Херсон, 1905.*
15. *Зубко А.М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917 рр.) // Укр. іст. журн. – 1988. – № 3.*
16. *Зубко А.М. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: Дисс. … канд. ист. наук. – К., 1988.*
17. *Посевы и скот в Херсонской губернии в 1915 и 1916 годах (по материалам Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года). – Херсон, 1916.*
18. *Поселенные таблицы Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. по Александрийскому уезду. – Александрия, 1919.*
19. *Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. (По подсчетам, произведенным местными переписными учреждениями). – Пг., 1917. – Вып. 2.*
20. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 402.*
21. *ЦДІАУК. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 403.*
22. *ЦДІАУК. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 449.*
23. *Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2006.*
24. *ДАХО. – Ф.Р. 1900. – Оп. 1. – Спр. 2.*
25. *Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 г. по 57 губерниям и областям // Труды ЦСУ. – Т. 5. – Вып. 2. – М., 1923.*

Gerinburg O.W. Participation of Kherson zemstvo statisticians in the Russian Empire government censuses in the late XIX – the early XX c. In the article was described the Kherson zemstvo statisticians participation in the Russian Empire government censuses in the 1897th, 1916th, 1917th. The preparation, implementation and processing of the results were carried out by Kherson zemstvo statisticians on the base of their own material, human resources, and information necessary in determining the state of the Kherson province economy and economic potential of the population.

Key words: zemstvo, demographic statistics, statisticians of the zemstvo, Kherson province, all-Russian population census 1897, agricultural censuses 1916–1917.

С. П. Зубченко

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНІ ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО АКТИВІЗАЦІЇ ОБОРОННИХ І НАСТУПАЛЬНИХ ДІЙ (середина 1941 — середина 1944 рр.)

У статті аналізуються національні та інтернаціональні засади міжетнічних відносин, розкриваються ідеологічні пріоритети, спрямовані на поглиблення інтеграції етнічних спільнот, пропаганду радянського, російського і національного патріотизмів, дружби народів СРСР як мобілізуючих чинників населення на боротьбу з ворогом.

Ключові слова: *Друга світова війна, радянська влада, сталінський режим, національна політика, етнічні спільноти, пропаганда.*

Криза лояльності населення західних республік на початковому етапі Другої світової війни змусила сталінський режим посилити національно-патріотичне виховання для «всебічного обґрунтування і розтлумачення визвольного, справедливого характеру війни, благородних цілей захисту батьківщини». Окупація ворогом західних територій СРСР спричинила посилення російського патріотизму, реабілітацію та міфологізацію у пропаганді героїчних сторінок історії домінуючого народу в країні. Російський націоналізм витіснив на певний час інтернаціоналізм. У другій половині 1941 р. Й. Сталін зробив у національній політиці акцент на національно-патріотичному характері війни та закликав червоноармійців наслідувати великих предків – А. Нєвского, Д. Донского, К. Мініна, Д. Пожарського, О. Суворова, М. Кутузова, а незмінний лозунг – «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» – відійшов на задній план [1].

Зміни у національній політиці радянської влади були негативно оцінені тими колами комуністів, для яких був неприйнятним відхід від «ідеалів» марксизму-ленінізму. Вони «чекали, що звірячому націоналізму німецько-фашистських загарбників буде протиставлено розгорнутий прапор революційного пролетарсь-

кого інтернаціоналізму», що «вождь і керівник звернеться до великих імен Маркса, Енгельса і Леніна, до імен діячів революції» [2, 64–66]. Для погашення виявів невдоволення з боку «ортодоксальних більшовиків», радянське керівництво прагнуло зробити ефект від змін у національній політиці не таким різким і згладити «гострі кути», що виникли через «прославляння» досягнень «царського минулого». Зокрема у промовах Й. Сталін порівнював фашизм із режимом дореволюційної Росії [3].

Бойові дії Німеччини у другій половині 1941 – листопаді 1942 рр. поставили країну на межу катастрофи. Радянське керівництво прийняло нові заходи щодо посилення російського національного чинника у мобілізаційно-пропагандистській роботі. 12 червня 1942 р. начальником ГПУ Червоної армії був призначений А. Щербаков [4, 49], замість Л. Мехліса, який завалив, доручену йому, оборони Криму [5, 163]. Однією з причин відставки могла бути протидія гітлерівській пропаганді, яка оперувала тим фактом, що головний ідеолог збройних сил – єврей за національністю, нарікаючи радянським воїнам, що ними «керують євреї» [6, 47].

У розпал відступу Червоної армії НКО 28 липня 1942 р. видав страшний за цинізмом і жорстокістю наказ за № 227 – «Ні кроку назад!», яким на фронті запроваджувалася смертна кара без слідства і суду, створювалися загороджувальні батальйони позаду частин і розстрілювали всіх відступаючих. Наказ передбачав формування штрафних батальйонів для офіцерів, рядового і сержантського складу. Особливу жорстокість виявляли ці військові підрозділи, особовий склад яких становили росіяни, проти національних формувань. Наступного дня були засновані ордена Суворова, Кутузова та Нєвского [7, 2]. Ідеологічне обґрунтування такого кроку пояснювалося визнанням, що «імена цих великих російських воїнів і патріотів є дорогими радянському народові». Посилення російського національного чинника набрало значного розмаху в період корінного перелому у війні, що почався з листопада 1942 р. Віддаючи йому одне з головних місць в пропаганді, радянське керівництво усвідомлювало, що в багатонаціональному СРСР не можна залишати поза увагою «зміцнення дружби народів» і особливо «бойової дружби радянських народів» [8, 34–36]. Натомість російський фактор подавався як головна запорука успіху в боротьбі з німецьким агресором і його союзниками. Тема дружби народів була тісно пов'язана з пропагандою «радянського патріотизму» як «великої рушійної сили радянського суспільства» [9, 26–39]. Пропаганда підкреслювала, що війна «показала всю дієву міць радянського патріотизму», який «рухає робітниками», «піднімає колгоспників працювати не покладаючи рук» [10, 33].

Підвищенню ролі російського національного чинника слугувало посилення пропаганди кращих сторінок історії імперської Росії. За ініціативою А. Щербакова, почалися наукові розробки та видання документальної спадщини О. Суворова. 8 листопада 1943 р. був заснований орден Слави, який розглядався «наступником» Георгіївського хреста [11, 45], а 3 березня 1944 р. – ордени і медалі Ушакова і Нахімова [12, 164–165]. ГПУ Червоної армії директивою від 25 травня 1943 р. наказало партійним і комсомольським організаціям фронту посилити роботу щодо патріотичного виховання воїнів, на основі героїчного минулого російського народу. У війська направляли брошури і книги про Бєлінського, Чернишевського, Сєченова, Павлова, Пушкіна, Толстого, Глінку, Чайковського, Рєпіна, Сурікова та ін.

Окремим аспектом національної політики і посилення в ній національно-патріотичного фактора були реформи у збройних силах восени 1942 р. – введення нових знаків розрізнення і нової ієрархічної структури; 9 жовтня в Червоній армії і 13 жовтня в ВМФ був скасований інститут військових комісарів, які були переведені на посади заступників командирів рот і батарей з політичної роботи [13, 55,60]. Він був введений у дію 16 липня 1941 р. для посилення партійного керівництва і нагляду за військовими на фронті. Військовий комісар ніс повну відповідальність за пропаганду комуністичної ідеології, виконання військовою частиною бойового завдання, за її стійкість в бою, був зобов'язаний своєчасно сигналізувати про поведінку командирів і політпрацівників. Причиною скасування інституту військових комісарів офіційно було названо зміцнення у командного складу «почуття патріотизму – захисників Батьківщини» та захисту їх від зайвого партійного контролю. Червона армія поверталася до традиційної для російської армії форми «єдиноначалія». 24 травня 1943 р. інститут заступників командирів з політичної частини був скасований [14, 66–67], а ще 1 травня, з подібних причин, були ліквідовані політвідділи в МТС і радгоспах, на залізничному, морському і річковому транспорті, що виконували як ідеологічні, так і репресивні функції [15, 73–76].

23 жовтня 1942 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про введення нових знаків розрізнення в армії – погонів, що офіційно введені у січні-лютому 1943 р., а також запроваджена нова форма одягу і головних уборів. З липня встановили чіткий розподіл військовослужбовців на рядовий, сержантський, офіцерський склад і генералітет [16, 222–224]. Введення уніформи нового зразка й ієрархічної структури в армії і на флоті, майже скопійованої з уніформи і структури дореволюційної російської армії, в центральній пресі пояснювали без конкретних обґрунтувань і заяв: «для підвищення авторитету командира» [17]. Таким чином, істинне значення цих перетворень у суспільно-політичному контексті полягало в планомірному поверненні до традицій російської великодержавності.

Радянське керівництво, зі зміною національної політики, не оминуло і реформування освіти. З 1 вересня 1943 р. була введена шкільна форма і встановлена система роздільного навчання хлопчиків і дівчаток у школах, як це було до більшовицького перевороту. У серпні прийняли рішення про створення Суворівських військових училищ, а в жовтні – Нахімовського військово-морського училища. 10 січня 1944 р. наказом наркома освіти РРФСР у школах була введена п'ятибальна система оцінки успішності та поведінки, «що застосовувалася протягом багатьох десятиліть в російській школі». 21 червня введені золоті та срібні медалі для випускників шкіл, як це було у дореволюційний час [18, 484,694].

Виявом великодержавної національної політики влади стало зменшення в 1943–1944 рр. кількості географічних та інших назв, що мали імена радянських і партійних діячів. 13 січня 1944 р. були відновлені історичні назви вулиць, проспектів, набережних і площ. Характерно, що перейменування не пройшло непоміченим серед цивільного населення, а ці зміни в деяких місцях сприймалися як справжня топонімічна контрреволюція [19, 11].

Новою віхою в національній політиці стало відзначення у листопаді 1942 р. 25-річчя радянської влади. Комуністична пропаганда зазначала, що до цього часу в СРСР «ліквідовані відсталість і всі національні, економічні та політичні протиріччя між націями», що він перетворився на «державу, в якій панує повна гармонія національних інтересів», а в країні склалися нації нового типу, які «вперше здійснюють всередині себе справжню національну єдність, встановлюють між собою справді братерські відносини». Проте, в пропаганді дружби народів російській етнічній спільноті була віддана першість, як і ролі партії [20, 3]. Натомість всі воїни Червоної армії, в незалежності від їх національності, були покликані демонструвати «почуття російської національної гордості, полум'яного радянського патріотизму» у «братській сім'ї народів Радянського Союзу» [21, 4]. Доказом стали опубліковані дані про національний склад нагороджених воїнів. У списках були солдати і офіцери 200 національностей, з відомою і досить відчутною диспропорцією, на користь представників російського етносу [22, 36–21].

Проте, не дивлячись на твердження пропаганди, що «спільна біда привела велику сім'ю народів Радянського Союзу» не до розбрату, а згуртування, партійно-політичні органи змушені були визнати, що в 1941–1942 рр. робота щодо зміцнення дружби народів в армії «була поставлена погано», відбулося чимало «надзвичайних подій», випадків національної ворожнечі, «зневажливого ставлення» деяких командирів і політпрацівників «до бійців неслов'янских національностей» [23, 60,64–65]. Посилення пропаганди національно-патріотичного характеру в діючій армії у зимовій кампанії 1943 р. показало, що воїни неросійської національності виявили кращі бойові якості, істотно поменшало дезертирів. Хоча директивою ЦК ВКП(б) від 10 серпня 1943 р. партія посилила характер і форми патріотичного виховання майбутніх воїнів і призовників неросійської національності [24, 58].

Проблема недовіри й дискримінації сталінським режимом окремих народів СРСР спричинила появу постанови ДКО СРСР від 9 жовтня 1943 р. про звільнення від призову громадян «корінних» національностей Грузинської, Азербайджанської, Вірменської, Узбецької, Казахської, Киргизької, Туркменської, Таджицької РСР, а також Дагестанської, Кабардино-Балкарської, Північно-Осетинської, Чечено-Інгушської АРСР, Адигейської, Карачаєвської і Черкеської АО. Цей захід був зумовлений, переважно, нелояльністю й опозиційністю етнічних спільнот цих державних утворень до влади і тим, що, зі звільненням території центральних областей РРФСР і Лівобережної України, з'явилася можливість здійснити призив до служби в Червоній армії їхнього населення.

Новим засобом реалізації радянської національної політики у цей період війни стали так звані «листи народів», першим з яких був «Лист узбецького народу до бійців-узбеків», опублікований у жовтні 1942 р. [25]. Упродовж лютого-серпня 1943 р. було випущено значну кількість таких «листів» інших народів, де висловлювалася «любов до великого російського народу», подяка за «допомогу» і визнання його «старшим братом» та «бажаним побратимом». У літературі та мистецтві нові тенденції національної політики виявилися в ідеалізації змісту «Росія», «російський», особливо у творах «Російські люди» К. Симонова, «Російський характер» О. Толстого, «Росія» А. Прокоф'єва.

Суперечливий характер у національній політиці СРСР безпосереднім чином виявився у рішенні виконкому Комінтерну від 15 травня 1943 р. про його розпуск. Радянська пропаганда пояснювала цей крок тим, що «загальнонаціональний підйом і мобілізація мас для якнайшвидшої перемоги над ворогом найкраще і найбільш плідно можуть бути здійснені авангардом робітничого руху кожної окремої країни у рамках своєї держави» [26, 99–104]. І це за умов світової війни! Однак основною причиною розпуску Комінтерну було загравання СРСР із західними союзниками і відмова від прагнень до «світової революції» на період війни. Й Сталін вже у середині 1920-х рр. чітко усвідомив, що всесвітня комуністична диктатура недосяжна, якщо засобом до її висвітлення буде абстрактний «пролетарський інтернаціоналізм». До початку війни зміцнення могутності країни було покладено на внутрішні державні сили, серед яких не останнє місце відводилося Червоній армії. Курс на відродження нової, вже радянської імперії відсувався на другий план, а потім і зовсім став не потрібен.

Безпосереднє відношення до посилення російського чинника у національній політиці влади мало запровадження нового державного гімну СРСР, замість «Інтернаціоналу». У ніч на 1 січня 1944 р. він вперше прозвучав на радіо, а 15 березня був затверджений Верховною Радою. Створення нового гімну стало наслідком зміни курсу ідеології, національної і міжнародної політики. «Інтернаціонал» перестав виконувати свою ідейно-пропагандистську роль в державі, яка поставила свої національні інтереси вище інтернаціональних. Натомість, новий гімн зумовив позитивну реакцію у союзників, хоча «Інтернаціонал» був залишений як партійний гімн ВКП(б). І хоч курс національної політики був відкоригований у бік посилення національно-патріотичного фактора, радянське керівництво постійно демонструвало, що повної докорінної відмови від комуністичних ідеалів не відбулося.

Радянська пропаганда, спрямована на комуністичне виховання населення, як і раніше намагалася обійти стороною проблему колабораціонізму на окупованій території СРСР, не визнавала наявність у країні «п'ятої колони» в особі своїх громадян. Її розгром ставився в заслугу політиці репресій 1930-х рр., коли країна була очищена «від шпигунів, вбивць і шкідників, на сприяння яких так розраховували німецькі фашисти». В документах партії й уряду зазначалося, що «ні в одному з народів СРСР німецько-фашистські розбійники не знайшли і не могли знайти жодної підтримки», а також не змогли «розпалити національну ненависть між народами, посварити їх між собою, відірвати і протиставити народи». Пропаганда намагалася представити факти колабораціонізму як «нікчемні винятки», намагаючись приховати їхні причини, стверджувала, що гітлерівці «не можуть підібрати у так звані "місцеві органи" людей з корінного населення» [27, 43].

Між тим, 1942–1943 рр. у тилу СРСР спостерігалося значне зростання антирадянського повстанського руху, особливо в Україні, Прибалтиці та регіонах Північного Кавказу після відходу фронту на захід. Щоб зашкодити боротьбі ОУН–УПА за визволення України, внести у їх діяльність розкол, сталінський режим, спільно з німецькою окупаційною владою, розпалив українсько-польську ворожнечу у західних областях й особливо на Волині. Вони штучно роздмухували це вогнище міжнаціональної «вендетти», в якій з обох сторін загинуло щонайменше 100 тис. безневинного мирного українського і польського населення. Найяс-

кравіші вияви національно-визвольної боротьби повстанських груп на Північному Кавказі були у другій половині 1942 р., в очікуванні приходу гітлерівців і під час їх максимального просування на Кавказ. В Адигеї, Карачаї, Кабарді, Чечено-Інгушській АРСР були виявлені факти недружнього ставлення до Червоної армії і партизан, відкриті антирадянські висловлювання, побажання «щоб прийшли німці», придбання населенням зброї [28, 3]. Певна частина національних партійно-радянських кадрів республіки, перед очікуваним вступом гітлерівців, залишала роботу, переходила на нелегальне становище, приєднувалася до повстанців. Було відзначено масове дезертирство в армії.

Інший негативний аспект міжнаціональних відносин, що виявився у цей період війни – чиновницький і побутовий антисемітизм. 17 серпня 1942 р. УПІА ЦК ВКП(б) направило керівництву партії і держави «Доповідну записку про підбір і висунення кадрів у мистецтві», в якій стверджувалося, що «в управліннях Комітету у справах мистецтв і на чолі багатьох установ російського мистецтва виявилися неросійські люди, переважно євреї», і наводився список цих осіб. Управління пропонувало «розробити заходи з підготовки та висунення російських кадрів», а також провести «часткове оновлення керівних кадрів в окремих установах мистецтва» [29, 27]. Деякі дослідники вважають, що існували якісь таємні інструкції, що з'явилися в ЦК ВКП(б) у 1943 р., де вимагалося «обмежити висунення євреїв». [30, 161].

Обурення єврейської громадськості було зумовлене також фактами замовчування участі євреїв у війні, коли у даних про нагороджених не наводилося число представників єврейської національності [31, 38]. 2 квітня 1943 р. керівництво ЄАК направило А. Щербакову лист, в якому зазначалося, що таке мовчання «грає на руку ворожим елементам як у СРСР, так і за кордоном», і «може бути підхоплене гітлерівськими агентами, які поширюють злісні чутки про те, що "євреї не воюють"» [29, 35]. У 1943 р. були опубліковані дані про нагороджених воїнів єврейської національності, яких на січень 1943 р., за різними оцінками, було 6767 або 7667 осіб [32, 145]. Як не дивно, євреї знаходилися в лідерах за кількістю нагороджених після росіян, українців і білорусів. Більш того, станом на 1 червня, євреї випередили білорусів і вийшли на 3 місце за нагородженими. Водночас у повідомленнях НКВС причинами сплеску антисемітизму вважалися «зараження» населення нацистською пропагандою, «невдоволення окремих місцевих мешканців ущільненням житлової площі, підвищенням ринкових цін і прагненням частини евакуйованих євреїв влаштуватися в систему торгівлі, постачальницьких і заготівельних організацій», де вони і до війни переважали [29, 32–33].

Таким чином, прагматичний характер національної політики радянської влади полягав у посиленні російського національного чинника, визначенні російського народу не тільки як «великого», «першого серед рівних», але й як «старшого брата інших народів СРСР», які іменувалися «молодшими братами», але «рівними серед рівних». Сталінський режим, завдяки цьому, намагався скріпити не лише дружбу народів, а насамперед – їх бойову єдність на фронтах війни. Натомість від середини 1941 до середини 1944 рр., незважаючи на окремі позитивні тенденції та зрушення в національній політиці й міжетнічнних відносинах, етносоціальна ситуація у СРСР набула забарвлення національними кольорами антирадянських повстань і антисемітизму. Національно-визвольні рухи етнічних спільнот України, республік Прибалтики, Північного Кавказу, Калмицької АРСР, Азейбарджанської РСР тощо, їхні прагнення співпрацювати з німецькими окупантами у досягненні визвольної мети, згодом вплинули на прийняття радянською владою злочинних рішень щодо цілих етносів, зокрема про депортацію окремих народів і національні утиски.

1. *Известия АН СССР. Отделение экономики и права. – 1941. – 8 нояб.*
2. *Письмо И. Данишевского по поводу статьи В. Пескова «Отечество» // Политический дневник. 1964–70 (№№ 3, 9, 25, 30, 33, 43, 46, 55, 63, 67, 72). – Т. 1. – Амстердам, 1972.*
3. *Известия АН СССР. Отделение экономики и права. – 1941. – 7 нояб.; 4 июля.*
4. *Російський Державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ), ф. 17, оп. 3, спр. 1044.*
5. *Рубцов Ю.В. Из-за спины вождя: Политическая и военная деятельность Л.З. Мехлиса. – М., 2003.*
6. *Филоненко С.И., Филоненко М.И. Психологическая война на Дону: Мифы фашистской пропаганды. 1942–1943. – Воронеж, 2006.*
7. *РДАСПІ, ф. 17, оп. 3, спр. 1045.*
8. *Большевик. – 1942. – № 13.*
9. *Большевик. – 1942. – № 10.*
10. *РДАСПІ, ф. 644, оп. 1, спр. 856.*
11. *Агитатор и пропагандист Красной Армии. – 1942. – № 23.*
12. *РДАСПІ, ф. 17, оп. 163, спр.1398.*
13. *РДАСПІ, ф. 17, оп. 3, спр. 1045.*
14. *РДАСПІ, ф. 17, оп. 3, спр. 1047.*
15. *РДАСПІ, ф. 17, оп. 3. спр. 1048.*
16. *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6 т. – Т. 3. – М., 1960–1965.*
17. *Правда. – 1943. – 7 янв.*
18. *Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия / Под ред. М. Козлова и др. – М., 1985.*
19. *РДАСПІ, ф. 17, оп. 125, спр.242.*
20. *Наказ народа: письма народов СССР к бойцам-фронтовикам / Ред. А. Мельман. – М., 1943.*
21. *Героическое прошлое русского народа в художественной литературе: Очерки / Отв. ред. Л. Плоткин. – М., 1941.*
22. *Волин Б. Великая советская держава. – М., 1943.*
23. *РДАСПІ, ф. 17, оп. 125, спр. 85.*
24. *Идеологическая работа КПСС в действующей армии 1941–1945 гг. / Ред. Г. Средин. – М., 1985.*
25. *Известия АН СССР. Отделение экономики и права. – 1942. – 31 окт.*
26. *РДАСПІ, ф. 495, оп. 18, спр. 1340.*
27. *Горкин А.Ф. Единство и боевое содружество народов СССР. – Л., 1942.*
28. *РДАСПІ, ф. 69, оп. 1, спр. 1048.*
29. *Государственный антисемитизм в СССР: От начала до кульминации, 1938–1953 / Под ред. А. Яковлева. – М., 2005.*
30. *Костырченко Г.В. В плену у «красного фараона»: Политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие. – М., 1994.*
31. *Большевик. – 1943. – № 2.*
32. *РДАСПІ, ф. 17, оп. 125. С. 127. арк. 145;*

Zubchenko S.P. National-patriotic measures of the Soviet power for activating defensive and offensive operations (middle of the 1941 th – middle of the 1944th). Are analyzed the national and international basis of interethnic relations, are revealed the ideological priorities aimed to deepening the integration of ethnic communities, promotion of the Soviet and Russian national patriotism, friendship of the USSR as a mobilizing factor of the population to fight the enemy.

Key words: World War II, the Soviet government, Stalin's regime, national politics, ethnic communities, propaganda.

Л. М. Ямпольська

«ПРИКОРДОННЯ» ЯК ПЛОЩИНА ЕТНОКОНФЕСІЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА МУСУЛЬМАНСЬКОМУ СХОДІ (друга половина XX — початок XXI ст.)

У статті аналізується феномен «прикордоння» в площині ісламського цівілізаційно-культурного поля, його етноконфесійного виміру, а також виокремлення явища ісламського фундаменталізму як транскультурного проекту в протистоянні «Схід – Захід». «Прикордоння» розглядається не лише як площина крос-культурних контактів в історичному розвитку етносів на мусульманському Сході, але й як зона етноконфліктного протистояння.

Ключові слова: *«прикордоння», мусульманський Схід, цивілізаційно-культурне поле, етноконфесійні конфлікти, ісламський фундаменталізм, транскультурний проект.*

Розвиток сучасних міжнародних відносин, які відрізняє не лише висока динамічність, але й складність і багатовимірність, призвів до стрімкої активізації міжетнічних і міжконфесійних контактів. Розширення «площини зіткнення» представників різних цивілізацій і культур актуалізує необхідність переосмислення мотивів поведінки, тонкощів етнопсихології, етнічного та конфесійного факторів, які впливають на конфліктогенність у країнах мусульманського Сходу. Особливу роль у цих складних процесах відіграє феномен «прикордоння» – площини крос-культурних контактів, яка є водночас і потенційною зоною етноконфесійних конфліктів у вказаному регіоні.

Звернемося до теоретико-методологічного підґрунтя феномену «прикордоння», що допоможе нам провести неупереджене студіювання його етноконфесійного виміру в ареалі ісламської цивілізації. Теорія фронтиру (з фр. «frontier» – «кордон») починає формуватися і розвивається в руслі євро-американської історіографії, починаючи з 90-х рр. XIX ст. Феномен фронтиру виник на початку колоніального періоду американської історії, з появою перших поселень на території Нового Світу. Першою основоположною працею в цьому напрямі стала промова американського історика Фредеріка Джексона Тернера – «Значення фронтиру в історії США» («The Significance of the Frontier in American History»), виголошена 1893 р. на з'їзді Американської історичної асоціації в Чикаго [1]. Ф. Тернер визначив термін «фронтир» як «поселення на вільних землях межі "цивілізації" з "варварством"» [1, 201]. Професор Мадридського університету Едуардо Манцано Морено запропонував схему фронтирів, яка стала класичною: нестабільні фронтири, що, завдяки політичним, військовим і дипломатичним факторам, зазнають перманентних змін; фронтири включення – зони, які розділяють дві різні політичні, економічні, соціальні або культурні спільноти (напр., арабські фронтири); експансивні –характерні насамперед для європейських суспільств [2, 32–34]. Американський дослідник К.-Л. Клейн уточнив дефініцію фронтиру як «обмеженого простору змінних цінностей, де різні культури вперше зустрічаються з "іншістю" сприймають і пристосовують її» [3, 210].

Сучасний український історик І. Чорновол пов'язує термін «фронтир» з полікультуралізмом і модернізацією, поставивши акцент на «прикордонні» як «нормальному стані всіх багатокультурних незмодернізованих спільнот» [4, 213]. Значний внесок у розробку фронтирної тематики вніс російський учений Я. Шемякін [5], намітивши історичні віхи становлення основних типів цивілізаційної «пограничності», вказавши на відмінності класичних і прикордонних цивілізацій: 1) в класичних цивілізаціях домінують елементи структурної органічної єдності; в прикордонних цивілізаціях база є неоднорідною, розколотою, фрагментованою; в середині цієї нестабільної структури відбувається постійна взаємодія протилежно спрямованих культурних тенденцій (у світлі концепції С. Хантінгтона про «зіткнення цивілізацій» [6]); 2) усі класичні цивілізації є результатом реалізованого культурного синтезу – специфічної характеристики прикордонних утворень; 3) у прикордонних цивілізаціях визначна роль належить не синтезу, а симбіозу, що є культуротворчим механізмом і структурною цивілізаційною основою; симбіотичні взаємозв'язки різних інтегруючих елементів, що складають основу прикордонного утворення, зумовлюють його нестабільність [5].

Історіографічний аналіз теорії «прикордоння» дозволяє інтерпретувати його щодо зазначеної нами проблеми наукового пошуку як сукупність просторових, темпоральних та інших рубежів, що розділяють етнокультурні, конфесійні, соціальні, економічні, політичні системи держав сусіднього поля. Незважаючи на наявність достатньо широкого кола наукової літератури з цієї проблематики (див. праці В. Бєлокреницького [7], А. Торкунова, М. Сапронової [8], А. Воскресенського [9], С. Єгорова [10], С. Кагіян [11], Ю. Пахомова, Ю. Павленка [12], А. Малашенка, Б. Коппітерс, Д. Треніна [13], В. Тішкова, М. Устинової [14]), у сучасній орієнталістиці практично не досліджується роль «прикордоння» як міжконтактної зони в історичному розвитку етносів на Близькому та Середньому Сході, в країнах Центральної Азії та Маґрібу у другій половині XX – на початку XXI ст. Відтак, метою нашого дослідження є аналіз феномену «прикордоння» в площині ісламського цівілізаційно-культурного поля та визначення причин етноконфесійних конфліктів у другій половині XX – на початку XXI ст.

Поліетнічність і поліконфесійність є структуротворчими елементами розвитку азійсько-африканських суспільств від давнини до сьогодення. На Сході сконцентрована більшість населення світу: 60% з 6,4 млрд. мешканців планети припадає на азійські країни і біля 15% – на африканські. Лише в Азії проживає понад 100 великих етносів. Досить строкатою є й релігійна структура регіону, в якій основну роль відіграє іслам (понад 1,3 млрд. віруючих), порівняно з індуїзмом (900 млн.), конфуціанством (400 млн.), буддизмом (380 млн.), іудаїзмом, християнством і локальними етнорелігіями [9, 6]. Період другої половини XX – початку XXI ст. позначився активізацією національно-визвольних рухів у країнах Сходу, з яскраво вираженими етнічною та релігійною складовими. Розпад колоніальних систем, проблема вибору шляхів розвитку молодими державами Азії та Африки, пошук національної ідентичності, загострення соціально-економічних і політичних інтересів окремих груп населення стали каталізаторами конфронтації на етнічному та релігійному ґрунті.

Ісламські за цивілізаційно-культурним фундаментом регіони Близького та Середнього Сходу, Центральної Азії, Магрібу займають, з урахуванням показника конфліктогенності, окреме місце: ісламська цивілізація, за теорією Л. Гумільова [15], має високий ступінь пасіонарності; колективістську цінність роду, племені або етнічної спільноти ставить вище прав та інтересів особистості (концепція «умми» –всемусульманського об'єднання); саме в ісламському суспільстві релігія отримала державний статус (теократія) [16, 124]. Більшість конфліктів на мусульманському Сході пов'язані з громадянськими війнами та ісламістськими радикальними рухами, частина з яких із внутрішньодержавного вийшла на регіональний і міжнародний рівні,

а процес їхнього врегулювання затягнувся на невизначений час.

Показовим для етноконфліктології як науки є той факт, що самоідентифікація народів мусульманського Сходу не відповідає західній класифікації. На відміну від загальноприйнятих критеріїв визначення основних ознак нації або етносу (спільність території, національна самосвідомість, мова, культура і традиції, економічні зв'язки, політичні інститути), в мусульманському світі етнічна належність до певної групи визначається через досить широкий спектр понять: «кабіль», «каум» («плем'я», «рід»); «ватан», «майхан», «хеса», «велайат», «джа», «махаль» («батьківщина», «територія», «провінція», «місце»); «дін», «мазхаб» («віросповідання»); «шахрі», «дехоті» («городянин», «сільський житель»); дихотомічні кліше, наприклад, «афган-ференг», «кафір-мосольман» [9, 214]. У більшості цих назв феномен «прикордоння» відображений у кількох вимірах: територіальному, соціальному, конфесійному тощо. Цей підхід унеможливлює аналіз зв'язку типів етносу на Сході із суспільним устроєм через наступні причини: багатоукладність і загальну господарську відсталість, млявість інтеграційних процесів, невизначену соціальну структуру суспільства.

Під кутом фронтирної тематики доцільно приділити увагу аналізу загального механізму розвитку етноконфесійних конфліктів, виділивши в них три етапи. Перший – «сприйняття»: представник одного етносу (релігійної общини) наділяє себе, одноплемінників і одновірців рисами, не властивими іншим етносам, бачить у інших народів риси, не типові для свого етносу: фізична зовнішність, мова, норми поведінки, традиції, обряди, трудові навички. На цій стадії конфлікту негативний відтінок етнічних відмінностей є недостатньо вираженим, але його осердям виступає концепція «свій – чужий» [17]. Другий етап – «мотивація»: представник етносу або конфесії починає відчувати загрозу від «чужих» або бачить у них перешкоду для своїх дій. В залежності від зовнішніх обставин, виділяють млявий або бурхливий перебіг стадії мотивації, її перетворення на нав'язливу ідею, що заволоділа масами і вимагає практичного втілення. Третій етап – «дія»: протікає з різним ступенем інтенсивності і запеклості, але завжди призводить до відтворення мотивації на новому, вищому рівні, утворюючи замкнуте коло та наростаючий розмах перебігу конфлікту [18, 36]. Деякі вчені навмисне обмежують дефініцію конфліктів зведенням їхньої сутності лише до третьої стадії – дії, що видається нам «звуженим» підходом до проблеми. Ключовим у розвитку конфлікту є етап мотивації. В основі його механізму лежить перетворення особистих і корпоративних інтересів на общинні, регіональні та державні. Отже, у сучасному етноконфліктному контексті стрімко зростає роль політичних і релігійних еліт, які, сприяючи створенню історичних міфів, забезпечують, під гаслами збереження самобутності, військово-політичну мобілізацію етнічних груп на боротьбу за владу і ресурси. Конфліктогенний мотив «ми – вони», «свої – чужі» [17], присутній у всіх парадигмах теоретичної антропології, призводить до відкритих зіткнень на певному рівні розвитку політичних сил, що формують етнонаціональні стратегії [19, 28].

У руслі фронтирної проблематики слід зазначити, що «прикордоння» на мусульманському Сході у другій половині XX – на початку XXI ст. виступає як потенційна етно- та конфесійноконфліктна зона. Основними причинами, що стали сприятливим матеріалом для виникнення етноконфесійних конфліктів, можна вважати наступні: етнічна, племінна і релігійна строкатість, фрагментарний характер східних суспільств, відсутність єдиної цивілізаційної бази; економічна відсталість незмодернізованих спільнот; слабкість демократичних інститутів, розділені народи, дискримінація нетитульних етносів, релігійних громад; боротьба локальних політичних і релігійних еліт за пріоритетний доступ до економічних ресурсів і зміцнення режиму особистої влади їх представників. Крім вказаних причин, що виступають як конфліктогенні фактори в поліетнічних державах Сходу, слід також виділити крах тоталітарних або авторитарних режимів, що підтримували, за рахунок силового тиску, міжетнічну стабільність. Демонстративним у цьому плані є «нове прикордоння пострадянського простору» – пояс тюркомовних держав Середньої Азії, що утворився після розпаду СРСР, та їхній шлях до ретрадиціоналізації. «Новий світовий порядок» після закінчення «холодної війни» став значно більшою системною кризою, ніж розпад колоніальних імперій, який також залишив невідповідність політичних, етнічних кордонів і низку етноконфесійних конфліктів [20, 14]. Прикладом цього можуть слугувати етноконфесійні протиріччя в Палестині, що виникли на руїнах Османської імперії і перетворилися в арабо-ізраїльський конфлікт після припинення дії британського мандату; індо-пакистанський конфлікт, породжений колапсом колоніального правління Великої Британії у Південній Азії після Другої світової війни.

Міжетнічне суперництво в країнах мусульманського Сходу також можна визнати конфліктогенним фактором. В умовах, коли представники окремих етносів отримали більший доступ до влади і ресурсів, зайняли більш перспективні, з погляду опонентів, соціальні ніші, криза існуючої раніше системи відкрила нові можливості для перерозподілу [21, 26] (проблема протистояння пуштунів і «непуштунських» етносів в Афганістані; арабо-берберський конфлікт у країнах Маґрібу; курдська проблема в Туреччині, Іраку, Ірані, Сирії). На розвиток етноконфліктної ситуації в ісламському світі продовжує впливати потенційна слабкість «провальних» держав (failed states), яким нічого протиставити непокірним регіонам, населеним етносами, що не належать до титульної нації. В таких державах відсутні інститути, які б могли сприяти мирному врегулюванню протиріч, а застосування сили, продиктоване ейфорією суверенізації на націоналістичному ґрунті, призводить до переростання етнополітичного конфлікту у затяжні «війни-заколоти» [22, 41] (Ірак і Афганістан у період американської окупації та після виходу військових контингентів, новостворена Палестинська автономія після легалізації ХАМАС в законодавчих структурах, Лівія після ліквідації режиму М. Каддафі в ході арабських революцій тощо).

У світлі фронтирної тематики виокремимо основні вогнища етноконфесійних конфліктів на мусульманському Сході. Неординарною в цьому контексті виглядає теорія «трансформації цивілізаційних рубежів» російського політолога В. Дергачова: «Енергонасичені прикордонні комунікаційні поля (геомари) починають рухатися, оголюючи геострати (геополітичні острови), що відкололися від розколотого геополітичного простору. Вони починають дрейф до інших цивілізаційних «берегів», вибухають або деградують» [16, 127]. Прикладом такої трансформації є «нове прикордоння пострадянського простору» – країни Центральної Азії та Кавказу, де прокинулися етноконфесійні «вулкани». «Прикордонна» сутність цих регіонів полягає в тому, що вони продовжують залишатися специфічною частиною мусульманського світу, в якій становище ісла-

му та практика його сповідання розвивалися по-іншому, ніж у «класичних» мусульманських країнах. Кілька десятиліть регіон був відрізаний геополітичним кордоном від решти мусульманського світу. Через цю ізоляцію, а також атеїстичну та русифікаційну політику радянської влади, етнічна свідомість залишалася досить примітивною, а релігійна практика сповідання ісламу мала місцевий і трайбалістський характер. Після краху СРСР центральноазійське «прикордоння» потрапило в силове поле Росії, Китаю та США, які ведуть боротьбу за вуглеводневі ресурси і геостратегічні сфери впливу.

Іншою «фронтирною» групою на мусульманському Сході є «простори, що наступають». До них можна віднести Сіньцзян-Уйгурський автономний район (СУАР) на північному заході Китаю. У XVIII ст., після завоювання Східного Тукестану і Джунгарії (історична область між Алтаєм і Тянь-Шанем) маньчжурською династією Цин, регіон отримав китайську назву Сіньцзян («Новий кордон»). Східний Туркестан тривалий час знаходився у полі геостратегічних інтересів Китайської, Російської, Британської імперій. За статистичними даними, 7 млн. уйгурів, 1 млн. казахів, киргизів та інших етносів (на противагу ханьцям, частка яких зросла в регіоні до 40%), близьких за цивілізаційно-культурним фундаментом до мусульманського світу, утворюють маргінальну субкультуру, що виявляє високу ділову активність і прагне до незалежності [16, 126].

Показовим, з погляду етноконфесійної нестабільності і конфліктності, є «прикордоння» Близького Сходу – лідера за кількістю конфліктів після Другої світової війни. «Сейсмонебезпечні зони» етноконфесійних конфліктів виявляються на межі цивілізацій із різними релігіями, ідеологією та культурою. Вони «дрімають» під впливом колоніальних імперій і наддержав, вибухаючи внаслідок чергової геополітичної трансформації. На «цивілізаційних рубежах» основним каталізатором виступають етнонаціоналізм і штучна вестернізація, що супроводжуються появою корумпованих авторитарних режимів [23, 13]. Після розпаду Османської імперії, виходу з регіону Великої Британії та утворення держави Ізраїль, тут утворився геополітичний вузол на стику мусульман (шиїтів і суннітів), іудеїв і християн. Після деколонізації і розпаду біполярного світу активізувався арабо-африканський геополітичний вузол на потрійному кордоні ісламу, християнства та африканських культів. Цей фронтир характеризується чисельними етнонаціональними та міжконфесійними конфліктами в країнах Північно-Східної Африки (Дарфур у Судані, Огаден в Ефіопії, піратство в Сомалі тощо). Вірус етнонаціоналізму, що проростає на «цивілізаційних рубежах», виступає водночас як ідеологія і політичний рух етнічних меншин, переслідуючи три основних завдання: забезпечення автономії та самоврядування; право на територію; визнання статусу своєї культури як рівної із загальнодержавною [22, 43].

Важливу роль в етнополітичних конфліктах у країнах ісламського цивілізаційно-культурного кола продовжує відігравати релігійний фактор. Цілком оригінальною для проблематики конфесійного виміру «прикордоння» в новітній історії азійсько-африканських суспільств є інтерпретація ісламського фундаменталізму і тероризму як транскультурного проекту, на що звертали увагу американські – Е. Беррі, М. Епштейн [24] і російські вчені С. Рєзнік, С. Кутоманов, В. Мізаєв [25]. Так, Е. Беррі та М. Епштейн визначають термін «транскультура» як «розсування кордонів етнічних, професійних, мовних та інших ідентичностей на нових рівнях невизначеності та віртуальності» [24, 14]. «Транскультура, – вважають вони, – створює нові ідентичності в зоні розмитості та інтерференції і кидає виклик самобутності, характерній для націй, рас, професій та інших культурних утворень, які застигають у часі і просторі, а не розсіюються в політиці ідентичності у руслі теорії полікультурності» [24, 16]. Таким чином, транскультурація пов'язана із зміною місця проживання, з новою «безмісцевістю» і процесом «завоювання місця» в соціальному просторі іншого суспільства. У наш час поширеним стає нове явище – проникнення та стійка адаптація нових інституційних структур арабського та тюркомовного Сходу в європейські та пострадянські країни й, як наслідок – створення «анклавів» традиційної та гібридної культур (з урахуванням часткової вестернізації) та рекрутування «модерністів» у «традиціоналісти». В останньому випадку феномен «прикордоння» набуває соціального виміру [26, 76]. Професор соціології Пенсільванського університету М. Сейджмен вказав на відмінність інтернаціональних фундаменталістських організацій «Аль-Каїди», «Ісламської держави Іраку та Леванту» від регіональних бойових угруповань: «Це люди-інтернаціоналісти, громадяни «глобальної сільської місцевості», що залишили батьківщину і мігрували на Захід. 70% із них стали радикалами-ісламістами за межами батьківщини, «рекрутували» себе до ісламістських груп, незважаючи на те, що були послані як представники еліт національних держав на навчання до Європи та США» [25, 300]. Отже, араби з Аравії, Маґрібу та Машріку є «людьми прикордоння» – соціально і географічно мобільною, полікультурною спільнотою. Їхній космополітизм істотно відрізняється від «локальної культури», тому боротьба США зі світовим тероризмом в Афганістані, Іраку, країнах Близького Сходу часто «не влучає в ціль».

Визначаючи сутність ісламського тероризму як транскультурного проекту, слід зробити висновки про феномен «цивілізаційного прикордоння» у протистоянні «Схід – Захід». Ісламський тероризм комфортно відчуває себе в країнах із незавершеною модернізацією, реформами, природними ресурсами і нестабільною владою. Завдяки глобалізації, ісламський тероризм стає глобальним явищем. Етнічні та релігійні конфлікти на мусульманському Сході є поживним середовищем для активізації політичного екстремізму та міжнародного тероризму в контексті теорії «зіткнення цивілізацій». Сучасна політологія розглядає тероризм як протистояння бідних і багатих, продукт заздрощів і ненависті, вияв протиріч постіндустріальних і традиційних суспільств. «Світ пробудився до політичного усвідомлення нерівності. Нові комунікації, грамотність спровокували зростання рівня політичного мислення мас, зробивши їх сприйнятливими до емоційного потенціалу націоналізму, соціального радикалізму і релігійного фундаменталізму» [27, 116].

Таким чином, специфічною характеристикою «фронтиру» на мусульманському Сході є не лише його роль як площини крос-культурних контактів різних етносів, але й закріплений часом статус потенційного етноконфліктного поля. Аналіз етноконфесійного виміру «прикордоння» довів, що трансформація цивілізаційних рубежів мусульманського світу у другій половині XX – на початку XXI ст. відбувається під впливом низки внутрішніх факторів, а також міжнародної ситуації, пов'язаної з поширенням «цінностей західної демократії», що нищать традиції ісламської умми і тяжіють до небезпечної перспективи перетворення в зони довготривалого міжетнічного та міжконфесійного протистояння, з огляду на експансивний характер ісла-

му та його фундаменталістське відгалуження як транскультурний продукт «прикордоння», що потребує подальшого наукового дослідження. Якщо найближчим часом політичній еліті держав мусульманського Сходу вдасться створити на «цивілізаційних рубежах» комунікаційні коридори для прискорення обігу торговельного, промислового і фінансового капіталу, кроскультурних комунікацій, настане «час миру»; якщо «кровоносні артерії» припинять своє функціонування, «рубіжні простори» деградують або вибухнуть етноконфесійними конфліктами.

1. *Turner F.J. The Significance of the Frontier in American History // Report of the American Historical Association, 1893.*
2. *Moreno E. The Creation of a Medieval Frontier. Islam and Christianity in the Iberian Peninsula, Eighth to Eleventh Centuries. – NY., 1982.*
3. *Klein K.-L. Frontiers of Historical Imagination. Narrating the European Conquest of Native America. 1890–1990. – Berkeley; LA; London, 1997.*
4. *Чорновол І. Середні віки у світлі Тернерової тези про фронтир // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XIII. – Дрогобич, 2009.*
5. *Шемякин Я.Г. Об историческом содержании социокультурного феномена «пограничности» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://homo.fizteh.ru.*
6. *Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2005.*
7. *Белокреницкий В.Я. Восток в мирополитических процессах. Азия и Африка в истории международных отношений и современной мировой политике. – М., 2010.*
8. *Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А. Торкунова. – М., 2005.*
9. *Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные / Под ред. А. Воскресенского. – М., 2008.*
10. *Егоров С., Киселев С., Чистяков А. Этническая идентичность на пограничье культур. – СПб., 2007.*
11. *Кагиян С.Г. Нации, этносы и национализм: социально-философский анализ этно-национального дискурса. – Саратов, 2004.*
12. *Цивилизационная структура современного мира / Под ред. Ю. Пахомова, Ю. Павленко: в 3 т. – Т. 3: Цивилизации Востока в условиях глобализации. – К., 2008.*
13. *Этнические и региональные конфликты в Евразии: в 3 кн. – Кн. 1: Центральная Азия и Кавказ / Под ред. А. Малашенко и др. – М., 1997.*
14. *Этнополитический конфликт: пути трансформации / Под ред. В. Тишкова, М. Устиновой. – М., 2007.*
15. *Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л., 1989.*
16. *Дергачев В. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). – О., 2003.*
17. *Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого. – К., 2004.*
18. *Тишков В.А. Этнические конфликты в контексте обществоведческих теорий // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. – М., 1994.*
19. *Восток – Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений / Под ред. А. Воскресенского. – М., 2002.*
20. *Звягельская И.Д. Этно-политические конфликты в современном мире // Этносы и конфессии...*
21. *Авксентьев В.А. Этнические конфликты: история и типология // Социс. – 1996. – № 12.*
22. *Баранов Е.Г. Национатия – источник конфликтов // ОНС. – 1996. – № 6.*
23. *Дергачев В. Раскаленные рубежи Ближнего Востока // Вестник аналитики. – 2009. – № 3.*
24. *Berry E., Epstein M. Transcultural Experiments: Russian and American Models of Creative Communication. – NY., 1999.*
25. *Резник С., Кутоманов С., Мизаев В. Исламский терроризм как транскультурный проект // Научные ведомости. Сер.: Философия. Социология. Право. – Вып. 13. – 2010.*
26. *Попков В.В. Реванш Востока. Соотношение Запада и Востока в глобальных геополитических трансформациях (конец XX – начало XXI в.). – Х., 2010.*
27. *Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / пер. с англ. – М., 2005.*

Yampolska L.M. «Borderland» as plane for ethnic and religious conflicts in Muslim East (the second half of the XXth century – the beginning of the XXIst century). In this article the author attempts to analyze the phenomenon of «borderland» in the plane of the Islamic civilization and cultural fields, its ethnic and religious dimension, and the separation of the Islamic fundamentalism phenomenon as the trans-cultural project in the opposition «East – West». «Borderland» is considered not only as the plane of cross-cultural contacts in the historical development of ethnic groups in the Muslim East, but also as the area of ethno-conflict opposition.

Key words: «Borderland», Muslim East, civilization and cultural fields, ethnic and religious conflicts, Islamic fundamentalism, transcultural project.

М. П. Марцинюк

ПОРТУГАЛЬСЬКА ІММІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА КІНЦЯ XX — ПОЧАТКУ XXI ст.: УКРАЇНСЬКИЙ РЕСУРС

У статті аналізуються етапи розвитку португальської імміграційної політики кінця XX – початку XXI ст. та їх вплив на процес легалізації мігрантів, зокрема з України.

Ключові слова: *Португалія, законодавство, імміграційна політика, нелегальні мігранти, легалізація.*

Кінець XX ст. ознаменувався новими міграційними тенденціями в Європі – країни, які традиційно постачали робочу силу, почали приймати іммігрантів [1, 5]. Однією з таких «приймаючих» країн стала Португалія. Число мігрантів, які в'їжджали в Португалію, збільшувалося з кожним днем, перетворюючи її на країну імміграції [2, 10]. У той же час міграційна політика Португалії, реформування якої припало на кінець XX – початок XXI ст., робила країну неймовірно привабливою для іммігрантів, у тому числі й українців. Таким чином, з позиції ефективності розвитку міграційних законодавства та політики Португалії цього періоду, аналіз наслідків упровадження такої політики та дослідження її ролі в залученні українського імміграційного ресурсу, постає актуальним науковим завданням.

Вивчення окремих правових аспектів португальської імміграційної політики, зокрема щодо легалізації нелегальних мігрантів, представлене групою португальських науковців. Особливе місце в історіографії теми займають роботи М. Баганги, М. Фонсеки, Х. Маркеса [3, 23]. Однак історія формування й еволюції міграційної політики Португалії щодо українського питання поки не достатньо висвітлена в науковій літературі, а українська історіографія теми практично відсутня. Відтак, дослідження джерельної бази з цієї проблематики доводить необхідність проведення її комплексного аналізу, що й становить мету цієї статті.

Наприкінці XX ст. Португалія продовжувала залишатися країною еміграції, але вже з 1990-х рр. сальдо міграційного балансу в ній змістилося в бік імміграції [4, 3], через потребу в робочій силі, пов'язану з деколонізацією та проведенням у Лісабоні ЕКСПО–98. Процес деколонізації, що розпочався 1975 р., після демократичної революції в Португалії 25 квітня 1974 р., ознаменував новий етап в імміграції до неї. Р. Пірес підрахував, що біля півмільйона португальців, які проживали в колишніх португальських колоніях, були репатрійовані та сформували новий рух серед іммігрантів Португалії – «retornados» [5, 7]. Повалення колоніального режиму призвело до набуття португальського гро-

мадянства особами, народженими в колишніх колоніях, які до цього часу вважалися громадянами Португалії (Закон № 308/75 від 24 червня), і надавало можливість «зберігати португальське громадянство у випадках, коли доводилися особливі відносини зв'язку особи з Португалією або було висловлене однозначне бажання щодо цього» [6]. Оскільки процеси репатріації й імміграції в другій половині 1970 – на початку 80-х рр. відбувалися одночасно, важко точно встановити обсяг іммігрантів з португаломовних країн Африки (PALOP). Однак різні статистичні данні збігаються в тому, що тоді африканці були найбільш представлені серед іноземного населення Португалії [7, 12].

Наприкінці 1980 – першій половині 90-х рр. імміграція за складом була, переважно, португаломовною, продовжуючи відображати колишнє колоніальне минуле країни. Однак у другій половин 1990-х рр. попит на робочу силу в будівництві, туризмі та інших секторах економіки зумовив збільшення потоку іммігрантів з країн, які не мали жодних історичних і культурних зв'язків з Португалією, в тому числі й з України. Для розуміння міграційної політики Португалії цього періоду варто розглянути ту законодавчу основу, на якій вона була створена.

Наприкінці 1980-х рр. почалося реформування португальської імміграційної політики, пов'язаної з необхідністю здійснювати відповідну політику ЄС. У 1992 і 1996 рр. в Португалії відбулися два регуляторні процеси щодо впорядкування життя трудових мігрантів в країні. В основному, вони були орієнтовані на мігрантів з португаломовних країн, які становили 80 % усіх іноземців-мігрантів. Проте, на початку 1990-х рр., коли більшість країн Центральної та Північної Європи ввели серйозні обмеження відносно іммігрантів з третіх країн, умови, які надавалися їм в Португалії, стали додатковим заохочувальним стимулом. Крім того, відновлення демократичного режиму в Португалії та політична стабільність почали впливати на допливи національних і міжнародних інвестицій. Це стало стимулом для розвитку різних секторів економіки, які потребували робочої сили. Почалися зміни в міграційних потоках: знизилася кількість іммігрантів з країн PALOP, зросла кількість іммігрантів з Індії та Китаю, суттєво збільшилась європейська та бразильська імміграція (остання сформувала нову міграційну хвилю) [5, 4].

В 1990-х рр. кількість іноземців, які проживали в Португалії, зросла практично вдвічі. Динаміку міграційних потоків змінили вступ Португалії до Європейського економічного співтовариства, приєднання до Шенгенської зони, що сприяло реформуванню імміграційної політики цієї країни. Закон № 59/93 від 3 березня впроваджував новий візовий режим, що відповідав нормам ЄС. Крім того, вищезазначені регуляторні процеси запроваджували систему легалізації нелегальних мігрантів та нові норми перебування їх в Португалії. Перший з них відбувся у 1992 р. і був продовжений наступного року, інший – у 1996 р. У 1992 р. своє становище в Португалії легалізували біля 39 тис. іноземних громадян, 1996 р. – майже 30 тис. іммігрантів. Обидва періоди характеризувалися високим відсотком серед іммігрантів – представників країн PALOP. У 1998 р. був прийнятий новий закон про імміграцію, яким були встановлені загальні умови в'їзду та перебування іноземних громадян в Португалії. Порівняно із законом 1993 р., було продовжено термін дії віз, що надавались іммігрантам, а також внесені суттєві зміни у законодавство, які стосувалися врегулювання питань возз'єднання сімей іноземних громадян та розширення прав членів їх сімей в приймаючій країні.

Регуляторні процеси 1992–1993 та 1996–1998 рр., спрямовані на легалізацію нелегальних іммігрантів, не тільки не зменшили кількості присутніх в країні нелегалів, а й збільшили їхню кількість. Запроваджені законодавством механізми легалізації дали змогу легко здійснювати цей процес і тим нелегалам, які вже перебували в Португалії, і тим, які прибували в країну, приваблені спрощеним механізмом легалізації. Ці заходи щодо легалізації мігрантів стали поштовхом для громадян з пострадянських незалежних держав до імміграції в Португалію. На початку 2000-х рр. потік іммігрантів з цих країн до Португалії значно збільшився, що спричинило фундаментальні зміни в історії португальської імміграції, оскільки країна стала приймати у значних масштабах іммігрантів з країн, з якими Португалія не мала до цього жодних історичних чи культурних зв'язків. Адже до цього часу більшість мігрантів, які проживали в Португалії, складали громадяни Кабо-Верде, Бразилії, Анголи та Гвінеї-Бісау.

Початок 2000-х рр. зумовив реконфігурацію кількісного й якісного складу іммігрантів в Португалії та запровадження нового регуляторного процесу, який вступив в силу із Законом № 4/2001 від 10 січня. Вперше в історії португальського імміграційної політики в дію вступила правова норма, що тісно пов'язала іммігрантів в Португалії з потребами португальського ринку праці [8, 6; 10; 11]. Законом запроваджувався єдиний документ – вид на проживання, що дозволяв нелегальним іммігрантам залишатися в Португалії протягом одного року і поновлювався до п'яти років. Беручи до уваги питання соціальної інтеграції іммігрантів, цей закон вніс зміни, за якими міграційні потоки скеровувалися відповідно до аналізу річних і галузевих потреб ринку праці. З метою боротьби з нелегальною імміграцією, Закон зобов'язав роботодавців дотримуватися норм щодо виплати заробітної плати, податкових внесків і платежів із соціального страхування для робітників-іммігрантів, а також встановлював кримінальну відповідальність за допомогу і сприяння нелегальній імміграції. Він також виокремив дві основоположні характеристики імміграції цього періоду: по-перше, португаломовні країни перестали займати провідне і привілейоване місце у структурі імміграційних потоків до Португалії, а по-друге, провідні позиції у структурі міграційного наповнення почали займати громадяни східноєвропейських країн – Молдови, Румунії, України тощо. Скажімо, українці сформували другу за величиною іммігрантську групу в країні. Невдовзі між Португалією та цими країнами, зокрема й Україною, були укладені угоди щодо трудових мігрантів, метою яких стало попередження нелегальної міграції, накладаючи на португальських працедавців ряд вимог, яких вони мали дотримуватися, надаючи пріоритетне право на працевлаштування мігрантові [9, 2–3]. Наприклад, підписаний 2003 р., договір між Португалією та Бразилією про взаємне працевлаштування громадян (відомий як Договір Лула), що запровадив механізми працевлаштування жителів Бразилії в Португалії [10]. Використання такого правового режиму дозволило легалізуватися 183 тис. іноземних громадян в Португалії. З них біля 101 тис. були з Центральної та Східної Європи, а безпосередньо громадян України – 65 тис.

Втім, законодавство залишалося досить гнучким, аби мігранти могли швидко легалізувати своє становище в Португалії. Потік нелегальних іммігрантів невпин-

но збільшувався, приваблюючи відтепер іммігрантів з пострадянських країн Східної Європи. 2003 р. у Португалії прийнято Закон № 34/2003 від 25 лютого, де зазначається необхідність «розробки і реалізації прозорої політики і прийняття остаточних і конструктивних рішень, а не ізольованих і тимчасових заходів» щодо іммігрантів [7, 2]. Імміграційна політика ж базується на трьох основних принципах: сприяння легальній імміграції, відповідно до можливостей Португалії; ефективної інтеграції іммігрантів; боротьби з нелегальною імміграцією. Водночас цей Закон спростив і деякі бюрократичні процедури, з метою прискорення процесів легалізації та сприяння інтеграції іммігрантів. Згодом він був доповнений Указом № 6/2004 від 26 квітня, що дозволив легалізувати становище нелегальним мігрантам, які в'їхали в країну до березня 2003 р. [11].

У Португалії був введений максимальний річний ліміт кількості іноземних громадян, які могли залишитися в країні для здійснення професійної діяльності. Це обмеження було запроваджено після доповіді, яка стосувалася ситуації з нелегальними іммігрантами в Португалії, підготовленої Урядом, з урахуванням позицій муніципальних, регіональних та національних структур, робота яких була тісно пов'язана зі сферою імміграції. Ця доповідь визначила економічні та соціальні критерії для кожної зі сфер ринку праці та їх потреби у трудових мігрантах. Доповідь також стосувалася адаптивності іммігрантів та участі місцевих органів влади у процесі їх адаптації. У серпні 2007 р. запроваджено новий Закон про імміграцію (№ 23/2007 від 4 липня). Із його нововведень особливо варті уваги зміни, що стосуються власників довготермінових віз, які могли отримати вид на проживання за спрощеною процедурою, якщо термін дії їх документів добіг кінця, прагнучи спростити бюрократичні аспекти системи видачі дозволів на проживання. На підставі дозволів (вид на проживання), що надавалися іноземним громадянам, можна виділити два різних види імміграції до Португалії: стару хвилю імміграції, пов'язану з імміграційним процесом, який відбувався наприкінці 1980-х рр., що включав іммігрантів усіх вікових груп, які мали посвідку на проживання і скористалися положеннями, що стосуються возз'єднання сім'ї, подружжя, нащадків і предків (як у випадку іммігрантів із Кабо-Верде, Анголи, Гвінеї-Бісау); й імміграція початку 2000-х рр., що включала бенефіціаріїв режимів легалізації, які були описані вище і до яких належить також українська імміграція. Останні в початковій фазі іммігрували одноосібно, але пізніше також скористалися положеннями про возз'єднання сім'ї.

За допомогою методу ретроспективного аналізу, нами проаналізовано розвиток імміграційної політики Португалії та її наслідки для формування значної української трудової імміграції у цій країні. Однак подальшого дослідження потребують основні засади міграційної політики Португалії у 2000-х рр. та її вплив на українську трудову міграцію до цієї країни. Розглянувши законодавчу базу та систему інституційно-організаційних структур щодо роботи з мігрантам, можна дійти висновку про їх надзвичайно важливу роль у формуванні значних міграційних потоків з України до Португалії в цей період. Про це свідчать і гучні наслідки цієї міграційної політики, які виявили, що за кількістю українська трудова міграція в Португалії посіла друге місце серед інших міграційних потоків, які традиційно формувалися з постколоніальних португаломовних країн.

1. *Malheiros J. Integração social e profissional de imigrantes, refugiados e minorias étnicas. – Lisbon, 2006.*
2. *Almeida A.C. de, Norte C., Mortagua M.J. òà ³í. O Impacto daImigração nas Sociedades da Europa: o caso Português. Um Estudo para a Rede Europeia das Migrações. – Lisbon, 2006.*
3. *Baganha M.I., Gois P., Marques J.C. Bibliografia sobre a Imigracao em Portugal // Centro de Estudos Sociais da Universidade de Coimbra. Nucleo de estudos das Migracoes. Coimbra. – 2006. – Ver. 1 [Åëåêòðîííèé ðåñóðñ]. – Ðåæèì äîñòóïó: http://www.ces.uc.pt/publicacoes.*
4. *Valente R.M.J., Vieira C. A população portuguesa no sec. XX/ICS. – Lisbon, 2003.*
5. *Pires R.P. Migrações e Integração: Teoria e Aplicações a Sociedade Portuguesa. – Oeiras, 2003.*
6. *Çàêîí Ïîðòóãàë³¿ 308/75 â³ä 24 ÷ðâíÿ [Åëåêòðîííèé ðåñóðñ]. – Ðåæèì äîñòóïó: http://www.lawrei.eu/nacionalidade/Legislacao/DL308_a.php.*
7. *Oliveira C.R. de, Rosario E., Santos T. Indicators of Immigrant Integration. First Report. – Lisbon, 2006.*
8. *Estatísticas dos Movimentos Migratorios. – Lisbon, 2006.*
9. *Acordo entre a Republica Portuguesa e a Ucrânia sobre Migração Temporaria de Cidadãos Ucranianos para a Prestação de Trabalho na Republica Portuguesa, assinado em Kiev em 12 de Fevereiro de 2003. Decreto ¹ 3/2005 [Åëåêòðîííèé ðåñóðñ]. – Ðåæèì äîñòóïó: http://www.gddc.pt/siii/docs/dec3-2005.pdf.*
10. *Договір Лула, затверджений Указом № 40/2003 від 19 вересня, що діяв до липня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mreis.pt/bilblioteca.*
11. *Указ № 6/2004 від 26 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sef.pt/portal.*

Martsyniuk M.P. Portuguese immigration policy at the end of the XX – beginning of the XXI c.: Ukrainian resource. In this article are analyzed the stages of the Portuguese immigration policy development at the end of the XX – beginning of the XXI c. and its influence on the legalization process of illegal immigrants in Portugal.

Key words: Portugal, legislation, immigration policy, illegal immigrants, legalization.

Україна в умовах трансформацій модерної доби

Т. О. Шаравара

АМПІР: ВІД ФРАНЦІЇ ДО ПОЛТАВИ

У статті висвітлюються особливості проникнення на терени України художнього стилю Ампір та його втілення в архітектурній композиції Круглої площі Полтави. Звертається увага на проблему збереження пам'яток культури в державі.
Ключові слова: *Полтава, ампір, архітектура, архітектурний ансамбль.*

Наразі суспільно-політичні проблеми, які постали перед Україною, привертають увагу широкого кола громадськості до питання збереження архітектурних пам'яток, тих вагомих культурних надбань окремих міст і держави загалом, які зберігають їхній образ тривалий час. Відтак, увага людства до загрози втрати архітектурних композицій минулого зростає, що й робить це дослідження актуальним. Не припиняється й поступова латентна руйнація окремих пам'яток культури, з часом занедбаних, внаслідок безвідповідальних рішень владних кіл, людської байдужості, відсутності усвідомлення їхньої історичної значимості тощо. Зокрема мова йде про занепад Кадетського корпусу в Полтаві – унікальної споруди з архітектурного ансамблю Круглої площі, збудованого у стилі ампір. Враховуючи, що забудова площі почалася 1805 р., то нині виповнюється 210 років від часу піднесення Полтави як губернського міста.

Питання зародження цього художнього стилю і його поширення Україною у різний час досліджувалися фахівцями. Умовно опубліковані праці можна поділити на дві групи. По-перше, дослідження загального порядку, якими розтлумачується його зміст і сутність. У такого роду працях розроблено термінологію основних складників ампіру та роз'яснені його головні риси (Ш. Персье, П. Фонтен, В. Курбатов, А. Фалькерзам, І. Грабарь та ін.) [1–3]. По-друге, студії полтавських архітекторів, істориків, краєзнавців, які увічнили особливості стилю на тлі полтавських краєвидів (І. Павловський, М. Рудинський, Н. Кучер та ін.) [4]. Зважаючи на це, ставимо за мету охарактеризувати особливості розвитку художнього стилю ампір в архітектурі, започаткованого у Франції й привнесеного на терени України. Адже цей вишуканий, хоч і недовготривалий стиль, став візитівкою Полтави, образ якої у багатьох людей асоціюється саме з ним.

Отже, ампір, яким так славиться Полтава, походить від французького Empire – імперія, – історичний художній стиль, що склався у Франції на початку XIX ст., у період Першої Імперії Наполеона Бонапарта. Хронологічні рамки цього оригінального «Стилю Імперії» досить вузькі, адже обмежені, з одного боку, кінцем правління Директорії (1799 р. або коронацією Наполеона 1804 р.), а з іншого – початком реставрації Бурбонів (1814–1815). Саме у цей період світле й гармонійне мистецтво періоду Людовика XVI і демократична строгість стилю Директорії поступилися парадному пафосу й театральній пишноті «Стилю Першої Імперії» [5]. Відомо, що функціональна, конструктивна й естетична особливості архітектури змінювалися в ході історичного процесу і втілювалися в архітектурних стилях. Тож термін «архітектурний стиль», на погляд Ж. та Д. Карвацьких можна розкрити як сукупність функціональних конструктивних і художніх ознак, притаманних тому чи іншому історичному відтинку [6]. Це дає підстави вважати, що стиль – поняття історичне. Він складається за вимогами, навіть модою часу, тому архітектура віддзеркалює час, адже будується те, що потрібно людству в той чи інший період його життя. Архітектура завжди перебувала під впливом розвитку суспільства, рівня розвитку продуктивних сил, характеру виробничих відносин, потреб окремих верств суспільства певної доби, соціально-політичного ладу, рівня розвитку науки і технічних можливостей.

Так, і білосніжний архітектурний ансамбль круглої площі в Полтаві став свідченням як технічних можливостей міста і його забудовників, так і тодішньої моди на ампір. Відомий мистецтвознавець І. Грабарь охарактеризував невеликий проміжок часу (першу третину XIX ст.), як холодну диктатуру ампіру [3]. Проте, поціновувачі ампіру, зокрема мистецтвознавець, барон А. Фелькерзам, характеризуючи його епоху, особливо підкреслював її значимість для мистецтва, адже це був останній період немашинного виробництва, за якого кожна річ вироблялася вручну і мала унікальну цінність. На його думку, на зміну цій добі постали речі масового виробництва, масової культури, фактично за рахунок олеографій, штампів, копій. У цьому є сенс не лише з огляду характеристики інтер'єрів таких будівель, а й з огляду архітектурних споруд «ручної роботи» [2, 67].

Звісно, імперський стиль імпонував Наполеону, який прагнув до блиску й слави римських імператорів. Художників французької Імперії орієнтували брати за зразок форми мистецтва Стародавнього Риму. У стилі ампір композиція будується на контрасті чистого тла поверхні стіни, меблів і вузьких орнаментальних поясів, що підкреслюють членування форми. Це протиставлення додатково підсилюється незвичайною щільністю орнаменту і контрастами кольорів. В європейському розумінні для ампіру типові яскраві кольори наполеонівського стягу: червоний, синій, білий, але, здебільшого для внутрішнього інтер'єру. В Полтаві ж споруди цього періоду цілком можна назвати «білосніжним ампіром». Фактично основними категоріями формоутворення в мистецтві стилю ампір стали історизм, нормативність, раціоналізм, декоративність, тектонічність. Попри те, що на 1815 р. стиль ампір вийшов з європейської моди, на теренах Російської імперії

він знаходив підтримку ще й упродовж 1830-х рр. Саме тоді в Полтаві відбулася активна забудова круглої центральної площі, розплановані та збудовані споруди, що стали витворами мистецтва та належать до пам'яток архітектури, тобто, «споруд, які мають наукове, історичне значення і володіють імунітетом недоторканості» [7; 8]. Це визначення є досить актуальним для полтавців, адже ще на початку 1990-х рр. почалася руйнація однієї з таких пам'яток у центрі міста, але, попри протести громадськості, дієвих кроків щодо її збереження владою так і не було вжито.

Серед найпривабливіших туристичних маршрутів Полтави посідає архітектурний ансамбль Круглої площі. Прийнято вважати, що ключовий момент у задумі її розбудови настав у березні 1802 р., коли місто проголосили центром губернії. Новий статус вимагав і архітектурного оновлення його вигляду. Тривалий час історичним центром міста була Красна площа, але за браком простору, вона вже не могла вмістити усі необхідні адміністративні установи губернської Полтави. Шанс оновити місто випав на долю талановитого випускника московської архітектурної школи М. Амвросимова, який запропонував місцевому генерал-губернатору О. Куракіну розмістити адмінбудівлі на новій площі колом. Так, упродовж 1805 і 1840-х рр. сформувався архітектурний ансамбль, коштом відомого мецената С. Кочубея. За основу майбутніх будівель М. Амвросимов узяв так звані «зразкові» проекти відомого петербурзького архітектора А. Захарова. В такий спосіб були зведені Малоросійський поштамт (1809 р.; нині – Мала Академія мистецтв ім. Р. Кириченко), будівля Дворянського зібрання (1810 р.; нині – кінотеатр ім. І. Котляревського), Губернські присутственні місця (1811 р.; нині – виконком Полтавської міської ради), будинок генерал-губернатора (1811 р.; нині – будівля профспілок), будівля цивільного губернатора (1811 р.; нині – Управління по боротьбі з організованою злочинністю), будівля віце-губернатора (1811 р.; нині – житлова будівля), Повітові присутственні місця (1811 р.; нині – Виконком Полтавської міської ради), Повітові присутственні місця (1811 р.; нині – Поштамт), Петровський кадетський корпус (1840 р.; нині – колишнє Вище зенітне ракетне училище ім. М. Ватутіна). Всього вісім будівель у стилі ампір або як ще прийнято визначати – губернського класицизму початку XIX ст. [9, 429].

Домінанту площі – пам'ятник «Слави», – планували відкрити до сотої річниці Полтавської битви, тобто у 1809 р., але будівельні роботи не були завершені. Урочисто відкрили пам'ятник 27 червня 1811 р. У ті часи полтавці організували благодійницьку підписку й швидко зібрали кошти на пам'ятник. До розробки його проекту та зведення активно долучилися провідні архітектори – Ж. Тома де Томон, М. Амвросимов, Ф. Щедрін, І. Мартос, Г. Угрюмов, Ф. Гордєєв, П. Якимов. Дворівневий п'єдестал пам'ятника тримає, підняту жерлом до неба, гармату – чавунна колона тосканського ордеру, увінчана бронзовим з позолотою орлом. У дзьобі він тримає лавровий вінок – символ слави, у кігтях блискавки – символ скореної величі шведської зброї. Бронзові горельєфи гранітного кубу, на якому і тримається колона, відлиті у Санкт-Петербурзі, чавунна колона – з Луганська. В основу першого ярусу пам'ятника вмонтовано 18 гармат. Загальна висота монументу складає 16,61 м, висота колон – 10,35 м, висота орла – 2,11 м, розмах крил – 3 м [9, 430].

Від пам'ятника, за сторонами світу прокладена 8-радіальна система розбивки вулиць, кожна з яких колись була спрямована у напрямі головних містобудівних домінант старої Полтави, переважно церков. У 1840-х рр. тодішня Олександрівська площа вперше засаджена екзотичними деревами, завезеними із-за кордону, – пірамідальними тополями. 1842 р., згідно «височайшого повеління», Олександрівський сад передано Петровському кадетському корпусу, відтоді його нова назва – Корпусний парк (інколи – Корпусний сад). У 1880 р. парк подаровано місту та по суті – це був єдиний (із трьох) парків тодішньої Полтави загальнодоступний для всіх городян, адже за прогулянки іншими парками брали вхідну плату. За часів Української Народної Республіки (УНР) парк отримав назву Мазепиного гаю, з 1920-х рр. – Жовтневий парк.

Особливістю полтавської Круглої площі є те, що проекти «зразкових» будівель губернських міст, розроблені професором архітектури А. Захаровим, зібрані воєдино тільки в Полтаві, репрезентуючи унікальний, композиційно завершений архітектурний ансамбль епохи ампір. Тому збереження унікальної Круглої площі в її білосніжному первинному вигляді є наразі справою непростою. Однак, з нашого погляду, найсильнішої шкоди завдають людська необізнаність і недбайливість. Попри дискусії довкола теми про значення Петровського орла, встановленого на знак перемоги над шведами та поразку в Північній війні українських національних інтересів, варто розмежовувати історично-політичну площину й поняття «пам'ятка архітектури» чи «пам'ятка культури». Білосніжному образу Полтави двісті років, тож слід вберегти цю красу й ошатність для прийдешніх поколінь, адже пращури лишили нам яскравий спадок і слід бути гідними його. Особливо варто пам'ятати про той факт, що центральні будівлі Круглої площі активно відвідували з різними заходами такі видатні постаті, як

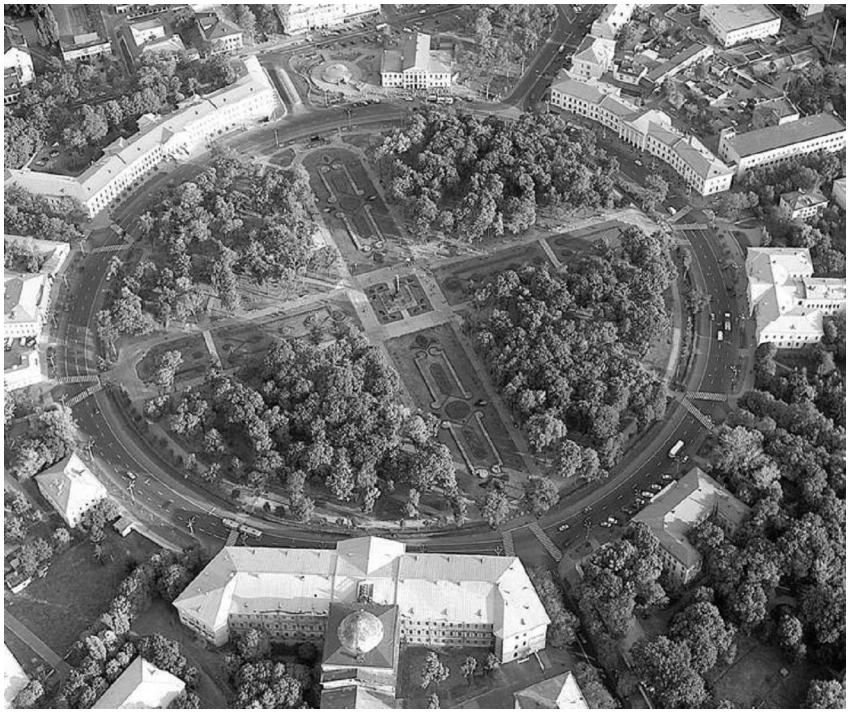

Загальний краєвид Круглої площі

П. Чайковський, А. Скрябін, М. Мусоргський, С. Рахманінов, Ф. Шаляпін, А. Рубінштейн, Г. Державін, М. Ярошенко, М. Башкірцева, Г. М'ясоїдов та багато ін. Отже, ні ризики воєнних дій, ні людська безвідповідальність мирного часу не мають стати на заваді збереженню унікальних архітектурних споруд.

1. *Персье Ш., Фонтен П. Собрание эскизов для украшения интерьера и всех видов обстановки // Культура веры. Путеводитель сомневающихся. Авторский проект Александра Колодина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.religiocivilis.ru; Курбатов В. Классицизм и Ампир. – СПб., 1912.*
2. *Фелькерзам А. Реликвии Александровского времени в императорском Эрмитаже // Старые годы. – СПб., 1912. – июль-сентябрь.*
3. *Грабарь И. О русской архитектуре. – М., 1969.*
4. *Павловский И.Ф. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1 октября 1908 г. по 1 октября 1909 г. – Полтава, 1909; Рудинський М. Архітектурне обличчя Полтави. – Полтава, 1919; Кучер Н. Кадетський корпус у Полтаві: минуле та можливе майбутнє легендарної будівлі // Коло. – 2013. – 25 березня.*
5. *Асєєв Ю.С. Шедеври світової архітектури. – К., 1982.*
6. *Карвацька Ж., Карвацький Д. Будівельні конструкції: Підр. для студ. ВНЗ. – Чернівці, 2008.*
7. *Криворучко О.К. Сучасна архітектура термінологічний словник. – Л., 2008.*
8. *Термінологічний словник-довідник з будівництва та архітектури / За ред. Р. Шмига. – Л., 2011.*
9. *Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького. – К., 1992.*

Sharavara T.O. Empire style: from France to Poltava. In the article are described the peculiarities of the Empire style pervasion into Ukrainian territory and its embodiment in the architectural arrangement of the Round Square in Poltava. The attention is drawn to the problem of the cultural monuments conservation in the state.
Key words: Ukraine, Poltava, Empire style, architecture, architectural ensemble.

О. В. Волос

САДОВО-ПАРКОВІ КОМПЛЕКСИ МІСТА МИКОЛАЄВА XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті висвітлено окремі сторінки історії створення садово-паркових комплексів Миколаєва. Звернено увагу на залучення міських жителів, особливо учнів, до зародження традиції проведення щорічних днів деревонасадження.
Ключові слова: *свято деревонасадження, садово-паркові комплекси, сквер, озеленення, наукове товариство.*

Наприкінці XIX ст. громадськість Миколаєва активно залучилася до загальнодержавної практики проведення свят деревонасадження, що в умовах степової України набували особливого значення. Із минулого степового краю відомо чимало фактів про масштабні висадження знаними землевласниками лісових масивів. Херсонська губ., яка особливо потерпала від нестачі лісів, мала багаторічний досвід лісорозведення, як відомими в краї приватними особами, так і земськими органами, що намагалися діяти спільно з державою та всіма зацікавленими в залісненні степових просторів. До цього часу жителів Миколаївщини радують, штучно створені в XIX ст., лісові насадження: Рацинська та Володимирська дачі. На початку 1900-х рр. до щорічних висаджень дерев почали залучатися жителі міст Херсонської губ. Тому мета статті – висвітлення менш розроблених аспектів історії лісорозведення в південній Україні, а саме організація та проведення свят деревонасадження в містах – дозволить окреслити особливості та труднощі процесу озеленення на місцях, і, на основі виявлених архівних матеріалів та інших історичних джерел, дослідити практику свят у м. Миколаєві й залучення до них громадськості. Завдання – звернути увагу сучасників на доцільність використання досвіду лісорозведення в минулому та необхідність продовження сьогодні традиції попередніх поколінь.

Про практику деревонасаджування в Херсонській губ. впродовж XIX ст. маємо чимало досліджень і публікацій. За своїм змістом – це різнопланові матеріали. Серед них – спогади й описи власного досвіду землевласників, які займалися лісорозведенням у своїх маєтках [1–3], аналіз досягнень і проблем, із якими стикалися херсонські господарі, висаджуючи лісові масиви в степовій зоні [4–6], виклад загального стану справи лісорозведення в губернії. Так, в історичному нарисі з лісорозведення в Херсонській губ. І. Полєтаєв розкрив становлення, основні проблеми та недоліки степового лісорозведення, відстоював ідею розведення в регіоні білої акації [7]. Наукова громадськість активно долучилася до вирішення проблем, пов'язаних із лісорозведенням у степових районах України та вироблення рекомендацій з його здійснення. В працях Г. Висоцького чимала увага приділена вивченню ґрунтових і кліматичних умов для штучного лісорозведення в степу, співвідношенню головних та підгінних порід, виробленню науково обґрунтованого деревно-чагарникового типу насаджень із перевагою дуба [8]. Практичні прийоми розведення акації, а також поради щодо висадження та догляду інших порід дерев, придатних для степу, були викладені В. Гомілевським [9]. Щодо озеленення Миколаєва маємо теж чимало різної інформації, яка дозволяє відстежити історію деревонасадження на території міста, починаючи від розпоряджень Г. Потьомкіна в 80-х рр. XVIII ст. розвести сади в Миколаєві та Богоявленську – до проведення щорічних міських свят озеленення на початку XX ст. Важливу роль в їх проведенні відігравав Миколаївський відділ Імператорського Російського товариства садівництва, який був ініціатором і організатором свят. Про внесок відділу в цю справу дізнаємося з його щорічних звітів [10–12]. Про загальний стан озеленення Миколаєва наприкінці XIX ст. дізнаємося з праці Я. Етінгера [13]. З появою на місцях виборних органів самоврядування – земств, лісорозведення у степу стало одним із напрямів діяльності, яким почали опікуватися земські установи Херсонської губ. На засіданнях земських управ, під час зборів земських гласних, обговорювали можливості та проблеми розведення лісу в губернії, вироблялися різні проекти заліснення [14]. Аналіз опублікованих земських матеріалів із цього питання дозволяє стверджувати, що проблемою переймалися відомі земські діячі краю, науковці, службовці земських повітових управ [15]. Сьогодні про озеленення Миколаєва маємо окремі публікації, в основному присвячені розвитку садово-паркової культури міста [16, 31–33; 17, 179–192]. Отже, саме найменш висвітленим подіям з історії озеленення Миколаєва, а саме влаштуванню міських свят деревонасадження, присвячене дослідження.

Географічне розташування м. Миколаєва є унікальним, бо саме тут неосяжний український степ зустрічається з Бузьким лиманом, до якого впадає р. Інгул. Із моменту заснування міста, значну увагу приділяли створенню садово-паркових ділянок, які мали пом'якшувати засушливий степовий клімат місцевості й одночасно облаштовувати побут населення, що заселяло територію Північного Причорномор'я. В книзі Етінгера розкрито історію започаткування озеленення міста та зауважено на ролі у цій справі Морського відомства, якому належала значна частина земель. У 1897 р. відомству належали вісім садових і паркових насаджень

у місті [13, 4–6]. З часом відомство почало передавати безкоштовно та на орендних умовах землі жителям міста під дачі та хутори, виступило ініціатором висадження садів. За розпорядженням Г. Потьомкіна, в 1790-х рр. були розроблені перші плани Богоявленського та Спаського садів і замовлені для висадки десятки тисяч фруктових дерев, до п'яти тисяч дубочків, а також виноград, кущі смородини та маслини, які доставляли з різних міст: Ясс, Москви, Єлисаветграда та ін. Протягом XIX ст. своїм прикладом залучатися до процесу озеленення заохочували жителів міста відомі городяни та місцеве керівництво. Адмірал, маркиз І. де Траверсе біля будинку головного командира заклав сад, який отримав назву Адміральський. Територія саду на південному-заході переходила в ландшафтний парк, де переважали дикорослі дерева, його миколаївці назвали Дикий Сад. За часів А. Грейга, на неупорядкованій ділянці міста – звалищі – заклали Морський бульвар, який згодом став найулюбленішим місцем відпочинку городян. Жителі Миколаєва впродовж десятиліть завзято озеленяли кожну садибу, кожну громадську споруду – лікарню, гімназію. В передмісті було висаджено чимало фруктових садів, які займали майже 150 дес. У результаті наполегливої праці містян із озеленення наприкінці XIX ст., усе узбережжя Миколаївського півострова перетворилося на цілковитий зелений масив.

Із появою Миколаївського відділу Імператорського Російського Товариства садівництва на початку 1880-х рр., озеленення міста набрало продуманого, наукового характеру. Основними своїми завданнями члени відділу вважали: науковий пошук раціональних способів заліснення в умовах степу та піщаних околиць міста зокрема; заохочення місцевого населення до розвитку лісівництва, садівництва, городництва, квітникарства; пропаганду корисної інформації про різні породи дерев, що придатні для степової зони, нові городні культури, доцільні способи й прийоми обробки ґрунту, догляду за висадженими деревами та рослинами, практичні відомості про облаштування скверів, парків. На початку своєї діяльності відділ Товариства отримав в оренду ділянку землі, на якій був розбитий чудовий сад, закладений дослідний виноградник, де вирощували два десятки сортів винограду та відкрито експериментальну школу для практичного відбору найкращих сортів абрикос і шовківниці, придатних для кліматичних особливостей степу.

Наприкінці 1890-х рр. Миколаївський відділ Товариства активно підтримував ініціативи Південно-Російського товариства акліматизації рослин, із приводу укріплення схилів ярів і балок, вироблення рекомендацій стосовно висадження в степовій зоні лісосмуг, які мали захищати поля від суховіїв, а також озеленення південних міст, що потерпали від нестачі лісових насаджень. Саме енергійність дій наукових товариств сприяла залученню до справи озеленення на місцях громадськості. В періодичній пресі активно обговорювали починання науковців і ставлення до них місцевих органів самоврядування, які були змушені активізувати свою діяльність у справі озеленення населених пунктів. До щорічних масових висаджень дерев почали залучати учнів місцевих навчальних закладів, із метою виховання в них бережного ставлення до дерев, формування вмінь і навичок догляду за ними та розуміння важливості лісу в житті людини. Підготовка до проведення висаджень дерев була масштабною та набувала статусу свята, участь в якому брала чимала кількість жителів міста. Заздалегідь із учнями проводили роз'яснювальну роботу стосовно практичної доцільності лісорозведення. Під час бесід із школярами, в основному, увагу приділяли наступним питанням: вплив лісу на клімат (підтримання помірної вологості повітря, збагачення повітря киснем, захист від вітрів); значення лісу для повноводності річок (захист снігового покриву від швидкого танення навесні, більш тривале збереження ґрунтової вологи та рівномірне її витрачання); важливість лісу для сільського господарства (наочний приклад у розподілі врожайності зернових культур попереднього літа, в залежності від близькості лісів); дерево як будівельний матеріал і паливо; вплив лісу на фауну країни, і, нарешті, вплив усіх перелічених факторів на гігієнічну і побутову сторони життя людини. «Хто посадить дерево, того благословлять онуки», – так К. Лукашевич – відома дитяча письменниця, педагог, член Російського жіночого благодійного товариства розпочала свій виклад матеріалу в популярній на початку XX ст. книжці «Свято деревонасаджень», в якій розповідалося про морально-етичну користь свята, містилися матеріали та пропозиції щодо його організації, значення участі в ньому школярів [18, 3].

Головне Управління землеустрою і землеробства звернулося до Міністерства народної освіти з клопотанням «Про організацію в навчальних закладах свят деревонасадження в певний для кожного кліматичного району день», а лісове відомство зобов'язалося безкоштовно відпускати посадочний матеріал, церква згодилася підтримувати ці заходи. Всі зацікавлені учасники активно взялися до справи, і проведення свят стало традицією. Після перших років проведення свят, Міністерство народної освіти 1901 р. видало циркуляр про організацію деревонасаджень.

На сторінках тогочасних газет, що видавали в Херсонській губ., регулярно висвітлювали досвід організації та проведення свят у містах і містечках степового краю. Так, в одному з номерів «Одеського листка» подано відомості про озеленення Миколаєва й ефективну діяльність у цій справі будівельного відділу Міської Думи, на чолі з П. Михайловим. Досягнення останнього були настільки значними, що на його честь городяни назвали один із закладених ним скверів. У 1901 р., за ініціативою П. Михайлова, висадили новий Аркасівський сквер, який попередньо належав Морському відомству та наприкінці XIX ст. був у занедбаному стані, через довготривалий процес передачі його місту. Для проведення робіт Міська Дума виділила 1500 руб. Спочатку провели плантаж – глибоку (на 40–80 см) обробку ґрунту спеціальними плантажними плугами. Напередодні проведення свята деревонасадження, поверх плантажу викопали ямки під дерева та кущі. Першими на почесному місці висадили кілька пірамідальних туй та 3-х річні саджанці акації inermis, подаровані на свято членом Відділу Є. Бергом. На інших куртинах (окремі ділянки саду, скверу) школярі висадили клен американський, ясен американський і звичайний, дуб звичайний, гледичію, шовковицю, софору, лох, різновиди бересту й акації та кілька видів чагарників, призвичаєних до кліматичних умов степової зони. Завзяту роботу дітей: один тримав саджанець над ямкою, інший розправляв коріння, третій підсипав землю та поливав, підтримували робітники служби Міського садівника та солдати. Учні принесли з дому стрічки й ярлички та прикріпили їх до своїх саджанців, щоб потім дізнатися про долю висаджених дерев. Найбільшою проблемою був догляд за молодими деревами, які потребували регулярного поливу, а водогону місто не мало. Протягом літа багато дітей відвідували плантацію, поливали свої дерева та знищували навколо них бур'яни [19].

За статистичними даними Відділу відомо, що у святі деревонасадження 1901 р. у Миколаєві взяли

участь 700 учнів, які висадили майже 2 тис. дерев і кущів. До свята відділ Товариства садівництва на свої кошти надрукував і роздав 2 тис. примірників брошури – «Краткие наставления к рациональной посадке кустов и деревьев, сообразно условиям их роста и местным особенностям почвы» [12, 17–19]. Члени Товариства визнали, що гуманна і безкорисна мета першого свята деревонасадження, проведеного в Миколаєві, була досягнута і воно залишило у дитячих душах доброчинний слід.

З архівних матеріалів довідуємося про підготовку проведення свята деревонасадження в Миколаєві 1903 р. Міське свято розпочали готувати ще з березня. Жителі, спільно з Управою, визначили, де закласти новий сад або сквер, яку кількість посадкового матеріалу та води необхідно. З конкретною датою проведення свята навчальні заклади міста визначалися самостійно в межах останньої декади березня місяця та замовляли необхідну кількість дерев і кущів. Так, директор Олександрівської гімназії в листі до Градоначальника О. Енквіста замовив 360 дерев і 800 відер води [20, 2], адміністрації Миколаївського механіко-технічного училища та Миколаївської другої жіночої гімназії свято запланували на 29 березня й замовили по 22 дерева та 1-й діжці води, церковнопарафіяльні школи свято провели 28 березня [21, 5–7,9,10].

Детальний сценарій проведення весняного свята в Миколаєві розробив відділ Імператорського Російського товариства садівництва, члени якого отримали дозвіл на його влаштування [22, 4,4зв.,8,8зв.]. Голова Товариства, доктор Е. Кібер очолив підготовчі роботи. Питань, які доводилося вирішувати, було багато. Заздалегідь, восени він придбав молоді деревця 3–5-річного віку в Чабанівському розпліднику, які на зиму прикопали в саду голови Товариства. Також спеціально заготували необхідний для цього інструмент, із розрахунку 2 лопати та 1 лійка на 6 учнів. Для розробки свята була створена спеціальна комісія, до якої ввійшли: Е. Кібер, Є. Берг, які забезпечили свято саджанцями, А. Грачов підготував ділянки для висадження дерев, генерал-майор А. Фок, лісоторговець П. Авраамов і член міської Думи П. Михайлов забезпечили учасників інструментами, О. Кібер, А. Подьяпольський, М. Филипович і С. Кузнєцов займалися оформленням свята [12, 19]. За програмою свято мало 2 відділення, а саме висадження дерев і загальна урочистість із поливкою саджанців. Всі моменти свята чітко були продумані та прописані, а програма складалася з 21 параграфа [21, 41,41зв.,42,42зв.,43]. Для створення настрою були задіяні військові хори та духові оркестри Миколаївського резервного піхотного полка, 58 піхотного Празького полка, які виконали гімни – «Боже, царя храні» і «Коль славен наш Господь», а потім супроводжували роботи музикою [21, 3,11]. У ці дні особлива увага приділялася масовості, проводилися народні гуляння, для дітей влаштовували пригощання солодощами. Майже скрізь у святкуванні брали участь священнослужителі. Своє сприяння надавали губернатори, повітові та волосні земські начальники, а землевласники виділяли безкоштовно саджанці учасникам свят. Саме спільні зусилля представників різних наукових товариств, приватних осіб, які виділяли на проведення свят значні кошти та державних установ, свята мали успіх і проходили вдало.

Ініціативу доктора Кібера, стосовно проведення свят деревонасадження в Миколаєві, громадськість міста активно підтримала та визнала бажаною й своєчасною. Свята мали величезне виховне й освітнє значення для міських жителів, які щороку залучалися до озеленення міста та бережного ставлення до висаджених дерев. З часом практика деревонасадження почала позитивно впливати на кліматичні особливості запорошеного, спекотного міста Миколаєва, яке постійно потерпало від суховіїв, а містяни все більше переконувалися в необхідності щорічних висаджень дерев.

Отже, досвід озеленення степового краю, що був напрацьований попередніми поколіннями та досліджений сучасниками, дозволяє врахувати позитивні складові цього процесу, зауважити на доцільності щорічного проведення деревонасадження в південній Україні сьогодні, продовжити формування бережного та свідомого ставлення жителів до лісових насаджень, особливо в умовах глобального потепління. В перспективі вивчення історії озеленення степового краю дозволить виявити малодосліджені факти, з'ясувати нові імена учасників лісорозведення, які вплинули на ситуацію заліснення та збереження лісових висаджень у минулому.

1. *Кирьяков М.М. Взгляд на лесоводство и садоводство Херсонской губернии // Сборник статей о сельском хозяйстве юга России. – О., 1868.*
2. *Скаржинский В.П. Отчего мы мало разводим леса? // Сборник статей о сельском хозяйстве...*
3. *Скаржинский В.П. Первые и последние задушевные мечты Новороссийского старожила // Сборник статей о сельском хозяйстве...*
4. *Хрусталев П. Трикратский сад // Записки общества сельского хозяйства южной России. – О., 1845. – № 1.*
5. *Палимпсестов М. Древесные питомники г. Скаржинского в 1852 г. // Записки общества сельского хозяйства южной России. – О., 1853. – № 10.*
6. *Струков Д. О лесных насаждениях и о запрудах херсонского помещика Скаржинского // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1853. – № 2.*
7. *Полетаев И. Заметки о степном лесоразведении. – СПб., 1879.*
8. *Высоцкий Г.Н. О степном лесоразведении и степном лесоустройстве. – К., 1916. – 80 с.*
9. *Гомилевский В.И. Основание лесоразведения в степях южной России: Акация (Robinia psevdoacacia): Ее история, употребление и лесоразведение: Руководство для землевладельцев. – О., 1880.*
10. *Отчет о деятельности Николаевского отдела Императорского Российского общества садоводства в 1895 г. – Николаев, 1896.*
11. *Отчет о деятельности Николаевского отдела Императорского Российского общества садоводства в 1897 г. и отчет о выставке садоводства, огородничества, шелководства и пчеловодства. – Николаев, 1898.*
12. *Отчет о деятельности Николаевского отдела Императорского Российского общества садоводства в 1901 г. – Николаев, 1902.*
13. *Этингер Я. Садоводство города Николаева Херсонской губернии и его окрестностей. – О., 1897.*
14. *О лесоразведении и ирригации в Одесском уезде: Доклад Одесской уездной земской управы XI очередному земскому собранию Одесского уезда в мае 1875. – О., 1875.*
15. *Курис И.И. Доклад пятому съезду русских сельских хозяев по вопросам «О средствах к сохранению и сбережению лесов». – О., 1879.*
16. *Гаврилов С., Любаров Ю. Бульварная традиция и садовая культура // Николаев. 220 лет: очерки истории жизни города и горожан. – Николаев, 2009.*
17. *Крючков Ю.С. Сады, скверы и бульвары // Град Святого Николая: путеводитель по старому Николаеву. – Николаев, 2003.*
18. *Праздник древонасаждений: уроки любви к природе / Сост. К. Лукашевич [Переизд. 1911 г.]. – М., 2010.*
19. *О древонасаждении в Николаеве // Одесский листок. – 1901. – 18 октября.*
20. *Держархів Миколаївської обл. (далі – ДАМО), – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 559.*
21. *ДАМО. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 560.*
22. *ДАМО. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 142.*

Volos O.V. Park and Garden complexes in Mykolayiv city in the Ō²Ō – the early ŌŌ century. In the article are described some parts of the Mykolayiv park and garden complexeses creation history. Special attention is given to the participation of the townsmen, especially school pupils, in the origin of annual trees planting tradition.
Key words: trees planting events, park and garden complexes, mini-parks, planting of greenery, scientific society.

О. О. Мазур

РОЗВИТОК ЦУКРОБУРЯКОВОГО ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ (друга половина XIX — початок XX ст.)

У статті розглядається процес зародження та розвитку цукробурякового виробництва на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.
Ключові слова: *цукрова промисловість, цукристість, високоцукристі сорти, селекція, насіннєва справа.*

Криза останніх років у сільському господарстві України значно вплинула на обсяги виробництва сільськогосподарської продукції. Ці показники не відповідають можливостям України, але вони об'єктивні. Деякі галузі вітчизняного агропромислового комплексу у стані занепаду і процес їх руйнації продовжується дотепер. Однією з них є цукрова промисловість. Щоб відродити цю, традиційно розвинуту в Україні, галузь потрібні, звісно, вагомі капіталовкладення, але важливою умовою поступу є також застосування наукової спадщини вітчизняної аграрної науки та критичне осмислення історичного досвіду розвитку галузі. Історіографія проблеми представлена працями Л. Семполовського[1], А. Зайкевича [2], Ф. Кудельки [3], С. Богданова [4], М. Харкевича [5], Е. Заленського [6], С. Франкфурта [7]. Метою статті є аналіз розвитку цукробурякового виробництва на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.

Початком його зародження можна вважати 1747 р., коли німецький вчений А. Маргграф вперше виявив у цукрових буряках цукристі речовини, за хімічним складом подібні до цукру тростини. Його справу продовжив Ф. Ахард, котрого справедливо вважають першим селекціонером цукрових буряків. Він заклав підвалини наукових поглядів, на яких сформувалися теорії щодо підвищення врожайності і цукристості буряків. Також він першим налагодив промисловий спосіб добування цукру. В 1799 р. він отримав перші 3 ц бурякового цукру, а 1800 р. – вже 16 ц [8, 12].

Метою селекції Ф. Ахард вважав: «Створення буряку, в якого цукрова речовина міститься в можливо найбільш концентрованому стані» [9, 60]. Вже до 1803 р., на основі власних дослідів, він переконався, що білі форми буряку, із зануреним у землю коренеплодом і біло-зеленим світлим чашолистиком, більш цукристі, ніж жовті і червоні коренеплідні буряки. В результаті ж відбору родовідних форм найпродуктивнішого на той час сілезького буряка, він зробив висновок, що цей буряк був гібридним і виник від природного схрещування листкового буряка західноєвропейського походження і малоазійського коренеплідного буряка. І що ця гібридизація проходила протягом декількох століть. Перші популяції сілезького буряка мали в часи Ф. Ахарда підвищену, порівняно з типовим коренеплідним буряком, цукристість – 10–12% [8, 14].

У першій половині XIX ст., завдяки державній політиці протекціонізму, найуспішніше цукробурякова промисловість розвивалася у Франції, чому сприяла і політична ситуація. В 1806 р., у відповідь на континентальну блокаду Англії, яку розгорнув Наполеон, британський флот блокував європейські порти, перекривши ввіз колоніальних товарів, в т. ч. і тростини. Відтак, у Франції почали збільшувати посіви буряку, а приватним особам видали 500 патентів на виробництво бурякового цукру. Звісно, в першій половині XIX ст. Франція була провідною країною в галузі селекційних досліджень цукрових буряків. Результати цієї роботи були вражаючими: якщо в 1830 р. цукристість буряків тут була 10,5%, то 1860 рр. – уже 13,6% [8, 27].

Тоді ж лабораторні досліди із добування цукру з буряків проводилися й у багатьох інших країнах, зокрема й Російській імперії. Тут засновником цукровиробництва був Я. Єсипов, з ім'ям якого пов'язаний бурхливий розвиток галузі в імперії. В 1803 р. він і Є. Бланкеннагель в маєтку Аляб'єво Тульської губ. побудували перший у Росії цукровий завод. Технологія одержання цукру в той час була ще примітивною: вичавлений з буряків сік очищували, упарювали в казанах на відкритому вогні до густого сиропу, а потім відкристалізовували з нього цукор. На багатьох заводах Європи для очищення соку використовували бичачу кров, яєчний білок, кислоти. На Аляб'євському заводі для цього використовували гашене вапно (цей спосіб популярний і тепер). Вихід цукру на Аляб'євському заводі становив 1% від ваги переробленої сировини. Попри це, до кінця 1810 р. у Росії було вже 8 цукрових заводів, 1840 р. – 140, а на 1848 р. – 380. Площа посівів цукрового буряку за цей час зросла з 400 – до 40 тис. дес., а в 1848 р. з неї отримували 1 млн. пуд. цукру [7, 53].

З другої чверті XIX ст. основне виробництво бурякового цукру сконцентрувалося на українських землях. У 1800 р. Сенат прийняв рішення відводити землі в південних регіонах України всім бажаючим вирощувати цукрові буряки. В Україні були сприятливі для цього кліматичні умови, великі площі родючих ґрунтів і чимало дешевої робочої сили. Вже у 1820-х рр. на Київщині, Чернігівщині, Поділлі, Харківщині, Полтавщині почався справжній цукровий бум. В результаті, 68% цукроварень в імперії були в Україні. Вагомий внесок у розвиток цукроваріння на українських землях зробив граф О. Бобринський, який переніс свою справу з Тульської губ. у м. Смілу. 1848 р. він придбав тут 45 тис. дес. землі з 12 тис. кріпосних і за 10 років побудував в околицях міста 6 цукрових і 1 рафінадний завод. На його підприємствах істотна увага приділялась і дослідам з підвищення вмісту цукру в буряках, завдяки чому показник цукристості вдалося підняти до 16% [9, 47,48].

Найінтенсивніше цукрова промисловість розвивалася на Правобережній Україні, де сконцентрувалися великі маєтки з родючими ґрунтами. Попри, високу ціну на цукор, його збут постійно зростав. Зацікавлені в надприбутках від його продажу, передові поміщицькі господарства почали виявляти зацікавленість до сортів буряку, а найбільші землевласники почали купувати продуктивні селекційні сорти цукрового буряку в Західній Європі. Головним чином, вони були тоді відомі за двома типами: французьким (Castelnaudary) і німецьким (сілезький білий). Нові підходи у селекції та насінництві були започатковані також переважно селекціонерами закордонних насіннєвих фірм: Вільморен (Франція), Діппе (Німеччина), Раббетге і Гізеке (Німеччина). Блискучими були результати селекційних робіт відомого французького селекціонера Л. Вільморена, насіннєвим матеріалом якого користувалися всі країни Європи.

В Російській імперії зростання площ і норм посіву цукрового буряку, постійне підвищення вимог щодо його цукристості та врожайності сприяли створенню великого внутрішнього ринку з купівлі і виробництва якісного насіння цієї культури. Це зумовило необхідність організовувати селекційно-насіннєві дос-

лідні станції при приватних цукрових заводах в районах бурякосіяння. На перших етапах основним завданням цих закладів була підтримка на високому рівні сортів іноземного походження. Пізніше почалися спроби отримання нових власних сортів для меншої залежності від французьких і німецьких насіннєвих фірм. Однак селекційні роботи в українських землях розвивалися повільно. Головним гальмом покращення якості цукрового буряку, на думку Е. Заленського, було «домашнее разведение свекловичных семян, которым поголовно занимались все сахарозаводчики» [10, 123], що негативно впливало на якість буряків і підвищення їх цукристості.

Відсутність особливої мотивації в підвищенні цукристості пояснюється також тим, що на початку розвитку цукрової галузі цукрозаводчики бачили в своєму виробництві, в першу чергу, можливість отримати спирт. Прибуток, який вони отримували від цього продукту, в перших цукроварів був рівний прибутку від збуту цукру. Першопочатково цукрова промисловість була не самостійною галуззю сільськогосподарської промисловості, а допоміжною до винокурної. Незважаючи на ці тенденції, у 1880–90-х рр. майже в усіх великих поміщицьких господарствах почалося масове покращення цукрових буряків за цукристістю, шляхом відбору найбільш цінних коренеплодів методом питомої ваги та за допомогою поляриметра, винайденого Л. Вільмореном.

Поступовий розвиток селекційно-насіннєвої справи на українських землях спонукав до створення спеціалізованих установ, які б займалися тільки селекційною роботою. Так, у 1880-х рр. виникають перші вітчизняні селекційні установи: Немерчанська (заснована 1886 р. у маєтку К. Бущинського у м. Немерча Подільської губ.), Уладово-Люлинецька (Вінничина, 1888 р.), Верхняцька (Черкащина, 1899 р.), Білоцерківська (1900 р.), Ялтушківська (1898 р.), Веселоподолянська (Полтавщина, 1925 р.) дослідно-селекційні станції [11, 39]. Підвищені вимоги до якості насіння, застосування наукових підходів у селекції і великий ринок збуту в Російській імперії призвели до перетворення насіннєвих господарств на селекційно-насіннєві фірми, такі як Бущинського і Лонжинського в Немерчі (1886 р.), Янаша в Даньківці (1888 р.), які виробляли до 80 тис. пуд. сортового насіння цукрового буряку на рік [6].

Одним з найкращих селекційно-насіннєвих господарств останньої чверті XIX ст. було Уладівське, яке виробляло щорічно 2700 пуд. покращеного вітчизняного насіння. Середня цукристість соку відібраних коренів в Уладівці 1885 р. становила до 17,7%, за доброякісності соку від 89,3. Шпиківське господарство вирощувало щорічно 12 тис. пуд. насіння цукрового буряку, Смілянський і Шполянський маєтки Бобринських – 21 тис., Майзеля – 11,5 тис. [12, 7]. Це свідчило про зацікавленість у власному насінні й використанні нових методів селекції (індивідуального відбору і поляриметричних досліджень). Вітчизняні вчені-селекціонери й організатори дослідної справи, такі як Л. Семполовський, М. Харкевич, А. Зайкевич, С. Богданов, Е. Заленський, Е. Карлсон, Ф. Куделька розробили і впровадили методи зі збільшення врожайності та цукристості буряків вітчизняних сортів. Ця практика показала, що вітчизняна селекція й її методи роботи були передовими як на той час, так і в подальшому розвитку галузі.

З часом збільшення цукристості загальмувалось і вже не відповідало витратам на селекційну роботу з цукровими буряками. Практичний досвід вирощування буряків, нагромаджений до кінця XIX ст. прогресивними господарствами, майже вичерпав свої можливості. Тому головним питанням еволюції селекційної роботи з цукровим буряком стало створення наукової бази для підвищення продуктивності галузі. Так, у Програмі роботи і в Уставі Всеросійського товариства цукрозаводчиків зазначалося питання про необхідність створення наукових закладів, які займатимуться вивченням нагальних проблем цукрової галузі Російської імперії [7, 34]. Одним із перших ініціаторів, які займалися проведенням наукових досліджень в буряківництві, був В. Бобринський. У лютому 1892 р., під час щорічної наради цукрозаводчиків, саме він підняв питання впровадження науково-практичних досліджень у селекції цукрових буряків. За взірець науково-дослідного закладу, де проводились планові досліди, пропонувалось взяти дослідну станцію в Галле (Німеччина).

Зважаючи на те, що в різних господарствах застосовувалось насіння різних сортів буряка, одним із найактуальніших для цукрозаводчиків питань було порівняння цих сортів. Такі заходи давали змогу визначити сорти, що найбільш продуктивні для вітчизняного виробництва. Для цього взяли 8 сортів фірми «Вільморен», 6 – «Клейнванцлебен», а також «Імперіаль-Кнауера», «Електораль», «Мангольд» і «Sraeiber». Сорти були взяті із заводів і маєтків, які займались насінництвом цукрових буряків. Для випробування кожне господарство направило на адресу Бюро Харківського Товариства сільського господарства по 12 пуд. насіння, що було направлене для випробувань на дослідні поля.

Згідно з інструкцією А. Зайкевича, що була розроблена для отримання об'єктивних даних, сортам були надані номера без зазначення назви. Для проведення випробувань вибрали 18 господарств у Київській, Подільській, Волинській, Харківській, Курській, Воронезькій, Тамбовській, Самарській губ. У числі тих, хто створили дослідні поля у своїх господарствах, були граф В. Бобринський, адміністрація Вільшанського господарства графині М. Браницької, адміністрація Уладівського господарства тощо. Результатами впровадження нових методів селекції стало збільшення вмісту цукру в коренях буряків з 14% у 1870-х рр. – до 15,2% – наприкінці XIX ст. і до 18,1% – у 1910 р. [7, 36]. Стрімко покращилася й якість цукрових буряків як сировини.

Таким чином, можна зробити висновок, що в період зародження цукробурякової промисловості в першій половині XIX ст., лідерами з розвитку цієї галузі були Франція та Німеччина. В українських землях більш інтенсивний розвиток цукрової промисловості почався в другій половині XIX ст., що створило передумови для зародження вітчизняної селекції, котра з часом стала конкурентоспроможною із закордонною. Наприкінці століття на території українських земель були засновані й перші спеціалізовані селекційні установи, результатом діяльності яких стало відчутне підвищення продуктивності цукробурякового виробництва.

1. *Семполовский Л.Л. Уладово-Люлинецкая селекционная станция // Труды Уладово-Люлинецкой опытно-селекционной станции за 1888–1928 гг. – К., 1930. – Вып. 1.*
2. *Зайкевич А.Е. О некоторых сторонах культуры сахарной свеклы. – Б. м., 1884.*
3. *Куделька Ф.К. Сахарная свекла и ее культура. – СПб., 1895.*
4. *Богданов С.М. Русская техника свекловичной культуры // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1889. – № 7.*
5. *Харькевич Н.К. К вопросу о свекловичных семенах // Записки Киевского О.Р.Т.О. – К., 1889.*
6. *Заленский Э.Ю. О селекции сахарной свекловицы // Труды Первого съезда по селекции сельскохозяйственных растений и семеноводству. – Х., 1911.*
7. *Франкфурт С.Л. Культура сахарной свеклы по данным Сети опытных полей Всероссийского общества сахарозаводчиков за десятилетие 1901–1910 гг. – К., 1912.*

8. *Лихочвар В.В. Рослинництво. Технології вирощування сільськогосподарських культур. – Л., 2002.*
9. *Імас Є.В. Формування та розвиток цукробурякового підкомплексу в Україні. – К., 1999.*
10. *Ильевич С.В. Очерки истории свеклосахарного производства в Украине: люди, события, факты. – Нежин, 2007.*
11. *Орловський М.І. Особливості селекції і насінництва цукрових буряків // Сільське господарство України. – К., 1947. – № 7.*
12. *ЦДІАУК, ф. 730, оп. 1, спр. 88.*

Mazur O.O. The development of sugar beet production in Ukraine (the second half of the XIX – the early XX c.). In the article is analysed the process of emergence and growth of sugar beet production in the Ukrainian lands in the second half of XIX – early XX c.
Key words: sugar industry, sugar beet varieties, breeding, seed business.

Ю. І. Глизь

КИЇВСЬКА МІСЬКА ДУМА: ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ МІЖ СОЦІАЛЬНИМ СКЛАДОМ ГЛАСНИХ ТА ЕФЕКТИВНІСТЮ ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ (1871–1914 рр.)

Досліджується соціальний склад гласних Київської міської думи. Простежується взаємозалежність їхньої діяльності від освітньо-професійного рівня, досвіду міського врядування.
Ключові слова: *Київська міська дума, гласні, соціальний склад, вибори, каденція.*

Державна реформа місцевого управління була покликана залучити містян до впорядкування благоустрою міст як середовища їхнього проживання та діяльності. Пропонувалося запровадити й нові управлінські механізми: всестанова виборність, самоврядність, фінансова самостійність. Положенням 1870 р. верховна влада допускала до управління міським господарством тих, хто міг наповнювати його скарбницю і спрямовувати кошти на розвиток інфраструктури міста. Дума отримувала право формувати міський бюджет і піклуватися про благоустрій міста.

Мета цієї статті – дослідити соціальний, зокрема й освітній, склад гласних Київської міської думи, виявити ефективність їхньої діяльності та простежити взаємозалежність між походженням і громадською активністю гласних. За одиницю «виміру» беремо часовий термін – одна каденція. Важливо простежити, за якими критеріями виборці оцінювали потенційних гласних: станове походження, освітньо-професійний рівень, досвід міського чи державного врядування, власне бажання бути гласним, активність у роботі комісій управи або інші заслуги перед громадою міста.

Особливістю перших київських виборів було те, що гласних обирали не знаючи їхніх якостей, через відсутність передвиборчих зустрічей з містянами. Заможні кандидати першої і другої категорій, через агітацію та підкуп нав'язувалися виборцям третьої й, як наслідок, 30-ти тисячна категорія міщан-виборців у першій каденції думи не отримала свого представника. Більшість гласних вважали, що це звання почесне і не потрібно буде щоденно працювати в комісіях управи. Роботою перших гласних кияни лишилися задоволені: вони зуміли забезпечити центр міста ліхтарями, новими мостовими і водогоном. Більше того до наступного складу думи (1875 р.) було обрано фахівців із газоосвітлення, залізничного транспорту, прокладання водогону (Струве, Рилєєв, Донат, Альохін). Почали практикувати відрядження за кордон для переймання європейського досвіду брукування шляхів, тротуарів й закладанням скверів і парків. Заслугою гласних цієї каденції було зведення будови міської думи на Хрещатику.

Неосвіченість киян третьої категорії знову була використана на виборах наступної каденції (1879 р.). Місць у думі були позбавлені кияни, які обрали 21 гласного не зі свого середовища, а з перших двох категорій. Гласні нової каденції (1883 р.) продовжували займатися благоустроєм міста, розширювати водогінну мережу і значну увагу приділяли освіті киян, заснувавши шість однокласних училищ. Проте, вони ж відхилили проекти потрібних Києву каналізації і конки [1, 79].

Внесок кожного гласного кияни могли оцінити завдяки місцевій пресі, а також «Известий Киевской городской думы», на сторінках якої вміщалися протоколи засідань, звідки містяни дізнавалися про ініціативи гласних та їх відвідування думи. Хоча ні тим, ні іншим вони не відзначалися – на засіданнях часто не було кворуму і лише 1/5 з них відвідували більшу половину засідань. Траплялося, що міський голова розшукував гласних і запрошував до роботи, тому дума розпорядилася публікувати у газетах списки відсутніх. Ініціативи гласних були також незадовільними – за перші три каденції (1871–1882 рр.) від них надійшли 86 пропозицій, більшість з яких були несуттєві [2, 194–195]. Для ілюстрації соціального, освітнього і релігійного складу гласних у перші три каденції звернімося до таблиці 1.

Табл. 1

Освітній, становий і етнічний склад гласних [3, 96–101]

Термін повноважень	1871-1875 рр.			1875-1879 р.			1879-1883 р.		
Категорії	**1**	**2**	**3**	**1**	**2**	**3**	**1**	**2**	**3**
Гласні з вищою освітою	10	9	11	8	17	6	10	11	11
середньою	4	10	9	3	3	1	5	6	4
домашньою	10	5	4	12	4	17	9	7	9
Гласні привілейованого стану	15	13	24	10	20	6	12	13	10
непривілейованого стану	9	11	–	14	4	18	12	11	14
Гласні православного віросповідання	19	23	23	15	22	23	17	21	23
юдеї	–	–	–	3	2	–	3	2	–
протестанти	5	1	1	5	–	1	4	–	1

Гласних привілейованих станів було більше лише у першу каденцію – вони отримали 52 мандати, у другій – 36, третій – 35. Зауважуємо зрівняння кількості тих й інших. Гласні з вищою освітою постійно становили половину складу. В усіх без винятку каденціях купці мали більшість: у першій – 26 мандатів, другій – 35, третій – 36. Друге місце, з невеликою різницею, поділяли між собою чиновники і професори, але вже з 1879 р. професура витіснила чиновників, отримавши у думі 17 місць [2, 165,178].

Верховну владу також цікавила залежність активності гласних від їх соціального походження, а тому сенатор О. Половцев вивчав зайнятість гласних у роботі комісій управи з врахуванням категорій, від яких ті були обраними. Виявилося, що 1878–1880 рр. їх участь була однаково активною: за три роки у комісіях працювали 49 гласних від першої категорії, 45 – від другої і 39 – від третьої. Найбільшою активністю вирізнялися гласні першої категорії – О. Лєсков і Г. Ейсман, від другої – О. Кониський. Недосконалістю виборів користувалися підприємці, котрі скуповували довіреності для обрання в думу лояльних до себе гласних. 1879 р. за ними проголосували 387 виборців, що склало 53% від тих, хто взяв участь у виборах [2, 146–147,224–225].

Починаючи з 1883 р., через кількаденні вибори в третій категорії, дума перейшла на голосування по адміністративних дільницях міста, запозичивши європейський досвід. Крім цього, успіхом каденції стали заснування Київського кредитного товариства і відкриття першої телефонної станції з 60 телефонними апаратами. Дума 1887–1893 рр. отримала назву «семирічної», адже термін її повноважень було продовжено до часу проведення перших виборів за новим Міським положенням 1892 р. [4, 1–9]. Діяльність гласних цього складу думи можна визнати переломною у перетворенні Києва на європейське модерне місто. В цей час запущено електричний трамвай, що став першим у Російській імперії, почала діяти централізована каналізація, розпочалося постачання киян артезіанською водою, відкрилося перше міське підприємство – скотобійня, котре почало наповнювати міський бюджет. Було закладено будівництво гавані на Оболоні, а також із розмахом відзначено 900-річчя хрещення Русі, в ході якого Київ прикрасив пам'ятник Б. Хмельницькому на Софіївській площі. З розвитком залізничних перевезень, Київ набував значення торгово-промислового і культурно-освітнього центру Південно-Західного краю імперії.

Щокаденції склад гласних думи оновлювалася більше, ніж на половину, що свідчило про бажання киян поліпшувати її кадровий склад (таблиця 2).

Табл. 2

Кількість переобраних гласних

Рік нової каденції думи	Кількість переобраних гласних	%-ве співвідношення до усіх (72)
1875	35	48%
1879	32	44,40%
1883	22	30,50%
1887	29	40,30%

Стосовно міських голів, то всі, крім професора-правника М. Ренненкампфа і професора-богослова С. Сольського, походили із заможних родин, або самі стали мільйонерами. За головування С. Сольського (1887–1900 рр.), який успішно виконував обов'язки члена управи з 1879 р., Київ досяг стабільного розвитку. Голова думи І. Толлі був знаним філантропом, скажімо, на будівництво церкви Благовіщеня він виділив 75 тис. руб., а на Межигірську ремісничу школу – 10 тис. [5, 7–28]. Отже, склад Київської міської думи, за Положенням 1870 р., формувався з купців, чиновників і професорів. Місце у думі їм гарантували розміри власності, внаслідок чого, вони потрапляли до списків виборців перших двох категорій. Їх відрізняла ще й соціальна активність, а тому за них віддавали голоси виборці третьої категорії, замість того, щоб обирати власних кандидатів. Тому першочергово дума розвивала центр Києва, де мешкали у власних садибах заможні гласні [2, 146–147].

Разом з тим, на думку київського губернатора Л. Томари, відсутність державного і міського контролю призвела до допущення гласними «лихоимства, весьма среди них распространённого». Міський секретар думи М. Демочані зауважував, що вони використовували свою посаду «с точки зрения личных интересов» і за безцінь скуповували міську власність, як гласні Я. Бернер і Т. Кибальчич. Виявилося, що служіння місту потребувало не лише моральних якостей, а й «известного умственного развития» гласних [6, 102зв.–103,193зв.–194].

Запроваджуючи Міське положення 1892 р., центр намагався ліквідувати вади попереднього виборчого процесу, шляхом обмеження виборців з незаможних та малоосвічених, які не виявляли активності і під час виборів, і у званні гласних та найбільше піддавалися маніпулюванню. Найсуттєвіші зміни стосувалися розміру майнового цензу (не менше 1,5 тис. руб. для губернських міст), внесення у списки виборців наймачів квартир, ліквідація одного із шляхів підкупу голосів – передачу довіреностей представникам від установ, товариств, компаній, монастирів і церков [7, 33–40]. Якщо раніше право голосу мали всі платники податку, то за новим положенням коло виборців звузилося до заможних киян – промисловців, купців першої і другої гільдій та домовласників. Кількість гласних у Києві допускалася не більше 80 осіб. З правом голосу в кожну каденцію думи вводилися по одному представнику від повітового земського зібрання і духовного відомства. Ними були голова повітової управи із справ земського господарства Г. Вишневський та голова духовного відомства, протоієрей С. Трегубов [1, 180–183].

Вже на перших виборах 1894 р. нове законодавство кардинально вплинуло на склад думи: першість тепер займали чиновники, які отримали 47 депутатських мандатів, тоді як купці – лише 25. Найвизначнішим досягненням нової каденції було заснування Політехнічного інституту, до чого значні зусилля приклав голова думи С. Сольський, котрий відстоював перед Петербургом важливість його відкриття у Києві та домовився з військовим відомством про виділення землі під будівництво. Також з успіхом пройшла Київська сільськогосподарська та промислова виставка (1897 р.). За наступну каденцію, з переобранням С. Сольсього, завершилося будівництво гавані на Оболоні (1899 р.) і нового міського театру, який відвідують і сучасні кияни [8, 1–45].

Революційні події наступних років підштовхнули до кардинальної зміни складу думи. Боротьба на виборах, як і робота під час засідань, набули «партійного» характеру. 1906 р. йшла активна агітація партій «проценкістів» (група колишнього голови думи В. Проценка), «прогресистів» (очолювані І. Дьяковим) та «добрининців» (гласного М. Добриніна). Розголосу набули збори чорносотенців на чолі з гласним Ф. Ясногурським і водночас монархічних партій. Внаслідок такої активності, кількість новообраних гласних, за визначенням автора так званого «лівого» спрямування, нараховувала 42 особи, «правого» – 30 [9, 20,23,26]. Новообрану думу в пресі називали «визвольною», а першість у ній посіли гласні інтелектуальних професій (професори і вчителі), котрих було 21, купців – 19, чиновників – 17.

Очолював цю думу лідер «прогресистів» І. Дьяков, який і був обраний міським головою. Ще будучи гласним минулої каденції, він успішно виконував обов'язок голови комісій з освітлення міста й театральну. З його ініціативи, відкрився Комерційний інститут, з успіхом пройшла Всеросійська промислова виставка, а в наступні роки – перша російська олімпіада і перший всеросійський з'їзд представників міст з питань покращення міських фінансів 1913 р. Крім цього, «прогресисти» відзначилися відкриттям санітарної станції, успішну діяльність якої відзначив професор Д. Заболотний, визнавши її найкращою у всій імперії [9, 53]. 1908 р. киянам стали постачати артезіанську воду, а 1909 р. за 1 млн. руб. дума викупила в акціонерного товариства каналізацію, яка відтепер стала власністю міста. У доповнення програми муніципалізації підприємств було прийнято рішення достроково викупити Товариство міської залізниці.

На наступних виборах основна боротьба розгорілася між партіями «прогресистів» та так званих «на-

ціоналістів», а фактично – російських шовіністів. Боротьба точилася жорстока, на кожній дільниці велася агітація, а газети висвітлювали усі подробиці виборчих баталій. В результаті, до думи пройшла більшість за списками «націоналістів», які обрали головою того ж І. Дьякова. Як бачимо, політичне життя Києва початку XX ст. відзначалося появою виборчих партій, які створювали гостру конкуренцію між собою. Стабільна постійність складу в три каденції поспіль (1898–1906 рр.) зумовлювала прийняття більш перспективних і практичних рішень на користь міста. Різка зміна в останню каденцію була зумовлена гострою партійною боротьбою між партіями «націоналістів» та «прогресистів», перемогу в якій отримала перша.

Підсумуємо. Якщо в перші каденції гласних з вищою освітою обиралося біля 1/3, то після запровадження Положення 1892 р. – не менше половини. Соціальний склад гласних також змінився: за Положенням 1870 р. у думі переважали купці, а вже на початку XX ст. – чиновники. Найбільшим ж успіхом відзначилися гласні каденцій 1887–1902 рр., завдяки їх професійному й освітньому рівням. Верховна влада, через зміни в законодавстві, усунула від управління містом соціально-пасивну частину виборців, місце якої посіли чиновники.

1. *Глизь Ю. Київська міська дума: виборці, гласні та виборчі практики (1871 р. – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2013. – Вип. 22.*
2. *Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – СПб., 1882. – Ч. 1.*
3. *Держархів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 211.*
4. *Известия Киевской городской думы. – 1880. – № 3.*
5. *ДАК. – Ф. 163. – Оп. 34. – Спр. 1006.*
6. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 560. – Спр. 150. – Ч. 1.*
7. *Горбачев В.П. Реализация избирательных прав по Городской реформе 1892 г. в Украине // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2012. – № 3.*
8. *Держархів Київської обл. (далі – ДАКО). – Ф. 9. – Оп. 12. – Спр. 65.*
9. *Ясногурский Ф.Н. Характеристика деятельности киевского общественного управления за истекшее четырехлетие 1906–1910 гг. – К., 1910.*

Glyz' Y.I. Kyiv City Council: interdependence between the social structure glasny and effectiveness of their activities (the 1871–1914th's). In the article is investigated the social structure of the Kyiv city council glasny. Is examined the interdependence of their activities from the educational and professional level, experience in city governance.

Key words: Kyiv city council, glasnyi (deputies), social structure, elections, cadence.

Н. А. Ковальова

ПЕРЕДУМОВИ «АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»: ДВОРЯНСЬКЕ ПИТАННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті з'ясовується сутність дворянського питання, аналізуються симптоми зубожіння дворянського стану як однієї з передумов «аграрної революції» у Російській імперії, і зокрема в українських губерніях.

***Ключові слова**: дворянство, поміщики, зубожіння.*

Аграрна криза кінця XIX ст. у Російській імперії виявилася найбільш відчутною для більшості населення, особливо загостривши становище таких антагоністичних верств суспільства, як дворянство і селянство. Це була криза зернового господарства, зумовлена появою на європейському ринку дешевого американського хліба. Її ознаки у Російській імперії були відчутні з 1881 до 1897 рр. [1, 83–84,162,165]. Об'єктивні труднощі, суб'єктивна нездатність поміщиків переорієнтувати господарство та відмовитися від звичного способу життя, а також політика протекціонізму зумовили у 1890-х рр. постановку на державному рівні дворянського питання.

У сучасній історичній літературі переважна увага дослідників зосереджена на з'ясуванні сутності аграрного питання. Дворянське питання розглядається побіжно, при характеристиці дворянського господарства, землеволодіння [2; 3] і проурядових ініціатив у вирішенні аграрного питання [див., напр.: 4]. Найбільш ґрунтовно дворянське питання наприкінці XIX – на початку XX ст. було сформульоване у монографії радянського дослідника Ю. Соловйова [5], але сьогодні воно потребує переосмислення й нового змістовного наповнення, а також встановлення його взаємозв'язку із селянським питанням. Метою цієї публікації є з'ясування сутності дворянського питання (його економічних аспектів) та урядово-бюрократичного бачення шляхів його вирішення.

Дворянство досить тривалий час відігравало провідну роль у політичному, культурному та громадському житті Російської імперії. Однак, внаслідок скасування кріпосного права й у процесі індустріалізації, держава поставила дворянське господарство у вкрай скрутне економічне становище [3, 24–25]. Одним із перших на початку 1870-х рр. тенденції занепаду поміщицького господарства відзначив професор хімії, землевласник Смоленської губ. О. Енгельградт, який мав власне господарство розміром 600 дес. Становище у пореформеному селі 1879 р. він охарактеризував наступним чином: «Селяни утиснені, поміщикам від цього користі ніякої, землеробство занепадає.., пани пішли на служби. Держава бідна» [6, 397], а через існування конфлікту інтересів дворянства і селянства [6, 149], господарство у Росії стане можливим лише тоді, коли припиниться боротьба поміщика з селянином [див.: 7, 190].

Процес швидкого обезземелення давнього маєтного дворянства, занепаду багатьох поміщицьких господарств, які не змогли пристосуватися до нових умов ведення господарства, отримав російськомовну назву «оскудение» від однойменних нарисів спадкового дворянина Тамбовської губ. С. Терпигорєва, які з 1880 р. публікувалися на сторінках «Отечественных записок». Цей термін широко ввійшов до наукової й публіцистичної літератури з дворянського питання [8, 6,55]. Процеси розорення поміщиків на Херсонщині у спогадах описав і відомий український громадський діяч Є. Чикаленко. Загальною тенденцією того часу він вважав нераціональне ведення господарства поміщиками, які прагнули швидкого збагачення, але не враховували природних умов краю й банкрутували [9, 40–41]. До втрати маєтків призводило і ведення непомірно розкішного життя [9, 53,121–122].

У скрутне економічне становище землевласників ставила протекційна політика держави щодо розвитку промисловості: кошти із сільського господарства вилучалися з допомогою митного протекціонізму та оподаткування [8, 266; 10, 188]. Сучасний чернігівський дослідник В. Шевченко серед причин занепаду дворянського господарства називає: позбавлення дворян державного кредитування, помітний відтік робочої сили з поміщицьких господарств та нестачу коштів на капіталізовану перебудову останніх [3, 25]. Відсутність протягом другої половини XIX – початку XX ст. належного правового регулювання процесу входження суб'єктів аграрних відносин України в ринок констатують Ю. Присяжнюк та Л. Горенко [11, 95]. Найбільш гостро негативні наслідки капіталістичного розвитку

відчували дрібно- та середньоземельні поміщики.

Загалом, у Російській імперії, станом на 1 січня 1897 р., налічувалося 1853184 спадкових, особистих дворян та класних чиновників (із сім'ями), що становило біля 1,5% чисельності населення [8, 44]. 30–40% дворян на початку XX ст. були забезпечені землею, а майже 30% дворянського стану були зайняті на державній службі [8, 131]. 2/3 дворянських сімей (66,4%), за даними обстеження землеволодіння 1905 р., були зафіксовані як безземельні дворяни [12, 78]. Джерелом прибутків для значної частини дворянства стали державна, земська служба, приватне підприємництво, дрібне хліборобство. Таким чином, відбувався процес переходу дворян-землевласників до інших соціальних та професійних груп, їх пауперизація та люмпенізація [13, 95–96].

Українська історична наука, через «огріхи земельної статистики», – констатує О. Реєнт, не має точних даних щодо розмірів дворянського землеволодіння початку XX ст. й критеріїв поміщицтва [14, 205,210]. Радянська історична наука критерієм належності до поміщицтва на початку 1970-х рр. визнавала володіння не менше 100 дес. землі [15, 155], на початку 1980-х рр. – 50 [16, 21]. За підрахунками Л. Іванова, у 1905 р. в українських губерніях налічувалось 31165 дворянських маєтків, а дворянські землі становили 24,8% усіх земель, проти 19% в Європейській Росії [17, 206]. За даними Ф. Турченка, налічувалось 35,2 тис. землевласників (з них недворянського походження – 21 тис.) [16, 25]. Н. Теміровою встановлена наявність 14,2 тис. дворян та 7,4 тис. землевласників недворянського походження, тобто 21,6 тис. землевласників, що з членами їхніх сімей становило 147,7 тис. осіб або 0,6% загальної кількості населення України [2, 63]. Дворяни на початку XX ст. залишалися найпотужнішою групою землевласників – в Україні на їхню долю припадали 76,1% поміщицьких земель. На Правобережжі вони обіймали 90,3% поміщицьких земель, на Лівобережжі – 79,4, на Півдні – 60,1 [2, 119].

Основним симптомом дворянського зубожіння вважалася втрата землі, яка після відміни кріпосного права виступала основним показником достатку для поміщиків. За 43 роки (з 1862 до 1905 рр.) площа дворянського землеволодіння скоротилася на 41%: за матеріалами 45 губерній Європейської Росії, з 87 до 51 млн дес. (за даними С. Дубровського – 53,2 млн дес.). До обігу потрапило більше 90% землі давньодворянського фонду [8, 53–54,130; 15, 144,172; 12, 94]. В українських губерніях упродовж 1863–1914 рр. земельна власність дворян, за даними В. Шевченка, скоротилася майже на 10 млн дес. Із 44,1 млн дес. земельного фонду у власності дворян тут залишилось 20,6 млн дес. або 46,6%, у власності церкви та держави – 3,4 та 7,7, відповідно, до українського селянства перейшло 20,1 млн дес. або 45,7% усього земельного фонду [3, 24,30]. Швидкими темпами дворянське землеволодіння зменшувалося у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губ., де дворянство втратило 3/5 землі [див.: 5, 231; 18, 58; 2, 60]. У лівобережних губерніях (Полтавській і Чернігівській) дворянське землеволодіння скоротилося більше, ніж на половину, а у Харківській – на 60%. Найбільшу стійкість виявило дворянство Правобережної України, яке втратило менше третини земель [18, 58–59]. Тут штучно стримувалась участь у ринково-поземельних операціях польського населення, а Є. Чикаленко вказав і на заборону купувати та орендувати землю євреям [3, 26; 9, 179].

На початку 1890-х рр. біля 60% дворянських маєтків, за урядовими даними, належали до категорії дрібних (розміром від 10 до 100 дес.) [5, 205]. Більше 80% дрібномаєтних володінь на початку XX ст. не перевищували 50 дес. Основна маса дрібномаєтних дворян зосереджувалася у лівобережних губерніях, де проживали нащадки козацької старшини і дворян колишніх сторожових ліній [8, 64–65]. Маєтків площею 50–100 дес., за підрахунками Н. Темірової, налічувалося 5,5 тис. (25,3% від загальної кількості землевласників), що становило 2,4% поміщицького землеволодіння [2, 126].

До середньомаєтного дворянства на початку 1890-х рр., за урядовими даними, належали менше 40% дворянських маєтків у Російській імперії [5, 205]. В українських губерніях найчисленнішу групу становили середні господарства площею 100–1000 дес. (59,8% загальної їх кількості – 12,9 тис.), на долю яких припадало 34% поміщицького землеволодіння (4,7 млн дес.) [2, 126]. Маєтки площею понад 1 тис. дес. становили 14,9% у загальній кількості поміщицьких господарств, а належна їм земля обіймала 63,6% поміщицької (8,9 млн). Найміцніші позиції велике господарство мало на Правобережжі – 69,1% поміщицьких земель, найменший відсоток земель великих власників припадав на Лівобережжя – 47,8% [2, 128].

Більшість землі у Російській імперії знаходилася у руках великих землевласників: три четвертих усього приватного землеволодіння на початку XX ст. належало 27,8 тис. власникам. Майже 2/3 земельної площі (більше 70%) належало латифундистам із дворян (Приуралля, прибалтійські, 9 західних та південні степові губернії). 155 великим земельним власникам (102 сім'ї) у 1905 р. належало близько 30% всього дворянського земельного фонду [8, 66–67]. В українських губерніях налічувалось 109 господарств площею понад 10 тис. дес. (0,5% загальної кількості), 56 з яких знаходилися на Правобережжі [2, 128]. Процеси земельної мобілізації найменше вплинули на становище великого землеволодіння, дрібні і середні землевласники розорялися й банкрутували. Однак, поряд з цим, дворянство виступало й основним покупцем землі.

Іншим важливим симптомом дворянського зубожіння було зростання заборгованості дворянських господарств. За інформацією міністра фінансів С. Вітте, вільними від іпотечних боргів були 58% площі всіх дворянських земель Європейської Росії – цей показник був досягнутий за рахунок північних, а також Чернігівської й Таврійської губ. У місцях основного зосередження маєтного дворянства земля, вільна від боргу, складала від половини до третини всієї площі дворянського землеволодіння [5, 232]. З боргами дворянство не розплачувалося і банки змушені були постійно надавати нові пільги та відстрочки, які тривали аж до 1908 р. [5, 234; 19, 66]. Загальна сума іпотечної заборгованості банкам і приватним особам, за підрахунками С. Дубровського, становила 5 млрд. руб. [12, 124]. Найвищий відсоток заставлених маєтків – від 50 до 90 – припадав на райони з домінуванням капіталістичної системи землеволодіння, серед яких були Південь України та Правобережжя [2, 106]. В умовах стихійного розвитку ринкових відносин, проблема довгострокового кредитування постала досить гостро.

Іншою серйозною проблемою для землевласників у другій половині XIX – на початку XX ст. залишалося забезпечення маєтків робочою силою. Сільськогосподарський ринок робочої сили формувався стихійно, його особливостями були нерівномірне й нестабільне забезпечення поміщицьких маєтків працівниками, особливо сезонними. Він залежав від щорічного рівня добробуту кожної селянської родини, який не піддавався прогнозуванню, залученості хліборобського населення до відхожих промислів, міграційних та урба-

нізаційних процесів. В урожайні роки селяни, перш за все, намагалися зібрати врожай на власній землі [11, 91]. Масового характеру відмова сільськогосподарських робітників працювати навіть за високу платню набула на межі 1890–1900-х рр. [20, 241]. Відтак, поміщицькі господарства опинялися перед загрозою залишитися в період найбільш інтенсивних сезонних робіт без робочих рук.

Провідні кола дворянства намагалися привернути увагу держави до проблем дворянського стану ще з часів Олександра III. На перше місце, серед інших гострих проблем того часу, дворянське питання виступило наприкінці 1895 – на початку 1896 рр. [5, 218,251; 21, 514]. Для його обговорення у лютому-березні 1896 р., уперше після відміни кріпосного права, було скликано Нараду губернських предводителів дворянства. Вона розглянула більше 80 питань і висунула вимоги нових пільг і привілеїв [5, 220,222–223]. З 13 квітня 1897 р. – до 24 листопада 1901 р. діяла Особлива нарада у справах дворянства, на чолі з головою Комітету міністрів І. Дурново [21, 514–515; 5, 237,325]. Однак питання першочергового значення (організація довгострокового кредиту, розширення площі дворянського землеволодіння і забезпечення переваг дворянства на державній службі) не вирішувалися, а задоволені клопотання (збільшення тарифів на імпортну вовну, дозвіл на створення заповідних маєтків, дворянської каси взаємодопомоги) не могли принципово покращити економіку дворянських господарств [5, 325; 22, 57].

Спробу спрогнозувати майбутнє дворянського стану на засіданнях Особливої наради з питань дворянства у 1897 р. зробив міністр фінансів С. Вітте. Зубожіння феодального дворянства він пояснював не втратою привілеїв, а нездатністю конкурувати з класом буржуазії. Порятувати дворянство в умовах капіталістичного ладу, на його погляд, могло обуржуазнення дворянства – зайняття промисловістю, банками. С. Вітте був переконаний, що протягом 50 років дворянство остаточно зубожіє і зникне з політичної арени [5, 291–293,297].

Представники консервативної бюрократії (наприклад, член Ради міністерства землеробства і державного майна Д. Тімірязєв) фундаментальними причинами кризи вважали помилкову економічну політику у другій половині 1890-х рр., засуджували промислову і біржову гарячку [23, 309–314]. Більшість представників бюрократії вказували як на економічні, так і на соціально-правові чинники загострення ситуації у російському селі [24, 159]. Як свідчать дворянські «записки» кінця 1890-х – середини 1900-х рр., одна частина представників дворянського стану основну загрозу вбачала у зубожінні селянства. Інші автори основною проблемою вважали критичне становище багатьох приватновласницьких господарств і, головним чином, різке скорочення масштабів поміщицького землеволодіння і, відповідно, зменшення політичної й адміністративної ролі дворянства на всіх рівнях. Ще однією значною проблемою, на яку систематично, починаючи з другої половини 1890-х рр., звертали увагу влади представники дворянства, було наростання озлоблення селянства проти дворян-землевласників та представників державної влади [20, 240–241].

Ключове, на погляд радянського дослідника Ю. Соловйова, питання для Російської імперії на початку XX ст. полягало у можливості самодержавства і дворянства знайти шляхи до селянства [25, 308]. Однак верховна влада, усвідомлюючи гостроту проблем, які накопичилися, так і не спромоглася аж до 1905 р. приступити до кардинального реформування аграрного ладу [24, 159]. Світові економічні процеси та суто російські специфічні чинники прирекли дворянство Російської імперії на зубожіння, симптомами якого виступали втрата землеволодіння, занепад господарства, зростання іпотечної заборгованості, втрата станових привілеїв. Інтереси дворянства вступали у протиріччя з селянськими: розорення землевласників посилювало їх економічний тиск на селянство. Ігнорування державою дворянського питання ускладнило становище на селі і посилило гостроту боротьби, яка стихійно на початку XX ст. перетворилася на «аграрну революцію».

1. *Егиазарова Н.А. Аграрный кризис конца XIX века в России. – М., 1959.*
2. *Темірова Н.Р. Поміщики в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.*
3. *Шевченко В.М. Земельний ринок України 60-х рр. XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. н. – К., 2011.*
4. *Священко З.В. «Комісія 16 листопада 1901 р.» та аграрне питання в Росії напередодні революції 1905–1907 рр. // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2011. – Вип. 4.*
5. *Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века. – Л., 1973.*
6. *Энгельгардт А.Н. Из деревни: 12 писем, 1872–1887. – М., 1987.*
7. *Козлов С.А. Рационализаторская деятельность А.Н. Энгельгардта в области землепользования: социально-хозяйственные аспекты // Землевладение и землепользование в России (социально-правовые аспекты): материалы XXVIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Калуга, 2003..*
8. *Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. – М., 1979.*
9. *Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К., 2003.*
10. *Дякин В.С. Выбор пути экономического развития России (конец XIX – начало XX в.) // Реформы или революция? Россия в 1861–1917: Мат. Межд. коллоквиума историков. – СПб., 1992.*
11. *Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) // Укр. іст. журн. (далі – УІЖ). – 2000. – № 5.*
12. *Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – М., 1975.*
13. *Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – СПб., 1999. – Т. 1.*
14. *Реєнт О.П. Українське пореформене селянство (1861–1914 рр.): стан землеволодіння // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2011. – Вип. 4.*
15. *Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России (1861–1904 гг.) // Исторические записки. – 1971. – Т. 87.*
16. *Рибалка І.К., Турченко Ф.Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // УІЖ. – 1981. – № 11.*
17. *Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. // Исторические записки. – 1957. – Т. 60.*
18. *Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.*
19. *Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1999. – № 6.*
20. *Беспалов С.В. «Записки» представителей дворянства как источник по аграрной истории России конца XIX – начала XX в. // Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы X–XXI вв.: источники и методы исследования: материалы XXXII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Рязань, 2012.*
21. *Витте С.Ю. Воспоминания. – Т. 2: 1894 – октябрь 1905 гг. Царствование Николая II. – М., 1960.*
22. *Кочергін І.О. Петиційна діяльність дворян Катеринославської губернії у пореформений період // Література та культура Полісся. – Вип. 69. – Ніжин, 2012.*
23. *Беспалов С.В. Причины и характер аграрного кризиса в Центрально-Европейской России в восприятии рос-*

сийской бюрократии на рубеже XIX–XX вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год: Типология и особенности регионального аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв. – М.; Брянск, 2012.

24. *Беспалов С.В. Российская власть перед вызовом аграрного кризисна конца XIX – начала XX в. // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI в.: Сб. ст. – Коломна, 2013.*
25. *Реформы или революция? Россия в 1861–1917: Мат. Межд. коллоквиума историков. – СПб., 1992.*

Kovalyova N.A. Prerequisites of «Agrarian Revolution»: Nobility Issue in Russian Empire at the End of the Õ²Õ^th – the Beginning of the ÕÕ^th ñ. In the article is explained the essence of nobility question, are analysed the symptoms of the nobility impoverishment as one of the «agrarian revolution» prerequisites in Russian empire and particularly in Ukrainian provinces.
Key words: nobility, landowners, impoverishment.

І. М. Жиленкова

АГРОКУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст.: СТРУКТУРА БЮДЖЕТНИХ ВИТРАТ (на прикладі України)

Визначено вплив державної аграрної політики на рівень конкурентоздатності сільськогосподарської продукції на світовому ринку. Простежено еволюцію поглядів вищих урядових чиновників та зміни законодавчих актів щодо вказаного питання.
Ключові слова: *сільське господарство, Російська імперія, державний бюджет, меліорація.*

Сільськогосподарська політика Російської імперії на початку XX ст. залежала не лише від суто економічних (ринкова кон'юнктура, торговельні тенденції), а й суб'єктивних, внутрішньополітичних чинників. Так, революційні події 1905–1907 рр., хоч і не призвели до конфіскації поміщицького землеволодіння, на що покладало великі сподівання селянство, спричини все ж зміни державного курсу в аграрній сфері. Слід зауважити, що для правлячої в Російській імперії верхівки, тісно пов'язаної з великим землеволодінням економічними та політичними інтересами, революційний шлях був неприпустимим. Внаслідок цього, питання землевпорядкування після указу 9 листопада 1906 р. було поступово спрямоване в русло еволюційного розвитку. Примари «чорного переділу» почали зникати з політичного горизонту, а власники маєтків могли з полегшенням оцінювати перспективи подальшого існування. Тим більше проурядові публіцисти наполегливо використовували свідчення статистиків про те, що навіть збільшення селянських наділів до споживчих норм за екстенсивного господарювання майже цілковито поглинало весь фонд зручних поміщицьких і навіть казенних, удільних та монастирських земель.

Однак більшість проблем у політичній, правовій і соціально-економічній сферах не було вирішено, адже життєвий рівень населення залишався низьким. Підняття його добробуту стало одним із першочергових завдань уряду. Необхідно також було дати поштовх подальшому розвитку сільського господарства, не обмежуючись столипінським землевпорядкуванням і переселенням малоземельних в азіатську Росію. «Немає жодної цивілізованої країни, де сільське господарство перебувало б на такому низькому розвитку, як у нас», – констатував часопис гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я [1, 7313].

Слід відзначити, що розрахунки урядових кіл і почасти громадськості на те, що столипінське землевпорядкування стане панацеєю вирішення ледве не всіх проблем у сільському господарстві, далеко не справджувалися і навіть почали зникати. В міру того, як урядова аграрна політика пробуксовувала, «падав градус оптимізму» навіть у правлячому середовищі. У Державній думі четвертого скликання (1912–1917) вже не було «тих переконливих, урочистих і переможних гімнів аграрному землевпорядкуванню, що панували раніше», – писала тогочасна періодика [2, 109]. Віддзеркалюючи суспільні настрої, преса наголошувала, що «медовий місяць землевпорядкувальної епопеї, коли цій галузі було все дозволено, наближається до кінця. Наступає час, коли її оцінять по суті і землевпорядкуванню поставлять вимогу служити сільськогосподарській культурі, а не реакційним політичним цілям» [2, 111].

Водночас у суспільстві зростав інтерес до інтенсифікації сільського господарства шляхом підвищення рівня й ефективності агрономічної науки, упровадження передових технологій, широкого застосування нової сільськогосподарської техніки та знарядь праці тощо. Ряд науковців і громадських діячів дедалі частіше акцентували увагу суспільства на тому, що селяни можуть компенсувати нестачу своїх земельних угідь підвищенням продуктивності господарств. Зокрема професор Московського університету О. Чупров неодноразово заявляв, що подвоєння врожайності дало б такий же результат, як і збільшення площі селянського землеволодіння в імперії на 70 млн. дес. Правляча верхівка, особисто сам П. Столипін, також пристали на цю думку. Якщо до 1905 р. більшість науковців, громадських діячів і навіть представників бюрократії вважали розширення селянського землеволодіння найбільш дієвим засобом вирішення аграрного питання, то тепер усе частіше на чільне місце висувався розвиток якісних продуктивних сил у сільському господарстві.

Агрокультурні заходи дійсно відігравали важливу роль у підвищенні продуктивності польового господарства. Київський, волинський і подільський генерал-губернатор М. Клейгельс, який у липні 1904 р. оглянув низку продуктивних власницьких господарств у губерніях Правобережної України, дійшов висновку щодо незадовільного стану надільних селянських земель. Через «недостатній розвиток землеробської техніки», врожайність тут не перевищувала 60 пуд. з 1 дес. земельної площі» [3, 44зв.]. «Якби техніка польового господарства на селянських полях була доведена до висоти техніки в маєтках приватних землевласників, – відзначав М. Клейгельс, – то врожайність збільшилася б більше, ніж удвічі».

Дійсно, на той час, саме завдяки досягненням агрономічної науки і застосуванню прогресивних технологій вражаючі успіхи у вирощуванні сільськогосподарських культур демонстрували країни Західної Європи. На цьому акцентував увагу громадськості і член Державної ради Російської імперії В. Денисов: «Збір жита в Німеччині для останнього п'ятиліття, – писав він, – становив 110 пудів з десятини, а в Росії – 46,4 пуда. У Німеччині немає стрибків від щедрих врожаїв до неврожайних років, що призводять до голодування. Відхилення від середньої урожайності не перевищує 10–15%, а в Росії такі стрибки стали звичним явищем» [4, 404]. Про незадовільне становище польового господарства в Російській імперії на початку XX ст. свідчило й те, що країни Західної Європи за врожайністю зернових культур значно переважали Російську імперію. Так, погектарний збір пшениці у Франції переважав урожай в європейській частині Росії на 106%, Німеччині – 212%, Великобританії – 230%, Бельгії – 271%, Данії – 358%. Співвідношення у врожайності інших зернових було також незрівнянно більшим, на користь країн Західної Європи [5, 47].

Збільшення врожайності культур польового гос-

подарства потребувало тривалого часу і залежало від багатьох чинників. По-перше, господарства землевласників і селян потерпали від нестачі коштів для придбання сільськогосподарських машин, знарядь праці, мінеральних добрив та елітного насіння. По-друге, подальший розвиток землеробства і тваринництва вимагав створення широкої мережі сільськогосподарських навчальних закладів для підготовки агрономів, зоотехніків та управлінського персоналу. По-третє, зростання продуктивності сільського господарства залежало від масштабної селекційної роботи як у рослинницькій, так і тваринницькій галузях під наглядом агрономічного і зоотехнічного персоналу. Останній мав забезпечити на належному рівні роботу спеціалізованих дослідницьких установ, зразкових полів, злучних пунктів тощо. Зрештою, впровадження нових технологій у землеробстві вимагало подолання інерції рутинного мислення селян з їх традиційними звичками, зокрема з прихильністю до застарілої трипільної системи господарювання. Проте, більшість з перелічених чинників і потреб була відсутньою в Російській імперії, їх треба було створити наполегливою повсякденною працею сотень і тисяч ентузіастів.

Про ставлення держави до агрономічної науки можна судити з наступних фактів. На початку 1890-х рр. в Російській імперії налічувалося три вищих агрономічних навчальних заклади: Петровська академія в Москві, Новоолександрівський інститут у Царстві Польському, Лісовий інститут та шість середніх училищ. Після скасування агрономічного відділу у Лісовому інституті залишилося лише два вищих агрономічних заклади на величезну, зі 100-мільйонним селянським населенням, країну [6, 192–193].

З часу відкриття Петровської академії 1865 р. – до її реорганізації в 1872 р. тут навчалися 1111 студентів, але з цієї кількості успішно закінчили курс тільки 36 осіб (3%). У наступні роки частка студентів, котрі успішно пройшли навчання, піднялася лише до 11%. Отже, зі 100 студентів академії – 89 залишали її за першого зручного випадку. Крім того, щонайменше 18% випускників закладу влаштовувалися на роботу у структури, що не мали жодного відношення до сільського господарства. Молоді люди за походженням із дворян, купців і чиновників віддавали перевагу службі в армії, поліції й адміністративному апараті. Наведені цифри і факти відображають доволі слабкий інтерес тогочасного суспільства до проблем сільського господарства. Відтак, кількість агрономічного персоналу була вкрай малою. У 1909 р. на величезних просторах імперії налічувалося 2541, а 1911 р. – 5185 агрономів, з яких урядових – 1581 та громадських – 3604 [7]. Украй недостатнє забезпечення українських губерній спеціалістами сільського господарства демонструє їхня кількість у 1909–1910 рр. Так, у 1909 р.: Київська – 149 осіб, Чернігівська – 55, Полтавська – 109, Харківська – 130, Катеринославська – 67, Херсонська – 78. У 1910 р.: Київська – дані відсутні, Чернігівська – 72, Полтавська – 160, Харківська – 140, Катеринославська – 107, Херсонська – 100 осіб [8].

Загальна кількість агрономічного персоналу (агрономів, інструкторів, сільськогосподарських старост тощо) на 1 січня 1913 р. становила 7270 осіб [9]. Вони утримувалися на кошти держави, земств і громадських організацій. Частка першої категорії становила 2340, а другої – 4930 осіб, або на 2590 осіб більше. Отже, на утриманні земств і громадських організацій було 67,81% агрономічного персоналу Російської імперії. Натомість на утриманні державного казначейства – 124 урядових агронома й інспекторів сільського господарства, 319 агрономів землевпорядкувальних комісій, 450 сільськогосподарських старост, 223 спеціаліста сільського господарства, 896 інструкторів, 153 завідуючих сільськогосподарськими складами і 175 завідуючих дослідницькими і показовими ділянками. Особи, які утримувалися на кошти земств і громадських організацій, розподілялися наступним чином: губернські агрономи і помічники – 75, повітові агрономи – 239, завідуючі агрономічним діловодством і секретарі сільськогосподарських товариств – 507, дільничні агрономи – 1139, сільськогосподарські старости – 898, спеціалісти – 71, інструктори – 921, завідуючі сільськогосподарськими складами – 343 (загалом 4930 осіб) [9]. За іншими джерелами, у 50 губерніях європейської частини Російської імперії, станом на 1 січня 1913 р. налічувалось 6177 осіб агрономічного персоналу. Із 1139 дільничних агрономів вищу освіту мали 421 (37%), середню – 683 (60%), нижчу – 35 (3%). Із 239 повітових агрономів вищу освіту мали 150 (65%), середню – 86 (34%) і нижчу – 3 (4%) [10, 56].

Помітним важелем для підйому продуктивності сільського господарства могли стати, перш за все, інвестиції держави в цю галузь економіки. Тим більше правляча верхівка Російської імперії була зацікавлена у цьому, особливо після указу 9 листопада 1906 р. Зокрема показовими є бюджетні витрати головного землеробського відомства на агрокультурні заходи у 1901–1913 рр. Відповідна сума Департаменту державного майна зросла з 11,17 млн руб. 1901 р. – до 26,9 у 1913 р., переселенського відділу – з 19,15 до 27,5 млн руб., Департаменту землеробства – з 4,67 до 29,4 млн руб., відповідно [11]. Іншими словами, бюджетні витрати на переселення селян в азіатську Росію рівномірно зростали з 1901 до 1913 рр., значно перевищуючи суми, які відпускалися Департаменту землеробства. Розмір асигнувань останньому, порівняно з сумами на переселення селян, становив у 1901 р. лише 24,38%, 1909 р. – 23,35%, 1910 р. – 30,86%. У наступні роки фінансування Департаменту землеробства поліпшувалося і в 1913 р. становило 29427 тис. руб., що на 10,69% перевищувало бюджетні витрати на переселення в азіатську Росію.

У зв'язку з цим, часопис Харківського губернського товариства сільського господарства відзначав, що зростаючі бюджетні витрати Департаменту землеробства сприяли розвитку громадської агрономії, зокрема земських агрокультурних заходів, розгортанню мережі дослідницьких установ і шкільної сільськогосподарської освіти. Своєю чергою, головне землеробське відомство, на чолі з О. Кривошеїним «широко йшло назустріч зростаючим вимогам життя.., спираючись на громадськість» [11]. Така оцінка, безперечно, відбивала певні реалії, але потребувала певного коригування.

Уже перші дослідники цього аспекту проблеми звертали увагу на вибірковий підхід уряду до фінансування сільського господарства. Так, К. Маньковський відзначав, що на утримання бюрократичних структур, зокрема комітету і землевпорядкувальних комісій, та на грошову допомогу при землевпорядкуванні в 1907–1911 рр. були витрачені 58549 тис. руб. [12, 112]. Разом із тим, за 1908–1912 рр. на переселення на хутори і відруби уряд асигнував понад 100 млн руб., без урахування значних сум на зарплату для «численної армії землевпорядкувальних чинів, оплачених іншими відомствами». Таким чином, землевпорядкувальне фінансування вдвічі перевищувало витрати на безпосередню агрономічну допомогу сільському населенню [13, 15].

Докладніше розглянув цю проблему тогочасний публіцист М. Сперанський, звернувши увагу на зростаючу роль Департаменту землеробства у фінансуванні

«місцевих установ» – земств і сільськогосподарських товариств [14]. Свою аргументацію він підкріпив статистичними даними щодо структури фінансових витрат Департаменту в 1911 р.: на центральні відомства – 1,93 млн руб., на земства – 3,93, на сільськогосподарські товариства – 1,35, на місцевих урядових агентів і відомчі установи – 5,37, на землевпорядні комісії – 2,13, на інші потреби – 0,67 (загалом – 15,38 млн руб.) [14, 89–90]. Ці дані засвідчують, що земствам і сільськогосподарським товариствам було відпущено 5276,9 тис. руб., або 34,32% від усього департаментського бюджету. При цьому частка земств становила лише 25,56%, що було надзвичайно мало, порівняно з урядовими установами. Так, лише центральному відомству виділено 1928,2 тис. руб., місцевим урядовим агентам і відомчим установам – 5368 тис., землевпорядкувальні (підзвітні уряду) комісії отримали 2134,3 тис. Хоча тут відображено витрати Департаменту землеробства на всій території Російської імперії, частина якої не мала земських установ. Так, не було їх тоді в Правобережній Україні.

Дещо інша картина вимальовується з аналізу фінансування Департаментом землеробства у 1911 р. лише земських губерній, зокрема України: розмір асигнувань земствам склав 545,4 тис. руб. (найбільше отримала Харківська губ. – 141,6 тис., найменше – Таврійська – 42,6 тис.), сільськогосподарським товариствам – 194 тис. (найбільше отримала знову Харківська губ. – 79,4 тис., найменше – Чернігівська – 9,4 тис.), місцевим агентам та відомчим установам – 750,2 тис. (найбільше – Таврійська губ. – 227,9 тис., найменше – Полтавська – 36,7 тис.), на губернію (крім кредиту на агродопомогу при землевпорядкуванні) – 1,55 млн (найбільше – Харківська губ. – 363,5 тис., найменше – Чернігівська – 147,8 тис.) [14, 92].

Загалом, шість українських губерній (крім неземських правобережних) одержали від Департаменту землеробства 1545,7 тис. руб. Поміж земствами і сільськогосподарськими товариствами, з однієї сторони, та місцевими урядовими агентами й відомчими установами – з іншої, їх було розподілено вкрай нерівномірно. Останні одержали в Катеринославській губ. 62,4% департаментського фінансування, Таврійській – 80,3%, Чернігівській – 37,5%, Херсонській – 41,7%, Харківській – 37,1%, Полтавській – 18%. Щодо місцевого самоврядування, то у сприятливішому становищі опинилися земства Полтавщини, Чернігівщини й почасти Харківщини. Більш помітне урядове субсидування отримали сільськогосподарські товариства Полтавської та Харківської губ. Разом місцеві агенти й відомчі урядові установи шести українських губерній одержали в 1911 р. 750,2 тис. руб., а земства та сільськогосподарські установи – 739,4 тис., тобто, менше лише на 10,8 тис. Саме ці фінансові засоби й спрямовувалися на агрокультурні заходи у сільському господарстві.

Характерно, що В. Бажаєв інакше підійшов до визначення обсягів урядового фінансування [15, 5–10]. Всі бюджетні асигнування у сфері сільськогосподарської політики він розподілив на дві групи, згідно земельних і агрокультурних заходів. До першої відійшли всі витрати на землевпорядкування й переселення селян в азіатську Росію, а до іншої – на меліорацію, сільськогосподарську освіту, дослідницьку справу, агрономічну допомогу селянам тощо. Зрозуміло, за такого підходу до підрахунків, реальні цифри могли бути одержані лише при відборі й підсумуванні за кожною статтею всіх її складових. Наприклад, на землевпорядкування слід було врахувати витрати Департаменту державного земельного майна, переселенського управління головного землеробського відомства, головного інтендантського управління військового міністерства, МВС тощо. За такого підходу до підрахунків бюджетного фінансування уряду в 1903–1910 рр., результати останнього виявилися зовсім іншими: витрати на землевпорядкування зросли з 1,3 до 20,01 млн руб., на переселення – з 3,14 до 24,49 млн, на земельну політику – з 4,44 до 44,5 млн, на сільськогосподарську освіту – з 2,07 до 3,36 млн, на меліорацію – з 0,79 до 2,07 млн, на решту галузей – з 2,36 до 4,45 млн, на агрокультурну політику – з 5,22 до 9,88 млн руб. [15, 7–8].

Ця статистика яскраво демонструвала тенденцію до різкого зростання урядового фінансування земельної політики. У дореволюційний період (1903 р.) в аграрній політиці земельна й агрокультурна галузі були майже на одному рівні, навіть з деякою перевагою в бік останньої (5220 тис. руб. проти 4440). На той час земельна політика була цілковито позбавлена будь-яких ідеологічних уподобань. Зокрема ставлення до селянської громади було позитивним, оскільки в ній традиційно вбачали надійний оплот монархічного режиму. В післяреволюційний період усе змінилося: на передній план було висунуто земельну політику – землевпорядкування й переселення селян в азіатську Росію. У 1903 р. на земельну політику було асигновано 46% загального аграрного бюджету, а на землевпорядкування припали тільки 13%. Витрати на земельну політику вийшли на передній план, поглинувши понад 80% зростаючого аграрного бюджету: у 1907 р. – 81%, 1908–1909 рр. – 85%, 1910 р. – 82%. Причому частка кошторису на землевпорядкування виявляла тенденцію до прискореного зростання: у 1907 р. – 24%, 1908 р. – 29%, 1909 р. – 32%, 1910 р. – 37%, що зменшило відсоток агрокультури. У 1903 р. витрати на агрокультурні заходи поглинули 54% аграрного бюджету, 1907 р. – 19%, 1908 і 1909 рр. – 15%, 1910 р. – 18%. Тобто, за сім років (1903–1910 рр.) витрати на землевпорядкування зросли з 1296 до 20015 тис. руб. (1544,36%); на переселення в азіатську Росію – з 3144 до 23488 тис. (678,89%); на сільськогосподарську освіту – з 2077 до 3360 тис. (61,17%); на меліорацію – з 786 до 2071 тис. (163,48%); на інші галузі агрокультурної політики – з 2357 до 4453 тис. (88,92%). Отже, бюджетні витрати було цілковито підпорядковано, починаючи з 1907 р., столипінським аграрним заходам.

Таким чином, початок XX ст. в урядовій агрокультурній та загалом сільськогосподарській політиці Російської імперії позначений поступовим поширенням розуміння щодо об'єктивної необхідності розвитку вказаного сектору економіки не шляхом збільшення посівної площі, а інтенсифікацією виробничих процесів. Зокрема в Україні, хоч і мало місце поступове зростання державних галузевих інвестицій, проте, й надалі провідним залишалося примітивне землевпорядкування й переселення селян в азіатську частину Росії. Натомість нехтування такими нагальними бюджетними витратами, як сільськогосподарська освіта, меліоративні заходи та елементарна агрокультурна політика зберігалося, на жаль, практично без змін.

1. *Горно-заводское дело. – 1913. – № 21.*
2. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1913. – Кн. 5.*
3. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 704. – Спр. 47.*
4. *Промышленность и торговля. – 1911. – № 9.*
5. *Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве: Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк. – Пг., 1922.*

6. *Грищенко Д.К. Где основы сельскохозяйственного кризиса? Доклад, читаемый в заседании III-го отделения 18 октября 1893 г. // Труды Императорского вольного экономического общества. – СПб., 1893. – Т. 2.*
7. *Кириченко И. Агрономический персонал в России и в Харьковской губернии // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1913. – 17 января.*
8. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1912. – 9 февраля.*
9. *Черниговская земская неделя. – 1914. – 7 марта.*
10. *Сазонов В. Общественная агрономия в Италии и России // Агрономический журнал. – Х., 1914. – Кн. 2.*
11. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 5 ноября.*
12. *Маньковский К.Г. Итоги землеустройства // Агрономический журнал. – Х., 1913. – Кн. 1.*
13. *Огановский Н. Сельскохозяйственный прогресс России в освещении министра финансов // Агрономический журнал. – Х., 1913. – Кн. 2.*
14. *Сперанский Н. Местная самодеятельность и бюджет департамента земледелия // Агрономический журнал. – Х., 1914. – Кн. 1.*
15. *Бажев В. Знаменательная страница в истории русской аграрной политики // Агрономический журнал. – Х., 1913. – Кн. 6.*

Zhylenkova I.M. Russian Empire Agricultural Policy at the Beginning of the XX century: Expenditure of Government Budget (Ukraine as example). The influence of public agrarian policy on the raising of agricultural products competitive capacity in foreign markets is determined in this article. The evolution of the upper governmental officials views and the changes in legislative acts concerning mentioned questions are examined.
Key words: agriculture, Russian Empire, government budget, reclamation.

В. С. Єрмілов

ХІРУРГІЧНА ДОПОМОГА ЯК СКЛАДОВА ХЕРСОНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЦИНИ

У статті висвітлюється стан хірургічної допомоги сільському населенню у складі земської медицини Херсонської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.
Ключові слова: *хірургічна допомога, земська медицина, сільське населення, Херсонська губернія.*

Спеціалізована медична допомога жителям села почала складатися в надрах земської медицини. Особливого розвитку набула така її частина, як хірургічна допомога. Організація надання цієї важливої допомоги сільському населенню дотепер є актуальною проблемою. Тому метою пропонованого дослідження є з'ясування і висвітлення стану хірургічної допомоги земською медициною Херсонської губ. в другій половині XIX – на початку XX ст.

Для діяльності земського лікаря як в губернській чи повітовій лікарні, так і в сільській дільничній обов'язковим було надання хірургічної допомоги. Деякі земські лікарі настільки вправно робили операції, що стали не тільки популярними на своїй дільниці, а й відомими на всю країну. Професор М. Мірський у сучасному навчальному посібнику з історії медицини та хірургії серед таких хірургів називає і земського лікаря Єлисаветградського повіту О. Юцевича [1]. Свого часу значну хірургічну діяльність земських лікарів Херсонської губ. показали А. Корчак-Чепурківський, А. Улибишев, Н. Тезяков, І. Кміта, О. та І. Юцевичи, П. Волохов, П. Востріков, В. Волков. Особливо детальний на науковому рівні аналіз хірургічної діяльності в Єлисаветградському повіті зробив дільничний лікар Г. Ребрина [2]. Більшість з цих лікарів самі були відомими та популярними в народі земськими хірургами. Помітне місце серед хірургів минулого сучасний дослідник В. Братусь відводить М. Скліфосовському та В. Філатову, які працювали в Одесі та надавали допомогу також і селянам ближніх повітів [3].

У земській медицині спеціалізація медичної допомоги формувалася поступово. У першій половині земського періоду в дільничних лікарів умов для проведення хірургічних операцій майже не було. Дільниці тільки починали облаштовуватися стаціонарними закладами, де лікарі намагалися створити хоч якісь умови для проведення невідкладних оперативних втручань. Великі хірургічні операції проводилися спочатку тільки в губернських лікарнях. Тут почали відкривати хірургічні відділення, влаштовувати операційні та перев'язувальні кімнати. Один з лікарів, як правило, спеціалізувався з надання хірургічної допомоги. У Херсонській губернській лікарні за період з 1 вересня 1870 р. до 1 вересня 1871 р. було зроблено всього 27 хірургічних операцій, «из них 12 сделаны старшим врачом Боголюбовым и 15, преимущественно глазных, – ординатором Поппером» [4, 94]. За 1899 р. у хірургічному відділенні лікарні оперативне втручання вже було здійснене 287 хворим (207 чоловіків і 80 жінок), при цьому складних операцій – 160 і легких – 127. Смертність хірургічних хворих склала 4,5%. Операції проводили з дотриманням правил асептики, під загальним наркозом хлороформом, суттєвих ускладнень загоєння ран і перебігу післяопераційного періоду не було [5, 78].

У повітах хірургічна допомога розповсюдження почала з повітових лікарень. Так, у відомостях про лікарні Херсонської губ., зібраних членом губернської земської управи Луговським у 1871 р., про Єлисаветградську земську повітову лікарню сказано: «Лечебница для бесплатно-приходящих, преимущественно для хирургических и глазных, с помещением человек на 10. Содержится отлично и изобильно снабжена всем необходимым. Кроме того, при больнице имеется полный хирургический аппарат» [6, 16]. А поки у повітах для селян переважала загалом фельдшерська допомога, то фельдшерам для надання первинної хірургічної допомоги передбачалося мати «фельдшерский карманный набор инструментов, кровопускательный куб с достаточным количеством кровососных банок и клистирную трубку; кроме того, запас бинтов, корпии, ветоши и шин для переломов» [7, 15].

Випадки проведення значних хірургічних операцій у повітових, а потім і в дільничних лікарнях, стали розповсюджуватися з другої половини 80-х рр. XIX ст. там, де до цього виявилися здатні лікарі. Стан хірургічної допомоги в кінці 80-х рр. показує звіт оперативної діяльності дільничних лікарень Херсонського повіту. Кількісні показники хірургічної допомоги в Херсонському повіті за 1889 р. не були вичерпними, адже 3 дільничні лікарні звіти про такий вид допомоги не представили, та й у решти лікарень повного обліку операцій не було, тим не менше, представлені цифри операцій свідчили про різноманітний характер дільничної хірургічної допомоги: у примітивних умовах сільської дільниці лікарі робили операції на кістках і суглобах, видалення пухлин, гінекологічні та офтальмологічні операції. Автор річного повітового медичного звіту О. Корчак-Чепурківський про таку хірургічну діяльність земських лікарів говорив, що вона «составляет обыкновенно отличительную черту земских больниц, правильно функционирующих». Тоді як у деяких дільничних лікарнях «вся хирургическая деятельность исчерпывается ампутациями, на которых созидалась слава больниц до антисептического периода». Такий стан не надто розвиненої хірургічної діяль-

ності О. Корчак-Чепурківський пояснював наступними причинами: відсутністю наукових відряджень земських лікарів у клініки університетських міст; перевантаженістю лікарів роботою, а також: «Трудность в некоторых больницах, граничащая с невозможностью, имея обширную амбулаторию и значительной величины участок, сосредоточить свое внимание на хирургической деятельности»; тіснотою та недосконалим плануванням приміщень більшості дільничних лікарень, що спричиняло «серьезную опасность для послеоперационного периода оперируемых» [8, 85–86].

Кваліфікована підготовка лікарів до певних видів спеціалізованої допомоги, у тому числі, а вірніше, перш за все, до хірургічної допомоги, почала здійснюватися з 90-х рр., коли земські лікарі стали систематично їздити в наукові відрядження в університетські клініки: «Каждый земский врач, отправляясь в командировку с научной целью, считает необходимым, прежде всего, пополнить свои знания и до некоторой степени специализироваться именно в хирургии, в широком смысле слова» [9, 41–42]. Така практика наукових відряджень поступово розповсюдилася в усіх повітах і стала звичним явищем. Земські лікарі вдосконалювались як у вітчизняних чи іноземних університетських клініках, так і у великих міських лікарнях.

Завдяки цьому, а також облаштуванню лікарень операційними кімнатами, хірургічна допомога поширилась на багато сільських лікарських дільниць: «Хирургическая помощь в земско-медицинской деятельности имеет такое огромное значение в смысле наглядной, очевидной для населения, пользы и в смысле привлечения его в амбулатории и больницы, что врачи давно уже обратили на нее свое особенное внимание и стремятся, по возможности, к расширению ее» [9, 41]. Відомий земський лікар І. Юцевич про хірургічну діяльність говорив, що вона, «в силу своей демонстративности, поднимает авторитет врача, возвышая в глазах населения деятельность последнего над фельдшерскою. Без хирургической деятельности земский врач не мог бы бороться с фельдшеризмом» [10, 89]. Надаючи велике значення лікарській хірургічній діяльності, XIII (1895 р.) Херсонський губернський з'їзд лікарів постановив, що, «при замещении должности земского врача, заведующего более крупным земским лечебным заведением, при всех равных прочих условиях, предпочтение должно быть отдаваемо лицу с практической хирургической подготовкой» [11, IV].

Значного розвитку хірургічна практика набула в Єлисаветградському повіті. При ювілейному вшануванні земського лікаря І. Веккера було сказано, що він за 25 років служби в повіті зробив біля 12 тис. операцій і «этот хирургический материал лечебницы мог бы составить честь любой университетской хирургической клинике» [12, 141]. У 1898 р. на засіданнях земських лікарів Єлисаветградського повіту було вказано на велике науково-медичне значення зібраного багаторічного повітового статистичного матеріалу з хірургічної діяльності, підняті питання розробки програм хірургічної звітності лікарів, форм реєстрації хірургічної роботи, розробки номенклатури хірургічної допомоги [13, 197]. Так, в Одеському повіті 1895 р. земські дільничні лікарі зареєстрували 5286 хірургічних захворювань, що склало 16,2% від усіх захворювань селян. У цій групі на першому місці знаходилися захворювання зубів, на другому – хвороби шкіри та підшкірної клітковини, на третьому – травматичні ушкодження [9, 42].

Земські лікарі прагнули мати добре облаштовані дільничні лікарні, перш за все, для хірургічної діяльності. Втім, досвід показував, що операційна допомога у широких обсягах можлива і не в стаціонарних умовах лікарень. Земський лікар П. Волохов на XIII губернському з'їзді говорив, «что развитие хирургической помощи не находится в зависимости от больниц; напротив, – где сильно развиты амбулатории, там заметнее проявляется и хирургическая деятельность». Він наводив дані про хірургічну діяльність земських лікарів Єлисаветградського повіту за 1894 р.: «на общее число оперативных пособий равное 6572 на стационарных больных собственно больниц приходится 7,3%, на приемные покои – 4,5% и на амбулаторно-поликлинических больных – 3,3%, остальное число оперативных пособий оказано амбулаторно, именно: 37% при больницах и 47% при приемных покоях» [14, 568–569].

У цей час хірургічна допомога в усіх повітах губернії не менше як на 2/3 надавалася хворим в амбулаторних умовах. Так, в Єлисаветградському повіті амбулаторна хірургічна допомога надавалась 84% хворих, в Олександрійському – 75%, в Одеському – 74,19%, в Херсонському – 74% (відповідно стаціонарна хірургічна допомога в цих повітах складала 16%, 25%, 25,81% і 26%). А в двох повітах, Ананьївському і Тираспольському, операційні втручання в умовах лікарняного стаціонару здійснювалися зовсім у незначних обсягах – 5,3% і 7,6%, відповідно, решта хірургічної допомоги була амбулаторною [14, 570]. Однак з розвитком лікарняного будівництва кількість операцій (переважно складних) в умовах стаціонару збільшувалася. В Олександрійському повіті великого значення надавали госпітальній хірургічній допомозі: «Наиболее важную роль, конечно, играет хирургическая деятельность на стационарных больных, так как, в общем, в лечебных заведениях хирургическое пособие носит более серьезный характер, чем амбулаторное» [15, 6].

Стан хірургічної допомоги земських лікарів Єлисаветградського повіту детально проаналізував дільничний лікар Г. Ребрина. З проведених у дільничних лікарнях за 1897 р. 1002 операцій, на долю спеціальних операцій приходилося 18,54%, тоді як операції системної хірургічної допомоги складали 81,46%. Наслідками цих оперативних втручань були 96,5% виздоровлень і тільки 3,5% смертей, за надзвичайно тяжких випадків. Г. Ребрина вважав, що обсяги хірургічної допомоги земських лікарів могли бути більшими, але їм заважали відсутність сталої системи підвищення кваліфікації, через недостатні наукові відрядження дільничних лікарів, постійне перевантаження лікарів різними хворими, незадовільні умови влаштування більшості лікарень [2]. У рецензії на цю роботу, опублікованій у всеросійському журналі «Врач», сказано, що «автор нарисовал полную, всесторонне освещенную картину хирургической деятельности в уезде», якою земство «имеет полное право гордиться», тому «труд доктора Ребрины, несомненно, заслуживает внимания, как литературный памятник состояния и успехов земской медицины» [16, 1509].

Відомим земським хірургом був дільничний лікар Єлисаветградського повіту О. Юцевич. За рік він робив сотні операцій, найчастіше на очах (видалення катаракт) і в черевній порожнині (на шлунково-кишковому тракті). Він брав активну участь у всеросійських Пироговських і з'їздах хірургів, де мав велику повагу серед колег і часто з успіхом робив доповіді. На VIII (1902 р.) Пироговському з'їзді О. Юцевич говорив: «Хирургическая деятельность должна считаться самой важной и необходимой для каждого земского врача. Многие отделы хирургии обязательны для всех без исключения, напр., глазные операции. Где развита

хирургия, там растет и амбулатория и развиваются все другие стороны участковой деятельности врача; поэтому никоим образом нельзя ставить в зависимость развитие земской хирургии от сочувствия к ней врача. Но существуют и такие хирургические заболевания, лечение которых непосильно каждому врачу и в любой лечебнице; для таких больных следовало бы иметь специальные больницы» [17, 956]. На V (1904 р.) всеросійському з'їзді хірургів він був обраний помічником головуючого як широко відомий в країні визначний представник земської хірургії.

Поступово земська хірургічна допомога в усіх повітах інтенсивно збільшувалася кількісно та вдосконалювалась якісно. До загального наркозу додалось і місцеве знеболювання, що значно розширило можливості дільничної хірургічної допомоги.

У Херсонському повіті за 1913 р. тільки невеликих амбулаторних операцій було зроблено 8584. У структурі хірургічної допомоги в тих дільницях, де вона здійснювалась у значних обсягах, і в тих дільницях, де її було відносно мало спостерігались однакові тенденції: найбільше операцій зроблено з видалення зубів, на шкірі та підшкірній тканині; найменше операцій було з вправляння вивихів та накладання нерухомих пов'язок. Всього у повіті 1913 р. функціонували 29 сільських лікарських дільниць, де хірургічним хворим лікарі зробили досить багато невеликих операцій (8584), але кількість таких операцій у різних дільницях значно відрізнялася, що говорило про суттєвий потенціал збільшення земської хірургічної допомоги. Земський лікар В. Волков у «Обзоре хирургических пособий по Херсонскому уезду за 1911 год» про особливості такої допомоги говорив: «земская хирургия имеет свои отличительные черты, ставящие ее в особенные условия существования и развития: близость к населению, работа в гуще жизни, на глазах у всех, в обстановке деревенской тишины и бедности населения» [18, 130].

Отже, серед спеціальних видів земської медичної допомоги Херсонської губ. значне місце займала саме хірургічна допомога. Вона у багатьох випадках з успіхом здійснювалася в примітивних сільських умовах лікарняного стаціонару та амбулаторії. Адже земські лікарі вважали обов'язком, перш за все, займатися хірургічною діяльністю. Багато з них у цьому досягли таких обсягів і успіхів, про які видатний діяч громадської медицини, перший Херсонський губернський санітарний лікар М. Уваров у свій час сказав: «Мы видим на многочисленных примерах земской медицины, в том числе и нашей губернии, что иногда и в лачуге, и в глухой местности развивается работа земского врача, с успехом могущая поспорить с работой всей нашей губернской больницы» [19, 10]. Не дивлячись на труднощі, у повітах більшість лікарів активно займалися хірургічною діяльністю, найбільше серед них за земський період виділялися: в Олександрійському повіті Успенський – учень видатного вченого професора В. Караваєва, Г. Сокальський – рекомендований земству медичним факультетом Київського університету; в Єлисаветградському – І. Веккер, О. Юцевич, Г. Ребрина; Ананьївському – П. Волохов; Херсонському – В. Гиндін, Г. Гукович та ін. Саме така діяльність дільничних лікарів і склала славу земської медицини взагалі й особливо Херсонської губ., де вона вважалася однією з найкращих у країні.

1. *Мирский М.Б. История медицины и хирургии: Уч. пос. – М., 2010.*
2. *Ребрина Г.К. Статистический очерк земской хирургии. Хирургическая деятельность земских врачей Елисаветградского уезда за 1897 г. – Херсон, 1900.*
3. *Братусь В. Становлення і розвиток хірургії в Україні // Агапіт. – 1998. – № 9–10.*
4. *Отчет по Херсонским богоугодным заведениям // Сборник Херсонского Земства (далі – СХЗ). – 1871. – № 11.*
5. *Отчет Херсонской губернской земской больницы за 1900 год // СХЗ. – 1902. – № 2.*
6. *Ведомость больницам Херсонской губернии // СХЗ. – 1871. – № 12.*
7. *О санитарно-врачебной части в губернии // СХЗ. – 1872. – № 7.*
8. *Корчак-Чепурковский А.В. Отчет о состоянии врачебной помощи и народного здоровья в Херсонском уезде за 1889 г. – Херсон, 1890.*
9. *Улыбышев А.И. К вопросу о хирургической заболеваемости и помощи в Одесском уезде // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1897. – № 2.*
10. *Протокол съезда земских врачей Елисаветградского уезда // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1892. – № 8.*
11. *Постановления XIII съезда врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии, 10–18 октября 1895 г. // XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне: Доклады, отчеты о заседаниях и пр. – Вып. II. – Херсон, 1897.*
12. *Тезяков Н.И. Краткий исторический очерк земской медицины в Елисаветградском уезде в связи с деятельностью д-ра И.А. Веккера // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1896. – № 3.*
13. *Кмита И.Ф. Несколько слов о затруднениях, встречаемых при составлении хирургического отчета по уезду и об одной из мер к их устранению в будущем // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1901. – № 16.*
14. *Волохов П.П. Больничное дело и призрение хроников // XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне. – Вып. I. – Херсон, 1896.*
15. *Востриков П.Е. Хирургическая деятельность земских лечебных учреждений Александрийского уезда в 1894 г. // XIII съезд врачей... – Вып. II. – Херсон, 1897.*
16. *Рецензии // Врач. – 1900. – № 49.*
17. *VIII Пироговский Съезд. Отдел земской и городской медицины // Русский Врач. – 1902. – № 25.*
18. *Цит. за: Бучакчийский А.Д. О постановке хирургической, глазной и других видов специальной помощи в губернии в участковой медицине и желательных изменениях в ней // Врачебно-санитарная хроника Таврической губернии. – 1914. – № 2.*
19. *Уваров М. Что делать с губернскою больницею? // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1892. – № 4.*

Yermilov V.S. Surgical care as the component of Kherson zemstvo medicine. In the article is highlighted the state of surgical care for rural population as the component in composition of Kherson province Zemstvo medicine in the second half of the XIX – the early XX c.

Key words: surgical care, Zemstvo medicine, rural population, Kherson province.

Т. Ю. Герасимов

САНІТАРНІ ПРОБЛЕМИ МІСТ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1914–1917 рр.

У статті висвітлено санітарне становище волинських міст у період Першої світової війни. Розглянуто заходи цивільної та військової влади щодо його покращення.

***Ключові слова**: санітарія, Перша світова війна, міста, Волинська губернія, повсякденність.*

Підтримання міста в належному санітарному стані, зазвичай, є одним із першорядних завдань діяльності міських органів влади, а тому посідає вагоме місце в їхніх щорічних видатках. Насамперед, це пояснюється тим, що занедбана санітарія призводить до підви-

щення епідемічних ризиків. Чистота вулиць і площ, своєю чергою, виступає в ролі індикатора розвиненості міського благоустрою та культури городян. Роль санітарії неабияк зростає в період природних чи воєнно-політичних катаклізмів, унаслідок яких постраждале населення опиняється перед високою ймовірністю загибелі від низки хвороб. Таким чином, у санітарному відношенні серпень 1914 р. для українських міст не віщував нічого доброго. Зокрема це стосується Волинської губ. – регіону, що особливо сильно відчув на собі весь тягар Першої світової війни.

Загалом проблема санітарного стану волинських міст у 1914–1917 рр. у радянській та сучасній українській історичній науці згадується досить часто. Так, у збірнику документів, присвяченому 700-й річниці м. Рівного (1983 р.) було надруковано фрагмент із нарису відомого американського комуніста Дж. Ріда – «Оптимістичне паломництво», в якому описано жахливий антисанітарний стан центральної міської вулиці (1916 р.) [1]. Певну увагу зазначеній проблемі приділяли історики доби незалежної України. Серед них варто виокремити праці О. Соловйова [2], П. Савчука [3] та В. Денисюка [4]. Однак у названих дослідженнях санітарний стан міст Волинської губ. висвітлено опосередковано. При цьому варто зауважити, що в обласних архівних фондах міських управлінь Житомира, Луцька та Дубно питанням санітарії відведено чимало місця. З огляду на очевидну актуальність, санітарні проблеми волинських міст були предметом зацікавленості для тогочасних газет та військової влади. Останнє підтверджується документами Центрального державного історичного архіву України (м. Київ). Мета нашої статті полягає в дослідженні санітарного стану міст Волинської губ. Як важливого аспекту міської повсякденності періоду Першої світової війни.

Вступ Російської імперії у війну 1 серпня 1914 р. докорінно змінив характер міського життя Волинської губ. Міста стали транзитом для величезної кількості мобілізованих військових царської армії, австрійських полонених та біженців, а також місцем розташування шпиталів для поранених. У пресі недаремно наголошували на негайній необхідності покращення санітарного стану, оскільки, як тоді зазначалося, «усілякого роду інфекційні захворювання, що приймали характер епідемій, є самими звичайними супутниками війни» [5, 2]. Тому вже на початку війни санітарними справами міст активно почала цікавитися держава. 23 серпня 1914 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор Ф. Трепов видав обов'язкову постанову про зобов'язання приватних власників житлової нерухомості, а також казенних, земських, міських та громадських закладів утримувати себе в чистоті. Зокрема суворо заборонялося розкидати гній, виливати нечистоти та помиї, брудні води фабричного виробництва на вулиці, площі, в джерела, яри, канави, річки та інші місця, крім спеціальних місць, визначених владою. Крім того, вимагалося, щоб у кожній садибі були встановлені ящики чи ями для зберігання твердих та рідких відходів, які підлягали періодичному очищенню. За невиконання постанови передбачалося покарання у вигляді штрафу до 3 тис. руб. або ув'язнення до 3-х місяців [6, 45].

Враховуючи те, що санітарний стан багатьох міст був далеким від ідеалу й під мирним небом, зазначена постанова видається досить доречною. В Дубно, наприклад, влітку 1914 р. у жахливому становищі перебувала площа навпроти ратушної будівлі. Інакше й не могло бути, оскільки її очищення покладалося на самого лише сторожа. Керуючись наказом волинського губернатора, відданий для реалізації обов'язкової постанови Ф. Трепова, дубенська міська влада поклала утримання та очищення площі на власників ратушної будівлі. Останніх також зобов'язали найняти постійного двірника для тримання їхнього подвір'я в чистоті, позаяк, воно, як виявилося, перебувало в антисанітарному стані. Нарешті, можновладці Дубно відреагували й на підмітання місцевими мешканцями вулиць у довільний час, внаслідок чого з'явилися незручності для публіки. Підмітати було дозволено лише до 7:00. Згідно рекомендації губернатора, в місті також необхідно було створити санітарні попечительства [7, 346].

У жовтні того року 11 таких попечительств заснували у волинському губернському центрі – Житомирі [8, 3]. Проте, й після того рівень санітарного добробуту міста жодним чином не відповідав його високому статусу. Всі зусилля місцевої влади й активної громадськості щодо покращення міської санітарії нівелювалися обмеженими фінансовими ресурсами та низьким рівнем культури населення. Куди може бути красномовніший факт жахливого антисанітарного стану садиби, що належала одному з житомирських лікарів (січень 1915 р.) [9, 3].

Роботи для покращення міської санітарії Житомира було більш, ніж удосталь. Частина міста, розташована на низинній місцевості, поблизу р. Тетерів, потребувала дренажу, через що більшість тамтешніх садиб страждали від сирості. Навесні 1915 р. одна з них фактично опинилася в суцільному болоті. Ще однією старою санітарною проблемою Житомира була відсутність каналізації, що, за твердженням сучасників, відчувалося на кожному кроці. Деякі ділянки в місті являли собою справжні клоаки. Ситуація значно погіршувалася стрімким збільшенням міської людності. Станом на 1915 р. кількість населення Житомира становила 144 тис. осіб, з яких лише 90 тис. були корінними мешканцями [10, 3]. За таких умов, нікого вже не дивували асенізаційні обози, що роз'їжджали містом посеред дня. Радикальне поліпшення санітарії вимагало 2 млн. руб., але таких коштів міський бюджет не мав [11, 6–8].

Загалом березень 1915 р. характеризувався загостренням санітарної ситуації в містах Західної Волині. Наближеність до театру воєнних дій призводила до безперервного руху російських військ до Галичини й назад, що у весняну пору підвищувало епідемічну небезпеку. Покращення санітарного стану стало наріжним питанням. У Дубно, наприклад, очищення відхожих місць та помийних ям майже не здійснювалося через відсутність асенізаційного обозу. Хоча на його створення потребувалося відносно небагато – 5 тис. руб., міська влада вирішила клопотати асигнування в губернатора [12, 72б].

Тоді ж із великими санітарними проблемами стикнувся Луцьк. Так, при місцевих єврейських молитовних будинках та синагогах усе навколо було забруднено нечистотами, оскільки не було відхожих місць. Окрім того, городян насторожувала надмірна перевантаженість земської та єврейської лікарень, що насамперед обслуговували поранених воїнів. У разі появи масових епідемічних захворювань, лучан просто не було б де лікувати [13, 2зв.,11]. Влітку забруднення Луцька посилилося через зростання інтенсивності руху російських військових частин. Тримати місто в бодай мінімальній чистоті стало неможливим. Більше того вояки здійснювали забій худоби для своїх потреб прямо на місцях стоянок обозів та транспортних засобів. Нерідко всі відходи залишалися на поверхні землі. В липні 1915 р. через нестачу робочих рук міська влада просила у волинського губернатора залучити до очищення міста арештантів з місцевої в'язниці [13, 44зв.].

Після тяжких поразок російської армії влітку 1915 р., частина західноволинських міст опинилася під владою Австро-Угорщини. Очевидно, для австрійців поняття «чистоти» не було голослівним. У Володимир-Волинську були негайно ліквідовані вогнища антисанітарії, розчищено р. Смог. У Луцьку окупаційна влада впорядкувала громадську криницю та викопала дві нові, відкрила лазню. На вимогу нових властей, вулиці набули охайного вигляду [2, 114–115]. Щоправда разючим контрастом виглядали забруднене приміщення луцької міської управи, розміщеної в замку Любарта, в якій австрійці влаштували стайню [14, 25] та небажання останніх очищувати місцеві вигрібні ями [15, 55]. В захопленому Дубно за санітарним порядком пильно стежив комендант Шпринфельд. За найменші порушення мешканцями вимог гігієни та санітарії їх нещадно карали. Був навіть випадок, коли названий обер-лейтенант примусив відому в місті жінку вилизати вилиті нею на вулицю помиї [16, 3].

Водночас санітарні проблеми неокупованої частини західної Волині продовжували загострюватися. З тієї причини в жовтні 1915 р. у Старокостянтинові спостерігалися масові інфекційні захворювання. Деякі райони міста рясніли глибокими калюжами та канавами, що ніколи не висихали й слугували місцем звалищ, відходів та виділень хворих [13, 57зв.]. У перші місяці 1916 р. трагікомічного характеру набула ситуація в Новоград-Волинському, засвідчена доповідями двох ротмістрів начальнику Волинського губернського жандармському управління. Перший у жахливому антисанітарному стані міста звинувачував місцевих євреїв, які, начебто, таким чином хотіли позбутися військового гарнізону. Інший запевняв начальство, що «Новоград-Волинський у санітарному відношенні ніколи не відрізнявся чистотою, особливо на глухих вулицях серед єврейського населення, де ці обивателі виливають на вулицю всі нечистоти» [17, 110,112]. Негативними враженнями від перебування в Рівному ділився й Дж. Рід: «Центральна шосейна вулиця була захаращена смердючими покидьками серед в'язких калюж, які розбризкувалися при кожному проїзді візників. Навкруги дзижчали хмари вгодованих мух» [1, 43].

Після відвоювання російськими військами в червні 1916 р. волинських міст, постала нагальна потреба у відновленні пошкодженої, внаслідок бойових дій, міської інфраструктури. Скрізь панувала жахлива антисанітарія. В Дубно, наприклад, були відсутні перевізні засоби та асенізатори, спроможні очистити переповнені вигрібні ями. Негативно позначався на чистоті міста постійний рух військових транспортів [18, 7,10]. Восени за очищення Луцька активно взялася російська військова влада, встановивши для місцевого населення суворі вимоги щодо виконання санітарних правил. Військовий комендант притягував до адміністративної відповідальності багатьох луцьких домовласників [2, 15]. У січні 1917 р., через епідемію висипного тифу, цивільних лучан зобов'язали двічі на місяць відвідувати лазні. З метою контролю, кожному видавали банну картку, в якій адміністрація лазні робила відмітки про відвідування. Митися та дезінфікувати одяг можна було безкоштовно. Невиконання наказу каралося штрафом до 3 тис. руб. або ув'язненням на 3 місяці. Тоді ж були встановлені окремі санітарно-гігієнічні правила для луцьких перукарів [19, 4, 12].

Отже, період 1914–1917 рр. негативно позначився на санітарному стані волинських міст, ставши для них ключовою проблемою. Заходи центральної та місцевої влади щодо покращення міської санітарії, за умов підвищеної під час війни епідемічної небезпеки, мали лише тимчасовий ефект, оскільки радикальні якісні зрушення в цій справі потребували значних фінансових вливань та не могли бути здійснені через близькість фронту, а тим більше – безпосереднє перебування в зоні бойових дій.

1. *Ровно 700 лет. 1283–1983: Сб. док. и мат. – К., 1983.*
2. *Соловйов О. Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2000. – № 1.*
3. *Савчук П. Дубно напередодні і на початку Першої світової війни // Щит і меч землі Дубенської: воєнна історія краю: Мат. Міжн. наук. конф. – Дубно, 2014.*
4. *Денисюк В. Місцеве самоуправління в Луцьку під час Першої світової війни // Щит і меч землі Дубенської...*
5. *Vivat. Война и санитария // Южная копейка. – 1914. – 26 октября.*
6. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 246.*
7. *Держархів Рівненської обл. (далі – ДАРО). – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 12.*
8. *Санитарные попечительства // Жизнь Волыни. – 1914. – 8 октября.*
9. *К созданию в Житомире курорта // Жизнь Волыни. – 1915. – 17 января.*
10. *Население г. Житомира и его ежедневная потребность // Жизнь Волыни. – 1915. – 11 октября.*
11. *Держархів Житомирської обл. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1267.*
12. *ДАРО. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 13.*
13. *Держархів Волинської обл. (далі – ДАВО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1461.*
14. *ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1584.*
15. *ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1287.*
16. *В Дубно // Жизнь Волыни. – 1916. – 4 июня.*
17. *ЦДІАК. – Ф. 1335. – Оп. 3. – Спр. 200.*
18. *ДАРО. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 14.*
19. *ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1570.*

Gerasymov T.Y. Sanitary Problems of Volyn Province Towns in the 1914–1917th's. The sanitary situation in Volyn towns during the World War I is elucidated. The civil and military power measures aimed on improving the situation are considered.

Key words: sanitation, the World War I, towns, Volyn province, daily life.

Т. О. Матвієнко

ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА НА ВИБОРАХ ДО ПОВІТОВИХ ЗЕМСТВ В УКРАЇНІ ВОСЕНИ 1917 р.

Аналізується діяльність політичних партій і селянської громадськості на виборах до повітових земств восени 1917 р. Визначаються політичні сили, які отримали перевагу на виборах гласних.

***Ключові слова**: повітове земство, гласні, повітові зібрання, вибори, соціал-революціонери, кадети.*

Важливе завдання на сучасному етапі незалежності України – це формування системи органів місцевого самоврядування. Питання про вибори до цих органів є актуальним і тепер, оскільки відіграє помітну роль у політичному житті країни. Демократичні вибори в органи місцевого самоврядування визначаються рівнем розвитку різних політичних сил та інтересами соціальних груп. Тому важливою є потреба вивчення першого досвіду проведення демократичної виборчої кампанії в Україні. Зокрема значний інтерес у цьому сенсі становить період Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918), коли, після повалення російського самодержавства, відбувся бурхливий процес проведення виборів до земств на принципах демократизації.

Попри суспільно-політичну і практичну актуальність проблеми становлення повітових земств як демократичних самоуправних інституцій періоду Центральної Ради, вона залишається мало вивченою. Хоча значний

інтерес до земств був засвідчений уже в працях безпосередніх учасників революційних подій 1917–1918 рр. У цьому контексті привертають увагу роботи колишнього міністра Центральної Ради П. Христюка, дослідника земства Б. Веселовського, громадського і політичного діяча, секретаря Малої ради В. Бойка, члена Київського губернського виконавчого комітету В. Короліва.

Зі встановленням радянської влади, в історіографії закріпилася ленінська оцінка земства, як буржуазного за змістом і безперспективного в умовах революції органу. Проте, окремі дослідники і в радянський період не обходили увагою проблеми політичної боротьби при формування органів місцевого самоврядування після «лютневої революції». Серед них варто виділити роботи Ю. Терещенка, Ю. Гамрецького, Б. Бабія й А. Сенцова. Зі здобуттям незалежності України, дослідження періоду української революції 1917 р опинилося серед пріоритетних. На сьогодні існує ряд фундаментальних видань, присвячених першому її етапу, зокрема праці С. Кульчицького, В. Солдатенка, В. Верстюка, Ф. Турченка та ін. Хоча роль і місце повітових земств у структурі інститутів влади і Тимчасового уряду, і Української Центральної Ради в цих роботах висвітлено недостатньо повно.

Предметом окремого дослідження ці питання стали в роботах В. Старцева [1], С. Вайровської [2], А. Захарчука [3], Т. Іріоглу [4], І. Гуцалюк [5], Т. Винцковського [6]. Особливої уваги заслуговують дослідження Г. Герасименка – «Земське самоуправління в Росії» [7], І. Верховцевої – «Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.)» [8], В. Гвоздика – «Земства України в умовах революційних потрясінь 1917 р.» [9], О. Сараєвої – «Повітові земства Донбасу: взаємодія з владними структурами і суспільством» [10], В. Стецюка – «Земства Правобережної України в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр.» [11]. Однак політична боротьба на виборах до повітових земств висвітлена в них неповністю. У зв'язку з цим, автор ставить за мету проаналізувати хід виборчої кампанії до повітових земств в Україні восени 1917 р. і визначити політичні сили, які вели активну політичну боротьбу за місця в них.

Порядок проведення виборів повітових земських гласних визначався законом Тимчасового уряду від 21 травня 1917 р. «Про здійснення виборів губернських і повітових земських гласних» [12]. Ним проголошувалося всезагальне, рівне, таємне, пряме виборче право. До виборів допускалися особи обох статей, всіх національностей і віросповідань, котрі досягли двадцятирічного віку. Військовослужбовці могли брати участь у виборах на загальних правах. Позбавлялися права участі в виборах особи, визнані божевільними або глухонімими, чернецтво, засуджені [13, 33]. Списки осіб, котрі мали право брати участь у виборах волосних гласних, які проводилися раніше, слугували першим варіантом списку для повітових виборів [14, 29]. Ця обставина, як зазначав дослідник земської реформи Г. Герасименко, знімала складну проблему складання списків виборців [7, 153]. При виборах гласних до повітового земства застосовувалася тільки пропорційна система голосування. Повітові земські зібрання формувались із гласних від сільської місцевості і від мешканців міст. Згідно з законом, кількість обраних повітових земських гласних встановлювалася пропорційно кількості населення в кожному з повітів.

У боротьбі за виборців брали участь різні політичні сили і громадські об'єднання. Їх різноманітність визначалась тим, що, згідно закону від 21 травня 1917 р., будь-яка група виборців більше 10 осіб мала право подати свій кандидатський список. До чого це призвело видно на прикладі Гадяцького повіту, Полтавської губ., де на виборах до повітового земства конкурували наступні списки: № 1 – від партії народної свободи, № 2 – від Гадяцької єврейської общини, № 3 – від демократичної партії м. Гадяча, № 4 – від Гадяцької ради робочих депутатів, № 5 – від трудового кооперативу, № 6 – від союзу службовців Гадяцького повітового земства і солдат Гадяцького гарнізону [15]. Така строката картина суб'єктів виборів до повітового земства була характерна і для інших регіонів України.

Вибори супроводжувалися гострою партійною боротьбою за місця в повітові земські зібрання. Найбільшу активність в ній виявили соціалісти-революціонери. Під їх впливом перебували малоземельні та безземельні селяни, які прагнули перерозподілу землі на свою користь. В ході передвиборчої боротьби за земства, есери нерідко блокувалися з іншими партіями соціалістичної спрямованості, радами селянських, робітничих і солдатських депутатів, виставляючи спільні списки кандидатів у гласні повітових земств. Наприклад, у волостях Куп'янського повіту, Харківської губ. були «виставлені списки № 1 – об'єднаних демократичних організацій Ради селянських, робочих і солдатських депутатів і партій соціал-революціонерів і соціал-демократів» [16].

Активність виборчої кампанії об'єднаних соціалістів можна прослідкувати за виборчими матеріалами газет, листівок, брошур. Орган Куп'янського повітового громадського комітету Харківської губ. «Голос народа» присвятив не один випуск агітації за соціалістів. 11 жовтня 1917 р. газета надрукувала звернення соціалістичних партій до виборців повіту, в якому говорилося: «Партії соціалістів, у яких є вироблені програми з усіх питань земського і державного життя, йдуть на допомогу робочому селянству в поповненні своїми робітниками і складанні разом з селянами спільних списків кандидатів в гласні повітового земства. Партії прагнуть, щоб земство було в надійних руках. Всі об'єднані селянські і соціалістичні списки знаходяться під № 1. Селяни, солдати і робочі, ваш список №1 в день виборів, пишіть на виборчих записках тільки № 1» [17].

Паралельно з соціалістичним блоком у політичній боротьбі на виборах брала участь Українська селянська спілка, кандидатські списки якої були представлені майже в кожному повіті. З ініціативи українських есерів, вона остаточно сформувалась на І Всеукраїнському селянському з'їзді, який проходив 28 травня – 2 червня 1917 р. Таким чином, утворилися місцеві осередки альтернативні Всеросійському селянському союзу. Однак Селянський союз в деяких губерніях виставляв свої списки (куди входила переважно інтелігенція). Майже однакові назви суб'єктів виборчого процесу зумовлювали плутанину серед виборців. Так, у с. Іванівка Олександрівського повіту, Катеринославської губ. 31 жовтня 1917 р. на виборах до повітового земства «селяни показали себе зовсім не організованими і байдужими. Селянська спілка виставила своїх членів, а Селянський союз – своїх. На щастя, у Іванівської волості жодна партія списків не висунула» [18]. Майже на всіх з'їздах Селянські спілки приймали рішення про висунення кандидатів у гласні повітового земства. Наприклад, повітовий з'їзд Ставищської Селянської спілки Таращанського повіту, Київської губ. 27 серпня 1917 р. ухвалив «взяти участь у виборах до повітових народних рад, які будуть міцним ґрунтом для заснування автономії України і виставити список своїх кандидатів» [19].

Конституційно-демократична партія (кадети) також була представлена на повітових земських виборах, але її активність на них була незначною. Пояснюється це тим, що кадетські гасла війни до переможного кінця втратили актуальність. Також кадети у своїх програмах не містили вимог автономного устрою України. Вони визнали достатнім «надання органам місцевого самоврядування права провінційної автономії, тобто можливості подання спільних клопотань з питань їх компетенції до центральних установ та видання нормативних актів у сферах господарської та культурної діяльності» [20]. Кадети, як і есери, пам'ятаючи про вибори до Установчих зборів, прагнули виставляти свої виборчі списки і на земських виборах. У Валках Харківської губ. був виставлений список партії народної свободи і союзу торгово-промисловців. Список був представлений чотирма кандидатами: Д. Максименко – інспектор народних училищ, гласний міської думи, голова валківського комітету партії народної свободи; Я. Синявський – селянин, гласний міської думи; І. Бреславець – гласний міської думи та повітового земського зібрання; В. Яновський – Валківський міський голова, гласний повітового земського зібрання, голова міського продовольчого комітету, які закликали обирати в земські гласні «випробуваних в громадських справах робітників» [21].

Політично активною на виборах у повітове земське самоврядування виявила себе інтелігенція. Свої кандидатські списки вона виставляла як окремо, так і в союзі з селянами. Зокрема у Валківському повіті, Харківської губ. конкурував список трудової інтелігенції під № 1, куди увійшли: «Евфімов Г. С. повітовий комісар, голова Валківсько споживчого товариства, вчитель реального училища; Шевченко В. К. гласний міської думи, редактор відомостей; Невінський А. А. агроном, секретар Валківського сільсько-господарського товариства; Гутник Т. А. голова Валківської повітової продовольчої управи, гласний міської думи, кооператор» [21]. У волостях цього ж повіту був виставлений список трудової групи селян і інтелігенції під № 1. У передвиборчій кампанії її представники закликали голосувати за список «трудової інтелігенції»: «Новому демократичному земству потрібні ідейні, інтелігентні робітники. Тільки гідних демократичному земству гласних повинні обрати громадяни – тому голосуйте за список трудової інтелігенції» – говорилося в її агітаційних програмах [21]. В політичній передвиборчій боротьбі за повітових земських гласних брали участь і заможні селяни, і землевласники. Тому у зверненні до громадян, хліборобів закликали «об'єднатися навколо програми хліборобів-власників, бо тільки в єдності сила виборів в повітові, губернські земства і Установчі збори» [22].

Таким чином, політична передвиборна боротьба за повітові земства почалася між різними політичними партіями і проходила в контексті боротьби за владу в країні напередодні Установчих зборів. В ході проведення виборів, перед українськими партіями постала дилема: або йти єдиним національним блоком або об'єднатися з іншими неукраїнськими соціалістичними партіями. Все ж гору взяв класовий принцип об'єднання з російськими соціалістами і громадськими організаціями. Такі блоки, як соціал-революціонери і соціал-демократи, соціалісти-революціонери і волосні ради селянських депутатів, українське товариство «Просвіта» і партія соціалістів-революціонерів, соціал-революціонери і російська соціал-демократична робітнича партія (меншовиків) боролися за місця у повітові земські збори. Активність селян на цих виборах була слабкою, а окремих списків від них було небагато. Організовано в передвиборній боротьбі показала себе інтелігенція, яка врахувала помилки колишніх волосних виборів.

1. *Старцев В.И. Внутренняя политика Временного Правительства первого состава. – Л., 1980.*
2. *Вайровская С.В. Земства и Советы в 1917–1918 гг. (по материалам Комикрая). – Сыктывкар, 1994.*
3. *Захарчук А.С. Державотворчі пошуки на Слобожанщині в контексті Української революції: політико-правовий аспект (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Суми, 2002. – 140 с.*
4. *Іріоглу Т.О. Формування органів державної влади та місцевого самоврядування Катеринославщини у березні-жовтні 1917 р. (за матеріалами періодичної преси) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2006. – Вип. XX.*
5. *Гуцалюк І.О. Українські національні органи влади на Волині (1917–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2013.*
6. *Вінцковский Т.С. Участь населення Херсонської губернії в організації та діяльності місцевих органів влади і управління Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Автореф. дис. ... к. і. н. – О., 2000.*
7. *Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. – М., 1990.*
8. *Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2004.*
9. *Гвоздик В.С. Земства України в умовах революційних потрясінь 1917 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXIX.*
10. *Сараєва О.В. Повітові земства Донбасу: взаємодія з владними структурами і суспільством: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2012.*
11. *Стецюк В.Б. Земства Правобережної України в період української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2009.*
12. *Постановления Временного Правительства о волостном земском управлении, о производстве выборов губернских и уездных земских гласных и наказ о производстве выборов волосных земских гласных // Вестник Временного правительства. – М, 1917.*
13. *Абрамов В. Земская избирательная система // Родина. – 1992. – № 11–12.*
14. *Постановления Временного Правительства о волостном земском управлении // Вестник Временного правительства. – М, 1917.*
15. *Газета Гадяцького земства. – 1917. – 5 жовтня.*
16. *Голос народа. – 1917. – 8 октября.*
17. *Голос народа. – 1917. – 11 октября.*
18. *Гвоздик В.С. Політична боротьба у Запорізькому регіоні у період національної революції (1917 – початок 1918 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXV.*
19. *Селянська думка. – 1917. – 9 вересня.*
20. *Щербіна Л. Ставлення кадетів до української державності в період Центральної Ради (березень-липень 1917 р.) // Схід. – 2004. – № 5.*
21. *Известия Валковского уездного общественного комитета. – 1917. – 8 октября.*
22. *Воззвание: граждане хлеборобы-собственники. – Константиноград, 1917.*

Matvienko Ò.Î. Political fight on the elections to county zemstvo's in Ukraine in the autumn of the 1917th. This article is about the activity of political parties and peasants' societies during the elections to the county zemstva in the autumn of the 1917th. Are identified the political forces which dominated during the elections.

Key words: zemstvo of county, county meetings, elections, social revolutionist, cadets.

Новітня історія України

С. О. Авхутська

УЧАСТЬ РЕЄСТРОВОГО ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА У ВІЙНІ ПРОТИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ РОСІЇ (грудень 1917 — січень 1918 рр.)

Стаття присвячена участі Вільного козацтва у військово-політичному конфлікті Української Центральної Ради з більшовицькою Росією в грудні 1917 – січні 1918 рр. З'ясовано, що на першому етапі війни добровольчі вільнокозацькі формування захищали важливі залізничні вузли та брали участь у ліквідації повстань у містах проти українського уряду. Незважаючи на затвердження проекту створення Реєстрового Вільного козацтва, урядові рішення щодо ефективного використання потенціалу козацтва для захисту державності України були запізнілими.

Ключові слова: *Реєстрове Вільне козацтво, Українська Народна Республіка, військові добровольчі формування, Статут Вільного козацтва.*

Політично-державницькі прагнення українців, особливо періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., усвідомлюються сьогодні як консолідуючий чинник громадянського суспільства, а в реаліях українсько-російських відносин 2014–2015 рр. набувають особливого сенсу. Невід'ємною складовою історії Української революції є діяльність формувань Вільного козацтва, які за часів Центральної Ради в умовах хаосу та безладдя прийняли активну участь у збереженні спокою та наведенні правопорядку в країні. Створені в 1917 р., осередки Вільного козацтва насамперед переймалися проблемами відродження демократичних козацьких традицій, сповідували державницьку ідеологію, а основною метою вважали боротьбу за Соборну Незалежну Українську Державу.

Окремі аспекти вивчення проблеми вільнокозачого руху в Україні до 1991 р. розроблялися переважно дослідниками діаспори, зокрема, О. Бантиш-Каменським, Р. Борисом, О. Герусом, Д. Дорошенком, О. Доценком, А. Жуком та ін. [1–4]. У більшості ці автори були свідками або безпосередніми учасниками революційних подій, що значною мірою спричинило суб'єктивність досліджень. Після проголошення незалежності України, дослідження проблеми вільнокозачого руху набуло більш наукового характеру, завдяки збільшенню кількості наукових робіт та залученню нових архівних матеріалів. Досить ґрунтовно на сучасному етапі тематику вільнокозачого руху розроблено в працях Н. Барановської, В. Бондаренка, В. Верстюка, М. Кравчука, В. Лободаєва [5–6] та ін. Інтерес дослідників становлять передумови зародження осередків Вільного козацтва, їхнє ідейне спрямування, особливості організаційної структури, суспільно-політичні чинники, що впливали на вільнокозачий рух та територіальні особливості діяльності громад. Проте, актуальним аспектом дослідження залишається й визначення ролі воєнізованих формувань Вільного козацтва у боротьбі проти більшовицької Росії восени 1917 р. – взимку 1918 р. Метою цієї статті є аналіз основних напрямів діяльності загонів Реєстрового Вільного козацтва на першому етапі війни в грудні 1917 – січні 1918 рр., визначення участі та причин поразок вільнокозацьких формувань в обороні Києва та інших українських міст від більшовицької агресії.

4 грудня 1917 р. Раднарком оприлюднив «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». Визнаючи право всіх народів на незалежність, автори «Маніфесту» водночас заперечували право Української Центральної Ради (УЦР) представляти інтереси українців. Цілковито неприйнятні претензії Раднаркому УЦР рішуче відкинула, тому з 5 грудня почалося поступове розгортання більшовицької військової агресії на Україну, кульмінацією якої став січневий наступ радянських військ на Київ. Відсутність інституту постійної армії в концепції державотворення Центральної Ради вступила в протиріччя з потребою практичної організації захисту УНР. У стані руїни старої армії та не налагодження нових апаратів влади як у центрі, так і на місцях, швидка організація регулярного війська була справою нереальною, тому використання у війні добровольчих формувань стало б спробою виходу УЦР із кризового стану [4, 56–57].

В умовах наростання внутрішньої та зовнішньої більшовицької загрози, Вільне козацтво зайняло переважно антибільшовицьку позицію. 13 листопада 1917 р., ще за три тижні до початку війни, Генеральний секретаріат УЦР затвердив Статут Вільного козацтва [6, 394–399], що передбачав підпорядкування вільнокозачих організацій Генеральному секретарству внутрішніх справ. 4 грудня на засіданні Генерального секретаріату, після отримання більшовицького ультиматуму, генеральний секретар військових справ С. Петлюра запропонував ухвалити проект мобілізації Вільного козацтва на території України, який передбачав використання їхніх частин для підтримання безпеки і порядку в тилу [7, 498]. Утримання порядку в містах і на важливих залізничних станціях стало першочерговим завданням вільнокозачих загонів. Такий характер бойових завдань був зумовлений новими тактичними особливостями ведення «ешелонної» війни з обох сторін: за відсутності лінії фронту, передбачалося швидке просування невеликих мобільних військових частин в ешелонах по лініях залізниць углиб території противника. Хто із противників захопив залізничний вузол – той володів ситуацією на десятки кілометрів від залізниці [5, 114].

Першими вільнокозачими підрозділами, які здійснювали антибільшовицькі заклики, були осередки Київщини. Так, 3о грудня на селянському з'їзді Бердичівського повіту виступив повітовий отаман І. Ткаченко, наголосивши, що він не визнає влади більшовиків, а вважає вищим органом влади УЦР та Генеральний секретаріат. Постанови, в яких проголошувалася вірність українській владі, оприлюднили наприкінці листопада – в грудні 1917 р. й інші організовані курені та полки Вільного козацтва [6, 164]. Впродовж листопада-грудня 1917 р. сутички загонів вільних

козаків з червоногвардійськими підрозділами мали місце на Катеринославщині.

Антибільшовицькі заяви і заклики громад Вільного козацтва підштовхнули українських урядовців до рішень, що покладали на вільнокозачі загони більш відповідальні завдання. 14 грудня С. Петлюра видав наказ про створення відділу по оперативному завідуванню Вільним козацтвом у складі Генерального штабу [8, 26]. Також плани козачої мобілізації підтримало Генеральне секретарство внутрішніх справ, яке прийняло рішення про звільнення з запасних частин солдатів-українців для організації та інструктування Вільного козацтва волості. Керування реорганізацією та мобілізацією Вільного козацтва одразу двома урядовими структурами стримувало цей процес, тому логічним було прийняття Генеральним секретаріатом 18 грудня рішення повністю передати справу організації Вільного козацтва Генеральному секретарству військових справ [7, 282]. Оскільки на-прикінці грудня лідери УЦР убачали єдину силу у Вільному козацтві, яка могла врятувати їх та Україну, то 22 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат постановив передати відділ Вільного козацтва під порядкування військового секретарства. Відділ створив проект Закону про Реєстрове Вільне козацтво, відповідно до якого воно утримувалося державним коштом, у кожному повіті утворювалось дві сотні вільних козаків (одна піша – 200 козаків, інша кінна – 150 козаків). Піші козаки несли вартову службу на місцях і були ре-зервом на випадок яких-небудь заколотів, а кінні виконували роль мобільних підрозділів. Повітові сотні в межах кожної губернії об'єднувалися у дивізії, які підлягали безпосередньо секретаріату військових справ. Важливим моментом було те, що козацька старшина не обиралася, а призначалася вищим військовим керівництвом. Загальна маса сільського Вільного козацтва була резервом для реєстрового.

Таким чином, функції Вільного козацтва виходили за межі поліцейських та охоронних, що давно вже не влаштовувало вільних козаків. Фактично вони ставали частиною регулярної української армії, отримували платню та соціальні гарантії. 10 січня 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР, згідно з поданими документами, затвердила створення Реєстрового Вільного козацтва.

Провідну роль щодо охорони громадського порядку в Києві у листопаді 1917 р. почали відігравати вільнокозачі курені, утворені з робітничої молоді столичних підприємств. 18 листопада відбулися збори курінних та сотенних отаманів столиці. На зборах ухвалили об'єднати київські вільнокозачі підрозділи під керівництвом Ради Вільного козацтва робітників м. Києва, що мала працювати на основі статуту, затвердженого Генеральним секретаріатом [9, 261]. Головою Ради був обраний діяч Центральної Ради, член Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) Михайло Микитович Ковенко [10, 139]. Він був одним із найосвіченішиих вільнокозачих отаманів, освіту отримав в Альтенбурзькому технікумі (Німеччина) та Дармштадтському політехнічному інституті. З початком Першої світової війни був мобілізований, а в 1915–1916 рр. очолював технічне бюро комітету Союзу міст Південно-західного фронту [11, 204]. Під проводом керівного центру, київські курені Вільного козацтва були озброєні і почали централізовано використовуватися для підтримання громадського порядку та охорони українських державних структур. Згідно зі встановленим розпорядком, вони патрулювали вулиці міста, роззброювали більшовицькі загони, розганяли антиурядові маніфестації, проводили обшуки й арешти більшовицьких діячів тощо [9, 266]. Таким чином, головним бойовим завданням вільних козаків було попередження антиукраїнських повстань в місті.

В умовах наступу більшовицької армії, з метою оборони Києва, 20 грудня 1917 р. М. Порш, який замінив С. Петлюру на посаді військового міністра, видав наказ організувати в Києві 5-тисячний полк Вільного козацтва. Фактично мова йшла про загони найманих «вільних» козаків, тут вже не було й мови про козакофільську риторику, яка збуджувала національні почуття [6, 168]. До складу полку були включені 16 вже існуючих робітничих куренів [8, 25]. Швидко створити полк з достатньою кількістю вояків не вдалося, тому Рада Вільного козацтва звернулася до всіх рад селянських, солдатських, робітничих депутатів, працівників залізниць, пошти та телеграфу, з відозвою про вступ у лави робітничого Вільного козацтва. Незважаючи на проведені заходи, у січні 1918 р. до полку записалися лише 134 добровольці, переважно з робітничої, студентської й учнівської молоді, а загальна кількість полку, за різними підрахунками, становила 400–600 осіб.

Поясненням такої ситуації може бути те, що український соціалістичний уряд, навіть у період найгострішої військо-політичної кризи продовжував з недовірою ставитися до контрреволюційного селянства і покладався насамперед на робітничі вільнокозацькі загони. Варто відзначити, що й самі козаки іноді перевищували, надані їм українською владою, силові повноваження, нерідко вдаючись до злочинних дій. Крім того, М. Ковенко як особливий комендант м. Києва з 14 січня 1918 р. провів ряд превентивних антибільшовицьких заходів, здійснивши зокрема арешт кількох членів УЦР – лівих українських есерів, яких підозрювали у підривній діяльності на користь РНК РСФРР [12, 12]. Д. Дорошенко вважає, що М. Ковенко по суті «врятував ситуацію», попередивши можливий внутрішній заколот у самій Центральній Раді [3, 213]. Незважаючи на вищевикладене, саме Робітничий полк Вільного козацтва, що був найчисельнішим серед тих військових частин, які залишилися вірними УЦР, відіграв провідну роль у придушенні більшовицького повстання в Києві 16–22 січня 1918 р. Попри тимчасовий успіх, війська українського уряду в кінці січня 1918 р. змушені були, разом з вільнокозачими загонами, залишити столицю [13, 326].

Після створення маріонеткового українського пробільшовицького уряду в Харкові 11–12 грудня 1917 р., ускладнилося становище вільнокозачих організацій в південному регіоні України. Через захоплення більшовиками у середині грудня 15 станцій та початком боїв в Олександрівську, Катеринославі, Кривому Розі, було перервано зв'язок з Генеральною Радою Вільного козацтва в Білій Церкві. Важливість організації власного керівного центру на Півдні першим зрозуміло керівництво Одеської української військової ради Вільного козацтва. Канцелярська секція при раді 17 грудня оприлюднила «Відозву до вільнокозачих громад і організацій Одеської військової округи». У ній повідомлялося, що секція створена з метою об'єднання й організації вільнокозацьких громад. З цією метою відділ звертався до громад, із проханням надіслати анкети про їхній стан [5, 110].

Спробу створення Реєстрового Вільного козацтва на Півдні України було доручено полковнику Поплавку. Із січня 1918 р. на засіданні Генерального секретаріату генеральний секретар з харчових справ М. Ковалевський повідомив, що в Одеській окрузі формується добровольча українська армія, на потреби якої Генеральним секретарством продовольчих справ видано 100 тис.

крб. Однак заходи, профінансовані Генеральним секретаріатом, не були здійснені, оскільки 15 січня 1918 р. в Одесі почалися бої, які закінчилися відступом українських військ. Полковник Поплавок (за спогадами очевидців) перейшов на бік більшовиків [14,128].

На першому етапі війни УНР з радянською Росією (грудень 1917 – січень 1918 рр.) формування Вільного козацтва взяли участь у боротьбі з більшовицькими частинами у Києві, Харкові, Бахмачі, Конотопі, Кременчуці, Рівному, Катеринославі, Єлизаветграді, Олександрівську, Павлограді, Кривому Розі. Втім, незважаючи на героїзм, проявлений як вільними козаками, так і вояками інших українських підрозділів, війська Центральної Ради не продемонстрували у боротьбі із заколотниками достатнього рівня бойових здібностей і бої завершалися поразкою. Вільні козаки були слабко підготовлені до бойових сутичок, діяли не узгоджено, розрізнено і непрофесійно.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що, беручи до уваги цілком нові підходи до використання вільнокозачого руху (переведення їх у повне державне підпорядкування та забезпечення), які було визначено в проекті Реєстрового Вільного козацтва, варто було б сподіватися, що втілення його в життя могло мати суттєві якісні наслідки. Проте, урядові рішення були запізнілими і проект залишився лише на папері. Причини поразок вільнокозачих формувань під час війни та невдач вільнокозацького руху в цілому залишаються дискусійними та потребують подальшого вивчення.

1. *Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917–1918 рр. – Біла Церква, 1923.*
2. *Борис Р. Вільне козацтво. Ідея узброєного народу в 1917 р. в Україні. – Л., 1934.*
3. *Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007.*
4. *Жук А. Вільне козацтво // Український скиталець. – 1923. – Ч. 1.*
5. *Бондаренко В.Г. Історія новітніх запорожців: вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.). – Запоріжжя, 2010.*
6. *Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К., 2010.*
7. *Українська Центральна Рада: Док. і мат.: у 2 т. / Ред. кол: В. Смолій та ін. – К., 1996. – Т. 1.*
8. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВОУ), ф. 1076, оп. 1, спр. 1а.*
9. *ЦДАВОУ, ф. 811, оп. 1, спр. 1.*
10. *ЦДАВОУ, ф. 3293, оп. 1, спр. 1.*
11. *Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – К., 2007.*
12. *Химиця Н. Вільне козацтво у загальнонаціональній боротьбі за відновлення української державності періоду Центральної Ради // Проблеми гуманітарних наук: Зб. наук. пр. – Дрогобич, 2010. – Вип. 26.*
13. *Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К.; Л., 1996.*
14. *Гришко Г. 1917 рік в Одесі (Спомини з часів визвольних змагань) // Розбудова нації. – 1930. – № 5–6.*

Avkhutska S. Register Free Cossacks Participation in war against bolshevist Russia (the December of the 1917th – January of the 1918th). In the article are presented the Free Cossacks participation in the military-political conflict between the Ukrainian Central Rada and Bolshevik Russia in the Decemberof the 1917th – January of the 1918th. It is found out, that at the first stage of the war the volunteer freecossack forming protected important railway junctions and participated in the liquidation of revolts against the Ukrainian governmen in cities. Despite the ratification of the Register Free Cossacks creation project, governmental decisions about the effective use of the Cossacks potential for defence the state system of Ukraine were belated.

Key words: Register Free Cossacks, Ukrainian National Republic, volunteer military formation, the Charter of the Free Cossacks.

С. М. Труш

БОРОТЬБА НАДЗВИЧАЙНОЇ КОМІСІЇ З ЕКОНОМІЧНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ В 1919—1922 рр. (На матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії)

У статті аналізується проблема боротьби органів ЧК з економічною злочинністю. Встановлено, що, незважаючи на позитивні наслідки оздоровлення економіки, репресивна складова, з метою прихованого пограбування населення, переважала.

***Ключові слова**: Надзвичайна комісія, економічна злочинність, спекуляція, репресії.*

Проблема боротьби Надзвичайної комісії з економічною злочинністю є актуальною, з огляду на важливість цього напряму в діяльності сучасних органів державної безпеки, оскільки боротьба з корупцією визначена як пріоритетна. Тут доцільно говорити і про можливість використання позитивного досвіду, ефективних методів, тактики. Хоча необхідно пам'ятати про специфіку розуміння більшовиками термінів «економічна безпека» і «економічна злочинність», зважаючи на те, що період існування органів ЧК припав на перехід внутрішньополітичного курсу від «воєнного комунізму» до нової економічної політики.

Історіографія питання почала формуватися ще за радянських часів, коли були зроблені перші спроби узагальнення діяльності ЧК. У сучасній літературі питання боротьби більшовиків з економічними загрозами є предметом дослідження у працях В. Ченцова [1], О. Єпіхіна, О. Мозохіна [2], А. Давидова [3]. Джерельною базою дослідження стали документи ВЧК-ВУЧК, а також ХГЧК, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Держархіві Харківської обл., а також їх публікації. Частина документів вперше вводиться до наукового обігу. Метою цієї статті є вивчення боротьби Надзвичайної комісії зі спекуляцією, на предмет виявлення мотивів більшовицького керівництва, її особливостей під час «воєнного комунізму» та непу, результатів та оцінки репресивної складової у діяльності ЧК щодо соціальної бази спекулянтів.

«Економічна злочинність» окреслювалася в радянському судочинстві термінами «спекуляція» та «посадові злочини», але в цьому випадку мова йде про такий аспект, як використання службового становища особою у діях спекулятивного характеру, наприклад, збут продукції за довільно визначеними цінами за підробленими документами тощо. Стосовно спекуляції, то згідно з декретом Раднаркому РСФРР від 22 липня 1918 р., спекулянтами вважалися особи, які були винні у збуті, скуповуванні або зберіганні з метою збуту продуктів харчування, товарів масового споживання, дорогоцінних металів, цінних паперів, валюти; проводили махінації з продовольчими картками або купонами; не зареєстрували предмети, які мали бути надані на облік державним установам (так звані, «надлишки»); сприяли здійсненню спекулятивних дій (нерідко мова вже йшла про посадовий злочин) [4, 161–163]. Зі встановленням більшовицького режиму в Україні, дія декрету була поширена й на українську територію. Справи зі спекуляції були в компетенції органів ЧК з 1919 до 1922 рр., за винятком короткого проміжку часу з 21 травня до 4 серпня 1919 р.

Близьким до спекуляції було мішечництво – нелегальне постачання продуктами харчування населення міст, що виникло як стихійне явище, у відповідь на загострення продовольчої кризи та товарного голоду [3, 6–7]. Проте, мішечництво не тягло за собою кри-

мінальної відповідальності, на відміну від спекуляції. Це було зумовлено двома головними причинами. По-перше, соціальний склад мішечництва – в більшості селяни, а спекуляції – представники буржуазії. Політика більшовиків була спрямована на знищення «ворожого класу буржуазії» репресивним шляхом, а відносно селян, яких радянське керівництво розглядало як близьку пролетаріату масу, застосовувалась пом'якшена тактика: згідно зі звітами чекістів Харківському губпарткому, мішечників відловлювали у місцях їх скупчення, на вокзалах та стихійних ринках, проводили з ними роз'яснювальну роботу та відпускали додому, попередньо забравши товар [5, 123]. Співробітники ЧК розуміли, що мішечник повернеться знову, але активно не протидіяли цьому. Пояснення цьому, на нашу думку, полягало у важливості мішечництва в процесі виживання міста. В 1918–1919 рр., із 136,6 млн. пуд. хліба, що були доставлені споживачу, 40% (54,4 млн. пуд.) доставлені державою (установами Наркомпроду) і 60% (82,2 млн. пуд.) – нелегальною «вільною торгівлею», тобто мішечниками. Загалом, упродовж 1919–1920 рр. «вільний ринок» задовольняв потреби міського населення у продуктах харчування на дві третини [6, 91]. Своєю чергою, це демонструвало нездатність «воєнного комунізму» подолати соціально-економічну кризу в країні.

Уявлення про боротьбу зі спекуляцією у 1919 р. надають архівні дані. Так, згідно зі щотижневим донесенням від Валківської повітової ЧК, у березні силами повітЧК були затримані 4 спекулянти [7, 11]. На засіданні колегії Валківської ЧК від 19 квітня 1919 р., серед 9 розглянутих справ, одна була проти спекулянта Філоненка, якому призначили штраф у розмірі 10 тис. руб., а у випадку неспроможності його сплатити – ув'язнення терміном на 6 місяців, з виконанням примусових робіт [7, 18]. Згідно зі звітом Валківської повітЧК за квітень 1919 р., серед розглянутих 91 справи, 25 були порушені за обвинуваченням «спекуляція», тобто частка таких справ становила 27% від загальної кількості [7, 43]. У травні комісія розглянула 136 справ, з них 52 справи зі спекуляції, тобто 39% від загальної кількості [7, 102].

З початком 1920 р., коли більшовики остаточно утвердилися при владі в Україні, органи ЧК розпочали масштабну кампанію боротьби зі спекуляцією та посадовими злочинами. Справами зі спекуляції та посадових злочинів займалося економічне відділення, що існувало у складі секретно-оперативного відділу. У звіті голови ХГЧК до Цупнадкому робота комісії за першу половину 1920 р. оцінена як організаційна та слабка, не була винятком і робота групи по боротьбі зі спекуляцією та посадовими злочинами [8, 6]. Однак, навіть за цих умов, співробітники групи розробили кілька значних справ, що стосувалися посадових злочинів та спекуляції в радянських державних органах та установах Так, була порушена справа проти 34 співробітників губернського карного розшуку за фактами систематичного пияцтва та хабарництва, 3 з них засудили до вищої міри покарання – розстрілу [8, 6]. Аналогічні «чистки» були проведені ХГЧК і в інших установах – повітовому розшукові, Центральному Поштово-телеграфному управлінні, губернському відділі охорони здоров'я та Харківському управлінні міліції.

З липня 1920 р., як зазначив у звіті голова ХГЧК, робота групи по боротьбі зі спекуляцією та посадовими злочинами якісно покращилася, при цьому підкреслена роль співробітників Київської ЧК, евакуйованих через польський наступ на Київ, що влились до складу харківської комісії. Якщо протягом березня-травня 1920 р. група розробила 133 справи, в червні-липні їх вже було 185 (крім справ, що були направлені на розгляд до інших судових установ), то в серпні – 400 нових справ та 300 перебували у розробці [8, 6]. Кількість справ постійно зростала, що свідчило про цілеспрямовану роботу ХГЧК у цьому напрямі, зокрема на кінець року група звітувала про 1362 розглянуті справи та 1618 заарештованих [8, 7].

У цей період Харківська губЧК розкрила організоване злочинне угруповання серед радянських службовців, чиї дії загрожували господарству республіки. Мова йде про справу Залізничного лісозаготівельного комітету. Суть обвинувачення, висунутого 60 особам, полягала у тому, що було організовано вивіз до РСФРР продуктів, отриманих за твердими цінами, за вільними цінами, які в 20–50 раз перевищували тверді. Таким чином, було вивезено 315 вагонів з товарами. Прибуток злочинної групи склав кілька сотень мільйонів рублів [9, 21]. У зв'язку з цією справою, було розкрито ряд злочинів (корупція, зловживання службовим становищем) в інших установах – Головпродукт, Головліском, Губліском тощо. Більшість осіб, що проходили в цій справі, були засуджені до розстрілу, інші – на різні терміни ув'язнення направлені до таборів [10, 123–124].

Восени та в грудні 1920 р. чекісти перейшли до систематичного контролю за господарськими органами – до паливних, постачальних, промислових, адміністративних, транспортних установ були направлені уповноважені від губернської ЧК. Розпочалося ведення обліку «спекулятивного буржуазного елементу» в місті [8, 6]. У проаналізованих протоколах засідань колегії ХГЧК за 1920 р. справ, порушених проти спекулянтів, найбільше – 108, у частковому відношенні це 32% від загальної кількості.

Законом визначалася різна міра покарання за спекуляцію в залежності від масштабів – від виплати штрафу до розстрілу. На практиці ж, як свідчать вивчені протоколи засідань колегії ХГЧК, у більшості випадків, обвинувачені в спекуляції, були ув'язнені до концентраційного табору, терміном від 3–6 місяців – до 1–5 років, чи на «період громадянської війни». У другій половині 1920 р. засуджені направлялися до табору примусової праці. У трьох випадках підсудним був призначений штраф – 200, 250 і 300 тис. руб. Майже у всіх випадках, навіть коли підсудного відпускали чи припиняли справу, опечатане майно у квартирах чи лавках, а також вилучені за обшуку цінності, конфіскувалися [11, 1–5; 12, 19–403].

Соціальною основою спекулянтів вважалася буржуазія – клас, що до революційних подій акумулював найбільші матеріальні цінності. Більшовики розуміли, що скористатися цим ресурсом можливо тільки, якщо представники буржуазії добровільно віддадуть свої статки, оскільки в ході обшуків вдавалося забрати лише частину. Основна маса цінностей перебувала у таємних сховищах. Обвинувачення в спекуляції фактично стало для більшовиків засобом здійснення прихованого економічного грабунку заможних верств населення, а органи ЧК інструментом цієї політики. Інша тактика з вилучення прихованих багатств полягала у тому, що ув'язнених до концентраційного табору могли звільнити, але за умови внесення родичами певної грошової суми (від 100 тис. до 1 млн. руб.), «явки батька заарештованого» (з метою вимагання внесення за сина завдатку) тощо [12, 150–160] Саме тому більшість обвинувачених у спекуляції осіб опинялася в концтаборі. Іноді така акція носила масовий характер: за умови внесення до ХГЧК у п'ятиденний термін певної суми за ув'язненого (25, 50 або 100 тис. руб.), рішенням спеціальної «трійки» ХГЧК зі звільнення його амні-

стували [12, 271–272]. За один день, таким чином, могли звільнити біля 34 осіб. До масових амністій чекістів також підштовхувала і перевантаженість місць позбавлення волі, але спочатку людина перевірялася на предмет володіння певними коштами.

«Боротьба зі спекуляцією» приносила свої плоди. За 1920 р. Харківська губЧК, за рахунок конфіскованих цінностей, зібрала 78 млн. руб., з яких за рік витрачено 58 млн. Крім цього, до казначейства комісії надійшло 14 млн. контрибуції (збиралася з заможних селян) та штрафних 2,43 млн. руб. [8, 5]. Таким чином, робота групи по боротьбі зі спекуляцією та посадовими злочинами на кінець 1920 р. характеризувалася не лише високою інтенсивністю та ефективністю діяльності, а й проникненням чекістів до радянської управлінської системи, з метою постійного та всеохоплюючого контролю. На V Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся в Харкові у грудні 1920 р., були намічені головні напрями діяльності органів ЧК у 1921 р. – боротьба з «бандитизмом», тобто з повстанським рухом, і боротьба з економічним занепадом, шляхом встановлення контролю органів ЧК над державними господарськими органами для попередження економічних злочинів [13, 71].

З переходом у 1921 р. до нової економічної політики, органи ЧК перейшли від боротьби з посадовими злочинами та спекуляцією за фактами правопорушень до системного контролю за економікою. 25 січня 1921 р., згідно з наказом ВЧК для керівництва боротьбою з будь-якими злочинами, спрямованими на руйнацію радянської економічної моделі, було оголошено створення в системі органів ЧК Економічного управління. На місця ВЧК направила циркуляр, що суттєво розширював повноваження органів ЧК в економіці [1, 261–262]. Цю тенденцію також засвідчив той факт, що це управління перебрало на себе функції Особливої міжвідомчої комісії, яка до початку 1921 р. контролювала народне господарство [2, 59].

У структурі ХГЧК для виконання поставлених вищим чекістським керівництвом завдань було створено економічний підвідділ, кооперативно-продовольчу та виробничо-промислову групи, співробітники яких мали не тільки боротися проти виявлених фактів корупції, зловживання службовим становищем, спекуляції, а й всебічно контролювати діяльність радянських господарських органів, промислових підприємств, кооперативів тощо [8, 20]. Так, у звіті ВУЧК за 1921 р. до VI Всеукраїнського з'їзду Рад, повідомлялось, що співробітники ЧК взяли участь у робот ряду спеціальних комісій: покращення побуту робітників, впорядкування складської справи в Україні, допомоги голодуючим, обстеження цукрової промисловості, обстеження Криворізького басейну, постачання технічними матеріалами Донбасу тощо, а також проінспектували головні економічні установи республіки [14, 355].

У результаті цих перевірок, 1921 р. Харківською губЧК було здійснено значну кількість операцій у сфері боротьби з економічними злочинами, найбільші з яких – справа «валютчиків», у ході якої затримано кілька груп злочинців (23 особи), які займалися перевезенням валюти до польського кордону, конфісковано 2 фунти золотих речей, золотих монет на 350 руб., 65 діамантів (20 каратів кожен), на 148620 руб. валюти, радянських грошей – 37047452 руб. [8, 65]; справа харчового відділу Державної Ради Народного Господарства: було заарештовано 44 колишніх купців, фабрикантів, дрібних торговців, яким інкримінувалися зловживання з постачанням; справа Гублісу та Губодягу, порушена проти службовців цих відомств [8, 15].

Таким чином, у сфері боротьби з економічною злочинністю можна говорити про два періоди для органів ЧК: перший тривав з 1919 до 1921 р. і відповідав політиці «воєнного комунізму», інший – розпочався із впровадженням непу. Впродовж першого періоду органи ЧК розробляли справи за обвинуваченням у «спекуляції» та «посадових злочинах», а з 1921 р. чекісти намагалися попередити такі злочини шляхом встановлення контролю за радянськими установами та підприємствами, у вигляді обстежень, інспекцій, участі у різноманітних комісіях. Боротьба зі спекуляцією, з одного боку, дійсно сприяла оздоровленню економіки, але також це була форма репресій проти буржуазії – стану, що до початку революції акумулював найбільші матеріальні цінності. Покарання для спекулянтів обов'язково передбачало конфіскацію майна, хоча звільнення з місць позбавлення волі було можливим за умови сплати штрафу чи контрибуції. Це дозволяло забезпечити додаткові надходження до бюджету, але найголовніше, з погляду більшовиків, – це сприяло знищенню буржуазії як класу.

1. *Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-і рр. – Тернопіль, 2000.*
2. *Епихин А., Мозохин О. ВЧК-ГПУ в борьбе с коррупцией в годы новой экономической политики (1921–1928). – М., 2007.*
3. *Давидов А.Ю. Мешочники и диктатура в России. 1917–1921 гг. – СПб., 2007.*
4. *Из истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии 1917–1921 гг.: Сб. док. и мат. – М., 1958.*
5. *Держархів Харківської обл. (далі – ДАХО), ф. П-1, оп. 1, спр. 636.*
6. *Пионктовский А.А. Советское уголовное право. – Т. 2: Особенная часть. – М.; Л., 1928.*
7. *ДАХО, ф. Р-89, оп.1, спр. 60.*
8. *ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 290.*
9. *Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 г. К 5-му Всеукраинскому Съезду Советов. – Х., 1921.*
10. *Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф-1, оп. 20, спр. 192.*
11. *ДАХО, ф. Р-1872, оп. 1, спр. 16.*
12. *ДАХО, ф. Р-1786, оп. 4, спр. 8.*
13. *ВУНК в 1921 р. Загальні завдання і структура ВУНК // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – №1–2.*
14. *На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг.: Сб. док. и мат. – К., 1971.*

Trush S.M. Cheka's struggle against economic crime in the 1919th–1922th's (Based on the Kharkiv provincial emergency committee). The paper is devoted to the problem of Cheka's struggle against economic crime. It was stablished that, despite the positive effects of economic recovery, repressive component in order to rob the population was prevailed.

Key words: the Extraordinary Commission, economic crime, speculation, repression.

С. В. Корновенко

СЕЛЯНСЬКИЙ ФАКТОР ПЕРЕХОДУ ДО НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921 р.)

Статтю присвячено вивченню нової економічної політики. Автором, на основі аналізу розсекречених матеріалів, розкрито високий ступінь суспільно-політичної активності українського селянства на початку 1920-х рр. Висвітлено, що селянство України не було задоволено політикою «воєнного комунізму». Активна антирадянська позиція селянства зумовила перегляд більшовиками доктринальних засад марксизму, зокрема соціально-економічного складника. Перехід до нової економічної політики відбувся завдяки тому, що селянство створило реальну загрозу більшовикам із утримання ними влади.

***Ключові слова**: нова економічна політика, українське селянство, суспільно-політична активність селянства, Україна.*

Не одним поколінням дослідників у контексті вивчення історії України 1920-х рр. особлива увага приділялася і приділяється новій економічній політиці (далі – неп) як соціокультурному явищу постреволюційної доби. Зумовлено це тим, що неп – унікальна сторінка суспільно-політичної, соціально-економічної, духовно-культурної вітчизняної історії. По-перше, це була одна з перших спроб у масштабах країни відійти від жорсткого адміністрування економікою, суспільним життям часів «військового комунізму». По-друге, період непу – ренесанс української національної культури, започаткований Українською революцією. По-третє, неп – час альтернатив, пошуку.

Тривалий час радянською історіографією перехід до непу трактувався як «доробок ленінського генія» та більшовицької партії [1, 453,455]. Згодом такий підхід зазнав критики з боку новітніх українських і російських істориків [2]. Водночас ми вважаємо, що сучасна вітчизняна історіографія не приділяє належної уваги селянському фактору як ключовому у переході до непу. Автор статті ставить за мету дослідити вплив селянського фактору, зокрема суспільно-політичної активності селянства, на рішення більшовиків запровадити неп.

В історіографічній традиції, суспільно-політичній практиці кінця XIX – початку XX ст. утвердилося необґрунтоване, на нашу думку, розуміння селянства як інертної, промонархічно налаштованої, консервативно мислячої соціальної верстви, що не може бути самодостатнім, активним суб'єктом історичного процесу у широкому сенсі цього слова. Очевидно, що таке розуміння селянства як неповноцінного учасника суспільно-політичного та соціально-економічного життя зумовлювалося урядовою протекціоністською політикою щодо нього наприкінці XIX – на початку XX ст. [3]. У подальшому ідею селянської меншовартості на озброєння взяли більшовики [4]. Ними було розроблено концепцію селянства як союзника пролетаріату у боротьбі за світле майбутнє. Однак гегемоном проголошувався пролетаріат, якому, нібито, не було чого втрачати, окрім власних кайданів [5]. Натомість селянин розглядався як суб'єкт з «двоїстою психологією».

У будь-якому разі селянство для інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. залишалося непізнаним. Цей «Янус у лаптях» для більшості тогочасного соціуму становив об'єкт і предмет пізнання, будучи «річчю у собі», яку намагалися збагнути, приписуючи йому, здебільшого, невластиві характеристики, намагаючись утиснути його у відомі тогочасні моделі та схеми. Власне пізнання селянства як самого себе, через йому властиві ознаки, не відбулося.

Однак суспільно-політична активність селянства в добу Української революції 1917–1921 рр. кардинально дисонувала з тими враженнями та уявленнями про селянство, що домінували у тогочасному інтелектуальному просторі. Уважний аналіз історичних подій початку XX ст. переконливо засвідчує радикалізацію та політизацію селянської свідомості, що знайшло відображення у «Великій селянській революції», започаткованій 1902 р. Ми погоджуємося з проектом, розробленим В. Даниловим стосовно селянської революції 1902–1922 рр. Щоправда, як на нас, додаткового обговорення потребує верхня хронологічна межа, принаймні для українських реальностей. Не викликає суттєвих заперечень думка про те, що селянський рух початку XX ст. – глибинна основа всіх революційних трансформацій, що зазнали Україна та Росія у перші десятиріччя XX ст. Саме на тлі селянської революції розгорталися інші революції – національно-демократичні, соціальні, політичні тощо. Селянська революція в Україні та Росії – захисна реакція їхнього селянства на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам, процес первинного накопичення капіталів, за рахунок зубожіння селянства, а в кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації. Головне гасло та мета селянської революції – «земля та право вільно господарювати на ній» [6].

У випадку, коли селянський ідеал контрастував із позицією того чи іншого політичного режиму, розгортався селянський рух опору. Наприклад, упродовж перших двох декад липня 1919 р. в Україні були зареєстровані 207 збройних селянських виступів проти радянської влади. З них 111 відбулися на Київщині, 37 – на Полтавщині, 20 – на Волині, 14 – на Херсонщині, по 12 на Чернігівщині та Поділлі [7, 137]. Не припинявся селянський антирадянський збройний рух опору й у 1920 – на початку 1921 рр. Селянство України не мирилося з політикою «воєнного комунізму». У зазначений період Україною прокотилася хвиля антирадянських збройних селянських виступів. Об'єктивно тогочасну ситуацію, що склалася у республіці із закінченням широкомасштабних бойових дій, ілюструють документи, що тривалий час були малодоступні дослідникам.

Так, наприклад, особливий відділ Південно-Західного фронту, роблячи короткий огляд ситуації в Україні у червні 1920 р., повідомляв: «Україна переживає чергову хвилю повстань. У Харківській, Донецькій та Чернігівській губ. повстання носять перекидний характер і занесені туди із сусідніх Курської, Катеринославської та Київської губ., в яких повстання мають цілком організований характер. Колискою повстань є Київська та Катеринославська губ. Ці спалахи мають підстави в помилкових діях продзагонників» [8, 259]. Секретний відділ ВЧК в інформаційному зведенні за 16–30 червня 1920 р. інформував: «Харківська губ. В Ахтирському повіті, у зв'язку з рішучими засобами по викачуванню хліба, настрої селянства змінилися на гірше. Партія веде роботу слабко і селянство мало або зовсім не розуміє завдань Радянської влади» [9, 268].

В. Антонов-Овсієнко доповідав: «На початок червня настрої селян Катеринославії в загальному та цілому не на користь Радянської влади. За даними на червень, з 226 волостей (всього в губернії 278 волостей) нараховувалося: охоплених повстанням – 6, вражених бандитизмом – 64, ворожих, але не активних – 91, лояльно-куркульських – 63, одверто радянських – 3. Перехід бідноти у банди повинен розглядатися, по-перше, як відображення стихійного процесу розшарування села, а по-друге, як помилка, що полягає в тому, що ми своєчасно не врахували моменту і не надали бідноті відповідної форми організації. Що стосується середняка, то він може бути прекрасним матеріалом для використання за умов, якщо ми: 1) зацікавимо його у грабунку кулака; 2) дійсно будемо проводити нашу політику перекладу головного тягаря на куркуля» [10, 277–278].

Катеринославська губчека, звітуючи за діяльність з 15 липня до 1 серпня 1920 р., інформувала: «Серед селян намічається посилення ворожості до Радянської влади, у зв'язку із застосуванням репресивних засобів по виконанню продрозверстки. Спостерігаються випадки розпуску Рад і призначення на їх місце старости, в результаті низки репресій виконання розверстки просунулося, але бандитизм має ще значні розміри, охоплюючи своїм впливом і ті верстви селянства, які були пасивні» [11, 279]. З інформаційного зведення за 1–15 серпня 1920 р.: «Київська губ. Настрій населення гарний і бадьорий. У повітах, які не були зайняті польсько-петлюрівськими військами, настрій селян петлюрівський і куркулі настроюють селян проти

Радянської влади. Полтавська губ. Ставлення селянства до комуністичної партії вороже. Херсонська губ. Настрій населення Олександрівського повіту петлюрівський. Жителі приховують зброю, навіть кулемети. Можна очікувати повстання» [12, 295].

З двотижневого інформаційного зведення секретного відділу ВЧК за 15–30 вересня 1920 р.: «Катеринославська губ. Губернія являє собою несприятливий ґрунт для радянського будівництва. Настрій всіх верств населення незадовільний. Селянство настроєне вороже. Подільська губ. У Вінницькому повіті Піківська та Люпинецька волості повністю відмовились від виконання продрозверстки. Ситуація стала настільки загрозливою, що продправцівники відмовились працювати без підтримки загону. Донецька губ. Селянство абсолютно не має уявлення про Радянську владу і компартію» [13, 323]. Секретний відділ ВЧК, аналізуючи ситуацію в підвладних більшовиками районах України, свідчив: «Херсонська, Миколаївська губ. Радянські заклади отруєні антисемітизмом. Повністю бездіють упродкоми, навіть трудове населення і робочі повітових міст по карткам абсолютно нічого не отримують. На вільному ринку хліб – 300 крб. У волосних та сільських радзакладах сидять одверті контрреволюціонери, їх нема ким замінити. Спостерігається розхлябаність, відсутність дисципліни в радянських закладах» [13, 326].

Доповідь секретного відділу ВЧК про повстанський рух, станом на листопад 1920 р. містить такі дані: «Останній досвід врангелівщини довів, що українське куркульство і взагалі селянство, начебто, залишилися лояльними, але це ще не означає, що зажиточний елемент села безвідмовно приєднався до Радянської влади. Селянин – багатій боїться палки поміщика, батога поліцейського і важкої данини губернатора, але він також боїться пролетарської послідовності в будівництві комунізму. Українське кулацтво бажає самому стати "хазяїном" на селі, не залежати від міста і робітника. За три роки революції стільки влад перебуло на Україні, що "безвладдя" здається українському "хліборобові" якимось виліковним від всього зла "ідеалом"» [14, 365].

Поступово, до весни 1921 р., негативне ставлення селянства до розверстки виявилося повністю. Не бачити цього стало просто неможливим. А. Цюрупа стосовно цього повідомляв: «Кругом деморалізація, дезорганізація і винищення нашого апарату. Тільки на українському продовольчому фронті загинуло 1700 заготівельників» [15, 422]. Віддамо належне більшовицькому лідеру, його здатності об'єктивно оцінувати реальність. В. Ленін констатував: «Селянство, формою відносин, що у нас склалися, невдоволене, воно цієї форми відносин не бажає і далі так існувати не буде. Це беззаперечно. Ця воля його виразилась однозначно. Це – воля громадських мас трудящого населення» [16, 59].

Апогеєм кризи став березень 1921 р. Країна була вражена звісткою про повстання у Кронштадті. Його підняли матроси, більшість серед яких складали селяни, невдоволені політикою «воєнного комунізму». Більшовики стояли перед обличчям реальної загрози втратити владу. «Економіка весни 1921 р. перетворилася на політику: "Кронштадт"» [16, 387]. Під тиском антибільшовицької позиції селянства та інших факторів соціально-економічного та політичного характеру, 4 лютого 1921 р. у промові на Московській конференції металістів В. Ленін висунув загальнопартійне завдання – переглянути відносини робітників і селян. Стосовно цього він писав, що необхідно задовольнити бажання селянства про заміну розверстки (як вилучення надлишків) хлібним податком [17, 306–309].

Отже, на початку 20-х рр. XX ст. невдоволення українського селянства радянською владою, про що свідчать масовість і масштабність селянських виступів в Україні фактично змусили державно-партійне радянське керівництво переглянути економічну теорію та практику марксизму. Без запровадження непу більшовики не змогли б утримати владу у своїх руках. У зв'язку з цим, вони, під тиском селянства, відчинили двері товарно-грошовим відносинам, економічним стимулам виробництва, насамперед у сільському господарстві. Водночас відмова від політики «воєнного комунізму» означала відродження ринкового способу господарювання, головним чином, для селян.

1. *Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: в 2 т. – Т. 1. – М., 1976.*
2. *Див. напр.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – К., 1996; Морозов А. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу НЕПу. – Черкаси, 1993; Калініченко В. Селянське господарство в Україні в період НЕПу: Історико-економічне дослідження. – Х., 1997; Данилов В. К вопросу о понимании нэпа // НЭП: экономические политические и социокультурные аспекты. – М., 2006; Орлов И. НЭП в региональном ракурсе: от усредненных оценок к многообразию // НЭП: экономические политические и социокультурные аспекты. – М., 2006.*
3. *Дет. див.: Священко З. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст. – Умань, 2012.*
4. *Ленин В. Объединительный съезд РСДРП. 10–25 апреля 1906 г. // Полное собрание сочинений. – М., 1979. – Т. 12; Ленин В. Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции 1905–1907 гг. // Полное собрание сочинений. – М., 1976. – Т. 16.*
5. *Дет. див.: Сафонов Д. Крестьянство как объект и субъект процесса модернизации // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. 248. – Черкаси, 2012.*
6. *Данилов В. Аграрные реформы и аграрная революция в России // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992; Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. // Крестьяне и власть. – М.; Тамбов, 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.patriotica.ru; Кондрашин В. «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки) // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11.*
7. *Зінченко А. Нариси історії Подільського селянства: 1917–1930 рр. – Вінниця, 2008.*
8. *Краткий обзор положения на Украине (по сведениям особого отдела Юго-Западного фронта на 15–30 апреля) // Советская деревня ВЧК–ЩГПУ–НКВД: Док. и мат.: в 4 т. – Т. 1: 1918–1922 гг. / Под ред. А. Береловича и В. Данилова. – М., 1998.*
9. *Из информационной сводки секретного отдела ВЧК за 16–30 июня 1920 г. // Советская деревня...*
10. *Из доклада народного комиссара внутренних дел Украины Антонова в ВЧК о политическом положении Екатеринославской губернии по его личным наблюдениям // Советская деревня...*
11. *Из двухнедельной сводки Екатеринославской губчека за время с 15 июля по 1 августа 1920 г. // Советская деревня...*
12. *Из информационной сводки за 1–15 августа 1920 г. // Советская деревня...*
13. *Из двухнедельной информационной сводки секретного отдела ВЧК за 15–30 сентября 1920 г. // Советская деревня...*
14. *Доклад секретного отдела ВЧК о повстанческом движении по состоянию на ноябрь 1920 г. // Советская деревня...*
15. *Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г.: Стенографический отчет. – М., 1963.*
16. *Ленін В.І. Повне зібрання творів: у 55 т. – К., 1974. – Т. 43.*
17. *Ленін В.І. Повне зібрання творів: у 55 т. – К., 1973. – Т. 42.*

Kornovenko S.V. Peasant factor of transition to the New Economic Policy (the 1921th). The article is about the study of the New Economic Policy. On the base of declassified documentary the author descovers the high level of Ukrainian peasants socio-political activity in the early 1920th's. It is proved that Ukrainian peasantry was dissatisfied with the«war communism» policy. Active anti-Soviet position of peasantry forced the Bolsheviks to reconsider the Marxism doctrinal principles, particularly its socio-economic component. Peasantry became a real threat for the Bolsheviks'authority, what caused the transition to the New Economic Policy.
Key words: the New Economic Policy, Ukrainian peasantry, socio-political activity of peasants, Ukraine.

Т. В. Оніпко

УЧАСТЬ ВІТЧИЗНЯНИХ КООПЕРАТОРІВ У ПРОВЕДЕННІ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ: ДОСВІД 1920-х рр.

У статті йдеться про досвід проведення політики українізації в системі споживчої кооперації УСРР 1920-х рр. Наголошено на досягненнях та недоліках упровадження української мови в практику спілкування і діловодства в кооперативних організаціях.
Ключові слова: *українізація, курси українознавства, споживча кооперація, Вукопспілка, діловодство, підвищення кваліфікації.*

Однією з найбільш масштабних кампаній, зініційованих у середині 1920-х рр. політичною верхівкою СРСР, стала так звана політика коренізації партійного, радянського, господарського апаратів національних республік. В УСРР вона дістала назву «українізації» та мала забезпечити максимальне залучення до керівних органів українців і перехід на українську мову діловодства та спілкування в офіційних установах. Метою цієї розвідки є спроба аналізу основних напрямів і результатів роботи щодо українізації керівного складу споживчої кооперації УСРР у 20-х рр. XX ст., оскільки ця проблема дотепер не була предметом дослідження. Відтак, стаття більшою мірою базується на архівній джерельній базі.

Пленум ЦК КП(б)У як одне з найактуальнішиих висунув завдання українізації ще у жовтні 1922 р. [1, 81–82], а в квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) офіційно проголосив політику коренізації [2, 87–88]. Керівництво правлячої партії закликало добиватися, щоб у партійному та державному апараті на місцях усі службовці національних окраїн знали й повсюдно користувалися мовою автохтонного населення, підтримували культурний і соціальний розвиток інших народів. Офіційного значення політика українізації в УСРР набула в другій половині 1923 р., після постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови», в якій визначались основні напрями здійснення в Україні політики «коренізації» – українізації [3, 3].

Від початку її офіційного проголошення, Вукопспілка (Всеукраїнська центральна спілка споживчих товариств, ВУКС) та її місцеві організації розпочали відповідну роботу. З цією метою, влітку 1923 р. було створено державну комісію з українізації кооперативної системи. Її очолив голова правління Вукопспілки О. Шліхтер. 29 червня 1923 р. з'явилася окрема постанова правління ВУКС про перехід апарату центральної спілки з 1 серпня та місцевих спілок з 10 жовтня 1923 р. на українську мову діловодства. У зв'язку з цим, керівництво Вукопспілки зобов'язалося терміново відкрити курси з вивчення української мови і зобов'язало місцеві споживспілки організувати курси українознавства та діловодства.

Прикметно, що республіканські лідери споживчої кооперації УСРР, що підтверджують архівні документи, вже незабаром поспішили доповісти партійним керманичам про перші успіхи українізації на кооперативній ниві. Так, 4 липня 1923 р., лише через п'ять днів після прийняття вищезазначеної постанови, правління ВУКС, міжкооперативна більшовицька фракція при Всеукраїнській кооперативній раді (Вукораді) направила до ЦК КП(б)У доповідну записку, де запевняла, що українізація апарату споживчої кооперації, зокрема Вукопспілки, відбувається задовільно від початку впровадження цієї політики. У самій ВУКС рахівництво, листування з держустановами, а також зі спілками, наголошувалося у доповідній записці, здійснюється українською мовою. З контор Вукопспілки, за твердженнями авторів доповідної, на той час вже були українізовані: Правобережна, Чернігівська та Ростовська повністю, а Чорноморська – розпочала цей процес [4, 26]. Однак подібні заяви не відповідали дійсності, а в низці випадків дані були завищені.

Зрештою, здійснення політики українізації стало невід'ємною складовою культурно-просвітницької діяльності кооперативних організацій як у північних, так і в південних округах республіки. Наприклад, рішенням розширеного пленуму Чернігівського губвиконкому про початок українізації на Чернігівщині кооперативні організації зобов'язувалися визначити строки переходу до спілкування українською мовою та діловодства в термін до 1 січня 1924 р. У пояснювальній записці до кошторису Чернігівського губвідділу народної освіти на утримання курсів українознавства від 29 вересня 1923 р. підкреслювалося, що для українізації необхідно організувати короткотермінові курси, головною метою яких мало бути практичне вивчення мови [5, 81]. Програма курсів українознавства, які відбувалися в організаціях споживчої кооперації Чернігівщини, включала не лише заняття з української мови, але й історії та географії України. Зокрема вказана програма, розрахована на 85 год., передбачала вивчення української мови (70 год.) та українознавства (історії України, економічної географії – 15 год.). Заняття на курсах проводилися тричі на тиждень, упродовж трьох місяців.

Загальне керівництво справою українізації покладалося на апарат губвідділу народної світи, де діяло бюро з трьох членів, яким доручалася педагогічно-інструкторська робота. Водночас Чернігівська губнаросвіта забезпечувала кооперативні організації навчальними посібниками для вивчення кооператорами української мови. Щодо оплати курсів потрібно зазначити, що, крім державного фінансування курсів, частина видатків безпосередньо покладалася на кооперативні організації. Загалом за одне заняття (45 хв.) платня становила 1 крб., завідувачу курсів українознавства платили 20 крб., діловоду – 12 крб. щомісяця. Крім цього, кожен слухач курсів з українознавства забезпечувався читанкою для дорослих, творами одного з українських класиків, граматикою та словником на чотирьох осіб. Згідно з кошторисом, витрати на одну книжку для слухачів курсів становили в середньому 50–60 коп., а на словник – 75 коп. [6, 69–70].

Політика українізації все більше набирала темпів і в південних регіонах України, де переважно вживалася російська мова. Одна з перших у південному регіоні республіки – Мелітопольська райспоживспілка 1924 р. влаштувала для працівників курси української мови, розраховані на 50 слухачів. Як зазначалось у тодішньому кооперативному виданні ВУКС «Бюллетени Вукопспилки», заняття проходили успішно [7, 44].

Таким чином, упродовж 1923–1925 рр. були досягнуті певні успіхи в справі українізації споживчої кооперації, передусім це стосувалося Вукопспілки, що

підтверджується архівними документами. Комісія РНК УСРР, перевіривши у листопаді 1925 р. хід українізації центрального апарату ВУКС, відзначила зусилля її керівництва та констатувала, що спеціально було організовано курси для співробітників апарату ВУКС з вивчення української мови. Для цього підібрали висококваліфікований штат викладачів. Усього на курсах з української мови навчалися 300 осіб. Усі співробітники центрального апарату ВУКС поділялися на групи, залежно від знання мови. Заняття відбувалися і вранці, й після роботи. Для слухачів курсів керівництво ВУКС закупило підручники з української мови. Результати перевірки знання української мови співробітниками центрального апарату Вукопспілки урядова комісія 11 листопада 1925 р. передала правлінню ВУКС, про що свідчать дані таблиці 1.

Табл. 1

Володіння українською мовою працівниками апарату Вукопспілки станом на 11 листопада 1925 р.

Назва відділу Вукопспілки	Рівень володіння українською мовою	
	пишуть	розмовляють
Сільськогосподарський відділ	35	35
Фінансово-рахунковий відділ	18	11
Транспортно-господарський відділ	15	11
Торговельний відділ	8	8
Організаційний відділ	9	11
Загальний	13	14
Юридична частина	–	–
Разом	98	90

Як бачимо, 98 осіб управлінського апарату ВУКС могли писати українською мовою і трохи менше – 90 осіб – спілкуватися [8, 26]. Відтак, проблема українізації управлінського апарату ВУКС була остаточно не розв'язана. Тому урядова комісія рекомендувала правлінню Вукопспілки у термін з 15 до 30 листопада 1925 р. організувати власну перевірку своїх співробітників, на предмет знання української мови і тим самим виявити, наскільки апарат готовий до повного переходу на українську мову діловодства.

Виконуючи рекомендації урядової комісії, правління ВУКС прийняло у листопаді 1925 р. постанову «У справі українізації апарату Вукопспілки», де попередило співробітників про можливі звільнення з роботи 1 січня 1926 р., у зв'язку з незнанням української мови. Завідувачі відділів мали звернути увагу на регулярне відвідування їх працівниками мовних курсів. Правління ВУКС ухвалило рішення про видання «Бюлетеня Вукопспілки» українською мовою. Було вирішено з кінця листопада 1925 р. листування відділів ВУКС із периферією здійснювати винятково українською мовою. Вся документація, бланки, книги, оголошення, стінгазети підлягали до 15 грудня 1925 р. перекладу українською. Організаційному відділу доручили поповнити бібліотеку ВУКС творами українських класиків та новою літературою. Господарський відділ був зобов'язаний до кінця листопада 1925 р. підготувати українською мовою печатки і вивіски ВУКС тощо. Вирішили зараховувати до складу співробітників центральної спілки лише осіб, які знали українську мову. Ті, хто не бажав вивчати українську мову, ставали першими кандидатами на звільнення з роботи.

Систематично стан українізації в місцевих державних установах, радянських і громадських структурах перевірявся керівництвом УСРР. Це стосувалося й місцевих організацій споживчої кооперації. Питання про прискорення українізації в споживчій кооперації стояло настільки гостро, що практично щомісяця це питання розглядалося і на засіданнях місцевих органів влади, і в самих кооперативних організаціях [9, 19]. Зокрема 26 листопада 1926 р. Чернігівська комісія РСІ, за підсумками перевірки знання української мови, показала таке. Всіх службовців Чернігівської райспоживспілки було розподілено на 3 категорії: до першої увійшли ті, хто достатньо володів українською мовою, до другої – ті, хто потребували її вдосконалення, до третьої – ті, хто зовсім не знали мови. Перевірка показала, що фахівці райспоживспілки прихильно ставилися до українізації, що дало можливість 5 службовцям з другої категорії, після проходження курсів, перейти до першої, а частина фахівців, які взагалі не знали української мови, почали її вивчати, відвідуючи курси. Щодо управлінського складу райспоживспілки комісія відзначала, що засідання правління проводилося «мішаною мовою», доповіді, здебільшого, виголошувалися російською. Діловодство і документація бухгалтерії на 97% велися українською мовою, хоча головна книга й бланки балансів були надруковані російською.

Виходячи із результатів перевірки, Чернігівська комісія РСІ зробила такі висновки і пропозиції: а) негайно відрядити на курси української мови всіх службовців другої й третьої категорій і активно стежити за відвідуванням курсів слухачами, про що кожних два тижні повідомляти інспектуру окрнаросвіти; б) комісія звернула увагу на слабку українізацію членів більшовицької партії; в) від кооперативних організацій вимагалось асигнувати необхідні кошти на оплату курсів, організацію української бібліотеки, а також на передплату українських газет та журналів; г) пропонувалося засідання правління Чернігівської райспоживспілки проводити українською мовою і робити на ній доповіді на всіх нарадах; д) усі службовці, віднесені до першої та другої категорій, зобов'язувалися спілкуватися як один з одним, так і з керівництвом тільки українською мовою [10, 21–21зв.]. Потрібно зазначити, що тодішня влада все більше намагалася залучати кооперативні організації до фінансування курсів з української мови. Однак не кожне товариство мало таку можливість, а тому навчання української мови провідних фахівців споживчої кооперації мало здійснюватися за власний рахунок.

У постанові правління ВУКС від 31 серпня 1927 р. «По доповіді про стан українізації Вукопспілки» наголошувалося на тому, що в роботі з українізації апарату ВУКС помітні значні досягнення. Так, за результатами перевірки на знання української мови, співробітники ВУКС поділялися таким чином: до першої категорії (добре знання мови) належало 62%, до другої (посереднє) – 30%, до третьої (незнання) – 8%. Водночас у постанові зазначалося, що не всі співробітники, які володіли українською мовою достатньою мірою та мали свідоцтва, використовували її під час роботи в установі. Секретаріатові правління ВУКС запропонували враховувати знання української мови, під час прийому на посаду нових співробітників [11, 4]. У вищеназваній постанові рекомендувалося вжити низку заходів щодо пожвавлення українізації: а) категорично запропонувати всім співробітникам, зокрема керівникам відділів та відповідальним працівникам, що склали іспит із української мови на першу та другу категорії, під час роботи в установі вживати виключно українську мову; б) відрядити до Державних курсів українізації всіх співробітників, що їх за рівнем знання української мови віднесено до другої категорії, а також тих, хто мали відстрочку, для остаточного вив-

чення мови в обсязі першої категорії; організувати мережу гуртків при установі за програмою Державних курсів для вдосконалення української мови, за рахунок самих слухачів; в) порушити перед профспілковим комітетом питання про розгортання освітньої роботи, з огляду на сприяння українізації, зокрема провести загальні збори ВУКС з обговоренням доповідей про національну політику радянської влади та українізацію. Також у постанові наголошувалося на важливості сприяння розвитку української культури. Було заплановано порушити перед профспілкою питання про потребу розгорнути мережу гуртків із вивчення української мови для обслуговуючого персоналу ВУКС кількістю 159 осіб (до цих гуртків мали ввійти візники, прибиральниці та ін.) [12, 8].

2–3 липня 1928 р. правління Вукопспілки знову слухало питання про хід українізації. З цього приводу виступив член правління ВУКС Т. Макаренко. Обговоривши питання про стан українізації апарату ВУКС, правління відзначило помітне послаблення у справі практичного вжитку української мови під час роботи в установі, зокрема проведення засідань і нарад. Наголошувалося, що значна частина співробітників, які закінчили курси української мови й отримали посвідчення, не спілкувалися українською мовою в процесі роботи. Правління ВУКС ухвалило зобов'язати всіх співробітників апарату послуговуватися тільки українською мовою у листуванні, розмовах та під час нарад. Також ухвалили: співробітників, які не спілкуватимуться та не виступатимуть із доповідями українською, негайно звільняти з роботи. Комісія РНК УСРР мала продовжувати уважно стежити за ходом українізації в центральному апараті Вукопспілки та її місцевих організацій, а про випадки порушення процесу українізації негайно повідомляти правління ВУКС [13, 43].

Отже, в умовах непу, культурологічні проблеми розпочиналися з широкої політичної кампанії, пов'язаної з коренізацією національних окраїн, український різновид якої називався українізацією. Вивчення проблеми українізації в кооперативних товариствах та їх спілках УСРР дає підстави стверджувати, що це був важливий напрям культурно-просвітницької діяльності системи споживчої кооперації. Українізація вимагала поліпшення справи щодо якості мови в листуванні установ і діловодстві, посилення забезпечення українськими книжками всіх книгозбірень та українізації кооперативного апарату, якому рекомендувалося не тільки на нарадах, але й у побуті спілкуватися винятково українською мовою. Запроваджуючи українську до своєї діяльності, фахівці системи споживчої кооперації тим самим подавали приклад для пайовиків. Відповідно, члени споживчих кооперативів також поступово переходили на українську мову спілкування з членами правлінь, продавцями, заготівельниками, членами крамничних комісій. Тим пайовикам, яких обрали на керівні посади, належало не лише навчитися української розмовної мови, але й добре оволодіти її граматикою, з метою ведення документації. Для тих пайовиків, які взагалі до цього були неписьменні, політика українізації дала унікальну можливість навчитися читати і писати. До речі, навіть із неписьменної категорії членів споживчих товариств у подальшому виростали кваліфіковані кадри кооперації, бо після цього, вони відразу прагнули навчатися на кооперативних курсах або ж у кооперативних школах.

Разом із тим, потрібно визнати, що українізація навіть центрального апарату Вукопспілки відбувалася непросто. При її здійсненні допускались як перебільшення успіхів, так і недооцінка значення для кооперативних організацій упровадження у практику спілкування й діловодства української мови. Ще складніше цей процес відбувався на місцях, де часто не вистачало ні матеріальних, ні відповідних кадрових ресурсів. Проте, у цьому випадку важливіше констатувати інше – спрямованість апарату організацій споживчої кооперації на реалізацію партійних завдань та державних програм не лише у виробничій, а й ідеологічній сферах. На межі 1920–30-х рр. політика українізації зазнала обмеження, а потім і згортання. Відповідно, політика на згортання процесів українізації торкнулася й споживчої кооперації.

1. *Із директив пленуму ЦК КП(б)У з національного питання 16–17 жовтня 1922 р. // Україна в XX ст. (1900–2000): Зб. док. і мат. / Упор.: А. Слюсаренко та ін. – К., 2000.*
2. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 3. – М., 1984.*
3. *Українізація на Чернігівщині 20–30-ті рр. (Добірка документів) / Упор.: Н. Полетун, Л. Сурабко. – Чернігів, 1996.*
4. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 296, оп. 6, спр. 4.*
5. *Держархів Чернігівської обл. (далі – ДАЧО), ф. Р-15, оп. 1, спр. 220.*
6. *ДАЧО, ф. Р-593, оп.1, спр. 1378.*
7. *Кооперативная хроника. Просветительная работа // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 26.*
8. *ЦДАВО України, ф. 296, оп. 6, спр. 4.*
9. *ДАЧО, ф. Р-319, оп.1, спр. 48.*
10. *ДАЧО, Ф. Р-319, оп.1, спр. 46.*
11. *ЦДАВО України, ф. 296, оп. 6, спр. 23.*
12. *ЦДАВО України, ф. 296, оп. 6, спр. 11.*
13. *XIII сесія Ради Вукопспілки. Постанови та резолюції // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 11–12.*

Onipko T.V. Domestic cooperators participation in Ukrainization policy: the experience of the 1920-s. The article is about the experience of the Ukrainization policy in the system of consumer cooperation in the USSR at the 20-ies of XX century. It is focused on the achievements and shortcomings of the implementation of Ukrainian language in the practice of communication and clerical work in cooperative organizations.

Key words: Ukrainization, Ukrainian courses, consumer cooperation, Vukopspilka, clerical work, training.

О. Є. Литвиненко

АГРОНОМІЧНА РОБОТА В УСРР 1920-х рр.: ПРОБЛЕМИ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті аналізується проблема матеріально-технічного забезпечення агрономічних працівників у 1920-х рр. на прикладі агропунктів, агрокабінетів, транспортних засобів, спеціальних інструментів і одягу.

Ключові слова: *агроном, забезпечення виробничих обов'язків, агропункт, агрокабінет.*

Складовою пореволюційного налагодження суспільно-економічного життя у радянському селі виступало агрономічне забезпечення сільського господарства, якість якого значною мірою залежала від матеріально-технічних ресурсів роботи агроперсоналу. Задекларована у заголовку статті тема досліджувалася ще радянськими істориками [1; 2]. Втім, у наш час назріла необхідність сучасного погляду на перебіг історичних процесів. Не так давно опубліковано ряд праць, які тематично або хронологічно стосуються окресленої теми. Серед них комплексні видання – «Історія українського селянства» [3] і «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928)»

[4]. Спеціальною розробкою теми займались Т. Цьомра [5], Т. Дорош [6], О. Коляструк [7]. Проте, матеріальна складова забезпечення виробничих обов'язків агрономів у 1920-х рр. залишається малодослідженою. Останнім зумовлюється мета представленої розвідки.

Однією з головних передумов продуктивної роботи агроперсоналу в УСРР 1920-х рр. було матеріальне забезпечення виконання його службових обов'язків. Воно передбачало фінансування осередків агрономічної роботи – агропунктів і агрокабінетів, транспортних засобів, одягу та інших видатків. Агропункти й агрокабінети повинні мали допомогти забезпечити успішність агрономічних заходів за рахунок постійного перебування на дільниці агроперсоналу, а наявність транспорту робила його мобільним.

На початку 1920-х рр. фінансова база радянської агрономії не піддавалась точному обліку. Хоч відомо, що дотації Народного комісаріату земельних справ (НКЗС) губернським земельним управлінням на агрономічні заходи становили 137,45 тис. крб. за період із жовтня до грудня 1922 р., а за квітень–червень цього ж року – 306,9 тис. При цьому витрати на агрономічну допомогу в Україні на рівні загальнодержавного і місцевого бюджетів становили 15 коп. на 1 дес., що було вшестеро менше від дореволюційних показників [8, 105].

Загальну інформацію про перші, документально підтверджені виробничі видатки на агрономію містила постанова Української економічної ради – органу планової та координаційної роботи при Раднаркомі УСРР – від 29 вересня 1921 р. Вона стосувалась забезпечення спецодягом агрономів та землемірів, які знаходились на службі в губернських земельних відділах УСРР. Закупівля НКЗС спецодягу для агрономічного персоналу свідчила, що навіть у складний період перших пореволюційних років центральні профільні органи намагались хоча б частково забезпечити своїх працівників найбільш необхідним. Завдяки цьому, 5 тис. агрономів та землемірів з усіх губерній УСРР отримували від держави необхідний одяг, а його розподіл залежав від кількості працівників. Держава подбала навіть про речі суто особистого характеру – кальсони. Видавався також весь комплект верхнього одягу – від кожушків до сорочок [9, 254].

У середині 1920-х рр. відбулось помітне збільшення видатків на агрономію. Утвердження районної системи агрономії та її структурних одиниць – агрорайонів – зумовило перегляд порядку використання коштів. Відповідно до цього, Наркомзем затверджував бюджетний кошторис утримання агрорайону та проведення в ньому агрономічних робіт. У середньому на 1 агрорайон він становив 664,8 тис. крб. Ключові витрати стосувалися оренди, освітлення та опалення агропункту – 232 тис., відряджень, із розрахунку 4 виїзди в місяць по 40 верст кожний, – 153 тис. Крім цього, передбачались і суто професійні видатки: агропропаганда і поповнення сільськогосподарської бібліотеки – 80 тис., показові заходи, боротьба із шкідниками, купівля спеціальних препаратів – 80 тис., проведення сільськогосподарських виставок і конкурсів – 120 тис. [10, 44]

Важливою подією в агрономічній справі стало затвердження Всеукраїнським комітетом профспілки Всеробтземліс, спільно з НКЗС окремих заходів із поліпшення умов праці працівників сільського господарства у травні 1926 р. Вони щоправда не вирішили усіх питань. Фінансування агромережі відбувалось, в основному, за рахунок місцевого бюджету. За даними окружних земельних відділів, районний бюджет забезпечував агромережу не більш, ніж 82 %, решта припадала на окружний бюджет. У 1926–1927 госп. р. спостерігалося різке зростання асигнування у справу виробничої діяльності. За інформацією Народного комісаріату фінансів, витрати місцевого бюджету на агромережу в 1925–1926 рр. становили 1,5 млн. крб., а в 1926–1927 рр. – 2,5 млн., тобто, збільшились на 62 %. Такий значний зріст пояснювався дією постанови Ради народних комісарів щодо збільшення з середини 1925 р. заробітної плати агроперсоналу [11, 10]. Загалом, напрями витрат на агрономічну мережу в УСРР у 1926–1927 рр., за інформацією окружних земельних відділів, були наступними: на агроперсонал – 1, млн. крб., агропункти – 134 тис., транспортні засоби – 173 тис., агрокабінети – 13 тис. Таким чином, 3/4 всього бюджету агромережі асигнувались на агроперсонал. Утримання агропунктів, агрокабінетів та транспортних засобів складало незначну частину всіх витрат. Наведені дані свідчили про незначні асигнування щодо забезпечення агроперсоналу належними умовами для виконання професійних обов'язків. Зокрема на Поліссі та Правобережжі агропункти майже не фінансувались. На агрокабінети теж витрачались незначні кошти, які в сумі з асигнуваннями центрального бюджету не перевищували 346 крб. на один агрорайон. Унаслідок такої ситуації з фінансування агрокабінетів та агропунктів, секретаріат Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету запропонував окружним земельним відділам у подальшому збільшити витрати на них.

Прийнявши до уваги вказані пропозиції, НКЗС збільшив кошторис витрат на один агрорайон до 2–2,5 тис. крб. В цю суму входили: утримання засобів переїзду – 475 крб., найм конюха та сторожа – 500, облаштування агрокабінету – 250, опалення та освітлення – 325–375, дрібний ремонт агропункту – 200, оплата відряджень для 4–5 осіб – 480–500, спецодяг – 120–200, канцтовари та інше – 50 [11, 10]. З погляду тодішніх експертів, такі обсяги фінансування основні потреби задовольняли. Отже, затвердження агрономічних кошторисів НКЗС у середині 1920-х рр. відігравало значну роль у забезпеченні агрономічної мережі. Проте, кількість агрокабінетів ще не відповідала повністю потребам агрономії, що засвідчили статистичні матеріали окружних земельних відділів. Найгірше агрокабінетами було забезпечено поліські та правобережні агрорайони – 47 і 43 %. Загалом в УСРР 1927 р. агропункти вдалося забезпечити необхідними приміщеннями на 65 %, що свідчило про потребу подальших видатків [11, 7]. У майбутньому перед земельними органами стояло завдання повністю забезпечити агрокабінети необхідними помешканнями та довести їх облаштування до норм, встановлених НКЗС.

Однією з причин невідповідної кількості агрокабінетів та агропунктів була проблема взаємодії агропрацівників із місцевими виконавчими та земельними органами влади. Часто її представники, в силу повноважень, могли вільно використовувати агропункти в своїх цілях і перешкоджати їх використанню за призначенням. Зокрема в Селидівському районному земельному відділі заявляли, що «тепер агропуктів немає, а є райземвідділ», а на Куп'янщині райвиконком вирішив закрити агропункт. У Васильківському районі на Запоріжжі, за свіченнями агроперсоналу, «агроном втомився мріяти про агрокабінет, а прийшовши до РВК шукає місце де б присісти» [12, 17]. У Могилів-Подільському районному земельному відділі агрономи «тулились» в одній кімнаті із завідуючим відділом, статистом та діловодом, що нерідко спричиняло «напруженість в роботі, нервовість та суперечки з РВК» [13, 34].

Належної уваги з боку місцевого керівництва потребувало також забезпечення агропунктів та агрокабінетів відповідною сільськогосподарською літературою. Спочатку облаштування бібліотек проводилось при районних організаціях. Однак не всі районні спеціалісти мали змогу поповнювати свої знання, оскільки нові видання бібліотеки ще не отримували, а старих залишалось обмаль [14, 15]. Між тим, у 1925–1926 рр., коштом центральних земельних відділів, було придбано спеціальну літературу та наочні прилади на 87 тис. крб., а в 1926–1927 рр. – на 74,5 тис. [11, 7].

Наприкінці 1920-х рр. мережа агрокабінетів змогла поширитись в округах УСРР і, значною мірою, перевищила кількість районів. До того ж агрокабінети існували не лише при районних земельних відділах – їх організовували кооперативні та інші організації. Проте, така велика кількість агрокабінетів спричинила проблеми в їхньому контролі та забезпеченні. Наочні прилади цих кабінетів залишались обмеженими кількісно і продовжували укомплектовуватись московськими та ленінградськими виробниками. Велика частина з них підбиралась таким чином, що пристосувати їх до умов місцевих господарств не вдавалось, оскільки вони не мали в собі необхідних кращих та гірших зразків місцевих господарств. Тому селянство не завжди охоче відвідувало такі агрокабінети, хоча на них витрачались великі кошти [15, 56].

В гіршій ситуації, порівняно з агрокабінетами, перебувало забезпечення агроперсоналу транспортними засобами. На початку 1920-х рр. для пересування використовували коней, яких до того ж часто застосовували для роботи на показових полях. Агрономам, які не були забезпечені кіньми, пропонувалось користуватися «нарядними підводами» – місцевим службовим багатомісним транспортом. У середині 1920-х рр. забезпечення агрономів транспортними засобами дещо поліпшилося. Загалом, у 1925–1926 рр. парою коней для роз'їздів було забезпечено агроперсонал лише в 17 % агрорайонів, а в 1926–1927 рр. – 18 %. Найгірша ситуація спостерігалась у промислових степових районах, Поліссі та Правобережжі. При цьому в Україні 40 % агрорайонів зовсім не були забезпечені засобами пересування, а 42 % агрорайонів – наполовину. Це свідчило про те, що майже 2/3 всього агрономічного персоналу не могло доцільно використовуватись свій час. Звідси, перед місцевими земельними органами, під час складання кошторисів, постало завдання збільшити фінансування роз'їздів агроперсоналу в межах агрономічних територіальних одиниць [11, 7].

Нормальне забезпечення агрорайону транспортними засобами передбачало наявність пари коней або хоча б одного. Проте, навіть цього не вистачало трьом агропрацівникам, які здійснювали обслуговування селянських господарств у районі. Все ж обмежені місцеві кошти не дозволяли мати навіть при районних виконавчих комітетах більше 2–3 коней. Зі свого боку, НКЗС ще не міг дати відповідних коштів для того, щоб забезпечити в кожному районі 1–2 агрономів 1 конем з саньми, бричкою й сідлом, а 3–4 агрономів – двома. Низка агропунктів мала в розпорядженні 2 коней, але належних комплектів екіпажів не вистачало. Внаслідок цього, окремі окружні земельні відділи вважали нормальним забезпечення агрономів транспортом на 25–35 % [16, 89].

Навіть по завершенню відбудови народного господарства, за період 1927–1928 рр., транспортне забезпечення агрономів в Україні майже не змінилось. Причиною тому, в першу чергу, була обмеженість місцевих бюджетів. У 1928 р. з усіх агропунктів роз'їзними засобами повністю було забезпечено лише 18 %, наполовину – 43 % і зовсім не забезпечено 39 %. Найгірше становище традиційно спостерігалось на Поліссі, у Правобережному Лісостепу та в промислових районах [17, 70]. Все ж, у кінці 1920-х рр. спостерігалось значне, порівняно з попереднім часом, поліпшення забезпечення агрономії транспортними засобами. Агропункти земельних органів були частково укомплектовані парокінними возами. За такої ситуації агрономи могли відносно вчасно обслуговувати населення.

Таким чином, забезпечення службових обов'язків агрономів УСРР у 1920-х рр. було однією з важливих складових продуктивності агромережі. Фінансування виробничих видатків земельної агрономії проводилось не лише за рахунок Народного комітету земельних справ, а й зусиллями місцевих бюджетів. Кооперативні та інші організації утримували своїх працівників самотужки. З метою утворення якнайсприятливіших умов праці, кожний агропункт потребував приміщення з елементарними зручностями, а його персонал – транспортних засобів, спеціального одягу, оплати відряджень, канцелярських та інших поточних витрат. Наприкінці 1920-х рр. забезпечення агропунктами та транспортними засобами агрономів було виконано на 65 і 61 %. Перспективи покращення інших матеріальних інтересів агрономів, за обмеженості центрального та місцевих бюджетів, мали вирішуватись вже у ході першого п'ятирічного плану.

1. *Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925). – Х., 1974.*
2. *Історія народного господарства Української РСР / За ред. І. Лукінова: у 3 т. – Т. 2. – К., 1984.*
3. *Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / Відп. ред. В. Смолій – К., 2006. – Т. 2.*
4. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) / Відп. ред. С. Кульчицький. – Кн. 1, ч. 2. – К., 2010.*
5. *Цьомра Т.С. Агрономи України в добу непу: соціальне становище, умови праці та професійна діяльність // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2006. – Вип. 2.*
6. *Дорош Т.О. Матеріальні умови життя аграрної інтелігенції Радянської України у 20-ті роки XX ст. // Гілея. – 2009. – Вип. 20.*
7. *Коляструк О. Діяльність інженерно-технічних секцій профспілок України за покращення матеріально-побутових умов працівників у 1920-і рр. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2007. – Вип. 12.*
8. *Дедусенко А. Агрономическая помощь населению. – Х., 1923.*
9. *ЦДАВО України, ф. 27, оп. 2, спр. 322.*
10. *ДАПО, ф. Р-3464, оп. 1, спр. 39.*
11. *ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 158.*
12. *Центілович К. Ліквідуймо дрібниці, що перешкоджають райагрономам у роботі // Український агроном. – 1925. – № 2.*
13. *Хавченко Ю. Районова земельна агрономія в розвиткові сільського господарства // Український агроном. – 1927. – № 2.*
14. *Савченко-Більський М. Про побут і умови роботи агроперсоналу земорганів // Український агроном. – 1925. – № 2.*
15. *Танков О. Агроперсонал і підвищення врожайности сільського господарства // Український агроном. – 1929. – № 6.*
16. *Прошунін М. Кінь і агроном // Український агроном. – 1929. – № 7–8.*
17. *Андрущенко Ф. Агромережа в складі бюджету місцевих земорганів // Український агроном. – 1928. – № 5–6.*

Litvinenko O.E. Agronomic work in the USSR at the 1920th's: problems of logistical support. In this paper is analised the problem of the agronomic work logistics providing during the 1920's., for example, agrobase, agrooffices, transport, special tools and clothing.
Key words: agronomist, ensuring production duties, agrobase, agrooffice.

О. В. Компанієць

НАРОДНИЙ ОПІР АГРАРНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ЗЛАМІ 1920—30-х рр. (на прикладі Черкащини)

Стаття присвячена народному опору політиці «суцільної колективізації», крізь призму локальної історії.
Ключові слова: *українське селянство, радянський режим, колективізація, народний опір, Черкащина.*

Колективізація сільського господарства була важливим моментом в історії УСРР. Вона остаточно зруйнувала сільську общину і примусово насадила на її місце колгосп – організацію, соціалістичну лише за назвою, що відіграла ключову роль у перетворенні села на культурну та економічну колонію комуністичної партії. Для реалізації поставленого завдання партії потрібно було позбавити селянство незалежності та зруйнувати його культуру. З цією метою почався активний наступ на традиційні селянські інституції – двір, збори, общину, народні свята тощо. У відповідь на це, українські селяни виступили на захист родин, традицій, віри, господарства.

За останній час історична наука збагатилася працями, які висвітлюють соціальні настрої, поведінку та опір селянства комуністичному режиму в 1920–30-х рр. Увага вчених зосереджувалась переважно на процесах колективізації та розкуркулювання. Зокрема варто відзначити внесок таких дослідників, як В. Васильєв [1], О. Ганжа [2; 3]. С. Кульчицький [4], Р. Подкур [5], А. Ґраціозі [6], Л. Віола [7] та багато ін. Історія народного опору політиці «суцільної колективізації» на Черкащині сьогодні знаходиться лише на початковому етапі студіювання. Інтерес дослідників (Т. Григоренко [8], А. Касян [9]) до цієї теми в контексті історичного краєзнавства зосереджений, переважно, на вивченні обставин Драбівського повстання 1930 р. З огляду на це, метою статті є розширення предмету дослідження, шляхом пошуку нових фактів та виявлення особливостей протистояння селянства та влади на Черкащині в 1928–1934 рр.

Аналізуючи джерела протистояння влади і селянства в умовах суцільної колективізації, доцільно відійти від звичайної схеми, що зводиться до механічних пошуків причин того чи іншого явища та спробувати знайти вирішення проблеми крізь призму «факторів стимулювання» та «факторів стримування», які, відповідно, підштовхували і провокували селянство до відкритого конфлікту з владою, або ж, навпаки, запобігали цьому. До чинників, що стимулювали народний опір політиці колективізації, варто віднести: згортання НЕПу, різкий поворот до політики «суцільної колективізації»; здійснення індустріалізації за рахунок села; політику хлібозаготівель та її невиправдано завищені норми; народне обурення репресивними заходами радянської влади щодо противників колективізації; наявність на селі великої кількості зброї; почуття відчаю та месництва через особисті образи, доноси, розкуркулення, заслання рідних, їх смерть в роки Голодомору; досвід селянського повстанського руху 1918–1922 рр. тощо.

Поряд з тим, існувала низка «факторів стримування», що гальмували пробудження народного гніву. Серед них: консервативність, пасивність та інертність селянської верстви; страх «втратити все»: опинитися в числі розкуркулених та/або бути заарештованим і відправленим до концтаборів; активна протидія міліції та органів ДПУ можливим селянським заворушенням; страх, викликаний репресивними заходами радянської влади щодо противників колективізації; страх за власне та життя членів родини; неорганізованість, відсутність єдиного керівного ядра селянським опозиційним рухом і т. д.

Щодо хронологічних меж так званої «громадянської» [10] або «народної» [11] війни між селянством і владою, на ґрунті кампанії суцільної колективізації, досі тривають дискусії. За Р. Круциком, це період 1917–1932 рр., за А. Граціозі – 1917–1933 рр.; за. М. Івніцьким – 1918–1933 рр. На наш погляд, боротьбу селянства проти аграрних заходів радянської влади (зокрема й колективізації) доцільно розглядати, починаючи від 1918 р., та завершуючи 1934 р. (а не 1933 р., як пропонує більшість істориків). Такий вибір верхньої межі зумовлений тим, що лише в 1934 р. було заявлено про остаточне очищення Радянської України від «політичного бандитизму». Прикметно, що саме цього року було створено й НКВС СРСР як новий слідчо-каральний орган.

У цьому контексті доцільно також зауважити і феномен, котрий можна визначити як «культуру спротиву» – притаманний селянству особливий стиль комунікації, поведінки та взаємодії з іншими верствами. В межах цього явища прагнення селян протестувати проти заходів радянської влади виявлялося у сукупності активних і пасивних форм спротиву, тобто активної, пасивної, вміло замаскованої, приписуваної чи навіть припущеної опозиції. Так, до активних форм народного опору в УСРР на зламі 1920–30-х рр. належали: агітація (антирадянська і антиколгоспна); бунти; вбивства та замахи на вбивство активістів; виходи із ТСОЗів та колгоспів; втеча з рідних місць; займання та самовільний обробіток колгоспних земель; розкрадання майна колгоспів; напади на склади з продовольством; підпали; пікетування відділів міліції, з метою звільнення заарештованих односельців; побиття активістів; повстання; показові церковні служби-панахиди за радянською владою; псування кормів для худоби; розгони комісій, партійних осередків, комітетів, сільрад.

Разом із тим, до пасивних форм селянського спротиву означеного періоду відносилися: антирадянський і антиколгоспний фольклор; відмова створювати насіннєві фонди, виконувати плани посівних, продавати хліб за низькими цінами; таємний продаж, моріння голодом або забій власної худоби, з метою не допустити її усуспільнення; невихід на роботу до колгоспів; листи-скарги до партійного керівництва; переховування зерна; імітація праці у колгоспах; неякісна робота. Загалом, пасивний опір розпізнати важче, але він може містити те, що Дж. Скотт назвав «зброєю слабких» або «щоденними формами опору», до яких, крім зазначених вище, відносилися також місцеві розмови, ритуальне, вдаване невігластво, симуляції, обман, фальшива поступливість тощо [14, 104–106].

У 1925–1930 рр. територія УСРР була розділена на 706 районів, об'єднаних у 40 округ. Територія сучасної Черкаської обл. на той час входила до складу Черкаської (з січня 1930 р. – Шевченківської), Уманської, Кременчуцької, Лубенської та Прилуцької округ. Тут, подібно до інших регіонів УСРР, з прискоренням політики «колективізації» наприкінці 1920-х рр. фіксуємо наростання соціальної напруги між владою та селом. Спочатку опір селянства мав мирний, ненасильницький характер. Однією з таких форм вираження селянського невдоволення, були численні листи-скарги до «доброго» вищого партійного керівництва. Черкащина не була в цьому відношенні винятком. Одним з прикладів може бути лист від голови комсомольської організації Максименка із с. Бабанка (Уманщина):

«Добрий день шановний секретар ВКП(б), товариш Сталін! До Вас пишу листа з України, з глухого села. Візьміть військову карту і знайдете село на річці Ятрань, зветься Полонисте на Уманщині Бабанського р-ну. Ось таке вислухайте, тов. Сталін! Село має 317 дворів, колективізоване на 100%. А що, тут думаєте радянська влада? Ні, не радянська, а чисто буржуазний строй! Пригадайте панщину: 6 днів роби панам, а 7-й – неділя, в яку не можна робити, бо свято. Так і на селі, щодня роблять в артілі» [12, 392–393]. На відміну від цього, багато інших листів були сповнені скарг на брутальну поведінку комуністів і активістів, під час вилучення зерна або колективізації селянських господарств, що стало в подальшому одним зі стимулюючих факторів насильницького народного опору. Прикладів таких дій, кваліфікованих вищим керівництвом як «перегини на місцях», на Черкащині було вдосталь.

Місцеве керівництво регулярно фіксувало випадки розкуркулювання некуркульських елементів, або тих селян, які не підлягають розкуркулюванню. Скажімо, у с. Янівці на Уманщині були розкуркулені 45 дворів, з них 35 – середняцьких, у с. Сологубівці – 5 середняцьких дворів. Причому один з господарів (Назарчук), дізнавшись, що його чекає, у відчаї повісився. У с. Свидівок Черкаського р-ну місцевих активістів було звинувачено в невиправданому розкуркуленні середняка Борисенка, який в минулому був червоним партизаном, активним борцем проти гайдамаків та денікінців [13, 581]. 19 травня 1929 р. у Чорнобаї член компартії, уповноважений у хлібозаготівлях Чуб, зібравши колишніх червоних партизан, розпорядився скликати «куркулів», які не здали хлібні надлишки. П'ятеро селян, які з'явилися на його вимогу, були побиті, причому їх били до тих пір, поки вони не дали згоди на вивезення хліба. Серед постраждалих були й середняки (всього біля 20 осіб) [14, 647]. У с. Ягубець на Уманщині «товариші» під час зборів застосували не менш «переконливі» методи, а голова сільради Унтюх заявив: «Всі мають бути в колгоспі, якщо не будете – ми вас розстріляємо, або закопаємо живцем» [13, 587]. З огляду на такі «перегини на місцях», стає зрозумілим, чому у селян, за даними ДПУ, склалося враження, що «комуністи – це, перш за все, начальство, а партія і народ – це два ворожих табори» [15, 190].

Кардинально іншого характеру набуло протистояння влади і селянства в кульмінаційному 1930 р., що підтверджується й фактами з життя Черкащини. З лютого 1930 р. спостерігалася активізація народного опору, що перейшов від пасивної мирної боротьби – до повстань, збройних виступів і замахів на життя активістів. Про ескалацію конфлікту свідчило вже те, що в середині лютого 1930 р. територією регіону прокотилася хвиля арештів селян. Так, в Уманській окрузі були заарештовані 512 осіб, Прилуцькій – 484, Кременчуцькій – 356, Шевченківській – 348, Лубенській – 300. Органи ДПУ відзвітували, що лише за один тиждень, в одному лише Шевченківському р-ні співробітниками були викриті п'ять повстанських організацій: «Штаб партизан», «Повстанці», «Селянський союз», «Терористи», «Заводівці» [16, 191–192]. Краєм прокотилася і хвиля виселення розкуркулених сімей до Сибіру та Середньої Азії. Станом на 12 березня до цих регіонів з Шевченківської округи були відправлені 6197 осіб, а з Уманської – 2434 [17, 20].

Незважаючи на численні репресивні заходи, березень 1930 р. став апогеєм насильницької фази у протистоянні влади і села по всій території УСРР. Непоодинокі приклади цього зустрічаємо й на Черкащині. Так, 18 березня у с. Сидорівці Стеблівського р-ну, під час сільського сходу, невідомі підкинули рукописні листівки, із закликом підняти повстання на захист Спілки визволення України [13, 566].

Характерною рисою антиколгоспних виступів 1929–1930 рр. була масова участь жінок. В першій половині 1930 р. у СРСР зареєстрували 32% виступів, у яких більшість складали селянки, а в другій – їх частка зросла до 48%. Приклади такої тенденції можна побачити і в тогочасному житті краю. Так, 18 березня 1930 р. у Чигирині розігнали натовп з 80 селянок, які прийшли до райвідділу міліції, вимагаючи звільнити заарештованих. Схожі волинки, які супроводжувалися вимогами звільнити заарештованих, прокотилися селами Теплик, Залужжя і Лозувате на Уманщині. При цьому селянами було вигнано місцевих комуністів, а голову райвиконкому Струка побито і взято в заручники. За даними Окружвідділу, селяни відправили гінців з подібними закликами до селян Христинівського і Тульчинського р-нів. 19 березня у селах Драбівка Корсунського р-ну та Коврай Золотоніського р-ну натовпи до півсотні жінок побили активістів та розібрали усуспільнене майно, а у с. Бубнова Слобідка Гельмязівського р-ну, крім того, висунули вимогу повернути священика і відновити богослужіння [13, 574].

Найбільше ж селянський рух спротиву на Черкащині виявився у Драбівському повстанні або справі «Гренадери», як її називали на початку 1930-х рр. самі органи ДПУ. За матеріалами слідства, керівництво організацією здійснював «контрреволюційний центр», що містився в Києві, через емісарів (їх, нібито, було до 200), які мали організувати районні повстанські комітети. Сільські повстанкоми були керовані підрайонними комітетами, що діяли у селах Перервинці, Свічківка та Білоусівка. Повстання мало відбутися навесні 1930 р., але перенесене на весну 1931 р. Однак група у с. Перервинці не була згодна на перенесення і вирішила діяти самостійно. 6 квітня 1930 р. виступили Перервинці, Митлашівка, Филиповичі, Круподерниця, Яблуново, Золотухи, Остапівка, Березняки та Драбів. Повсталі селяни були озброєні гвинтівками, обрізами, револьверами та холодною зброєю. В ході збройного виступу, були вбиті 7 сільських активістів-комнезамівців, здійснено напад на станцію Драбів, де захоплено і перервано телеграфно-телефонний зв'язок, підпалено будинок Народного суду та захоплено зброю, що там зберігалася. Втім, повстанню не судилося перемогти і того ж дня, силами Лубенського та Прилуцького ДПУ, воно було придушене. Із заарештованих 89 активних його учасників, 20 – розстріляні, інші – ув'язнені на різні терміни. За оцінкою ДПУ, це була потужна «контрреволюційна» організація, що готувала велике повстання, з метою повалення радянського режиму та проголошення «Української незалежної народної республіки» [9, 82–83].

«Контрреволюційні організації» на території Черкащини органи ДПУ викривали неодноразово і в наступні роки. Восени-взимку 1930 р. селами регіону прокотилася хвиля арештів у справі так званого «шпигунсько-повстанського Борзнянського центру» [18, 76]. 1931 р. викрито й так звану «Київську офіцерську організацію», звинувачену в «підготовці всеукраїнського збройного повстання» (справа «Весна»). Зокрема за цією справою, у Черкасах був заарештований і засуджений начальник штабу 99-ї стрілецької дивізії Коваленко [18, 80]. Боротьба радянської влади з організованим селянським опором не вщухала навіть у часи Голодомору. Так, у листопаді 1932 р. в Черкаському р-ні «викрита» революційна шовіністична група (10 осіб) – уламок СВУ, що охопив діяльністю аж чотири села

та мав зв'язки з контрреволюційними організаціями Кавказу, а його керівне ядро складали сільські вчителі. Схожу «організацію» тоді ж було виявлено й у Чорнобаївському р-ні. До неї входили колишні «куркулі», на чолі з учителем Стецюренком [19, 330–331].

Загалом, після кульмінаційного 1930 р. протистояння селянства і влади ознаменувалося на Черкащині поверненням до методів пасивного спротиву, що виявлявся у професійній халатності, недбальстві, крадіжках, втечах тощо. Так, доповідна записка ДПУ про недоліки розвитку тваринництва в УСРР (липень 1931 р.) свідчила, що у селах Шевченківського, Чорнобаївського та Бабанського р-нів були виявлені численні факти халатного ставлення колгоспників до худоби, яку тримали у брудних приміщеннях, поруч з хворими особинами, годуючи лише жомом. Такі дії з боку селян викликали масовий мор худоби [16, 703]. 1932 р. у Тальнівському р-ні виявлено факт самовільного забою селянами 58 коней, а також продаж худоби всього за 2–3 руб. чи кілька пачок махорки [18, 64]. Об'єктом селянського саботажу стали й колгоспні посіви. Заклики до знищення колгоспних посівів у Шевченківському р-ні лунали регулярно впродовж 1930–1931 рр. [16, 466]. Навесні 1932 р. Україною прокотилася остання масова хвиля селянських «волинок». Наприклад, селяни з Драбівського р-ну 26 травня 1932 р. захопили та розібрали кілька вагонів кукурудзи, що призначалася Гречано-Петровському радгоспу [18, 108]. 29 травня 1932 р. органи ДПУ повідомляли про масові селянські виступи-«волинки» у Букському р-ні, що супроводжувалися розбором посівного матеріалу, вимогами надання хліба, розбором усуспільненої худоби [18, 111].

Про активні форми спротиву в роки Голодомору вже не йшлося, а серед пасивних у регіоні спостерігалися, передусім, втечі та відмови селян виконувати плани посівних. Так, 6–10 лютого 1933 р. в Україні органами ДПУ затримані 144 селянина, які рятувалися втечею від голоду, з них 20 – вихідці з Черкаського р-ну і 24 – з Чигиринського [18, 274]. Стосовно відмов колгоспників виконувати плани посівних, то такі тенденції можна відзначити на всій території Черкащини, особливо в Звенигородському та Шполянському р-нах, де селяни 16 колгоспів заявили про свою відмову від посівної [18, 475]. В Уманському р-ні схожі тенденції доповнювалися викривальними заявами селян на адресу радянської влади [18, 409]. У часи Голодомору чітко виявилася ще одна своєрідна форма опору політиці радянського режиму – допомога, вмираючим від голоду селянам, з боку голів колгоспів і сільрад [20, 24–181].

Джерела також повідомляють, що навіть у 1934 р. на території Черкащини мали місце непоодинокі факти пасивного селянського спротиву. Селянство знову повернулося до практики луддизму та імітації праці в колгоспах. Крім того, в ряді МТС Черкаського та Уманського р-нів в лютому 1934 р. виявлені факти зриву ремонту тракторного парку, шляхом дезорганізації робіт ремонтних майстерень, штучної затяжки термінів і недоброякісного ремонту тракторів. З цією метою, розкрадалися запасні частини, створювалися штучні труднощі в їх отриманні, використовувалися явно зіпсовані частини тощо [19, 529].

Особливої уваги заслуговує найпізніший, серед виявлених нами, факт селянського спротиву радвладі в Черкаському краї, що вилився не в пасивній формі, а у вигляді замаху на життя. 25 травня 1934 р. у с. Буки (нині – Маньківського р-ну) група з шести селян убила голову Букського колгоспу Підопригору. Під час їх арешту, виявлені, заготовлені для втечі, довідки на бланках сільради і 4 револьвери. За рішенням суду, чотирьох осіб було розстріляно, двох – засуджено до позбавлення волі [18, 637–638].

Таким чином, погляд на означену проблему, крізь призму історичного краєзнавства, дає змогу суттєво доповнити результати, отримані попередніми дослідженнями, присвяченими цій проблематиці в масштабах УСРР чи СРСР. Крім відомого Драбівського повстання 1930 р., на Черкащині мали місце й інші випадки народного спротиву політиці колективізації, зокрема в Канівському, Шевченківському, Чигиринському, Шполянському, Звенигородському, Мошенському, Тальнівському та Уманському районах.

1. *Васильєв В. Селянський опір колективізації в Україні (1930-і рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 31.*
2. *Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2000. – Вип. 5.*
3. *Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000.*
4. *Кульчицький С. Сталінський сокрушительный удар 1932–1933 рр. – К., 2013.*
5. *Подкур Р. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-і – на початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК–ГПУ) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2005. – Вип. 31.*
6. *Graziozi A. The Great soviet peasant war. Bolsheviks and peasants. 1917–1933. – Cambridge, 1996.*
7. *Линн В. Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. – М., 2010.*
8. *Григоренко Т. Драбівське повстання або Справа «Гренадери». На порозі 1930-х років селянство опинилося на порозі нової громадянської війни // Прес-Центр. – 2009. – 17 червня.*
9. *Касян А. Драбівське повстання (на матеріалах усної історії) // Залізнякові читання: Матеріали V наук. краєзн. конф. – Черкаси, 2014.*
10. *Ивницкий Н. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.). – М., 2000.*
11. *Круцик Р. Народна війна 1917–1932 рр. – К., 2011.*
12. *Колективізація і голод на Україні. 1929–1933: Зб. мат. і док. / Відп. ред. С. Кульчицький. – К., 1992.*
13. *Danilov V., Berelovich A. Les documents de la VCHK–OGPU–NKVD sur la campagne sovietique // Cahiers du Monde russe. – 1994. – Vol. 35. – № 3.*
14. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: Док. в 5 т. / Отв. ред. В. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виола. – Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929 гг. – М., 1999.*
15. *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938): у 2 т. / Відп. ред. В. Смолій. – Т. 2. – К., 2013.*
16. *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918 – 1939 гг.: в 4 т. / Отв. ред. А. Берелович и В. Данилов. – Т. 3: 1930–1934 гг. – Кн. 1: 1930–1931 гг. – М., 2003.*
17. *Винниченко І. Україна 1920–80-х. Депортації, заслання, вислання. – К., 1994.*
18. *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918 – 1939 гг.: в 4 т. / Отв. ред. А. Берелович и В. Данилов. – Т. 3: 1930–1934 гг. – Кн. 2: 1932–1934 гг. – М., 2005.*
19. *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упор. В. Борисенко та ін. – К., 2007.*
20. *Тиліщак В., Яременко В. Людяність у нелюдяний час. – Л., 2013.*

Kompaniets O.V. People's Resistance to Soviet power agrarian policy in the late 1920th – the early 1930th's (on the example of Cherkasy region). The article is devoted to studying the cultural phenomenon of people's resistance to the policy of «total collectivization» in the light of local history.

Key words: Ukrainian peasantry, the soviet regime, the collectivization, people's resistance, the Cherkasy region.

Г. М. Голиш, Л. Г. Лисиця

ФУНКЦІОНУВАННЯ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ ДЛЯ ІНВАЛІДІВ В УРСР (1943–1950 рр.)

Стаття присвячена маловивченій історичною наукою проблемі функціонування дитячих будинків для інвалідів Наркомату (Міністерства) соціального забезпечення УРСР в постокупаційний та повоєнний періоди.

Ключові слова: *діти-інваліди, дитячі будинки для інвалідів, мережа спецдитустанов, контингент.*

Суспільні феномени минулого мають здатність до екстраполяції на сучасні процеси, а відтак, спонукають до певних аналогій та необхідності врахування історичного досвіду. З огляду на нинішні воєнні дії на Сході України та появи нового покоління дітей війни, вбачається доволі актуальною реконструкція проблеми становища неповнолітнього населення України доби німецько-радянської війни та повоєнного часу. Зокрема практично значимою є тема функціонування спеціальних дитячих установ для дітей з особливими потребами, адже цей сегмент соціальної історії ще не став предметом спеціального вивчення. Тема дітей-інвалідів поки має лише фрагментарне висвітлення в працях Я. Овчинникової [1], М. Соловей [2] та авторів цієї розвідки [3–6]. Метою цього повідомлення є аналіз особливостей функціонування дитячих будинків для інвалідів Наркомату (Міністерства) соціального забезпечення УРСР в 1943–1950 рр.

Війна зумовила збільшення кількості дітей-інвалідів та зростання небезпечних захворювань серед неповнолітніх. Це диктувало необхідність розгортання мережі спеціальних установ для дітей з особливими потребами. Вони знаходилися у відомчому підпорядкуванні наркоматів (міністерств) соціального захисту та охорони здоров'я. Існуюча мережа таких установ серйозно постраждала в окупаційний період. Виходячи з расових теорій та людожерних програм, нацисти вважали недоцільним утримання дітей з фізичними та психічними дефектами чи вражених тяжкими недугами. Саме ця категорія неповнолітніх стала провідним об'єктом тотального фізичного знищення. Для прикладу, на хуторі Крипаки Слов'яносербського району (Луганщина), в результаті цілеспрямованих злочинних дій окупантів, загинули понад 50 дітей-інвалідів – вихованців місцевого дитбудинку [3 , 87].

Під час окупації та в ході воєнних дій більшість приміщень дитбудинків для інвалідів було зруйновано, а їхнє майно розграбовано. Чимало будівель цих установ використовували не за призначанням [7, 3]. З огляду на гострий брак установ, які стали б прихистком для дітей-інвалідів, вже з 1944 р. розпочалося розгортання їх мережі. В 11 закладах такого профілю у той час налічувалося 336 ліжко-місць, що й віддалено не відповідало реальним потребам [8, 5–6]. Так, на території Наддніпрянщини та Східної України в 1945 р. працювали 8 дитбудинків інвалідів на 327 ліжко-місць, зокрема, Київський на 70 місць, Гнідинський (Чернігівщина) – 34, Ковалівський (Полтавщина) – 58, Померківський (Харківщина) – 10, Попаснянський (Луганщина) – 34, Преславський (Запорізька обл.) – 25, Скучійський (Сталінська обл.) – 46, Черкаський – 50. Загальний відсоток виконання плану з розгортання цих установ було виконано лише на 68,4 % [Підраховано за: 9, 16].

Стурбований недостатніми темпами цієї роботи, Раднарком УРСР зобов'язав Наркомат соціального захисту в 1945 р. забезпечити роботу 12 дитбудинків для дітей-інвалідів на 1200 місць, а 1946 р. – 18 на 1800 місць [10, 22]. Втім, на заплановані показники вийти не вдалося: в 1949 р. працювали 12 дитбудинків цього типу, де перебували 1013 дітей [11, 2]. З цієї причини, чимало дітей-інвалідів залишалися поза спецустановами. Так, понад 200 дітей-інвалідів лише з системи дитбудинків Міносвіти у 1950 р. не були зараховані до відповідних спецустанов, через відсутність вільних місць [11, 1]. Хоч 1950 р. до існуючих будинків інвалідів додався Верхньодніпровський на 95 місць [12, 1], це не набагато прискорило вирішення проблеми.

Однак, попри труднощі й недоліки цієї роботи, контингент дитбудинків інвалідів зростав із кожним роком. Якщо 1947 р. в УРСР кількість вихованців цих установ становила 336 осіб [13, 8], то 1948 р.– 455 [14, 1–2], а 1949 р. – 475 [15, 45]. Джерела поповнення контингенту дитбудинків інвалідів були найрізноманітнішими. Наприклад, у другій половині 1946 р. до установ системи соціального забезпечення увійшли 94 дитини. При цьому, 21 особа була направлена з дитбудинків Міносвіти, 29 – з установ Мінздоров'я, 16 – доставлені рідними, стільки ж – підібрано на вулицях органами МВС [16, 31]. Контингент дитбудинків інвалідів був досить строкатим за характером інвалідності, віком, родинним станом. Так, на 1949 р. у 402 вихованців цих установ виявлені фізичні дефекти, 109 були розумово-відсталими (з них 62 – непрацездатні). 22 дітей були молодше 8 років, 208 мали вік 8–11 р., 191 – 12–14 р., 92 – 15 і більше. При цьому 340 дітей були круглими сиротами, 128 – напівсиротами і лише 45 мали батьків [17, 46].

Досить складною була проблема протезування дітей-калік. Так, лише серед вихованців Померківського дитбудинку 5 дітей не мали рук, а одна дівчинка – рук і ніг [18, 42]. Проте, промисловість УРСР була явно не готовою до виконання досить специфічних замовлень на дитячі протези, тому більшість інвалідів не отримували необхідної допомоги. Так, у першій половині 1945 р. потребували протезування 62 особи, а протези одержали лише 14 дітей-калік, що становило 22 % від заявленої потреби [9, 14]. Не набагато поліпшилася ситуація і в наступні роки. Так, у 1947 р. потребували протезування 105 вихованців, а вдалося протезувати лише 83 (79 %) [13, 9]. З метою виправлення ситуації, згідно з розпорядженням Міністерства соціального захисту, розпочала свою роботу спеціальна виїздна бригада Київського протезного заводу, члени якої допомагали дітям-калікам безпосередньо на місцях [19, 38].

У республіці функціонували будинки інвалідів різних типів і профілів. Одні були призначені переважно для фізично дефективних дітей, інші – для розумово відсталих. Згідно з чинною нормативною базою хлопчики й дівчатка мали утримуватися окремо, але на практиці цей поділ мав умовний характер. Про строкатість контингенту свідчить аналіз особового складу дитустанов для інвалідів. Так, у списку вихованців Преславського дитбудинку, призначеному для утримання дівчат-олігофренів, знаходилося 11 хлопців і лише 9 дівчат. У Київському дитбудинку для дівчат з фізичним каліцтвом утримувалися 47 дівчат і 28 хлопців. При цьому, фізично неповноцінними були 38 осіб, а розумово відсталими – 6 [7, 1,2]. У 8 дитустановах інвалідів 1947 р. утримувалися 277 хлопчиків і 178 дівчаток [20, 8], 1948 р. – 184 і 250 [12, 1,2], 1949 – 313 і 200, відповідно [17, 45].

Зустрічалися також установи змішаного типу для дітей та дорослих. Прикладом такого закладу може бути Ковалівський будинок інвалідів, де 1945 р., поряд з 43 дорослими, утримувалися 39 неповнолітніх (пізніше він став суто дитячою установою) [9, 14]. Подекуди створювалися будинки інвалідів сімейного

типу, як у Широківському (Дніпропетровщина), де 1946 р. перебували 98 осіб: 53 жінки, 24 чоловіки і 21 дитина [21, 11]. Інформацію про мережу, профіль та динаміку контингенту дитбудинків інвалідів в УРСР цього періоду містять матеріали таблиці 1 [Складено за: 4, 328; 7, 1; 11, 2; 13, 8; 22, 7–8].

Табл. 1

Відомості про контингент дитячих будинків інвалідів (1946 – 1950 рр.)

Область	Назва дитбудинку	Профіль	1945 р.		1946 р.		1947 р.		1948 р.		1949 р.		1950 р.	
			запланований контингент	фактичний	запланований контингент	фактичний	запланований контингент	фактичний	запланований контингент	фактичний	запланований контингент	фактичний	запланований контингент	фактичний
Дніпропетровська	Верхньодніпровський	для розумово-відсталих хлопчиків											60	60
Ворошиловградська	Попаснянський	для розумово-відсталих дівчаток	50	34	50	8	40	25	50	34	50	53	50	52
Запорізька	Преславський	для розумово-відсталих дівчаток	50	25	50	20	50	28	50	49	50	55	50	55
Київська	Черкаський	дівчаток фізичних калік	85	70	50	17	50	20			50	53	50	49
м. Київ	Київський	дівчаток фізичних калік	50	50	100	75	100	74	50	50	100	100	100	104
Полтавська	Ковалівський	хлопчиків фізичних калік	68	58	50	41	50	51	100	94	100	104	100	100
Сталінська	Авдіївський	хлопчиків фізичних калік	50	46	50	40	50	50	50	100	104	100		
Харківська	Померківський	дівчаток фізичних калік	50	10	50	13	50	32	75	69	75	75	75	76
Чернігівська	Гнідинський	хлопчиків фізичних калік	75	34	75	48	70	56	70	71	70	72	70	70
Всього			478	327	475	262	460	336	445	467	599	612	555	566

Як випливає з наведеної таблиці, на території України були розгорнуті 8, а з 1950 р. – 9 будинків інвалідів. При цьому, за функціональним профілем – 6 призначалися для дітей з фізичним каліцтвом, а 3 – для олігофренів. За статевою типологізацією: контингент 5 установ становили дівчатка-інваліди, а 4 установ – хлопчики. Звертає на себе увагу той факт, що, коли виконання плану по контингенту у 1946 р. становило лише 55,2 %, то вже з 1948 р. спостерігалося перевищення планових показників.

Аналіз документів дозволяє дійти висновку про значну плинність контингенту дитбудинків інвалідів. Так, у 1947 р. до 8 таких установ прибув 401 неповнолітній інвалід, а вибули 282, в тому числі: переведено до інших дитбудинків – 68, повернуто батькам – 79, працевлаштовано – 28, направлено на навчання – 14, вибуло з інших причин – 103 [13, 8]. Менша плинність спостерігалася в 1949 р., коли до дитбудинків інвалідів прибули 92, а вибули 54, зокрема 20 були переведені до інших установ, 17 – повернуто батькам, 2 – працевлаштовано, 1 – направлений на навчання, 14 – вибули з інших причин [17, 45]. Щодо варіантів працевлаштування вихованців дитбудинків інвалідів, то це, як правило, було направлення на спеціальні підприємства Міністерства соціального захисту чи заклади побутового обслуговування населення.

Специфіка функцій дитбудинків інвалідів визначала й особливість штатного розпису, де, поряд з педагогічними працівниками й адміністративно-господарчим персоналом, була включена дещо більша кількість медпрацівників. Хоча за 8 дитбудинками інвалідів були закріплені лише 2,5 штатні одиниці лікарів і 6 середніх медпрацівників, що явно не відповідало потребам установ у працівниках охорони здоров'я. Ця проблема частково вирішувалася за рахунок залучення сумісників чи консультативно-лікувальних послуг місцевих медустанов. Крім них, у дитбудинках інвалідів тогочасної України працювали 27 вихователів, 6 учителів, 9 інструкторів з праці, а 22,5 ставки були заміщені адміністративно-господарським персоналом [13, 10]. У Київському дитбудинку інвалідів, наприклад, у 1946 р. працювали 4 вихователі, 1 інспектор з праці, 2 медсестри та 18 осіб адміністративно-господарського персоналу [22, 62].

Отже, попри неймовірні труднощі повоєнного часу, загалом забезпечувалося розгортання мережі та зростання контингенту спецдитустанов Наркомату (Міністерства) соціального забезпечення УРСР. Ці структури виконували важливу гуманну місію соціальної реабілітації неповнолітніх громадян з особливими потребами. Через обмежений формат розвідки в ній не розглянуто питання повсякденного життя вихованців дитбудинків для інвалідів, що заслуговує на окреме вивчення в майбутньому.

1. *Овчинникова Я.С. Діти і підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2011.*
2. *Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу у 1943–1963 рр.: Автореф. дис. ... канд.. іст. наук. – Донецьк, 2011.*
3. *Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. – Черкаси, 2005.*
4. *Голиш Г. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3.*
5. *Голиш Л.Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР в 1943–1950 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2007.*
6. *Голыш Л.Г. Специальные детские учреждения Украины 1943–1945 гг.: к вопросу о типологизации, разворачивании сети, формировании контингентов // Детство. Век XX: Мат. науч. конф. – Оренбург, 2012.*
7. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 5634.*
8. *ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 8.*
9. *ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 83.*
10. *ЦДАВО України. – Ф. Р-337. – Оп. 10. – Спр. 2.*
11. *ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Спр. 2151.*
12. *ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 526.*
13. *ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 238.*
14. *ЦДАВО України. – Ф. 348.– Оп. 3. – Спр. 327.*
15. *ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3827.*
16. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 335.*
17. *ЦДАВО України. – Ф. 348.– Оп. 3. – Спр. 415.*
18. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 340.*

19. ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3827.
20. Держархів Черкаської обл. – Ф. Р-3324. – Оп. 1. – Спр. 13.
21. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 146.
22. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 4030.

Holysh G.Ì., Lysytsia L.G. Disabled Children's Homes Functioning in USSR (the 1943th -1950th's). The author focuses on the insufficiently studied in the Ukrainian history problem of disabled children's homes functioning within the system of the Ukrainian SSR Social Protection Ministry during the post-occupation and postwar periods.
Key words: disabled children, disabled children's homes, children's special establishments network, contingent.

О. О. Тітіка

ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ ТА МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІСЦЕВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В 1943–1950 рр.

У статті розглянуто джерела фінансування та матеріально-технічного забезпечення процесу відбудови й нарощування потенціалу місцевпрому України в 1943–1950 рр.
Ключові слова: *фінансування, матеріально-технічне забезпечення, місцева промисловості, державні ресурси.*

Серед важливих проблем вітчизняної історії, які потребують поглибленого дослідження, помітне місце належить аналізу відродження й розвитку в 1943–1950 рр. промислового потенціалу УРСР. Ця тема має певне висвітлення в історіографії [1–2], хоча увага дослідників зосереджувалася переважно на головних галузях промисловості, внаслідок чого маловивченими залишаються питання відбудови тих галузей промислового комплексу, які хоча й не вважалися базовими для відновлення промислового потенціалу республіки, але відігравали важливу роль у відродженні всієї економіки та соціальної сфери. Це стосується зокрема й місцевої промисловості України. З огляду на зазначене, метою статті є розгляд джерел фінансування та матеріально-технічного забезпечення відроджуваних підприємств цієї галузі та нарощування її потенціалу в 1943–1950 рр.

Успішне здійснення у неймовірно важких умовах триваючої війни відбудовних робіт у місцевій промисловості УРСР залежало від вирішення низки складних завдань. Передовсім, масштабні руйнування, яких зазнала галузь, потребували не лише великих за обсягами капітально-будівельних робіт на кожному підприємстві, а й значних коштів. У 1944 р. з цією метою було надано 29,3 млн крб., а 1945 р. – 31,3. Кошти спрямовувалися, головним чином, на відбудову підприємств республіканського підпорядкування. Так, у 1944 р. у загальній сумі частка республіканської промисловості становила 19,5 млн крб., а обласної промисловості – 9,8 [3, 50–51]. Про незначні обсяги державних асигнувань на відбудовні роботи в галузі свідчить те, що, наприклад, для відбудови 15 заводів у системі тресту «Металоширвжиток», з урахуванням реконструкції й нового будівництва потрібно було 15 млн крб., тоді як на І-й квартал 1944 р. було асигновано лише 390 тис., а на весь 1944 р. – 2,08 млн. Для проведення капітальних робіт на відбудові 9 заводів тресту «Укравтоген» з потрібних 13 млн крб. було асигновано лише десяту частину [4, 8–8 зв.]. Однак навіть ці невеликі кошти освоювалися не повністю.

Так, у 1945 р., виділені на капітальне будівництво кошти, були освоєні обсягом 22,2 млн крб., що становило 76,8% від державного річного плану [5, 13]. У більшості випадків не освоєння коштів пояснювалося об'єктивними причинами: відсутність необхідних матеріалів, транспортних і технічних засобів, виробничого устаткування, інструментів, кваліфікованих кадрів, несвоєчасне виготовлення проектної документації тощо. Втім, існували й суб'єктивні причини: недостатня компетентність та нерозпорядливість керівників підприємств, погана організація робіт, низька трудова дисципліна, нецільове використання матеріалів.

Одним із джерел фінансування витрат на відбудову місцевої промисловості було державне кредитування підприємств. Постановою РНК СРСР від 4 жовтня 1943 р. запроваджувався новий порядок здійснення таких операцій через «Промбанк». Якщо раніше, щоб одержати кредитування, необхідно було подати проектне завдання, робочі креслення й т. д., то тепер, скажімо, для одержання кредиту до 50 тис. крб. достатньо було подати опис робіт, завірений директором підприємства. Саме така можливість кредитування розглядалася як основне джерело для здійснення відбудовних робіт на невеликих підприємствах та районних промислових комбінатах. Виступаючи на нараді 7 грудня 1943 р. у НКМП УРСР з питань фінансування, заступник міністра Хрустальов наголосив: «Особливо... звернути увагу, що по місцевій промисловості відбудова повинна здійснюватися за рахунок кредитів... Витрати, в основному, будуть до 50 тис. крб. Цей порядок полегшить організацію й проведення відбудовних робіт по райпромкомбінатах і невеликих підприємствах. Маючи кошти, підприємство зможе їх витрачати на закупівлю будівельних матеріалів, розрахунки з робітниками... Ці 50 тис. крб. кожне підприємство зможе погасити, а у випадку непогашення – буде клопотати про переоформлення кредитування на подальше. Заводи, які потребуватимуть капіталовкладень більше, ніж 50 тис. крб., оформлятимуть додаткове кредитування через Наркомат» [6, 22–25]. Однак аналіз документів свідчить, що на багатьох підприємствах галузі можливістю залучення коштів на відбудову та організацію виробництва не скористалися через нерозпорядливість та пасивність керівників. Окремі директори підприємств погано займалися фінансовими питаннями, не знали, якими коштами володіли підприємства, допускали відпуск продукції військовим частинам без відповідних розрахунків.

У складних умовах воєнного часу і великого перевантаження транспорту, однією з найскладніших проблем у роботі місцевої промисловості було матеріально-технічне постачання. Уряд УРСР приділяв вирішенню цієї проблеми багато уваги. З обмежених державних резервів виділялися матеріали, обладнання, паливо. Наприклад, із заводів НКМП РРФСР Павлоградському обозобудівному заводу було поставлене обладнання, зокрема з Похвистининського заводу Куйбишівської обл., невстановлене після евакуації. Дніпропетровській конторі Головпостачу належало поставити заводу два електрогенератори. Така практика підтримки урядом республіки підприємств була доволі поширеною. У 1944 р. підприємствам галузі з державних ресурсів було передано матеріалів на суму 32,5 млн крб., у т. ч. 1240 т чавуну, 3200 т чорних металів, 64 т кольорових металів, 5837 мі лісоматеріалів, 796 одиниць різного устаткування, 158 автомашин, 632 шт. автопокришок і камер, 185 км електропроводів, 35,3 км пасів [5, 57] тощо.

Однак розмах відбудовних робіт і потреби виробництва обганяли організаційно-технічну базу постачальницьких органів. Весь тягар роботи падав на Головпостач галузевого Наркомату, тоді як до війни кожний трест, облмісцевпром та завод мали свої постачальницькі органи, які безпосередньо реалізовували фонди. Окремі керівники підприємств поклалися в цій роботі тільки на Головпостач, не утворивши кваліфі-

кованого постачальницького апарату або й самоусунулися. Через це, надана за фондами сировина, не повністю надходила на підприємства. Безвідповідальність керівників і бездіяльність постачальницьких підрозділів часто призводили до втрати таких дорогоцінних в умовах війни матеріалів і простоїв виробництва [5, 58].

У 1945 р. матеріально-технічне постачання підприємств місцевої промисловості дещо поліпшилося, особливо після закінчення війни. Однак проблема централізованого постачання залишалася однією з найболючіших для галузі. Враховуючи специфіку роботи галузі, НКМП УРСР орієнтував керівників трестів, облмісцевпромів і підприємств на ширше використання ресурсів місцевої сировини, відходів інших галузей промисловості, особливо металургійної, вжиття заходів, спрямованих на зниження норм витрачання гостродефіцитних матеріалів і палива. У більшості випадків відбудовні роботи в галузі здійснювалися з використанням місцевих матеріалів, а виробничий процес на введених у дію підприємствах – місцевої сировини.

Надзвичайно складним завданням виявилося оснащення підприємств технічним устаткуванням для здійснення виробничого процесу. Від його вирішення значною мірою залежали загальні результати відбудови та подальшої роботи як кожного підприємства, так і всієї галузі. До війни об'єкти місцевої промисловості були забезпечені устаткуванням на досить високому рівні. Лише металообробного устаткування нараховувалося понад 5 тис. одиниць [7, 20], але за роки війни воно було майже повністю втрачене. Вирішення завдання оснащення підприємств устаткуванням здійснювалося кількома шляхами. Насамперед, було організоване збирання на руїнах та звалищах металобрухту розбитих і розкомплектованих верстатів, окремих механізмів, інструментів, їхню реставрацію та ремонт. Упродовж 1943–1944 рр. робітники зібрали й повернули на свої підприємства та відремонтували майже 2 тис. металообробних верстатів [8, 48] і тисячі одиниць іншого устаткування. Наприклад, колектив Київського заводу ім. Письменного власними силами відновив понад 90 одиниць складного устаткування, заново підведена технологічна й електроосвітлювальна мережі, змонтовані трансформаторна підстанція та мостовий кран, відбудовано та реконструйовано 3 обпалювальні печі тощо [3, 5–6]. 50 одиниць складного технологічного устаткування відновив власними силами й колектив Криворізького сурикового заводу. Добре провели відновлення устаткування власними силами трудові колективи заводів: Київського емалевого, «Ланцюги Галля», тресту «Укрфарфорофаянс», Васильківського «Транспортер», Одеського ім. Іванова [8, 48].

Частину устаткування підприємства галузі одержали за рахунок реевакуації та поставок щойно виготовленого зі східних регіонів СРСР. Частково вдавалося повернути й устаткування, вивезене окупантами. Одним із джерел комплектування матеріально-технічної бази підприємств галузі стало використання механізмів та обладнання, які надходили з Німеччини у порядку репарацій. За рахунок такого обладнання було доукомплектовано декілька діючих підприємств, а також створено нові – Київський завод друкарських машин та Львівський електроарматурний [9, 38]. Рішенням ДКО від 25 липня 1945 р. НКМП УРСР був переданий найбільший у світі завод з виробництва столового приладдя фірми «Аугуст Вердер». Для його розташування необхідно було 30 тис. кв. м виробничих площ, для чого Голова РНК УРСР М. Хрущов звернувся до першого заступника голови РНК СРСР, заступника голови ДКО В. Молотова з листом, в якому просив дозволити використати для розміщення заводу приміщення колишньої будівлі клавішної фабрики в Києві, які 1941 р. були передані Наркомавіапрому СРСР, а до цього належали НММП УРСР. Позитивне вирішення цього питання дало змогу оперативно ввести в дію, одержане в порядку репарацій, підприємство [10, 6–6 зв.].

Проте, ці джерела не могли повною мірою задовольнити нагальні потреби відроджуваної промисловості. До того ж непоодинокими були випадки, коли, через безвідповідальність керівників деяких підприємств, одержане обладнання не використовувалося. Так, Харківський завод «Тракторозапчастина» тресту «Укравтоген» одержав 20 одиниць високотехнологічного імпортного обладнання, однак його не встановив і в 1944 р. навіть не приступив до виготовлення запасних частин для тракторів. Керівництво тресту не контролювало вирішення цього питання. Ново-Каховський завод «Автотрактородеталь» також своєчасно не вжив заходів щодо одержання, виділених йому НКМП УРСР, двох нафтодвигунів, унаслідок чого обладнання заводу використовувалося менше, ніж на половину й план з виготовлення поршневих кілець не був виконаний [11, 9].

У зв'язку з серйозними проблемами в забезпеченні підприємств місцевпрому механізмами та технологічним обладнанням, за рішенням уряду та НКМП УРСР, з кінця 1943 р. на заводах галузі розпочалося виробництво металообробних та деревообробних верстатів, ручних та ексцентрикових пресів, електрозварювальних апаратів, нафтодвигунів та іншого устаткування. Це дозволило до кінця 1944 р. організувати й освоїти виробництво устаткування на 24 галузевих заводах, зокрема на 17 заводах виробництво верстатів. Упродовж року було виготовлено для потреб підприємств галузі 894 металообробні (у т. ч. 376 металорізальних) та 15 деревообробних верстатів, 16 пресів, 4 електрозварювальні апарати, 8 нафтодвигунів, 2 шепінги та чимало іншого устаткування. У 1945 р. було виготовлено ще 813 металообробних та 107 деревообробних верстатів, 81 прес та інші механізми [3, 9; 5, 81; 12, 32]. Організація у системі місцевої промисловості республіки виробництва верстатів дала можливість розв'язати проблему з оснащенням багатьох підприємств галузі устаткуванням та своєчасно ввести їх у дію. Зокрема були оснащені Київський завод «Емаль-посуд», Криворізький суриковий завод, Каховський завод «Автотрактородеталь», Харківські заводи «Харпластмас», «ВІПП», «Апаратно-радіаторний», «Автотрактородеталь», ім. Шевченка в Софіївці, група заводів Львівського та Кам'янець-Подільського облмісцевпромів та ін. [5, 82].

Не менш складні завдання довелося вирішувати й у справі відбудови вщент знищеного за роки окупації енергетичного господарства підприємств галузі, без чого відновлення та здійснення виробництва було б неможливим. Шляхом відбудови зруйнованих силових установок, використання повернутого та безгосподарного енергетичного устаткування, зокрема двигунів, на підприємствах галузі до кінця 1944 р. було відновлено (включаючи і районну промисловість) 170 силових установок із сумарною потужністю 11 тис. к. с. [7, 23]. З метою подальшого розвитку енергетичного господарства на підприємствах галузі було організоване виробництво енергетичного устаткування, зокрема, паросилових установок потужністю 40–45 к.с. на Харківському заводі тракторних запасних частин, 25-ти силових нафтодвигунів у Маріупольському міськпромкомбінаті, газових двигунів – на заводі «Стрий» Дрогобицького облмісцевпрому, гідротурбін – на Київсь-

кому заводі «Прогрес» та Кіровоградському заводі «Більшовик» [7, 24; 8, 49]. До кінця 1945 р. загальна потужність енергосилових установок досягла 9153 кВт. (біля 13 тис. к.с.) [3, 18]. Однак це лише частково покривало потреби галузі.

У роки четвертої п'ятирічки стан з фінансовим і матеріально-технічним забезпеченням галузі поступово покращувався, але й надалі залишався недостатнім. За 1946–1950 рр. Міністерство місцевої промисловості для створення додаткових потужностей одержало централізованих капіталовкладень 218 млн крб. [13, 44], з яких 108 – освоєні за 1946–1947 рр., а 40 – у 1948 р. [14, 9]. Однак таких капіталовкладень було недостатньо для вирішення завдань розвитку галузі й налагодження ефективного виробництва. Міністерство, трести й підприємства змушені були вишукувати внутрішні резерви для будівництва виробничих приміщень підприємств, придбання й технічного переоснащення виробництва. Залучені таким шляхом обсяги коштів були невеликими, що стримувало розвиток галузі. Незначним було й централізоване матеріально-технічне постачання місцевої промисловості з державних ресурсів, що засвідчили відповідні обговорення на нарадах у Міністерстві, на засіданнях його Колегії, листування Міністерства з Радами Міністрів СРСР і УРСР, трестів і підприємств з Міністерством.

Підсумовуючи, зазначимо, що в складних умовах післявоєнного відродження централізоване фінансове й матеріально-технічне забезпечення місцевої промисловості республіки було незначним, що негативно позначалося на темпах і якості відбудовних робіт, а в наступний період стримувало подальший її розвиток.

1. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: у 3 т. – К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / Редкол.: П. Тронько та ін. – К., 1967–1976; Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. / За ред. І. Лукінова. – Т. 3. – Кн. 1: Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.). – К., 1985; Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.) / Ред. кол.: В. Клоков та ін. – К., 1977; Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / Відп. ред. В. Смолій. – К., 2011. – Т. 2.*
2. *Тітіка О.О. Місцева промисловість України в 1943–1945 рр.: здобутки та проблеми відбудови // Україна Соборна: Зб. наук. ст. – Вип. 4. – Т. 2. – К., 2006; Тітіка О.О. Функціонування об'єктів місцевої промисловості України в 1943–1945 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2007. – Вип. 11; Тітіка О.О. Місцева промисловість України в 1946–1950 рр.: проблеми і результати відбудови та функціонування // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Історія / За ред. І. Зуляка. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2; та ін.*
3. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 210.*
4. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-4990. – Оп. 1. – Спр. 31.*
5. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 152.*
6. *ЦДАВО України. – Ф. Р-4990. – Оп. 1. – Спр. 9.*
7. *ЦДАВО України. – Ф. Р-4990. – Оп. 1. – Спр. 29.*
8. *ЦДАВО України. – Ф. Р-4990. – Оп. 1. – Спр. 53.*
9. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 155.*
10. *ЦДАВО України. – Ф. Р-4990. – Оп. 1. – Спр. 34*
11. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 97.*
12. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 625.*
13. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 2120.*
14. *ЦДАВО України. – Ф. Р-4990. – Оп. 1. – Спр. 150.*

Titika O.O. Sources of financial and technical support for Ukrainian local industry in the 1943th–1950th. In the article are described the sources of financial and technical support for local industry renewal and increasing in Ukraine in the 1943th–1950th.

Key words: financing, logistical support, local industry, state resources.

Т. Д. Булах

СПРОБИ ОПТИМІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР У ПЕРІОД «ВІДЛИГИ»

У статті проаналізовано основні аспекти оптимізації сільського господарства УРСР доби «відлиги». Простежено зміну державної політики у галузі сільського господарства, порівняно з попереднім періодом.

Ключові слова: *оптимізація, реформування, стимулювання праці, колективні господарства, децентралізація.*

У час радикальних змін усіх сфер національної економіки України аграрна галузь залишається не лише провідною, але й такою, що вимагає подальшого енергійного реформування. Для забезпечення її подальшого розвитку, в першу чергу, необхідно переглянути відносини між державою та виробниками сільської продукції, а також звернути особливу увагу на заохочення і стимулювання національного виробника. Для ефективнішого вирішення цих ключових питань потрібно детально розглянути досвід попереднього періоду, зокрема доби «відлиги» – 1953–1964 рр. У той час українська радянської економіка характеризувалася збереженням адміністративної системи і одночасним започаткуванням процесів лібералізації, першими спробами стимулювання праці колгоспників, запровадженням економічних методів управління народним господарством.

Сучасна українська історіографія характеризується появою нових напрямів у вивченні аграрної галузі. Вітчизняними дослідниками критично проаналізовано економічну політику радянської влади, реформування сільського господарства, становище соціально-побутової інфраструктури села та політику щодо релігії. Серед сучасних дослідників означеної проблематики слід виділити фундаментальну монографію В. Лисак «Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності 1950–1960-х рр. XX ст.» [1], де показана зміна державної політики відносно українського селянства після смерті Й. Сталіна. Значний внесок у дослідження зміцнення та стимулювання аграрного сектору Українській РСР періоду «відлиги» зробили І. Романюк [2], П. Панченко [3] та ін. Метою цієї статті є аналіз процесів оптимізації українського села в 1953–1964 рр., особливо методи стимулювання праці селянина.

Період 1953–1964 рр., відомий під назвою «відлига», у радянській і сучасній літературі не знайшов однозначних оцінок серед науковців. Проте, більшість з них характеризують його як динамічний та дієвий. Ми вважаємо, що доба «відлиги», попри суперечливі моменти, все ж таки принесла для українського села чимало позитивного і саме вона призупинила (або на деякий час законсервувала) систему економічного пограбування українського села. Адже попередній етап радянської історії (перебування Й. Сталіна на посаді генсека) відзначився для України найтрагічними сторінками в її історії. Жорстка тоталітарна політика «батька народів» була направленою на контролювання кожної верстви суспільства. До українського селянства ж у вождя було «особливе» ставлення, яке характеризувалося всеохоплюючим контролем, масовими репресіями, насадженою колективізацією та Голодомором 1932–1933 рр. Таке ставлення зумовлювалося передусім тим, що партійне керівництво вбачало саме в українському селі носія етнічних традицій, а це було

недопустимо для побудови нового комуністичного суспільства. Звільнити село від поміщицької та куркульської кабали означало, на думку влади, знищити будь-які вияви націоналізму, що з часом призвело до тяжкого стану села.

На початку 1950-х рр. сільське господарство переживало кризові моменти і саме політика сталінського керівництва стала головною причиною деструкції аграрного сектору, так як базувалася на адміністративному позаекономічному примусі, на ігноруванні основних економічних законів і цілеспрямованому постійному викачуванні матеріальних ресурсів із нього. Фінансово-економічний стан більшості колгоспів був незадовільним і продовжував погіршуватися. Через це ефективність колективних господарств залишалася низькою. На початку 1950-х рр. сільське господарство країни за основними показниками не досягло навіть рівня 1913 р. [2, 23]. Така ситуація пояснювалася ще й тим, що село знаходилося у безправному становищі: існувала тільки натуральна форма оплати за трудодень, що не давало можливості родинам задовольняти свої навіть мінімальні потреби. Людям не дозволялося залишати село, яке було одним із важливих джерел наповнення коштів для відбудови промисловості. Надії селян на відміну або хоча б пом'якшення колгоспного державного кріпацтва не виправдалися. Двічі (в 1948 та 1952 рр.) підвищувався сільгоспподаток, який населенню було вкрай тяжко заплатити [4, 368].

Нове партійне керівництво вирішило переглянути цю традицію. М. Хрущов та його оточення добре розуміли, що не можна залишити село у такому стані, адже це могло привести як до економічної, так і політичної криз. Тож, вперше вістря реформ головним чином було направлене на зміцнення та стимулювання аграрного сектору, зокрема і в Українській РСР. Розпочався складний процес аграрного реформування. Так, вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС започаткував вагомий етап у трансформації сільського господарства. В ході пленуму М. Хрущов піддав гострій критиці сталінську аграрну політику, проаналізував причини тяжкого становища, в якому опинилося село. На його думку, криза сільського господарства крилася у слабкій матеріально-технічній базі та відсутності стимулювання колгоспників, що зумовило скрутне становище села. На цьому пленумі були вироблені основні положення вирішення нагальних проблем, які відобразилися у постанові «Про заходи подальшого розвитку сільського господарства СРСР», що передбачала зменшення сільгоспподатку в 2,5 рази, списання недоїмок по сільському податку попередніх років, збільшення розмірів присадибних ділянок колгоспників, підвищення заготівельних цін на продукцію, розширення можливостей для розвитку колгоспного ринку, підвищення оплати праці колгоспників, розширення побутово-культурного будівництва на селі тощо [5, 47].

Процес децентралізації змінив вже уставлену систему відносин держави та республік, надавши останнім більше можливостей для власного розвитку. Реформи Хрущова стосувалися й урегулювання відносин між державою та колгоспами. Найбільш яскраво ця тенденція отримали вираження в постанові ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 9 березня 1955 р. «Про зміну практики планування сільського господарства». Тут прямо зазначалося, що попередній порядок планування, за яким колгоспам доводилися до відома суворо визначені плани, в яких зазначалося, забезпечення держави сільськогосподарською продукцією, зовсім не потрібно було із центру доводити колгоспам і радгоспам плани сівби по всім культурах, планувати всі види худоби і кількість поголів'я, не даючи колгоспам і радгоспам для виявлення ініціативи в більш правильному і раціональному ведені господарства [4, 416].

Одним з ключових аспектів стимулювання працівників села було збільшення закупівельних цін. До реформування аграрного сектору вони відображали тривалу систему пограбування села, адже державні органи закуповували у колгоспі пшеницю за одну копійку за кілограм, при роздрібній ціні на борошно 31 коп.; яловичину – за 23 коп., а продавали у містах в середньому за 1,5 коп.; молоко, відповідно, 2,8 за літр і 22 коп. в роздріб [6, 368]. Такі ціни мали грабіжницький характер і ніяк не могли покрити реальні потреби. Протягом 1953–1958 рр. ціни на зерно збільшилися майже всемеро, на картоплю майже у 8, а продукти тваринництва – 5,5 разів. Відповідно, підвищення закупівельних цін заохотило селян до виготовлення більшої кількості продукції.

У процесі подальшого реформування українського села значні зрушення сталися й у системі оплати. Вже у 1958 р. 500 колгоспникам Української РСР збільшили гарантовану оплату трудоднів. Деякі колективні господарства, наприклад «Більшовик» Сумської обл., «Комсомолець» Київської обл. та ряд ін., перейшли на оплату праці за грошовими розцінками, без нарахування трудоднів. Практика таких господарств показала, що грошова форма оплати праці колгоспників дає можливість значно збільшити ефективність праці та знизити собівартість продукції [6, 39]. Підвищення оплати було направлене на стимулювання колгоспників та переконання їх залишатися працювати в селі. Недостатній рівень заробітної праці попередніх років призвів до того, що частина колгоспників, особливо у відсталих господарствах, залишали роботу і йшли працювати на промислові підприємства та в інші галузі народного господарства [8, 22]. Вже у 1958 р. загалом у республіці фонд оплати заробітної праці колгоспників складав приблизно 34 млрд. руб., тобто, втричі більше, порівняно з 1953 р. Оплата ж праці за трудодні в грошовій формі зросла у 1,6 разів. Вже у 1957 р. на оплату трудоднів видали 12,1 млрд. руб. Того ж року розпочався процес постійного авансування колгоспників [8, 43].

Особливо увага до питань мотивації праці знайшла своє відображення у резолюціях XXI з'їзду партії та програмі КПРС. Основний акцент приділявся матеріальній зацікавленості колгоспників, застосуванню додаткової оплати праці, іншим формам заохочування за кращі господарські результати. ЦК КП України вивчило досвід застосування додаткової оплати в колективних господарствах і, виходячи із рішення березневого (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС, враховуючи конкретні особливості республіки, розробив відповідні рекомендації [9, 70].

З ініціативи М. Хрущова, на січневому (1961 р.) Пленумі ЦК КП України, додаткова оплата праці була ведена вже у всіх колгоспах республіки. На його думку, її широке застосування мало значно підвищити матеріальну зацікавленість колгоспників й стало однією з важливих передумов зростання ефективності праці та збільшення виготовлення продукції [9, 71]. Ефективність таких рішень засвідчив той факт, що з 66 колгоспів республіки, внаслідок застосування додаткової оплати праці під час обробітку цукрового буряку, заробітки у 1961 р. зросли на 15 %, а виготовлення цукрового буряку на трудодень – на 23 % [9, 71]. Таким чином, можна стверджувати що застосування матеріальної мотивації праці принесло очікувані результати.

З вище викладеного можна зробити висновки, що в окреслений період нове партійне керівництво, визнавши вперше кризовий стан села, звернуло увагу на його потреби. Держава, починаючи з вересневого пленуму 1953 р. розпочала динамічний процес реформування аграрної сфери, хоча й не відмовилася від командно-адміністративних методів господарювання, зробивши все ж значні кроки у процесі децентралізації та мотивації праці колгоспів і селян. Це насамперед втілилося у зміні відносин між державою та колгоспами, підвищенні закупівельних цін та заробітної плати й у інших формах підвищення матеріальної зацікавленості селян.

1. *Лисак В.Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності 1950–60-х рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2013.*
2. *Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX ст. – Вінниця, 2005.*
3. *Панченко П.П. Аграрна історія України: Навч. пос. – К., 2007.*
4. *Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / Редкол.: В. Смолій та ін. – К., 2006.*
5. *КПСС в резолюциях, решениях зьездов, конференцый и пленумов ЦК. – Т. 6. – М., 1971.*
6. *Пленум Центрального Комитета Комуннестической партии Украины 5–6 января 1959 г. Стенографический отчет. – К., 1959.*
7. *Талан Є. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951–1958 рр.). – К., 1966.*
8. *ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 24.*
9. *ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1298.*

Bulakh T.D. Àttempts of the USSR agriculture optimization during the «thaw». In the article the author attempted to analyze the main aspects of USSR Agriculture optimization in the day of so-called «thaw». Was traced the policy changes in agriculture compared with the previous period.

Key words: optimization, reform, promotion of labor collective farms, decentralization.

Т. О. Кулікова

СТАН МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ПІСЛЯ СТВОРЕННЯ ОБ'ЄДНАННЯ «УКРСІЛЬГОСПТЕХНІКА» (1961—1965 рр.)

У статті проаналізовано особливості матеріально-технічного забезпечення сільського господарства України в першій половині 1960-х рр.

Ключові слова: *об'єднання «Укрсільгосптехніка», сільське господарство, матеріально-технічне забезпечення.*

За сучасних умов пошуку в Україні оптимальної моделі соціально-економічного розвитку, важливе значення має раціональне використання як світового, так і вітчизняного досвіду вирішення народногосподарських проблем. У такому контексті цілком актуальним є звернення до об'єктивного наукового аналізу питань, пов'язаних із реформами в системі матеріального обслуговування сільського господарства УРСР на початку 1960-х рр. Насамперед, йдеться про забезпечення стабільного розвитку сільського господарства та швидке поліпшення стану задоволення нагальних соціально-побутових потреб людей. Актуальним є й аналіз стану матеріально-технічного обслуговування сільського господарства України після створення республіканського об'єднання «Укрсільгосптехніка». Новітні підходи до вивчення означеної проблеми містяться в ряді фундаментальних досліджень [1–4] і дисертаціях [5–6]. Однак вплив створення об'єднання «Укрсільгосптехніка» на стан матеріально-технічного обслуговування сільського населення розкритий поки що поверхово. Відтак, метою цієї статті є аналіз окресленого питання.

Незважаючи на ряд позитивних здобутків, які отримало сільське господарство України в кінці 1950-х рр., внаслідок реорганізації МТС і передачі сільськогосподарської техніки колгоспам, у системі їх матеріально-технічного обслуговування залишалося багато невирішених проблем. Скажімо, система планового централізованого постачання сільському господарству товарів виробничого призначення, під час реорганізації МТС, не зазнала суттєвих змін. Тому матеріальні фонди запасних частин, виділені для республіки центральними органами влади, не відповідали реальним потребам села, але навіть ці обмежені фонди надходили далеко не в повному обсязі. В такій ситуації інтереси подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва вимагали вдосконалення системи постачання, ремонту техніки та механізації виробничих процесів [6, 14].

З метою покращення ситуації матеріально-технічного забезпечення сільського господарста УРСР і, відповідно до рішення січневого пленуму ЦК КПРС від 28 лютого 1961 р., ЦК КПУ і Рада міністрів УРСР прийняли постанову про створення Українського республіканського об'єднання Ради Міністрів УРСР «Укрсільгосптехніка». Йому підпорядковувалися всі органі-зації управління «Головсільпостачу» і РТС, ремонтні заводи та інші підприємства, що здійснювали матеріально-технічне обслуговування і постачання сільського господарства. Діяльність новоствореного об'єднання була спрямована на подальше зростання технічної озброєності сільського господарства, зміцнення його технічної бази, підвищення рівня механізації, розвиток продуктивних сил на селі. Загалом у республіці створили 25 обласних і 571 районне об'єднання «Сільгосптехніка». За задумом авторів реформи, їхнє створення мало стати важливим заходом у справі вдосконалення, зміцнення ремонтної бази та поліпшення системи матеріально-технічного постачання сільського господарства [1, 153].

Уже впродовж 1961–1962 рр. підвищився рівень використання машинно-тракторного парку сільськогосподарських господарств. Так, механізованих робіт у 1962 р. виконано на 19,1 млн. га більше, ніж 1961 р., середньодобовий виробіток на трактор збільшився на 0,2 га пересічно по республіці й становив 4,1 га, а в Одеській, Дніпропетровській, Запорізькій обл. він досягнув 4,5 га. Покращилося і використання інших машин. Так, кожен кукурудзозбиральний комбайн у середньому зібрав кукурудзи з площі 108 га, що на 44 га більше, ніж 1961 р. Це дало можливість довести рівень механізації цих робіт до 74,5%. На бурякозбиральних комбайнах у цей час було вироблено по 72 га, або на 4 га більше, ніж 1961 р. [7, 23]. Зростанню цих показників сприяла і робота відділень «Укрсільгосптехніки», в майстернях якої за 1962 р. відремонтовано 10,6 тис. тракторів, 17,6 тис. тракторних і 48,5 тис. автомобільних, комбайнових двигунів, 23,4 тис. вантажних автомобілів, 25,1 тис. зернових і кукурудзозбиральних комбайнів, а також виконано багато інших робіт з технічного обслуговування машинно-тракторного парку [7, 24].

Зростання технічної оснащеності сільського господарства вимагало розширення діяльності об'єднань. Незважаючи на поліпшення якості обслуговування ними колгоспів і радгоспів, наявна ремонтна база не давала змоги об'єднанням виконувати всі завдання своєчасно, систематично проводити догляд за технікою, розширяти обсяг механізованих робіт. Це зумовило потребу в удосконаленні форм ремонту, догляду за технікою, розширенні ремонтної бази об'єднань

«Сільгосптехніки» [8, 35]. Так, ще в 1961 р. об'єднанням було організовано у 5 районних відділеннях (Немирівському Вінницької обл., Чебриківському Одеської, Буському Львівської, Більшовцівському Івано-Франківської та Скалатському Тернопільської) технічне обслуговування машин колгоспів і радгоспів силами і засобами відділень. Усього в цей рік 36 відділень об'єднання проводили своїми силами технічне обслуговування машин у 134 господарствах, з наявною кількістю в них 3173 трактори. Така форма організації технічного обслуговування отримала назву комплексного технічного обслуговування господарств [9, 7].

Після запровадження такого комплексного обслуговування господарств відділеннями «Укрсільгосптехніки», середній виробіток на умовний трактор у 1962 р., порівняно з попереднім роком, зріс на 8–12%, а витрати на технічний догляд і ремонт на вироблення 1 га умовної оранки зменшилися на 2–49%. Таким чином, можна говорити, що метод комплексного обслуговування виявився доволі ефективним і сприяв оптимізації використання технічних ресурсів колгоспів. Як показав досвід, у господарствах, узятих на комплексне технічне обслуговування, середньозмінний виробіток на 15-сильний трактор у 1963 р. зріс на 0,4 га, а витрати коштів знизилися у середньому на 4 коп., проти норм відрахувань. Витрати пального, у розрахунку на гектар виконаних робіт, зменшилися на 0,35 кг, порівняно з 1962 р. Отже, ця форма мала ряд переваг, перед вибірковим обслуговуванням окремих видів техніки. Зокрема, ремонт проводився цілорічно, за заздалегідь складеним графіком, догляд здійснювався систематично, експлуатація була більш надійною. Комплексне обслуговування активізувало роботу спеціалістів «Укрсільгосптехніки», підвищило їхню відповідальність за стан машинно-тракторного парку, а колгоспів і радгоспів – за продуктивне його використання [10, 240–243].

Надаючи важливого значення подальшому зміцненню ремонтної бази у сільському господарстві, підвищенню якості ремонту техніки, механізації робіт, ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР 4 січня 1964 р. прийняли Постанову про спеціалізацію ремонтних підприємств об'єднання «Укрсільгосптехніка». Згідно з нею, передбачалося переведення майстерень районних об'єднань і відділень «Сільгосптехніка» на ремонт однотипних тракторів, комбайнів, сільськогосподарських машин і створення спеціалізованих майстерень з виготовлення нестандартного обладнання та ремонту машин для тваринницьких ферм. Постанова передбачала значне розширення будівництва ремонтних майстерень та реорганізацію існуючих [10, 15]. Впроваджувана спеціалізація ремонтних майстерень мала ряд переваг над попереднім методом ремонту, коли в одній майстерні ремонтували трактори, комбайни, сільськогосподарські машини різних типів. Це не сприяло підвищенню якості ремонту, кваліфікації ремонтних робітників, оскільки їм доводилося виконувати багато різних операцій. Ремонт часто затягувався, а його вартість зростала [10, 47].

Однак, незважаючи на загалом позитивні зміни в системі матеріально-технічного забезпечення сільського господарства України в першій половині 1960-х рр. слід відмітити, що ряд ключових проблем створення мережі об'єднань «Сільгосптехніка» так і не змогло вирішити. Зокрема серйозною проблемою залишалося забезпечення сільського господарства запасними частинами, паливо-мастильними матеріалами, мінеральними добривами, отрутохімікатами та іншою промисловою продукцією. Негативним явищем залишалося й незадовільне забезпечення машинно-тракторного парку запасними частинами, особливо за основною номенклатурою деталей [2, 85]. Більше того фонди за деякими деталями щороку зменшувалися. Наприклад, до трактора ДТ-54 рам у зборі було виділено у 1960 р. 3700 шт., 1961 р. – 2800, а 1962 р. – 600; валів заднього мосту в 1960 р. – 13000, а 1962 р. – 11100; ободів направляючого колеса у 1960 р. – 5600, а 1962 р. – 4200; тощо.

Таким чином, нестача у господарствах запасних частин, зумовлена невиконанням передбачених фондами показників постачання, значно ускладнювалася тим, що і ці фонди надавалися Україні далеко не повною мірою. Все це призводило до простоїв сільськогосподарської техніки, зривів термінів виконання робіт і зростання фінансових затрат, що лягали тягарем на бюджети колгоспів. Ряд відділень «Сільгосптехніки» не виявляв належної ініціативи щодо забезпечення господарств запасними частинами і ремонтними матеріалами, розподіляючи їх не за потребами наявного парку машин і плану ремонту, а забезпечуючи, в першу чергу, власні потреби [3, 147]. У зв'язку з цим, колгоспи вимушені були витрачати значні кошти на закупівлю необхідних запасних частин, відряджаючи представників на заводи до інших районів, областей і навіть республік. Так, радгоспи Покровський і ім. Шевченка Старобельського р-ну, Луганської обл. лише за три квартали 1965 р. витратили на роз'їзди за запасними частинами 1742 крб. [11, 180].

Частим явищем стали помилки у розподілі запасних частин між господарствами. Наприклад, у Волинській обл., із отриманих «Укрсільгосптехнікою» 1965 р. 45 двигунів до автомобілів ГАЗ-51, колгоспам і радгоспам виділили 9, замість 26, передбачених парком машин, а з отриманих 93 передніх мостів – 23, замість 57. Іншою серйозною проблемою у сфері догляду та ремонту сільськогосподарської техніки залишалося незадовільне використання колгоспами наявних можливостей, серйозні недоліки у використанні, ремонті та витрачанні коштів на утримання машинно-тракторного парку. Незадовільне використання техніки було зумовлене також тим, що інспектори з технічного нагляду погано виконували свої обов'язки. Зокрема були частими випадки, коли вони не займалися належним чином організацією високопродуктивного використання техніки, не аналізували роботу машинно-тракторного парку і не надавали потрібної допомоги колгоспам і радгоспам [12, 387].

Значні недоліки у процесі реформування системи матеріально-технічного обслуговування сільського господарства виявилися й за ціноутворення на послуги відділень «Укрсільгосптехніки» з ремонту машин і агрегатів. Після реорганізації МТС, РТС їхній ремонт проводили за фактичною його собівартістю, з врахуванням планових надходжень. З 1 лютого 1961 р. Держпланом УРСР були введені оптові ціни на капітальний ремонт тракторів, автомобілів, комбайнів і двигунів (без базисних деталей) в такому розмірі: за трактор ДТ-54 – 700 крб., КДП-35 – 600, «Білорусь» – 450 тощо. При заміні базисних деталей, замовник мав сплатити їх вартість, яка перевищувала оптову ціну [3, 156]. Втім, практика довела, що введення оптових цін не сприяло поліпшенню використання техніки та її зберігання. Фактично колгоспи втрачали мотивацію своєчасно проводити техогляди та добре зберігати техніку, адже навіть за незначного ремонту треба було сплачувати повну оптову ціну, визначену урядом. За таких обставин, ремонт сільськогосподарської техніки перетворювався на ще один з методів «викачування» коштів із колгоспів. З іншого боку, колгоспи, які неналежним чином експлуатували трактори і сільськогосподарські

машини, виявилися у досить вигідному становищі: в якому б стані трактор не надійшов до відділення «Укрсільгосптехніки», воно не мало права взяти більше за капітальний ремонт, ніж вартість за оптовою ціною, що зумовлювало істотні збитки об'єднання.

На початку 1960-х рр. негативний характер мала ще одна тенденція у сфері ремонту сільськогосподарської техніки: в республіці приріст капітального ремонту став значно випереджати приріст тракторного парку. Натомість обсяги поточного ремонту почали зменшуватися. Особливо кількість капітальних ремонтів тракторів зросла в 1961 р., коли були введені оптові ціни. Значне зростання капітальних ремонтів за 1961–1963 рр. можна пояснити тим, що у районних відділеннях «Укрсільгосптехніки» основним показником діяльності була кількість проведення ремонтних робіт. Тому вони були економічно зацікавленні в здійсненні якомога більшої кількості капітальних ремонтів. Особливо цьому сприяло введення оптових цін на ремонт, коли відділення «Укрсільгоспотехніки», заради власної вигоди, почали нехтувати витратами колгоспів на утримання техніки [5, 24]. Відтак, за певних позитивних змін щодо якості виконання польових робіт, експлуатації сільськогосподарської техніки, прорахунки у формуванні розрахунків між господарствами та об'єднанням «Сільгосптехніка» призвели до значних збитків народного господарства.

Таким чином, створення об'єднань «Сільгосптехніка» та впровадження комплексного технічного обслуговування дали змогу поліпшити технічний догляд сільськогосподарської техніки. Однак радянська влада в першій половині 1960-х рр. так і не змогла вирішити проблему незадовільного забезпечення машинно-тракторного парку запчастинами та недотримання міжремонтних строків роботи техніки. Крім того, непоодинокими стали випадки недбалого ставлення працівників «Укрсільгосптехніки» до організації роботи техніки у колгоспах та її ремонту у власних майстернях, відсутність власних механізаторських кадрів, гонитва за показниками проведених ремонтних робіт тощо. Слід підкреслити, що більшість із цих проблем владою якраз і планувалося вирішити зі створенням «Сільгосптехніки». Тому можна стверджувати, що в першій половині 1960-х рр. діяльність республіканської мережі об'єднання «Укрсільгосптехніка» значною мірою не виконала покладених на неї завдань.

1. *Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущёву. – М., 1992.*
2. *Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX ст. – Вінниця, 2005.*
3. *Завальнюк О., Рибак І. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2004.*
4. *Панченко П., Шмарчук В. Аграрна історя України: Навч. пос. – К., 1996.*
5. *Зиза М.М. Зміни виробничих відносин в українському селі (друга половина XX – початок XXI ст.): історичний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2005.*
6. *Лубко І.М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на Українське село (1953–1964 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2002.*
7. *ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5496.*
8. *Ремонт машинно-тракторного парка в специализированных мастерских «Сельхозтехника». – М., 1964.*
9. *Карпов В.М. Вопросы внедрения комплексной механизации в сельское хозяйство и ее экономическая эффективность: Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. – М., 1964.*
10. *Годин М.Ш. Ремонт машинно-тракторного парка в специализированых мастерских «Сельхозтехника». – М., 1964.*
11. *Зернова О.Г. Колгоспи України в 60-ті рр. XX ст. // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 5.*
12. *Сукманюк О. Фрагменти історії розвитку ремонтно-обслуговуючої бази сільського господарства // Наукові читання–2013: наук.-теор. зб. – Житомир, 2013. – Т. 1.*

Kulikova T.O. Condition of agricultural material and technical supply in Ukraine after organizing the units «Ukrsilhosptechnika» (the 1961th –the 1965th). In the article peculiarities of agricultural material and technical supply in Ukraine in the first part of the 1960-s are analyzed.

Key words: agricultural technique units, agriculture, material and technique supply.

М. А. Заплетнюк

УКРАЇНСЬКЕ ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО 1990-х рр. У КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ВПЛИВІВ

Висвітлено основні чинники зовнішньополітичного впливу на формування громадянського суспільства в Україні 1990-х рр.

Ключові слова: *громадянське суспільство, політична участь, політичне функціонування, зовнішня політика.*

Відновлення Української державності після розпаду СРСР призвело до її включення у сферу дії глобалізаційних процесів і поступового втягування у боротьбу за реалізацію цивілізаційних та квазіцивілізаційних проектів, що втілювалися в життя за умов змін сфер впливу в Європі та на світовій арені. Формування нових центрів тяжіння у міжнародній політиці перепліталося із перерозподілом сфер впливу локального характеру. Явища глобалізації й інтернаціоналізації, виходячи за межі традиційних міждержавних відносин, зумовлювалися бізнес-інтересами гравців світового масштабу. Головною рушійною силою глобалізаційних процесів став великий бізнес, економічні інтереси якого вимагали розширення джерел постачання сировини та збільшення ринків збуту для товарів і послуг. Масштаби цих цілей вимагали «універсалізації» споживачів, яка б ґрунтувалася на спільності уявлень про корисність товарів і послуг. На тлі цих процесів вимальовувалося глобальне протистояння між ключовими економічними центрами. Попри це, протягом 1990-х рр. сформувалися і квазіцивілізаційні проекти, однин із яких був уособленим у планах керівництва Російської Федерації прагненням відновити статус наддержави. Проте, економічний рівень Росії не дозволяв втілювати у життя бізнес-проекти планетарного масштабу, але в розпорядженні російських можновладців залишався один із найбільших у світі збройних потенціалів та виховане у радянських традиціях суспільство, налаштоване на експансію, через переконання у ворожості до Росії провідних світових гравців, і насамперед США, що не лише спрощувало пошук «зовнішніх» ворогів, а й дозволяло на цій основі втілювати у життя мобілізаційні політичні технології.

В таких умовах Україна опинилася у сфері зовнішньополітичних інтересів, насамперед Російської Федерації (РФ), зацікавленої у формуванні проросійських настроїв в українському соціумі. Водночас відбувалася інтеграція України до світового та європейського економічного співтовариств, що зумовлювалося, передусім, перспективами реформування економічної діяльності, на основі новітніх досягнень науки і техніки. США, з позиції наддержави, шляхом впливу на міждержавні відносини в різних частинах світу, не лише пригнули зберегти панівний статус на світовій арені, а й забезпечити реалізацію власного цивілізаційного проекту. Таким чином, зовнішньополітичні впливи неминуче мали відповідний вплив на розви-

ток українського суспільства. У працях О. Майбороди, Е. Лібанової, Ю. Левенця, О. Рафальського, Т. Бевз та ін. зокрема вже проаналізовані різноманітні вияви зовнішньополітичного впливу на український соціум. Метою цієї публікації є аналіз впливу зовнішньополітичних чинників на українське громадянське суспільство у 1990-х рр.

Розвинуте громадянське суспільство стало однією з ключових ознак європейської ідентичності, на якій ґрунтувалася регіональна інтеграція і відбувалося возз'єднання континенту. Політична європейська культура є продуктом саме громадянського суспільства і розвивається його структурами. Натомість РФ виступала уособленням авторитарного стилю управління та силового вирішення зовнішньо- та внутрішньополітичних конфліктів. Поруч з цим, апологія громадянського суспільства походить від США як єдиної світової наддержави. Таким чином, підтверджується, що громадські (неурядові) організації відіграють одну з ключових ролей у здійсненні зовнішньополітичної діяльності: потреба у залученні додаткових організаційних ресурсів до процесу зовнішньої політики є відповіддю на потребу в розширенні інституційної бази й арсеналу засобів зовнішньополітичної діяльності. Існування широкої мережі неурядових організацій створило передумови для більш гнучкої та прихованої зовнішньої політики, надаючи додаткові («м'які») засоби впливу на інші (менш розвинені) країни. Державна влада отримала можливість реалізації не відкритим примусом, а за допомогою громадських (неурядових) організацій та їх закордонних філій, а також фіктивних громадських організацій, створених в країнах-об'єктах впливу [1, 58].

Ослаблення громадянського суспільства та зниження його ролі в політичному житті посткомуністичних країн, після завершення соціальних трансформацій, пояснювалося демобілізаційним ефектом і поступовою заміною масових політичних рухів, взаємодією еліт; переходом лідерів масових політичних рухів і провідних фігур громадянського життя в професійне політичне життя, на державну службу; тоталітарним спадком, який полягав у бракові суспільної довіри й неспроможності до самоорганізації; втратою політичної громадянської активності, зумовленою економічною рецесією та структурними реформами [1, 63]. Вказані фактори робили український соціум досить вразливим від зовнішніх впливів.

Водночас ресурси міжнародної співпраці були сконцентровані на заході, але вони, як і решта більш традиційних цінних ресурсів, дістаються у конкурентній боротьбі. Її інтенсивність, підтримувана детальною унормованістю і високою організованістю, створювала суттєві перешкоди на шляху інтеграції України до Європейського Союзу. Ці перепони не обмежувалися об'єктивними показниками відставання в розвитку й ускладнювалися недостатньо адекватним розумінням проблеми. Серед українських політиків набув поширення хибний погляд на умови співпраці, що висуваються високорозвиненими країнами до нових східноєвропейських партнерів, передусім, як штучний витвір урядів, вияв егоїзму багатих, прагнення нав'язувати власні правила гри і здійснювати експансію [2, 416]. Подібний спрощений погляд на проблему також нав'язувався українському соціуму у російських та проросійських мас-медіа, зокрема й на території Південно-Східної України.

Проте, Європейський Союз являє собою об'єднання країн сталої демократії, де реалізація загальновизнаних демократичних принципів стала не просто критерієм входження в інтеграційний простір, а нормою суспільного життя і міжнародних відносин. З іншого боку, досягнення Україною критеріїв членства в ЄС як відповідності демократичним нормам розвитку – цивілізаційного здобутку Європи – стало платформою, що мала сприяти опрацюванню спільних інтересів задля консолідації суспільства [3, 470].

Хоча стан громадянського суспільства в його країнах-фундаторах не є взірцевим. Американські політичні аналітики часто критикували Францію (батьківщину демократії), Іспанію та Японію за низький рівень розвитку громадянського суспільства. Однак, на противагу їм, самі ж громадяни цих країн вважали американське громадянське суспільство надто формалізованим і забюрократизованим [4, 23]. У дослідженнях американських політологів досить часто зустрічається думка, що лише у США побудоване доскональне громадянське суспільство, матриця якого має бути поширена в інших країнах. Дослідження ж інститутів громадянського суспільства, здійснене інститутом Дж. Хопкінса, засвідчило, що фінансування урядом США цих інститутів вдвічі перевищує фінансові надходження з приватного сектору, а практика державного фінансування у Західній Європі є загальновизнаною і незаперечною. Водночас до представників громадянського суспільства новоутворених держав східноєвропейської напівпериферії й Україн, зокрема, висувалися вимоги щодо цілковитої політичної та фінансової незалежності від власних урядів. Допускалися лише приватні фінансові надходження, а також фінансова допомога міжнародних інституцій. Однак успішність побудови національних держав залежить від того, на якому фундаменті зводяться зазначені державності. Тому частина українських дослідників підкреслювала, що міцна національна держава можлива лише за умови «міцного національного суспільства, а не громадянського» [1, 62].

На шляху консолідації українського суспільства та формування гармонійних взаємовідносин між владою і громадянами вже протягом 1990-х рр., серед інших факторів, постали «імперські амбіції» РФ, що активно включилася у дестабілізацію ситуації в Україні, особливо у другій половині 1990-х рр. Зростання кількості проросійських партій на території України свідчило не лише про наявність в українському суспільстві людей, зорієнтованих на Росію [5, 86], а й про концентрацію її зусиль на формування проросійських настроїв на українських теренах. Досить відверто її позицію в «українському питанні» підтримували українські комуністи, на чолі із П. Симоненком. У багатьох питаннях стосовно визначення характеру взаємодії між владою та суспільством, попри численні декларації «відданості» інтересам трудящих, депутати компартії займали досить неконструктивну позицію. Так, завдяки їхнім зусиллям, з тексту Конституції України, прийнятій у першому читанні, зникла глава «Громадські об'єднання», а всі її положення були зведені до посилання на законодавче визначення засад утворення і діяльності політичних партій, інших громадських об'єднань [6, 25].

Перетворенню значної частини українських партій на бізнес-проекти сприяло те, що, завдяки активності лівих сил, детальна регламентація діяльності політичних партій була вилучена з Конституції, а тому вимагала законодавчого закріплення. Це призвело до того, що в законодавстві було встановлене надто обмежене коло санкцій конституційної відповідальності, які могли бути застосовані до партій [7]. Зусиллями лівих Конституція не надавала права державі фінансувати партії, що сприяло використанню «тіньових» схем фінансування. Разом з тим, вона закріпляла за партія-

ми виключне право «сприяти формуванню і виявленню політичної волі громадян», а не лише власних членів, як це визначалося Законом «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. [8]. Водночас вироблення власне закону «Про партії» розтягнулося аж до грудня 1999 р., що пояснювалося специфікою боротьби за розподіл владних повноважень, оскільки єдиним форпостом, який мав би протистояти виконавчій гілці влади, стали партії, представлені у законодавчому органі країни. Саме тривала невизначеність статусу партій ставила їх у вигідні умови через відсутність процедури і підстав впливу на них. Це підвищувало роль партій, на тлі еволюції виборчого законодавства і в очах представників великих фінансово-промислових груп, оскільки депутати, обрані за партійними списками, ставали недосяжними для будь-яких дій з боку опонентів, а також були непідконтрольні виборцям навіть за умови прийняття закону щодо «імперативного мандату», через відсутність персоніфікації відповідальності. З іншого боку, проведення виборів на суто пропорційній основі ставило парламентарів у залежність від партійного керівництва. У цій сфері здобутком компартійної номенклатури стало закріплення в законодавстві конструкції організації, притаманної тоталітарним партіям: за принципом центр – обласна організація – районна (міська) – первинний осередок. Внаслідок цього, Україна отримала партійну систему, наповнену віртуальними утвореннями, із зареєстрованими статутами і «дутою» кількістю партійців [6, 27].

Проросійські політичні сили в Україні всіляко намагалися відмінності історичної пам'яті населення східної та західної частин України представити як цивілізаційний розкол. Пропагуючи єдність слов'янського населення, РФ всіляко прагнула до домінування «у слов'янському середовищі». В українському науковому дискурсі було започатковано дискусію про особливий «східний» варіант розбудови українського громадянського суспільства, на противагу «західному», наслідування якому, начебто, стало причиною невдач у сфері розбудови держави. Так, у роботі В. Моргуна наголошувалося на існуванні п'яти типів біопсихосоціогенезу (розвитку особи і суспільства): 1) сенсорно-колективістський неврівноважений; 2) сенсорно-колективістський врівноважений; 3) перехідний або еклектичний; 4) раціонально-індивідуалістський врівноважений; 5) раціонально-індивідуалістський неврівноважений. Вказані два раціонально-індивідуалістські типи громадянського суспільства називалися «західними», два сенсорно-колективістських типи – «східними» або «східнослов'янськими». Перший із них розглядався як традиційно властивий менталітету українського народу, інший – російського. Вказані типи називалися альтернативою громадянського суспільства врівноваженого раціонально-індивідуалістського типу («західного»), який розбудовували президенти та уряди, Верховна Рада та місцеві держадміністрації України всі роки її незалежності. Підкреслювалося, що в психоісторичному контексті під статусом держави потрібно розуміти не тільки її нормативно-правову базу, але й стан суспільно-політичного життя країни, а також її становище серед інших країн регіону та світу. Тобто, відповідність соціально-економічного базису та політичної надбудови, діяльності державних інституцій, повсякденного життя громадян проголошеним юридично-правовим засадам. Вказувалося, що, обрана Верховною Радою, Президентом та урядами України, модель громадянського суспільства або «західної демократії» не отримала необхідного законодавчого забезпечення [9]. Проте, не аналізувалися кроки РФ, спрямовані на протидію розбудові громадянського суспільства в Україні, побудованого на потужному «середньому» класі та відносно високому рівні незалежності громадян від держави, завдяки володінню та розпорядженню приватною власністю.

Негативну роль у процесі консолідації українського суспільства відіграло й протиставлення Східної (передусім Донбасу) та Західної України, яке активно використовувалося вже під час виборчої президентської кампанії Л. Кучми, який позиціонувався як «проросійський» кандидат. З часом контент мас-медіа повідомлень у цьому зв'язку був представлений відомостями про «донецьких бандитів» [10–15] чи «галицьких покидьків» (або «галицьких фашистів»). Деякі проросійські автори відверто говорили про занепад європейської цивілізації, пов'язаний із розбещенням населення континенту, скороченням виробництва та наростанням міжетнічних конфліктів, що називаються причинами, через які Україні «потрібно утриматися» від вступу до ЄС. Наголошувалося також на ультимативних вимогах ЄС щодо України та ігноруванні більшості її стратегічних інтересів керівництвом Євросоюзу. Водночас почала поширюватися тенденція до «європеїзації» в Україні як відповідь на виклик певних політичних кіл Росії, що в середині 1990-х рр. почали активно розробляти ідею посткомуністичної неоімперської соборності, під гаслами цивілізаційного протистояння Сходу і Заходу [16, 147].

Негативний вплив на становлення та розвиток українського «середнього» класу як економічної основи громадянського суспільства мало й рішення Ради Міністрів РФ від 17 травня 1993 р., що підтверджувало взяття нею на себе зобов'язань із обслуговування боргів СРСР, а колишні радянські республіки поступалися їй частиною своїх активів [17, 136]. Активи на 1 млрд. дол. США, на які висловлювала претензії Україна та які належали українським підприємствам і фізичним особам, повернуті не були [18, 755]. Росія так і не надала Україні інформації про дійсний стан речей з активами СРСР [19]. У той же час російська сторона наголошувала на існуванні боргу в розмірі 5 млрд. дол. США з боку України [20].

Відповідно, нерозвиненість підприємницького потенціалу та несформованість «середнього» прошарку суспільства призвела до диспропорцій у структурі доходів населення, що було чинником дестабілізації та конфліктності особистісних інтересів. При цьому центральне місце у ефективності системи громадянського суспільства посідали економічні права людини і громадянина як певні можливості, що характеризують їх участь у виробництві матеріальних і духовних благ. Відповідно, неможливість з тих чи інших причин їх забезпечити ставала каталізатором конфліктності у суспільстві [21, 10–11].

Загалом зовнішньополітичні впливи на розвиток українського громадянського суспільства, в основному, мають на меті реалізацію відповідних цивілізаційних чи квазіцивілізаційних проектів, пов'язаних із збереженням чи перерозподілом сфер впливу на міжнародній арені. Найбільш небезпечною для існування Української держави виявилася реалізація Російською Федерацією проекту відновлення статусу наддержави, через втілення у життя «імперських амбіцій» російського керівництва. Цей процес перешкоджає усвідомленню єдності розбудови громадянського суспільства та політичної нації в Україні як засобів забезпечення національної безпеки та, врешті-решт, збереження те-

риторіальної цілісності України. Водночас інформаційний вплив сприяє усвідомленню громадянами як позитивних для України аспектів розвитку громадянського суспільства в інших країнах, так і неприйнятних для неї.

1. *Беззуб'як М.Й. Націоналізм як фактор державотворення і глобальних трансформацій: суспільство національне і суспільство громадянське // Держава і громадянське суспільство: пошук концепції співпраці: аналітична доповідь. – К., 2013.*
2. *Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні / Ф. Рудич та ін. – К., 2008.*
3. *Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність. – К., 2014.*
4. *Carothers T. Civil Society // Foreign Policy. – Winter, 1999–2000.*
5. *Кармазіна М. Етапи розвитку багатопартійності в Україні (кінець 1988–2011 рр.) // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: Мат. Міжн. наук. конф. – К., 2012.*
6. *Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналітична доповідь / За ред. О. Майбороди. – К., 2013.*
7. *Полевий В.І. Конституційна відповідальність політичних партій в Україні: Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – К., 2004.*
8. *Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=5&user=o1y1992.*
9. *Моргун В.А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2003.*
10. *Ар'єв В. Територія клану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hitforum.net.ua/archive/index.php?t-3628.html.*
11. *Донецкие бандиты заняли первое место в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://novosti.dn.ua/details/37577.*
12. *Донецкие бандиты под крылышком донецкой милиции? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ajr.org.ua/?p=1493.*
13. *Кастильский А. Криминальный интернационал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://maidan.org.ua/static/mai/1100012026.html.*
14. *Недетская Л. Донецкое правосудие отдыхает: бандит Нифонтов и компания теперь на свободе всей гурьбой! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gromrada.com.ua/index.php?id=1621&show=news&newsid=15180.*
15. *Трачук О. Донецкие бандиты собирались не только голосовать на выборах, но и агитировать за Лазаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fakty.ua.*
16. *Горєлов М., Моця О., Рафальський О. Українська етнічна нація. – К., 2012.*
17. *Ослунд А. Россия: рождение рыночной экономики. – М., 1996.*
18. *История России: XX век: в 2 кн. – Кн. 2: 1939–2007. – М., 2009.*
19. *Гетьман В. Драма с разделением внешних долгов приближается к финишу // Киевские ведомости. – 1996. – 31 января.*
20. *Гетьман В. Масол «під нуль» стриг Україну недаремно // Україна молода. – 1996. – 3 квітня.*
21. *Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні. Аналітична доповідь / За ред. О. Майбороди. – К., 2013.*

Zapletniuk M.A. Ukraine civil society at the 1990th's in foreign-policy influence context. The basic factors of foreign-policy influence on civil society forming in Ukraine at the 1990th's are lighted up.
Key words: civil society, political participation, political functioning, foreign policy.

О. М. Романуха

СТАНОВЛЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1991–2015 рр.)

Стаття присвячена проблемі розвитку Збройних Сил України у період 1991–2015 рр. Дається оцінка стану української армії, виділяються етапи її формування, аналізуються державні програми розвитку, проблеми та наслідки дій влади.
Ключові слова: *боєздатність, військова доктрина, Збройні Сили, криза, контрактна армія, реформа, роззброєння.*

Збройні Сили – важлива складова державності. З проголошенням незалежності України потреба формування власної армії вийшла на перше місце, а військово-політичний конфлікт, що розгорівся на її території у 2014 р., ще раз підтвердив необхідність створення боєздатних Збройних Сил. Армія – гарант територіальної цілісності, світового визнання країни, розвитку власної економіки, наукового прогресу, патріотичного виховання. В умовах недієздатності існуючої системи міжнародної безпеки, посилення світових тенденцій до військових конфліктів, збільшення асигнувань різних країн світу на купівлю озброєння – питання функціонування та розвитку Збройних Сил набуло ще більшої актуальності.

Вивченню цієї проблеми приділяється значна увага. Серед узагальнюючих робіт варто згадати публікації Міністерства оборони України, Ради національної безпеки і оборони України, Центру Разумкова: «Оборонна політика», «Зелена книга України». У них подаються узагальнюючі дані щодо стану Збройних Сил України, перспектив їх реформування. Не меншої уваги даному питанню приділяли на сторінках періодичної літератури. Серед існуючих публікацій слід згадати роботи О. Затинайко, В. Павленко, С. Свєшнікова, О. Мельника, М. Сунгуровського. У них дослідники розглядали певні аспекти становлення Збройних Сил, звертали увагу на проблеми, що заважали їх успішному реформуванню. Цінність робіт не викликає сумніву, однак автори часто звертали увагу на незначні періоди часу або окремі аспекти. Зважаючи на це, необхідність продовження вивчення проблеми є беззаперечною.

Метою роботи є визначення етапів становлення Збройних Сил України та їх сучасного стану. Засобом її досягнення є вирішення таких завдань: надання оцінки розвитку Збройних Сил; аналіз державної політики щодо реформування армії; виокремлення головним проблем, що заважали ефективному проведенню реформ. При написанні статті було використано широке коло джерел. Серед них значне місце посідають міжнародні та двосторонні угоди, постанови урядів, матеріали періодики, статистики.

Процес створення українських Збройних Сил виявився складним та довготривалим. В умовах порушення полярності світу, нового перерозподілу сфер впливу, дистанціювання від Росії, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про військові формування в Україні», яким розпочала історію їх становлення. Проте, оскільки характер оборонної системи колишнього СРСР не давав можливості швидко створити самодостатні військові угрупування, ця робота розтягнулася в часі. На перших етапах її проведення Київ і Москва спільно вирішували питання поділу Збройних сил СРСР, розробляли тимчасові положення їх функціонування, стратегії розвитку.

На думку наукового співробітника Королівського Інституту міжнародних відносин Chatham House

Дж. Шерра, «Радянська військова система та військово-промисловий комплекс (ВПК), успадковані Україною, були загальносоюзною структурою, наскрізь регламентованою та ускладнено-взаємозалежною, створювалися так, щоб унеможливити самодостатність кожного окремого суб'єкта. Це породжувало сподівання, навіть серед російських «доморощених» лібералів і демократів, таких як Г. Бурбуліс (перший Віце-прем'єр у 1991–1992 рр.), на те, що «існує логіка, яка поверне республіки назад». За таких умов завданням України було не реформування армії, а її створення. У 1991 р. Україна успадкувала не армію, а угруповання сил – без Міністерства оборони (МО), Генерального штабу (ГШ) і центральних органів командування та управління».

Умовно період розбудови Збройних Сил України можна поділити на декілька етапів: 1991–1996 рр. – формування основи Збройних Сил, органів управління та вироблення принципів співробітництва; 1997–2004 рр. – пошук власної стратегії розвитку та визначення зовнішньополітичних пріоритетів; 2004–2015 рр. – посилення деструктивних процесів в українській армії та початок її реанімації через причину військово-політичного конфлікту.

Перший етап побудови армії полягав у нормативно-правовому забезпеченні їх функціонування, створенні органів управління. З цією метою Верховна Рада України, підпорядкувавши Збройні Сили, розташовані на її території, 11 жовтня 1991 р. затвердила «Концепцію оборони і будівництва Збройних Сил України» та «Постанову про створення Ради оборони України». Основними пунктами концепції стало проголошення України без'ядерною та нейтральною країною, затверджувалася структура Збройних Сил (Сухопутні війська, Військово-Повітряні Сили і Сили Протиповітряної оборони, Військово-Морські Сили). Кількість усіх військ визначалася на рівні 0,8–0,9% населення країни, тобто 400–420 тис. осіб. Президент України ставав Головнокомандувачем.

Основними питаннями, що потребували невідкладного вирішення, були визначені: скорочення звичайного озброєння; переміщення військових кадрів; переформатування армійської структури. Першочергове завдання полягало у скороченні озброєнь. Проголосивши незалежність, Україна автоматично отримала у спадок велику кількість звичайних озброєнь. У разі війни із Західними країнами вона мала виступити першою лінією оборони чи плацдармом для нападу. Тому з розпадом СРСР Україна автоматично переклала на себе раніше досягнуті зобов'язання щодо роззброєння. Згідно з ратифікованим у червні 1992 р. «Договором про звичайні збройні сили в Європі», Київ мав скоротити кількість танків на 5300 одиниць, бойових броньованих машин (ББМ) – на 2400 одиниць, бойових літаків – на 477 одиниць. Таких дій вимагав і складний фінансовий стан країни. Реалізація домовленостей розпочалася 18 серпня 1992 р. Іншим напрямом роботи стало переміщення військових кадрів. Цей вид роботи було завершено у 1994 р. За цей час з України в інші держави колишнього СРСР були переведені біля 12 тис. офіцерів і прапорщиків, одночасно понад 33 тис. військовослужбовців повернулися до України, зокрема 27982 офіцери. Це призвело до перенасичення особового складу Збройних Сил України та вимагало їх поетапного скорочення. Вже на 1995 р. кількість української армії була доведена до 400 тис. осіб.

Серед організаційно-структурних змін необхідно відзначити створення 28 січня 1993 р., на базі Військово-Повітряних Сил України та Військ Протиповітряної оборони України, Військ Повітряної оборони (ВПО). 20 квітня 1995 р. Указом Президента України в складі Збройних Сил України було відновлено Війська Протиповітряної оборони.

Отже, перший етап побудови Збройних Сил знаменувався взяттям під контроль військових частин, формуванням нормативно-правової бази їх функціонування, визначенням курс розвитку. Проте використовуваний підхід у цій роботі – «створення-реформування» – був невірним. Формування структури на базі старої Радянської системи багато в чому прив'язувало українських військових до Росії. Це допомагало вирішити ряд нагальних проблем: ядерне питання, поділ Чорноморського флоту, військово-технічне співробітництво, недофінансування армії. Однак гальмувало власний розвиток, перешкоджало пошуку нового курсу. Про це свідчить і Воєнна доктрина 1993 р., що проголошувала позаблоковий статус України. Намагаючись балансувати між збереженням співпраці з Росією та пошуком нових моделей розвитку, Україна занурювала Збройні Сили у кризу.

Пошук власної моделі розвитку розпочався з другої половини 1990-х рр. На тлі загальнодержавних змін все чіткіше окреслювалася необхідність проведення реформ та наближення української армії до європейських стандартів. Перші пропозиції таких змін були покладені в «Концепцію реформування Збройних Сил України» від 26 січня 1996 р. Вона передбачала подальше скорочення військ, ліквідацію військових округів та перехід на оперативно-територіальну систему будівництва армії, принципи регіонального комплектування. Втім, реалізувати Концепцію не вдалося.

Подальший офіційний курс влади щодо реформування армії був викладений у «Державній програмі будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 р.», прийнятої у січні 1997 р. Основними пунктами документу стало проведення оптимізації структури та чисельності Збройних Сил України, реорганізація військових округів. У 1998 р. запроваджено нову систему військово-адміністративного розподілу території України. Паралельно продовжувалася робота зі скорочення кількості Збройних Сил. Згідно Постанови Верховної Ради від 22 грудня 1998 р., вона була затверджена на 31 грудня 1999 р. – 310 тис. військовослужбовців і 90 тис. працівників. Створювалася військова розвідка. Загалом, упродовж 2001–2005 рр. проведено біля 16 тис. заходів із реструктуризації Збройних Сил. Загальна кількість особового складу станом на кінець 2005 р. складала 245 тис. осіб, у т. ч. 180 тис. військовослужбовців.

Отже, другий етап розбудови української армії визначив пріоритетні напрями роботи та плани подальшого розвитку. Основними питаннями, яким приділялося найбільше уваги, стали: скорочення чисельності особового складу; ліквідація зайвого озброєння; демілітаризація промисловості; перехід на контрактну армію; пріоритетність розвитку мобільних підрозділів швидкого реагування. Загалом, реалізовані підходи відповідали основним принципам побудови армій передових країн світу, проте недофінансування програм, перебування на керівних посадах старих кадрів багато в чому гальмувало досягнення позитивного результату. Армія почала занурюватися у кризу, що посилювало відтік досвідчених кадрів, корупцію, унеможливлювало технічне переоснащення Збройних Сил. Розуміючи проблеми, влада 2004 р. у новій Воєнній доктрині України зазначила можливе майбутнє членство в НАТО.

Становлення Збройних Сил України після 2005 р. не знаменувалося істотними досягненнями. Серед державних програм, що окреслювали шляхи їхнього по-

дальшого розвитку, варто відзначити «Програму розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 рр.». Акцент робився на розвиток повітряних Сил та Сил швидкого реагування. Позитивним моментом стало й створення системи забезпечення інформаційної безпеки держави у воєнній сфері. У липні 2009 р. Президентом України затверджена «Доктрина інформаційної безпеки України», але темпи переходу армії на сучасні інформаційно-телекомунікаційні засоби залишалися низькими (3,2 % на рік).

Покращити ситуацію була покликана «Державна програма реформування Збройних Сил України на 2011–2015 рр.» і «Державна програма розвитку озброєння та воєнної техніки на 2011–2015 рр.». Як і завжди, в документах проголошувалися наміри перебудови та переозброєння Збройних Сил, проведення їх технічного переоснащення, створення елітних високопрофесійних підрозділів. При цьому у «Стратегічному оборонному бюлетені України 2012», затвердженому Президентом України 29 грудня 2012 р., відзначалися потенційні проблеми, до вирішення яких мала бути готова українська армія – формування багатополярної моделі світоустрою; загострення суперництва за корисні копалини; зміни характеру конфліктів, трансформацію їх на швидкоплинні, гібридні війни без формування лінії фронту; територіальні претензії; інтенсифікація процесів мілітаризації світу; радикалізація політичних сил і рухів, активізація сепаратистських конфронтацій. Одночасно пріоритетним фактором захисту визначалася оборонна дипломатія. Остання теза фактично підтверджувала неможливість самостійного захисту, через небоєздатність власних збройних сил.

Однак усі задекларовані наміри лишилися на папері. Українська система національної безпеки продовжувала спиратися багато в чому на радянські принципи (технічно, методично, структурно). Якщо в 1990-х рр. це мало ефект, то на початку XXI ст. вони втратили актуальність. Стан Збройних Сил лишався тяжким. Матеріальна основа не витримувала критики. Протягом 2006–2009 р. на озброєння прийняли лише 73 нових та модернізованих зразків ОВТ. При тому, що 60% авіаційної техніки та 90% корабельного складу потребували ремонту. Це посилювало тенденцію до зниження загального рівня бойової готовності військ. У 2010 р. показники їх підготовки знизилися у 3–5 разів, порівняно з показниками 2006 р. Так, середній наліт льотних екіпажів зі складу ОСШР (Оперативного штабу швидкого реагування) армійської авіації Сухопутних військ зменшився з 52 год. у 2006 – до 20 год. у 2011 рр. У повітряних силах ці показники впали з 65 до 20 годин. У 2009–2010 рр. призупинено впровадження служби в резерві та системи підготовки резервістів, фактично зупинена їх підготовка на зборах військовозобов'язаних. У 2016 р. завершувався термін придатності практично всіх боєприпасів артилерійських систем і танків. Середній розмір грошового забезпечення контрактника станом на 2010 р. (1535 грн.) був удвічі нижчий за середню зарплату у країні (2160 грн.). Фінансування української армії було одним з найнижчих у світі. Для прикладу, 2012 р. витрати на одного військовослужбовця в Україні становили біля 6 тис. дол. США, тоді як у Туреччині – 22, Росії – 41, Польщі – 56, Франції – 152.

На думку О. Мельника та М. Сунгуровського, причина цього – хибна політика В. Януковича. Переймаючись реформами, що посилювали авторитарність влади, мало хто думав про армію. Зокрема в державному бюджеті на 2013 р. передбачалося скорочення видатків на Міністерство оборони на 7% і збільшення витрат на Міністерство внутрішніх справ (3%), СБУ (4,4%), Генеральну прокуратуру (17,2%). І це при тому, що у світі збільшувались видатки на армію. На думку науковців, така слабкість провокувала посилення зовнішнього тиску на Україну як з боку Росії, так і Заходу. На фоні такої ситуації 8 червня 2012 р. була прийнята нова Військова доктрина України.

Отже, правильно визначаючи загрози майбутнього, влада не спромоглася гідно підготуватися до них. Витрачаючи кошти на менеджмент збройних сил та приведення організаційної структури до стандартів НАТО, Україна втрачала боєздатність армії. Тим часом Бухарестський саміт НАТО 2008 р. показав неготовність Європейських країн приймати її. Саме сподівання Києва на вступ до Північноатлантичного альянсу і автоматичне вирішення усіх її проблем було провальним. Європа чудово розуміла, що Росія не прагне відпускати Україну і тому не робила голосних заяв. Керівництво України не усвідомлювало, що платою за вступ до Європейських структур буде її територія. Підтвердженням цього стала політична криза 2014 р. Черговий майдан, переобрання Президента України, анексія Кримського півострову, сепаратистські хвилювання на Сході призвели до Антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях. Ці події змусили реанімувати українську армії у спішному порядку, проте вони мали невисоку ефективність.

1. *Збройні сили України // Український мілітарний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mil.in.ua/component/content/article.*
2. *Оборонна політика: потреба реформ Збройних Сил України: Зб. мат. за результатами публічних консультацій / За ред. Р. Богатирьової. – К., 2011.*
3. *Національна безпека України: стан і перспективи в контексті змін безпекового середовища: Мат. експертної зустрічі 15 жовтня 2008 р. // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 8.*
4. *Можаровський В. та ін. Нова воєнна доктрина: принципи воєнної політики України в умовах позаблокового статусу // Альманах сектору безпеки України / За ред. О. Мельник та ін. – К., 2012.*
5. *Мельник О., Сунгуровський М. Сектор безпеки в контексті безпеки загального суспільно-політичного розвитку // Альманах сектору безпеки України...*
6. *Ежегодник СИПРИ 2006: вооружения, разоружение и международная безопасность: Пер. с англ. – М., 2007.*
7. *The Military Balance 2010 / The International Institute For Strategic Studies IISS. – Nuffield Press, 2010.*
8. *The International Institute for Strategic Studies is a world-leading authority on global security, political risk and military conflict [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.iiss.org/en/publications.*
9. *Про стратегічний оборонний бюлетень України // Портал Ліга закон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1.*

Romanukha O.M. The becoming of the Military forces of Ukraine (1991-2015). In this article is described the developement of the Ukrainian military forces in the 1991–2015th's. The special attention is devoted to the ukrainian army evaluation and the stages of its forming, are also analized the state programmes of the army developement, the problems and effects of the Powers actions.

Key words: fighting efficiency, armed doctrine, Military Forces, crisis, contract army, reform, disarmament.

Всесвітня історія

В. Г. Ціватий

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ В XVI–XVIII ст.: ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНІ ІДЕОЛОГЕМИ

У статті аналізується зовнішня політика і дипломатія європейських держав доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.). Особливу увагу приділено інституціональному розвиткові дипломатичних служб, інститутам дипломатії, дипломатичному інструментарію та моделям дипломатії провідних держав Європи. Визначено особливості політико-дипломатичних ідеологем у французькому суспільстві XVI–XVIII ст.

***Ключові слова**: зовнішня політика, дипломатія, ідеологеми, дипломатичний інструментарій, інституціоналізація політики, Франція.*

У добу раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.), поряд з виникненням і еволюцією європейської системи держав, відбувався об'єктивно зумовлений процес інституціонального оформлення європейської суспільно-політичної думки та закономірний процес її впливу на становлення та трансформації, відповідний розвиток теорії зовнішньої політики і дипломатії держав Європи [1, 268–274]. Саме тоді у Франції відбувалася перебудова політичної та дипломатичної систем у контексті формування нової європейської системи держав. Одним із головних завдань Франції та її інститутів дипломатії доби раннього Нового часу стало ідеологічне обґрунтування своєї пріоритетності в міждержавних відносинах і кореляція зовнішньополітичного курсу. Французька дипломатія в новому статусі спрямувала зусилля на вихід на міжнародний плацдарм в якості реального міжнародного *а*ктора, здатного впливати на баланс сил на європейському континенті, а не лише як рівноправний учасник блоків, коаліцій та угод.

Поняття «інституціоналізація» активно використовується в науковому інструментарії дослідників, але історики, враховуючи специфіку цього терміну та його концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати термін «інституціоналізація» до методологічного арсеналу історичного пізнання. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав в контексті формування суспільно-політичної думки та її ідеологем в Європі.

Досліджуючи інституціональні процеси в європейській зовнішній політиці й дипломатії раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.), автор статті прагне показати не лише історію розвитку зовнішньої політики і дипломатії Франції у загальноєвропейському контексті, яка вже була предметом дослідження науковців, а виокремити її функціональний аспект саме в контексті впливу суспільно-політичної думки на процес інституціоналізації дипломатичних служб в державах Європи у часово-просторовому вимірі, та формуванні зовнішньополітичних і дипломатичних ідеологем в політико-психологічній конструкції ідей щодо формування та трансформації європейської системи держав у XVI–XVIII ст.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як І. Гуржій, Б. Гончар, О. Дьомін, В. Дятлов, А. Кудряченко, С. Віднянський, В. Смолій, Н. Подаляк, Б. Ачкіназі, В. Ададуров, О. Машевський, С. Сорочан, В. Яровий, С. Пронь. Характерною рисою російської історіографії другої половини XX – початку XXI ст. щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці таких російських істориків-дослідників, як С. Сказкін, Б. Поршнєв, О. Люблінська, Ю. Івонін, С. Карпов, Н. Хачатурян, С. Цатурова, Н. Басовська, П. Уваров, В. Керов, Н. Девятайкіна, В. Ведюшкін, М. Юсім, І. Ельфонд, О. Кудрявцев та ін.

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської та англо-американської історіографічних шкіл. Загалом, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав та її системних елементів, свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій дипломатичної діяльності держав, спираючись на джерельну базу, а показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища під впливом суспільно-політичної думки, певних ідеологем, на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, відповідні зовнішньополітичні та дипломатичні ідеологеми, виявити критерії ефективності зовнішньої політики, з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи, наприклад Франції [2, 196–203].

Ранній Новий час (XVI–XVIII ст.) був для європейського суспільства часом різнопланових змін та інновацій. Найбільш чітко нові тенденції виявили себе у формуванні нового французького суспільства в цілому та зокрема – формуванні ментальних установок та особистості нового типу, під впливом європейської суспільно-політичної думки раннього Нового часу. Одним із таких чинників впливу слугувало поширення у Франції практики книгодрукування як нового напряму розповсюдження

інформації у французькому суспільстві, поширенню ідеологем від зовнішньополі-тичної теорії до політико-дипломатичної прагматики [3, 76–94; 4; 5, 277–307].

Одне з центральних місць у теорії й практиці дипломатії раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) посідали саме проблеми розуміння сутності, функцій і методів реалізації влади у сфері зовнішніх зносин. Із цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, зовнішньополітичних і дипломатичних ідеологем, інституціональних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів, при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, зокрема й у сфері зовнішніх зносин і дипломатичної практики. Саме через друковану книгу вони могли їх поширювати й апробувати серед інтелігенції, політиків та дипломатів. Особливого поширення набули трактати про форми державної влади і державного устрою, переговорний процес і правила ведення переговорів, політичні трактати і памфлети, політичні й дипломатичні мемуари тощо [6]. Постійна дипломатична служба у XVI–XVIII ст. набула швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин.

Наприкінці XV ст. у Франції розпочався процес інституціонального розвитку книгодрукування як відповідь на підйом економіки, централізацію французької держави, зміцнення і централізацію королівської влади та зростання ролі зовнішньополітичного чинника, зокрема французьких дипломатії та культури. У добу раннього Нового часу посилилася потреба в «алфабетизації населення» та книгодрукуванні як новому способі передачі текстів, стає супутнім чинником політико-дипломатичних процесів та дієвості ідеологем, які активно розвиваються в цей період та поширюються через процес культурних трансформацій нового суспільства та ментальних установок особистості раннього Нового часу.

Книгодрукування у Франції початку XVI ст. вже уособлювало власне книжкову культуру та, відповідно, відбувався процес французького впливу на європейську книжкову культуру та взаємозбагачення між різними книжковими культурами Європи [7]. Головним джерелом для вивчення витоків французького книгодрукування другої половини XV ст. і його ролі в розвиткові культури Франції та книжкової спадщини є французькі інкунабули. Загалом, же французька книга раннього Нового часу є джерелом для вивчення соціопрофесійних груп і соціально-культурних верств населення та її рецепції як на європейському, так і світовому рівнях. Професійно соціоорієнтованими групами доби раннього Нового часу були духовенство, панівна верхівка, банкіри, дипломати та інтелігенція [8, 95]. Тому французька книга тієї доби відіграла доленосну роль у теорії та практиці французького державотворення, дипломатичної діяльності та гуманістичної культури Франції. За нових політичних умов, сформувалися й нові ідеологеми, погляди на зовнішню політику і дипломатію [9; 10, 36–39].

Гуманістична література Франції інституціоналізувалася у XVI ст., але нові тенденції зароджувалися у французькому суспільстві ще раніше. Це особливо помітно відобразилося у творчому доробку найвидатнішого французького поета XV ст. – Франсуа Війона (1431–1489). Прогресивні ідеї у Франції знайшли свій захисток серед представників передової частини дворянства, у формуванні світогляду яких значну роль відіграла гуманістична культура Італії. Від засвоєння античного мистецтва й гуманістичної культури Італії гуманісти перейшли до рішучого політичного наступу на феодальний світ і його підвалини у Французькій державі. Розпочалося протистояння між старими і новими світобаченням і світоглядами.

Згідно цих важливих історичних процесів, розвиток французької гуманістичної літератури пройшов два етапи. Перший охопив першу половину XVI ст. Визначні діячі гуманістичної літератури цієї доби – Маргарита Наваррська, Бонавентюр Депер'є, Клеман Маро, Франсуа Рабле. Останнього цілком закономірно можна назвати першим теоретиком гуманістичного виховання та засновником гуманістичної політики і дипломатії у Франції. Другий етап розвитку гуманістичної літератури припав на другу половину XVI ст., коли французька література створила величезні цінності, але несучи вже на собі відбиток кризи гуманізму. Найпомітнішим явищем цього часу була творчість поетів «Плеяди», особливо Ронсара, та останніх представників гуманізму – Мішеля де Монтеня й Теодора Агріппи д'Обіньє. Отже, зовнішньополітичні та дипломатичні ідеологеми як психологічна конструкція нових ідей, нової суспільно-політичної думки XVI–XVIII ст., а також соціально-політична доктрина, яка виражала інтереси панівного класу, апелювали до морального обов'язку людини і вимагали від нього бути справедливим, заради досягнення головної мети життя – рятування душі та встановлення суспільного порядку й збереження його в постійності.

Проблеми зовнішньої політики й дипломатії хвилювали уми непересічних сучасників у Франції. Вони перебували пошуку відповідей на питання, які ставила перед ними об'єктивна реальність. Адже цей період європейської історії, зокрема в історії Франції, не міг залишити нікого байдужим, так як «мир і злагода – першочергово необхідні речі для королів і держав» [11, 254; 12; 13; 14, 126–129]. Ідеологічне обґрунтування зовнішньополітичних і дипломатичних ідеологем нової європейської системи міждержавних відносин, пояснення подій і фактів у контексті розвитку суспільно-політичної думки та світорозуміння минулих поколінь відкривало нові шляхи до пізнання суспільства епохи доби Нової історії й розуміння протистояння політичної теорії та суспільно-політичної практики провідних держав-гравців тогочасної Європи – Франції, Іспанії, Італії.

Спроба побудувати узагальнену модель політико-дипломатичної думки (ідеологем, концептів, теорій) початку особливої, трансформаційної епохи, звичайно, не є вичерпною і остаточною. Практично всі вищезгадані підходи тією чи іншою мірою наближають нас до розкриття й розуміння своєрідності поглядів на владу, право, ідеологію, державу, дипломатію, внутрішню й зовнішню політику держави, процеси їх інституціоналізації, а, відповідно, допомагають також скласти уявлення про людей тогочасної епохи, їх світогляд, ідеологеми та ментальні установки.

Доба раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) – це період трансформації та інституціоналізації принципово нового суспільно-політичного порядку в Європі, утвореного територіальними державами, та формування нової інституціонально-дипломатичної практики. Як підтверджує історичний досвід, значення ідеологем змінюється відповідно до політичної прагматики, а цілеспрямоване використання ідеологем є ефективним засобом управління масовою свідомістю – ідеологема легко запам'ятовується і створює ілюзію розуміння в об'єкту маніпуляції. Отже, розуміти ідеологему означає розуміти всю ідеологію, зокрема нову зовнішньополітичну ідеологію Франції в контексті європейського лідерства та трансформації системи міждержавних відносин XVI–XVIII ст.

1. *Ціватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2000. – Вип. 4.*
2. *Цатурова С.К. Формирование института государственной службы во Франции XIII–XV в. – М., 2012.*
3. *Le Goff J. Les mentalites: une histoire ambiguë // Faire de l'histoire. III. – Paris, 1974.*
4. *Vovelle M. Ideologies et mentalites. – Paris, 1982.*
5. *Chartier R. Histoire intellectuelle et histoire des mentalites. Trajectories et questions // Revue de Synthese. – Ser. 3. – 1983. – V. 8.*
6. *Кальер Ф. де. О способах ведения переговоров с государями: Пер. с фр. – М., 2000.*
7. *Историческая память в культуре эпохи Возрождения / Отв. ред. Л. Брагина. – М., 2012.*
8. *Ціватий В.Г. Доба раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.): інституціональний вимір європейських дипломатичних практик // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: Мат. Міжн. наук. конф. – Херсон, 2014.*
9. *Mowat Robert Balmain. A History of European Diplomasy (1451–1789). – L., 1971.*
10. *Феномен реформ на западе и востоке Европы в начале Нового времени (XVI–XVIII вв.): Сб. ст. / Под ред. М. Крома, Л. Пименовой. – СПб., 2013.*
11. *Masselin J. Journal des Etats Generaux de France tenus a Tours en 1484. – Paris, 1835.*
12. *Barbiche B. Les institutions de la monarchie francaise a l'epoque moderne. XVI–XVIII siecle. – Paris, 2012.*
13. *Black J. A History of Diplomacy. – Reaktion Books, 2010.*
14. *Livet G. L'equilibre europeen de la fin du XV a la fin du XVIII siecle. – Paris, 1976.*
15. *Mowat R.B. A History of European Diplomacy (1451–1789). – L., 1971.*

Tsivatyi V.G. French Foreign Policy in the XVI–XVIII c.: Political and Diplomatic Ideologemes. The foreign policy and diplomacy of the European states in the early Modern epoch (XVI–XVIII c.) is analysed at the article. Particular attention is given to the institutional development of diplomatic services, diplomatic institutes, diplomatic tools and diplomacy models in the main European states. The directions of the political and diplomatic ideologies in French society at the XVI–XVIII c.

Key words: foreign policy, diplomacy, ideologies, diplomatic tools, models of diplomacy, institutionalization of policy, France.

А. А. Котиченко

ІДЕОЛОГІЯ «САРМАТИЗМУ» В ПОВСЯКДЕННІ ШЛЯХТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Здійснено спробу комплексного дослідження виявів ідеології сарматизму в уявленнях та поведінці шляхти Речі Посполитої. Проаналізовано проблему витворення етносоціального міфу шляхетського походження.

***Ключові слова**: шляхта, сарматизм, Річ Посполита.*

Особливе позиціонування окремішності нобілітованого походження було однією з характерних рис політичного розвитку Європейських країн, особливо раннього Нового часу. Історіографічні концепції походження народів від давніх їх предків стали актуальними для епохи Ренесансу та раннього модерну. Як правило, вони не лише розкривали історію їхнього походження, але й вирішували конкретні політичні завдання. Так, наприклад Дж. Бокаччо, обґрунтував першість мешканців Італії як спадкоємців величної античної культури Римської імперії над варварами-германцями [1, 191]. Виняткове становище шляхти у соціумі та державі стало причиною появи виняткових елітарних елементів самосвідомості. Так, за висловом британського дослідника К. Кіда, відокремлена привілеями верхівка кожної європейської країни, намагалася витворити власну історичну модель винятковості та окремішності [2, 14]. Метою цієї статті є аналіз виявів ідеології сарматизму в уявленнях та поведінці шляхти Речі Посполитої.

Одним із компонентів самовираження стала доктрина польської та руської шляхти Речі Посполитої, відома як «сарматизм». Під ним прийнято вважати систему світоглядних засад, поведінкових реакцій, стилю та способу життя польської аристократії ранньомодерної доби [3, 67]. Наповнення поняття «сарматизм» змінювалося впродовж століть. Так, на межі XIX–XX ст. виникло його «етнографічне розуміння» як стилю життя, в якому він виступав як сукупність інтересів, уявлень, звичаїв шляхти періоду кінця XVI – середини XVIII ст. [4]. Своєрідним продовженням цієї традиції стало трактування сарматизму з позиції «історичної антропології» або історії повсякдення [5]. Окремі дослідники розглядають це явище як польський різновид європейського бароко [6] або як комплекс принципів та смаків єдиної ідеології, скажімо, з погляду мистецтвознавця Т. Хшановського [7].

Однак основна ідея, навіть з плином часу, лишалася сталою: концепція була прив'язана до етногенетичного міфу, згідно з яким, племена «войовничих сарматів», що на той час трансформувалися у шляхетський стан, нібито, свого часу підкорили місцеве населення, створивши державу «золотої шляхетської вольності» – Річ Посполиту [8, 304]. Вперше це поняття вжив польський історик Я. Длугош: «Давніми істориками країна ця іменується як Європейська Сарматія, й як русини, так і поляки іменують себе сарматами». На його думку, така назва є вповні прийнятною та справедливою позицією давніх істориків. Також дослідник відзначив, що «сарматськими» називали і гори, котрі відділяли Польщу та Русь від «паннонців» [9]. Утім, у сучасній йому шляхті він зовсім не вбачав надзвичайних виняткових якостей сарматів: ні доблесті, ні звитяги, ні благородності. Очевидно, пишучи свою Хроніку, Я. Длугош мав на меті передати суто історичні реалії, не вдаючись до ототожнення сарматів винятково зі шляхтою, а тим паче з їхніми благородними рисами, способом життя чи поведінковими стереотипами.

Окремі дослідники вбачали утвердження цього поняття, передусім, у відображенні особливостей менталітету. Це демонструє й творчість М. Мєховського, зокрема його трактат «Про дві Сарматії», виданий 1517 р. у Кракові. Тривалий час праця була головним джерелом свідчень про історію Польщі та Східної Європи на Заході. Про її вплив на формування тогочасного менталітету мешканців Речі Посполитої може свідчити і той факт, що вона перевидавалася 14 разів лише в XVI ст. Проте, сам автор ні про національний менталітет, ні про шляхту мови не вів, хоча й наполягав на «славному походженні поляків» від давнього народу – сарматів, але й відхрещувався від «варварського» світу – «азійської Скіфії» [10]. Ідеї попередників у своїй Хроніці розвинув дипломат і опонент протестантизму М. Кромер [11]. Хоча у цих працях шляхта не виступала носієм сарматських якостей, як не йдеться у них і про винятковість її походження чи позиціонування як носія спадкових традицій давньої сарматської спільноти.

У польській історіографічній традиції першої половини XVI ст. сармати асоціювалися, головно, зі слов'янами. Особливу роль в утвердженні цієї концепції слід відвести історику М. Бєльському, який був досить популярним у середовищі шляхти. Зокрема він писав: «Явно та зрозуміло, що ми і є сармати, і все, що про них написано, слід розуміти як написане про наших пращурів» [12, 105]. Ймовірно, причини «прив'язки» шляхти до такої елітарної концепції ґенези, як сарма-

тизм, слід шукати в позиціях самих шляхтичів, котрі своєю діяльністю намагалися прив'язати легенду роду до сарматів. Вірогідно, потреба у цьому була надто вагомою, адже здобуття широких привілеїв і прерогатив мало підкріплюватися знатністю походження.

Соціальний розвиток Польщі у XVI ст. суттєво різнився від решти країн Центрально-Східної Європи. Можна погодитися із думкою М. Лескінен, що прикметною особливістю польського, передусім шляхетського, соціуму була його станова структура, яка визначала не стільки майнове, але соціальне становище людини. Звідси слідує і невизначеність та соціальна рухливість соціальних груп у межах такої суспільної структури [13, 178]. Можна погодитись і з тим, що сарматизм як домінантна тенденція самосвідомості польської еліти формувався в епоху пізнього Ренесансу, на ґрунті особливого політико-правового статусу цього привілейованого стану [14, 1–4].

У XVI–XVIII ст. права шляхти в політичному житті Речі Посполитої набули вагомості й правового закріплення, але конституційною боротьбою ця верства послаблювала державний організм. Витоки цих тенденцій спостерігалися вже 1505 р., коли була прийнята Радомська конституція (Nihil novi), за якої король був позбавлений права видавати закони, без згоди сейму, а будь-які зміни до законів монарх мав узгоджувати з обома його палатами – ізбою та сенатом . У 1573 р. шляхта здобула право брати участь у виборах короля, що фактично перетворило Річ Посполиту на «шляхетську республіку». Поява ж принципу «liberum veto», за яким усі рішення сейму могли бути прийняті тільки за одностайної згоди всіх депутатів, давало можливість зосередити в руках шляхти всю стратегію політики держави [15, 269]. Це вважалося однією з головних ознак шляхетської вольності, оскільки змушувало дослуховуватися до позиції меншості та приймати рішення винятково шляхом консенсусу. Втім, поступово liberum veto перетворилося на засіб політичних маніпуляцій з боку магнатських угрупувань, відкрило шлях до втручання в життя країни сусідніх держав і, зрештою, стало одним із головних чинників руйнації інститутів «шляхетської демократії» та держави загалом. Магнати, котрі контролювали місцеві сеймики, легко добивалися делегування на загальнодержавний сейм, де могли не допустити прийняття невигідного для них рішення. Від середини XVII ст. подібна практика зривання сеймів набрала вже загрозливих обрисів [16, 242–243]

Обмеження королівської влади відбувалося у виконавчій і судовій сферах, а згідно Pacta Conventa він під час коронації мав присягати шляхетському стану [17]. За Pacta Conventa монарх Речі Посполитої обмежувався й щодо зовнішньої політики, а тому не мав права призначати послів, без згоди сенату та посольської ізби, а жоден його договір не набував чинності, допоки сейм його не ратифікував [18, 6]. Шляхта не забула й убезпечити своє положення, адже дозвіл на ведення самостійної зовнішньої політики дав би змогу королю заручитися підтримкою іноземних країн. Невиконання ж зобов'язань з боку короля давало шляхті право на легітимний спротив, шляхом оголошення рокошу та створення конфедерації, постанови котрої мали силу сеймових ухвал [19, 246]. Це не означало суперництва шляхти та короля, але й стабільним такий баланс політичних сил теж назвати не можна. Прикладом, може бути «польський Уотергейт» 1592 р., коли відбувся суд над королем Сигізмундом III, після викриття його планів передати корону Габсбургам, внаслідок чого з'явився принцип «rex regnat, sed non gubernat», вперше вжитий Я. Замойським [20, 92].

Добровільна взаємодія шляхти під час вільних виборів короля чи зовнішньої загрози свідчила про відцентрові тенденції, які історики намагалися пояснити або полонізацією еліти, або ж існуванням «політичного народу» у формі шляхетського загалу. Дехто з науковців вбачає підґрунтя такої успішної взаємодії у надетнічному характері сарматського етногенетичного міфу, який пронизав політичну культуру й супутню їй ідеологію Речі Посполитої, перерісши в «повітря епохи» [21, 116]. Такі політичні обставини сприяли й ідейному підтексту формування сарматської концепції походження шляхти. Зокрема активно пропагувалася ідея утворення держави-республіки з обраним королем – рівним серед рівних – і шляхтою, наділеною винятковим правом вето. Таке тлумачення мало протиставити власноруч витворену державотворчу модель західному та московському абсолютизмам, підкреслюючи цим шляхетську унікальність.

Зрештою, ця концепція набула релігійного забарвлення, адже католицька церква намагалася використати її на свій манер, переконуючи, що така політична конфігурація була найкращою з усіх можливих, а своєю місією така ідеологія до того ж мала захищати католицьку церкву від православної, протестантів і мусульман [22, 29–43]. Звідси, з'явився і месіанський підтекст: католицька церква особливо підкреслювала роль Польщі як оборонного бастіону християнського світу від іновірців, а місія шляхти вбачалася у захисті та поширенні насамперед католицької віри. Тому в сарматизмі релігійний чинник виконував роль політичного інструменту для ворогуючої з церквою епохою [3, 193].

Крім того, політична активність шляхти, наявність політичних преференцій і прерогатив давала можливість формувати та розвивати таку ідеологію. Від часу підписання Люблінської унії, шляхта Речі Посполитої дедалі більше почала замикатися у собі, вважаючи свій суспільний лад ідеальним, а свою державу найрозвиненішою в Європі. Це безперечно мало сприяти й утвердженню нової шляхетської ідеології, яку, вірогідно, шляхта витворила сама, керуючись принципом: «Світ – це Польща!». Ми б дещо змінили декларoване гасло: «Світ – це Річ Посполита». Відторгнення всього чужого, непольського, загальна внутрішня замкненість призвели до того, що країни Європи в такому урядуванні почали вбачати безлад і суцільне варварство. Так політично-релігійний підтекст теорії сарматизму вилився у формулу: «поляк – шляхтич – католик» [23, 56].

Спершу, побутувала концепція про те, що саме польські шляхтичі є ядром Сарматії та об'єднують навколо себе інші народи. Зі зростанням впливовості теорії й національної свідомості, з'явилася версія, згідною якої, Україна є етнічною Сарматією, але частина її народу відкололася й переселилася на польські землі [24, 15–16]. Відтак, сарматське коріння проросло й у руських шляхтичів. Щоправда слід наголосити, що не всі дослідники ототожнювали «сарматів» винятково зі шляхтою. Ш. Старовольський, наприклад, вважав це спільним здобутком, який ушляхетнює всіх мешканців Речі Посполитої. Для нього сарматизм – це моральні цінності, патріотизм, громадянські чесноти. Шляхетність духу затьмарює шляхетність походження, бо «шляхетність слід оцінювати не на підставі слави предків, а на підставі власних думок і вчинків кожного» [25, 53]. Славних мужів Ш. Старовольський описав у творі «Сарматські войовники», до яких зарахував і русина О. Дашкевича: «Хоча походив він не зі шляхетського роду, все ж прославився не лише в нашій Сарматії, але й у правовірній Європі і навіть Африці... Отже, краще прославитись, походячи з низького роду,

аніж зганьбитися, народившись у гідній родині» [25]. Як видно, Ш. Старовольський не знав, що черкаський і канівський староста походив із київського панського роду, але все ж вважав його гідним нащадком сарматських пращурів.

Ідеал громадянина, що сформувався шляхетською доктриною за рисами та ідеями дедалі більше нагадував традиції античного світу. Громадянин-шляхтич, «істинний син» Речі Посполитої, по-перше, мав бути політичним діячем, сеймовим оратором, який сміливо виступав на захист давніх прав шляхетського народу, а, за потреби, він зі зброєю у руках міг виступити проти короля. По-друге, це воїн, захисник країни та віри, але, по-третє, він ще й землероб-поміщик, який, за вимоги часу, змінює плуг на меч і готовий взяти на себе відповідальність за долю вітчизни, а потім скромно вертається до свого села, виконавши громадянський обов'язок [26, 171–172].

В історії повсякдення шляхти окреме місце слід відвести родинному життю. Буття шляхетських сімей відображає колізії життя, перипетії людської долі, стосунки між «смертними людьми шляхетського стану», а також інколи й емоційну атмосферу. За традиційними тогочасними уявленнями, очолювана батьком-шляхтичем родина була носієм усіляких чеснот. Тому батько визначав долю дітей, навіть коли вони були вже дорослими. Турбота про дітей, а особливо про синів, не дивує, адже саме вони успадковували маєтність, а через знатне походження, нащадок роду мав продовжувати й родинні традиції [27, 121]. Ш. Старовольський писав, що нещасним є той нащадок, який зі спадком своїм, що пращури здобули кривавим потом, вчинив неналежне чи розтринькав безглуздо [25, 55].

Знання минулого було для шляхтича обов'язковим і в цьому не лише крилася моральність чи благородність шляхтича. Суто практичний і навіть корисливий підтекст був у тому, що це давало можливість обґрунтувати винятковість благородного походження. Причому не надто суттєво було, наскільки, дійсно, властивими чи легендарними були діяння чи образи пращурів. Втім, давність роду запам'ятати людині «війни та зброї» видавалося, ймовірно, надто важко, зважаючи, що походження, як правило, було овіяне легендами. Тому практичною потребою такого «запам'ятовування», що, зрештою, перетворилося на справжній «сарматський тренд», стало складання родоводів. На думку І. Левандовського, з останньої чверті XVI – до кінця XVIII ст. польський шляхтич ставився до свого герба як до найбільш дорогоцінної власності, а генеалогічний міф, пов'язаний з ним, сприймав як фактичну історію свого роду [28, 56].

Таким чином, сарматизм як етнокультурна ідеологія поширювався, в першу чергу, серед шляхти і самою ж шляхтою, набуваючи дедалі більшого міфологічного й ідейного забарвлення. Поширення цієї концепції генези еліти у середині XVI ст. не є дивним, адже це відповідало запитам того часу. Сарматська легенда закріпила авторитет привілейованого стану Речі Посполитої наявністю давніх та престижних коренів. Політичний аспект піднесення еліти, в поєднанні з юридичною легітимністю набутих привілеїв, давали можливість не лише сформувати привілейовану спільноту, а й виробити засади спільного ідейного походження. Зрештою, сарматизм став важливим етапом у формуванні польської національної ідентичності, етапом без якого історію Речі Посполитої зрозуміти досить важко.

1. *Васильєв А.Г. Сарматизм: исторический миф и его роль в формировании польской национальной идентичности // Диалог со временем. – М., 2007. – Вып. 21.*
2. *Kidd C. British Identities Before Nationalism: Ethnicity and Nationhood in the Atlantic World. 1600–1800. – Cambridge, 2006.*
3. *Tazbir J. Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce w XVI i XVII w. – Warszawa, 1967.*
4. *Chrzanowski T. Sarmatow drogi ku Europie // Teksty. – 1974. – № 4.*
5. *Gloger Z. Encyklopedia staropolska illustrowana. – T. 2. – Warszawa, 1958.*
6. *Kuchowicz Z. Obyczaje staropolskie XVII–XVIII w. – Łódź, 1957.*
7. *Chrzanowski T. Sarmatyzm – mity dawne i wspolczesne // Wędrowki po Sarmacji Europejskiej. – Krakow, 1988.*
8. *Яковенко Н. Нарис з історії України. – К, 2009.*
9. *Длугош Я. Анналы или хроники славного королевства Польши [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://www.vostlit.info.*
10. *Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – М., 1936.*
11. *Kromer M. Kronika polska. – Krakow, 1882.*
12. *Maciejewski J. Sarmatyzm jako formacja kulturowa // Teksty. – Warsawa, 1974. – № 4.*
13. *Лескинен М.В. Мифы и образы сарматизма. – М, 2002.*
14. *Ulewicz T. Sarmacja. Studium z problematyki slowianskiej XV i XVI w. – Krakow, 1950.*
15. *Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit, upadek, relikty. – Warszawa, 1963.*
16. *Mankowski T. Genealogia sarmatyzmu. – Warsaw, 1946.*
17. *Grzybowski S. Sarmatyzm . – Warszawa, 1996.*
18. *Pelc J. Sarmatyzm a barok // Problemy literatury staropolskiej. – T. 1. – Wroclaw, 1972.*
19. *Paszkowski M. Tajemnicze dzieje Polski. – Warszawa, 2003.*
20. *Markiewicz M. Historia Polski 1492–1795. – Krakow, 2004.*
21. *Однороженко О. Українська (Руська) еліта доби Середньо-віччя і раннього Модерну: структура та влада. – К., 2011.*
22. *Kwarczynski P. The Origin of the Name «Pacta Conventa» in 1573 // The Slavonic and East European Review. – Vol. 37 – 1959.*
23. *Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. – К., 2011.*
24. *Kowalski J. Polacy – narod Sarmatia. – Warszawa, 2008.*
25. *Старовольский С. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vostlit.info.*
26. *Shapira D. «Turkism», Polish Sarmatism and «Jewish szlachta»: Some Reflections on a Cultural Context of the Polish-Lithuanian Karaites // Karadeniz Arastirmalari. – 2009. – Sayi 20.*
27. *Wereszycki P. Rzeczpospolita Historia. – Warszawa, 1990.*
28. *Lewandowski I. Rodzina szlahetska w Rzeczepospolitoi. – Krakow. – 1993.*

Kotichenko A.A. Ideology of «Sarmatyzm» in schlachta's everyday life of Richpospolyta. The article deals with the process of forming of the noble doctrine of schlachta's origin and it everyday life aspects. The estimation of researchers and the personal qualities of noblemen are also represented.

Key words: slachta, sarmatyzm, Richpospolyta.

О. В. Жуков

ПОЧАТОК БУДІВНИЦТВА ВЕЛИКОЇ СИБІРСЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ ТА МІЖНАРОДНА СИТУАЦІЯ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ (1891–1894 рр.)

Стаття присвячена міжнародним відносинам на Далекому Сході наприкінці XIX ст. Особлива увага приділяється зовнішній політиці Російської імперії у зв'язку з початком будівництва Великої Сибірської залізниці в 1891 р.

***Ключові слова**: Міжнародні відносини, Далекий Схід, найрозвиненіші країни світу, «блискуча ізоляція», Велика Сибірська залізниця, С. Вітте.*

На початку 90-х рр. XIX ст. Далекий Схід перетворився на регіон, де гостро зіштовхувались інтере-

си найбільш розвинених держав. Крім Великобританії, Франції та США, до ситуації тут почали активно втручатися Російська та Німецька імперії. Все виразніше стали виявлятися агресивні прагнення Японії. Напругу зберігали російсько-англійські суперечності. До Близького Сходу та Середньої Азії, де традиційно зіштовхувалися інтереси двох країн, тепер додався й далекосхідний регіон. Англо-російське суперництво стало однією з головних причин загострення ситуації й у Східній Азії. Політика Великих держав у цьому регіоні була неодноразово об'єктом дослідження як вітчизняних так і зарубіжних дослідників, серед яких варто виокремити доробок О. Ігнатьєва [1], О. Нарочницького [2], Є. Сєргєєва [3], М. Сладковського [4] та ін.

Санкт-петербурзький кабінет діяв на тихоокеанському напрямі, з урахуванням тієї ситуації, що складалася в міжнародних відносинах у Західній Європі. Розпад «Союзу трьох імператорів», загострення ситуації на Балканах, напружена боротьба з Австро-Угорщиною, через вплив на балканські держави, зростання німецьких озброєнь, економічні суперечності й митна війна з Німеччиною зв'язували збройні сили Росії у Європі. Водночас крах «Союзу трьох імператорів» дав поштовх швидкому російсько-французькому зближенню. Укладання російсько-французького союзу (1891–1893 рр.) зміцнило становище Російської імперії на Заході. Відтепер, уряд і правлячі кола могли вважати себе здатними діяти більш активно на Далекому Сході [5, 112].

В результаті, 19 травня 1891 р., за указом Олександра III, спадкоємець престолу – цесаревич Микола, який повертався зі своєї подорожі країнами Східної Азії, провів у Владивостоці урочисту закладку уссурійської ділянки Великої Сибірської залізниці. Імператор надавав спорудженню дороги величезного значення, але якийсь час не міг знайти людину, здатну очолити справу, тому вона просувалася вперед надто повільними темпами. Однак уже в лютому 1892 р. главою міністерства шляхів сполучення Російській імперії було призначено С. Вітте. У серпні того ж року він зайняв посаду міністра фінансів, що дозволило, хоча й не одразу, прискорити будівництво нової залізниці. Він чудово розумів, що від успіху підприємства багато в чому залежить і його особиста кар'єра [5, 113]. Тому вже за два місяці, після вступу на посаду, С. Вітте вніс до Комітету міністрів перші пропозиції щодо визначення остаточного напряму західносибірської ділянки дороги та отримання дозволу розпочати роботи на лінії Челябінськ–Омськ у 1892 р. Ці пропозиції були схвалені урядом, але коли дійшло до затвердження технічних умов і розцінкових відомостей ділянки, виявилося, що на 1892 р. казначейство відпускає лише 1,1 млн. руб., тоді як запрошували 22,3. За таких асигнувань здійснення підприємства могло затягтися на десятиліття.

Тому, як тільки С. Вітте очолив міністерство фінансів, Олександр III наказав йому знайти кошти для покриття витрат з будівництва дороги. На початку листопада 1892 р. результати проведеної роботи були представлені імператорові у вигляді доповіді – «Про способи спорудження Великої Сибірської залізничної колії», де було намічено політичну та фінансову програму. Значне місце в доповіді відводилося обґрунтуванню важливості задуманої справи. С. Вітте стверджував, що вона має «всі права посісти одне з перших місць у низці найбільш великих і важливих підприємств XIX ст. не тільки в нашій вітчизні, але й у світі». На його думку, йшлося про події, «якими починаються нові епохи в історії народів та які зумовлюють нерідко докорінний переворот сталих економічних відносин між державами» [6, 167]. Таке значення дороги визначалося, передусім, «залученням до загальноросійського життя» величезної території – 1420 тис. кв. верст, тобто більшої, ніж Німеччина, Австро-Угорщина, Бельгія, Голландія й Данія разом узяті. Це мало значно збільшити масштаб ринку збуту для промислової продукції Центральної Росії, розширити виробництво дешевого хліба на експорт і створити умови для широкої земельної колонізації, покликаної розрядити небезпечну напруженість аграрних відносин у європейських російських губерніях.

Значення проектованої дороги не обмежувалося розвитком економічних зв'язків європейської частини Росії з Сибіром. «Сибірський шлях, – писав С. Вітте, – встановить безперервне рейкове сполучення між Європою та Тихим океаном і, таким чином, відкриє нові обрії для торгівлі не лише російської, але й всесвітньої». При цьому Росія зможе скористатися, – продовжував він, – і «всіма перевагами посередника в торговому обміні виробів Сходу Азії та Західної Європи», і перевагами великого виробника та споживача, який ближче всіх знаходиться до народів азіатського Сходу» [6, 168]. Йшлося про ринок майже з півмільярдним населенням (Китай, Корея, Японія) і півмільярдним (у рублях. – О. Ж.) обігом міжнародної торгівлі, з якого на частку Росії доводилося до того ледве 3,5%.

Міністр не випускав з уваги й стратегічний бік справи, відзначаючи, що Сибірська залізниця «забезпечить російському військовому флоту все необхідне й дасть йому тверду точку опори в наших східних портах», причому, «з відкриттям дороги цей флот може бути значно посилений і в разі політичних ускладнень в Європі чи на азіатському Сході, отримає значною мірою важливе значення, пануючи над усім міжнародним комерційним рухом у тихоокеанських водах» [6, 171–172]. Наведені аргументи дозволили автору доповіді зробити висновок про державне в широкому сенсі слова значення задуманого підприємства, яке «має бути визнане завданням першорядного значення». Крім загальної постановки питання, у доповіді містилися деякі конкретні міркування міжнародного плану. Міністру фінансів уявлялося, що в Росії та Китаю є спільні інтереси в боротьбі з англійською економічною експансією. Він висловив припущення (як покажуть подальші події, воно було помилковим), що більш безпосередні відносини зі Сполученими Штатами виявлять «солідарність політичних інтересів» двох держав [6, 172].

Стосовно організаційно-технічних і фінансових питань С. Вітте пропонував споруджувати окремі ділянки дороги в три черги, здійснювати, паралельно з прокладкою шляху, низку важливих допоміжних заходів: розширення й будівництво нових залізоробних заводів, сприяння розвитку пароплавного сполучення на зустрічних ріках, покращення організації переселенського руху. На чолі всієї справи, передбачалося поставити окрему вищу державну установу – Комітет Сибірської залізниці [7, 434]. Однією з найскладніших була проблема фінансування. Бюджетні можливості країни на початку 1890-х рр. були недостатніми. Думку про передачу підприємства французькій компанії було відкинуто, виходячи з його державної ваги. Втім, це не означало відмови від використання іноземних капіталів взагалі. С. Вітте запропонував використовувати кредитні білети на суму 92,7 млн. руб., які були передані казначейством Державному банку на сплату боргу воєнних років і підлягали знищенню. Останні 60 млн. руб., необхідні для спорудження ділянок першої черги, він пропонував отримати поступово, впро-

довж 8 років з бюджетних надходжень і шляхом позик. Його маневр по суті був прихованою позикою, здійснюваною не без розрахунку на фінансову підтримку Франції [6, 180–181].

Пропозиції міністра фінансів були схвалені урядом і набули характеру офіційного плану. 14 січня 1893 р. вийшов рескрипт про призначення головою Комітету Сибірської залізниці спадкоємця престолу – великого князя Миколи Олександровича. Крім Комітету, було запроваджено й спеціальний орган – Управління зі спорудження Сибірської залізниці. С. Вітте офіційно не очолював ні комітет, ні управління, але фактично зосередив керівництво справою у своїх руках. Він не лише асигнував кошти, але й, добираючи кадри, сформував групу здібних залізничних інженерів, знаходив заповзятливих підрядчиків, уважно стежив за ходом будівництва, знаходив можливості його прискорення, контролював спорудження підсобних підприємств.

За всієї важливості будівництва Великої Сибірської залізниці з економічного й стратегічного поглядів, правлячі кола, звісно, не випускали з поля зору й зовнішньополітичний чинник. На початку 1893 р. С. Вітте, через видавця «Санкт-петербурзьких відомостей», кн. Е. Ухтомського, познайомився з доктором тибетської медицини й ділком П. Бадмаєвим. У лютому того ж року останній склав записку про становище й завдання Росії на азіатському Сході та просив міністра фінансів підтримати її перед імператором. Сенс авантюристських пропозицій цього «доктора» полягав у тому, щоб продовжити Сибірську залізницю від Байкалу не тільки до Владивостока, але й на південь – углиб Китаю, а потім, використовуючи особисті зв'язки й діяльність очолюваного ним приватного товариства, створити в провінції Ганьсу передумови для організації повстання тибетського, монгольського та китайського населення проти маньчжурської династії. Передбачалося, що, зі скиненням влади маньчжур, ці народи проситимуть «білого царя» прийняти їх у своє підданство.

Тому С. Вітте е супровідній доповіді від 5 березня 1893 р. писав, ніби П. Бадмаєв «висловлює вельми серйозні погляди», «нову думку в практичних питаннях політики», особливо злободенну, у зв'язку зі спорудженням Сибірського шляху [6, 242]. Він підозрював Європу в намірі нацькувати Китай на Росію для захоплення східної ділянки нової дороги й російської ділянки Примор'я. Якщо ж здійсниться цей «задум», то «Росія з берегів Тихого океану й висот Гімалаїв пануватиме не тільки в азіатських, але і в європейських справах». Певної уваги заслуговувало, на його думку, «питання про живильне коріння в китайські межі» [6, 244]. Щоправда захоплення проектом, що становив по суті аферу, швидко пройшло. Коли в тому ж 1893 р. П. Бадмаєв почав добиватися великої урядової позики на своє сумнівне підприємство, С. Вітте почав гальмувати видачу коштів. Пізніше, під час японсько-китайської війни, П. Бадмаєв зробив нову спробу отримати кошти від російської казни, апелюючи тепер до імператора Миколи II. Цього разу глава фінансового відомства відмовив уже рішуче. Від його первинної захопленості планом П. Бадмаєва залишилися лише ідеї «живильних гілок» до Китаю й протистояння британській експансії в Тибеті.

У 1893 р. будівельні роботи розгорнулися на всій західносибірській лінії. Тривало спорудження південноуссурійської ділянки, а на другочергових лініях почалися попередні дослідження. Навесні 1894 р. виявилася можливість довести рейковий шлях до Іркутська через чотири роки, тобто на два роки раніше. Швидше, ніж очікувалося, проходили роботи й на інших ділянках. У квітні 1894 р. С. Вітте надав до комітету Сибірської залізниці записку про скорочення термінів закінчення ділянок другої та третьої черг і магістралі загалом. Суть його пропозицій зводилася до того, щоб відкрити змішане залізнично-пароплавне сполучення з Владивостоком уже в навігацію 1899 р., амурську дорогу передбачалося з'єднати з рештою магістралі не пізніше 1901 р. Уряд Росії поспішив закріпитися на узбережжі Тихого океану й у травні 1894 р. пропозиції С. Вітте були схвалені [1, 31]. Також обговорювалося питання створення в Китаї російського банку для сприяння різним галузям торгівлі [8, 26].

Посилення далекосхідних позицій Росії, у зв'язку з будівництвом Сибірської залізниці, зумовило побоювання британських правлячих кіл. Міжнародне становище Великобританії на межі 80–90-х рр. XIX ст. було не з легких. У зовнішній політиці Лондон офіційно дотримувався курсу «блискучої ізоляції», з розрахунку на те, що завжди зможе використовувати конфлікти континентальних держав, аби спокійно проводити вигідну йому політику. Однак цей підхід з кожним роком ставав усе менш виправданим. З тих пір, як Пруссія розбила Францію й створила 1871 р. Німецьку імперію, Великобританія не могла не побоюватися швидкого зростання німецької могутності. Подальше ж посилення Німеччини могло призвести до її панування на континенті. Незабаром до цієї загрози приєдналася й небезпека торгової конкуренції, адже, від економічної кризи 1873 р., Великобританія все гостріше відчувала успіхи нового суперника, який у 1883–1885 рр. захопив перші колонії. З тих пір Берлін був уже не лише торговим, але й супротивником Великобританії в боротьбі за розподіл ще вільних колоніальних територій. Однак у той час британські правлячі кола ще з більшим побоюванням дивилися у бік своїх старих супротивників – Росії та Франції. Тому вони вважали за краще до певного моменту знаходити засоби, за допомогою яких було б можливо затримати або хоча б затушувати наростання англо-німецького антагонізму.

На Далекому Сході головні економічні інтереси Великобританії були пов'язані з Цинською імперією. Китай був колосальним потенційним ринком, а сума торгового обороту двох країн у 1893 р. перевищувала 35 млн. ф. ст., тоді як торгівля Британської імперії з Японією того ж року склала лише 9,3 млн. ф. ст. Шанхай і долина Янцзи були сферою найбільш важливих інтересів Великобританії на Далекому Сході. Отже, торгова гегемонія цієї держави в Китаї залишалася майже незмінною. Багато представників її правлячих кіл були впевнені в можливості спільної з Китаєм боротьби проти Росії [9, 71]. Проте, Лондон надавав підтримку японській агресії. Вже з середини 1880-х рр. британський уряд почав схилятися до того, щоб дати згоду на часткову відміну нерівноправних договорів з Японією, хоча про подібну поступку Китаю не могло бути й мови.

Британські публіцисти тоді ж вказували не тільки на Китай, але й на Японію, як на можливих союзників у боротьбі проти Росії та народних рухів на Сході, мріючи про створення далекосхідного «троїстого союзу». Щодо японської торгівлі британська преса відзначала, що, хоча її обсяги на початку 1890-х рр. були невеликими, але зростали швидше китайської, передбачаючи значний збут виробів англійської важкої промисловості, суден та озброєння. У 1890 р. британський уряд зробив чергові кроки для того, щоб мати можливість використовувати Японію проти Росії. Консервативний уряд Р. Солсбері дав згоду на повну відміну права екстериторіальності іноземців на японській території. Тільки партійні розбіжності в Країні Враніш-

нього Сонця затягли укладання на цій основі нової англо-японської торгової угоди до липня 1894 р.

Отже, загострення російсько-британських суперечностей на Далекому Сході на початку 90-х рр. XIX ст. стало однією з причин початку будівництва Великої Сибірської залізниці. Ця магістраль мала сприяти посиленню обороноздатності Росії в регіоні, а також зміцнити позиції російського капіталу в Китаї. У Лондоні саме так і розцінили значення дороги. Перспектива посилення Росії примусила британський уряд зробити перші кроки щодо зближення з Японією.

1. *Игнатьев А.В. С. Ю. Витте – дипломат. – М., 1989.*
2. *Нарочницкий А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860–1895. – М., 1972.*
3. *Сергеев Е.Ю. Политика Великобритании и Германии на Дальнем Востоке, 1897–1903. – М., 1998.*
4. *Сладковский М.И. Китай и Англия. – М., 1980.*
5. *История дипломатии. – Т. II. – М., 1945.*
6. *Витте С.Ю. Собрание сочинений и документальных материалов. – Т. I. – Кн. 2. – Ч. 1. – М., 2002.*
7. *Витте С.Ю. Воспоминания. – Т. 1. – Таллинн; М., 1994.*
8. *Глинский Б.Б. Пролог русско-японской войны. Материалы из архива графа С. Витте. – Пг., 1916.*
9. *Международные отношения на Дальнем Востоке (1870–1945 гг.). – М., 1951.*

Zhukov O.V. The start of construction of the Great Siberian Railway and international situation in the Far East (the 1891th – the 1894th's years). In the article the basic problems of international relations in the Far East (the 1891th –the 1894th years) are discussed. The main attation is paid to the Russian imperial foreign policy, connected with the beginning of the Great Siberian Railway building in the 1891th.

Key words: International relations, the Far East, the most developed countries in the world, «splendid isolation», the Great Siberian Railway, S. Witte.

І. Г. Верховцева

СЕЛЯНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ versus СЕЛЯНСЬКА БЮРОКРАТІЯ: ДО ПИТАННЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ АГРАРНОГО ЛАДУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (друга половина XIX — початок XX ст.)

Згідно положень Великої реформи 1861 р., обрані сходами очільники селянських установ самоврядування (старости і волосні старшини) представляли низові ланки місцевої адміністрації. Дослідниця доводить, що через корумпованість селянської бюрократії, зловживання своїми обов'язками, а також суперечливі правові засади організації діяльності установ селянського самоврядування і малограмотність селянського загалу, гальмувалися процеси становлення місцевого самоврядування та модернізації аграрного ладу в Російській імперії загалом, оскільки фактично селом управляла селянська бюрократія.

Ключові слова: *селянське самоврядування, селянська бюрократія, сільський староста, волосний старшина, модернізація, Російська імперія.*

Розвиток інститутів громадянського суспільства у пострадянських країнах Східної Європи, крім іншого, передбачає осмислення історичного досвіду становлення в них місцевого самоврядування. Оскільки минуле багатьох з цих країн пов'язане з перебуванням у складі імперії Романових, варто приділити увагу, запровадженому Великою реформою 1861 р., селянському самоврядуванню, що було покликане стати початковою сходинкою у залученні народу до управління своїми місцевостями та одним з чинників оновлення господарського життя в країні [1, 157; 2, 8]. Особливу вагу у цьому контексті набуває проблема впливу на самоврядування селян діяльності старост і волосних старшин, які, з обранням їх сходами (перших, відповідно, обирали на сільських, інших – на волосних сходах), поповнювали лави представників низових ланок місцевої адміністрації, ставали «посадовими особами» у складі «громадського самоврядування» селян. Певне підґрунтя у вивчення проблеми заклали дореволюційні дослідники. Їх цікавили злободенні для того часу питання участі у господарському оновленні села представницьких установ селянського самоврядування, дуалізм правового становища їх очільників [3–13]. У радянській історіографії питання висвітлено фрагментарно, як правило, в контексті соціально-економічних аспектів реформи 1861 р. [1; 14; 15]. Приступили до активної й різнопланової розробки проблеми сучасні вітчизняні [16–24] та закордонні, зокрема російські, вчені [2; 25–32]: розкрито окремі аспекти становлення селянського самоврядування, управлінської діяльності селянської бюрократії, її впливу на життя села у кризових умовах революції 1905–1907 рр. і Першої світової війни тощо. Натомість серед тих аспектів проблеми, що нині потребують спеціальної дослідницької уваги, слід вказати відносини між представницькими установами самоврядування та селянськими посадовцями, що й становить мету цієї розвідки.

Складовою, розпочатої у 1861 р., масштабної модернізації аграрного ладу в Російській імперії, майже 9/10 населення якої становило селянство, стало запровадження його «громадського управління». Базувалося воно на традиціях «мирського» самоврядування: низовий «ярус» нової системи управління селом склав схід усіх домогосподарів «сільського общества». Верхній «ярус» склала волость (відносно «сільського общества» виконувала адміністративні функції; до волосного сходу сільські, відповідно, делегували по одному представнику від кожних десяти дворів). Запровадження «громадського управління» селян і його бюрократизація, вказують фахівці, пов'язувалися з об'єктивними вимогами раціоналізації управлінських і стандартизації фіскальних практик, необхідності диференціації функцій окремих інститутів самоврядування, контролю як за викупними операціями, так і з боку держави за сільським життям загалом, адже з ланцюга «держава-поміщик-селянин» зникала поміщицька ланка [2, 37–40,193]. Не менш важливим було і те, що, завдяки селянській бюрократії, країна отримувала «армію» безкоштовних для держави адміністраторів-поліцейських (вагомий аргумент в умовах фінансової кризи кінця 1850-х рр.), які сприяли вирішенню необхідних для неї фіскальних, нотаріальних, паспортних, судово-виконавчих і багатьох інших завдань. Упродовж 1860-х рр. практично на всі категорії селян Російської імперії було поширено двоступеневу систему селянського самоврядування з її управлінським дуалізмом, що передбачав перетворення очільників установ самоврядування на представників низових ланок місцевої адміністрації. У ст. 63, 83, 85 «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» (далі – «Загальне положення») вказувалося, що кожний селянський посадовець мав виконувати вказівки місцевих адміністраторів (передусім, мирського посередника), поліцейських й інших посадовців. З обранням волосними сходами старшини, у присутності мирського посередника, мали складати присягу на вірність імператору (ст. 120) [33, 50–61]. Під час останнього селянські посадовці зокрема обіцяли: все «от предусмотренных» начальников, «определяемых инструкциями, регламентом и указами надлежащим образом по совести своей исправлять» [34, 20–20зв.]. При цьому, згідно ст. 60, 81, 84, сільські старости були підлеглими волосним старшинам, мали виконувати їх вказівки «у справах поліцейського відомства», волосний старшина, своєю чергою, мав «наглядати» за старостами. По

суті всередині системи «громадського управління» селян їх бюрократія створювала адміністративну мікросистему з ієрархічною структурою. В результаті, формувалася система управління селом, за висловом І. Христофорова, «міцно вмонтована» в адміністрування у сільській місцевості [2, 253], а також здійснювався досить радикальний реформаторський крок – до загальноімперського управління додавалася «селянська ланка». Відповідно, діяльність сходів мала перебувати під пильним наглядом селянських посадовців: питання, що планувалось обговорити на сільському сході, старости мусили заздалегідь подати волосному старшині, для отримання останнім на це згоди мирського посередника (зі скасуванням цієї посади 1874 р. – чиновників повітових у селянських справах присутствій, а із згортанням роботи останніх 1889 р. – земських дільничних начальників), у такий же спосіб старшина мав вчиняти і напередодні скликання волосного сходу. Приміром, тільки після отримання схвальної резолюції, яку надав Деркачевському волосному старшині земський начальник, перевіривши «списки справ», що мали обговорюватись на сільських та волосному сходах у 1913 р., сходи та їх рішення визнавалися «законними» [35, 24; 36, 28].

Відносини старост і старшин з представницькими установами селян «нормувались» ст. 51, 78, 84 «Загального положення»: сходам належали розпорядчі функції, вони мали проводити «поверку й учет» дій посадовців; «жалування» останні за виконання своїх обов'язків отримували з «мирських» сум (ст. 123, 179), які формувались за рахунок «мирського» податку (ст. 182) (стягувався паралельно з «казенним», а з 1864 р. ще й земським, витрачався на потреби «громадського управління»). Законодавець по суті провокував «конфлікт інтересів» у відносинах між селянською бюрократією та сходами: селяни зі зрозумілих причин прагнули «здешевлення» утримання останньої, сходи мали право контролювати її дії, разом з тим, вказані посадовці отримали право розпоряджатись «мирськими сумами» та волосним майном (ст. 84, 89), карати односельців за «маловажливі» проступки громадськими роботами (до двох днів), штрафом (до одного карбованця), піддавати арешту (до двох днів) (ст. 64, 86). У свою чергу, «общества» отримали право скаржитись на дії своїх посадовців мирським посередникам та іншим адміністраторам (ст. 127) [33, 47–63]. Сумну картину «нормування» відносин між селянськими бюрократією та установами самоврядування доповнює наступне: коло обов'язків селянських посадовців і контроль за їх виконанням з боку адміністраторів більш високого рангу визначались офіційним, «писаним» правом, а відносини з селянським загалом, розбори у волосному суді – усним, звичаєвим правом. Обговорення «усіх справ» у волосному правлінні також дозволялось «словесне» (ст. 90). Як справедливо вказує О. Реєнт, закон не визначав, коли і за які провини селянські посадовці могли накласти покарання на односельців, по суті, це було «покарання без суду і закону», щодо селян застосовувалась «практично самовільна влада» [18, 375]. Якщо ж узяти до уваги, що пересічно самі старости та старшини, як і селянський загал, були практично безграмотними, стає зрозумілим, чому ця «самовільна влада» у реальному житті часто мала місце за участі писарів, яким старшина «довіряв» або з яким був у змові. Відтак, визначений у ст. 92 обов'язок волосного старшини наглядати за діями писаря ставав фікцією.

Архівні джерела та свідчення чиновників і представників громадськості другої половини XIX – початку XX ст. рясніють фактами щодо зловживань з боку селянської бюрократії, її корумпованості, часто за участі писарів, а також скарг селян на це. У 1863 р. В. Мещерський вказував: контролювати діяльність писарів малограмотні та безграмотні старшини були не в змозі, тому останні часто ставали виконавцями «повчань» писаря, «іграшкою» у його руках. Приміром, у Калединській волості Подільського повіту волосний старшина з писарем збирали у неділю все село та, напившись вина, танцювали перед селянами і примушували їх платити за це гроші. У Перхушківській волості, що на Звенигородщині, старшина постійно був у нетверезому стані й усю «владу» передав писарю – відставному чиновнику [21, 112]. У 1872 р. в Аккерманському повіті на Бессарабщині Успенський староста та писар відібрали у кількох селян надільну землю [37, 1–7]. У Мінському повіті 1864 р., під час епідемії скарлатини, писар з волосним старшиною веліли старостам зібрати для них гроші і самі стали лікувати селян. Коли ж останні звернулись до волосного правління по «білети» до шпиталю, їх вигнали, пригрозивши покаранням. Тим часом епідемія поширювалась селом і навіть волостю. Селяни через місцевого священика звернулись до губернської адміністрації, прохаючи не вказувати їх прізвищ, бо «писар зі старшиною розорять їх майно» [38, 130]. У 1877 р. Кодрянські царани з Бессарабщини поскаржились на писаря Чернятинського, який під час волосних виборів виключив з числа виборців А. Дьячка, оскільки той «був грамотною людиною» [39, 1–16]. У 1879 р. Ярославське сільське «общество», що на Аккерманщині, викрило Плахтіївського волосного писаря, який зробив фальшивий «приговор сходу», що ним «надавав собі» право управляти майном волості [40, 3–9]. 1883 р. у с. Боромлі Харківської губ. старшина Лозовий, разом із писарем Гузенком, «утаїли 100 тис. сріблом» [41, 3зв].

Крім зловживань волосного начальства, у купі з писарями, не бракує матеріалів щодо «неналежного» виконання старостами і старшинами своїх прямих обов'язків. Приміром, на Хотинщині 1873 р. у с. Синжери волосний старшина застосував тілесні покарання: 15 ударів різками та «кулаком у груди» щодо односельців, на що останні поскаржилися до губернського з селянських справ присутствія [42, 1]. Через брак досвіду у сільського старости, селяни платять вдвічі більше податків, зазначалося 1876 р. у матеріалах Бессарабського губернського у селянських справах присутствія [43, 2]. У с. Волонтирівка Аккерманського повіту Бессарабії 1882 р. ревізією було встановлено: такими, що узяли позики з волосних коштів, згідно волосної документації, числяться померлі [44, 27зв]. На початку 1880-х рр. селяни Чимишлійської волості (Бессарабщина), поскаржилися до губернської адміністрації на зловживання старшини Чекатія та вимагали його звіту щодо сум, які перебували у нього «на руках», оскільки той спустошив касу взаємодопомоги [45, 6].

Вже перші ревізії селянських установ, здійснені на початку 1860-х рр. чиновниками міністерства внутрішніх справ, засвідчили: «по неразвитости сельского населения» мали місце чисельні зловживання волосних старшин і старост [46, 8зв]. Наприкінці 1860-х рр. очільник міністерства внутрішніх справ П. Валуєв, проаналізувавши доповіді підлеглих, вказував на неефективність нової системи управління селом і доповідав імператору про загрозу руйнації усього сільського ладу в країні через це [22, 49]. Наприкінці 1870 – на початку 80-х рр. «на місця» з ревізіями були відряджені сенатори. Звітуючи про свою роботу на Київщині, сенатор О. у 1881 р. писав: «Надане селянським громадам самоврядування у дійсності виявляється лише найнез-

начнішою... мірою, поступаючись волі, а іноді нічим не виправданому свавіллю осібних представників влади, старост, старшин, волосних писарів»; значення «законної влади» сходів, таким ,чином «умалялося», це вело до «вкрай апатичного ставлення селян до свого самоврядування». Також сановник зазначав: «На цій основі "розквітали" всілякі порушення, змови, фальсифікації рішень сходів, зловживання старшин і писарів, нецільове використання селянських коштів, зокрема для реалізації особистих потреб волосних управлінців "с целью доставления себе материальных выгод на счет крестьян в ущерб их прямым интересам"». Приміром, деякі старшини привласнювали собі право утримувати волосну пошту «за платню від селян», примушуючи останніх відробляти цю повинність «натурою»; призначали собі «додаткове утримання» з селянських бюджетів; продавали хліб з громадських запасних магазинів за низькими цінами; дозволяли стороннім особам відкривати на селянській землі «питейные заведения», всупереч бажанню більшості членів громади; робили на «свою користь» записи у книги ревізій, «у дійсності ці ревізії ніколи не проводились». Серед причин «зловредной деятельности» сільських посадовців, О. Половцов називав суміщення ними управлінських та поліцейських функцій, саме тому деякі з волосних посадовців, як свідчили скарги селян, допускали «кулачні розправи», побиття, жорстокі покарання різками, невиправдані арешти одних та «послаблення», невиправдані «оставления без наказания за проступки» інших. Така діяльність старшин, на думку сенатора, стала «знаряддям підкорення собі селян, що змушувало останніх часто утримуватись від формальних скарг»: «Выведенные... из терпения, крестьяне иногда предпочитают, вместо подачи жалоб, прибегать к самоуправству, как это замечено в Обуховской и Былеевской волостях, где крестьяне сами распорядились арестованием и продажею имущества сборщика, допустившего растрату общественных денег, и на самовольно собравшемся сходе удалили от должности нетерпимого ими старшину помимо суда и начальства» [23, 61].

У 1882 р. місцеві ревізії чиновників Бессарабії засвідчили: «у волосних правліннях безлад», «прибуткові суми витрачаються вільно», «це не сприяє зростанню добробуту мешканців» [44, 20]. На Московщині за чисельні зловживання у 1861–1863 рр., зі 149 старшин, 49 були відсторонені від посади (9 – за «нетверезе життя», 5 – за «несправне виконання обов'язків», 5 – за «протизаконні вчинки та перевищення влади», 4 – за «здирство», 11 – за «розтрату громадських грошей», 2 – за «дурний вплив на волость і неправдиве тлумачення закону», решта – за бездіяльність, невиконання наказів начальства, літній вік тощо) [21, 112]. На Смоленщині у 1861–1867 рр. за зловживання, розтрати мирських грошей тощо було відсторонено від посади 154 волосних старшини [15, 78]. На Київщині наприкінці 1870-х рр. до суду були притягнуті 46 і звільнено з посади 65 старшин, відповідно, притягнуто до відповідальності 35 та позбавлено посад 405 сільських старост [23, 62]. Частиною реалій пореформеної доби став значний вплив на діяльність селянських представницьких установ куркулів-«мироїдів», які під час виборів на волосних сходах не гребували відверто авантюрними способами отримання посади: спеціально підготовлені «горлани» голосно вигукували їх прізвища, чим забезпечували перемогу під час голосування. До цього слід додати надмірне «услужіння» з боку селянської бюрократії місцевим чиновникам, зокрема земським начальникам; підкупи селян-виборщиків, тиск на учасників сільських й волосних сходів, з метою примусити їх прийняти приговори-рішення в інтересах членів волосних правлінь або заможних односельців [24, 21–22; 47, 141].

Вже у пореформені роки урядовці, представники громадськості стали пов'язувати проблеми селянського самоврядування з всевладдям селянської бюрократії, зокрема писали: «Хорошие, непьющие, толковые, благонамеренные мужики», «вдруг... ни с того, ни с сего, с круга спиваются и делаются грабителями и негодяями» [4, 216]. В. Мещерський з цього приводу вказував: «Весь селянський мир з десятками мільйонів душ», відданий «на свавілля п'яниць-писарів та кулаків-старшин», поставлений у таке становище, в якому він «розбещився і зруйнувався вщент» [21, 114]. У 1883 р. І. Лучицький наголошував: «Право оскарження дій» виборних та призначених громадою осіб «має бути визнано як суттєва і необхідна гарантія сільських товариств» [6, 13]. 1899 р. земський начальник О. Новіков писав: «Сход у нас дик, не развит», «у виборні потрапляють найбільш небажані елементи», «бразды правления держит ловкий и энергичный страшина», якщо на виборах «проходят все старосты – обеспечил себе старшина избрание на новое трехлетие, а друзья его – разные льготы и вообще поддержку старшины» [8, 77]. Щодо сільських старост з сумом зазначалося: «Вони є не стільки представниками сільського управління, скільки виконавчими установами усіх відомств» [47, 141]; ці селянські посадовці «перетворились на збирачів податків, «митарів села» [5, 842]; в основному, безграмотні, по суті «сліпі виконавці наказів волосного старшини», радитись з яким для них означало «принижувати гідність старшини» [21, 111]. Надзвичайно критичні відгуки лунали на адресу волосних правлінь (до їх складу, крім волосного старшини і старост входили також збирачі податків, наглядачі сільських хлібозапасних магазинів тощо): «Це просто установи управління з нотаріальними обов'язками», «сільські канцелярії», що «завідують усіма внутрішніми справами», «передаточна інстанція відносно урядових установ» [10, 53–55]; «суто виконавча інстанція» [10, 103]; «низові адміністративні установи» [12, 101].

Чиновництво загалом констатувало: у селянському самоврядуванні «посилилося значення писарів, сільські і волосні правління цілком виявились такими, що не відповідають своєму первісному призначенню» [48, 28]; «волосне правління, що виродилось з запланованого самоврядування, не використовує свого прямого і нагального призначення охороняти місцеві інтереси, а стає місцевою адміністрацією та канцелярією» [49, 57]. Відомий земський діяч К. Арсеньев 1902 р. з болем зазначав: волость, «застыв и омертвев, стала последней спицей в бюрократической колеснице, вместо того, чтобы быть начальной ячейкой живого организма» [9, 2]. Аналізуючи, яким чином це впливало на розвиток самодіяльності населення і становлення модерних інститутів самоврядування на селі, С. Прокопович у 1904 р. підсумовував: «Самоуправление бесправного крестьянского сословия окончательно сведено на нет правящей бюрократией, превращено в фикцию, лишенную живого содержания» [12, 101]. Шукаючи відповідь на злободенні питання сільського життя, представники імперського істеблішменту зазначали: «Переважання чиновницького духу у сфері реформаторських проектів» призвело до появи «химерних» волосних установ, до відірваності селянського самоврядування від народу, до перетворення самоврядування селян на «удаване, дуте», таке, що «існує, як держава у державі» [21, 115]. У 1897 р. М. Дружинін, проаналізувавши ситуацію у правовому аспекті, зро-

бив висновок: «Крестьяне нуждаются не в новых начальниках, а в законах» [7, 201].

Під час селянських виступів 1902–1904 рр. та революційних подій 1905–1907 рр., у рамках загального соціального протесту, передусім, пов'язаного з невирішеністю земельного питання, сходи часто вимагали негайного переобрання очільників установ селянського самоврядування. Зокрема у приговорах, що масово самочинно приймались і надсилались до верховної влади, зазначалося: «Волосне управління нехай буде змінено»; «населення волості має користуватись повною свободою у виборі посадових осіб і веденні своїх громадських справ», «замість теперішнього волосного управління, яке залежить від земського начальника, улаштувати управління, яке б залежало від нас, селян, не на папері, а на ділі». Було чимало випадків, коли старости та волосні старшини самі брали участь в акціях опору на селі, виступали разом з «миром» проти свавілля земських начальників, високих податків, за скасування станових обмежень щодо селянства, «справедливе» користування землею, угіддями, лісами тощо. Сільські сходи, зазнавши агітації лівих сил, швидко революціонізувались, у рамках «миру» спостерігалось згуртування селянства, посилилась соціальна солідарність [24, 21; 26, 16]. Придушення селянських виступів у 1906–1907 рр. супроводжувалося каральними акціями щодо тих, хто брав участь попередніми роками у пограбуваннях поміщицьких маєтків. На боці урядових структур, під час цих акцій, також виступали представники селянської бюрократії, разом з жандармами вони вимагали сходи приймати рішення про виселення з села і покарання тих, хто брав участь в аграрних заворушеннях 1902–1906 рр., примушували селян стати на коліна і принести покаяння, а потім починалися фізичні покарання учасників аграрних заворушень. Це безумовно внесло розкол у систему селянського самоврядування: віковічний представник інтересів селянина – община, яка ще 1861 р. стала базовою ланкою селянського самоврядування, виступила на захист селянського загалу, з селянською ж бюрократією антиетатистські налаштований «мир» ототожнював державні інституції [24, 22].

Отже, через суперечливість законодавчих норм, якими регулювалися відносини між селянською бюрократією та установами представництва селян, у межах їх самоврядування, малограмотність селянського загалу, відсутність у них необхідного досвіду управління, гальмувалися процеси становлення місцевого самоврядування та модернізації аграрного ладу в Російській імперії загалом, оскільки фактично селом управляла корумпована селянська бюрократія, контрольована адміністрацією та сільськими багатіями. Подальше вивчення проблеми може відбуватись у напрямі з'ясування ролі протистояння між сходами та селянською бюрократією в посиленні соціальної напруги за умов реалізації аграрних реформ 1906–1911 рр.

1. *Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856–1861. – М., 1984.*
2. *Христофоров И.А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.). – М., 2011.*
3. *Мещерский В.П. Очерки нынешней общественной жизни в России. – Вып. 1: Письма из Средних Великороссийских губерний за 1867 г. – СПб., 1868.*
4. *Демерт Н. Новая воля (Из записок служившего когда-то по крестьянскому делу) // Отечественные записки. – 1869. – Т. 186.*
5. *Хотяинцев В. Крестьянское управление в уезде в связи с уездным управлением вообще // Русский вестник. – 1881. – Т. 156.*
6. *Лучицкий И.В. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. // Земский обзор. – 1883. – № 6.*
7. *Дружинин Н. Юридическое положение крестьян. – СПб., 1897.*
8. *Новиков А. Записки земского начальника. – СПб., 1899.*
9. *Арсеньев К.К. Введение // Мелкая земская единица: Сб. ст. – Вып. 1. – СПб., 1902.*
10. *Астырев Н.М. В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления. – М., 1904.*
11. *Гессен В.М. Вопросы местного управления. – СПб., 1904.*
12. *Прокопович С.Н. Местные люди о нуждах России. – СПб., 1904.*
13. *Матвеев С. В волостных старшинах // Русское богатство. – 1912. – № 2.*
14. *Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – К., 1961.*
15. *Будаев Д.И. Смоленская деревня в конце XIX – начале XX в. К вопросу о темпах, уровне и степени развития аграрного капитализма. – Смоленск, 1972.*
16. *Лохматова А. Інститут мирових посередників у контексті історії становлення органів місцевого самоврядування селянства Півдня України в другій половині XIX ст. // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Д., 2001. – Вип. 9.*
17. *Лохматова А. Портрет волосного старшини в контексті історії пореформеного селянства // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Д., 2004. – Вип. 5.*
18. *Реєнт О.П. Соціальне життя села в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т. 1. – К., 2006.*
19. *Петровська Н.В. Сільське самоврядування на землях Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... к. ю. н. – О., 2009.*
20. *Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: Дис. ... д-ра іст. наук. – Д., 2009.*
21. *Верховцева І.Г. Становлення селянського самоврядування в Росії (за матеріалами ревізії волосних правлінь у 1863 р. В. П. Мещерським) // Інтелігенція і влада. Серія: Історія: Зб. наук. пр. – Вип. 29. – О., 2013.*
22. *Верховцева І.Г. «Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общини»: П. О. Валуєв про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування // Гілея: Зб. наук. пр. – К., 2013. – Вип. 76.*
23. *Верховцева І.Г. Двадцять років селянського самоврядування в Україні: експедиція 1880 р. О. Половцова Київщиною // Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД»: Зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Ч. 1.*
24. *Verkhovtseva I.G. Peasant self-government in the Russian Empire: community traditions under the terms of modernization (second half of XIX – beginning of XX c.) // International Journal of Economics and Society. – 2015. – Vol. 1.*
25. *Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. – Т. 2. – СПб., 1999.*
26. *Кукушкин Ю., Тимофеев Н. Самоуправление крестьян России (XIX – начало XX в.). – М., 2004.*
27. *Афонасенко И., Виноградов М. Крестьянское самоуправление в Московской губернии на рубеже XIX–XX вв. – М., 2009.*
28. *Ерин В.П. Сельский сход и сельский староста как звенья крестьянского самоуправления начала XX в. // Крестьянство и власть в России (IX – начало XX в.): К 150-летию отмены крепостного права: Мат. науч. конф. – Липецк, 2011.*
29. *Никитина Н.П. Крестьянское самоуправление в Псковской губернии в период первой русской революции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pskgu.ru.*
30. *Шишкарева Т.Н. Крестьянское общественное управление в 1861–1900 гг. (на материалах Курской губер-*

нии): Автореф. дисс. ... канд. ист. н. – Белгород, 2013.
31. *Попов С.А. Система крестьянского самоуправления в Вологодской губернии (вторая половина XIX – начало XX вв.): Дисс. ... кан. ист. наук. – Сыктывкар, 2014.*
32. *Шиловский М.В. Крестьянское общественное самоуправление в Западной Сибири в годы Первой мировой войны и социального катаклизма (1914–1919 гг.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sibistorik.ru.*
33. *Общее положение о крестьянах // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. – Т. 7: Документы крестьянской реформы. – М., 1989.*
34. *Державний архів Черкаської області. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 171.*
35. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – ф. 533. – оп. 1. – спр. 353.*
36. *ДАХО. – ф. 534. – оп. 1. – спр. 182.*
37. *Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ). – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 591.*
38. *Національний архів Республіки Білорусь (далі – НІАБ). – Ф. 242. – Оп. 1. – Спр. 376.*
39. *НАРМ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 2017.*
40. *НАРМ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 1301.*
41. *ДАХО. – ф. 16. – Оп. 1. – Т. 4. – Спр. 6529.*
42. *НАРМ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 1641.*
43. *НАРМ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 300.*
44. *НАРМ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 673.*
45. *НАРМ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 1757.*
46. *Російський державний історичний архів (Далі – РДІА). – Ф. 1291. – Оп. 36. – Спр. 5.*
47. *Труды совещания крестьянских деятелей Юго-Западного края 1–8 апреля 1909 г. – К., 1909.*
48. *РДІА. – Ф. 1317. – Оп. 1. – Спр. 106.*
49. *НІАБ. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 2.*

Verkhovtseva I.G. Peasant self-government versus Peasant bureaucracy: to the question of Agricultural system Modernization in Russian Empire (the second half of the XIXth – the beginning of the XXth c.). According to the Great Reform (the 1861th) norm, the heads of the peasant self-government institutions (starostas and volostnoy starshinas), elected by the assemblies, represented the lower branches of the local administration. The researcher proves that because of peasant bureaucracy corruption and abuse of duties, as well as contradictory legal basis for the organization of the peasant self-government institutions activities and illiteracy of the peasant community, the process oflocal government formation and agricultural system modernization in the Russian Empire generaly had been slowed, because the village was ruled by peasant bureaucracy in fact.
Key words: peasant self-government, peasant bureaucracy, chiefs of villages, chiefs of volost, modernization, the Russian Empire.

А. В. Запорожець

ОЛЕКСАНДР КРИВОШЕЇН І ПОЛІТИКА ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті аналізується реалізація політики землевпорядкування в ході Столипінської аграрної реформи. Окрема увага відведена О. Кривошеїну – одній із ключових фігур у реалізації аграрних перетворень початку XX ст.
***Ключові слова**: О. Кривошеїн, селянська община, аграрна реформа, землевпорядкування.*

Необхідність реформування царським урядом аграрних відносин на початку XX ст. була зумовлена рядом економічних, політичних та ідеологічних чинників. Реформа мала на меті, перш за все, зняти революційну напругу у суспільстві, та створити нову верству – селян-господарників. Столипінська аграрна реформа постійно перебуває у сфері наукових інтересів багатьох дослідників поземельних відносин. Зокрема цією проблематикою займалися В. Тюкавкін, К. Кривошеїн, С. Сидельников, Г. Герасименко та ін. Однак діяльність О. Кривошеїна – однієї з ключових фігур Столипінської аграрної реформи дотепер є недостатньо вивченою. Метою цієї статі є аналіз ролі О. Кривошеїна в реалізації політики землевпорядкування – одного з головних напрямів означеної реформи.

Проведення земельної реформи у Російській імперії безпосередньо пов'язано з ім'ям відомого російського державного діяча – Олександра Васильовича Кривошеїна, який відіграв значну роль у політичному житті Росії початку XX ст. Він був однією з ключових фігур у підготовці та втіленні у життя Столипінської аграрної реформи. Сучасники називали його третім за величиною російським державним діячем, після С. Вітте і П. Столипіна. Важлива роль, яку відіграв О. Кривошеїн в аграрній історії початку XX ст., зумовлює потребу в аналізі його досить прогресивних на той момент поглядів щодо аграрної політики.

На початку XX ст. відставання економіки Росії, на тлі європейських країн, показало, що настав час реформ. О. Кривошеїн, як і решта прогресивних чиновників того часу, усвідомлював, що в першу чергу імперія потребує реформування аграрного сектору. Він вважав, що ліквідація общини і передача землі у приватну власність, без чіткого регламенту процесу землевпорядкування з боку держави, закінчиться крахом реформи. П. Столипін прямо пов'язував необхідність аграрних перетворень і створення громадянського суспільства. З його слів, Росія досі була державою становою, причому найбільший прошарок – селянство – вдесятеро переважав усі інші, разом узяті. Це не окремі громадяни – а людська маса, в якій індивідуалізму відкрита тільки одна дорога – куркульство. У ній немає поняття громадянськості, відповідно і пов'язаних з нею прав і обов'язків, отже, немає і громадян. Потрібно створити цих громадян, потрібно дати здатній частині селянства можливість стати ними [1, 59].

Питання землевпорядкування селян на державному рівні було вперше підняте О. Кривошеїним у 1905 р. Він відзначав, що, залишивши общину, селяни отримають масу розкиданих наділів, на яких не вдасться створити розвинених господарств, навіть за умови видачі кредитів і допомоги агрономів. До нього В. Гурко піднімав питання про створення хуторів, а К. Кофод пропонував ідею розгортання хуторів. Останній бачив процес розгортання наступним чином: селяни, самі або за допомоги найнятих ними землемірів, ділили землю на рівні наділи, котрі обирали шляхом жеребкування [2, 197]. На відміну від попередників, Олександр Васильович врахував, що процес розмежування наділів тривалий і затратний, тому реалізувати його мають спеціальні землевпорядні комісії. Це було новаторство у практиці створення державних органів, без якого, на його думку, втілення реформи буде неможливе. Достатньо зробити селянина власником, щоб він «осознал всю чудовищность экспроприации чужой собственности» – говорив П. Столипін [3, 80].

Закріплення землі за кожним її власником у зручних для господарства межах, неминуче «должен был потребовать розрешения с окончанием выкупной операции» [4, 3]. Процес закріплення землі, згідно указу від 9 листопада 1906 р., стосувався лише земель виведених з общинного користування. Указ став поштовхом до появи нової форми землеволодіння – приватної, що безперечно стало одним з найважливіших етапів реформування аграрного сектору.

Записка реформатора – «О преобразованиях в крестьянском устройстве и об аграрных мероприятиях» була повністю підтримана імператором, особливо ідея зміни общинного господарства на приватну форму власності. Записка була реалізована імператорським указом від 4 березня 1906 р., за яким створювалися Губернські та Повітові землевпорядні комісії. Головним завданням

для них було «содействие населению к устранению в установленом законом порядке недостатков существующего землевладения и землепользования, сообразно особым условиям отдельных местностей» [5, 5].

Указ від 4 березня також регламентував склад губернських та повітових комісій: 1) повітові землевпорядні комісії, під головуванням предводителя дворянства, складалися з: голови повітової земської управи; особи, яка заміняє голову комісії, у разі його відсутності; особи призначеної ГУЗіЗ як постійний член комісії; повітового члена окружного суду, члена від удільного відомства в повітах, де є удільні землі; податкового інспектора и земського начальника; трьох членів від повітового зібрання і трьох селян, обраних з числа кандидатів від волосного сходу [6, 372]; 2) до складу губернських комісій, під головуванням губернатора, входили: предводитель губернського дворянства; голова губернської земської управи; особа призначена ГУЗіЗ як постійний член комісії; управляючий казенною палатою; управляючі місцевими відділами Селянського і Дворянського банків; член окружного суду; один з членів губернського управління у справах селян; шість членів, які обираються губернським земським зібранням, в тому числі троє селян наділених землею [7, 577].

У губерніях, де введено управління земським господарством, члени комісій, що обиралися губернськими та повітовими земським зібраннями, замінювалися членами, обраними з місцевих землевласників та селян губернським і повітовими комітетами у справах земського господарства, за приналежністю, а в губерніях, де немає ні земських закладів, ні управління земським господарством, вище згадані члени запрошувалися головами комісій. До компетенції повітових землевпорядних комісій входили наступні питання: допомога сільським громадам у подоланні недоліків існуючого землеволодіння і землекористування; сприяння переселенню селян на державні землі; допомога у придбанні селянами землі через Селянський поземельний банк у приватних власників; посередництво між селянами і приватними власниками у розподілі черезсмужних земель, сервітутів, спільних володінь. Губернські комісії, там де вони були створені, мали на меті об'єднання дій повітових комісій, контроль за їх роботою та вирішення юридичних, спірних питань у процесі землевпорядкування.

Таким чином, указ від 4 березня 1906 р. створював землевпорядні комісії, що ставали ключовим органом реалізації державної аграрної політики на місцях. Водночас указ передбачав налагодження тісних взаємовідносин між комісіями та Селянським банком. «Ст. 35 указа зумлеустороительным комиссиям вменяет комиссиям обязанность содействовать участникам покупки в разделе земли на отдельные отруба или в уменьшении числа полос отдельных домохозяев» [5, 5]. Така співпраця передбачала вирішення ряду важливих питань, таких як приватизація землі, покращення умов землекористування, поліпшення матеріально-технічної бази господарників та ін.

Ще одним важливим питанням стало визначення повноважень ГУЗіЗ. Рада міністрів пропонувала передати справу землевпорядкування під юрисдикцію міністерства внутрішніх справ, у зв'язку з тим, що земельне відомство не мало необхідних органів для повноцінної реалізації реформи. На це О. Кривошеїн відповів: «Сосредоточение всего дела землеустройства в особом землеустроительном ведомстве», что «является непременным условием успешного хода сего дела» [3, 81]. Його думка в подальшому сприяла автономії ГУЗіЗ та наділенню його широкими повноваженнями.

Новий етап у реалізації аграрної реформи розпочався 1908 р., з призначенням О. Кривошеїна Управляючим Головного управління землеробства та землевпорядкування, де отримав майже необмежені повноваження та змогу безпосередньо координувати три основні напрями реформи: землеупорядкування, переселенську політику і діяльність Селянського банку. Політика землевпорядкування вийшла на передній план і потребувала нових кроків у сфері розробки законодавства і принципів реалізації. В основу програми О. Кривошеїн поклав принцип: «Засновувати переселення на ідеї міцного заселення Сибіру, а не на розрідженні населення Європейської Росії», сформульований у, спільній із П. Столипіним, доповіді на ім'я царя про поїздку до Сибіру та Поволжя. Під час виступу 10 листопада 1908 р. перед депутатами Державної Думи, Олександр Васильович звернув увагу на ще один пріоритетний напрям для розвитку – підвищення ефективності дрібних селянських господарств, оскільки вважав, що саме за ними майбутнє країни [8, 5].

Одна з головних проблем у реалізації політики землевпорядкування полягала в кадровому забезпеченні. Створення апарату в губерніях потребувало підготовки компетентних спеціалістів, для чого «с февраля 1908 г. организовываются временные для подготовки землемерных помощников при Константиновском межевом институте, 5 землемерных училищ и 26 губернских чертежных. Окончило их свыше 1200 чел. К концу 1910 г. В 47 губерниях работало 5120 чиновников, в том числе 770 производителей работ, 1660 землемеров и 2670 землемерных помощников» [4, 23].

15 жовтня 1908 р. були видані «Временные правила о выделе надельной земли к одним местам». До їх основних завдань входили спрощення і прискорення виробництва, сприяння у розвитку добровільних наділів, дотримання цілей землевпорядкування [9, 175]. Також ними встановлювалися відмінності між наділами, які відповідали або не відповідали цілям процесу землевпорядкування. Перші мали братися під контроль землевпорядних комісій, інші – припиняли існування. Найбільш досконалою формою господарювання були визнані хутори.

З 1909 р. всі інструкції з землевпорядкування видавалися Комітетом з питань землевпорядкування – міжвідомчий орган, що знаходився в юрисдикції ГУЗіЗ. 19 березня 1909 р. Комітет затвердив «Временные правила о землеустройстве целых сельских обществ», що стосувалися розділу поселень, виділення земель поселенцям і переходу до відрубних господарств сільських общин [10, 456]. Таким чином, вони переорієнтовували місцеві земельні органи з розвитку одноосібних дрібних господарств – до розгортання поселень. Тобто, О. Кривошеїн у ході реалізації політики землевпорядкування, відходив від початкової концепції «підвищення ефективності дрібних селянських господарств», озвученої ним 1908 р.

Істотне значення для реалізації аграрної реформи мала розробка закону про землевпорядкування, проект якого почали обговорювати в Державній Думі 12 жовтня 1910 р. Загальні положення закону були прийняті більшістю без заперечень. Найбільш жваву дискусію в земельній комісії набуло питання виділення на одне господарство землі надільної і приватної. Щоб забезпечити інтереси власників облігацій Селянського банку і прискорити розвиток буржуазного селянського землеволодіння вирішили вважати відрубні і

хутірські наділи, утворені з надільних і куплених земель, не надільною власністю, а приватною [11, 148]. Проект положення про землевпорядкування був затверджений Миколою II 29 березня 1911 р. і отримав силу закону, який давав можливість переходу до хуторів і відрубів, уникаючи стадії закріплення. Головним завданням реформи була ліквідація недоліків у землекористуванні і землевпорядкуванні селян та інших дрібних власників. Закон поширював також дію на середні та великі землеволодіння, які межували із землями селян і дрібних власників [11, 168]. З введенням положення про землевпорядкування, закріплення наділів у приватну власність стало не обов'язковим.

Переломним моментом у реалізації аграрної реформи стало вбивство П. Столипіна. Реалізація реформи продовжувалася, але адміністративні міри вже не були такими масштабними і різноманітними, як раніше. З початком війни посилилися конфлікти через реалізацію реформи, що викликало занепокоєння у провладних колах. У зв'язку з цим, 22 серпня 1914 р. О. Кривошеїн направив губернаторам циркуляр, що постановляв: «Фронт землеустроительных работ сместить на те волости и села, где имелось согласие общинников на выделение хуторов и отрубов» [12, 263]. Особливу увагу він приділяв солдатським сім'ям, оскільки вважав, що неналежне відношення може спровокувати конфлікт. Однак циркуляр не мав особливого ефекту, прийоми і методи землевпорядкування мало змінилися.

У зв'язку з посиленням спротиву селян і зростанням кількості конфліктів, 29 квітня 1915 р. було видано ще один циркуляр О. Кривошеїна, який викликав значний резонанс в суспільстві. Головноуправляючий вкотре нагадував губернаторам про необхідність погодження питань, що стосуються інтересів населення і призупиняти процес землевпорядкування там, де не вдалося дійти згоди. Він наполягав на тому, що «отступление от этого начала в условиях войны и производство работ, которые бы могли обострить взаимные отношения, совершенно недопустимы» [12, 277]. За умов, коли політика землевпорядкування в більшості випадків реалізовувалася примусово, циркуляр фактично припиняв проведення реформи.

Таким чином, у 1915 р. реалізація політики землевпорядкування як одного з напрямів Столипінської аграрної реформи, була припинена. Ця політика проіснувала довше за інші та привнесла значні зміни в життя суспільства. Одним з найважливіших наслідків реформи було те, що вона торкнулася і тих, хто мав на меті закріпити землю у приватну власність і тих, хто побажав залишитися в общині. Ключова роль у реалізації цього напряму реформи належала О. Кривошеїну, який наполегливістю та далекоглядністю зміг досягти високих результатів.

1. *П. А. Столыпин: личность и реформы / К. Могилевский, К. Соловьев. – М., 2011.*
2. *Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – М., 2001.*
3. *Кривошеин К.А. Судьба российского реформатора. – М., 1993.*
4. *Землеустройство (1907–1910 гг.). – СПб., 1911.*
5. *РДІА. – Ф. 592. – Оп. 1. – Спр. 334.*
6. *Столыпин П.А. Программа реформ: Док. и мат.: в 2 т. – Т. 1. – М., 2011.*
7. *РДІА. – Ф. 1278. – Оп. 2. – Спр. 263.*
8. *Кривошеин А.В. Речь Главноуправляющего Землеустройством и Земледелием А.В. Кривошеина о Высочайшем Указе 9 ноября 1906 г. – СПб., 1908.*
9. *РДІА. – Ф. 1276. – Оп. 2. – Спр. 406.*
10. *Александровский Ю.В. Закон 14 июня 1910 г. об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении. – СПб., 1911.*
11. *Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М., 1980.*
12. *Герасименко Г. Аграрная реформа Столыпина: замыслы и результаты // Народный депутат. – 1992. – № 12.*
13. *Совет Министров Российской империи 1905–1906 гг.: Док. и мат. – Л., 1990.*

Zaporozhets A.V. Oleksandr Krivoshein and regulation of land distribution policy in Russian Empire at the beginning of the XX c. In the article realization of the land distribution policy during Stolypin agrarian reforms implementing is analyzed. Special attention is payed to O. Krivoshein – one of the the key figure in the realization of agricultural changes at the beginning of the XX c.

Key words: A. Krivoshein, peasant community, agricultural reform, land distribution regulations.

О. П. Демченко

СТАМБУЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ В АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКИХ ПЕРЕГОВОРАХ (грудень 1919 р.)

У статті аналізується питання статусу Стамбулу під час переговорів дипломатичних представників Великої Британії і Франції в грудні 1919 р.

Ключові слова: *Велика Британія, Франція, Туреччина, Стамбул, конференція.*

Серед багатьох гострих проблем, породжених Першою світовою війною, питання долі Стамбулу зумовило якщо не найважливіше, то, в усякому разі, найбільш складне завдання для міжнародної дипломатії [1, XI]. Із завершенням Першої світової війни, Велика Британія і Франція значно зміцнили позиції на Близькому Сході, були готові їх захищати та за можливості розширювати. Для цього їхні уряди вирішили розділити Османську імперію, утворити області з прямим і непрямим впливом і контролем, обкласти податком новий режим чорноморських проток, що мав базуватися на принципі вільної навігації. Однак і Велика Британія, і Франція визнавали, що остаточне вирішення цього питання неможливе до тих пір, поки не буде з'ясована доля Стамбулу [2, 391].

На Паризькій мирній конференції 1919 р. питання Стамбулу та проток не сходило з порядку денного. Намагаючись його вирішити, країни Антанти укладали між собою одну угоду за іншою, вживали різні, зокрема й військові, заходи для їх втілення, але кожного разу зазнавали невдачі. Наприкінці осені 1919 р. остаточно відпав, прийнятий на Паризькій конференції, план передачі Стамбулу і проток під мандат США [3, 35]. Невдача американського плану була використана Лондоном, а британські урядовці отримали можливість приступити до здійснення свого проекту встановлення у Стамбулі та протоках «міжнародного управління», під фактичним керівництвом Великої Британії [4, 691].

Серед держав Антанти, що претендували на «османську спадщину», особливо зміцнила свою позицію у Стамбулі Велика Британія, яка поступово захоплювала гегемонію на Босфорі і Дарданеллах, відтісняючи Францію [5, 38; 6, 28]. Питання майбутнього статусу Стамбулу породило в Лондоні різноманітні версії, які, головним чином, зводилися до того, чи потрібно виганяти султана і його адміністрацію зі столиці [2, 391]. З цього приводу в уряді йшла гостра боротьба. Частина кабінету міністрів (Е. Монтегю, Е. Геддес, У. Лонг та ін.) виступала за збереження Стамбулу і проток у руках турків, але під мандатом Лондону. Противниками такого погляду були Дж. Керзон, Е. Бонар-Лоу, О. Чемберлен та ін. [7, 166].

Прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд Джордж вважав одним з прийнятних способів вирішення майбутнього статусу Стамбула і проток – надання міжнародною спільнотою повноважень на здійснення контролю за ними одній з малих держав, зокрема близькому союзнику Великої Британії – Греції, оскільки це мало б «вагоме історичне й етнічне виправдання» [8, 715; 6, 31]. Однак така пропозиція виявилася неприйнятною, оскільки викликала ревнощі з боку інших балканських країн. До того ж це суперечило інтересам Парижа, що розглядав Афіни як британського сателіта [9, 94; 10, 391]. Лондон був змушений зважати на протидію союзників. Для вирішення суперечок з Францією на Близькому Сході британський уряд запросив французького прем'єра на переговори у Лондон. Офіційним приводом для скликання конференції були англо-французькі розбіжності щодо проекту ноти німцям, з вимогою ратифікації Версальського договору: французи наполягали на ультимативному характері ноти, із застосуванням погрози розірвати перемир'я; британці дотримувалися м'якшої позиції. Проте, це питання було не єдиним і навіть не головним на конференції [3, с. 693].

Англо-французькі переговори розпочалися 11 грудня 1919 р., в день приїзду прем'єра Франції Ж. Клемансо у Лондон, і тривали до 13 грудня [11, 727]. Британська позиція щодо статусу Стамбулу була представлена Д. Ллойд Джорджем, головою Форін-офісу Дж. Керзоном і статс-секретарем Ф. Керром [12, 255]. Франція, крім прем'єра, була представлена послом у Лондоні П.Камбоном, генералом А. Бертело і секретарем посольства у Лондоні М. де Флеріо. Особливістю цієї конференції було те, що вона відбулася без участі США та без урахування їхніх інтересів на Близькому Сході [11, 727,732,775]. На засіданні 11 грудня, за ініціативою Ж. Клемансо, на перше місце поставлено питання щодо Стамбулу та проток. Він заявив, що вигнання турецької адміністрації й уряду зі Стамбулу було б помилкою і краще вважати місто відокремленим від проток. До такого погляду політик схилявся не тому, що передбачав розбіжності між Лондоном і Парижем у процесі управління Стамбулом, а тому, що побоювався ускладнень з боку інших держав. Султана французький прем'єр пропонував залишити у Стамбулі, мотивуючи тим, що, за збереження єдиної Анатолії, можна було б з його допомогою нею управляти. Як альтернативу Ж. Клемансо запропонував дозвіл султану перебратися до Бруси [11, 728].

Пропозиція Ж. Клемансо не викликала схвалення у Д. Ллойд Джорджа, який виступив з промовою про вигнання турків зі Стамбулу, що вразила французького прем'єра, оскільки ще до початку переговорів його британський колега дотримувався іншої думки [13, 56]. Так, 17 травня 1919 р., під час виступу на засіданні Ради чотирьох індійської делегації, Д. Ллойд Джордж стверджував, що виступ делегації справив на нього сильне враження і він зі свого боку був упевнений у необхідності збереження халіфату у Стамбулі [14, 280]. Тепер же, коли Ж. Клемансо виступив майже з такою ж пропозицією, британський прем'єр несподівано почав заперечувати її. Зміну позиції Д. Ллойд Джордж пояснив тим, що, передбачаючи цю бесіду, він обговорював питання Стамбулу напередодні ввечері з колегами, а отже, викладає погляд усього британського кабінету. Його аргументи зводилися до наступного: протоки мали бути поставлені під міжнародний контроль, у зв'язку з тим, що вони знаходилися в руках ворожих держав, а війна затягнулася на два зайвих роки [11, 728].

Зона проток, за пропозицією британського прем'єра, мала бути на самозабезпеченні, а самі Босфор і Дарданелли підлягали нейтралізації, але цього не можна було досягти без включення у неї Стамбулу. Керуючись цим положенням, британський прем'єр вважав, що у Стамбулі повинні знаходитися міжнародні військові сили, а саме французькі та британські, на чолі з нейтральним комісаром. Необхідність прийняття такого варіанту у вирішенні питання Стамбулу і проток, Д. Ллойд Джордж аргументував побоюванням з приводу можливого об'єднання Росії з Німеччиною та їх спільного виступу проти Туреччини. Він заявив, що боїться, аби німці знову не отримали такий же вагомий вплив на султанський уряд, яким користувалися до війни. Питання статусу Стамбулу прем'єр Великої Британії пов'язував з вирішенням питання про Малу Азію, для чого запропонував два варіанти. Суть першого зводилася до створення в Анатолії незалежної турецької держави, а іншого – до створення держави, аналогічній єгипетській, на чолі з султаном, який номінально вважався б сувереном, тоді як дійсний контроль здійснювався б Великою Британією і Францією. Другий варіант Д. Ллойд Джордж відразу відкинув, вказавши, що він нагадував кондомініум і створив би чимало труднощів у контролі над Анатолією, особливо якщо султан буде знаходиться у Стамбулі, де будуть також його міністри і вся адміністрація [11, 729].

Як альтернативу вирішення питання залишення султана та його адміністрації у Стамбулі, Д. Ллойд Джордж запропонував варіант, розроблений президентом США В. Вільсоном. Суть його полягала в розміщенні султана у своєрідному «стамбульському Ватикані». Цю пропозицію він аргументував тим, що, хоч і небажано мати султана у Стамбулі, «місті, в якому проживають 500 тис. турок, яке споконвічно прагне отримати Росія, і з постійними інтригами Німеччини», але, завдяки «ватиканському варіанту», було б легше налагодити відносини з мусульманами [11, 729–730]. Для посилення аргументації він нагадав і про виступ делегації мусульман Індії в Парижі 17 травня 1919 р., з вимогою залишити султана у Стамбулі [15, 690–701].

Д. Ллойд Джорджа підтримав міністр закордонних справ Великої Британії Дж. Керзон, доводячи необхідність відібрати Стамбул у турок [12, 255]. Він був давнім противником ідеї залишення султана у Стамбулі. Так, наприклад, у меморандумі 2 лютого 1919 р. зауважував, що протягом майже п'яти століть присутність турків у Європі, завдяки пригнобленню, поганому керівництву стосовно підвладних народів та стимулові до несвоєчасних і надмірних амбіцій у мусульманському світі, він був джерелом чвар, інтриг і корупції в європейській політиці. Османська імперія була неприступним бар'єром у вирішенні балканської проблеми або повному звільненні балканських народів [7, 167; 2, 391]. На додаток до аргументації Д. Ллойда Джорджа, Дж. Керзон відмітив, що, залишивши султана у Стамбулі, виникнуть ускладнення при мотивації вигнання турок з Адріанополю, тоді як мирна конференція вирішила поставити весь район між протоками під міжнародний контроль [11, p. 730].

Сенс промов Д. Ллойда Джорджа і Дж. Керзона полягав у тому, що Стамбул мав бути зайнятий збройними силами союзників і переданий під міжнародне управління; турки позбавлялися навіть номінального

суверенітету над Стамбулом і взагалі над Європейською Туреччиною, а султана належало відправити у Бурсу, лише зберігши для нього можливість час від часу приїжджати до відведеної йому у Стамбулі резиденції в Йилдиз-кіоску, де він перебуватиме в оточенні союзних військ. Д. Ллойд Джордж і Дж. Керзон пропонували здійснювати міжнародне управління не від імені Ліги націй, а від імені держав Антанти, опираючись головним чином на союзні війська, що, зважаючи на явну перевагу британських ВМС над французькими, забезпечило б тут також і політичну владу Лондону.

Ж. Клемансо не став поглиблювати дискусію і французька делегація була готова прийняти британські пропозиції стосовно Стамбулу і проток, якщо тільки буде досягнута угода з інших проблем європейської політики. Він визнав, що аргументи Д. Ллойда Джорджа, на користь видалення султана зі Стамбулу, були переконливі [11, 731]. Підозрюючи, що англо-французький контроль над Стамбулом і протоками, за явної переваги британського ВМФ, з часом перетвориться на панування Лондону на цих територіях, Ж. Клемансо зажадав від Д. Ллойд Джорджа деякої компенсації. Відтак, британська делегація підписала угоду з французькою про розділ близькосхідної нафти [16, 108–109].

Англо-французькі переговори у Лондоні 11–13 грудня 1919 р. стосовно статусу Стамбулу не досягли значних результатів. Вони по суті звелись до взаємного зондування. Характерно, що в офіційних деклараціях, з якими Д. Ллойд Джордж і Ж. Клемансо виступили після їх закінчення, турецькому питанню було приділено дуже мало уваги. Обидва прем'єри навіть заявили, що питання Стамбулу ними, нібито, зовсім не обговорювалося і вони відклали його до найближчих зустрічей у Парижі [17, 216]. За кілька днів у пресу просочилися відомості про наміри видалити султана зі Стамбулу, що зумовило значний резонанс. Індійський комітет «захисту халіфа» вручив віце-королеві в Делі письмовий протест. У Франції урядові кола, передусім С. Пішон і майже вся преса, розглядали, прийняте в Лондоні рішення, як дипломатичну поразку Франції. Ж. Клемансо був змушений відмовитись від думки про вигнання турок зі Стамбулу [18, 28].

У Великій Британії проти проекту Дж. Керзона і Д. Ллойд Джорджа висловилося військове міністерство, на чолі з У. Черчілем і фельдмаршалом Г. Вільсоном, а також міністерство у справах Індії, на чолі з Е. Монтегю. Противники вигнання турків зі Стамбулу боялися, що здійснення цього плану загострить відносини між британським урядом і мусульманами Британської імперії. Д. Ллойд Джордж не довго противився такому рішенню і 6 січня 1920 р., коли Кабінет міністрів зібрався у повному складі, більшість висловилася за залишення турецького уряду у Стамбулі. Прем'єр-міністр і міністр закордонних справ були змушенні відмовитися від своїх планів [19, 43; 7, 166–169; 8, 717; 20, 205–206; 21, 273–274]. Д. Ллойд Джордж, який у минулому неодноразово змінював погляди стосовно турецького питання, не виявив пристрасті й у цих дебатах. Наступного дня він оголосив у Палаті Громад нове рішення, «обґрунтувавши його, – як вказує У. Черчіль, – переконливими аргументами» [12, 255]. По суті це ще було не рішення, а лише відмова від попереднього проекту. Питання Стамбулу і проток знову повернулося у початкове, невизначене положення. Оскільки справа стосувалася взаємовідносин з союзниками, Велика Британія нічого не втрачала і навіть вигравала на цій невизначеності. Отже, хід подій у 1919 р. з достатньою переконливістю показав, що вирішення турецького питання залежить не від одних союзників.

1. *Ключников Ю. Севр и Лозанна // Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. – М., 1927.*
2. *Macfie A.L. The British Decision regarding the future of Constantinople (November 1918 – January 1920) // The Historical Journal. – 1975. – № 18.*
3. *Миллер А.Ф. Дипломатическая подготовка Севрского договора (к сорокалетию со дня подписания) // Проблемы востоковедения. – 1960. – № 5.*
4. *Миллер А.Ф. Оккупация Стамбула в 1920 г. Дипломатическая история // Из истории общественных движений и международных отношений. – М., 1957.*
5. *Павлович М.П. Революционная Турция // Турция в борьбе за независимость. – М., 1925.*
6. *Тарле Е.В. Англия и Турция. Исторические корни конфликта // Анналы. – 1923. – № 3.*
7. *Русаков К.А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892–1920 гг.: Дисс... канд. ист. н. – Луганск, 2003.*
8. *Машевський О.П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.). – К., 2010.*
9. *Гурко-Кряжин В.А. История революции в Турции. – М., 1923.*
10. *Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. – М., 1957. – Т. 1.*
11. *Documents on British foreign policy, 1919–1939. – L., 1948.*
12. *Черчиль В. Мировой кризис. – М.; Л., 1932.*
13. *Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. – М., 1938. – Т. 5.*
14. *Альдрованди-Марескотти Л. Дипломатическая война. Воспоминания и отрывки из дневника (1914–1919 гг.). – М., 1944.*
15. *Papers relating to the foreign relations of the United States. The Paris Peace Conference, 1919. – Washington, 1946. – Vol. 5.*
16. *Шпилькова В.И. Империалистическая политика США в отношении Турции (1914–1920 гг.). – М., 1960.*
17. *British National Archive. Cabinet Papers. – №23/18. – Conclusions of meetings of the cabinet. Nov. 4-th – Dec. 23-rd. – 1919. – Vol. I.*
18. *Temperley H.W.J. A history of the Peace Conference of Paris. – L., 1924. – Vol. 6.*
19. *Аллахвердов С.Ю. Государственно-национальное строительство Турции: Внешняя и внутренняя политика (1919–1923 гг.): Дисс... канд. ист. н. – Д., 1996.*
20. *Фомин А.М. Война с продолжением. Великобритания и Франция в борьбе за Османское наследство. 1918–1923 гг. – М., 2010.*
21. *Laurence E. United State Policy and the partition of Turkey, 1914–1924. – Baltimore, 1965.*

Demchenko O.P. Istanbul Question in negotiations between Great Britain and France (December of the 1919th). In the article the question of Istanbul status during the negotiations between the Great Britain and France diplomatic representatives in the December of the 1919th is analyzed.

Key words: Great Britain, France, Turkey, Istanbul, conference.

В. Ф. Боєчко

ПРОЕКТ СИСТЕМИ ВЛАДИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ КОНСТИТУЦІЙНОЇ КОМІСІЇ 1920 р.

У статті аналізується процес обговорення та розгляду державного ладу та системи політичної влади Польщі конституційною комісією сейму в 1920 р.

***Ключові слова**: Польща, проект конституції, державний лад, система політичної влади, конституційна комісія.*

Розвиток державних інститутів Другої Речі Посполитої після проголошення незалежності був одним із

головних напрямів державотворення, від якого залежала життєздатність нової держави на політичній карті Європи. Від обраної моделі державного ладу та системи політичної влади залежало майбутнє польської нації, можливості її швидкого політичного та економічного розвитку, стабільності у суспільстві, міжнародний авторитет молодої держави. Метою цієї статті є аналіз проекту системи влади Другої Речі Посполитої, розроблений конституційною комісією в 1920 р.

Сучасна вітчизняна полоністика має зокрема праці Л. Зашкільняка і М. Крикуна [1], що розглядають становлення державності Польщі як закономірний результат сталої політичної традиції та боротьби польського народу за незалежність. Тернопільська школа полоністики представлена роботами Л. Алексієвець [2; 3], де, на основі ґрунтовної джерельної бази, зроблений аналіз інституційного розвитку Польської держави. Автор доцільно вказує на сильні та слабкі сторони процесу державотворення, функціональні та структурні зміни політичної системи влади до травневого перевороту 1926 р. Своєю чергою, В. Калінчик [4; 5] у ряді статей розкрила процес політичної боротьби у Законодавчому Сеймі Польщі під час прийняття Конституції 1921 р. і дійшла висновків, що протиріччя прийнятого основного закону в подальшому призвели до накопичення політичних проблем країни, а згодом – до травневого перевороту і згортання демократичних тенденцій розвитку держави.

Повний текст проекту конституції Польщі був представлений сейму в липні 1920 р. Головний референт конституційного проекту комісії Е. Дубанович відзначав, що основним мотивом, яким керувалася комісія, було прагнення заснувати державний лад Польщі не на «пробах і експериментах», а на досвіді (наскільки це можливо) власної держави, а де його не вистачало – на досвіді інших країн [6, 4]. Початковим пунктом для побудови власної державної моделі комісія вважала ухвалення державного ладу, вже перевіреного в одній з великих країн. Для вибору були дві основні моделі: президентська (модель США) і парламентська система (модель Англії та Франції, більш властива Європі).

Принциповою особливістю американської системи члени комісії вважали повне розділення трьох гілок влади. Виконавча влада не має ніякого впливу на законодавчу, спілкується з нею лише за посередництвом змішаних комісій, а також через послання президента. Законодавча влада, у свою чергу, не має безпосереднього впливу на роботу виконавчих органів, не може притягувати виконавчу владу до політичної відповідальності. Уряд не має в цій системі конституційних засобів, щоб впливати на парламент, з метою ухвалення потрібних йому законів. Друга модель (парламентська) працює по-іншому, адже влада не розділена так жорстко. Гілки влади пов'язані одна з іншою таким чином, що уряд формується лише відповідно до волі парламентської більшості та несе відповідальність перед парламентом і за його бажанням зобов'язаний піти у відставку. Тим самим тут усувається можливість конфліктів між парламентом і урядом, оскільки ця модель (через принцип парламентської відповідальності уряду) припускає постійне узгодження їхніх позицій [6, 7].

Конституційна комісія віддала перевагу парламентській моделі, з огляду на ряд обставин. Досвід Латинської Америки свідчив, що американська модель не приживається в країнах, не заселених «англосакською расою». У США президентська система функціонує нормально завдяки специфічним якостям англосаксів: високому самовладанню, розвиненій правовій свідомості, пошані до всіх юридичних установ [6, 6]. Оскільки Польща має абсолютно іншу політичну і правову культуру, комісія не могла використовувати за основу для польської конституції американську модель. Члени комісії відзначили, що найбільш складною проблемою виявилася конструкція законодавчого органу, а саме його майбутня структура: однопалатна або двопалатна. Е. Дубанович підкреслював, що більшість парламентських систем світу має двопалатну конструкцію. Однопалатну систему в Європі мають лише Болгарія, Сербія, Монако і частково Фінляндія. В історії Англії, Франції і США також були спроби перейти до однопалатної системи, проте вони були вимушені знов запроваджувати другу палату. В недавно прийнятих конституціях Чехословаччини та Німеччини також була встановлена двопалатна система [6, 8,9].

Конституційна комісія вважала, що поширеність двопалатної системи зумовлена багатьма причинами. Одна з них – специфіка палати депутатів, що складається з людей політичної дії, часто молодих, гаряче і нетерпляче охочих довести своїм виборцям правильність вибору [7, 11]. Метою палати депутатів є представлення на законодавчому рівні думок і течій, існуючих у суспільстві на цей момент, а також вирішення невідкладних проблем суспільного життя. Разом з таким динамічним (за завданнями та складом) органом, якою є палата депутатів, необхідний інший – не завантажений повсякденними справами, що міг би виважено розглядати проблеми країни. Такий орган мав бути вимогливішим до якості законів, що приймаються, аби вони зберігали свою силу довше, ніж тижні, місяці і навіть роки [7, 12]. Друга палата є органом, меншим за кількістю членів, ніж палата депутатів; вона не схильна до емоцій, вільніша від тиску локальних інтересів, не пов'язана з партійною політикою і пропагандою. Цей орган був би уособленням спокою, зосередженості, розсудливості та досвіду [7, 12].

Якщо такі якості другої палати мають цінність і визнаються в усьому світі, то ще більшу вагу вони мають для Польщі за високої емоційності польського народу, швидкій займистості, легковірності, схильності до емоційних поривів. «Всі ми, – відзначав Е.Дубанович, – не один раз були свідками того, як полум'яні виступи, засновані на гостроті моменту, приводили до хибних настроїв, що виражалися в прийнятті необачних ухвал, які згодом виявлялися шкідливими для держави і які так само швидко потрібно було відміняти». Це знижувало довіру громадян до державної влади і пошану до закону. Втім, якщо до недавнього часу в Польщі діяли чужі закони, поважати і цінувати які не дозволяли патріотичні відчуття поляків, «то що ж буде, якщо свої власні закони будуть позбавлені глибоких етичних підстав і не сформують у людей необхідної правової свідомості і дисципліни?» [7, 12].

Погоджуючись з тим, що сучасна динаміка життя вимагає оперативного законодавчого регулювання, конституційна комісія вважала, що швидкість ухвалення законів не можна робити головним правилом законодавчої роботи. Закони, прийняті в сеймі, мають бути піддані додатковому, хай навіть прискореному перегляду і корегуванню [7, 13]. Ніщо всередині самої палати (ні комісії, ні перерви в голосуваннях) не може сприяти досягненню цієї мети, оскільки палата завжди має нагоду з легкістю обійти подібні перешкоди і перейти до розгляду подальших питань. Лише зовнішній чинник може примусити парламентські партії пе-

реглянути свою позицію і виправити помилку. Тому має існувати орган, що стоїть окремо і наділений правом брати участь в законодавчій роботі [7, 13].

Використовуючи назву «сенат», встановлену в проекті комісії для позначення другої палати, політична пропаганда подала проблему таким чином: він гратиме роль перешкоди на шляху демократизації суспільства [7, 14]. Е. Дубанович вважав, що звинувачення в реакційності і консерватизмі може бути пред'явлене до способу формування другої палати, а не до самого інституту: «Нині діючий сейм теж був колись дворянським, а тепер він є загальнонародним представництвом» [7, 14]. Тому члени комісії підкреслювали необхідність бачити два аспекти проблеми: сам інститут другої палати і конкретний механізм формування її складу.

З приводу аргументу, що сенат буде перешкодою законодавчій роботі сейму, комісія відзначала, що оскільки метою роботи сенату є підвищення якості законодавчої роботи сейму, то він зі всією очевидністю виступатиме в ролі стримуючого чинника в ухваленні того або іншого закону [7, 15]. Щодо роботи сенату, то на основі пропозицій при обговоренні цього питання конституційна комісія дійшла висновку: в сеймі немає партії, яка б не визнавала необхідності стримувати й обмежувати законодавчу діяльність сейму, наприклад, всередині самої палати депутатів (за допомогою комісій) або за допомогою зовнішніх засобів (у вигляді «Варти права» або вето президента). Представник однієї з радикально налаштованих партій заявив про необхідність заборони і навіть відхилення законів з боку однієї особи – президента. Е. Дубанович зауважив, що виступаючий запропонував визнати більш скромні права в цій сфері колективного і виборного органу, яким буде сенат.

Відтак, реальною проблемою (яка може стати і предметом дискусії в сеймі) конституційна комісія вважала не те, чи потрібна, в принципі, заборона і корегування законодавчої діяльності сейму, а питання: як далеко мають розповсюджуватися повноваження сенату? Цей орган необхідний також з погляду підтримки гармонії всієї структури державної влади. Ця гармонія полягає у рівновазі трьох гілок влади, а оскільки парламентська модель робить відповідальним уряд перед парламентом, а отже, створює перевагу на користь парламенту, то зведення законодавчої влади до однопалатної системи було б істотним порушенням гармонії державного ладу, що зумовить цілковите підкорення виконавчої влади законодавчій [6, 17].

На переконання членів комісії, уряд не може виконувати свої функції без наявності певного ступеня самостійності. Коли разом з сеймом є сенат, уряд ще має необхідну самостійність. В умовах однопалатної системи, уряд втрачає цю самостійність, оскільки одна палата не обмежена існуванням хоч якого-небудь чинника, що пом'якшує і стримує повноту її влади. Уряд у цьому випадку перетворюється на просте знаряддя, «філіал» цієї палати, яка тоді повинна узяти на себе не тільки законодавчу роботу, але і державне управління. До виконання останнього завдання вона не придатна за складом і призначенням виконувати саме законодавчу функцію. Більш того, якщо в цій палаті головні позиції займе одна партія, то Польща може виявитися під загрозою встановлення однопартійного правління [7, 18]. Таким чином, ухвалення двопалатної системи мало сприяти інтересам держави та зменшувати вплив партійних інтересів у сеймі.

Стосовно виборів президента Е. Дубанович відзначив, що обрання глави держави парламентом буде лише завершенням цілісності будівлі парламентської моделі. Перенесення принципу загального обрання президента на іншу систему (якою є парламентська модель) було б експериментом, створенням «чогось неймовірного», не випробуваного в жодній країні [7, 19]. Введення загального обрання президента в Німеччині голова комісії вважав «тугою за Гогенцоллерами і Гінденбургом». До того ж досвід Німеччини не для всіх є головним. Важливим аргументом проти загального обрання президента для конституційної комісії була небезпека залишити долю вищої державної посади «на волю випадку». Не можна також віддавати країну в руки руйнівної пропаганди та піддавати майбутнього президента приниженням, «проводити через передвиборний бруд і полум'я виборчої боротьби» [7, 21]. Загальні вибори президента США є джерелом деморалізації і дезорганізації адміністративного апарату. Такий спосіб обрання глави держави є небезпечним для національних інтересів поляків, оскільки, через можливе роздроблення голосів польських виборців, кандидатуру президента можуть вирішити голоси громадян не польської національності.

Підтримку проекту системи влади, розробленого конституційною комісією, виявив лідер парламентської фракції ННС С. Гломбинський. На його думку, проект характеризував прагнення не ділити суспільство, не створювати в ньому протиборчі сторони, а добиватися суспільної гармонії [7, 22]. Це було головним для більшості членів комісії, тому вони виступили проти пропозиції створити фактично два сейми, які діяли один проти іншого, і привели б до розколу у суспільстві.

Таким чином, здобуття державної незалежності мало для польського народу історичне значення. Використовуючи значну підтримку держав переможниць у Першій світовій війні, польська політична еліта розпочала реальну розбудову інститутів власної держави. У процесі політичної боротьби та дискусії у сеймі, конституційна комісія розробила оптимальну для початкового етапу модель системи державної влади, враховуючи власну політичну і правову культуру.

1. *Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002.*
2. *Алексієвець Л. Польща на етапі відродження і становлення національної державності (1918–1921) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип. 11.*
3. *Алексієвець Л. Конституція 1921 р. і проблеми становлення парламентської демократії // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. 4.*
4. *Калінчик В. Становлення політично системи Другої Речі Посполитої // Міжнародні зв'язки України: міжнародні пошуки та знахідки. – К., 2005. – Вип. 14.*
5. *Калінчик В. До питання конституційного творення в Другій Речі Посполитій 1919–1921 рр. // Міжнародні зв'язки України: міжнародні пошуки та знахідки. – К., 2006. – Вип. 15.*
6. *Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej. Spr. sten. Pos. 160, 8.07.1920, L.CLX/4-9.*
7. *Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej. Spr. sten. Pos. 160, 8.07.1920, L.CLX/11-22.*

Boiechko V.F. Project of power system of the Second Rich Pospolyta by constitutional commission in the 1920th. In the article is analysed the process of discussion and consideration the Poland political system and political power system by the the sejm constitutional commission in the 1920th.

Key words: Poland, project of constitution, political system, system of political power, constitutional commission.

О. А. Неприцький

ІМІДЖ ПОЛЬЩІ В ЄВРОПІ ТА СВІТІ НАПРИКІНЦІ ПЕРШОЇ ДЕКАДИ XXI ст.

Проаналізовано образ Польщі у Європі та світі, станом на кінець першої декади XXI ст. і доведено недостатню ефективність заходів, спрямованих на формування польського бренду впродовж 2004–2010 рр.

Ключові слова: *брендінг, бренд, імідж, промоція, Європа, Польща.*

На початку XXI ст. Республіка Польща розпочала активну цілеспрямовану діяльність у сфері формування національного бренду, з метою поліпшення образу країни та її населення на міжнародній арені. Безперечно, процес творення брендінгу територій є тривалим, складним і багатогранним процесом, проте, із закінченням першої декади XXI ст., можна підвести деякі проміжні підсумки. Актуальність дослідження зумовлена потребою вивчення механізмів формування національного бренду Республіки Польщі на початку XXI ст. та оцінкою їх результативності.

Тему національного брендінгу Республіки Польщі вивчали Ю. Запала-Вєнх [1], Л. Колярська-Бобінська [2], у працях яких досліджено особливості формування польського бренду, роль окремих структур, організацій та досягнуті результати. Цінними матеріалами для вивчення теми є результати практичних досліджень міжнародного іміджу Польщі, що проводилися для вирішення практичних завдань у туризмі [3], економіці [4], та безпосередньо національному брендінгу [5]. Автори вищезгаданих праць вивчали формування національного бренду Республіки Польщі, переважно в контексті політичних та економічних наук, не ставлячи за мету вивчити проблематику в історичному розрізі. Мета цієї статті полягає в аналізі образу Польщі, що сформувався у Європі та світі станом на кінець першої декади XXI ст. та визначенні рівня ефективності заходів, вжитих урядовими, громадськими та комерційними структурами Республіки Польщі і спрямованих на формування польського бренду (передусім, у 2004–2010 рр.).

Міжнародна конкуренція стала повсякденним явищем, якому присвячують чимало уваги політики, політологи, економісти, культурологи, журналісти та люди багатьох інших професій. Наприкінці XX ст. почали спостерігатися нові тренди у міжнародному господарському житті. Європейська економіка проходила процес інтеграції й уніфікації, при тому, що залишалися певні можливості протекції національних економік в обхід митних політик та тарифних бар'єрів. Формування національного бренду, який би працював на залучення інвестицій, туристів і створював додану вартість товарам і послугам, виробленим на території певної країни, – це один із популярних напрямів конкурентної боротьби національних економік в уніфікованому міжнародному (перш за все, європейському) середовищі.

Якщо вести мову про міжнародну чи конкуренцію держав, то беззаперечну перевагу на ринку дають, перш за все, висока продуктивність праці та капіталу, інноваційність господарського життя, якість товарів та послуг, активна макроекономічна політика країни. Це все так звані тверді чинники формування конкурентної переваги національної економіки на міжнародному ринку. Хоча в інформаційну епоху не менше значення мають і інші фактори, які, на відміну від попередніх, називають м'якими. Це імідж країни, репутація її суспільно-політичної, соціально-економічної, побутової, культурної сфери за кордоном. В широкому розумінні сукупність цих м'яких факторів окреслюється словом бренд, яке, наприклад, Американська асоціація маркетингу визначає як «ім'я, термін, знак, символ чи дизайн або їхню комбінацію, що призначені для ідентифікації чи диференціації товарів і послуг одного продавця чи групи продавців, а також диференціації товарів та послуг від товарів та послуг конкурентів».

Для формування потужного національного бренду необхідно поєднати досить багато чинників, які, на нашу думку, можна звести до трьох груп. Перша – це існуючий стан економічного, політичного, соціокультурного розвитку країни та певний сформований образ держави та її населення за кордоном, що створився на основі тривалої історичної взаємодії, усталених стереотипів, насиченості інформаційного поля, особистого досвіду. За формування національного бренду цю групу слід сприймати як факт і відштовхуватися від реальної ситуації для стимулювання процесу національного брендінгу. Друга група – це реальний розвиток економіки, зміни у соціальній структурі суспільства, функціонування державного апарату, дипломатична діяльність, умови для ведення бізнесу, розбудова інфраструктури, співвідношення заробітних плат і цін. Тобто, ті фактори, що визначають комфорт життя в країні. Третя група чинників – це наповнення інформаційного простору і донесення до цільової аудиторії необхідного контенту про розвиток держави і суспільства, що створює емоційно забарвлене ставлення. Друга і третя групи, на відміну від першої, піддаються впливові та моделюванню з допомогою економічної, інформаційної, безпеки та інших державних політик.

На зламі XX–XXI ст. у посткомуністичній Польщі неодноразово з'являлися ініціативи, спрямовані на формування міжнародного іміджу країни та населення за кордоном, оскільки всі дослідження вказували на те, що Польща сприймалася у провідних країнах Європи і світу, як «далека», «малознана» територія, на якій живуть приязні та працьовиті люди, що зловживають алкоголем, знаходяться під гнітючим впливом католицької церкви, комуністичної минувшини і живуть в умовах бюрократії, корупції та малоефективної економіки [2,10–11].

Першою спробою комплексно вирішити питання промоції Польщі за кордоном став проект «Бренд для Польщі» («Marka dla Polski»), започаткований у 2004 р. як перший етап «Програми національного маркетингу Польщі». До проекту були підключені польські державні та комерційні інституції, зокрема Національна Економічна Палата, Міністерство економіки і праці, Міністерство закордонних справ, Польська агенція інформації та закордонних інвестицій, Польська Туристична Організація, Академія Брендів та ін. Очолив справу відомий британський фахівець у сфері національного брендінгу У. Олінс. Головним результатом проведеної роботи стала ключова ідея, що мала визначати загальний характер польської брендінгової кампанії – творча напруга (пол. «twórcze napięcie», англ. «creative tension»). Це визначення відображало «суперечливість» польської натури й одночасно показувало, звідки поляки отримують натхнення і життєві сили. Цю концепцію часто критикували, не втілювали у такому обсязі і розумінні, як це бачив У. Олінс [6], але вона залишалася провідною парадигмою польської промоції за кордоном протягом всієї першої декади XXI ст.

Пізніше було ухвалено ще ряд документів – «Маркетингова стратегія Польщі в секторі туризму на 2008–2015 рр.», прийнята Польською Туристичною Органі-

зацією, «Напрямки розвитку туризму до 2015 р.» підготовлені Міністерством Спорту і Туризму, «Рамкова стратегія промоції Польщі», вироблена Міністерством закордонних справ та ін. Загальним недоліком всіх програм, стратегій і планів, спрямованих на формування зовнішньополітичного іміджу Республіки Польщі була їх розрізненість (з вищеназваних, винятком стали «Маркетингова стратегія Польщі в секторі туризму» та «Напрями розвитку туризму», які добре поєднувалися між собою).

Опитування, проведені в експертному середовищі, та соціологічні опитування широких верств населення дають можливість прослідкувати динаміку змін і досягнуті результаті у формуванні польського бренду, станом на кінець першої декади XXI ст. Дослідження, проведене фондом «Best Place», показало, що на фоні інших європейських країн, Польща визначається як «важлива» країна, і кожен третій опитуваний відзначив її вплив і значення на континенті як «високе» [5, 11]. Такий результат є безпосереднім наслідком активної зовнішньої політики Республіки Польщі ще під час переговорного процесу про вступ до Європейського Союзу, так і перебуваючи у складі ЄС. Польща далеко не завжди була легким партнером у переговорах, що яскраво демонструє підписання Ніццького договору, дискусія на тему європейської конституції, ініціювання та відстоювання Східного виміру зовнішньої політики ЄС та багато інших ситуацій. Проте, Варшава завжди звучала чітко і виразно, реалізуючи свої національні інтереси, що не проходило повз експертного середовища та газетних шпальт, а, відповідно, впливало на формування громадської думки за кордоном.

Стосовно оцінки рівня економічного розвитку, то оцінки експертів значно розходилися із реальною ситуацією в країні. Більшість опитуваних вважали, що Польща знаходиться і не на високому, і не на низькому рівні розвитку. Домінував стереотип, що це країна з відсталою економікою, слабкою інфраструктурою і фатальним станом доріг [5, 11]. Навіть успішне подолання кризи 2008 р. (особливо показово це виглядало на тлі інших держав регіону) не зламало стереотипного уявлення про відсталість польської економіки.

Надзвичайно яскравим і колоритним є образ Польщі щодо культури та кулінарних традицій. Зазначалася висока привабливість країни, і понад половини експертів «Best Place» виставили найвищий бал у цих сферах [5, 11]. Втім, не дивлячись на широку відомість та привабливість традиційної польської культури (в т. ч. гастрономічної), туристична галузь країни не отримала прямо пропорційну високу оцінку. Навіть більше того, кожен четвертий респондент відзначив її оцінкою «погано» або «дуже погано», що пов'язано із недостатньою розбудовою туристичної інфраструктури. Обнадійливим, звичайно, фактом була наявність позитивних асоціацій, пов'язаних із гарними пейзажами (Мазури, Кашуби, Татри) [4, 32], але сприятливі природні умови країни, такі як море, гори, озера та ліси, далеко не завжди давали належний позитивний відгук у міжнародному середовищі, на який сподівалися у Польщі.

Інвестиційна привабливість Польщі значно зросла, порівняно з першими роками XXI ст. (половина опитуваних експертів «Best Place» високо оцінила привабливість відкриття бізнесу в країні), але ще кожен п'ятий респондент поставив оцінку «погано» і «дуже погано» у цій сфері [5, 12]. У найбільш розвинених європейських країнах, таких як Франція, Велика Британія, Німеччина, Австрія, Норвегія, Іспанія, Голландія, вважали, що Польща – це країна не сучасна, відстала, сільськогосподарська й орієнтується більше на релігію, традицію та історію [4, 39]. Якщо ж говорити про можливість переїзду до Польщі, то вона також виглядає в коментарях експертів малопривабливою. Дві третини опитаних визначили «низько» і «дуже низько» привабливість варіанту виїзду до Польщі, з метою працевлаштування [5, 14]. Причина криється в уявленнях про польське суспільство як замкнене і не толерантне до іноземців та засилля бюрократії і значної кількості формальностей, що мають бути дотримані за вирішення будь-яких справ. Ці ж причини змусили експертів висловити негативне ставлення до ідеї переїзду до Польщі, з метою зміни постійного місця проживання.

У той же час уявлення про поляків, за результатами досліджень, було набагато позитивніше, ніж про державу і суспільство в цілому. Поляків наділяли такими чеснотами як підприємливість, працьовитість, бажання брати на себе ризики та креативність [4, 38]. Така позитивна оцінка, швидше за все, зумовлена безпосередніми контактами іноземців із польськими громадянами, що стали можливими завдяки польській міграційній активності. У зв'язку з тим, що контакти громадян інших держав з поляками переважно відбувалися не на території Польщі, то іноземці не мали змоги оцінити розвиток польської економіки, інфраструктури, шляхів сполучення, роботи державних служб тощо. Вони змушені були керуватися стереотипами, що успадкувалися з часів розпаду соцтабору, коли ця тема була актуальною для ЗМІ і з'являлося багато матеріалів на тему боротьби з комунізмом, колапсу соціалістичних економік та життя у Польщі – як «найвеселішому бараку соцтабору». У ті ж часи було сформоване і негативне уявлення про поляків, як крадіїв, пияків та людей фізичної праці. Хоча, завдяки подальшим безпосереднім контактам з поляками, образ населення Республіки Польщі значно покращився, а імідж країни змінювався набагато повільніше.

Експерти «Best Place» резюмували, що імідж Польщі на завершення першої декади XXI ст. не був ані сильний, ані слабкий, а краще сказати, змішаний, хоча більш близький до позитивних конотацій [5, 10]. З ними згодні автори «Дослідження образу Польщі та польської економіки в країнах головних економічних партнерів», зазначаючи, що «імідж Польщі – неоднозначний і його важко визначити», а причину цього вони вбачають у нестачі інформації про країну [4, 31]. Підтверджують це й інші автори, де Польща окреслюється як приваблива країна з високим потенціалом, але цей образ і надалі залишається не наповнений жодною конкретикою [7].

З огляду на вищевикладені результати досліджень експертних оцінок та громадської думки, можемо відзначити ряд тенденцій і взаємозалежностей у формуванні зовнішньополітичного іміджу Польщі та поляків, станом на кінець першої декади XXI ст. Образ змінювався на кращий за дотримання двох ключових умов. Перша – це реальні зміни у тій чи іншій сферах економічного та суспільно-політичного життя. Інша – донесення інформації до цільової аудиторії у відповідний та доступний спосіб. Наприклад, активна польська зовнішня політика доносилася до експертного середовища та широких вестів населення за допомогою матеріалів у засобах масової інформації різних країн, де медіа-ресурси самостійно, відповідно до редакційної політики та запитів цільової аудиторії, відбирали матеріали для висвітлення. Наслідком стало покращення політичного іміджу країни, визнання її «сили» та «можливості впливу» на ситуацію в Європі. Безпосе-

редні контакти поляків із мешканцями інших країн змінили імідж «ледацюг», «злодіїв» та «пияків» на «привітних» і «працьовитих» людей.

Відсутність однієї з вищеперерахованих умов консервує існуючий імідж і не змінює громадської думки. Наприклад, реальні зміни у польській економіці не були прямо пропорційно відзначені поліпшенням міжнародного економічного іміджу Польщі, оскільки ефективність розвитку польського господарства не була належним чином донесена до експертного середовища та до широкої громадськості. Аналогічно виглядала ситуація і з туристичною інфраструктурою та інвестиційною привабливістю країни. Зміни міжнародного іміджу наставали значно повільніше, ніж покращення реальних економічних, правових та інформаційних умов функціонування туристичної галузі та бізнес-середовища.

Отже, цілі, поставлені, у прийнятих на державному рівні, документах щодо національного брендінгу Республіки Польщі у першій декаді XXI ст. були досягнуті лише частково. Причому досягнуті у тій частині, де промоція країни залежала не від зусиль державних і недержавних установ в організації промоції, а там, де успішність просування у міжнародному середовищі залежала від фахової роботи в інших галузях. Висвітлення ж їх діяльності у ЗМІ та поширення інформації в соціумі не стимулювалося установами та організаціями, які брали не себе такі функції (Міністерство економіки, Польська Туристична Організація тощо). Стосовно Міністерства закордонних справ, то дипломатична активність із відстоювання державних інтересів Республіки Польщі, знайшла значно сильніше відображення в поглядах експертів і громадській думці, ніж заходи, спрямовані на промоцію країни за кордоном. Причиною зниження ефективності промоційних заходів урядових, комерційних і громадських установ, спрямованих на формування національного бренду Польщі за кордоном, найвірогідніше, була значна розпорошеність зусиль і недостатнє використання зв'язку між бажаним образом, змінами реальної ситуації та вибором способу донесення цієї інформації до цільової аудиторії.

1. *Zapała-Więch J. Polityka kerowania wizerunku państwa w oparciu o tożsamość narodową na przykładzie Polski i Irlandii. – Rozprawa doktorska. – Archiwum UJ, Dokt. 2012/155. – Kraków, 2012.*
2. *Obraz Polski i Polaków w Europie / Red. L. Kolarska-Bobińska. – Warszawa, 2003.*
3. *Wizerunek Polski i Polaków. Główne wnioski z badań // Konferencja «Prace badawcze w turystyce». – B. m., 2010.*
4. *Badania wizerunkowe Polski i polskiej gospodarki w krajach głównych partnerów gospodarczych. Raport z badania desk-research. – Warszawa, 2011.*
5. *Florek M., Jankowska M. Eye on Poland. Promocja i wizerunek Polski w oczach międzynarodowych ekspertów marketingu miejsc. – Warszawa, 2012.*
6. *Неприцький О.А. Погляди Уоллі Олінса на формування іміджу Республіки Польщі на початку XXI ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. пр. / За ред. О. Мельничука. – Вінниця, 2014. – Вип. 22.*
7. *Smoczyński W. Polska kraj bez twarzy // Polityka. – 2009. – 4 lipca.*

Neprytskyi O.À. Poland Image in Europe and World at the End of the First Decade of the 21st c. In the article is analyzed the image of Poland in Europe and world at the end of the first decade of the 21st century and is proved not enough effectiveness of measures aimed to forming the Polish brand during the period from the 2004 till the 2010th.

Key words: branding, brand, image, promotion, Europe, Poland.

Н. С. Самойленко

УТВОРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ (друга половина 1950-х — 2000-і рр.)

У статті розглянуті досвід утворення та перспективи розвитку європейської системи транскордонного співробітництва.

***Ключові слова**: територіальна громада, транскордонне співробітництво, єврорегіон, європейський інститут.*

Сучасні міжнародні відносини характеризуються достатньо інтенсивними інтеграційними процесами, серед яких важлива роль належить міжрегіональній інтеграції та транскордонному співробітництву. У процесі розвитку останнього можна виділити два етапи. Перший – це налагодження контактів між органами виконавчої влади та територіальними общинами або властями суміжних держав, коли вони визначають тотожні проблеми й перспективні напрями співробітництва. На іншому – відбувається становлення організаційних форм, базових умов, фінансових засад і спільних інтересів суб'єктів і учасників транскордонного співробітництва, які складатимуть основні сфери співпраці.

Найпростішою формою транскордонного співробітництва є прямі контакти між територіальними громадами – містами, селищами, які, здебільшого, носять неформальний характер та спрямовані на спільні дії у випадку виникнення надзвичайних ситуацій. Така співпраця можлива, завдяки відсутності взаємних фінансових зобов'язань [1]. Іншою формою є співпраця, що передбачає періодичні зустрічі сторін, формування спільних комітетів та робочих груп. Вона виникає тоді, коли відносини між територіальними громадами або органами влади стають довгостроковими й у випадку появи взаємних зобов'язань у наданні послуг, продукції, інформації, а також фінансових зобов'язань, які можуть здійснюватися кожною стороною окремо або шляхом об'єднання коштів на окремому спільному рахунку [2, 13]. Проте, найпоширенішою є співпраця, що формується на договірній основі та передбачає створення органу транскордонного співробітництва – єврорегіону. Як правило, єврорегіони створюються для виконання наступних завдань:

– полегшення та спрощення прикордонного співробітництва між територіальними общинами, органами місцевого самоврядування або державними органами;
– обмін досвідом та інформацією про планування й результати здійснення регіональних проектів, а також проектів, що реалізуються на прикордонних територіях;
– спільна розробка, фінансування та реалізація проектів співробітництва;
– надання консультативних послуг, сприяння обміну співробітниками органів управління та підвищення їх кваліфікації у галузі співробітництва;
– закріплення у свідомості населення прикордонних територій переконаності в необхідності прикордонного співробітництва та формування в нього загальноєвропейської самосвідомості; сприяння зміцненню солідарності європейських народів;
– здійснення культурного обміну, турбота про збереження спільної культурної спадщини [3, 76].

Єврорегіон можна визначити як форму транскордонного співробітництва між територіальними грома-

дами або місцевими органами влади прикордонних регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, яке спрямоване на координацію їх взаємних зусиль і здійснення узгоджених заходів у різних сферах життєдіяльності, відповідно до національних законодавств і норм міжнародного права для вирішення спільних проблем і в інтересах людей, які населяють його територію по обидва боки державного кордону [4, 7].

Ця вища організаційна форма транскордонного співробітництва зародилася в країнах засновницях Європейського Союзу наприкінці 50-х рр. XX ст., коли почали яскраво відображатися транскордонні процеси: зрощення прикордонних поселень в єдині міські агломерації й формування єдиних систем розселення, виробничих ланцюжків і торгово-споживчих мереж, співробітництво між громадськими організаціями, регіональними та місцевими органами влади, які зумовили необхідність спільно вирішувати проблеми, пов'язані з маятниковими міграціями через кордон, розвитком загальної інфраструктури, охороною навколишнього середовища, перерозподілом податкових надходжень. Таким чином, можна говорити про те, що єврорегіони утворилися «знизу», на основі формування транскордонних мереж розселення, виробництва, торгівлі та послуг, соціальних контактів, співробітництва між громадськими організаціями, регіональними та місцевими органами влади [5, 73].

Першими країнами, які здійснили спробу подолання післявоєнних бар'єрів, були ФРН та Нідерланди. У 1958 р. в районі Гронау та Енштада вони створили перший єврорегіон Гронау (офіційна назва Euregio, яку можна перекласти як «регіон ЄС»), що об'єднав 105 міст, спільнот і селищ з населенням 1,9 млн. осіб. Його засновниками виступили 3 асоціації праці – дві нідерландські та одна німецька. Цей єврорегіон існує і зараз, включаючи більше 100 прикордонних округів та комун Німеччини й Голландії з населенням майже 2 млн. осіб і загальною площею 8351,2 кв. км, і є прикладом класичного єврорегіоналізму. Його існування виявилося настільки ефективним, що в 1991 р. було укладено німецько-голландську угоду про регіональне співробітництво, що визнавала перший єврорегіон зразковою моделлю, а його організаційна структура – 1) рада регіону – несе відповідальність за всі напрями діяльності; 2) правління (президіум) – до його складу входять по одному члену від кожної сторони; 3) секретаріат – займається управлінням поточними справами; 4) робочі групи – займаються розробкою загальних концепцій і стратегій розвитку, механізмів спільної роботи з аналізу, планування та реалізації проектів – стала прикладом для всіх наступних [6, 6; 3, 74].

Після Гронау був створений єврорегіон «Регіо-Базелієнсіс» у 1963 р., за участю сусідніх прикордонних районів Німеччини, Франції та Швейцарії (до його складу увійшли відповідно Баден, Ельзас і територія навколо Базеля, Леррах та Мюлуз). На сьогодні він розширив кордони до Страсбурга, Карлсруе, Південного Пфальца та має репутацію єврорегіону з найпросунутішим і найефективнішим механізмом транскордонного співробітництва на рівні регіональних і місцевих влад. Загальна кількість населення в ньому сягає 4,6 млн. [7, 66–67].

У багатьох випадках єврорегіони утворювалися за територіальним та історичним принципами. Наприклад, «Баварський ліс-Богемський ліс/Шумава» – розміщений в єдиному лісовому масиві, «Татри» – в єдиній гірській системі, «Сілезія» – базується на території єдиного середньовічного князівства, «Західна Паннонія» – частина давньоримської провінції [8, 35].

На сучасному етапі дослідники проблем єврорегіоналізму умовно виділяють наступні смуги єврорегіонів:

– уздовж так званого «блакитного банану» – найбільш промислово розвиненого ареалу ЄС, що простягнувся від Північного до Середземного моря, вздовж кордонів між країнами Бенілюксу, Німеччиною, Францією, Швейцарією й Італією (це найстаріші регіони з великим досвідом роботи «Єврегіо», «Маас-Рейн», «Рейн-Вааль» та ін. Їх членами є територіальні органи влади, рівень компетенції яких по обидва боки кордону дуже наближений, і різноманітні громадські організації. Також існують подібні умови проживання населення, спільна законодавча база та можливості її розвитку);

– уздовж кордонів між історичним ядром ЄС і колишніми соціалістичними країнами – від Балтійського моря до Адріатики, вздовж кордонів між Німеччиною, Австрією й Італією, з одного боку, Польщею, Чехією, Словаччиною, Угорщиною та Словенією – з іншого (єврорегіони «Егрінсіс», «Померанія» та ін., для яких вже характерні різний рівень компетенції територіальних органів влади, економічного розвитку, життя населення, відсутня спільна законодавча база);

– уздовж колишніх західних кордонів СРСР, від Балтійського до Чорного морів, включаючи кордони між Польщею, Литвою, Білоруссю, Україною, Словаччиною, Угорщиною, Румунією та Молдовою (єврорегіони «Верхній Прут», «Нижній Дунай» та ін. Хоча рівень економічного розвитку та життя населення тут схожі, але характерною особливістю є низький рівень компетенції регіональних і місцевих органів влади, не достатній для самостійного, без втручання держави, вирішення багатьох питань);

– який лише формується уздовж кордонів між Російською Федерацією та її західними сусідами, від Баренцева до Чорного морів (єврорегіони «Слобожанщина», «Дніпро» та ін.) [9, 2].

Безпосередньо в напрямі євроінтеграційного співробітництва діє низка європейських інститутів. Так, у січні 1951 р. в Женеві була створена Рада місцевих органів влади Європи, що займається плануванням розвитку прикордонної інфраструктури у прикордонних областях [10]. 17–18 червня 1971 р. у містечку Анхолд Кастл на території єврорегіону Гронау, існуючі на той час, 10 європейських прикордонних регіонів об'єдналися в Асоціацію Європейських прикордонних регіонів (Association of European Border Regions, AEBR), на чолі з президентом А. Мозером, що розглядає сама себе як форум для обміну ідеями й обговорення проблем, пов'язаних із розвитком прикордонних регіонів і співпраці між ними, та покликана відстоювати інтереси своїх членів перед державними структурами, організовувати різноманітні конференції, форуми. Через 10 років своєї діяльності, 19 листопада 1981 р., ця організація прийняла Хартію прикордонних та транскордонних регіонів (змінена і доповнена у 1987, 1995 та 2004 рр.), яка належним чином ознайомлює з практикою і напрямами співпраці на кордонах Західної Європи, систематизовано інформує про існування, засоби і заходи, що сприяють розвитку прикордонних регіонів, дає можливість рівноправного внесення доповнень, зауважень і проблем, пов'язаних з

досвідом країн у міжнародній співпраці, підкреслює, що прикордонні та транскордонні регіони є рушійними силами регіонального розвитку [11; 12]. Вона також є дорадчим органом Ради Європи, Європарламенту та Європейської Комісії. На сучасному етапі членами Асоціації є більше 140 євро- та прикордонних регіонів [13, 264].

Крім того, діють й інші організації. Конференція периферійних приморських регіонів (CPMR) (1973 р.), яка налічує понад 100 членів і виступає за перенесення економічної активності з центральних до периферійних і приморських територій, а також сприяє спільним ініціативам, що базуються на використанні ресурсів приморських територій. Робоча група традиційних індустріальних регіонів (WGTIR) (1984 р.) об'єднує 20 регіонів Європи й є класичним зразком об'єднання за спільними інтересами, що сприяє обміну досвідом і зміцненню зв'язків між індустріальними регіонами. Комітет транскордонного співробітництва Європейської Ради (CANCT) (1987 р.) займається розробками модельних договорів щодо створення єврорегіонів і аналізом механізму застосування Мадридської конвенції. Робоча рада європейських прикордонних регіонів (AGEG) (1981 р.) полегшує транскордонне співробітництво регіонів і виступає їхнім представником у міжнародних організаціях [14, 110; 15].

З 15 червня 1985 р., під назвою Рада регіонів Європи, почала діяти Асамблея європейських регіонів (Assembly of European Regions, AER) – об'єднання регіонів з усієї Європи, включаючи країни СНД, яке тісно співпрацює з Радою Європи та інституціями Європейського Союзу, підтримує постійні зв'язки з іншими міжрегіональними асоціаціями. У Статуті цієї організації її головна мета визначається як «політичний голос регіонів Європи». Складовою її діяльності є програми міжрегіонального співробітництва, а серед завдань – сприяння процесам регіоналізації в Європі, міжрегіональному співробітництву й посиленню ролі регіонів у процесах європейської інтеграції, підтримка принципів субсидіарності й компліментаризму між місцевим, регіональним, національним та наднаціональним (загальноєвропейським) рівнями. Вона працює в чотирьох комітетах: перший стосується інституційних справ; другий – соціальних питань та охорони здоров'я; третій – всім, що стосується економічного розвитку; четвертий комітет працює над проблемами освіти, культури та молоді. Членами Асамблеї є 270 регіонів з 33 країн і 16 міжрегіональних структур [16].

Комітет Міністрів Ради Європи, взявши до уваги пропозицію Парламентської асамблеї Ради Європи та провівши консультації з Асамблеєю європейських регіонів і Радою європейських муніципалітетів та регіонів, що представляють місцеву та регіональну влади Європи, 14 січня 1994 р. своїм рішенням № 94(3) створив Конгрес місцевих і регіональних влад Європи. Він покликаний надавати допомогу державам-членам Ради Європи у створенні ефективної й дієвої системи регіональних і місцевих органів влади, здатних здійснювати міжрегіональне та прикордонне співробітництво з метою зміцнення миру, взаємопорозуміння й економічного зростання [5, 76–77].

Вагоме значення в єврорегіональній співпраці відіграє фінансова підтримка Європейського Союзу, шляхом використання ряду ініціатив, програм і проектів, таких як INTERREG, PHARE CBC, TACIS CBC, PHARE CREDO, MEDA, CARDS, LACE. Кожна програма має затверджений бюджет за різними напрямами прикордонного співробітництва: у розвитку енергетичних мереж, комунікаційної і транспортної систем, регіональному і територіальному плануванні тощо [17, 14]. INTERREG є найбільшою програмою громадських (місцевих) ініціатив (Community Initiative) ЄС щодо підтримки розвитку прикордонних регіонів країн-членів ЄС і деяких приморських територій. З 1996 р. здійснювалася друга аналогічна програма, INTERREG II, а в 2000–2006 рр. вона стала відома як INTERREG III, що забезпечує три напрями співробітництва: A. – Транскордонне співробітництво; B. – Транснаціональне співробітництво; C. – Міжрегіональне співробітництво.

PHARE CBC – програма підтримки транскордонного співробітництва країн Центральної Європи, які межують з ЄС, вона почала діяти з 1994 р. [2, 23]. Програма TACIS CBC була ініційована 1996 р. і спрямована на створення можливостей для місцевих і регіональних структур, які б дозволяли їм започатковувати спільні проекти зі своїми партнерами в ЄС, спрямовані на захист навколишнього середовища, розвиток транспортної інфраструктури, боротьбу з організованою злочинністю тощо. Географічно вона охоплює західні прикордонні регіони Росії, України, Білорусії та Молдови [18, 157]. Програма MEDA – для віддалених прикордонних регіонів країн, які не є членами ЄС; CARDS – нова програма для західних Балканських країн; LACE – започаткований у 1990 р. проект Асамблеї європейських прикордонних регіонів, мета якого проводити роз'яснювальну та інформаційно-рекламну роботу позитивної практики транскордонного співробітництва [2, 24].

Таким чином, можна підсумувати, що у другій половині 1950-х рр. суміжні прикордонні регіони Європи від співробітництва за окремими транскордонними угодами перейшли до співробітництва в рамках єврорегіонів. Приклади успішних прикордонних єврорегіонів є аргументами на користь думки про те, що для залучення регіональних і місцевих влад до безпосередньої співпраці у прикордонних районах національні держави зобов'язані створити концептуально оновлені, ефективні організаційно-правові та інституційні механізми, в основі яких має бути перерозподіл обсягу повноважень між центральними владними структурами, на користь територіальних общин або місцевих влад, що створить юридичні межі для ефективного транскордонного та міжрегіонального співробітництва.

1. *Гвазава Н.Г. Єврорегіони: досвід та перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kbuapa.kharkov.ua.*
2. *Мікула Н.А. Єврорегіони: досвід та перспективи. – Л., 2003.*
3. *Зверев Ю. Еврорегионы как форма приграничного сотрудничества // Космополис. – 2005. – № 3.*
4. *Посібник з транскордонного співробітництва. – Ужгород, 2005.*
5. *Дмитриева С.И. Лимология: уч. пос. – Воронеж, 2008.*
6. *Альдикенова С.Н., Шуба М.В. Трансграничное сотрудничество и интеграционные процессы в еврорегионах // Українсько-російське порубіжжя: стан та перспективи співробітництва: Мат. Міжн. наук. конф. – Х., 2010.*
7. *Петренко З. Прикордонні регіони як нова форма міжнародної інтеграції // Економіка України. – 1999. – № 12.*

8. *Мужикова Н., Чабак Л. Транскордонне та єврорегіональне співробітництво рубіжних областей // Освітній пакет для тематичного короткотермінового семінару / Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій. – Чернігів, 2009.*
9. *Улахович В.Е. Еврорегионы: белорусский опыт и перспективы. – Минск, 2010.*
10. *Кузьмин Ю.С. Парижский договор 1951 г. и многоуровневая интеграция в 50-е годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.edc.spb.ru/conf2001/home.html.*
11. *Сайт Асоціації Європейських прикордонних регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aebr.net.*
12. *Європейська хартія прикордонних та транскордонних регіонів у редакції від 1 грудня 1995 р., Щецін: Єврорегіон Померанія // Сайт Асамблеї європейських регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aer.eu.*
13. *Ілько І. Регіони Європи у транскордонному співробітництві: досвід для України // Політологічні та соціологічні студії: Зб. наук. пр. – Т. ІІ. – Чернівці, 2002.*
14. *Вдовенко Ю.С. Європейська інтеграція регіонів України: ефективність участі в асоціативних утвореннях // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. – Чернігів, 2010. – № 41.*
15. *Адамов Б.І. Дослідження доцільності створення єврорегіонів на сході України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Prvs/2009_1/0021.pdf.*
16. *Сайт Асамблеї європейських регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aer.eu.*
17. *Гордієнко В.П., Бондаренко А.Ф., Мартиненко В.О. Єврорегіони в системі транскордонного співробітництва // Бізнес-інформ. – 2011. – № 8.*
18. *Студенніков І. Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку // Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України / За ред. С. Максименка. – К., 2000.*

Samoilenko N.S. Creation of the Transfrontier Collaboration European system: experience and further development (the late 1950's – 2000th's). In this article are examined the experience of the creation and further development of the transfrontier collaboration european system.
Key words: territorial community, transfrontier collaboration, european region, european institution.

Х. Ф. Цимбалова

«НОВИЙ ЛЕЙБОРИЗМ» І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ТА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ (1997–2010 рр.)

У статті аналізується розвиток культурної дипломатії Великої Британії та її зовнішньополітичні напрями 1997–2010 рр. Детально розглянуто виникнення та характеристики поняття «нового лейборизму», його вплив на різні рівні британського суспільства.
Ключові слова: *культурна дипломатія, новий леиборизм, «третій шлях», нові демократи, креативні індустрії, зовнішньополітична стратегія.*

У сучасній практиці можна говорити про сформований феномен зовнішньої культурної політики, яка знаходиться в дипломатичному арсеналі більшості країн. Необхідно також враховувати той факт, що, поряд з поняттям «зовнішня культурна політика», у науковому та практичному оборотах вживаються й інші категорії, зокрема «культурна дипломатія» і «публічна дипломатія». Така значна кількість дефініцій пов'язана з тим, що все більше верств суспільства залучаються в міжнародний культурний обмін, а його форми стають різноманітнішими. Відтак, сьогодні термін «культурна дипломатія» часто позначає національну політику, спрямовану на підтримку експорту зразків культури країни, з метою досягнення цілей зовнішньої політики та дипломатії.

Британський історик Н. Калл визначає культурну дипломатію як кількість дій і програм, що виступають під загальною назвою «публічної дипломатії». Натомість культурна дипломатія являє спробу «управляти міжнародною обстановкою шляхом просування культурних ресурсів і досягнень та (або) шляхом полегшення передачі культурних цінностей за кордон» [1, 19]. Навіть Т. Блер відзначив важливість культури у сфері дипломатії, під час промови в галереї Тейт Модерн 2007 р., через 10 років після перемоги на загальних виборах. Він наголосив, що культура в глобалізованому світі є важливою формою дипломатії: «Те, як ми презентуємо себе у зовнішньому світі, все менше обмежується офіційними дипломатичними каналам. Технології змінили це. Коли мільйон людей на день переглядає веб-сторінку Тейт, то багато з них роблять це з-за кордону, а ми ведемо дипломатію по-новому, майже випадково» [2].

Тому, коли мова заходить про будь-який уряд певної держави, з'являється чимало коментарів. Так, лейбористський уряд Великої Британії, діючи в 1997–2010 рр., ймовірно, зумовив більше таких коментарів, ніж решта. Ці роки стали тривалим періодом повноважень, на основі трьох виборчих перемог у 1997, 2001 та 2005 рр. і за участі двох харизматичних лідерів – Т. Блера та Г. Брауна [3, 97]. На виборах 5 травня 2005 р. Лейбористська партія вперше за свого існування перемогла втретє поспіль, що стало знаковою подією для лейбористського уряду.

У середині 1990-х рр. у Великобританії виникла соціальна напруженість, зумовлена комплексом передумов попереднього консервативного правління і соціальних установок традиційного лейборизму. Процес модернізації партії був розпочатий ще двома попередніми лідерами – Н. Кінноком і Дж. Смітом, але остаточно був завершений Т. Блером у 1994–1997 рр. Він став першим лейбористським лідером, який наважився прийняти рішення позбутися ст. 4 Статуту Лейбористської партії, що закріплювала основу націоналізації економіки країни та відлякувала не тільки великий бізнес, але й середній клас [4, 60]. Коли він, нарешті, втілив свій план, це призвело до знищення лейбористів як партії, що представляє інтереси винятково організованих трудівників. Таким чином, той самий період став відомим, завдяки виникненню нового напряму в Лейбористській партії, який згодом став відомим під назвою «новий лейборизм». Ця назва вперше з'явилася 1994 р., але вже в 1996 р. це поняття було використано як бренд для реформування партії. Проект маніфесту Т. Блера був опублікований під назвою – «New Labour, New Life For Britain» («Новий лейборизм – нове життя для Британії») [5, 345]. Виникнення терміну на політичній арені Великобританії можна пояснити тим, що поняття «нові демократи» («New Democrats») було застосовано раніше в США, під час президентських виборів 1992 р. Тому можна стверджувати, що Т. Блер був натхненний успіхом

Б. Клінтона в цих виборах, який закінчив 12-річний термін республіканського президентства.

Цей «новий» уряд Великої Британії, користуючись потужним впливом і ресурсами, приділив велику увагу важливості культурної дипломатії. Під час правління «нових лейбористів» було скасовано плату за вхід до національних музеїв і галерей, що призвело до помітного зростання відвідування цих установ. У своїй промові навесні 2007 р. Т. Блер зазначив, що відвідування музеїв і галерей зросло до 42 млн. відвідувань на рік [2]. Також це дало поштовх до заснування нових музеїв та інших культурних об'єктів. Лейбористи запропонували інноваційну та впливову ідею «креативних індустрій» («creative industries») для подальшого розвитку культури та економіки. Британський департамент культури, медіа та спорту (Department for Culture, Media and Sports) визначив їх як «такі індустрії, що походять з індивідуальної креативності, вміння і таланту, мають потенціал до багатства і створення робочих місць, через генерування та використання інтелектуальної власності» [6, 5]. Галузь креативних індустрій зростала в середньому на 5% річних між 1997–2004 рр., порівняно з тим, що економіка загалом зростала в середньому на 3%. Таким чином, у 2004 р. на креативні індустрії вже припадало 8% британської валової доданої вартості, порівняно з 4% у 1997 р. Завдяки цьому процесу, біля 1,8 млн. робочих місць були створені до 2004 р. [7, 2].

Колишній міністр культури і туризму М. Ходж стверджувала у 2010 р., що інвестиції до галузі мистецтва підвищилися на 83% у період з 1997 до 2010 рр. Таким чином, варто зазначити, що «культурні продукти» Великої Британії досягли певних успіхів протягом років панування «нового лейборизму». Важко бути впевненим у тому, наскільки безпосередньо культурна політика була відповідальною за цей успіх, але розвиток у таких галузях, як політика кіно, часто вважався одним з прикладів такого успіху. Прем'єр-міністр Т. Блер одного разу заявив, що лейбористська партія запровадила «золотий вік» для мистецтва та культури у Великій Британії, а Лондон отримав статус творчої столиці світу [2]. Були часи, коли цією позицією могли похвалитися лише Париж, Берлін і Нью-Йорк, але під час правління «нової» Лейбористської партії Лондон також отримав можливість показати себе на міжнародній арені у новому статусі.

Певних успіхів «нові лейбористи» досягли і в освіті. Ця галузь зазнала помітних реформ після їх перемоги в 1997 р., а нова програма розвитку освіти (вартістю у 19 млрд. фунтів стерлінгів) була прийнята в липні 1998 р. Ця програма була спрямована на запровадження більшої різноманітності шкіл, удосконалення шкільних стандартів, перепідготовку вчителів і директорів шкіл, створення партнерств між школами, місцевими органами освіти та центральним урядом [8; 9, 34]. Міністерство освіти оголосило про перегляд шкільних програм, з опорою на індивідуальні здібності дітей і наближення до майбутньої професійної діяльності. В лютому 2000 р. був взятий курс на те, щоб кожна школа мала певну спеціалізацію, фінансувалася та контролювалася безпосередньо бізнесом або церквою. Запроваджено новий інспекційний режим, за яким раз на 6 років кожна школа мала проходити комплексне інспектування.

Значна увага приділялася використанню в навчальному процесі новітніх комп'ютерних і телекомунікаційних технологій. Центральні та місцеві влади проводили технічну модернізацію шкіл, оснащуючи їх та інші загальноосвітні установи, відповідним обладнанням; тривало навчання всіх вчителів основам комп'ютерної грамотності. В 2000 р. Т. Блер відзначав, що проникнення Інтернету до Великоританії йде швидше, ніж на європейському континенті [10]. У червні 1999 р. було створено урядову Раду з навчання та розвитку (Learning and Skills Council) осіб старше 16 років, які бажають продовжувати освіту [11]. У 2000 р. 35% британських школярів продовжили навчання у вищих навчальних закладах, тоді як у світі цей показник становив у середньому 23%.

Ще однією з важливих рис «нового лейборизму» було застосування «третього шляху» для вирішення соціальних завдань і подальшого розвитку культурної політики країни. «Нові лейбористи» давали характеристику «третього шляху» як особливого способу соціального розвитку, що передбачав розмежування функцій держави і суспільства у вирішенні соціального питання: на державу покладалася діяльність тільки за основними напрямами соціальної політики, з метою забезпечення найбідніших, а суспільство мало вирішувати всі інші соціальні проблеми шляхом стимулювання активності громадян [12; 13].

Варто зазначити, що однією з фундаментальних засад міжнародної стратегії представників «нового лейборизму» було тлумачення принципу невтручання у внутрішні справи країн. «Жодна держава, – заявив у квітні 1999 р. прем'єр-міністр Великої Британії, – не повинна вважати, що вона має право змінювати політичну систему іншої або заохочувати підривну діяльність, або захоплювати частину території, на яку, вона вважає, що може претендувати» [14, 85; 15].

Отже, аналізуючи зовнішньополітичні пріоритети Великої Британії в період виникнення «нового лейборизму», слід відзначити, що одним з найважливіших напрямів була співпраця зі США у сфері озброєння та розвитку оборонної політики під контролем НАТО. Доказом цього можна вважати те, що в 1997 р. уряд Т. Блера виразив підтримку адміністрації Б. Клінтона у рішенні бомбардування Судану й Афганістану. Того ж року Велика Британія підтвердила участь у миротворчій операції стабілізаційних сил НАТО SFOR у Боснії та Герцеговині. Та все ж найяскравішим прикладом потужних зовнішньополітичних зав'язків між Сполученими Штатами та Великою Британією стало те, що наприкінці 1997 р. уряд Т. Блера був єдиним в Європі, який підтримав Клінтона стосовно силового вирішення конфлікту відносно Іраку [16, 38]. Прем'єр міністр відзначав важливість ролі НАТО та просування ідей атлантизму для Великої Британії та Європейського континенту в цілому: «У галузі оборони та безпеки Велика Британія тривалий час покладалася на НАТО... Сьогодні потрібно сформувати Європейську оборонну політику, аби зміцнити цей трансатлантичний зв'язок, надати європейцям можливість діяти тоді, коли США вирішать не втручатися» [17, 7].

Повертаючись до політики «третього шляху», британський прем'єр-міністр тісно пов'язував її зі встановленням пріоритетів у напрямі європейської політики. Лейбористи почали розробляти свою модель розвитку Європейського Союзу для подальшої участі в інтеграційних процесах і водночас визначили роль і місце Великої Британії в цих процесах [14, 85; 18, 60]. Таким чином, можна сказати, що «нові лейбористи»

хотіли змінити сприйняття спільнотою питань європейської інтеграції та наголосити на тому, що ці питання грають важливу роль у новій зовнішньополітичній стратегії країни. Цей напрям кардинально відрізнявся від попереднього курсу, обраного «консерваторами». Можливо, саме така помітна зміна в напрямі до Європи була позитивно сприйнята в промислових та фінансових сферах країни та зіграла визначальну роль у перемозі лейбористів на виборах 1997 р., закінчивши 18-ти річне правління Консервативної партії.

Вважається, що етап «нового лейборизму» завершився з поразкою Г. Брауна та Лейбористської партії на загальних виборах 2010 р., але зараз в партії йде пошук іншої концепції суспільного розвитку, який поки що має узагальнюючу назву «наступного» (next) лейборизму.

1. *Cull N.J. Public Diplomacy: Lessons from the Past. – Figueroa Press, 2009.*
2. *Blair T. Blair's speech on the arts in full // The Guardian, 2007 [Електроннйи ресурс]. – Режим доступу: http://www.theguardian.com/politics/2007.*
3. *Hesmondhalgh D., Nisbett M., Oakley K., Lee D. Were New Labour's cultural policies neo-liberal? // International Journal of Cultural Policy. – 2015. – 21:1.*
4. *Hinman B. Tony Blair. – Infobase Publishing, 2006.*
5. *New Labour: because Britain deserves better. Election manifesto 1997 // Labour party general election manifestos 1900–1997. – London, 2000.*
6. *The National Archives: DCMS, Creative Industries Mapping Document, 2001 / Department of Culture, Media and Sport [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://webarchive.nationalarchives.gov.uk.*
7. *Holden J. Publicly-funded culture and the creative industries. – Demos, 2007.*
8. *New Labour, new maths, old results [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.timeshighereducation.co.uk.*
9. *Docking J. What is the Solution? An Overview of National Policies for Schools, 1979–99, in New Labour's Policies for Schools: Raising the Standard? – London, 2000.*
10. *Blair T. Tony Blair's full speech // The Guardian, 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.theguardian.com.*
11. *HEFCE Glossary [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hefce.ac.uk.*
12. *Tony B. The Third Way. September 21, 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.hanover.edu/courses/excerpts.*
13. *Blair T. The third way: New politics for a new century. – Fabian Society, 1998.*
14. *Зовнішньополітичні аспекти нового лейборизму Тоні Блера (1997–2007 рр.) // Схід. – 2010. – № 1.*
15. *Prime Minister's speech: Doctrine of the International community at the Economic Club. Chicago, 24 April 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pm.gov.uk/output/Page1297.*
16. *Mockaitis T.R. The Iraq War: a documentary and reference guide. – Greenwood, 2012.*
17. *Блер Т. Формуючи ключову роль Великої Британії у світі // Економічний часопис. – 2000. – № 1.*
18. *Almeida D. The Impact of European Integration on Political Parties: Beyond the Permissive Consensus. – Abingdon, 2012.*

Tsymbalova H.F. «New Labour» and tendency of cultural diplomacy and foreign policy development in UK (the 1997–2010th's). In the article were analised the aspects of the UK cultural diplomacy development and foreign policy trends during the period from the 1997th till the 2010th. The origin and characteristics of the «New Labour» concept and its influence on the different levels of British society are considered in detail.

Key words: cultural diplomacy, New Labour, «Third Way», New Democrats, creative industries, foreign policy strategy.

Наші автори

Авхутська Світлана Олександрівна – к. пед. н., доц. каф. історії України Сумського державного педагогічного університету ім. А. Макаренка

Агафонова Надія Василівна – к.і.н., доц. каф. філософії, історії і політології Одеського національного економічного університету

Альков Володимир Андрійович – к.і.н., ст. викл. каф. суспільних наук Харківського національного медичного університету

Бабенко Людмила Леонідівна – к.і.н., проф., зав. каф. історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка

Бездітько Борис Миколайович – ст. викл. каф. правознавства Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка

Боєчко Владислав Федорович – к.і.н., доц. каф. історії та етнології Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Борисенко Наталія Миколаївна – аспірантка каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Булах Тетяна Дмитрівна – аспірантка каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Бургаз Юлія Володимирівна – аспірантка каф. архівознавства, новітньої історії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Верстюк Володимир Вікторович – ст. викл. каф. всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

Верховцева Ірина Геннадіївна – к.і.н., доц. каф. історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Волос Ольга Василівна – к.і.н., доц. каф. суспільствознавчої освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Гавриш Іванна Вікторівна – аспірантка каф. історії України ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ)

Гайдай Ольга Михайлівна – к.і.н., доц. каф. історії, докторант Чорноморського державного університету ім. П. Могили (м. Миколаїв)

Гедз Віталій Анатолійович – к.і.н., пр. наук. співр. Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»

Герасимов Тимофій Юрійович – к.і.н., докторант каф. історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Герінбург Ольга Вікторівна – к.і.н., доц. каф. філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету

Глизь Юрій Іванович – аспірант Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Голиш Григорій Михайлович, – к.і.н., доц., директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Гончарова Наталія Олександрівна – к.і.н., доц., докторант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди»

Демченко Олександр Петрович – к.і.н., викл. історії юридичного коледжу Національного університету «Одеська юридична академія»

Драч Оксана Олександрівна – д.і.н., проф., зав. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Єрмілов Валерій Семенович – к. мед. н., доц. природничо-математичної освіти та інформаційних технологій Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Жванко Любов Миколаївна – д.і.н., проф. каф. історії і культурології Харківського національного університету міського господарства ім. О. Бекетова

Жиленкова Ірина Миколаївна – к.і.н., доц. каф. історії та етнополітики Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Жуков Олександр Володимирович – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А. Макаренка

Заплетнюк Максим Андрійович – аспірант каф. новітньої історії України Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Запорожець Анатолій Вікторович – аспірант каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Зубченко Світлана Петрівна – к.і.н., доц. каф. етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Івангородський Костянтин Васильович – к.і.н., доц. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Калитвянська Вікторія Леонідівна – аспірантка каф. архівознавства, новітньої історії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Києнко-Романюк Євгеній Сергійович – аспірант каф. всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Ковальова Наталія Анатоліївна – к.і.н., доц. каф. українознавства ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет» (м. Дніпропетровськ)

Компанієць Олексій Вікторович – студент IV курсу ННІ історії і філософії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Константінов Тарас Антонович – студент IV курсу ННІ історії і філософії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Корновенко Сергій Валерійович – д.і.н., проф. каф. інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Котиченко Анна Андріївна – аспірантка каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Крупенко Оксана Василівна – к.і.н., асистент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя

Кулікова Тетяна Олексіївна – пошукувач каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Лаврут Ольга Олександрівна – к.і.н., доц., в.о. ректора Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, доц. кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін та методики їх викладання

Лисиця Лариса Григорівна – к.і.н., доц. каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Литвиненко Олександр Євгенійович – аспірант каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Мазур Оксана Олександрівна – к.і.н., доц. каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Маркова Світлана Василівна – к.і.н., доц. каф. теорії та методик соціально-гуманітарних дисциплін Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Марцинюк Марина Петрівна – аспірантка каф. дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України (м. Київ)

Марченко Олексій Валерійович – аспірант сектору генеалогічних і геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Масненко Віталій Васильович – д.і.н., проф. каф. історії та етнології Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Матвієнко Тетяна Олександрівна – аспірантка каф. філософії та політології Полтавського університету економіки та торгівлі

Медвідь Ігор Антонович – аспірант Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів)

Милько Володимир Іванович – к.і.н., наук. співр. відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Михайлюк Юрій Миколайович – к.і.н., доц. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Міщанин Віктор Данилович – к.і.н., с.н.с. Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, м.н.с. Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України

Неприцький Олександр Анатолійович – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Оніпко Тетяна Володимирівна – д.і.н., проф. каф. педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Орлов Владлен Миколайович – к.і.н, науковий дослідник сектору науково-освітньої роботи Полтавського музею авіації і космонавтики, відділу Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського

Попенко Ярослав Володимирович – к.і.н., доц. каф. правознавства Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького

Рева Богдан Васильович – аспірант каф. етнології та археології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ)

Реєнт Олександр Петрович – д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу історії України XIX – початку XX ст., заст. директора Інституту історії України НАН України

Рожкова Людмила Іванівна – к.і.н., доц. Сумського національного аграрного університету

Романуха Олександр Миколайович – к.і.н., доц. каф. українознавства Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського

Романцова Наталя Іванівна – к.і.н., доц. каф. історичних дисциплін Маріупольського державного університету

Романченко Віталій Вікторович – аспірант кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету

Самойленко Наталія Сергіївна – к.і.н., ст. викл. каф. всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А. Макаренка

Сердюк Жанна Миколаївна – аспірантка історичного факультету Одеського національного університету ім. І. Мечникова

Силка Оксана Захарівна – к.і.н., доц. каф. українознавства Національного університету харчових технологій (м. Київ)

Синявська Лариса Іванівна – к.і.н., доц. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Скороход Ольга Володимирівна – аспірантка каф. всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка

Спека Ірина Сергіївна – аспірантка каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Ступко Костянтин Васильович – аспірант Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Темченко Андрій Іванович – к.і.н., доц. каф. історії та етнології Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Тітіка Олена Олександрівна – к.і.н., ст. викл. каф. всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Третяк Володимир Леонідович – ст. наук. співр. Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»

Труш Світлана Миколаївна – аспірантка каф. історії України Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Цимбалова Хелена Федорівна – аспірантка каф. дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України (м. Київ)

Ціватий Вячеслав Григорович – к.і.н., доц. каф. дипломатичної та консульської служби, заслужений працівник освіти України, Перший проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломатичної академії України при МЗС України (м. Київ)

Черевко Олександр Володимирович – д. екон. н., проф., ректор Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Шаматова Анастасія Рінатівна – студентка IV курсу ННІ історії і філософії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Шаповал Лариса Іванівна – к.і.н., доц. каф. історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка

Шаравара Тамара Олексіївна – д.і.н., проф., зав. каф. іноземних мов та українознавства Полтавської державної аграрної академії

Швець Володимир Валентинович – аспірант каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Швець Ольга Сергіївна – аспірантка каф. історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка

Шевченко Валентина Віталіївна – к.і.н., ст. наук. співр. відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Юрченко Оксана Сергіївна – аспірантка каф. історії України, країнознавства і туризмознавства Київського національного лінгвістичного університету

Яковенко Галина Григорівна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди

Ямпольська Лариса Миколаївна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди

CONTENTS

Life and scientific heritage of Ivan Gurzhiy

Cherewko O.V. Understanding of Man Fate – understanding of State History (to the 100year from the birthday of the Ukrainian historian I. O. Gurzhiy) 6
Reyent O.P. Ivan Oleksandrovych Gurzhiy: between Science and Epoch 8
Marchenko O.V. Studies of Special historical sciences in Scientific heritage by Ivan Gurzhii like a segment of the creative achievements by historian 12
Shewchenko W.W. History of transport in Ukraine in I. O. Gurzhii's scientific legacy 14

Historiography

Mykhayliuk Y.M. Mykola Petrow vision to the social processes in the Great Duchy Lithuanian through the prism of evolution of Lithuanian-Russian gentlefolks 17
Verstiuk V.V. Ukrainian-turkish relations in the middle of the XVII century by Mykola Kostomarov 20
Stupko K.V. Resettlement by Moldovan to Southern Ukraine in the XVIIIth – the first half of XIXth centuries: historiography of the problem 22
Skorokhod O.V. Ukrainian-Serbian relations of the 18th – the beginning of 20th cent. in the modern ukrainian historiography 24
Romantsova N.I. Mykhaylo Hrushevskyi and the Conflict of 1911–1913 in labours of the contemporaries 28
Popenko Y.V. «Romanian» direction of Ukrainian diplomacy in the 1917th– the 1920th: latest stage of historiographical research 30
Masnenko V.V. Ukrainian State 1918 (Ukrayinska derzhava) in Vyacheslav Lypynsky's vision 34
Shapoval L.I. Illustration by modern Ukrainian historians the history of enterprise in the NEP period 38
Orlov V.M. The Orientalism history in Ukraine: modern scientific research 42
Ivangorodsky K.V. Neoeurasism as Empire speaker in the eyes of Ethno-Historiography 44

Source study, theory and methodology of history

Shvets V.V. Mykhaylo Domontovych – Chairmen of the Military-historical commission of the description of Russo-Turkish War 1877–1878 50
Syniavska L.I. Heavy industry east of Ukraine in the First World War in publications of contemporaries 51
Zhvanko L.M. The documents of 1919 year in relation to forming of the system of social protection of refugees First world war in soviet Ukraine 53
Gedz V.A. Creation of the team «Start» in occupied Kiev (historical-sources aspect) 55
Tretiak V.L. Troops of the First Ukrainian Front in fights for Ukraine (on materials of the military press) 57
Markova S.V. Paracivic peasant society at the beginning of the XX century in Ukraine: agrarian and political discourse 60
Bezditko B.M. Normative basis of regulating relations in separation church from state 62
Drach O.O. Woman history and «anthropological turn» in humanitarian science: reflections about tasks and methods 65

History of science and education

Myl'ko V.I. Reorganization of small national schools of Ukraine in the schools of uyezd (end of XVIII – beginning of XIX century) 69
Borysenko N. Formation institutional and legal framework of public education in the Russian Empire (1860–1870 years) 73
Serdyuk Zh.M. Teachers' social vulnerability in Ukraine at the second half of the 19th – the early 20th c. 75
Iakowenko G.G. Position and pedagogical preparation of home teachers in Odesa diocese womens school 78
Sylka O.Z. Scientific and statistical data of the provincial agriculturists and the members of the elective district council called Zemstvo such as V. L'Etienn, P. Gavsevych, T. Zenchenko 80
Yurchenko O.S. Enlightenment movement in Podillia (the 1906-1914th's) 81
Konstantinov T.A. Ptero Kurinny: life and activities by soviet reality 83
Kalytvyanska V.L. Viktor Danilov: Life Way of historical and agrarian scientist 85
Lavrut O.O. Languages aspect of education institutes functioning in the USSR at the 1960-s – the first half of the 1980-s years 87
Kyyenko-Romanyuk Y.S. Using the Latest Achievements of the Information-Communication Technologies in State Governance: e-Poland (the 2004–2006th's) 90

Historical anthropology

Burgas Y.V. Life of Russian students in the second half of the 19th – the beginning of 20th c. 93
Goncharova N.A. The Charitable Initiatives of Nobility in the Bessarabia Province 96
Gaidai O.M. Heraldic Symbols of Kharitonenko Noble Arms 98
Shamatova A.R. Changes in Woman's life of Modern epoch (On the example of Alexandra Kollontai) 102
Medvid I.A. The revolt of the generation and Ivan Franko's attitude towards christiniaty and greek-catholic clergy 104
Rozhkova L.I. Sumy area and war prisoners during the First World War 106
Babenko L.L. Agent network formation among Orthodox clergy by Soviet Ukraine's Security Services 109
Speka I.S. Public participation in prevent of child homelessness and neglect (middle 1940's) 112
Gavrish I.V. Features of ascetic serving by Greek-Catholic priests in Stanislaviv's diocese in the 1946–1989th's 113
Shvets O.S. Religious life in the USSR the eve of Perestroika 116
Mishchanyn V.D. The Cossack Family Kashys and Pottery Craft 119

Historical aspects of ethnosocial and demographic processes

Agafonova N.V. Etnikon «Polovtsi» within the meaning of revived paradigm «Polovtsi – Natives»: attempt of multidisplinary analysis ... 121
Rewa B.V. Matrimonial and love divination in maiden's and fellow's games at the Saint Andrew's day celebration in Opillia (Based on the material of Halych and Rohatyn Rayons) ... 129
Temchenko A.I. Semantic group «Sunday–Monday» in the medical and magical practices of Ukrainians ... 131
Al'kov V.A. Propaganda of Medical Knowledge and Medical Care among the Population of Kharkiv Province in the Second Half of the 18th – the early 20th century ... 134
Romanchenko V.V. Features of religious component in urban population consciousness in the South Ukraine during the second half of the XIX – the early XX c. ... 137
Krupenko O.V. Peculiarities of demographic processes in Poltava and Chernihiv provinces (the second half of the 19 – the early 20 c.) ... 140
Gerinburg O.W. Participation of Kherson zemstvo statisticians in the Russian Empire government censuses in the late XIX – the early XX c. ... 143
Zubchenko S.P. National-patriotic measures of the Soviet power for activating defensive and offensive operations (middle of the 1941 th – middle of the 1944th) ... 145
Yampolska L.M. «Borderland» as plane for ethnic and religious conflicts in Muslim East (the second half of the XXth century – the beginning of the XXIst century) ... 149
Martsyniuk M.P. Portuguese immigration policy at the end of the XX – beginning of the XXI c.: Ukrainian resource ... 152

Ukraine in the framework of transformations of Modern

Sharavara T.O. Empire style: from France to Poltava ... 155
Volos O.V. Park and Garden complexes in Mykolayiv city in the XIX – the early XX century ... 157
Mazur O.O. The development of sugar beet production in Ukraine (the second half of XIX – early XX c.) ... 160
Glyz' Y.I. Kyiv City Council: interdependence between the social structure glasny and effectiveness of their activities (the 1871–1914th's) ... 162
Kovalyova N.A. Prerequisites of «Agrarian Revolution»: Nobility Issue in Russian Empire at the End of the XIXth – the Beginning of the XXth c. ... 164
Zhylenkova I.M. Russian Empire Agricultural Policy at the Beginning of the XX century: Expenditure of Government Budget (Ukraine as example) ... 167
Yermilov V.S. Surgical care as the component of Kherson zemstvo medicine ... 170
Gerasymov T.Y. Sanitary Problems of Volyn Province Towns in the 1914–1917th's ... 172
Matvienko T.O. Political fight on the elections to county zemstvo's in Ukraine in the autumn of the 1917th. ... 174

Newest history of Ukraine

Avkhutska S. Register Free Cossacks Participation in war against bolshevist Russia (the December of the 1917th – January of the 1918th) ... 177
Trush S.M. Cheka's struggle against economic crime in the 1919th–1922th's (Based on the Kharkiv provincial emergency committee) ... 179
Kornovenko S.V. Peasant factor of transition to the New Economic Policy (1921) ... 181
Onipko T.V. Domestic cooperators participation in Ukrainization policy: the experience of the 1920-s ... 184
Litvinenko O.E. Agronomic work in the USSR at the 1920th's: problems of logistical support ... 186
Kompaniets O.V. People's Resistance agrarian policy of the Soviet power in the late 1920s – early 1930s (on the example of Cherkasy region) ... 189
Holysh G.M., Lysytsia L.G. Disabled Children's Homes Functioning Within in USSR (1943-1950s) ... 192
Titika O.O. Sourcings and logistical support of local industry of Ukraine in 1943–1950 ... 194
Bulakh T.D. Attempts of the USSR agriculture optimization during the «thaw» ... 196
Kulikova T.O. Condition of material and technical supply in Ukraine after organizing of units «Ukrsilhosptechnika» (1961–1965) ... 198
Zapletniuk M.A. Ukraine civil society in 1990th in foreign-policy influence context ... 200
Romanukha O.M. The becoming of the Military forces of Ukraine (1991-2015) ... 203

World history

Tsivatyi V.G. French Foreign Policy in the XVI–XVIII c.: Political and Diplomatic Ideologemes ... 206
Kotichenko A.A. Ideology of «Sarmatyzm» in schlachta's everyday life of Richpospolyta ... 208
Zhukov O.V. The start of construction of the Great Siberian Railway and international situation in the Far East (the 1891 th – the 1894 th's years) ... 210
Verkhovtseva I.G. Peasant self-government versus Peasant bureaucracy: to the question of Modernization of the Agricultural system in the Russian Empire (the second half of the XIXth – the beginning of the XXth c.) ... 213
Zaporozhets A.V. Aleksandr Krivoshein and regulation of land distribution policy of Russian Empire at the beginning of the XX c. ... 217
Demchenko O.P. Istanbul Question in negotiations between Great Britain and France (December of the 1919th) ... 219
Boiechko V.F. Project of the power system of the Second Rich Pospolyta by constitutional commission in 1920 ... 221
Neprytskyi O.A. Poland Image in Europe and World at the End of the First Decade of the 21st c. ... 224
Samoilenko N.S. Creation of the Transfrontier Collaboration European system: experience and further development (the late 1950's – 2000th's) ... 226
Tsymbalova H.F. «New Labour» and tendency of cultural diplomacy and foreign policy development in UK (the 1997–2010th's) ... 229

Наукове видання

Гуржіївські історичні читання

ВИПУСК 10

(Збірник наукових праць)

(До 100-річчя з дня народження
Івана Олександровича Гуржія)

Комп'ютерне складання та дизайн – *К. В. Івангородський*

Підписано до друку 25.06.2015. Формат 84х108/16. Гарнітура Таймс.
Друк офсет. Папір офсет. Ум. друк. арк. 38,0. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету: ПП Чабаненко Ю.А.
Свідоцтво про внесення до Державного
реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О.Дашкевича, 39;
тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2upost.com